

TARTALOM

BEVEZETÉS (Faragó Tamás)	7
A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPE A MILLENNIUMON – a konferencia programja	11
ELMÉLETI TANULMÁNYOK	17
Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire	19
Keményfi Róbert: A mérés lehetősége az etnikai, a vallási és a nemzeti kisebbség fogalmában	65
A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESSÉGE A HAGYOMÁNYOS DEMOGRÁFIAI RENDSZERBEN	79
Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban	81
Kubinyi András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái	105
Kováts Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870)	121
H. Németh István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század)	129
Dányi Dezső †: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében	143
Őri Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon	193
Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai	223
Dövényi Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig	251
Pozsgai Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban	265
A MAGYAR NÉPESSÉG A 20. SZÁZADBAN	283
Hablicsek László: Népeségreprodukció: múlt és jövő	285
Daróczi Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig	305
Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben	327

Szarka László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után	343
Gyurgyík László: A (cseh-)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000)	353
Sebők László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség de- mográfiai alakulására	371
Stark Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948)	389
NÉPESSÉG – EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT – EGÉSZSÉGÜGY	413
Karasszon Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban	415
Kapronczay Károly: Népeesség – járványok	423
Mohos Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. szá- zad fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem	433
Straub Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a jár- ványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjain- kig	445
Gárdos Éva – Joubert Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban	459
Eiben Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. század- ban	481
Joubert Kálmán – Gyenis Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében	503
SZERZŐK JEGYZÉKE	527

CONTENTS

PREFACE (Tamás Faragó)	7
PROGRAM OF THE CONFERENCE “POPULATION OF THE CARPATHIAN BASIN AT THE MILLENNIUM”	11
THEORITICAL STUDIES	17
Tamás Faragó: Different household formation systems in Hungary at the end of the eighteenth century: variations on John Hajnal’s thesis	19
Róbert Keményfi: Measuring possibilities of ethnic, religious and national minorities	65
POPULATION OF THE CARPATHIAN BASIN IN THE TRADITIONAL DEMOGRAPHIC REGIME	79
Gábor Vékony: Demographic conditions in the Age of Árpáds (9– 13 th centuries)	81
András Kubinyi: Problems of historical demography in Late Medieval Hungary	105
Zoltán Kováts: Population development in the Carpathian Basin, (900–1870)	121
István H. Németh: War and population in Early Modern Hungary (16–17 th century)	129
Dezső Dányi †: The population of county Somogy in the second half of the 18 th century on the basis of the census of the souls	143
Péter Óri: Natural population increase and its local differences in 18 th century Hungary	193
Gyula Benda: Keszthely – experiences of a study on social history of an urban community	223
Zoltán Dövényi: The role of migration in population development of Budapest and its neighbourhood from the end of the 18 th century to the First World War	251
Péter Pozsgai: Results of the study on family and household life- cycles in the historical demographic research	265
HUNGARIAN POPULATION IN THE 20th CENTURY	283
László Hablicsek: Population reproduction: past and future	285

Etelka Daróczi: Mortality in Hungary from 1920/21 to 1999	305
Pál Péter Tóth: The role of international migration in the population development of Hungary	327
László Szarka: Possibilities of development for ethnic Hungarian minorities after Trianon Peace-Treaty (1920)	343
László Gyurgyík: Changes in population number and in the structure of settlements of ethnic Hungarians living in (Czecho)slovakia, (1918–2000)	353
László Sebők: Impact of Trianon Peace Treaty on demographic development of ethnic Hungarian minority living in former Yugoslavia	371
Tamás Stark: Wartime migration and population movements in the Carpathian Basin (1938–1948)	389
POPULATION – HEALTH STATUS – PUBLIC HEALTH	413
Dénes Karasszon: Changes of the most important demographic variables in the great periods of the history of Hungary - from the medical historian's view	415
Károly Kapronczay: Population - epidemics	423
Márta Mohos: Demographic behaviour at the turn of the 19–20 th century. Mother, infant and child protection	433
Ilona Straub: Changes in the structure and situation of public health care and epidemic prevention system in Hungary in the 20 th century	445
Éva Gárdos – Kálmán Joubert: Infant and maternal mortality in the 20 th century	459
Ottó Eiben: Hungarian children's biological conditions in the 20 th century	481
Kálmán Joubert – Gyula Gyenis: Biological status of young adults on the basis of data of the liable to conscription and that of university students in Hungary	503
LIST OF THE AUTHORS	527

BEVEZETÉS

1. A bevezető bevezetője

Egy konferencia előadásait tartalmazó gyűjteményes kötet elé többféle előszó is elképzelhető. Lehet rövid, összefogott módon üdvözölni és méltatni a kötetet. Lehet hosszabb historiográfiai indíttatású bevezetőt készíteni, amelyben a szerző elhelyezi a konferenciát és az előadások szövegeit a szakterület kutatástörténetében, részletesen utalva azokra az újdonságokra, azokra a többletekre, amellyel előre vitték a fontos kérdések megoldását. Elképzelhető végül bevezetőként a konferencia és a kötet keletkezéstörténetének leírása annak érdekében, hogy az olvasók jobban lássák a célokat, a sikereket és a problémákat, egy kicsit tanúi legyenek az eredmények világra jöttéhez elvezető vajúdásnak. A magyar glóbuszon benyomásunk szerint az első típus a legszámosabb, mivel kialakult az a gyakorlat, hogy a bevezető írására lehetőleg valamilyen, a szűkebb szakterületen kívül álló „személyiséget” avagy a szponzor cég, intézmény vagy hivatal vezetőjét illik megkérni. Ők természetesen rendszerint kívül állnak mind a tulajdonképpeni témán, mind a rendezvény és az azt követő kötet szerkesztés munkáján, így többnyire nem nagyon marad számukra más lehetőség, mint a tiszteletkör leírása. A másik két módszer egyrészt igényli a kötet elkészítésében „benne levést”, másrészt lényegesen több időt és energiát követel. A fentiek végig gondolása után mi végül a harmadik megoldás, a konferencia és a kötet keletkezéstörténetének bemutatása mellett döntöttünk. A részletes historiográfiai elhelyezés munkaigényes megvalósítására nincs sem időnk sem terünk (és valószínűleg ismereteink sem elegendőek). Emellett úgy érezzük, hogy az inkább egy szűkebb, összefogottabb kutatássorozat összefoglalója elé illik. Jelen kötet azonban igen szerteágazó, és mind formailag, mind tartalmában inkább egy gondolkodó, fortyogó szakmát tükröz, mint egy ideiglenesen vagy hosszabb időre lezárni kívánt kutatássorozatot.

2. A konferencia története

A jelen kötet alapját képező konferencia előtörténete tulajdonképpen a Kovacsics József szervezésében megrendezett millicentenáriumi előadássorozattal kezdődik. A neves professzor, a magyar történeti demográfia doyenje 1995 februárja és 1996 májusa között 30 előadóval konferenciasorozatot hozott létre, mely kronológiai rendben ment végig a magyar történelem 1000 évén és ehhez illeszkedően a honfoglalás és az Árpád-kor, a késő középkor és a kora

újkor, a 18–19. század történeti demográfiáján, illetve körképet adott a jelenkori demográfia problémáiról. A sorozat eredménye egy olyan kötet, amely számos értékes előadást tartalmaz és a benne közölt információk hosszú ideig fontos részét fogják képezni a kérdéssel ismerkedők számára kézbeadott tananyagoknak. Ugyanakkor a szakmabeli olvasó számára hiányérzetek keletkeztek már az egyes ülések programjának forgatásakor is. A rendezvények egynaposak voltak, számos kiváló szakembernek nem volt módja részt venni rajtuk, sőt néhol a tematika is túl hagyományosra sikeredett. A program nagyobb része az 1700 előtti időszzakkal foglalkozott, ahol sajnálatos módon a magyarországi források kevésbé alkalmasak arra, hogy a történeti demográfiai kutatásban az utolsó fél évszázad során kifejlesztett módszereket kipróbáljuk, bemutassuk az olvasók számára. Sokkal több szó esett a népességszám alakulásáról, mint a mögöttük rejlő népességi folyamatokról és struktúrákról, sokkal több volt a leíró, mint az elemző előadás. Nem éreztük eléggé széleskörűnek az előadógárdát sem, hisz a középkort kivéve a történészeken kívül szinte kizárólag csak statisztikus demográfusok előadásaival találkozhattunk. Nem volt mód arra, hogy a többi rokon kutatási terület: orvostörténet, fizikai antropológia, földrajz, nemzetiségkutatás képviselői is gazdagítsák a hallgatóság ismereteit. Úgy véltük itt vannak azok a témák, azok a kapcsolódási pontok, ahol csatlakozni tudunk ahhoz a seregszemléhez, amely 1995–1996-ban kibontakozott mind szemlényekben, mind témákban, mind szemléletben.

A lehetőséget az államalapítás évfordulójának 2000. évi millenniumi ünnepei kínálták, melynek alkalmából „A Kárpát-medence népe a Millenniumon” címmel a Központi Statisztikai Hivatal, a Népességtudományi Kutató Intézet és a Millenniumi Kormánybiztosság támogatásával két napos konferenciát rendeztünk. A rendezvény programja két lépcsőben szerveződött meg. Először a Népességtudományi Kutató Intézetben kialakítottuk a szekciókra vonatkozó tematikai és a szervezőkre vonatkozó személyi elképzeléseket, majd ezt követően 12 főt kértünk fel a programban szereplő szekciók megszervezésére (ld. a függelék). Az egy-egy nagyobb témacsokrot jelentő szekción belüli előadások tartalmáról és az előadók személyéről már ők határoztak. Rajtuk állt, hogy miről és kikkel együtt akarnak ülést tartani. Úgy hisszük, ez a szervezési forma bevált, működött. Mindössze egyetlen esetben merült fel probléma, ti. amikor egy idősebb kollega jelentkezett méltatlankodva, hogy őt miért nem kértük fel előadásra, és nehéz volt neki megmagyarázni, hogy ez nem a mi „cenzúránk” volt, hanem egy tucat szervező kollega „mulasztása”. (Egyébként elgondolkoztató lehet az, hogy a felkértek és fel nem kértek, az előadók és elő nem adók, illetve az előadók közül kéziratukat leadók és le nem adók között ki, hol, melyik csoportba tartozik. Ha ezt összevetnénk a történeti demográfiával foglalkozó – vagy legalább kacéerkodó – „szakma” résztvevőinek korcsoport, képzettség, érdeklődési irányba tartozás szerinti összetételével, valószínűleg érdekes képbontakozna ki.)

A szervezést sikeresnek érezzük. Nemcsak a program állt össze időben, hanem tartalmilag is sikerült mást létrehozunk, mint az 1995–1996 közötti négyrészes konferencia-sorozatnak. Mindössze négy előadó azonos a két konferencián (három szerző szerepel mindkét kötetben). Így ha a millenniumi konferenciák két kötetét együtt nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a történeti demográfia iránt érdeklődő kutatók túlnyomó többségét sikerült valamelyik rendezvényen megszólaltatni. Tematikusan is jól kiegészíti a két rendezvény egymást. Például kötetünk mindössze két olyan előadást tartalmaz az 1997-ben megjelent 16-tal szemben, mely az 1700 előtti népességtörténet kérdéseivel foglalkozik. Módszertanilag nézve pedig a 2000. évi rendezvény előadóinak többsége a népesedési folyamatokról értekezik, míg a korábbi rendezvény történész szerzői túlnyomórészt a hivatalos statisztika előtti időszak egyes korszakokra jellemző népességszámának „örökzöld”, pontos és részletes források hiányában soha ki nem meríthető kérdésével foglalkoztak.

***

A konferenciánkon és azt követően több alkalommal kértük az előadókat írásos szövegük beküldésére, melyből végül összeállt az a kötet, melyet az olvasó kezében tart. Az előadás-szövegeken igyekeztünk csak a minimálisan szükséges szerkesztést elvégezni és az idegen nyelvű összefoglalók elkészítését végig vinni, a teljes formai egységesítésre azonban nem volt módunk. Tartalmi kérdésekkel sem igazán foglalkoztunk. Egyrészt az elhangzott előadásokat minden esetben vita – nem egyszer élénk szópárbaj – követte, másrészt úgy véltük, az olvasót az informálja a legjobban, ha az egyes szerzők véleményét a maga valójában tapasztalja, stílusát, szemléletét finomítás nélkül látja. Felfogásunk szerint nem ez az alkalom arra, hogy a szerkesztők az egyes szakmai kérdésekben vallott saját véleményüket kifejezésre juttassák, és azt sem tartottuk korrekt megoldásnak, hogy „válogassunk” a beküldött előadások között. Utóbbi inkább egy „tematikus” kötethez, illetve egy hagyományos módon szerkesztett évkönyvhöz illik, mint egy „seregszemléhez”. Mindössze egy esetben illesztettünk egy tájékoztató jegyzetet az egyik előadáshoz, holott e sorok írójának magánvéleménye szerint rendszeres kommentálás esetén legalább két előadásnál a szerkesztői jegyzetek terjedelme felülmúlhatta volna a közölt előadásét. Úgy gondoltuk azonban, hogy írásunk kezdetben jelzett szándéka, a tájékoztató igénye megköveteli azt, hogy világosan láttassuk: kik, milyen területen, milyen módszerekkel, milyen szemlélettel (és azt milyen stílusban közreadva) foglalkoznak ma Magyarországon történeti demográfiával. (Tehát minden írás tartalmáért és stílusáért szerzője felel.) Ha az eddigieknél egy kicsit intenzívebben, ugyanakkor összefogottabban dolgozva szeretnénk történeti demográfiával foglalkozni, akkor a kutatás valóságával kell szembesülnünk, nem annak kozmetikázott változatával. Azt kívántuk bemutatni, hogy diszciplinánk jelenleg itt

tart, ebből kell tovább fejlődni, illetve ezzel kell a jövő generációnak megbirkóznia vagy rajta átlépnie. Bízunk abban, hogy a közölt előadások tisztító viták keletkezését segítik elő, és a kutatómunka új lendületet kap, nem az a langyos részvétlenség kíséri tovább, mint amely a történeti demográfusok működését a szakterületek képviselői és a tudománypolitika alakítói részéről az elmúlt évtizedekben jellemezte.

Budapest, 2001. július 20.

Faragó Tamás

**KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
MTA Demográfiai Bizottsága
Központi Statisztikai Hivatal**

MEGHÍVÓ

**..A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPE A MILLENNIUMON
Tudományos konferencia**

**2000. NOVEMBER 9–10.
Budapest
Magyar Tudományos Akadémia**

A konferencia védnöke
Mádl Ferenc
a Magyar Köztársaság Elnöke

PROGRAM

November 9. 9 óra. Megnyitó

November 9. 10–12³⁰ óra

Kisterem: I. A magyar népességtörténet fő vonalai a honfoglalástól a XVII. századig

Elnök: *Kubinyi András*

Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban¹

Kubinyi András: A XIV–XVI. századi Magyarország történeti demográfiai problémái

Kisterem: II. A Kárpát-medence népessége a XIX–XX. században

Elnök: *Beluszky Pál* és *Kocsis Károly*

Katus László: Etnikum és nyelvváltás a Kárpát-medencében – különös tekintettel a XIX. századra

Keményfi Róbert: Görögkatolikus régiók a történeti Magyarországon²

Szarka László: A magyar kisebbségek fejlődési feltételei Trianon után

November 9. 14–16 óra

Elnöki Tanácssterem: I. Család és háztartás a reneszánsztól a szecesszióig

Elnök: *Faragó Tamás*

Faragó Tamás: A Hajnal-vonal és Magyarország

Péter Katalin: Családszerkezet és gondolkodás a koraiújkori Magyarországon

Pozsgai Péter: A család-és háztartásszerkezet jelentősége a történeti demográfiai vizsgálatokban

---

¹ Az előadás elmaradt.

² Kötetünkben az előadás átdolgozott változata olvasható.

Heilig Balázs: A családrekonstrukció alkalmazásának lehetőségei a történeti háztartásszerkezet kutatásában

Kisterem: II. Háború, politika, népesedés. (A politika és a népesség viszonya a történeti Magyarországon)

Elnök: *Gyáni Gábor*

H. Németh István: Háború és népesedés a koraiújkor Magyarországon

Hermann Róbert: 1848–49 népesedési veszteségei

Stark Tamás: Népeségmozgások Közép-Kelet Európában, 1938–1950

November 9. 16–18 óra

Kisterem: I. A közegészségügy és az orvostudomány hatása a történeti Magyarország népességének fejlődésére

Elnök: *Kapronczay Károly*

Karasszon Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozásai – orvostörténeti megvilágításban

Kapronczay Károly: Környezeti ártalmak – pusztító járványok

Mohos Márta: A demográfiai magatartás alakulása a századelőn. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem

Grynaeus Tamás: Szeremle demográfiai változásai³

Elnöki Tanácssterem: II. Vándormozgalmak a történeti Magyarországon a török háborúkat követő újratelepülésektől az első világháborúig

Elnök: *Dövényi Zoltán*

Dövényi Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében

Juhász Antal: A paraszti migráció jellemző vonásai a Bánságban és a Duna-Tisza közén⁴

Beluszky Pál: A zsidóság migrációja a XVIII. század elejétől az I. világháborúig⁵

³ Az előadás megjelent: Grynaeus Tamás – Kapocs Nándor: Demográfiai változások Szeremlén. Szeremlei matriculák tanulságai, *Demográfia*, 2000. 43. évf. 1. sz. 135–160.

⁴ Az előadás elmaradt.

⁵ A szerző a témáról írt a *Magyarország településföldrajza* című kötetében (Budapest, Pécs, Dialóg – Campus K. 1999. 531–536.).

November 9. 18 óra. Fogadás

November 10. 9–11 óra

Elnöki Tanácssterem: I. Népmozgalom és népességnövekedés a XVII. század vége és 1918 között. (Termékenység, halandóság, reprodukció)

Elnök: *Dányi Dezső*

Dányi Dezső: Somogy megye népessége a XVIII. század második felében a lélekösszeírások tükrében

Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás tapasztalatai

Óri Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a XVIII. századi Magyarországon

Kováts Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870)⁶

Kisterem: II. A trianoni döntés demográfiai következményei

Elnök: *Szász Zoltán*

Gyurgyík László: Trianon hatása a csehszlovákiai magyar kisebbség demográfiai alakulására

Sebők László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására

Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar társadalom átalakulása, 1910–1930⁷

November 10. 11–13 óra

Elnöki Tanácssterem: I. Társadalom és népesedés a XVIII–XIX. században

Elnök: *Kövér György*

Kövér György: A periodizáció kérdései a történeti demográfiában és a társadalomtörténetben

Fónagy Zoltán: Gyermekáldás és birtokaprózódás. A nemesi birtokviszonyok változásainak népesedési összefüggései a XVIII–XIX. században

Husz Ildikó: Interetnikus kapcsolatok a XIX. századi Magyarországon

---

⁶ Az eredeti meghívóban nem szereplő előadás.

⁷ Az előadás elmaradt.

Kisterem. II. Termékenység, halandóság, reprodukció Trianontól napjainkig
Elnök: *Józan Péter*

Szukicsné Serfőző Klára: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben⁸

Daróczi Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig

Hablicsek László: A népességreprodukció alakulása a XX–XXI. században

November 10. 14–16 óra

Kisterem: I. A magyar népesség fizikai és egészségi állapota a huszadik században

Elnök: *Joubert Kálmán, Pintér Attila*

Straub Ilona: Az egészségügyi rendszer közegészségügyi és járványügyi struktúrájának változása Trianontól napjainkig

Gárdos Éva: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban

Eiben Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században

Gyenis Gyula – Joubert Kálmán: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében

Elnöki Tanácssterem: II. Vándormozgalmak Trianontól az ezredfordulóig

Elnök: *Tóth Pál Péter*

Tóth Judit: Migrációpolitika és annak hiánya

Sík Endre: Diaszpóra és migráció

Hárs Ágnes: Örülhetünk-e a külföldieknek? Migrációs munkaerőpiacok

Tóth Pál Péter: A népesség száma és a nemzetközi vándorlás

A konferencia támogatója
a Millenniumi Kormánybiztosi Hivatal

---

⁸ Megjelent: *Demográfia*, 43. évf. 4. sz. 445–476.

**KÜLÖNBÖZŐ HÁZTARTÁS-KELETKEZÉSI RENDSZEREK
EGY ORSZÁGON BELÜL – VÁLTOZATOK
JOHN HAJNAL TÉZISÉRE ¹**

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

A demográfia azon társadalomtudományok egyike, amely különösen alkalmas arra, hogy művelői modelleket fogalmazzanak meg a vizsgált kérdések jobb megértése érdekében. Mindez talán nem független attól a ténytől, hogy e kutatási terület túlnyomóan empirikus vizsgálatokra épül, a demográfusok szabályosságokat, illetve összefüggéseket keresnek az elemzett folyamatok mögött, és ezzel kapcsolatos eredményeiket rendszerint kvantitatív formában teszik közzé. Mind az általuk vizsgált események, mind az általuk elemzett szerkezetek tehát egyértelműen kvantitatív módon kerülnek megközelítésre (Coale – Trussel, 1996). A demográfiai vizsgálatok során megszerkesztett modellek minősége azonban nagymértékben függ attól, hogy készítőik mennyire gondosan aknázták ki a létrehozásuk során a rendelkezésre álló empirikus eredményeket és azok mennyire alkalmasak a továbbiakban a tényleges gyakorlati felhasználásra.

Hosszú idő óta foglalkozva a család- és háztartásszerkezet kutatásával gyakran kerültünk ellentmondó helyzetekbe. Ha az ezzel kapcsolatos esettanulmányok között tallóztunk, akkor több ízben előfordult, hogy olyan briliáns vizsgálatokat találtunk, amelyeket végigolvasva az évszázadokkal ezelőtti hagyományos világban élt egyének életciklusának, illetve az iparosítás előtti korszak háztartásainak korábban szinte elképzelhetetlen mélységeibe pillanthattunk bele. Be kell vallanunk azonban azt, hogy régóta zavart a megszerzett ismeretek korlátozott volta. Az utóbbi két-három évtizedben megismert esettanulmányok túlnyomórészt ugyanis rendszerint csak egy közösségre – néhány tucat négyzetkilométerre, illetve néhány száz család együttesére – látszottak érvényesnek, arra is csak egy inkább rövidebb, mint hosszabb időszakra vonatkozóan. Arra nem, hogy akár csak egy nagyobb régió és/vagy egy hosszabb időszak demográfiai, illetve családszerkezeti jellemzőit valóban megismerjük segítségükkel.

¹ A „Kárpát-medence népessége a Millenniumon” c. konferencián 2000. november 9-én elhangzott előadás kibővített szövege. Első változata 1997 októberében Pekingben az IUSSP 23. konferenciáján hangzott el, majd angolul megjelent a *Historical Social Research* c. folyóirat 1998. évi 1–2. számában. Jelenlegi változatot az eredeti angol szöveghez képest jelentősen átdolgoztuk, hivatkozott irodalmát alaposan bővítettük és az újabban megjelentekkel kiegészítettük.

Ha viszont a kérdéssel elsősorban elméleti síkon foglalkozó tanulmányokat néztük át – melyek főként a különböző család- és háztartásszerkezet-típusokról íródtak – akkor nem egy esetben azt tapasztaltuk, hogy hiányzik mögülük az alapos és konkrét adatokra támaszkodó elemzés, a megbízható adatbázis, érvelésük gyakorta szórt és esetenként egymásnak is ellentmondó adatokra épül. Viszont az általuk felvázolt modelleknek az első pillanatban nagynak tűnő magyarázó erejük van, és fontos, izgalmas következtetésekre látszanak vezetni.

Úgy éreztük, hogy a makroadatokból kiinduló és az eredményeket modellbe foglaló vizsgálat az, amely legközelebb visz a múltbeli társadalmak működésének megismeréséhez, ez az az út, amelyet érdemes követni. Hogy ennek gyakorlati megvalósítása azonban nem olyan egyszerű, arra már a jelenkori családok és háztartások modellezésével foglalkozó demográfusok kutatásai is rávilágítanak. Noha elemzéseik nagy tömegű, könnyen elérhető adatokra épültek – a jelent kutató a történeti demográfus számára elképzelhetetlen bőségű adathalmazokhoz nyúlhat modellépítése során – és számos leegyszerűsítést tartalmaznak, ennek ellenére meglehetősen bonyolultnak tűnnek. J. Bongaarts (1990) például a jelenkori családok és háztartások modellezése során hat olyan demográfiai tényezőt vesz számba, melyek egy nukleáris család összetételét megszabják – házasság, termékenység, (örök)befogadás, halandóság, vándorlás és válás – és négy további tényezőt, amelyek a családok, illetve az esetleges további személyek részvételével létrejövő háztartást alakítják, a csoport vezetése, a háztartás létrejötte, (át)alakulása és felbomlása. Talán szükségtelen mondanunk a felsorolt tényezők kapcsán, hogy nevezett szerző a családot és háztartást kizárólag demográfiai szerkezetként kezelte, és nem vette tekintetbe azokat a kapcsolatokat, amelyek rájuk, mint társadalmi alapegységekre, illetőleg a gazdasági-társadalmi, kulturális, rokonsági, pszichológiai funkcióikra és jellemzőikre utaltak volna. Utóbbiak egyébként más modern kutatások esetében sem szerepeltek a vizsgált, illetve alkalmazott tényezők között (Kuijsten – Vossen, 1988). Tegyük ehhez hozzá, hogy mindez a modern társadalom családjára vonatkozik, amely elsőprő többségében kicsi, egyszerű összetételű, és korlátozott számú funkciót betöltő. Az iparosítás előtti korszak kiscsoportjairól azonban mind összetételük, mind az általuk betöltött funkciók komplexitása kapcsán ez aligha mondható el. Utóbbiak ugyanis amellet, hogy demográfiai szempontból nézve fontos alapegységek, ugyanakkor a társadalmi szerveződés alapját is képezik, továbbá javakat termelő és fogyasztó mikrogazdasági egységek, valamint kulturális, sőt esetenként vallási és katonai funkciókat is betöltő csoportok.

A történeti házassági, illetőleg család- és háztartásmodellek esetében némileg más a helyzet. Először is – mint azt már fentebb jeleztük – az ez iránt érdeklődő kutatók lényegesen szegényebb és mind időben, mind vonatkozási terület tekintve töredezetebb adatbázisra támaszkodhatnak. Ráadásul ezt többnyire utólag nem igazán lehet már a szükségleteknek megfelelően bővíteni, átalakíta-

ni – a történeti források fennmaradása, adattartalma mai szemmel nézve általában esetlegesnek tekinthető. Másodsorban – ezt ugyancsak jeleztük – a családok és a háztartások a történeti múltban sokrétűbb szerep-együttesként működtek, mint mai „utódszervezeteik”, vagyis a szegényesebb forrásadottságok segítségével bonyolultabb jelenségeket és szerkezeteket kell(ene) elemeznünk és modelleznünk. A feladat kihívása természetesen bizonyos mértékig ösztönző is, így a család- és háztartástörténeti kutatásokkal szinte egy időben megindultak a kísérletek a kérdéskör elméleti és módszertani megközelítése irányába is.

A történeti család- és háztartásmodellek kidolgozásában két hagyomány figyelhető meg. John Hajnal (1965, 1982) a demográfiai elméletek, valamint a jelenkori demográfiai elemzések hagyományából indul ki, aggregált adatokra támaszkodva szabályokat állapít meg, régiókat különít el, világméretben általánosít. A cambridge-i iskola képviselői – Peter Laslett (1972, 1977, 1983) épp úgy, ahogy Richard Wall (1983, 1995) – viszont elsősorban az európai társadalomtörténeti, illetve történeti demográfiai kutatás racionális hagyományait követik, és főként az empirikusan vizsgálható szabályosságokra összpontosítják figyelmüket. Mindenek előtt a családok, háztartások, illetőleg a házasságkötés esettanulmány-jellegű empirikus vizsgálataiból megállapítható (illetve azok további folytatására alkalmas) jellemzői iránt érdeklődnek, és lehetőség szerint – különösen Richard Wall – kerülnek a homályosnak tűnő, nagy korszakokat és nagy területeket átfogó általánosításokat. Egyúttal azonban megpróbálnak néhány nem közvetlenül demográfiai jellemzőt is belevenni modelljükbe (amelyeket óvatosan többnyire nem is modellelnek, hanem „kritériumoknak” vagy „jellemzőcsoportnak” neveznek). Az a nem kevés megállapítás, illetve hipotézis, amit felvetnek, általában arányok, arányszámok vagy egyszerű számadatok formájában jelenik meg, nem állapítanak meg egyértelmű szabályokat. Fentiek alapján ezért talán nem tekinthető teljesen véletlennek, hogy John Hajnal egyszerű, világosan szabályokba fogalmazott és a szélesebb körű általánosítás igényével fellépő megállapításai sokkal nagyobb, a történeti demográfia határain messze túlnyúló érdeklődést keltettek, míg Peter Laslett² és Richard Wall írásai elsősorban csak a családdal és háztartással foglalkozó történeti demográfusok soraiban váltottak ki komolyabb figyelmet. Az alábbiakban mi is elsősorban John Hajnal háztartással és házassal kapcsolatos téziseivel foglalkozunk, bár esetenként elkerülhetetlen lesz az, hogy a cambridge-i iskola egyes – John Hajnal téziseihez általában kapcsolódó – megállapításaira is kitérjünk.

² Ez a megállapítás azonban Peter Laslett egyéb írásaira nem tekinthető érvényesnek. Nevezett szerzőnek az iparosítás előtti angol társadalomról keletkezett, valamint a nukleáris család nyugat-európai egyedülálló voltáról, iparosításban, szociális ellátásban látott szerepéről írott könyvei és tanulmányai (Laslett 1976, 1984, 1988a, 1988b), valamint az ezekhez fűzött gazdaság- és társadalomtörténeti következtetései élénk vitákat provokáltak a társadalomtörténészek között (ld. erre vonatkozóan Secombe 1992).

2. Hajnal és kritikussai

Több mint harminc évvel ezelőtt jelentette meg John Hajnal híres és a kutatásban új utakat nyitó tanulmányát az európai házasodási mintákról (Hajnal, 1965). Második, e témakörhöz kapcsolódó tanulmánya „Az iparosodás előtti háztartáskeletkezési rendszer két alaptípusa” – melyet a továbbiakban rövidítve „Rendszerként” hivatkozunk meg – pedig először 1982-ben jelent meg.³ Szerző az utóbbit előző írása folytatásának tekintette, ezért mi is úgy kezeljük a két tanulmányt, mint egy összefüggő elmélet két részét. A „Rendszer” bevezetésében John Hajnal egyértelműen megfogalmazza tanulmánya célkitűzését: „azon magatartások, valamint ezek eredményeinek összehasonlítása, melyek különböző típusú háztartások létrejöttét eredményezik” („Rendszer” 449). Világosan megfogalmazza írásának korlátait is: csak a 17–18. századi Nyugat-Európával és az ezzel összehasonlításra kerülő iparosítás előtti körülmények között élő ázsiai régió (egyébként időben jóval későbbi) adataival tud foglalkozni, mivel más területekre – pl. Dél-Európára vagy Finnországra nézve – nem állnak rendelkezésére elegendő számban érdemleges háztartásszerkezeti adatok. Általánosságban csak olyan adatsorokat használ, amelyek legalább 5000 főnyi sokaságra épülnek, kis méretű, egyedülálló közösségeket nem vesz figyelembe. Kizárja vizsgálódásai köréből a törzscsalád-formációt (igazában nem indokolja meg, hogy miért) és a városi háztartásokat is. Véggöveztetéseiben majdnem mindig igyekszik óvatosan fogalmazni. Visszatérő fordulat írásában, hogy „az itt elemzett két típus mellett bizonyára más háztartáskeletkezési rendszerek is létezhetnek”. Hajnal kijelenti azt is, hogy felállított szabályainak sorából bizonyos dolgok hiányoznak, például nem tartalmazzák a háztartásokból kiváló egyénekre, illetőleg a háztartások felbomlására vonatkozó szabályszerűségeket.

Hajnal híres háztartás-keletkezési alapszabályai röviden a következőkben foglalhatók össze („Rendszer” 452). A világ általa vizsgált részén szerinte két nagy háztartáskeletkezési rendszer figyelhető meg:

I. Egyszerű családos háztartás-rendszer. Ennek alapvető jellemzői:

1. kései házasodás (a férfiak 26, a nők 23 év felett kötnek házasságot);
2. neolokalitás (a házasságkötés után az új pár külön háztartást alapít);
3. a házasságkötés előtt a fiatalok jelentős része szolgaként él egy idegen háztartásban;

³ Az a sokkal jobban ismert tanulmány, melyet John Hajnal ugyanezzel a címmel a „Családformák a történeti Európában” című, Cambridge University Pressnél megjelent tanulmánygyűjteményben publikált 1983-ban lényegében csak az eredeti egy évvel korábban megjelent írás rövidített változata volt. Számos fontos, igen ösztönző, illetve igen provokatív megállapítás kimaradt az utóbbiból. Sajnálatos tény, hogy bár az élénken vitatkozó szerzők általában Hajnal eredeti írását bírálták, a történeti demográfusok túlnyomó többsége csak a második, rövidebb változatot ismeri.

II. *Összetett családos háztartás-rendszer*. Ennek legfontosabb jellemzői:

1. korai házasodás (a férfiak 26, a nők 21 éves koruk előtt kötnek házasságot);
2. házasságkötés után az új pár valamelyik szülő háztartásában marad (nem alapítanak új, önálló háztartást)⁴;
3. új háztartások alakulására vagy a háztartásfő halála után, vagy a kiinduló egység osztódását követően kerül sor.

Hajnal a két típus megkülönböztetése kapcsán kulcsfontosságúnak érzi a szolgálatvállalás, illetve szolgáttartás kérdését, ezért ezt a továbbiakban még pontosabban és részletesebben megfogalmazza („Rendszer” 473). Véleménye szerint az iparosítás előtti Északnyugat-Európában megfigyelhető szolgáttartás mint intézmény az alábbi jellemzőkkel írható le:

1. a szolgák aránya a népességben legalább 6 százalék, de általában meghaladja a 10 százalékot;
2. a szolgák nem házasok;
3. életciklus-szolgálatvállalási rendszer (a szolgálatvállalás olyan fiatalkori helyzet, amelyen a vidéki fiatalok túlnyomó többsége házasságkötése előtt keresztül megy);
4. a szolgák nem pusztán személyi szolgáltatásokat látnak el, hanem szorosan beépülnek a gazdaság munkaerő-szervezetébe;
5. a szolgák szerződés alapján kerülnek alkalmazásra;
6. a szolgák az alkalmazó háztartásának tagjaiként élnek;
7. a szolgák társadalmi státusa azonosnak tekinthető a gazdáéval (vagyis szolgavoltukat ők is, alkalmazójuk is átmeneti állapotnak tekintik).

Hajnal feltételezi, hogy a fent leírt két háztartásrendszer más-más belső családi viszonyokkal rendelkezett⁵, és a népességnomás vagy gazdasági válságok következtében fellépett nehézségekre – vagyis a válsághelyzetekre – alapvetően másképp válaszolt. Az összetett szerkezetű háztartás például képes volt a fenti okok miatt előálló munkanélküliség (a népességfelesleg) felszívására, míg az északnyugat-európai kis háztartások ebben az esetben növelték a szolgálatba küldött fiatal családtagok számát és elhalasztották házasságkötéseiket. „Valószínűleg a szolgálatvállalásra vezethető vissza az, hogy Északnyugat-Európa a születések és halálozások alacsonyabb szintű egyensúlyával tudott működni, mint más iparosítás előtti társadalmak ... az összetett háztartásokba

⁴ A gyakorlatban az új pár a legtöbb esetben az ifjú férj szüleinél kezdi új életét – az antropológusok kifejezésével élve a házasságkötés utáni lakóhelyválasztás patrilocális. (Szerző megjegyzése. Hajnal erre a kérdésre nem tér ki.)

⁵ Az összetett háztartásokra épülő rendszerben „gyakran a fiatal férj szülei voltak a háztartás vezetői. Az ifjú asszony itt anyósának irányítása alatt dolgozott abban az életkorában, amikor Nyugat-Európában egy nem rokon háztartásban szolgált. Férje így szorosabb kapcsolatban maradhatott a háztartásban jelen levő anyjával, mint saját feleségével” („Rendszer” 475).

szerveződött társadalmakban hiányzott az ennek megfelelő mechanizmus...” („Rendszer” 478, 481). John Hajnal óvatosan elkerülte azt, hogy világosan részletezze az általa felállított szabályok feltételezhető következményeit, az eredményeit tovább építő Peter Laslett azonban már nem volt ilyen visszafogott. Véleménye szerint “ a nyugati családrendszerek nyitottak voltak a nagyipari fejlődés felé... de a japánok, oroszok, sőt az olaszok és a lengyelek sem voltak ugyanebben a helyzetben az ipari kultúra felé való viszonyulásukban, még akkor sem, ha elsajátították az ipari életformát ... a neolokális lakóhelyválasztás ezekben a társadalmakban sohasem volt a része úgy a történelmi társadalm szerkezetnek, mint a nyugat-európaiban” (Laslett, 1983. 559).

Hajnal a téziseinek első felét alkotó, házassági mintákról írott tanulmányában (Hajnal, 1965) az 1900-ra vonatkozó demográfiai adatok alapján egy Trieszt-Leningrád (Szentpétervár) vonallal ketté is választja Európát, mely azóta mélyen belevésődött a demográfusok és társadalomtörténészek tudatába. Ugyanígy örökölt maradt ránk Hajnal minta elnevezése is – máig keverik a szerzők az „északnyugat-európai modellt” az „európai minta” névvel, nem figyelve arra, hogy ezzel némileg felsőbbes módon öntudatlanul kirekesztik Európából a peremvidékek (ho-va-tovább egyre inkább a kontinens keleti felére zsugorodó) társadalmait.

Ahogy az a legtöbb programadó írással lenni szokott, Hajnal két tanulmánya alaposan megosztotta olvasóit, seregnyi hívője és számos ellenfele támadt. Kevés olyan, a házasság, család és háztartás témájával foglalkozó mű jelent meg az 1960-as évek óta, amely rövidebben vagy hosszabban ne tért volna ki Hajnal írásaira. A téziseire történő reagálások tulajdonképpen négy csoportra oszthatók: egyetértők, korlátokkal elfogadók, ellentmondók és hallgatók. Az egyetértőkre – többségük a nyugat-európai társadalmakra vonatkozó, térben és időben korlátozott forrásanyagra építő esettanulmányokat készítő szerző – azt hiszem nem érdemes részletesen kitérnünk. A többire azonban lássunk néhány példát.

Kezdjük a korlátokkal elfogadókkal. Néhány szerzőnek – elsősorban olyanoknak, akik a Nyugat-Európát övező peremvidékekkel vagy a nem európai népe-gek történelmi demográfiájával foglalkoztak – kisebb-nagyobb problémái voltak Hajnal adatainak közvetlen felhasználásával, ezért megpróbálták téziseit kiegészíteni, esetenként kisebb-nagyobb mértékben módosítani. Például Daniel Kertzer és Dennis Hogan (1991), miközben nagyrabecsülését fejezte ki John Hajnal és Peter Laslett fentebb idézett munkái iránt, változtatásokat javasolt az utóbbi szerző által javasolt „Mediterrán házassági modellen” és kétségbe vonta Laslett ezen házassági mintára vonatkozó megállapításait. Kétkedésüket fejezték ki John Hajnal azon véleményével kapcsolatban is, hogy a családok és háztartások szerkezete, típusa egyáltalán kapcsolatba hozható az átlagos házassági korrallal. Francesco Benigno (1989) szerint az iparosítás előtti Olasz- és Spanyolországban legalább három különböző házassági modell figyelhető meg⁶, és nem talált semmiféle

⁶Francesco Benigno többek között M. Barbagli ("Sistemi di formazione della famiglia in Italia", *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (1987) 5: 80–127) és R. Rowland ("Systemas

kapcsolatot a korai házasságkötés és a nukleáris családok háztartásszerkezete között. Úgy gondolja, hogy nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a gazdasági, társadalmi, kulturális és az egyéb, nem közvetlenül a családhoz kapcsolódó demográfiai tényezőknek. „Mind a házassági, mind a háztartásszerkezeti minták a gazdaság és a demográfia, illetőleg a társadalmi termelés és a reprodukció közötti kapcsolatot fejezik ki ... ezek a kapcsolatok létrehoznak, illetve korlátoznak tendenciákat, de az együttélés szervezete és a demográfiai értékek úgy kötődnek szorosan hozzájuk, hogy a különböző kultúráktól, családeáloktól és a családok társadalmi szerepétől épp úgy függenek, mint az egyéni és a családi választásoktól” állapítja meg végezetül (Benigno, 1989. 185). Katherine A. Lynch (1991) úgy találta, hogy bár John Hajnal a falusi népességre összpontosította figyelmét, az úgynevezett „európai házassági minta” hosszú távon nem áll ellentétben az európai nagy- és kisvárosok társadalmi és demográfiai struktúrájával sem. Két módosítást szükségesnek tart azonban Hajnal modelljén (1) „a városokban élő különböző társadalmi csoportok az európai házassági minta két részét különböző intenzitással és különböző mértékben elkötelezve alkalmazták” és (2) „a városiak házassági gyakorlatát nem csak saját társadalmi csoportjuk szokásai és hiedelmei, hanem az a városi gazdaság is korlátozta, amelyben éltek” (Lynch, 1991. 91).

Hajnal olvasóinak egy harmadik, többségében nem történeti demográfus csoportja élesebben kritikus álláspontot foglalt el. Wally Seccombe (1992. 186) félrevezetőnek ítélte azt, hogy a késői házasságkötést szabálynak vagy szokásnak tekintjük. Véleménye szerint Hajnal három alapszabálya közül csak a második az, amely normaként elfogadható⁷, de kritikájának nagyobb része tulajdonképpen nem is Hajnal, hanem Peter Laslett ellen irányult, aki a nyugat-európai családmódellet egyedi jelenségnek nevezte. Az antropológus Jack Goody még keményebb volt Hajnallal szemben. Kijelentette, hogy mind Hajnal modellje, mind a cambridge-i népességtörténészek által emlegetett nyugat-európai családmódellet egyedi jelenségként való feltüntetése tulajdonképpen mítoszgyártás csakúgy, ahogy a tézis többi eleme, illetve a belőlük levont következtetések: a szolgálatvállalás fontossága, az idős szegényeket gondozó intézmények, valamint a születések és halálozások közötti egyensúlyozási képesség. Nem érezte megalapozottnak az Északnyugat-Európa és az ázsiai társadalmak közötti különbségtételt („vagy ha mégis fennállt, akkor az nem túl fontos”). Véleménye szerint Hajnal „túlhangsúlyozza a ténylegesen fennálló különbségeket”, „az adatok nem igazolnak ilyen éles szembeállítást” és „nem világos, hogy ezek a valós vagy feltételezett különbségek hogyan segítik vagy késleltetik a kapitalizmus, az iparosítás vagy a modernizáció fejlődését”, melyek hol kimondva, hol kimondatlanul, de domináns jelen-

---

matrimoniales en la península Ibérica (siglos XVI–XX): una perspectiva regional”, In Perez Moreda and David S. Reher (eds.) *Demografía histórica de España* (Madrid, 1987)) írásaira hivatkozik.

⁷ Seccombe interpretációja szerint „a házaspár a házasságkötés után önálló háztartást hoz létre” (Seccombe, 1992. 294).

séggként húzódnak meg a nukleáris családok háztartás dominanciájának elmélete mögött (Goody, 1996. 14, 17).⁸

A családtörténeti kutatás grandiózus francia összefoglalása (Burguière, 1986) megfogalmazásaiban nem volt olyan éles, mint az előbbieket, szerzői azonban ténylegesen az eddig felsorolt kritikusoknál is messzebb mentek. A francia történeti demográfusok annak a véleményüknek adtak ugyanis hangot, hogy John Hajnal két és Peter Laslett négy háztartásmodellje helyett hasznosabb, ha visszatérünk a Le Play által a 19. század végén meghatározott három alapvető családmodellhez: a nukleáris, a közösségi (communitarian) és a törzscsaládhoz (Burguière, 1986. 46)⁹. André Burguière és François Lebrun szerint európai szinten jobb, ha a családformák között inkább kulturális jellemzőik, mint földrajzi elterjedtségük alapján teszünk különbséget (lefordítva szerzők véleményét: nem hasznos az, ha merev földrajzi határokkal akarjuk a családtípusokat egymástól elkülöníteni). Lényegében ezt a felfogást követik a négy kötetes francia népességtörténet megfelelő fejezetei is (Fauve-Chamoux, 1988; Segalen, 1988).

Végezetül meg kell említenünk a Hajnal-tézisre történő reakció egy negyedik, nagyon csendes formáját: a hallgatást. Érdekes és elgondolkodtató volt szembe találoznunk irodalmi tallózásunk során azzal, ahogy a szerzők egy fontos csoportja – a jelenkori háztartások problémakörével foglalkozó hivatásos demográfusok – szinte teljes ignoranciát tanúsítottak a Hajnal-tézis és a körülötte zajló vita iránt (Burch – Matthews, 1987; Keilman – Kuijsten – Vossen, 1988; Bongaarts – Burch – Wachter, 1990; Burch, 1995). Ez a tapasztalat az olvasóban önkéntelenül is megerősíti azt az érzést, hogy a jelen és a múlt kutatói között még koránt sincs azon a szinten az együttműködés, mint ahol kellene, hogy legyen.

Ha a John Hajnal téziseivel foglalkozó (méltató, vitatkozó, illetve használó) irodalmat kronológiailag nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1980-as évek végéig, az 1990-es évek elejéig főként a kritikai megközelítés volt a jellemző, a kilencvenes évek első felétől kezdve azonban némileg változott a hangsúly. Az utóbbi években már főként a tematikusan, illetve földrajzilag hiányzó régiók család- és háztartásszerkezetének elemzésére és az abból levonható (és általánosítható) következtetésekre toltódott át a figyelem. Nem annyira az eredeti Hajnal-tézisek kritizálása folytatódott – ebben egyre nehezebb újat mondani –, hanem inkább továbbfejlesztésének kérdése került előtérbe.

A szerzők egy csoportja konkrét esettanulmányokat végzett, és az ebből levonható következtetéseket próbálta hozzáilleszteni, illetve összhangba hozni Hajnal téziseivel. Lássunk ezekből néhányat. Antoinette Fauve-Chamoux (1984, 1995) nagyon érdekes leírás adott közre a Pireneusokban működő törzscsaládokról, és

⁸ E kritika azért elgondolkodtató, mert szerzője az Európán kívüli világra vonatkozóan nagy adatismerettel rendelkező neves antropológus, aki tulajdonképpen a Hajnal-tézis egyik valóban gyenge pontjára, a Nyugat-Európán kívüli területekre vonatkozó adatbázis hiányosságaira és esetlegességére tapintott rá.

⁹Vö. még Burguière, A. "Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVIIe-XIXe siècles)", *Annales E.S.C.* (41) 1986. No. 3, 639–655.

egyértelműen bizonyította folyamatos (noha lassan csökkenő jelentőségű) létezésüket a 18. századtól kezdve egészen a huszadik századig. Különösen nagy szerepet tulajdonított az adott régióra, illetőleg az adott együttélési formára jellemző örökösödési rendszernek, amely a vagyon átörökítésének szigorúan egyenlőtlen gyakorlatán nyugodott. Véleménye szerint a törzscsalád nem egy ritka egyedi jelenség, hanem az együtt élő csoportok harmadik alapvető rendszerének tekinthető. Norbert Ortmayr (1995) három házassági szokásrendszert talált az Alpokban, és megalkotta az úgynevezett „alpi házassági mintát”, melyet az erőteljes társadalmi rétegződés és a nagyon lassú mezőgazdasági fejlődés (mindkettő összefüggött az adott ökológiai viszonyokkal) hozott létre. Fő jellemzője a kései házasság mellett a házasságot nem kötők igen magas, 30 százalékot is elérő aránya volt. Beatrice Moring (1996) délnyugat-finnországi forrásanyag segítségével egy adott háztartásrendszer fennállásának, működésének időbeli korlátaira hozott szemléletes példát. Talált ugyanis egy olyan helyi közösséget, ahol az úgynevezett „keleti típusú” (korai) házasságkötés a Hajnal értelmezése szerinti „északnyugat-európai típusúvá” (késői házasságossá) alakul át egy fokozatosan bekövetkező proletarizálódással párhuzamosan.

Lényegében ebbe a törekvésbe illeszthetők be azok a konferenciák is, amelyeken kutatók tucatjai szembesítették egymással esettanulmányaikat annak érdekében, hogy a család- és háztartástípusok kérdéséről általánosítható, ugyanakkor a kiindulásul szolgáló programadó munkáknál adatokkal lényegesen gazdagabban és pontosabban alátámasztott megállapításokhoz jussanak. A teljesség igénye nélkül csak néhány, fontosabbnak tűnőre hivatkoznánk: a CORN csoport 1998. évi cambridge-i konferenciájára a falusi gazdaság és a házasságkötés kapcsolatáról (Devos – Kennedy, 1999), a 12. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferencia törzscsalád szekciójának előadásaira (Fauve-Chamoux – Ochiai, 1998), az oslói 19. Nemzetközi Történettudományi Konferencia európai és ázsiai család-szerkezeteket összehasonlító ülésére, illetve ennek 2000. év eleji liège-i előkonferenciájára (Neven – Capron, 2000).

Aligha van terünk arra, hogy a felsorolt rendezvények többtucatnyi előadását itt és most sorra vegyük. Csak a tartalmi, valamint idő- és térbeli dimenziókat próbáljuk meg az alábbiakban igen röviden érzékeltetni. A Corn csoport kutatása 1350-től a 20. századig terjedő, és Északnyugat-Európát felölelő (Brit szigetek, Skandinávia, az egykori Németalföld és utódállamai, valamint Vesztfália) tanulmányokat összegez (Devos – Kennedy, 1999). Tartalmilag a tanulmányok főként a házasságkötés, valamint a paraszti, illetve farmgazdálkodás, az árak, a proto-industrializáció, az állami beavatkozás viszonyát járják körül.

Az eurázsiai összehasonlító perspektívában vizsgálódó törzscsaládkutatás 20 írása főként Japánra, Kínára és Koreára, illetve a hagyományos értelemben vett Közép-Európára (a német nyelvterületre) és Skandináviára összpontosította figyelmét, de helyet kaptak benne Észak-Franciaországra és Kelet-Európára, illetőleg Vietnamba, Thaiföldre és Indiára vonatkozó tanulmányok is. Magán a konfe-

rencián ehhez még további, egészen Dél-Amerikáig terjedő ívű előadások csatlakoztak (McCaa, 1998). Témakörüket tekintve az egyes előadások az előbb említett konferenciáénál jóval szűkebb spektrumúak: szinte mindegyikük egyetlen családfomára, a törzscsaládra koncentrált. Noha a szerzők többsége történeti demográfiai módszereket és látásmódot alkalmaz, találhatunk a kötetben szociológiai, antropológiai megközelítéseket is.

A liège-i és oslói ülésen résztvevők lényegében az előbb említett eurázsiai összehasonlító kutatást folytatták tovább, ezúttal azonban nem a törzscsaládra, hanem részben historiográfiai és ideológiai kérdésekre (család és hitvilág), részben a család és a gazdaság kapcsolatára koncentráltak, illetve bevontak olyan földrajzi régiókat is a megvitatás körébe (Orosz- és Olaszország), melyek eddig kevesebb figyelmet kaptak (Neven – Capron, 2000).

Az elmondottakkal két ténytet szeretnénk volna illusztrálni. Egyrészt egy fontos jelenség észlelése és annak provokatív megfogalmazása néhány év alatt kutatók és rajtuk keresztül régiók tucatjait tudja bevonni a vizsgálatba – a Hajnal tézisek körül kibontakozó vita (Peter Laslett nem kevésbé provokatív hozzájárulásának segítségével) a család- és háztartástörténeti kutatást manapság divatos szóval élve „globalizálta”. A másik tény az, hogy a publikált eredményeket áttekintve az olvasó önkéntelenül is arra kap ösztönzést, hogy saját ismereteit megpróbálja összevetni az itt feltárolókkal, alkalmazott módszereit gazdagítsa az itt megismertekkel, saját forrásait mérje össze a más korszakok, más társadalmak működése során keletkezettekkel. Ez az ösztönzés egyúttal segíthet abban is, hogy a kutató a hazai vizsgálati eredményeket némi objektivitással, némi távolságtartással tudja szemlélteni és megkísérelhesse a magyar(országi) népesség és társadalom elhelyezését Európa és a világ palettáján. Mindezt talán fontos lehet az, ha néhány magyar szempontból is hasznosítható, nem esettanulmány jellegű írás egyes tapasztalatait is röviden ide iktatjuk.

A főként Japán történeti demográfiájával foglalkozó Laurie Cornell (1987) szerint szükség van John Hajnal modelljének oly módon való kiterjesztésére, hogy harmadik háztartástípusként a törzscsaládot is magában foglalja. Nyomatékosan felhívta a figyelmet a japán történeti demográfiai kutatás által produkált adatok fontosságára, ugyanis itt mód van arra, hogy az ún. „életciklus szolgálatvállalás” kialakulását és megszűnését tömeges adatok segítségével kísérhessük figyelemmel. Kollegája, Osamu Saito (1997a, 1997b) még tovább ment, és megkülönböztette egymástól az európai és a japán törzscsaládot. Megállapítása szerint, noha mindkettő három generációs összetételű, szerkezetük különböző. Az együtt élő rokonok aránya Japánban lényegesen nagyobb és összetételét tekintve más, mint Európában. A háztartásokhoz oldalágon kapcsolódó együtt élő rokonok száma igen korlátozott, a lefelé „kiterjesztett” rokonság szerepe viszont sokkal fontosabb, mint a kora-újkori Nyugat-Európában. Véleménye szerint tehát, amíg a nyugati törzscsalád a nukleáris családos háztartástípushoz állt közel, addig japán párhuzamosa sem az összetett, sem az egyszerű családos háztartásokkal nem mutatott

rokonságot. Tulajdonképpen nem is harmadik, hanem már negyedik típusnak nevezhető. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy 1998-ban már – mint fentebb említettük – egy teljes konferencia-ülést szenteltek a törzscsalád problémakörének a japán kutatási alapok által finanszírozott, imponáló méretű és összetételű nemzetközi kutatógárdát megmozgató eurázsiai projekt keretében (Fauve-Chamoux – Ochiai, 1998).

Az amerikai kutatókat a család és háztartás, illetőleg a házasodás probléma-együtteséből főként más kérdések izgatták. Daniel Scott Smith (1993) a gyarmati észak-amerikai házasodási minta esetében meglehetősen távolságot érzelt az északnyugat-európaihoz képest, viszont fontos és vízválasztó jelentőségüként értékelte a korszakra és a régióra túlnyomóan jellemző neolokális lakóhely-választási szokás-rendszert. Véleménye szerint itt ez a jelenség a domináns tényező az „életciklus-szolgáltatás” helyett, s ennek alapján azt állította, hogy a gyarmati Amerika telepesei is az északnyugat-európai háztartáskeletkezési rendszerhez tartoznak. Kollegája, Michael Haines (1996) szintén magáévá tette ezt a felfogást, és kiemelten hangsúlyozta a gyarmati Észak-Amerika különbözőségét Kelet-Európától a házasodási mintákban megmutatkozó hasonlóság ellenére. Vagyis a fentiekből világosan látható, hogy saját társadalomtörténeti múltjuknak megfelelően az egyes kutatói csoportok más-más kérdések iránt érzékenyek a család – háztartás – házasodás problémakörön belül. Úgy tűnik persze, hogy a saját társadalom hovatartozása nem csak földrajzi kapcsolódást, hanem lélektani motívumokat, valamint a tudományon túlmutató presztízsszemponthoz is hordoz magában. Legalábbis innen nézve kicsit komikusnak tűnik az az igyekezet, ahogy az észak-amerikai szerzők egy része megpróbálta a látszatát is elkerülni annak, hogy a gyarmati korszak Amerikája valamiben is Kelet-Európára hasonlíthat.

Jürgen Schlumbohm (2000) megállapításai két téren is fontosak lehetnek számunkra. Egyrészt megtudjuk belőle azt, hogy a családrészek demográfiai magatartást meghatározó szerepe a társadalomtudományi szakemberek egyes csoportjai előtt már régóta ismert volt. A göttingeni szerző írásaiból rövid bepillantást kaphatunk abba a vitába, amelyet a paraszti örökösödés – családrész – népességfejlődés kapcsolata körül a német társadalomtudomány az 1880-as és 1930-as évek között folytatott. A politika negatív beavatkozásán múlt, hogy a német tudományos örökség hasznos elemei is bűvópatak-létre kényszerültek évtizedekre, és – tisztelet a kisszámú tájékozott kivételnek – csak az 1980-as évek óta válnak ismét a tudományos munka hasznos építőköveivé. Schlumbohm másik fontos megfigyelése tulajdonképpen saját mikrovizsgálati tapasztalataira épül. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az adatok révén megismerhető történeti valóságban a helyi társadalmak házasodási – családi – rokonsági – örökösödési rendszerei sokkal rugalmasabban működtek annál, mint ahogy az a nagy típusalkotó elméletekből következne. Eredményei indokoltan figyelmeztetnek minket a modellalkotás érdekében történő leegyszerűsítés és gyors általánosítás veszélyeire, a típusok, normák és a való élet közötti, gyakran nem kevés eltérésre.

A holland Theo Engelen (1999) azon ritka kivételek közé tartozik, aki a 20. századi európai demográfiai változásokat John Hajnal téziseivel – jobban mondva annak a házassági modellre vonatkozó részével – veti össze. Az elemzés során arra a megállapításra jut, hogy a híres tézis több pontja problematikusnak nevezhető. A nyugat-európai városokban is késői a házasságkötés, holott itt véleménye szerint nincsenek akadályok a korai egybekelés előtt. Általában nem látja világosan a Hajnal-féle házassági modell mögötti gazdasági rugókat, holott ilyeneknek kell(ene) lennie. Bizonytalanak érzi a modell statisztikai alátámasztását is, mivel Hajnal rendszerint országos átlagértékeket használt, ezek viszont nem mutatják a néha igen komoly regionális különbségek tendenciáit és méreteit. Kétségesnek érzi azt, hogy az illusztris szerző által felállított dichotómia (kései és korai házasságkötés) alkalmas a világ házassági rendszereinek leírására különösen úgy, hogy nem veszi tudomásul átmeneti területek létezését. Végezetül nem látja tisztázottnak a modell időbeli megszűnésének kérdését sem. Hajnal ezt az 1940-es évekre teszi, Engelen szerint azonban ez egy az 1930-as évektől induló hosszadalmas folyamat, Kelet- és Nyugat-Európa különbsége véleménye szerint az 1960-as évek után is megfigyelhető (sőt néhol még az 1990-es években is). Engelen eredményei tehát makrostatisztikai adatok segítségével a 20. század felől mutatják meg azt, hogy a szóban forgó modellnek nemcsak a keletkezése korszakhoz kötött, hanem sokhelyütt átalakulása/megszűnése is megfigyelhető a 20. század első évtizedeitől kezdve. (Vagyis Beatrice Moring előbb idézett esettanulmánya minden bizonnyal nem egyedi jelenséget mutatott be.)

Az újabb család- és háztartástörténeti kutatásokat összefoglaló (továbbá jelentős részben csehországi és ausztriai mikrovizsgálati eredményekre támaszkodó) Markus Cerman és James O. Brown (Cerman, 1994; Brown – Cerman, 1997) szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a Hajnal- tézisek fontossága vitathatatlan, óvakodni kell az elhamarkodott általánosításoktól. Miközben a Hajnal-vonal kettéosztja ugyanis a volt Osztrák – Magyar Monarchia területét, addig az empirikus adatok azt mutatják, hogy egyrészt nem minden esetben lehet ilyen egyértelműen elhatárolni a különböző családtípusokat, másrészt Cerman tapasztalatai szerint adott házassági minták és adott háztartásszerkezetek nem minden esetben kapcsolódnak szorosan egymáshoz, a két jelenség, illetve szerkezet külön vizsgálendő és értelmezendő. (Következtetéseit tehát egybevágóan a hivatkozott dél-európai társadalmakra vonatkozó kutatási tapasztalatokkal.)

Livi-Bacci eredetileg 1992-ben megjelent könyvében (Livi-Bacci, 1999. 102–107) nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a Hajnal által felvázolt háztartási modell létezése mind időbeliségében, mind területi kiterjedésében változó. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a Hajnal-vonal esetenként feltűnő egyezést mutat Európa nyelvi – kulturális térképével. Dirk van de Kaa (1999) szintén azt veti fel, hogy a korábbi régió-meghatározási viták során felmerült sok-sok kelet-nyugati elhatároló vonalat (földrajzi tagolódás, római, illetve török hódítás kiterjedése, a keleti – nyugati kereszténység közötti választóvonal, a 18–19. századi ipari forradalom

hatása alá került, illetve nem került területek) valamiképp érdemes lenne összehangba hozni az úgynevezett „Hajnal-vonallal”¹⁰.

Richard Wall (1998) írásából tudjuk, hogy Európa családszerkezeti regionalitása Hajnal előtt is ismeretes volt. Frédéric Le Play már az 1870-es években három régiót különböztetett meg: a törzscsaládos Dél- és Nyugat-Európát (amelyek keleti határa az összefüggő német nyelvterület végénél húzódott), az északi területeket (Brit szigetek, Skandinávia, Hollandia és az észak-német partvidék Poroszorszáig), melyeken előfordulnak ugyan törzscsaládok, de együttélési rendszerük Le Play szerint instabil, és a patriarchális családok régióját (Orosz Birodalom, Balkán, Magyar Királyság). Figyelemre méltó, hogy Le Play térképe nem csak az első világháború előtti államhatárokkal esik egybe, hanem a Trieszt – Szentpétervár közötti úgynevezett „Hajnal-vonallal” is (kivétel a Baltikum, mely utóbbi szerzőnél a nyugati családrendszer sávjába került). Hajnal tehát, bár nem hivatkozik Le Play-re, tulajdonképpen az egyesek által már régebb óta sejtett demográfiai regionalitás modernebb megfogalmazását jeleníti meg. Az már a társadalomtudomány fejlődésének sajátosságai közé tartozik, hogy a fentebb említett német, a Richard Wall (1998), illetve André Burguière (1986) által bemutatott francia és angolszász tudományos örökség miért csak ilyen későn találkozott össze, és miért csak angol-amerikai közvetítéssel (az ázsiai/japán kutatás és kulturális örökség ennél is későbbi, 1980–1990-es évekbeli becsatlakozásáról nem is beszélve).

A Hajnal-tézisek, illetve a házasság, család és háztartás regionalitása szempontjából fontos szerepet játszik az osztrák kutatás is. Különösen két szerző és két írás érdemel figyelmet (mindkettő némileg különböző angol és német változatban is létezik): Michael Mitterauer (1994, 1999) és Karl Kaser (1996, 1997a) összefoglalói. Mitterauer – aki eredetileg középkorkutató volt – a Hajnal-vonalat összepárosítja a középkoraszok köreiben régóta ismert regionalitási problematikával: a kelet – nyugati kereszténység, valamint a középkori európai kolonizáció¹¹ határával (az úgynevezett Karoling-vonallal). Megállapítása szerint a Hajnal által a figyelem középpontjába állított „európai házasodási minta” a középkorra vezethető vissza, és kiterjedése egybe esik a Karoling birodalom keleti határával. Mindez összefügg a telekrendszerrel, az osztatlan örökösödéssel, a szolgálatvállalás elterjedtségével, melyek mind-mind a Német-Római Birodalom társadalmi szerveződésére vezethetők vissza.

A grazi Karl Kaser az előbbieken fellelkesülve már egyenesen Hajnal – Mitterauer vonalról beszél, és saját széles körű balkáni kutatási tapasztalatait hoz-

¹⁰ Szerző felvetésében Ad van der Woude („Van St. Petersburg naar Triëst. De Europese grenslijn?” In *Maatschap* 1993. No. 5. 80–94.) gondolatmenetét követi.

¹¹ Ezalatt szerző és a történeti kutatás általában a középkori német paraszt és iparos népesség fokozatos kelet felé településének folyamatát érti, mely a „németjogú” falvak, valamint a német városi privilégiumokat átvevő bányá- és kereskedő városok – mindkét esetben többségében német eredetű lakosságot magában foglaló – hálózatának létrejöttét eredményezte Közép- és Kelet-Európában a 9–14. század között.

zátéve Mitterauer érvrendszeréhez megkísérli Délkelet-Európa családrendszereinek összefüggő térképi ábrázolását (Kaser, 1996, 1997a). Véleménye szerint Európa térfelén négy házassági és családszerkezeti rendszer figyelhető meg:

1. neolokális lakóhelyválasztású nukleáris családok háztartás-rendszer (Románia);
2. patrilokális lakóhelyválasztáson alapuló összetett háztartásos életszerű háztartásrendszer, ahol a családfő halála után vagyonfelosztás következik be (Magyarország, Bulgária, kontinentális Görögország);
3. neo-, illetve uxorilokális¹² lakóhelyválasztással kombinált nukleáris családok háztartás-rendszer (görög szigetvilág);
4. patrilokális lakóhelyválasztáson alapuló összetett háztartásos életszerű háztartásrendszer, ahol a családfő halála után nem következik be vagyonfelosztás, a bonyolult szerkezetű család-együttes hosszú távon fennmarad, illetve megújul (főként Albánia, Szerbia, Horvátország, de kisebb hasonló foltok előfordulnak Kaser szerint Görögországban, Bulgáriában, Romániában és Magyarországon is).

Ötödikként ezekhez csatlakozik még Kaser szerint egy Szlovéniát, Nyugat-Magyarországot és a Kárpátok nyugati szegélyét (a mai Nyugat-Szlovákiát) magában foglaló átmeneti zóna, melyre vonatkozóan nem állapít meg világos családi/házassági jellemzőket.

Az osztrák történeti demográfusok/társadalomtörténészek felvetései tehát nem csak a tágabb értelemben vett családok és háztartások szempontjából izgalmasak, hanem konkrétan érintik a szóban forgó írások esetében a múltbeli magyar(országi) társadalom szerveződésének mikéntjét, jellemzőit, helyét Európában. Ugyanakkor a tárgyalt írások esetében is bizonytalanságokkal, pontatlanságokkal, esetenként tévedésekkel találkozunk a magyar népesség és társadalom múltját illetően¹³. Indokolt tehát, hogy megpróbáljuk a magyar családszerkezetet szembevetni a Hajnal- (vagy, ha úgy tetszik, a Hajnal – Mitterauer) vonallal és megpróbálkozunk egy rövid, összefüggő leírással a hazai család- és háztartás-rendszerekkel kapcsolatban. Erre ösztönöznek egyébként a korábban felsorolt és esetenként röviden összefoglalt, tágabb korszakot és szélesebb földrajzi spektrumot átfogó írásokból adódó tapasztalatok is. Ezeket az alábbiakban összegezzük.

¹² Az antropológiai kifejezés a magyar néprajz terminusa szerint a vőül-menést jelenti, vagyis az új házasság a lány szüleihez költözik.

¹³ Karl Kaser például Magyarországra vonatkozó megállapításai kapcsán Andorka Rudolf, illetve e sorok írójának kutatásaira, valamint az idegen nyelven megjelent, de konkrét népességre vonatkozó történeti forrásokat nem használó magyar néprajzi irodalomra (Barabás Jenő, Guda Béla, Morvaj Judit, „nagy családdal”, valamint Földes László és Paládi-Kovács Attila pásztorzkodással foglalkozó írásaira) hivatkozik, melyekből mi Magyarországra nézve nem vonnánk le a szerzőhöz hasonlóan sommás következtetéseket. Családforma térképeinek Magyarországra vonatkozó részeit – melyek a mai határokat veszik alapul – valószínűleg Andorka Rudolf-fal közösen 1983-ban publikált tanulmányunkban (Andorka – Faragó, 1983. 303) szereplő, a történeti Magyarországról készített eredeti után vázolta fel, nem sokat foglalkozva annak regionális pontosságával.

Először is egyértelmű az, hogy egy jelenség modell formában történő megfogalmazása – jelen esetben a házasságkötés, illetve a háztartások keletkezéséé – nagymértékben ösztönzi a kutatásokat. Kiváltja a modell ellenőrzését, igazolását célzó törekvéseket, illetve hasznosítja annak forrásadatrendező képességét. Másodsorban figyelmeztet arra, hogy nem mindegy, milyen adatbázisra támaszkodunk az általánosabb igényű megállapítások esetében. Megbízható eredménynek nem csak nagyszámú esetre célszerű támaszkodnia, hanem képesnek kell lennie a regionális különbségek visszatükrözésére is. És lehetőség szerint kísérletet kell tennie a nagy országos/regionális átlagok és a mikrovizsgálati eredmények összehangba hozására. Utoljára, de nem utolsósorban: legalább elnagyolt módon, de képesnek kell lennie a demográfiai és az egyéb (társadalmi, kulturális, jogi-politikai stb.) jelenségek és folyamatok családokhoz/háztartásokhoz történő kapcsolódásának felvázolására. Tudomásul kell vennünk azt, hogy sem a házasság jelensége, sem a család és háztartás, mint társadalmi/demográfiai alapegység nem tartozik az eredendően „tisztá” demográfiai szerkezetek, illetve folyamatok körébe.

3. A Hajnal-tézis és az iparosítás előtti vidéki Magyarország család- és háztartás-rendszere

Egy magyar történeti demográfus számára a házasságkötések és a háztartásalakítás rendszeréről folyó vita számos okból igen izgalmas. Először is a téma (és a körülötte folyó vita) önmagában is érdekes – a bennünket érintő egyik legfontosabb társadalom- és népességtörténeti kérdésről szól. Másodsorban amiatt érdekes, mivel Magyarország helyét Európában, illetve a világon belül a keleti féltekén jelöli ki. Ráadásul a történeti Magyarország adatai a „Rendszer” számos pontján statisztikai érvként szolgálnak, a magyar származású szerző részben ezek segítségével mutatja be a keleti és nyugati háztartáskeletkezési rendszerek közötti különbséget. Mindezért a következő néhány oldalon keresztül megpróbáljuk egymással szembesíteni a történeti Magyarország népességéről általunk ismert idevonatkozó adatokat a Hajnal által leírt szabályokkal. Szükséges azonban jelezni, hogy az elkövetkezendőkben – elsősorban forrásadottsági okok miatt – John Hajnalhoz hasonlóan csak a vidéki népességre fogjuk figyelmünket összpontosítani, amely az egykori (18. század végi) hazai összlakosságnak körülbelül 85 százalékát tette ki.

3.1 Általános áttekintés

Mennyiben felelnek meg az iparosítás előtti Magyarország országos adatai a Hajnal-féle előírásoknak? Utóbbi szerint amennyiben egy népesség alapján

összetett (bonyolult szerkezetű) háztartások uralta társadalomban él, akkor a házasságkötés korai (II/1 szabály). Az először kiszámítható, 1777-ből származó átfogó országos adatok szerint az első házasságok megkötésének átlagos életkora a férfiak esetében 22,5, illetve a nőkre vonatkozóan 20,5 évben adható meg a szűkebb értelemben vett (Erdély, Horvátország és Határőrvidék és a Temesi Bánság nélküli) történeti Magyarországra vonatkozóan. Ez megfelel Hajnal előírásainak. A férfi házasságkötésének és háztartásfővé válásának kora jelentősen el kell, hogy térjen egymástól (vagyis az új házaspár rendszerint nem hoz létre új háztartást – II/2 szabály) – ez is érvényesnek látszik az iparosítás előtti Magyarország legnagyobb részére vonatkozóan (Faragó, 1995). A háztartásfővé válásra vonatkozó II/3. szabály esetében azonban már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az általunk ismert irodalomban és esettanulmányokban ugyanis nem csak a Hajnal által leírt példákkal találkozunk (ti. amikor öröklés vagy osztódás útján a háztartások kisebb – gyakran azonban akkor is összetett jellegű – egységekre oszlanak), hanem számos esetben neolokális lakóhelyválasztás útján létrejövő egységekre is vannak adataink (ti. amikor a megházasodott fiú rögtön kiválik az atyai háztartásból), illetve előfordul, hogy a nagy háztartások felbomlása csupa nukleáris családok háztartást eredményez.

A szolgatvállalás esetében a probléma még ennél is bonyolultabb. A magyarországi adatok majdnem megfelelnek a Hajnal által előírt, Nyugat-Európára tipikus jellemzőknek: a szolgák aránya a vidéki népességben 1777-ben kicsivel 6 százalék felett van, elsöprő többségük nem házas, és ismereteink szerint mind a gazdaságokon belüli munkamegosztásban elfoglalt helyük, mind pedig társadalmi pozíciójuk tekintetében majdnem teljesen megfelelnek a Hajnal-tézis követelményeinek. Csak két pontban ütnek el a Hajnal által javasolt kritériumoktól: bizonytalan, hogy mekkora részük sorolható az úgynevezett „életciklus-szolga” kategóriájába – biztos, hogy nem mindegyikük – és társadalmi státusuk nem mindig egyértelmű. Egy részük minden bizonnyal a szegényebb zsellércsaládokból származik, akiknek életciklusa eltér a Nyugat-Európára vonatkozóan mintának tekintettől: „a nem házas szolga – házas (de ingatlannal nem bíró) zsellér – szegény özvegy rokon” életpontot futja be (Faragó, 1995). Vagyis a kérdés ismereteink jelenlegi szintjén még nem teljesen világos¹⁴. De ez még mind semmi ahhoz képest, ha az országos átlagadatok szintjéről egy fokkal visszább lépve a 18. század végi magyarországi népesség regioná-

¹⁴Ha a Peter Laslett (1983. 526–527) által meghatározott tipológia szerint végezzük el az összehasonlítást, akkor a kísérlet eredménye még rosszabb lesz. Az utóbbi szerző által meghatározott "tendenciák" alapján ugyanis Magyarország egy, a mediterránhoz közelálló háztartásrendszerrel lenne jellemezhető, amely nem látszik túl életszerűnek. Ennek kapcsán osztanunk kell az olasz család- és háztartás történetével foglalkozó kutatók azon véleményét (Benigno, 1989; Kertzer-Hogan, 1991), miszerint a probléma nem annyira a vizsgált terület (a jelen esetben Magyarország) különösségében, mint inkább a háztartásrendszerre Laslett által feltételezett jellemzőkben rejlik. Utóbbiak ugyanis véleményünk szerint nem képesek arra, hogy adekvát módon leírják Európa ezen régiójának házassági, valamint család- és háztartásszerkezeti jellemzőit.

lis helyzetét kezdjük el a megyei bontású adatok alapján vizsgálni. Az eredmények bizonyos értelemben sokkolóak.

3.2 Magyarország regionális képe

Az ebben az elemzésben használt adatok több tekintetben is viszonylag szokatlanok azok között, melyeket az iparosítás előtti Magyarország háztartás-szerkezetének kvantitatív elemzésére szoktak felhasználni. Talán a legfontosabb e tekintetben aggregáltságuk, ami miatt csak a probléma meglehetősen elnagyolt térbeli ábrázolására képesek. Ez komoly hiányosságuk. Ugyanakkor tulajdonképpen éppen elnagyoltságuknak köszönhető, hogy az adatsor a történeti Magyarország teljes területére kiterjed (mely tág értelemben kerekén 15 000 települést foglal magában, szűken – Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és a Temesi Bánság nélkül – értelmezve pedig kb. 8000-et). Ez azért fontos, mert az egész 18–19. századi magyarországi társadalomnak csak ebből az egyetlen szempontból végzett, közösségi szintű elemzések/ eset tanulmányok formájában történő elemzése – tekintetbe véve az ország jelenleg erre fordítható tudományos kapacitását – még mintavétel segítségével is évtizedeket venne igénybe.

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében, valamint az öt követő II. József időszak alatt számos népesség-összeírás zajlott le Magyarországon, és osztrák mintákat követve ekkor, 1784/85-ben hajtották végre Magyarországon az első népszámlálást (melyet 1786-ban és 1787-ben kétszer is revideáltak). E hatalmas statisztikai munkálatok számottevő részének megyei bontású, a népszámlálás esetében községi szintű végeredményei fennmaradtak és részben publikálásra is kerültek (a teljesség igénye nélkül: Thirring, 1938; Dányi – Dávid, 1960; Dányi, 1993). A felsorolt források alkalmasak arra, hogy segítségükkel széleskörűen elemezhessük a házasságkötések, családok és háztartások legfontosabb jellemzőit¹⁵. Természetesen figyelembe véve az egykorú bürokrácia alacsony színvonalát (különös tekintettel annak a vidéki nemességnek a statisztikai tudatlanságára, amelyet a központi hatalom arra kényszerített, hogy a fent említett összeírási munkálatokat végrehajtsa) számolnunk kell azzal, hogy a rendelkezésünkre álló adatokban komoly hiányosságok és tévedések találhatóak, melyek egyes települések esetében akár veszélyes mértékűek is lehetnek. Megyei szinten azonban az adatokat viszonylag megbízhatónak érezzük, legalábbis addig a mértékig, hogy az egykorú társadalmi és demográfiai realitások körvonalait megrajzolhassuk.

¹⁵Az első magyarországi népszámlálás néhány publikált eredményét szintén használta John Hajnal („Rendszer” 469, 482), de elemzése során nem ment ennek részleteibe, mivel az eredeti forrás és a rá vonatkozó irodalom nagy része (melynek fontos darabjai egyébként Hajnal alapvető cikkeinek elkészülte után jelentek csak meg) nem állt rendelkezésére.

Ha térképre vetítjük például az első házasságkötések nőkre vonatkozó átlagos életkorát 1777. évi adataink alapján (1. térkép) – melyet a lélekösszeírásokban feljegyzett összes házasságkötés kormegoszlása alapján becsültünk¹⁶ – akkor az iparosítás előtti Magyarországon a házassági minták egyenetlenségét fogjuk tapasztalni.¹⁷ Noha az átlagos házasságkötési kor a 18. század végi Magyarországon tényleg lényegesen alacsonyabb, mint a korabeli Nyugat-Európában (Flinn, 1981), az azonban nem mondható, hogy azt a tizenéves korban kötött házasságok uralják. A házassági kor tekintetében több különböző régiót találunk az országon belül. A nyugati és az északi területeken országos szinten a házassági kor viszonylag magasnak tekinthető, átlagosan 21 év körüli. Az ország középső és keleti részén a házassági kor az országos átlagnak megfelelő 20 év, és a megyék egy harmadik csoportjában – ezek általában az alföld keleti szegélyén találhatók – az átlagos házasságkötési kor 20 év alatti. A házasságkötési korban mutatkozó területi különbségeket talán még világosabban mutatják a 20 év alatt házasságot kötő gazdalányok megyénkénti arányai (2. térkép). Eszerint mindössze két sziget (Árva és Szepes az Északi-Kárpátokban, illetve az osztrák határ menti Sopron, Moson és Pozsony megyék) az, ahol a 20 éves kor felett kötött házasságok dominálnak. A Balatontól a Zemplén hegységig tartó vonaltól délkeletre adataink szerint a házasságot kötő lányok körülbelül kétharmada, egyes területeken háromnegyede fiatalabb 20 évnél. Sőt a korai házasságú terület ezen adatok szerint a Közép-Dunántúlon (Győr és Veszprém megyék), illetve a palócok lakta területeken (Hont, Nógrád, Gömör, Borsod) túl is lép a nevezett vonalon. Ezek azok a területek tehát, amelyet a valódi „keleti házasságkötési modell” jellemez.

A népességen belül található szolgák megyénkénti eloszlásának tekintetében (3. térkép) a különböző régiók egymástól való elhatárolódása talán még világosabb és még élesebb. Az ország nyugati részén – ezzel a történeti Magyarország területét kettéosztva egy újabb (a házasságkötési kor vonalától északnyugatabbra húzódó) délnyugat-északkeleti vonallal – Nyugat-Európára jellemző szolgálóelőfordulást találunk: a szolgák aránya minden megyében több, mint az össznépesség 6 százaléka, néhol pedig a 10-et is eléri. Ez – tekintetbe véve az itt élő nagyszámú zsellér népességet (Faragó, 1977) – azt jelenti, hogy a parasztgazdaságok döntő többségében ezeken a területeken szolgát alkalmaztak. Ellenben a délkeleti országrészben – melynek nagyobb részét a török kiűzése utáni tele-

¹⁶A magyar történeti demográfiai irodalom és saját kutatási tapasztalataink alapján – mely nem túl sok olyan első házasságkötést regisztrált az iparosítás előtti korszakban, amikor a menyasszony 15 év alatt, illetve 30 év feletti életkorban lett volna – becsléseinket az első három női házassági korcsoport alapján (20 év alattiak, 21–25 és 26–30 évesek) végeztük. (A forrás az összes házasságot kötőt sorolta korcsoportokba. Feltételeztük, hogy a megözvegyülés miatt 30 év alatti életkorban újránházasodók száma nem különbözhetett nagymértékben a 30 éves koruk után először házasságot kötőktől. A férfiak esetében e feltételezéseket 35 éves korig kiterjesztettük.)

¹⁷A megyei értékek csak a falusi és mezővárosi népességre vonatkozó adatokat tartalmazzák. A szabad királyi városokat külön írták össze és kérdőíveik némileg más kérdéseket tartalmaztak (például adataikból nem lehetett átlagos házasságkötési kort becsülni).

pes/újratelepült területek tették ki – illetőleg Horvátországban az alacsony arányokból egyértelműen következően alig-alig találunk szolgát a parasztgazdaságokban. A fenti képet a szolgavándorlási adatok megerősítik (4. térkép), ugyanis a lélekösszeírások 1777/1778. évi összegzései megadják azoknak a szolgáknak a számát megyei bontásban, akik szolgálatvállalási célból érkeztek az összeírási területre (közösségbe). Az adatok regionális megoszlása a fenténél is élesebb, mivel a nagyarányú szolgavándorlás – mely minden valószínűség szerint a szolgálatvállalás szerződéses jellegéből következik – csak egy szűkebb, nyugati és északi területre nézve látszik jelentősnek, nem a központi és keleti területekben fekvő megyékre nézve.

Látszólag tehát az a helyzet, mintha a 18. század végi adatok alapján egy szinttel alacsonyabban reprodukáltak volna a Hajnal-féle határvonalat a történeti Magyarországon belül (és egy kicsit keletebbre toltuk volna). De menjünk tovább. Ha lokalizálni próbáljuk azokat a régiókat, ahol az átlagosnál magasabb a bővített vagy összetett családos háztartások aránya – mely az első népszámlálásból kiszámítható házas férfi/háztartás mutató segítségével könnyűszerrel és viszonylag pontosan megtehető – akkor a fentiekől teljesen eltérő képet kapunk (5. térkép). Az ország egy jelentős olyan részén nem feltételezhetők számottevő arányban bonyolult összetételű háztartások, ahol elvileg lenniük kellene (Kelet-Magyarország), ugyanakkor az északi területek közepén – ahol az átlagosnál valamivel későbbi a házasságkötés és viszonylag nagy arányú a szolgafoglalkoztatás – adataink egy kifejezetten a bonyolult összetételű háztartások magas arányával jellemezhető régiót mutatnak. Az rendben van, hogy a házas férfiak háztartásokhoz viszonyított legalacsonyabb aránya – vagyis a legegyszerűbb, feltételezhetően dominánsan nukleáris családos háztartásszerkezet – az ország nyugati (nyugati) részére jellemző. Ez a megoszlás megfelel a Hajnal-téziseknek. Azzal viszont már nehezen tudunk valamit kezdeni, hogy ugyanolyan egyszerű családos régiókat találunk a ritkán lakott és gazdasági/társadalmi fejlettségében talán leginkább visszamaradott/alulfejlett ruszin lakta területeken, valamint a székelyek lakta vármegyékben is, mint Mosonban és Sopronban. A szóban forgó térképek és területi eloszlások azt sugallják a számunkra, hogy a szolgálatvállalás, a korai házasságkötési kor, és a bonyolult összetételű háztartások magas aránya közötti összefüggés a történeti Magyarországon nem teljesen világos és semmi esetre sem nevezhető egyértelműnek.

Korábbi irodalomismertetésünk reméljük elég meggyőző volt arra nézve, hogy a családok és háztartások gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális jellemzői közötti kapcsolat minden valószínűség szerint még egy zavartalanul fejlődött társadalom esetében is komplikált. Ehhez viszonyítva a magyarországi társadalom újkori fejlődése mindennek mondható, csak zavartalanul nem. 1526 és 1699 között az ország számottevő része török megszállás alatt élt (a Temesi Bánság egészen 1718-ig). Ezen időszak alatt a számos háború és a felle masírozó hadseregeket kísérő pestisjárványok Közép- és Dél-Magyarország

nagy területeinek népességét alaposan megritkították. Nem csodálható tehát, hogy ezek az alulnépesedett területek a háborús időszak lezárulása után nagyszámú új telepest vonzottak, és a 18. század folyamán egy több évtizedig tartó bevándorlási, illetve egy országon belüli áttelepülési folyamatot eredményeztek. Mindennek következménye a század közepére-végére egy nem és kor szerinti összetételét tekintve némileg eltorzult népesség lett, melynek felekezeti és etnikai összetétele is meglehetősen eltért a két évszázaddal korábbitól. Bár az újratelepülési mozgalom nagyjából a 18. század közepén véget ért, a deformált népességszerkezet nyomai még az 1787. évi népszámlálás adataiban is megfigyelhetők. Az ország déli és keleti része még ekkor is számottevő, minden valószínűség szerint a bevándorlási mozgalom számlájára írható férfitolébblettel jellemezhető (6. térkép), és az átlagosnál magasabb a fiatal népesség aránya is e területeken (7. térkép). Az ország nyugati és északi részei – melyek végig keresztény uralom alatt maradtak és többnyire a háborús pusztításoktól is megmenekedtek – még a 18. század végén is sokkal sűrűbben lakottak voltak (8. térkép) annak ellenére, hogy feltehetőleg százezres nagyságrendben települt le népességfeleslegük egy része a visszafoglalt területekre. A fentiekből következően a volt királyi Magyarország területén fekvő megyékben lényegesen kiegyensúlyozottabb a népesség nemek és korcsoportok szerinti szerkezete. A külső és belső vándorlások következtében az ország etnokulturális térképe is sokkal színesebb és tarkább lett, erről azonban sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan statisztikailag korrekt adatsor, amely ennek térképi ábrázolását lehetővé tenné a 18. század végére vonatkozóan.

3.3 A változók statisztikai elemzése

A közelmúlt évtizedekben a történeti Magyarország múltbeli háztartásainak elemzése mind mikro-, mind makroszinten nagyszámú kvantitatív módszerekkel dolgozó történeti demográfiai vizsgálat tárgyát képezte. Az iparosítás előtti korszak Magyarországa esetében ezen elemzések túlnyomó része a legegyszerűbb módszerekkel: arányokkal és keresztábrákkal dolgozott. Míg számos elemzés fontos hozzájárulás a téma megismeréséhez, többnyire egyenetlen (és egyszerű) statisztikai módszerre épülésük felvet egy olyan kérdést, amely egyébként a legtöbb kvantitatív elemzésre nézve érvényes: az empirikus vizsgálatok és visszafogott szintű statisztikai elemzésük milyen mértékben képesek arra, hogy a felvetett problémákra nézve komolyan értékelhető leírásokat és magyarázatokat szolgáltatassanak.

Az alábbi néhány bekezdésben az említetteknel bonyolultabb módszereket alkalmazunk annak érdekében, hogy teszteljük a fent említett területi megoszlásokból kialakítható elképzeléseket. Hogy az eredmények magyarázó erejét

jobban mérhessük két különböző elemzési technikával próbáltuk meg adatsorainkat vizsgálni: lineáris korrelációval és többtényezős regressziós analízissel¹⁸.

Az iparosodás előtti Magyarország család- és háztartásrendszerének tesztelésére négy mérhető változót használtunk (a korszerkezetet, a házassági kort, a családszerkezetet, a szolgarendszer előfordulásának erősségét), az általános települési viszonyokra nézve pedig további négyet (a nemek arányát, a nép- és agrársűrűséget, valamint a török uralom hatásának mesterséges mutatóját – az elemzés során használt változók meghatározása az 1. táblában megtalálható.). Az utóbbi mutatócsoport szerepeltetése azért fontos, mert, mint ahogy azt a fentiekben említettük, a 18. századi települési viszonyok Magyarországon meglehetősen sajátosak voltak és okkal feltételezhetjük, hogy e helyzetnek hatása lehetett a család- és háztartásszerkezetre is. Az elemzést először a lineáris korreláció kiszámításával kezdtük, majd a többtényezős regressziós számításokkal folytattuk. Első lépésben a háztartás összetételét tekintettük függő változónak, majd a további lépések során egyenként változtattuk a függő változót: a következő lépésben a szolgarendszer intenzitását, majd harmadiknak a korai házasságkötést tekintettük a családszerkezet helyett a függő változónak. Közben újra és újra ellenőriztük a regresszió erősségét és magyarázó erejét. A számítások során célszerűnek látszott némileg más mutatókkal dolgoznunk, mint a térkép-készítés során. A homogenitás érdekében többnyire arányokat használtunk és ezeket, ha csak lehetett, a férfiakra nézve számítottuk ki. E mögött az a két – valószínűleg nem alaptalan – feltételezés húzódott meg, hogy egyrészt a férfiakra vonatkozó adatok bőségesebbek és pontosabbak ebben a korszakban, mint a nőkről szólóak, másrészt számításainkat nem kell megterhelni azokkal a pontatlanságokkal, amelyeket az egyes mutatókban és megoszlásokban a nemek szerinti különbségek okozhatnak. Csökkentenünk kellett a számítások során a vizsgált területet is: Horvátország, valamint a Temesi Bánság megyéit hiányos és bizonytalan adataik miatt ki kellett hagynunk további munkálatainkból.

¹⁸ Köszönettel tartozom Valkovics Emil és Hablicsek László kollegáimnak a számításokban nyújtott értékes és önzetlen segítségükért.

*1. Magyarország megyéinek demográfiai jellemzői a 18. század végén
(Az elemzésben használt tényezők meghatározásai.)*

Változó megnevezése	Átlagérték százalékban kifejezve ^a	Meghatározás (a változó tartalma)
YOUNGMAR	28,7	A 16–20 éves életkorban házasodók aránya a 16–35 év közötti házasságot kötő férfiakon belül (1777–78)
GENDER	50,8	A keresztény vallású népességen belül a férfiak aránya (1787)
FAMCOMP	103,8	A keresztény férfiak száma 100 keresztény háztartáshoz viszonyítva (1787) – a háztartás összetételének bonyolultságára utaló mutató
SERVANT	62,0	A szolgálatot vállalók aránya az összes bevándorló férfi között (1777–78)
POPDENS	30,7	Az egy km ² –re jutó keresztény lakosság száma (1787)
AGRDENS	62,5	Az egy km ² mezőgazdaságilag művelt területre jutó keresztény lakosság száma (1787)
YOUNGAGE	52,9	A 0–17 éves férfiak („fiúk” és „örökösök”) aránya a keresztény népességben (1787)
DEVAST	0,4	A török hódoltsághoz való viszony mesterséges mutatója. Értékét a királyi Magyarország területén fekvő megyék esetében nullának, a korábban törökök által megszállt területen lévők esetében 1,0-nak, a határterületi vármegyékre vonatkozóan pedig 0,5-nek vettük.

Az elemzésbe bevont területi egységek(megyék és kerületek) száma 43^b

^a A megadott adatok szabad királyi városok nélküli megyei illetve kerületi értékek. Csak a keresztény népességre vonatkoznak. A lakosságnak összesen egy százalékát kitevő zsidóság adatai többnyire hiányosak, ezért számításainkban figyelmen kívül hagytuk azokat.

^b Egy megye (Ugoicsa), a Temesi Bánság és Erdély adatai részben hiányosak, ezért nem kerültek be elemzésünkbe.

Statisztikai elemzésünk eredménye az alábbiakban summázható. Ha az alap-tényezők egymás közötti korrelációját nézzük meg (2. táblázat), akkor azt látjuk, hogy változóink tulajdonképpen két csoportba oszthatók. A korai házasodás a (YOUNGMAR), a nemi arányok (GENDER), valamint a török hódoltság következményeit megjelenítő változók (a nép- és agrársűrűség – POPDENS és AGRDENS), illetve a 16–17. századi háborúk által való érintettséget jelző

pusztásodás (DEVAST)) képezik az egyik csoportot, melyek egymással is szorosan összefüggenek. Szinte mindegyikük szignifikáns értékű és kétharmaduk esetében az összefüggés erőssége közel áll a 0,4 értékhez (vagyis $p=0,01$ szinten szignifikáns). Az e csoporton kívüli további változóink mind erősségük, mind tartalmuk tekintetében jobban szóródnak, és a többi változóhoz fűződő kapcsolatuk nem ritkán ellentmondásos. A család- és háztartásszerkezet változója (FAMCOMP) szorosan összefügg a korai házassággal (YOUNGMAR) és enyhe mértékben a nemi aránnyal (GENDER). A komplex családszerkezet és a korai házasságkötés közötti szoros kapcsolat nem volt meglepetés, ez jól illeszkedik a Hajnal-tézisekhez, de a szolgálatvállalás (SERVANT) és a családszerkezet (FAMCOMP) között az összefüggés még negatív módon sem szignifikáns, ami egy kissé meglepő. A szolgálatvállalás gyakoriságát és mértékét mutató változó (SERVANT) közepes erősséggel függ össze a legtöbb használt változóval, kivéve azokat, ahol erős kapcsolatot vártunk – itt épp ellenkezőleg viselkedik: a korszak (YOUNGAGE) valamint a családszerkezet (FAMCOMP) változójával gyakorlatilag nem áll szignifikáns mértékű kapcsolatban. A szolgálatvállalás előfordulásának gyakorisága mind erőssége, mind területi előfordulása tekintetében (mint ahogy az a 3–5. térképeken látható) gyakorlatilag független a család- és háztartásszerkezettől. A szolgálatvállalás (SERVANT) és a korszak (YOUNGAGE) változói közötti alacsony összefüggés azt sugallja, hogy a 18. századi Magyarországon ez többnyire nem lehetett a vidéki fiatalok életciklusának szerves része. A fiatalok népesség arányát jelző változó (YOUNGAGE) gyakorlatilag nincs kapcsolatban a többi változóval, vagyis megerősíti azt az általános vélekedést, hogy az iparosítás előtti társadalmakban minden más tényezőtől (házasság, vándorlás, családszerkezet, stb.) függetlenül magas a fiatalok népesség aránya.

Ha a nyolc változót együttesen nézzük, akkor viszonylag érdekes eredményeket kapunk (3. táblázat). A többszörös regresszió magyarázó ereje viszonylag jó abban az esetben, ha a család- és háztartásszerkezetet tekintjük a függő változónak – a többi hét változó a háztartás-típusokbeli változások 52 százalékát magyarázza meg. A legfontosabb pozitív változónak a YOUNGMAR és az AGRDENS tekinthető – a korai házasság szokásának erős, a túlnépesedésnek (a magas agrársűrűségnek) közepesen pozitív a hatása az együttélési formák bonyolultságára. Ha függő változó a szolgálatvállalás (SERVANT) a regresszió értékei sokkal rosszabbak lesznek – a szolgálatvállalásban megmutatkozó szórások kétharmada (vagyis többsége) olyan változóktól függ, amelyek nem szerepelnek az általunk mértek között, illetőleg módszereinkkel nem mérhetőek. Feltételezhetően ezek többségükben gazdasági, illetve kulturális tényezők. Az egyetlen fontos – és negatív – változó a szolgálatvállalás esetében a YOUNGMAR, vagyis ha egy területen korai házassági szokásrendszer működik, akkor az negatív hatást gyakorol a szolgálatvállalás elterjedtségére.

2. A változók közötti páronkénti korrelációk

Változók	YOUNGMAR	GENDER	FAMCOMP	SERVANT	POPDENS	AGRDENS	YOUNGAGE
YOUNGMAR							
GENDER	<u>0,549</u>						
FAMCOMP	<u>0,571</u>	0,330					
SERVANT	<u>-0,432</u>	<u>-0,463</u>	-0,073				
POPDENS	<u>-0,464</u>	<u>-0,658</u>	-0,181	0,332			
AGRDENS	-0,193	<u>-0,652</u>	0,129	0,368	<u>0,641</u>		
YOUNGAGE	0,216	0,097	-0,019	-0,016	-0,088	0,092	
DEVAST	0,325	<u>0,694</u>	0,221	-0,313	<u>-0,405</u>	<u>-0,522</u>	0,091

a szignifikancia mértéke

YOUNGMAR							
GENDER	<u>0,000</u>						
FAMCOMP	<u>0,000</u>	0,031					
SERVANT	<u>0,004</u>	<u>0,002</u>	0,643				
POPDENS	<u>0,002</u>	<u>0,000</u>	0,244	0,030			
AGRDENS	0,216	<u>0,000</u>	0,409	0,015	<u>0,000</u>		
YOUNGAGE	0,164	0,538	0,904	0,920	0,576	0,556	
DEVAST	0,033	<u>0,000</u>	0,155	0,041	<u>0,007</u>	<u>0,000</u>	0,560

— p = 0,01 szinten szignifikáns.

--- p = 0,05 szinten szignifikáns.

3. A többszörös lineáris regresszió értékei a család- és háztartásszerkezetre vonatkozó legfontosabb változókra

Függő változó	Többszörös regresszió		Fontos független változók	
	R	R ²	+	-
FAMCOMP	0,7188	0,5166	YOUNGMAR AGRDENS	
SERVANT	0,5707	0,3257		YOUNGMAR
YOUNGMAR	0,7704	0,5935	FAMCOMP	SERVANT

Érdekes eredmény figyelhető meg a korai házassági rendszerek kapcsán is, amikor a YOUNGMAR tényezőt tekintjük függő változónak. Elemzésünk magyarázó ereje itt a legnagyobb – a szórások több mint 60 százaléka magyarázható meg ebben az esetben nyolc változónk segítségével. Ebben az esetben az igazán érdekes a FAMCOMP és SERVANT változók ellentmondásos szerepe. Vizsgálatunk azt sugallja, hogy az együttélési formák bonyolultságának (a bővített, illetve nagycsaládos háztartástípusok elterjedtségének) erős pozitív hatása van a korai házassági szokásrendszer elterjedtségére, míg a szolgatartás ezzel ellentétben negatív hatást gyakorol rá.

Az igen sommás – és bizonyára nem minden olvasó számára pontosan követhető – áttekintés után próbáljuk meg értelmezni eredményeinket. A többszörös regresszió alapján viszonylag erős pozitív kapcsolatot tetelezhetünk fel a korai házassági szokásrendszere és a bonyolult együttélési formák elterjedtsége között, ugyanakkor enyhén negatív a szolgatartás és a korai házasság között, ami megfelel a John Hajnal által felállított téziseknek. Mindazonáltal elemzésünk a tézis néhány problémájára is jelzéseket ad. A korai házasság és a szolgatartás közötti kapcsolat csak közepes erősségű, és a hatótényezők többsége (kétharmada) az általunk vizsgált körön kívül álló tényezőkkel állhat összefüggésben. Nincs tényleges kapcsolat (még negatív sem) a családszerkezet és a szolgatartás között, viszont az agrársűrűségnek enyhén pozitív hatása mutatható ki a bonyolultabb együttélési formák gyakoriságára nézve. Vagyis a házassági minták és az együttélési formák, illetve a szolgatartás erőssége mögött számos különböző – demográfiai, gazdasági és kulturális – tényező munkálkodhat. Különösen a kulturális tényezők fontosságára gyanakodhatunk, melyeket nem tudtunk részletesebben elemezni, illetve kimutatni. Esetünkben ez mind a helyi szokásrendszerek hatását, mint az egyes felekezetek, valamint etnikulturális csoportok sajátos kultúráját (és egyúttal e csoportok Magyarország területén történő sajátos eloszlását) is magában foglalhatja. Ezen tényezők regionális képe és erőssége részben a korábbi település- és népességi szerkezettől függ, részben az adott helyi társadalom földrajzi helyzetétől és kulturális környezetétől. Mindezek – különösen Dél-Magyarországon – a török háborúk hatására

erőteljesen változtak. A török hódoltság hosszú időszaka nemcsak az ország etnokulturális szerkezetében hozott létre döntő változásokat, hanem a gazdasági és demográfiai állapotokra is nagy hatással volt. A háborúk és a török, illetve Habsburg-Magyarország közötti elkülönülés fékezte a népességfeleslegnek a hegyvidék és az Alföld közötti belső vándormozgalmát egészen a 17. század végéig, és túlnépesedést (magas agrársűrűséget), valamint a nagyobb méretű együtt élő közösségek (családok és háztartások) elszaporodását idézte elő az előbbi, alulnépesedettséget és kisebb, egyszerűbb családi együtteseket eredményezett az utóbbi területen – vagy legalábbis felerősítette az ebbe az irányba mutató, már meglévő tendenciákat.

Mindazonáltal a fenti általánosításokat óvatosan kell kezelnünk. Még a nyolc tényező együttes mérése sem kielégítő és igen szegényesen alkalmas az egykorú Magyarország háztartásszerkezeti bonyolultságának visszaadására. Valójában e pillanatban nem tudjuk még mérni a különböző kulturális tényezők (a felekezeti és etnikai összetétel, avagy a helyi házassági és örökösödési szokások) hatását, és nem tudjuk kiküszöbölni a társadalomszerkezet regionális különbözőségéből adódó hatásokat sem. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a megyei szintű adatokon alapuló adatbázis bármennyire is nagy népességet ölel fel, az elemzésben használt egységek tekintetében viszonylag kis esetszámot ad, és az iparosodás előtti állapotokat tükröző 18. század végi magyarországi társadalomnak csak igen durva megközelítésére képes.

A fenti eredményekre támaszkodva végezetül összességében megpróbáljuk felvázolni és lokalizálni a 18. század végi Magyarország feltételezhető regionális háztartásszerkezet típusait. Először is van egy régiónk, amely a nyugat-európai családrendszerekhez közelálló jegyeket mutat. (Közel áll Kaser átmeneti régiójához (Kaser, 1996, 1997a), de természetesen annál pontosabb rajzolatú.) Talán nem véletlen, hogy ez a típus az ország nyugati határszéle közelében fordul elő a leggyakrabban. Viszonylag magas házasságkötési korrallal és a szolgálkalmazás gyakori voltával írható le. A hiányzó esettanulmányok miatt szerencsétlenségünkre azt nem tudjuk megmondani, hogy e körben mekkora volt az életciklus – szolgáltság szerepe¹⁹. Adataink szerint az ebben a régióban található háztartások többsége viszonylag kicsi és egyszerű összetételű volt – főként nukleáris családos háztartások, bár esetenként feltehetőleg törzscsaládok is előfordulhattak közöttük (Baross, 1902; Mattyasovszky, 1904). A házasságkötési korrallal kapcsolatban azonban ide kívánczik egy megjegyzés. Bár Magyarországon belül itt találhatók a legmagasabb házasságkötési életkorok, Nyugat-Európához viszonyítva azonban ezek is alacsonynak nevezhetők. A

¹⁹Főként az okoz nehézséget, hogy a nyugati határszél parasztságának család- és háztartásszerkezeti viszonyait – melyekre talán leginkább jellemző a szolgáltság – eddig a magyarországi kutatás nem igazán elemezte. Ismereteink szerint nem jelentkeztek e tekintetben az osztrák kutatók sem annak ellenére, hogy e terület számottevő része ma Burgenland néven osztrák tartomány, és lakosságának túlnyomó többsége már a 18. század végén is a német-osztrák etnokulturális csoporthoz tartozott.

számos ponton etnokulturálisan vegyes lakosságú régióban (ennek az átmeneti zónának a népessége a 18–19. század folyamán elsősorban német, magyar és szlovák, esetenként horvát és szlovén) feltehetőleg keveredtek a különböző kulturális hatások. Ez nem pusztán az etnikai sokszínűségből adódik, hisz a szokások, társadalomszerveződési formák diffúziós úton történő átvétele és átadása sem zárható ki az egyes csoportok között. A sajátos család-, háztartás- és házassági minták kialakulásában ezen túlmenően szerepet játszhatott az Ausztriától, illetve a Német-Római Birodalomtól eltérő jogi-politikai, illetve gazdasági viszonyrendszer, az eltérő urbanizációs és munkamegosztási (iparfejlettségi) szint és még sok egyéb, egyelőre kevésbé áttekinthető tényező. Mindenesetre – jobb híján és a részletes elemzéseket nem bevárva – a régió népessége által kialakított együttélési formákat „közép-európai nukleáris család”, illetve „közép-európai törzscsalád” elnevezéssel illelhetnénk.

A történeti Magyarország jelentős része – elsősorban a déli határvidékek – olyan nagy és komplex együttélő csoportokkal jellemezhető, mint amelyeket a kutatók a korabeli Oroszországra és a Balkánra vonatkozóan írtak le (Aleksandrov, 1982; Czap, 1982; Hoch, 1982; Hammel, 1975; Kaser, 1995, 1997b; Todorova 1993). Délen gyakran számos esetben nem egy vagy kettő, hanem ennél jóval több család élt és dolgozott egy csoportba szerveződve. Érdekesebb, hogy az ilyen területek többsége Magyarországnak nem csak, hogy a Balkán szomszédságában található részén feküdt, hanem az ott élők nagyobb része is horvát vagy szerb eredetű jövevény volt, aki a török háborúk után vándorolt be Magyarországra a Balkán hegyei közül. E népesség megtartotta eredeti szokásait, többségük nagyon korán házasodott, és a 18. század végi makrostatisztikai adatok (a 8 fő feletti átlagos háztartásnagyság) azt valószínűsíti, hogy nagyméretű „zadruga” típusú összetett háztartásokban éltek. Igen ritkán található e csoportokban szolga – a gazdaságok, illetve a csoport munkaerő-szerkezete alapján a rokonsági viszonyokra épült. A szóban forgó együttélő csoportok addig, amíg belső viszonyukat, működésüket, a mögöttük álló rokonsági rendszert és demográfiai folyamataikat tisztázzuk, ideiglenesen „délkelet-európai nagycsalád”-nak nevezhetők.

A 18. század végi Magyarországon megtalálható háztartások negyedik alap-típusa „közép-európai összetett háztartásnak” nevezhető. Az ezzel a névvel jelölhető elsődleges csoportok főként a Felvidék középső, részben szlovákok, részben magyarok lakta részén található és korántsem olyan nagy és bonyolult szerkezetűek, mint a délvidékiek. Jellemzőik az eddigiek keverékének mondhatók: miközben szerkezetük bonyolultabb a nukleáris családos háztartásokénál ugyanakkor viszonylag gyakran szolgát is tartanak. Házasodási mintájuk korainak nevezhető, de legalább egy évvel meghaladja a déli területek átlagát.

Az ötödik valószínűsíthető háztartástípust „közép-európai határvidéki családnak” nevezhetnénk. Népességük főként a magyarországi belső vándorlás (a hegyvidékről az Alföldre települők), illetőleg a külföldi bevándorlók soraiból

került ki. Utóbbiak főként a Német Birodalomból és Ausztriából érkeztek a török háborúk után az elnéptelenedett közép- és dél-magyarországi területekre. Együtt élő csoportjaik általában egyszerűek és a háztartásfő családjára korlátozódnak. Igen ritkán találunk közöttük szolgát. Házasodási koruk azonban rendszerint igen alacsony, emiatt viszonylag magas gyermekszámmal számolhatunk a családokban. Azt is mondhatjuk tehát, hogy határhelyzetük és demográfiai jellemzőik tekintetében az itt élő nem délszláv eredetű családok (az amerikai kutatók ellenkezése dacára) a gyarmati Észak-Amerika viszonyai között élőkéhez mutattak volna hasonlóságot.²⁰

Természetesen eredményeink más értelmezése is elképzelhető. Jóval több információra lenne szükségünk a magyarországi házassági mintákra, családokra és háztartásokra vonatkozóan ahhoz, hogy meghatározhassuk, vajon melyek a valóban fontos és valóban gyakori releváns típusok. Néhány dolog már előre megjósolható. Számos hegyvidéki parasztnépesség (szlovákok, lengyelek (gorálok), románok, ruszinok és székelyek²¹), akik pásztorokként vagy az irtások telepeseiként éltek a Kárpátokban, nem különíthető el a megyei adatok alapján, és eddig nem sok információnk van családi és háztartási viszonyaikról, házassági szokásaikról. Feltehetőleg mérhető különbségek voltak a különböző társadalmi rétegek²² – birtokos parasztok, zsellérek, falusi kézművesek és kisenemesek – családi és háztartási viszonyai között is²³. Mindazonáltal egy tény valószínűleg észlelhető. Sem a háztartáskeletkezésre vonatkozó tényezők és változók, sem a háztartástípusok regionális megoszlása nem értelmezhető és írható le probléma nélkül John Hajnal téziseinek segítségével a történeti Magyarországra vonatkozóan. Először is a „Rendszerben” használt demográfiai

²⁰A két terület közötti különbség nem elsősorban 18. századi állapotokban (Smith, 1993; Haines, 1996), mint inkább az azt követő társadalomfejlődésben mutatkozott meg. A határterületek Magyarországon sokkal korábban, már a 18–19. század fordulóján – vagyis jóval az iparosodás kezdete előtt – lezáródtak, illetve az alföldi szabadalmas mezővárosok és kerületek kivételével fokozatosan hagyományos, feudális viszonyokba szerveződött agrárvidékekké alakultak vissza. Magyarországon az új telepeseket befogadó társadalom teljesen másképpen működött, mint a 18–19. századi Észak-Amerikában, s a jövevényeknek alkalmazkodniuk kellett a Nyugat-Európaéhoz képest más (részben visszamaradottnak is nevezhető) gazdasági-társadalmi és politikai környezethez (Várkonyi, 1970). Épp ezért talán nem tekinthető annyira különösnek, hogy a határviszonyok megszűnése az ország számos területén az úgynevezett „keleti típusú” bonyolult szerkezetű háztartások előfordulásának növekedésével járt (Faragó, 1977).

²¹Az első két csoport felekezetét tekintve római katolikus – bár a szlovákok között evangélikusok is előfordulhattak –, míg az utóbbiak a görög rítust követték (görög-katolikusok vagy görögkeletiek voltak). A székelyek többsége református, egy részük (a későbbi Csík vármegyében élők) római katolikus.

²²E tekintetben véleményünk eltér Hajnalétól. A „Rendszerben” ő ugyanis azt írta, hogy „mindazokra a falusi társadalmi rétegekre vonatkozóan, melyekkel ez a tanulmány foglalkozik, a gazdagtól a nagyon szegényig bezárólag ugyanazok a háztartási szabályok vonatkoznak” (454–455), nekünk azonban e kérdésben nincs ilyen határozott meggyőződésünk. Bár a társadalmi rétegektől független hasonlóságok és azonosságok esetenként nem zárhatók ki, úgy véljük, hogy a kérdés tisztázásához még további vizsgálatokra van szükség.

²³Különösen aláhúzzuk itt a nemesség, mint társadalmi réteg fontosságát. Demográfiai- és családi-háztartási jellemzőikről eddig nem túlságosan sokat tudunk, noha országos átlagban arányuk a 18. század végén elérte az 5 százalékot. (Ráadásul voltak megyék, ahol ez az érték a 15 százalékot is meghaladta.)

tényezők nem mindig egyértelműek. Másodsorban a demográfiai tényezők nem mindig elégségesek ahhoz, hogy leírják és magyarázzák a különböző háztartás-típusok működését. Utóbbiakat szocio-demográfiai modellekként kell kezel-nünk, tekintetbe véve a háttérben működő nem demográfiai tényezőket is az egykorú Magyarországon. Harmadsorban az egyes tényezők súlya és kapcsoló-dásának iránya is változhat az idők során – például élhetünk a gyanúperrel, hogy a javak, települések és emberek török háborúk során bekövetkezett pusztulása, illetőleg az ezt követő újratelepülési mozgalmak következtében a ma-gyarországi vidéki társadalom bizonyos régiókban a 18. század folyamán „kele-tiesebb” lett demográfiai és családi/háztartási viszonyai tekintetében. A szolga-tartás Magyarországon ugyanakkor többé-kevésbé a háztartástípusoktól függet-len jelenségnek látszik. Utoljára, de nem utolsósorban: a családokkal és háztar-tásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok adataink szerint nem választhatók szét egyetlen egyszerű választóvonallal (vö. Hajnal, 1965), regionalitásuk sok-kal inkább egy tarka szöttekhez, mint elvágólagos területi különbségekhez ha-sonlítható.

4. Rövid következtetések

Jelen írás elsősorban a Hajnal-tézisekkel kívánt foglalkozni, de menetközben óhatatlanul elcsúszott kissé a háztartás-tipológia kritika mellett a háztartás- és családszerkezet-típusalkotás irányába. A magyarországi adatok szembesítése Haj-nal kritériumaival, valamint rövid statisztikai elemzésük összeírás típusú források alapján történt, ami nem adott módot a háztartásszerkezet dinamikus megközelíté-sére. Tisztában vagyunk azzal, hogy az egyes rendszerek működését csak a be-nünk élők egyéni, illetőleg a csoport közösségi életciklusainak megismerése teszi lehetségessé²⁴. Ez azonban szinte kizárólag csak mikrovizsgálatok útján lehetséges – mind a makro-, mind a mikrovizsgálatoknak megvan a maga tere és a maga feladata. Írásunk célja a fentebb mondottakon túlmenően csak az lehet, hogy egy ajánlatot tegyen a kutatás asztalára a feltételezhető típusok száma, jellege és terü-leti megoszlása tekintetében. A mélyfúrásoknak kell eldönteniük azt, hogy a java-solt család- és háztartástípusok mennyire valóságosak, mennyire fontosak, milyen demográfiai, társadalmi, jogi (örökösödési) folyamatok, gazdasági-kulturális kör-nyezet közepette működnek. A típusok akkor válnak majd élővé, ha működésük, résztvevők köre, funkcióik, gazdasági-társadalmi-kulturális összefüggésrendsze-rük ismertté (és egymástól markánsan megkülönböztethetővé) válik. Vélemé-

²⁴ A források és a módszer (adott esetben például egy statisztikai megközelítés) korlátai, valamint egy vizsgálat célkitűzése megszabja a megközelítés módját. Ha nem beszéltük írásunkban az élet- és családciklusokról, akkor ebből még nem következik, hogy nem tudunk róla, illetve nem tartjuk fontos-nak – komikusnak éreznénk, ha valaki Lutz Berkner közel harminc évvel ezelőtti Laslett-kritikája stílu-sában kívánna ennek védelmében érvelni. (A félreértések analizésére vonatkozóan lásd Peter Laslett (1987) szarkasztikus írását.)

nyünk szerint óvakodni kell az 1970-es évek elején még a nemzetközi irodalomban is gyakori, pusztán formai jegyeken és százalékos különbségeken alapuló háztartás-típus gyártástól.

Ha még egyszer megpróbáljuk számba venni, hogyan tovább a házasodás-, család- és háztartás-rendszerek feltárása útján, akkor azt látjuk, hogy ebben a pillanatban nincs túl sok választásunk. Vagy egy új, nagy teória megszületésére várunk, vagy megpróbáljuk kiemelni és összegyűjteni a hasznos és fontos elemeket a korábbi tipológiákból és hipotézisekből. A „nagy elméletekkel” kapcsolatban – mint ahogy azt korábban említettük vannak még megoldatlan (megoldhatatlan?) problémák, melyek lelkesíthetik a kalandvágó modellépítőket. Az iparosítás előtti házasságkötések, család és háztartástípusok rendkívül komplikáltak, demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket egyítenek egymással. Lehet, hogy egyeseket ez fog újabb és újabb tipológiák, modellkísérletek végzésére serkenteni. A másik megoldás – számunkra ez tűnik a szimpatikusabbnak – az, hogy fogadjuk el Philip Kraeger felvetését: hagyjunk fel az univerzalisztikus rendszerekben való gondolkodással, és sokkal inkább alkalmazkodjunk információink tér és időbeli korlátaihoz (Kraeger, 1986).

Az eddigiek alapján nem zárható ki, hogy egy-egy ország (esetenként akár csak régió) határain belül akár kettő vagy annál is több háztartáskeletkezési rendszer működhet – erre vonatkozóan Magyarország mellett hivatkozhatunk olasz és spanyol példákra is (Benigno, 1989). Természetesen nem gondoljuk azt, hogy a John Hajnal által javasolt két háztartáskeletkezési rendszer helyett több tucat háztartástípus, illetve háztartáskeletkezési/házasodási minta létezésében kell gondolkodnunk. Az biztos azonban, hogy az iparosítás előtti világ társadalmi nem jellemezhető az egyszerű dichotóm megközelítéssel²⁵, mindazonáltal nem hisszük azt, hogy a ténylegesen működő demográfia rendszerek száma túlságosan nagy lenne.

Írásunk gondolatmenete minden bizonnyal vázlatosnak nevezhető. Ennek ellenére reméljük, sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy miközben bizonyos mértékig szükség van teoretikus megközelítésekre (vagy legalább a régebbi teóriák újragondolására), ugyanakkor ezeknek az eddigieknél jóval konkrétabbnak, jóval inkább adatokra épülőnek kell lenniük. Az elméleti munka kapcsán pedig célszerű felhagyni az egyre inkább provinciálisnak tűnő Nyugat-

²⁵Egyébként ha a demográfia kutatás egyik legnagyobb projektjét (melynek számos történeti vonatkozása is van), a princetoni egyetem irányításával végrehajtott úgynevezett Európai Termékenységi Programot tekintjük át, akkor abból az derül ki, hogy a termékenység csökkenésének folyamatáról is sok tekintetben hasonló kép rajzolható. Bár a kutatás eredményeit összefoglaló fejezet szerzői a dichotóm házassági modellben való gondolkodáshoz vonzódtak, az általuk bemutatott 19. század végi (1870–1900) adatok más következtetéseket is megengednek. A házasságban élő nők (*Im*) és a házas termékenység (*Ig*) princetoni típusú mutatói alapján legalább négy házasodási zóna rajzolódik ki Európa térképén. Természetesen ezek gyakorlatilag nem követik a politikai határokat és nem minden vizsgált régió népessége illeszthető be ebbe a képbe. Például Franciaország túlnyomó része (kivéve Bretagne-t), illetve Közép- és Dél-Magyarország biztosan nem illeszthető be az összefoglaló tanulmányban felsorolt négy zóna egyikébe sem (Coale – Watkins, 1986).

Európa-központú megközelítésekkel. Ez utóbbi persze nem lesz könnyű, s ennek érdekében nekünk is akad tennivalónk mind a koncepcionálisan kiválasztott és végiggondolt esettanulmányok készítése, mind az ezeken nyugvó általánosítási kísérletek elvégzése, mind pedig a megszületett eredményeknek a nemzetközi kutatás áramlatába való bejuttatása terén.

Lehet, hogy célszerű lenne az osztrák kutatókhoz hasonlóan a Közép-Európa/Kelet-Európa fogalmáról, illetve az „elkanyarodásról” szóló viták érveit és eredményeit összekapcsolni valamilyen módon a család- és háztartásrendszerek, mint társadalomszerveződési alapegységek regionalitásával, illetőleg a demográfiai folyamatokkal. (A meghatározott jellemzőkön nyugvó típusalkotások, valamint a történeti demográfiai esettanulmányok konkrétsága talán oldana valamit a régió viták egyre szembetűnőbb elnagyoltságán és sterilitásán is.)²⁶

Kiinduló pontunkhoz visszatérve: hálásnak kell lennünk John Hajnalnak két briliáns tanulmányáért. Tökéletesen betöltötte az elméleti tanulmányoktól elvárható alapvető feladatokat. Kapcsolatokat, folyamatokat értelmezett, egymástól látszólag távol eső tényezőket kapcsolt össze, és tisztázó vitákat provokált. Egyúttal mindennek következtében számos kutatás kiindulópontjává vált, és vélhetőleg még továbbiakat is generál. Szerző futurisztikus prófécijája saját írásával kapcsolatban azonban lassan teljesülni látszik: „Kiderülhet egyszer, amikor már sokkal több népességre vonatkozó háztartás-statisztikánk lesz, hogy nem feltétlenül gyümölcsöző mindazokat a népességeket egybe csoportosítani a háztartáskeletkezési szabályok segítségével, melyet e tanulmány megírásakor megtettünk, amikor az összetett háztartások rendszerét meghatároztuk („Rendszer” 455).

IRODALOM

- Aleksandrov, V. A. 1982. Russian peasant family in the feudal period. *Soviet Studies in History* 21, no. 2: 26–62.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 26, no. 3–4: 402–437.
- Baross János 1902. *Agrár öröklési jog I. Általános tanok és a német törzsöröklés*. Budapest: Franklin. 417 p.
- Benigno, Francesco 1989. The Southern Italian family in the early modern period: a discussion of co-residential patterns. *Continuity and Change* (4) No. 1. 165–194.
- Bongaarts, John – Thomas K. Burch – Kenneth W. Wachter (eds.) 1990. *Family demography: methods and their application*. Oxford: Clarendon Press. 365 p.
- Brown, James O. – Cerman, Markus 1997. Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie in der österreich – ungarischen Monarchie. In Eder, Franz X. – Peter Feldbauer – Erich

²⁶ A Közép- és Kelet-Európa fogalom hosszú vitatörténetére vonatkozóan ld. Szűcs – Hanák, 1986; Ring, 1986; Gyáni, 1988; Rétvári, 1996; Romsics 1998. 17–31., valamint a Századvég 1989, illetve a BUKSZ 1991–1992. évi számait.

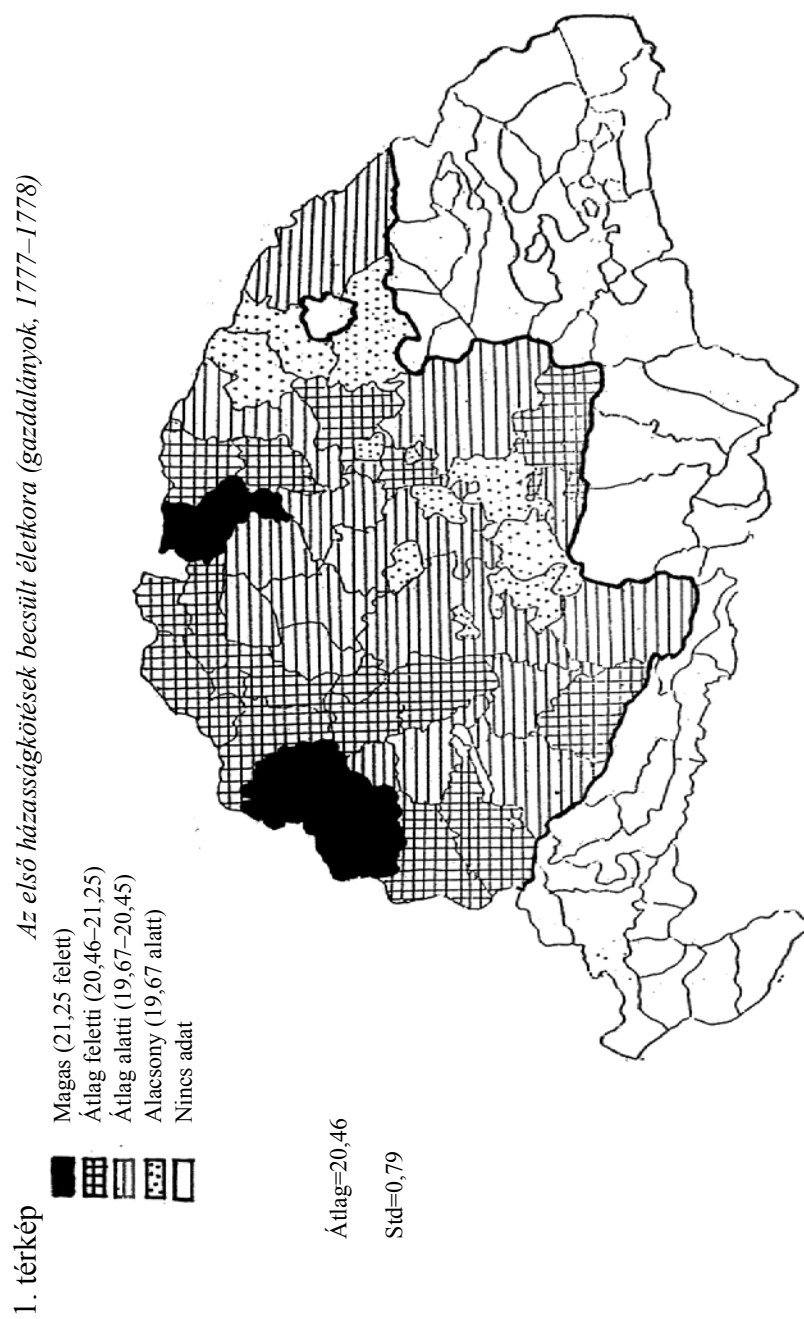
- Landsteiner. (Hg.) *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. 119–144. (Kulturstudien, 30.)
- Burch, Thomas K. 1995. Theories of household formation: progress and challenges. In Imhoff, Evert van et al. (eds.) *Household demography and household modelling*. New York–London: Plenum Press. 85–108.
- Burch, Thomas K. – Beverly J. Matthews 1987. Household formation in developed societies. *Population and Development Review*, (13) No. 3. 495–511.
- Burguière, André et al. 1986. *Histoire de la famille*. Paris: A. Colin. 2 vols.
- Czap, Peter 1982. The perennial multiple family household, Mishino, Russia 1782–1858. *Journal of Family History* 7, No. 1: 5–26.
- Cerman, Markus. 1994. *Central European marriage behaviour and family structure from the late sixteenth to the early eighteenth centuries*. Budapest: Manuscript. (Where does Europe end? An international conference on household structures, demographic patterns and cultural identities in Central and Eastern Europe. 6–9 April 1994, Budapest).
- Coale, Ansley – Trussel, James 1996. The development and use of demographic models. In *Population Studies* (50) 469–484.
- Coale, Ansley J. – Watkins, Susan C. (eds.) 1986. *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 484 p.
- Cornell, Laurie L. 1987. Hajnal and the household in Asia: a comparativist history of the family in preindustrial Japan, 1600–1700. *Journal of Family History* (12) No. 1–3. 143–162.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedésszociológia kezdetei. *Történelmi Demográfiai Füzetek* 12: 107–290.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeáll.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest. KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya. 389 p.
- Devos, Isabelle – Liam Kennedy (eds.) 1999. *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Turnhout: Brepols. 292 p. (CORN publication series, 3.)
- Engelen, Theo. 1999. The development of regional patterns of nuptiality in 20th century Europe. Devos, Isabelle – Kennedy, Liam (eds.) *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Turnhout: Brepols. 273–288. (CORN publication series, 3.)
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*. (3). 105–214.
- Faragó Tamás 1995. *Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a 18–20. században*. Budapest. (MTA Doktori értekezés).
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1984. Les structures familiales au royaume de familles-souches: Esparros. *Annales E. S. C.* (39) No. 3. 513–528.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995. The stem family, demography and inheritance: the social frontiers of auto-regulation. In Rudolph, Richard (ed.) *The European peasant family and society. Historical studies*. Liverpool: Liverpool University Press. 86–113.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995. (1988) Les structures familiales en France aux XVIe et XVIIIe siècles. In Dupaquier, Jacques (éd.) *Histoire de la population française II. De la Renaissance à 1789*. Paris: Quadrige – Presses Universitaires de France. 317–347.
- Fauve-Chamoux, Antoinette – Emiko Ochiai (eds.) 1998. *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. 466 p. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.).
- Flinn, Michael W. 1981. *The European Demographic System, 1500–1820*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 175 p. (The Johns Hopkins symposia in comparative history, 12.).
- Goody, Jack 1996. Comparing family systems in Europe and Asia: are there different sets of rules? *Population and Development Review*, (22) No. 1. 1–20.

- Gyáni Gábor 1993. Történešzviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról. *Valóság* 31, no. 4: 76–83.
- Haines, Michael R. 1996. Long-term marriage patterns in the United States from colonial times to the present. *History of the Family* (1) No. 1. 15–39.
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. In Glass, D. V.– Eversley, D. E. C. (eds.) *Population in history. Essays in historical demography*. London: Arnold. 101–143.
- Hajnal, John 1982. Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review* (8) No. 3. 449–494.
- Hajnal, John 1983. Two kinds of pre-industrial household formation system. In Wall, Richard, Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge; New York; London: Cambridge University Press. 65–104.
- Hammel, Eugene A. 1975. Reflections on the Zadruga. *Ethnologica Slavica* (7) 141–151.
- Hoch, Steven L. 1983. Serfs in imperial Russia: demographic insights. *Journal of Interdisciplinary History* 13, No. 2: 221–246.
- Imhoff, Evert van et al. (eds.) 1995. *Household demography and household modelling*. New York-London: Plenum Press. 369.
- Kaser, Karl 1995. *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehender Kultur*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 522 p.
- Kaser, Karl 1996. Introduction: Household and family in contexts in the Balkans. *History of the Family* 1, No. 4: 375–386.
- Kaser, Karl 1997a. Der Erbfall jenseits der "Hajnal-Mitterauer-Linie". Historischer Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas. In Eder, Franz X, Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. (Hg.) *Wiener Wege der Sozialgeschichte*, Wien: Böhlau. 163–181. (Kulturstudien, 30.)
- Kaser, Karl 1997b. *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen gesellschaft an der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535–1881)*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 688 p. (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.)
- Keilman, Nico – Kuijsten, Anton – Vossen, Ad (eds.) 1988. *Modelling household formation and dissolution*. Oxford. Clarendon Press. 298 p.
- Kertzner, David I. – Hogan, Dennis P. 1991. Reflections on the European marriage pattern: sharecropping and proletarianization in Casalecchio, Italy 1861–1921. *Journal of Family History* (16) No. 1. 31–45.
- Kraeger, Philip 1986. Demographic regimes as cultural systems. In Coleman, David–Roger Schofield (eds.) *The state of population theory: forward from Malthus*. Oxford: Blackwell. 131–155.
- Kuijsten, Anton – Vossen, Ad 1988. Introduction. In Keilman, Nico – Kuijsten, Anton – Vossen, Ad (eds.) *Modelling household formation and dissolution*. Oxford: Clarendon Press. 3–12.
- Laslett, Peter 1972. Introduction: the history of the family. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–89.
- Laslett, Peter 1976. Familie und Industrialisierung: eine "starke Theorie". In Conze, Werner. (Hg.) *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. 13–31. (Industrielle Welt, 21.)
- Laslett, Peter 1977. Characteristics of the Western family. *Journal of Family History* (2) No. 1. 89–115.
- Laslett, Peter 1983. Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge – New York – London: Cambridge University Press. 513–563.
- Laslett, Peter 1984. *The World We Have Lost, further explored*. New York: Charles Scribner's Sons. 353 p.

- Laslett, Peter 1987. The character of familial history, its limitations and the conditions for its proper pursuit. *Journal of Family History* 12, no. 1–3: 263–284.
- Laslett, Peter 1988a. The European family and early industrialization. In Baechler, Jean – Hall, John A. – Mann, Michael (eds.) *Europe and the rise of capitalism*. Oxford: Blackwell. 234–241.
- Laslett, Peter 1988b. Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear hardship' hypothesis. *Continuity and Change* 3: 153–175.
- Livi-Bacci, Massimo 1999 (1992). *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris. 268 p.
- Lynch, Katherine A. 1991. The European marriage pattern in the cities: variations on a theme by Hajnal. *Journal of Family History* (16) No. 1. 79–96.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- McCaa, Robert 1998. *A fourth type of family system: The calli (household) of ancient Mexico: stem, joint, complex, or compound?* Madrid: Manuscript. (Paper presented at the XII. International Economic History Congress, Session C–18.).
- Mitterauer, Michael 1994. *Medieval roots of the European family development*. Budapest: Manuscript. (Where does Europe end? An international conference on household structures, demographic patterns and cultural identities in Central and Eastern Europe. 6–9 April 1994, Budapest).
- Mitterauer, Michael 1999. Ostkolonisation und Familienverfassung. Zur Diskussion um die Hajnal-Linie. In Rajšp, Vincenc – Bruckmüller, Ernst (Hg.) *Vilfanov Zbornik Pravo - zgodovina - Narod, Recht - Geschichte - Nation*. In memoriam Sergij Vilfan. Ljubljana: Založba ZRC. 203–222.
- Moring, Beatrice 1996. Marriage and social change in south-western Finland, 1700–1870. *Continuity and Change* (11) No. 1. 91–113.
- Neven, Muriel – Capron, Catherine (eds.) 2000. *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. 240 p.
- Ortmayr, Norbert 1995. Late marriage: causes and consequences of the Austrian Alpine marriage pattern. In Rudolph, Richard (ed.) *The European peasant family and society. Historical studies*. Liverpool: Liverpool University Press. 49–63.
- Rétvári László 1996. Közép-Európa: a kohéziós földrajzi erővonalak. In Dövényi Zoltán (szerk.) *Tér – gazdaság – társadalom. Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak*. Budapest: MTA Földrajztud. Kut. Int. 305–313.
- Ring Éva (szerk.) 1986. *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Magvető. 2 kötet.
- Romsics Ignác. 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág. 419 p.
- Saito, Osamu 1997. Marriage, family labour and the stem family household: traditional Japan in comparative perspective. In Wall, Richard – Saito, Osamu *The economic and social aspects of the family life-cycle: Europe and Japan, traditional and modern*. Cambridge: Cambridge University Press. (Forthcoming.)
- Saito, Osamu 1997. Zwei Arten des Stammfamiliensystems ? Das traditionelle Japan und Europa im Vergleich. In Ehmer, Josef, Tamara K Hareven, and Richard Wall (Hg.) *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Frankfurt/M – New York: Campus Verlag. 371–393.
- Schlumbohm, Jürgen 2000. Family forms and demographic behaviour: German debates and data. In Neven, Muriel – Capron, Catherine (eds.) *Family structures, demography and*

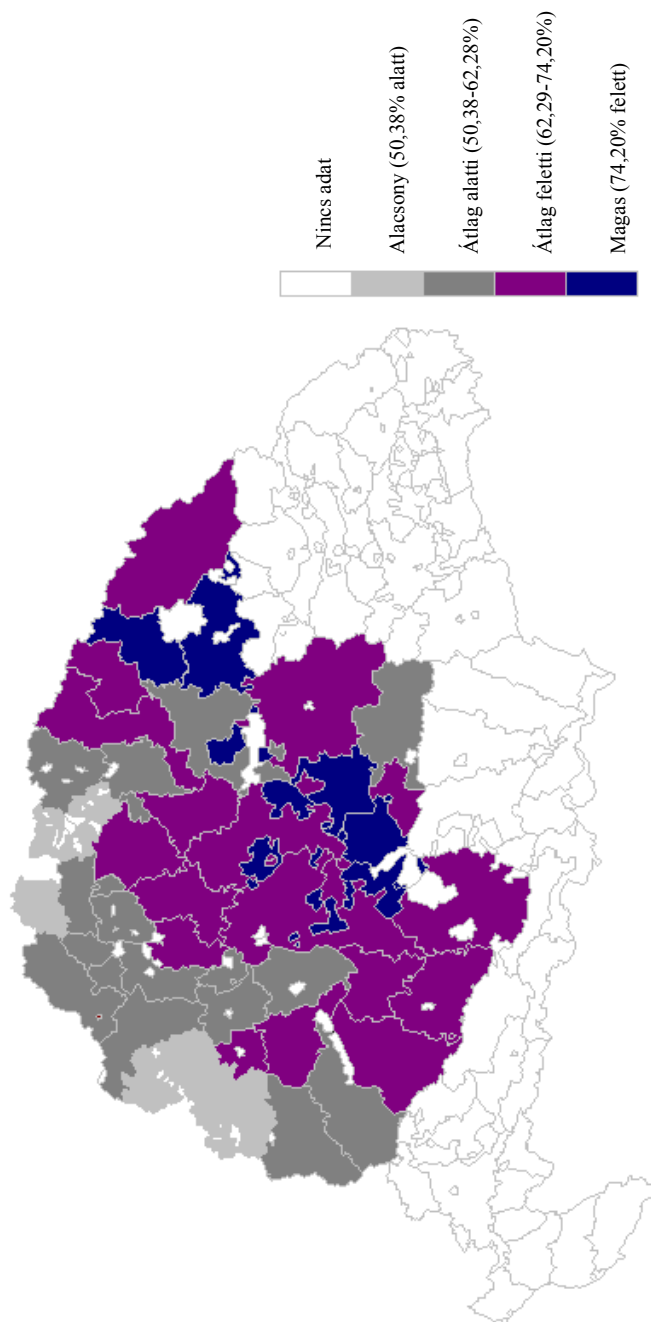
- population. A comparison of societies in Asia and Europe.* Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. 73–84.
- Seccombe, Wally 1992. *A millennium of family change: feudalism to capitalism in Northwestern Europe.* London–New York: Verso.
- Segalen, Martine 1995. (1988) Les structures familiales. In Dupaquier, Jacques (éd.) *Histoire de la population française III. De 1789 a 1914.* Paris: Quadrige – Presses Universitaires de France. 405–423.
- Smith, Daniel Scott 1993. American family and demographic patterns and the northwest European model. *Continuity and Change* (8) No. 3. 389–415.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter. 1986. *Európa régiói a történelemben.* Bp.: MTA Törttud. Int. 31 p. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 3.).
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. Józsefkorában.* Budapest, MTA. 192 p.
- Todorova, Maria N. 1993. *Balkan family structure and the European pattern: demographic developments in Ottoman Bulgaria.* Washington: American University Press. 251 p.
- Van de Kaa, Dirk J. 1999. Europe and its population: the long view. In Van de Kaa, Dirk J. et al. eds. *European populations: unity in diversity.* Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers. 1–49.
- Várkonyi Ágnes R. 1970. Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. *Történelmi Szemle* 13, no. 1: 21–36.
- Wall, Richard 1983. Introduction. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.) *Family forms in historic Europe.* Cambridge – New York – London. Cambridge University Press. 1–63.
- Wall, Richard 1995. Historical development of the household in Europe. In Imhoff, Evert van et al. (eds.) *Household demography and household modelling.* New York–London. Plenum Press. 19–52.
- Wall, Richard 1998. Ideology and reality of the stem family in the writings of Frédéric Le Play. In Fauve-Chamoux, Antoinette – Ochiai, Emiko (eds.) *House and the stem family in EurAsian perspective.* Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. 20–43. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)

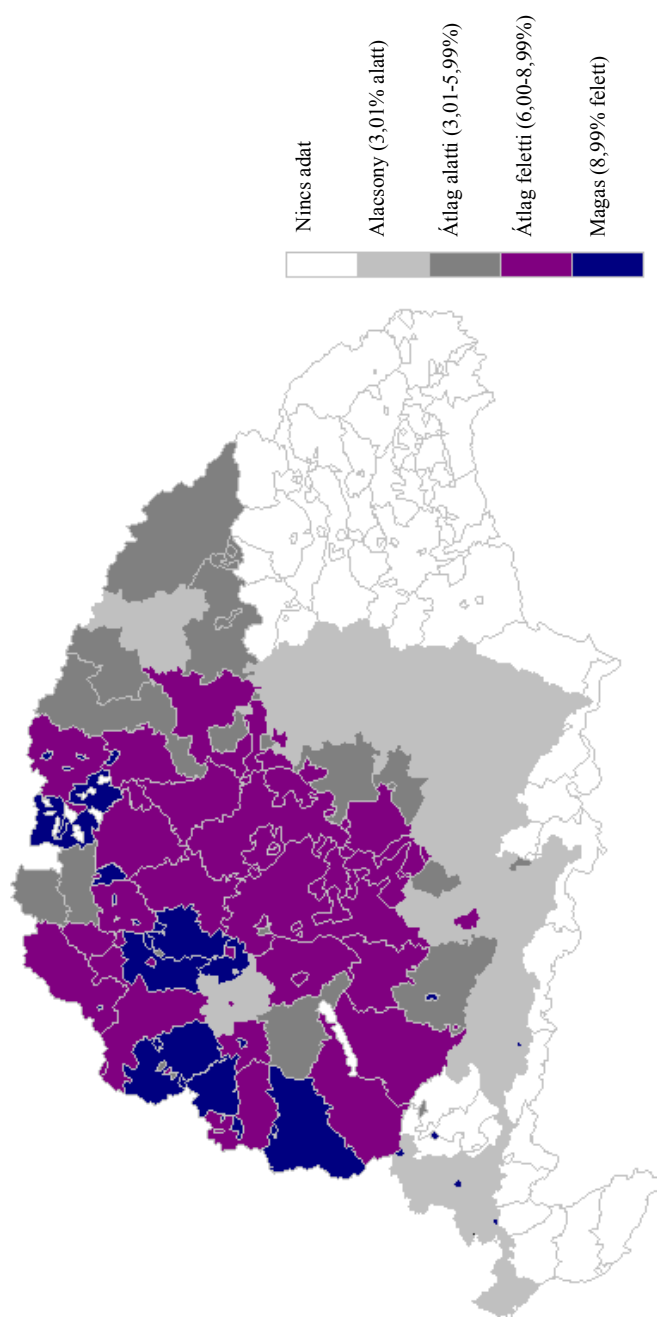
A 20 éves koruk előtt házasodó gazdálányok aránya megyénként (1777)

2. térkép

Forrás: Dányi 1993: 256-258.

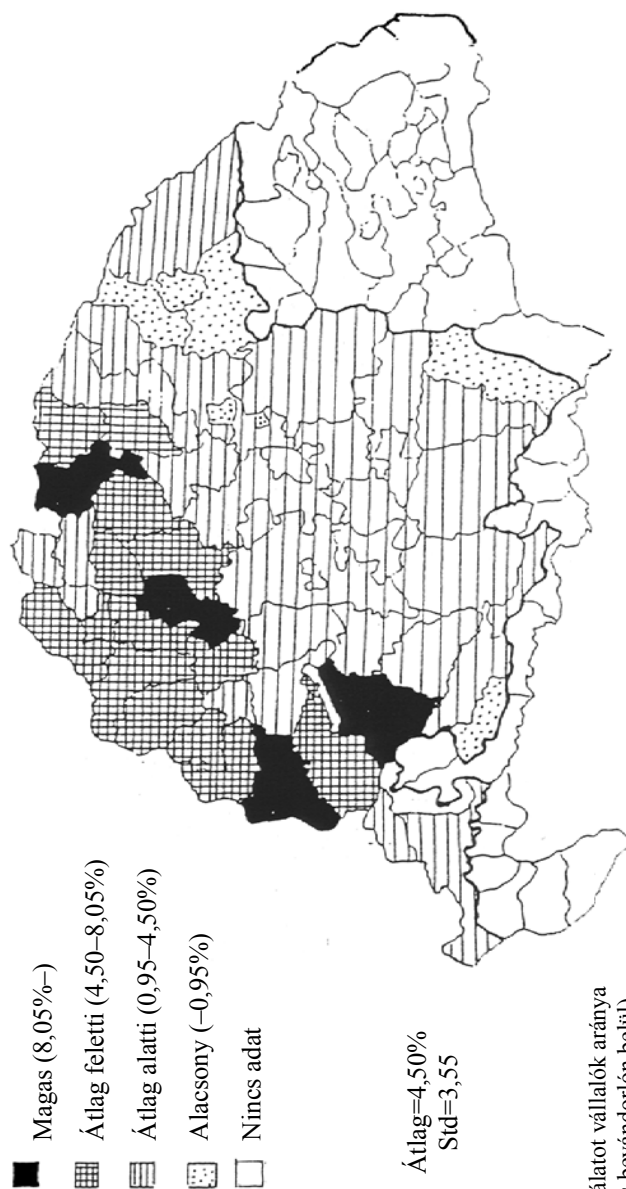
3. térkép
A szolgák aránya a népességben 1778-ban

Forrás: Dányi 1993: 170–177, 264–288. (A városok adatait a megyék átlagértékeihez viszonyítottuk.)

4. térkép

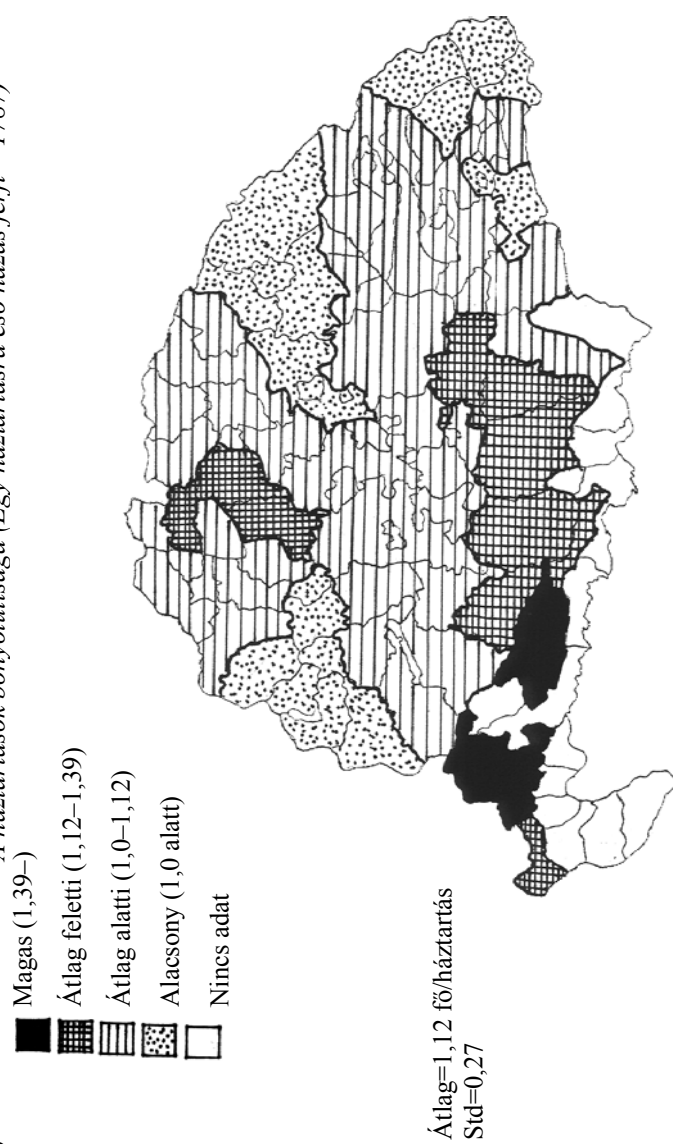
A szolgálatba állás aránya (1778)

(A szolgálatot vállalók aránya az összes bevándorlón belül)

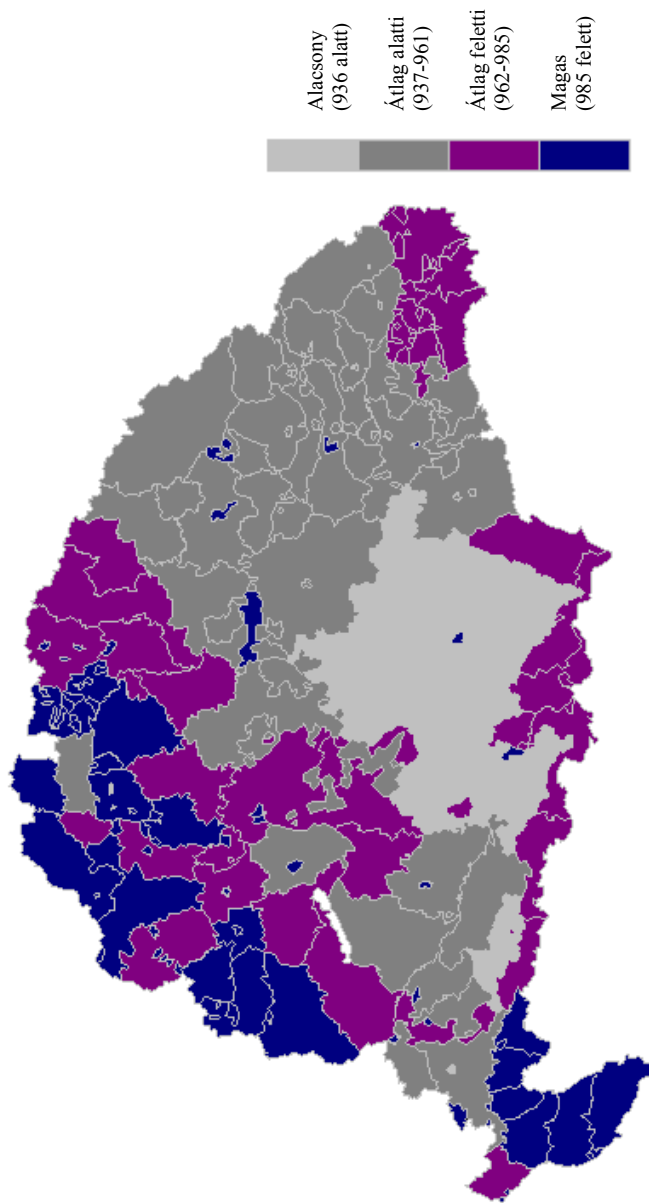
Forrás: Dányi 1993: 242–246.

5. térkép *A háztartások bonyolultsága (Egy háztartásra eső házas férfi – 1787)*

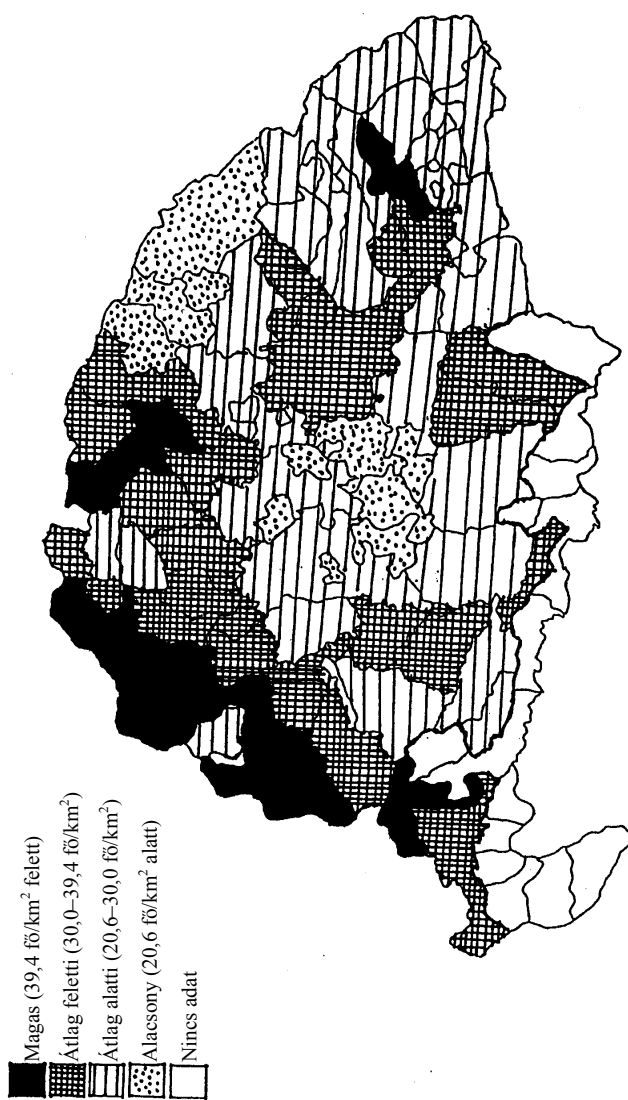
Forrás: Thirring 1938: 120–122.

6. térkép *A férfiak és nők egymáshoz viszonyított aránya – ezer férfira jutó nők száma – 1787-ben (keresztények)*

Forrás: Thirring 1938: 126–128.

7. térkép *A népsűrűség mértéke a történeti Magyarországon^{a)} az első népszámlálás szerint (1787)*

^{a)} Megyék és szabad királyi városok együttes értéke.

Forrás: Thirring 1938: 117–119. után számítva.

**DIFFERENT HOUSEHOLD FORMATION SYSTEMS IN HUNGARY
AT THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY: VARIATIONS
ON JOHN HAJNAL'S THESIS²⁷**

Summary

John Hajnal's pathbreaking paper about the European marriage patterns and his household formation theory provoked high interest between the researchers even far beyond the border of the historical demographic research. Examining them through the Hungarian sources we can say that both the declared factors and variables of household formation and their regional strength and territorial distribution cannot be interpreted unanimously and adequately with the rules established by John Hajnal. Maybe it is better not to think in universalistic regimes but, moreover, adapt a regional and temporal frame of reference. Such 'grand theories' as John Hajnal's household formation system model fulfil much more the role to provoke further research than the key to interpret the institutions arranging the structure and processes of population and society.

Tables:

1. Demographic characteristics of counties of Hungarian Kingdom (Variables used in the analysis)

Heading: Variable; Mean value^a in percentage; Definition of the variables

Definitions:

YOUNGMAR= proportion of married males below 21 among the total marriages contracted below age 30 (1777–1778)

GENDER= proportion of males within the total population (1787)

FAMCOMP= number of married males per 100 households (1787) – measure of household complexity

SERVANT= proportion of newly arrived persons entering into servanthood among the total immigrants (1777–1778)

POP DENS= number of inhabitants per km² (1787)

AGR DENS= number of inhabitants per km² of agricultural territory – (total land-forestland) (1787)

YOUNGAGE= proportion of "sons" and "heirs" in the total male population of the census (1787)

DEVAST= dummy: 1 if formerly Turkish occupied territory, 0,5 if border-county (constantly suffering from warfare)

²⁷ A shorter version of this paper was published in English in *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 1998, vol. 23. no. 1–2. 83–111.

Number of investigated counties: 43^b

a – Values are county totals, royal free towns excluded. Only the figures for Christian population used, the Jews (1,0 %) were excluded because of their demographic characteristics given incompletely.

b – One county (Ugoicsa), the Banat and Transylvania have not enough comparable data – they were excluded from the analysis.

2. *Zero order correlations among variables*

3. *Results of multiple regression of the most important variables concerning family and household structure*

Heading: Dependent variable; Multiple R/R²; Important variables+/-

Maps:

1. *Estimated female mean age at first marriage (commoners, 1777–1778)*

From below: Std=0,79; Average=20,46; No data; Low (below 19,67); Below average (between 19,67–20,45); Above average (between 20,46–21,25); Relative high (above 21,25)

2. *Proportion of females (commoners) getting married under 20 years of age within total females getting married under 30 years of age (%) by counties (1777)*

Source: computed by the author on the basis of the Conscriptio Animarum
From below: High(above 74,20%); Above average (62,29–74,20%); Below average (50,38–62,28%); Low (-50,38%), No Data

3. *Proportion of servants in total population (1778)*

From below: High (above 8,99%); Above average (6,00–8,99 %); Below average (3,01–5,99%); Low (-3,01%); No data

4. *Servant migration (proportion of people entering servanthood in total immigrants) in 1778*

From below: Std= 3,55; Average= 4,50%; No data; Low (-0,95%); Below average (0,95–4,50%); Above average (4,50–8,05%); High (8,05%-)

5. *Complexity of households (average number of married men per household in 1787)*

From below: Std= 0,27; Average= 1,12 person/household; No data; Low (-1,0); Below average (1,0–1,12); Above average (1,12–1,39); High (1,39-)

6. *Number of females per 1000 males in 1787 (Christians)*

From below: High (985-); Above average (962–985); Below average (937–961); Low (-936)

7. *Population density in the Hungarian Kingdom^a on the basis of the first population census (1787)*

a- counties and royal free towns together

From below: No data; Low (-20,6 persons/km²); Below average (20,6–30,0 persons/km²); Above average (30,0–39,4 persons/km²); High (39,4 persons/km²-)

A MÉRÉS LEHETŐSÉGE AZ ETNIKAI, A VALLÁSI ÉS A NEMZETI KISEBBSÉG FOGALMÁBAN

KEMÉNYFI RÓBERT

Az „etnicitás” és a vallásosság mérési és egyben térbeli leképzési lehetőségek elemzésénél nem hagyható figyelmen kívül az állam (saját jellegéből adódó) viszonya a területén élő kisebbségekhez.¹ A modern nemzetállam nyugati, a kollektív helyett az egyéni jogokat előtérbe helyező, a kulturális különbségeket egyéni jelenségként kezelő típusa ugyanis másként definiálja az etnikai és vallási kisebbség fogalmát mint a nemzetállam keleti, kultúrnemzeti, az egyéni helyett a kollektív jogokat, a kulturális különbségeket közösségi jelenségként meghatározó álláspontja. Ám ettől az alapelvtől eltekintve a kisebbség fogalmának értelmezésében a mai napig teljes káoszt tükröz mind a „nyugati” mind a „keleti” szakirodalom. Nincs (és nem is lehet) egységes fogalomhasználat. Azok a kutatók, akik megpróbálták a különböző kisebbség-felfogásokat bemutatni, úgy látják, hogy mindig az adott *cél* határozza meg, hogy hogyan definiálják a kisebbséget és a kisebbség különböző típusait.² Azonban úgy vélem, hogy ezekből a definíciókból – mint az üres rajzpapírra kerülő vázlatvonalakból – egyre erőteljesebben, markánsabban kirajzolódik a mérés (és egyben térbeli ábrázolás) lehetőségének szempontjából is értékelhető két letisztultabb kisebbségfogalmi irányzat.

Az etnikai és a vallási kisebbség (csoport) fogalmának eltérése az állam- és a kultúrnemzeti elgondolásban

Államnemzet

Az „etnicitás” fogalmának nyugati felfogásából következik, hogy a kisebbségnek az államnemzeti értelmében két lehetséges megközelítési módja van. A felfogásbeli eltérések egyike, hogy ha a *konstruktivista* irányzat³ egyáltalán

¹ Ez az OTKA 030365 számú pályázat támogatásával készült tanulmány egy készülő nagyobb lélegzetű munka rövid részfejezete.

² Más a jelentéstartalma a kisebbség fogalmának a földrajzban (Pl. Kraas-Schneider 1989, 45), a néprajzban (Stark 1988, 3), a politikában (Kloss 1969, 62–65) és pl. a nemzetközi jogban (Kovács 1996, 36).

³ Az esszencializmus (primordializmus) és a konstruktivizmus bemutatását magyarul I. Feischmidt 1997, 7–28

meghatározza(!) a kisebbség fogalmát, akkor azt mindig *változóban, mozgásban* lévő kategóriaként jeleníti meg. Ebben a megfogalmazásban kisebbségi csoportokat bármilyen *önként* vállalt azonosság összekapcsolhat. Ez a felfogás az etnikai kisebbségeket nem kezeli a társadalom más kisebbségi csoportjaitól elkülönítve (szinte „szakrális” helyzetbe emelve), hanem csupán a különböző szociális *kisebbségek* kategóriájaként jeleníti meg. Ilyen szociális csoportok például a mozgáskorlátozottak, homoszexuálisok, vendégmunkások, nemzeti, *etnikai* és vallási kisebbségek (Heckmann 1978, 761).⁴ Ez a felfogás azt is jelenti, hogy a sokszor véletlenül (pl. baleset következtében [mozgáskorlátozottság] vagy „beleszületéssel”) kialakult állapot önmagában nem csoportképző erő! *Önkéntes*, tehát szabad *döntés* eredménye a csoporthoz való tartozás. Azaz valamilyen tulajdonságuk alapján, de akaratuk ellenére nem lehet egyéneket külsőleg csoportokká szervezni.⁵ A nyugati szakirodalomban találkozunk olyan munkákkal is, melyek nem mossák össze a szociális és az etnikai kisebbségeket, és pl. a nemzetiséget a szociális kisebbségektől külön, az etnikai kisebbségek egyik alkategóriájaként értelmezik. Ebben a rendszerben a szociális kisebbségek: pl.: a nyugdíjasok, a mozgáskorlátozottak, a drogfüggők. Etnikai kisebbségek: rasszok, nemzeti, vallási, nyelvi kisebbségek (Markefka 1990, 30). Am a csoporthoz való tartozást ebben a felosztásban is csak az *önkéntesség* biztosíthatja. Barth 1969-es *Ethnic groups...* című kötetében a fenti értelmű egyenrangú kisebbségek közül kiemeli az etnikai közösségeket. Barth az *önkéntesség* elvének megfelelően szerveződő etnikai közösségek esetében úgy látja, hogy a csoporthoz való tartozás mindig rendkívül *szituációfüggő*, nem „elve adott” azaz „az etnikai csoportok és ezek jellemzői mindig interakciós, történelmi, gazdasági és politikai körülmények között jönnek létre” (Barth 1969, uő. 1996, 3–25). Ez az elgondolás úgy is értelmezhető, hogy az etnikai csoport léte nem stabil, azaz *nem* hatja át a *történelmi kontinuitás*. Az etnikai csoport tehát dinamikus szociális kategória, mely a jelenre koncentrálna: az állandóan változó (egyéni) identitás alakulását követi nyomon. Ebbe a dinamikus elképzelésbe *nem fér bele a mérés*, hiszen így, azaz a folyamatos változásban egy etnikai csoportnak soha (még egy adott időpontra) sem lehet meghatározni a határait és a csoport tagjait, mert a határképződés folyamatos, a szimbolikus határok társadalmi helyzetétől függően máshol és máshol húzódnak. Ebben a gondolkodásban az etnikai csoport „gélszerű”, képlékeny, sőt minden társadalmi változásra érzékenyen reagáló közösség. A Barth-féle szemlélet bár nem tagadja a kulturá-

⁴ A különböző nyugat-európai terminusokról, kisebbségi fajtákról Joó Rudolf ad magyar nyelvű áttekintést (Joó 1983, 28–67; uő. 1988, 48–68).

⁵ Hiszen a fent felsorolt kisebbségekhez tartozók többsége nem is akarja, hogy a jogalkotás a társadalom egészétől elkülönítve, kisebbségként kezelje, még akkor sem feltétlenül, ha abból előnye származna. „Hiába a tisztelet egy társadalmi csoport pszichológiai funkciói iránt, vagy aziránt, hogy a csoport biztonságát és elismerést tud nyújtani tagjainak, ... csak és kizárólag ezekért nem fog belépni a csoportba. Akkor csatlakozik a csoporthoz, ha és amikor annak intézményi vagy intellektuális funkciói összeegyeztethetők... saját életrendjével...” Nisbet megfogalmazását idézi: Steinberg 1994, 59.

lis különbségek létezését (pl. bőrszín, származási ország, nyelv), de szeretné a faji, etnikai fogalmakat azoktól a feltevésektől megszabadítani, hogy a faji, etnikai kategóriák elsődlegesek, változtathatatlanok (Olzak 1993, 169).

Az etnikai magatartások konstruktivista megközelítése melletti másik irányzat az esszencializmus (primordializmus). Ez a látásmód úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás *objektív* kategóriaként tételezhető. Az egyén lényegi („vele együtt született”), társadalmi és történelmi meghatározottságon kívül álló jegye (attribútuma) az etnikai hovatartozás. Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete (az tehát eleve adott), a társadalom, a politika általi mesterséges szervezése a döntő, hanem *a mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása, azaz az „etnicitás”* mindennapi folyamata a lényeg. E szemlélet az etnikai identitást a konstruktivizmussal ellentétben statikusabban közelíti meg, mellyel rövidebb-hosszabb idejű *állandóságot* is tulajdonít az etnikai hovatartozásnak. Jelen esetben az esszencializmus azért lényeges, mert ebben a felfogásban – noha igen korlátozottan – benne van a mérés *lehetősége* is, hiszen az etnikai hovatartozás vélt objektív eredete a mérésre körültekintő mintavétel és szempontok alapján *egy adott időpontban* elvégzett kutatásokon keresztül módot *adhatna*. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy az esszencialista felfogást képviselő kutatók számára a mérés lehetősége mégsem merül fel, hiszen a konstruktivizmustól csupán az etnikai identitás *eredetének* megítélésében térnek el, de az „etnicitás” esszencialista megközelítése a konstruktivizmushoz hasonlóan szintén az etnikai identitás állandó (nem mérhető) alakulására, folyamatára helyezi a hangsúlyt.

Az államnemzeti modellben – hasonlóan az etnikai csoporthoz – *a vallási kisebbségek* a különböző szociális csoportok egyik ugyancsak *változóban, mozgásban* lévő kategóriájaként jelennek meg, hiszen nincs jelentősége az *állami lét* szempontjából a vallási hovatartozásnak sem (Heckmann 1992, 30–39).⁶ Ha tehát egyáltalán körülírják a vallási kisebbséget – hasonlóképp az etnikai és nemzeti kisebbségekhez –, akkor azt nem értelmezik a társadalom más csoportjaitól elkülönítve. Bármilyen vallási statisztikai magatartás tehát mindenki elidegeníthetetlen joga, és szabad választás eredménye a felekezeti hovatartozás is. És ez az önkéntes (szabad) bevallás (választás) kell hogy legyen az egyetlen (esetlegesen) elfogadható vallási statisztikai mérési alap.⁷

⁶ Ez a megállapítás természetesen csak az általános államnemzeti kereteket adja meg. Regionális felekezeti törések alapján szerveződő, az állami létet vallási hovatartozás mentén legitimálni igyekvő mozgalmakra vannak nyugat-európai példák. L. Észak-Írország katolikus-protestáns szembenállását.

⁷ „(Franciaország) nem ismerheti el etnikai csoport létét. ... Ami a vallásokat és ... nyelveket illeti, a francia kormány úgy véli, hogy e két terület nem a közjog uralma alá tartozik, hanem az állampolgároknak elismert közszabadságjogok magánjellelű gyakorlása alá.” – francia szakirodalom alapján idézi: Kovács 1996, 51.

Kultúrnemzet

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa kultúrnemzeti keretei között az etnikai csoport fogalmában más szempontok dominálnak: ez a nemzettípus közös kultúrájú és hagyományú (múltú) *népközösséget* ért az etnikai csoport alatt, amelynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, a kultúrát, a történeti, ill. a mindennapi tapasztalatokat a csoporthoz tartozók közösen birtokolják, és ezeknek az alapján közös, meghatározott identitással, összetartozás-tudattal rendelkeznek (Heckmann 1992, 30–39; Kósa/ Filep 1978, 40–43).

Az etnikai csoport e meghatározásában tehát a fő hangsúly a kiválasztott kulturális vonások együttesén nyugszik. De ezek a kulturális jelenségek sokszor nem esnek egybe más jelenségekkel (pl. vallás, politikai szerkezet, gazdasági forma). Az etnikai csoport kultúrnemzeti megfogalmazása tehát az államnemzetivel ellentétben áll: „...nem szabad összetéveszteni az 'etnikai csoport' terminust mint néprajzi analitikus fogalmat az etnikai identitással (etnicitással) rendelkező csoport fogalmával. Az első fogalom absztrakt kategória, amelyet különböző kulturális jellemzők alapján alakítottak ki, és a bele tartozó személyek nem mindig rendelkeznek közös identitással, a második létrejöttében viszont a kulturális sajátosságok nem játszanak feltétlenül elsődleges szerepet, legfeljebb mint tetszőlegesen kiragadott szimbólumok.”(Wilhelm 1996, 29) A kultúrnemzet etnikai csoport elgondolása tehát úgy is értelmezhető, hogy az etnikai csoport *objektív* szempontok alapján megközelíthető, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől *független* közösség. Létét nem csak változatlan kulturális jegyei, hanem a csoport történeti kontinuitása is igazolja. Az etnikai csoport határai tehát (valamilyen kulturális szempontrendszer alapján) jól körülírhatók, ennek következtében tagjai egy adott időpontban megszámlálhatók (és így az abszolút térben leképezhetők). Sőt! Az etnikai csoport e megközelítéséből adódó mérhetősége erősíti magát az alapelgondolást is, hiszen *az etnikai csoportok stabilitását maga a mérhetőség is biztosítja: az adott etnikai csoport jellemzésekor kiemelten fontos adat a csoporthoz tartozók száma* (pl. a székelyek esetében).

Az etnikai csoport (etnikai közösség) nyugati és keleti, egyben a mérés lehetőségét is magában foglaló értelmezése között az a döntő különbség, hogy bár mind a két felfogásban jelen van az „ők és mi” („mi”-tudat, ill. külső elhatárolás) kettőssége, bizonyos kulturális jegyek azonossága mentén alakuló kollektív identitás szerveződésének lehetősége; a kultúrnemzeti megközelítés az etnikai csoportot tudati kritériumok alapján meghatározható (így felmérhető) *valós*, az államnemzeti álláspont a társadalmi szerveződés velejárójaként kialakuló *nem valós* csoportnak tételezi. Azaz a nyugati elgondolásban az etnikai csoport kollektív identitása és kulturális ismérvei nem tartósak, nem „elve adottak”, hanem mindig az illető társadalmi helyzethez igazodók. Az etnikai

csoport körülírásánál a lényeg az elhatárolódás szociális (nem mérhető) folyamatának elemzése.⁸

A kultúrnemzet keretei között – hasonlóan az etnikaihoz – a vallási hovatartozást is a történelmi *kontinuitás* nyomatéka hatja át. Az állam az nem egy változó entitásként, hanem statikus, a kereszteléssel kapott, a felmenők eredettudatával, a mindennapi tapasztalatok közös birtoklásával legitimált rendként fogja fel. Azért is fontos ezt a Nyugat és Kelet közötti értelmezési különbséget hangsúlyozni, mert a nemzetállamokban a nemzeti kisebbség fogalmának fontos dimenziója a vallási hovatartozás. Európa pravoszláv országaiban, a nemzetállam keleti típusából (kultúrnemzet) körvonalazódó vallási nemzetben, a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos, *nemzetépítő* és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt „államvallás”. Sőt, az iszlám világhoz hasonlóan a nemzetek önmeghatározásában Európa ezen régióiban nem a nyelv, hanem fokozatosan a vallás játssza a döntő szerepet. Ezekre a közösségekre Anthony D. Smith be is vezette a „szent etnicitás” (sacred ethnicity) fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan modelljére utal, amelyben nem az etnikai dimenziók a fő összekötő kapcsok, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális” hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és a tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak (Smith 2000, 107–108). A vallási hovatartozás e megközelítéséből adódó mérhetősége – mint a kultúrnemzeti etnikai csoport és nemzetiség (l. alább) esetében – erősíti magát a nemzettípus alapkoncepcióját is, hiszen a nemzet stabilitását az adott felekezethez való tartozás biztosítja, tehát az ország egységének, erejének demonstrálásakor kiemelten fontos adat a nemzeti valláshoz tartozók száma. A vallási/felekezeti hovatartozás fontosságának e kultúrnemzeti megközelítése a legutóbbi magyarországi népszámlálást is jellemezte. A hazai vallási/felekezeti összeírást az alábbiakban különböző, egymásnak egyrészt ellentmondó, másrészt egymást ki is egészítő szempontokból szeretném bemutatni.

A 2001-es népszámlálási ívre 52 év után ismét felkerült tehát a vallási, hitfelekezeti hovatartozásra irányuló kérdés. A felekezeti összeírás a fentiekben leírtaknak megfelelően, a kultúrnemzeti elgondolásban azonban makro- (1.), mezo- és mikroszinten (2.) éles törésvonal mentén más és más cél eléréséhez segíthet hozzá:

⁸ Kósa/Filep 1978, 42–44; Heckmann 1992, 55; Barth 1996, 4 – Barth az iparosítás előtt álló társadalmak vizsgálata alapján fogalmazta meg etnikai csoport fogalmát, Olzak kiszélesíti a Barth–féle értelmezést a modern társadalmakra is. – Olzak 1993, 169–170 – A. D. Smith esszencialista „etnikai közösség” (ethnic community) és „ethnie” fogalmának (e kifejezéssel írja le Smith az etnikai identitás lényegét/esszenciáját, amely köré az állam szerveződik) meghatározásában is a fentebb bemutatott kultúrnemzeti etnikai csoporthoz hasonlóan a közös eredetmítosz, történelmi emlékezet, közös terület, nyelv, szokások játszanak szerepet. Ezzel a definícióval Smith azt hangsúlyozza, hogy bár az etnikai közösségek nem ősi és természetesek, de tudomásul kell venni, hogy mégis lehetnek tartósak. Ez az „etnikai kitartás” is vizsgálendő jelenség kell, hogy legyen. – Smith, 2000, 103.

1/a egyházak

Az összeírást megelőző „kampányban” mind a történeti egyházak, mind a kisebb vallási közösségek – anyagi lehetőségeiknek megfelelően – igyekeztek a véltén saját felekezetükhöz tartozókat arra biztatni, hogy annak ellenére, hogy nem kötelező válaszolni a vallásra irányuló kérdésre, vállalják a felekezeti hovatartozásukat a kérdőíveken. A különböző módon megfogalmazott felhívások az „önkéntességet” bibliai idézettel (római katolikus), egyházat segítő elkötelezettséggel (református) igyekeztek „nyomatékosítani”. A közelebről meg nem nevezett: „komoly jelentősége van annak, hogy hányan valljuk...” (református felhívás) mondattal lefedett cél igazából az egyházak tömegtámogatásának felmutatását igyekszik elérni, hiszen az összeírás eredményei az egyházak közéleti szerepvállalásának, magasabb állami támogatásának a legitimációját adhatják. A felekezeti önbesorolás és a vallásosság több szálas, egymásba fonódó rétegeinek (l. alább)⁹ ez a fajta összemossa szintén e célokat szolgálhatja: nem elfogadható például az a hívő ember számára közvetített és az „önkéntességet” erősítő üzenet, melyet a római katolikus egyház felhívása sugall, hogy Jézus megvállása (Mt 10,32) csak a római katolikus egyházon (felekezeten) keresztül lehetséges.¹⁰

1/b állam

Az egyházak mellett magának a népszámlálást elrendelő államnak is szüksége van a felekezeti hovatartozás felvételezésére. A kelet-európai rendszerváltó országok az egységes Európához való tartozást demonstrálhatják azáltal, hogy önmagukat a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozóként definiálhatják, olyan nemzetekként, amelyek a szocializmus örökségén, az ideológiai befolyásoltságon szerencsésen túljutottak.

2. Mezo- (települési közösség) és mikroszinten (család, egyén) azonban a felekezeti hovatartozás megvállásának *helye lehet*. Egyrészt kis közösségekben¹¹ társadalmi *téje* lehet (van)¹² a felekezeti hovatartozásnak, tehát a felekezeti hovatartozás egyházi adatai kiindulópontként szolgálhatnak az adatokat árnyaló helyi néprajzi kutatásoknak. Másrészt a felekezeti hovatartozás kérdé-

⁹ „... az egyházzal való identifikáció ... nem feltétlenül áll szoros összefüggésben a vallásossággal.” – Tomka 1984, 94

¹⁰ Éppen ezen okok miatt a népszámlálás felekezetre irányuló kérdése a közéletben – főként a liberális beállítottságú lapokban – napi aktualitású vitát váltott ki (l. pl. Népszabadság 2001-es évfolyama 18. számának „Fórum” és az Élet és Irodalom 2000. októberi „Agora” rovatait).

¹¹ Saját néprajzi terepkutatásaim azt mutatják, hogy kb. 1000 fős, főként olyan vegyes etnikumú községekben játszhat társadalmi szerepet a felekezeti hovatartozás, amelyekben már csupán a vallás utal az egykori etnikai hovatartozásra. – Keményfi 1994, 75–126.

¹² Pl. házasságkötéseknél, vezetői (polgármesteri) pozíciók betöltésénél.

sének *önkéntes* megválaszolása a volt szocialista országokban, így Magyarországon is oldhatja a negyven éven át (a zsidóságnál 1920-óta¹³) a vallásosság-hoz, felekezeti hovatartozáshoz kapcsolódó egyéni és csoportfélélmeket. Hiszen negatív következményektől mentesen megvallhatja bárki e kérdésen keresztül kereszteltségét, egyházát, (és ha ő úgy véli) hitét.

A nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmának eltérése az állam- és a kultúrnemzeti elgondolásban

Az etnikai csoport fentebb bemutatott két eltérő megfogalmazása megvilágítja az etnikai csoportéhoz hasonló nemzeti kisebbség (nemzetiség) fogalmának nyugati és keleti értelmezését is és e kisebbség mérésének a lehetőségét:

A XIX. század második felében a nemzetállamokban megszerveződő statisztikatudomány számára európai szinten szükségessé vált egy egységes nemzetiségi felvételezési mód kialakítása. Az egységes *makroszintű* felmérési módszer nehézségeit már a metódus megalkotásánál felismerték: „A nemzetiség voltaképpen egy összetett, bonyolult, objektív és szubjektív momentumok által determinált állapot. Objektív meghatározása konkrét, külső ismertetőjelek alapján rendkívül nehéz, esetenként szinte lehetetlen. Nemzeti hovatartozást, nemzetiséget meghatározó objektív (tehát mérhető – K. R.) tényező lehet például a közös leszármazás, egy közös terület birtoklása, azonos vagy hasonló antropometrikus jelleg, azonos nyelv. Ezek között kétségkívül a *nyelv* a nemzetiség legkifejezőbb – bár korántsem kizárólagos – objektív ismertetőjegye. Az említett objektív tényezőkön kívül azonban szubjektív mozzanatok is meghatározó szerepet játszhatnak – és játszanak is – a nemzeti hovatartozás, a nemzetiség meghatározásában. A nemzetiséget meghatározó tényezők tehát nem egységesek, sőt azok sok esetben egymásnak éppen ellentmondóak. ... Természetesen a nyelv még nem kizárólagos jegye a nemzeti hovatartozásnak, csak egyik legfontosabb velejárója.¹⁴ A tudományos alapossággal végzett népszámlálások szempontjából az érzelmi, öntudati tényezőkön alapuló adatok felvétele ... nem bír jelentőséggel. Éppen ezért a modern statisztikatudomány a XIX. század második felében a nemzetiség aránylag leghitelesebb – bár korántsem egyedüli

¹³ Az első zsidótörvény elfogadásának éve.

¹⁴ A nemzeti hovatartozás meghatározásánál éppen ezért több nemzetiségpolitikai szakember teljesen mellőzhetőnek vélte a külső objektív jegyek – így az anyanyelv – figyelembevételét, és a nemzetiség legfontosabb, sőt egyetlen kritériumának az *érzelmi egységet*, a *nemzeti öntudatot* nyilvánította. Az „érzelmi egység” azonban ugyancsak ingatag, nem állandó és megváltoztathatatlan állapot, mivel politikai, gazdasági, kulturális, államhatalmi és etnikai viszonyok átalakulásával maga is jelentős mértékben módosulhat. Tudjuk, hogy sokszor azonos nyelvet beszélő közösségek különböző nemzetekhez tartoznak – például az azonos nyelvet beszélő angolok és skótok, szerbek és horvátok-máskor pedig a nyelvi heterogenitás ellenére is kialakulhat egy közös nemzeti öntudat (például az elzászi németek és bretonok francia nemzeti tudata, a négy svájci etnikum közös helvét patriotizmusa). – Nem szó szerinti idézet Popélytól: Popély 1991, 12.

– ismérvének a nyelvi hovatartozást fogadta el. Jelentős mérföldkő volt ezen a téren az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus, amely több elvi kérdés tisztázásával és a népszámlálások egyöntetűségére tett szakmai javaslataival hatékonyan elősegítette az e téren működő szakemberek munkáját. A kongresszus úgy határozott, hogy az egyes államok nemzetiségi összetételét a jövőben a lakosság *nyelvi elkülönülése* alapján kell megállapítani. Bár a kongresszus említett határozatát az egyes államok kormányai természetesen nem voltak kötelesek betartani, a nemzetközi gyakorlatban mégis alkalmazták ezt az elvet. Az európai országokban megejtett népszámlálások alkalmával ezentúl leginkább a megszámláltak anyanyelvét, társalgási nyelvét, esetenként legszívesebben beszélt nyelvét tudakolták, tehát a nyelvi hovatartozást tekintették a nemzetiségi statisztika leghitelesebb forrásának. A nemzeti hovatartozás, a nemzetiség közvetlen, bevallás útján való felvételének gyakorlati alkalmazhatóságát sok esetben maga az a körülmény is nehezíti, hogy valójában nincs is mindenkinek kikristályosodott nemzeti öntudata, azaz elhatárolt nemzetisége. ... A politikai megfontolásoknak is fontos szerepük lehet ezen a téren, főleg az olyan országokban vagy társadalmi közegekben, amelyekben egy adott nemzetiséghez való tartozás valamilyen előnyt, illetve hátrányt jelenthet az egyén számára (Popély 1991, 11–13)”. Am ettől az „alapponttól” (felvételezési módszer ajánlástól) a két nemzetállami koncepció népszámlálási gyakorlata *kettévált* (l. alább). Negyven európai és tengerentúli ország legutóbbi népszámlálása keretében csupán 13 tett fel kérdést a nyelvi/nemzeti hovatartozásra. És ezen nyelvi/nemzeti hovatartozás kérdését feltevő Európához tartozó országok közül is a „klasszikus” nyelvi és nemzetiségi rovatot csak a Közép- és Kelet-Európában fekvő kultúrnemzetek szerepeltetik!¹⁵

Államnemzet

A XVIII. század második, a XIX. század első felében a prenacionális előzményekből, feudális államalakulatokból kialakultak a modern nemzetállamok. A megindult *nemzetté válási* folyamat eredményeként Európában az államalkotó (többségi) népek nemzetekké váltak. E történeti folyamat két lényegileg más jellegű nemzeti államalakulatot hozott létre. Az államnemzeti dinamikus kisebbségi elképzelésben a nemzetiség, nemzeti kisebbség fogalmát vagy nem is említik(!), vagy – hasonlóan az etnikai csoporthoz – nem emelik ki a szociális kisebbségek típusainak sorából. A nemzetiséghez való tartozás is „plazmaszerű” állapot, azaz az államnemzeti álláspontban ennek a (nemzeti) kisebbségnek nem biztos, hogy a nyelv a legfontosabb, legerősebb összetartó ereje. A nyelvi hovatartozást felülmúlhatja más szociális réteghez, vagy akár területhez való

¹⁵ Klinger 1994, 24 – A két világháború közötti nyelv és/vagy nemzetiség európai felvételezésének gyakorlatáról l. Kovács 1928, 133–156.

kötődés is. „Az egyén nem csak a nemzetiségéhez, hanem más etnikai, regionális, vallási, ... képzettségi, foglalkozási... csoportokhoz, kommunikációs hálókhoz is tartozik.”¹⁶ Hiszen a nyugati típusú fejlődésnek éppen az volt az eredeti célja, hogy a feudális (születési, származási) tagoltságot megszüntesse, és hogy a nemzetnek mindenki, aki az adott állam területén él, egyenlő rangú szabad polgára legyen. Ebben a gondolkodásban az államalkotó nép mellett élő más etnikai közösségek *tagjai(!)* (tehát nem kollektívan, hanem *egyénilag*) „elvileg” nem kisebbségi státuszba kerültek (süllyedtek), hanem éppen az államalkotó nép részeivé emelkedtek.¹⁷ Ha ez így van, akkor nincs értelme nemzeti kisebbségekről beszélni, tehát értelmetlen elkülönült csoportok méréséről is beszélni. És bár Európában a nemzetállamok kialakulása mellett napjainkig jelen van a nemzeti kisebbséggé válás másik útja, a határmódosítás is, a nyugati értelmezésben ezeknek a határváltozásoknak sincs jelentősége, mert az államnemzethez esetleg így kerülő „nemzetiségek” az előző elvnek megfelelően az „új” nemzet (tehát a nyelvtől függetlenül) egyenlő polgárai lesznek: „A kisebbségek második fajtáját Nyugat-Európában a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban, sokkal inkább, mint Kelet-Európában, alapvető ismérv: a nemzeti hovatartozás tudata. *Tévedés lenne* (kiemelés: K. R.) tehát a nyelvi-kulturális azonosság alapján nemzeti kisebbségnek, vagyis valamely államalkotó nemzet más országában élő részének minősíteni a vallonokat, flamandokat, a svájci németeket és franciákat, valamint a korzikaiakat, elzásziakat. Ezek olyan közösségek, amelyeknek többségükben saját államokhoz kötődő, politikai nemzeti tudatuk van (Joó 1983, 66).”

Kultúrnemzet

Európa keleti felében fekvő államok kultúrnemzetté válásával párhuzamosan az adott nemzetállam területén élő többi etnikum viszont *nemzeti kisebbségi* státuszba került („süllyedt”). A kultúrnemzeti megfogalmazásban a nemzetiség fogalmában a vérközösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás kiemelésén van a hangsúly. A kifejezés (nemzetiség) nem az *egyéni* kulturális különbségekre utaló és azokat hangsúlyozó fogalom, hanem *statikus*, „érinthetetlen”, a történelmi *kontinuitás* nyomatakával áthatott adott *állapotot* jelölő terminus (Suppan/Heuberger 1991, 208). Éppen ezért a kultúrnemzeti

¹⁶ Lewin 1975, 272; Moosmüller 1997, 40 – Azaz nem biztos, hogy erősebb „sorközösségi” kapocs köt össze egy Erdélyben élő falusi magyar nyugdíjast pl. egy magyar anyanyelvű, városban élő, de nagyon jól kereső ügyvéddel, mint egy szintén a falujában élő, hasonló vagyoni és szociális helyzetű románnal. A nyelvi azonosságnál fontosabbak lehetnek a nyelven, kultúrán túlmutató regionális, táji identitási szálak is. – Heckmann 1992, 62–64 – A finomabb, mikroszintű kutatások is ezt hangsúlyozták: Biró 1992, 61–71.

¹⁷ Hobsbawm 1997, 23–61; A. Gergely 1997, 42–49 – A francia forradalom egyik vívmánya pl. a zsidóság hátrányos megkülönböztetésének megszüntetése volt.

jogalkotás szigorúan megkülönbözteti a régi és új nemzetiségeket. Az elsőt kollektív jogok, jogi és kulturális védelem, míg a másodikat (vendégmunkások, bevándorlók) csak egyéni jogok illetik meg.¹⁸ A „régii” (klasszikus) nemzeti kisebbség nemzetállamokban elfogadott meghatározása a következő: „*A nemzeti kisebbségek heterogén szociális struktúrájú népcsoportok, de vagy a modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan vagy országterületmódosulás (egyesítés, elszakadás) következtében egy idegen államban élnek vagy oda kerültek, valamint az őket körülvevő környezettől eltérő nyelvvvel és (általában) vallással rendelkeznek.*”¹⁹

Ez a felfogás – hasonlóan a kultúrnemzeti etnikai csoporthoz – statikus, a mérhetőség lehetőségét adja. Minden más társadalmi rétegződésnél magasabb rendűként tételezi fel az etnikai hovatartozást. A megfogalmazás a nyelv mentén homogenizálja, így megszámlálhatóvá változtatja a nemzetiségi közösséget. Tehát a nemzetiségi közösségeket – ellentétben az államnemzeti felfogással – nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságában az anyaállamától való kényszerű leválása miatt veszélyeztetett csoportoknak tételezi.²⁰ És ezzel nem az egyén, hanem a származás, kultúra, nyelv alapján a közösség kollektív kisebbségi jogait szorgalmazza²¹, sőt a mérhetőséget (statisztikát) e kollektív kisebbségi jogok letéteményeseként, garanciájaként látja: „Mi demográfusok azt valljuk, hogy a nemzetiségi politika egyik kulcskérdését a nemzetiségekről készített statisztikák jelentik. Kisebbségvédelem nincs kisebbségi statisztika nélkül (Kovacsics 1994, 42).”

A fentebb bemutatott nemzet-konceptiókból adódó elvi mérési lehetőségeket a következő táblázattal lehet nagyvonalakban összegezni:

¹⁸ Amíg meg nem szerzik a legitimitásukhoz szükséges évtizedeket.

¹⁹ Ez a megfogalmazás igaz Németországra is. – Heckmann 1978, 765; Joó 1984, 99; uő. 1986, 3-9; Kraas-Schneider, 1989, 47; Stark 1988, 41.

²⁰ Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásaiból pl.: Nagy 1971, 681–673; Mikó 1971, 681–691 – A nemzetiség kultúrnemzeti típusainak részletes bemutatását l. Kővágó 1977, 60–91.

²¹ A nemzetközi jogban a mai napig sincs egységesen definiálva a kisebbség fogalma. Vitatott az illető csoport szükséges nagysága és a szubjektív együvé tartozás érzésének meghatározhatósága. A nemzetközi kisebbségi joggal foglalkozó munkák így kénytelenek külön fejezeteket szentelni a kisebbségi jogok típusainak országonkénti bemutatásával, illetve megpróbálni saját általános meghatározást adni az etnikai és nemzeti kisebbség fogalmára. – Az etnikai, nemzeti kisebbség jogi meghatározásának hiánya nem feltétlenül a fent bemutatott nyugati, államnemzeti gondolkodásban kell keresni. A fogyatékosabb inkább azt jelzi, hogy a nemzetközi szervezetek vonakodnak garanciát vállalni a sokszor csak erővel kikényszeríthető, illetve megvédhető *kollektív* kisebbségi jogokért. – Brunner 1995, 11; uő. 1992, 3–36; Takács 1996, 59; Girasoli 1995, 124–125; Kovács 1996, 36.

Az etnikai és vallási hovatartozás mérésének lehetősége		
államnemzet		kultúrnemzet
dinamikus		statikus
mérhetetlen (folyamat) (konstruktivizmus)	„esetleges” mérhetőség (egy adott szempont szerint, egy adott pillanatban) (primordializmus)	határozott mérhetőség

A társadalomtudományi mérés elvi alapjai a fenti oldalakon leírtaknál természetesen sokkal összetettebb kérdés. Ebben a tanulmányban csupán az etnikai és vallási hovatartozás (ill. „etnicitás”, vallásosság) sajátos, a mérhetőség szempontjából nem elhanyagolható fő jellegzetességeit szerettem volna bemutatni.

IRODALOM

- Barth, Fredrik (szerk.) 1969. *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. London, G. Allen&Unwin.
- Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*. 7. 1. 3–25.
- Biró A. Zoltán 1992. A regionális identitás kialakulásának néhány vonásáról. *Regio*. 3. 4. 61–71.
- Brunner, Georg 1992. Nemzetállamok és kisebbségek Európa keleti felében. *Regio*. 3. 3. 3–36.
- Brunner, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Feischmidt Margit 1997. Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. 7–28. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Gergely András 1997. *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Girasoli, Nicola 1995. *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Heckmann, Friedrich 1978. Minderheiten. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 30. Jahrgang. 761–779.
- Heckmann, Friedrich 1992. *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation*. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- Hobsbawm, Eric J. 1997. *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- Joó Rudolf 1983. *A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*. Nemzetiségi füzetek 5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Joó Rudolf 1984. Etnikai folyamatok és politikai folyamatok néhány összefüggése. *Társadalomkutatás*. 2. 98–105.
- Joó Rudolf 1986. Etnikum, kisebbség, szórvány. *Confessio X*. 3. 3–9.
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Keményfi Róbert 1994. *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban*. Folklor és etnográfia 84. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

- Klinger András 1994. A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. In Klinger András (főszerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990)*. 22–41. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kloss, Heinz 1969. *Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert*. Wien–Stuttgart, Braumüller.
- Kovaacsics József 1994. A nemzetiségi statisztika problematikája. In Klinger András (főszerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990)*. 42–53. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kovács Alajos 1928. *A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője*. Budapest.
- Kovács Péter 1996. *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kósa László – Filep Antal 1978. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kövágó László 1977. *Kisebbség – nemzetiség*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Kraas-Schneider, Frauke 1989. *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.
- Lewin, Kurt 1975. A kisebbségi csoport pszichológiai problémái. In *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. 271–284. Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó.
- Markefka, Manfred 1990. *Vorurteile. Minderheiten Diskriminierung*. Neuwied, Luchterhand.
- Mikó Imre 1971. Nemzet és nemzetiség. *Korunk*. XXX. 5. 681–691.
- Moosmüller, Alios 1997. *Kulturen in Interaktion*. Münster–New York–München–Berlin, Waxmann.
- Nagy Ödön 1938. Szórvány és beolvadás. *Hitel* 4. 261–276.
- Olzak, Susan 1993. Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái. *Regio*. 4. 1. 159–182.
- Popély Gyula 1991. *Népfogyatkozás*. Széphalom, Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely.
- Smith, Anthony D. 2000. Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (szerk.): *Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology*. 97–120. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Stark, Joachim 1988. Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. In *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde*. Band 31. 1–55. Marburg.
- Steinberg, Stephen 1994. *Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában*. Budapest, Cserépfalvi Alapítvány.
- Suppan, Arnold – Heuberger, Valeria 1991. Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südosteuropa. *Österreichische Osthefte*. 33. 2. 199–213.
- Takács Imre 1994. Nemzetiségi statisztika, nemzetiségi jog. In Klinger András (főszerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája. (1910–1990)*. 54–62. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Tomka Miklós 1984. A vallásosság mérése. In Tomka Miklós: *Vallásszociológia. Szöveggyűjtemény*. 89–108. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Wilhelm Gábor 1996: Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. *Regio*. 7. 1. 26–43.

**MEASURING POSSIBILITIES OF ETHNIC, RELIGIOUS AND
NATIONAL MINORITIES***Summary*

The author emphasises that analysing the possibilities of measuring and at the same time of representing in space ethnicity and religiousness we must not disregard the state's relation to the minorities living on its territory (deriving from its own character). The western type of modern nations („state-nations”) preferring individual rights instead of collective rights and considering cultural differences as individual phenomena defines in a different way the concept of ethnic and religious minorities than the eastern type of modern states („culture-nations”) preferring collective rights instead of individual ones and determining cultural differences as collective phenomena. The paper would like to demonstrate the characteristic features of ethnic or religious identity (or „ethnicity”, religiousness) that cannot be disregarded concerning the possibilities of measuring, and how the frame of interpretation of western and eastern concepts of ethnic and religious minorities can make possible the measuring of ethnic and religious phenomena.

NÉPESEDÉSI VISZONYOK AZ ÁRPÁD-KORBAN

VÉKONY GÁBOR

Közhelynek számít, hogy az újkort megelőzően – magyarországi vonatkozásban végül is a 18. század vége előtt – demográfiai vizsgálat nem végezhető. Mi több, az Árpád-kort tekintve, még azzal is nehézségeink vannak, hogy a népességszámot elhithetően meghatározzuk: az ilyen jellegű kísérletek többnyire azonnal jogos kritikát kapnak. Mivel ez még a jóval nagyobb forrásadatoltságú 15. század végi népességszám-rekonstrukciók esetében is így van, érthető, hogy az Árpád-kor történetével foglalkozók óvakodnak a korszak népességszámának meghatározásától. Valóban az lenne ez esetben a legegyszerűbb, ha azt mondanánk, hogy a rendelkezésünkre álló források nemcsak demográfiai vizsgálatot, hanem népességszám meghatározást sem tesznek lehetővé. Azonban a népesedési folyamatok a történeti fejlődés fontos tényezői, megismerésükkel akkor is kísérleteznünk kell, ha töredékes és problematikus eredményekhez jutunk.

A Magyar Királyság Árpád-kori népességi viszonyainak meghatározására összegző módon első ízben Györffy György tett kísérletet¹. Vizsgálatában fontos helyet foglalt el a honfoglaló magyarság létszámának meghatározása. A 11–13. századi népességet néhány meghatározható területű település népsűrűségi adatai alapján számította, s kísérletet tett az Árpád-kori jövedelmi összeírások adatainak, valamint a 14. század elejére vonatkozóan a pápai tizedjegyzékek ilyen irányú felhasználására. A Kárpát-medence őslakos népességét 200 000 főre, a honfoglalókat pedig 400 000 főre becsülte, a 11. századi népességet 1 000 000 főre tette, a 12. század végére pedig 1 800 000–2 200 000 főt számolt. Györffy a tatárjárás igen nagymértékű pusztításával számolt, amelyet követően az ország népessége csak a 13. század végére, illetve a 14. század harmincas éveire érte el újra a 12. század végi népességszámot.

Györffy számításait a későbbi kutatás – mellékes kritikai megjegyzésekkel – elfogadta². Radikálisan kritizálta viszont azt a közelmúltban Kristó Gyula³, aki a 11. században félmillió, 1200 körül egymillió, 1300 körül pedig mintegy másfélmillió lakossággal számol az Árpád-kori Magyarországon. A honfoglaló magyarság lélekszámát legfeljebb 100 000 főre teszi. Kristó Györffyvel szemben felhozott kritikai megjegyzései azonban több esetben problematikusak. Mivel Györffy korai népsűrűségi adatait egyházi birtokok alapján számol-

¹ Györffy, 1960, 1963.

² Szabó I., 1966. 71, 83:193. j.; Fügedi E., 1969, 1981, 1992.

³ Kristó, 1995, 1996, 1997.

ja, ezért ezek Kristó szerint kifogásolhatók, mivel az egyházak „gyűjtötték a népeiket”⁴ – az adatok azonban az adományozás időpontjára vonatkoznak, amikor természetesen az illető egyházaknak még nem volt módjuk „gyűjteni”. A Baranya megyei Szeles (Udvard = Pécsudvard) határleírásában szereplő *Uloz* falu Kristó szerint „ismeretlen irányban” fekszik, ezért azt egy Pécsudvartól 11–12 km-re fekvő *Olasz* faluval azonosítja⁵. Az 1180-es oklevél *Uloz* faluja azonban nem „ismeretlen irányban” fekszik Szelestől, hanem a pontosan azonosítható Szőkéd és Pogány között, tehát nem azonosítható a Kristó által javasolt *Olasz* faluval⁶. Ugyanakkor olyan csekély lakosságú falvakat von be a népsűrűség megállapításához, mint a Somogy megyei Dorog, amelynek kiterjedése megállapíthatatlan⁷.

A népsűrűség számításához használható adatok csekély volta, a ritkán ránk maradt jövedelemjegyzékek (a III. Béla-féle jövedelemjegyzék, a 13. század végi püspöki jövedelmek) több feltevéssel terhelt számításai rendkívül bizonytalaná teszik ezeket a rekonstrukciókat. Maguk az adatok igazában nem is lehetnek a népességszám meghatározásának alapjai, legfeljebb egy más úton nyert adatsor ellenőrzésére használhatók. Kérdés természetesen, hogy nyerhető-e más úton a népességszámra vonatkozó adatsor? Nos, ilyennel Molnár Erik már 1949-ben kísérletezett, annak előrebocsátásával, hogy „a népesség szaporodása általános érvényű társadalmi törvény”⁸. Molnár a 15. század végére Magyarország lakosságát 3 400 000 főre tette, s ezt az adatot – századonként 1/6 növekedéssel számolva – számolta vissza 900 körülre⁹ (noha szövegéből nem ez derül ki, számadatai alapján nyilvánvaló, hogy visszaszámlálás történt). Így a következő adatokhoz jutott:

9. század vége	1 348 000 fő
10. század vége	1 573 000 fő
11. század vége	1 835 000 fő
12. század vége	2 141 000 fő
13. század vége	2 498 000 fő
14. század vége	2 914 000 fő
15. század vége	3 400 000 fő

Molnár tehát 0,15%-os növekedéssel számol, de persze megjegyzi, hogy a „növekedés természetesen nem volt egyenletes”, hosszabb távon azonban az ingadozások kiegyenlítették egymást. A biztosabb és bővebb alapokon nyugvó visszaszámlálásnak ez az alaphibája: a növekedési ráta szűkebb periódusokban

⁴ Kristó, 1996. 121–2.

⁵ Kristó, 1996. 137–8.

⁶ CAH nr. 40., 83.

⁷ Kristó, 1996. 122–3.

⁸ Molnár, 1949. 247.

⁹ Molnár, 1949. 248–9.

való meghatározatlansága ténylegesen lehetetlenné teszi az egyes rövidebb korszakok népességszámának meghatározását.

A „népesedési folyamat” szabályszerűségeit, illetve a nemzetközi történeti demográfia adatait figyelembe véve kísérelte meg meghatározni a Kárpát-medence népességét 900 és 1500 között Kováts Zoltán¹⁰. Különösebb indoklás nélkül (illetve J. C. Russelre hivatkozva) 900 körül 1 000 000–1 500 000 főre tette a Kárpát-medence népességét, 1500 körülre pedig 5 000 000–5 500 000 fővel számolt. A különböző korszakokra adott 0,17–0,36% közötti növekedési ráta azonban részleteiben indoklás nélkül marad nála, illetve azokat számszerűen nem megfogható adatokkal (besenyő beköltözés stb.) indokolja¹¹.

Egy közelmúltban megjelent dolgozatomban magam is a 15. század végi népességszám-rekonstrukció alapján kíséreltem meg a korábbi századok népességi adatainak meghatározását, azzal a megjegyzéssel, hogy egy ilyen visszszámítás nem végezhető mechanikusan¹².

Fügedi Erik nagy várakozással fordult a paleodemográfiai és a paleoszerológiai vizsgálatok eredményeihez¹³. Ezekről azonban jelen ismereteink szerint le kell mondanunk. Mint Valkovics Emil írja, „azoknak a publikációknak, amelyek nem stacionér népességek halandósági táblája (sic!) Halley módszerével kiszámítva közlik, nincsen jelentős tudományos értékük”¹⁴, illetve „a történeti demográfiai és a paleodemográfiai kutatásokban ... gyakran köveik el azt a hibát, hogy azon népességet, amelynek a még ismeretlen demográfiai jellemzőit a már ismert demográfiai jellemzői alapján kívánják megállapítani (rekonstruálni), stacionérnak tekintik anélkül, hogy stacionér, illetve legalább megközelítőleg stacionér jellegéről minden kétséget kizáróan megbizonyosodnának”. „Amennyiben a népesség, mely az adott temetőbe temetkezett, nem tekinthető stacionérnak, illetve legalább közelítőleg stacionérnak, a meghaltak átlagos életkor – mint egyenlő a születéskor várható átlagos élettartammal, a halálozások valamely időszak alatti száma nem egyenlő az élveszületések azonos időszak alatti számával stb., vagyis a stacionér népesség különböző interdependenciájából kiindulva – a népesség ismert jellemzőiből az ismeretlenek nem határozhatók meg”¹⁵. Ezen túl, mint jellemző példát kell említenünk a kárpát-Árpád-kori temető demográfiai vizsgálatát¹⁶. Itt (amellett, hogy a számításoknak ellenőrizhetetlen pontjai vannak) a rekonstrukció szerint a temető létrehozó közösség 94 főből 124 főre növekedett volna 100 év alatt, ami 0,28%-os növekedésnek felelne meg, ugyanakkor 3,94 lenne a természetes családok átlagos lélekszáma, ez viszont –0,15%-os növekedési rátát ad, miköz-

¹⁰ Kováts, 1971, 1972, 1994 stb.

¹¹ Vö. Kubinyi, 1996. 153.; Kristó, 1996. 129–130.

¹² Vékony, 1997. 1167.

¹³ Fügedi, 1992. 18–22.

¹⁴ Valkovics, 1996. 326, 6. j.

¹⁵ Valkovics, 1996. 332–3.

¹⁶ Kralóvánszky, 1971. 81–2.; Nemeskéri – Kralóvánszky, 1967. 130–4.

ben a szerzők 4%-es növekedésről beszélnek (sajtóhiba miatt 0,004% szerepel). Amennyiben egyébként a megadott adatok alapján egyáltalán számolni lehet, itt $r = -0,3\%$. A fentiekhez még hozzátehetjük, hogy abban az esetben, ha a temetkezések időtartamát nem a rekonstrukció által javasolt 100 évre tesszük, akkor ezek a számok lényegesen módosulnak, vagyis biztonságos kronológiai adatok nélkül neki sem lehet kezdeni egy ilyen rekonstrukciós kísérletnek.

Ugyancsak problematikusak egyelőre a paleoszerológiai vizsgálatok demográfiai értékelhető adatai. Lengyel Imre családrekonstrukciói az esetek nagyobb részében nem terjednek túl három generáción, tehát a rekonstrukciók alul és felül is nyitottak, illetve az I. és a III. generáció adatai hiányosak, aminek következtében a növekedési ráta nem számítható¹⁷. Az eddigi vizsgálatok legfeljebb arra használhatók, hogy kisebb-nagyobb tűrészattárral megadjuk a temetőt használó közösség lélekszámát, ezekből azonban nem lehet általánosítani (különösen nem, ha az eredmény: két család három generációs vagy három család két generációs temetője).

Nem használhatók fel kielégítően népességszámításhoz az Árpád-kori települések régészeti adatai sem: Kelet-Európában, illetve Közép-Európa keleti részén a 2–3 ha kiterjedésű telepekre 200–250 lakos számolnak, 25 ha kiterjedésre 2000 főt, 65 ha nagyságú településre pedig 5000 főt¹⁸. A lényegyet tekintve ugyanezt a számítási modellt használja Kralovánszky Alán, amikor a teleknagyságot 200 m² területtel számolja¹⁹. Ilyen feltételek mellett például az Esztergom-Szentgyörgyemezei Árpád-kori településen 3000 lakossal számolhatnánk, illetve Kralovánszky számítása alapján 10 500 fővel, miközben Esztergom lakossága 1294-ben 8000 vagy legfeljebb 12 000 főre tehető²⁰.

A régészeti telepátások adatainak problematikus voltára már többen rámutattak²¹. Amíg nincsenek teljes település-feltárások, amelyeken a települési jelenségeket legalább 50 éves időszakokra keltezni tudjuk, addig a részletadatokból nem szabad önállóan lakosságot számolni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kiegészítően, ellenőrzésként máshonnan nyert szám adatokhoz ne vegyük figyelembe a település-feltárások tanulságait. Meg kell jegyeznünk, hogy a régészet a kívülálló számára többé-kevésbé misztikum, amelyről olyan adatokat várnak, amelyek az írott forrásokból nem ismerhetők meg, holott ez koránt sincs így. Sajnos, ezt a várakozást némely régészek felelőtlensége is erősíti, az utóbbi időben éppen gyakrabban, mint korábban. Pedig a régészeti adatsor mindig kiegészítője lesz történeti korszakokban az írott források alapján megrajzolható képnek, s legfeljebb időnként figyelmeztethet bennünket arra,

¹⁷ Vö. Kovács, 1994. 149.kk.

¹⁸ Polevoj, 1979. 49.

¹⁹ Nemeskéri – Kralovánszky, 1967. 136., illetve 41. j.

²⁰ Szalay, 1878. 131; Schünemann, 1929. 127/128.

²¹ Szabó I., 1966. 71–2.; Habovštiak, 1985. 75.

hogy az írott források alapján kialakított kép módosítandó (de akkor is az írott forrásanyag alapján módosítandó!).

Szám – vagy hogy régiesen mondjuk: *cziffra* – csak számból nyerhető. A *sok* éppen úgy lehet ’tíz’, mint ’tízezer’, pedig korszakunk számadatai inkább határozatlan számnevekkel szolgálnak, mint konkrét adatokkal. Nem csodálható ezért, hogy a kevés konkrét számadatot az eddigi kutatás többszörösen és többféleképpen próbálta már kiaknázni. Más kérdés, hogy régi forrásaink számadatai mennyiben tekinthetők valóságos számoknak, hiszen már a felületes áttekintés is megállapíthatja, hogy a forrásokban kivétel nélkül kerek számokkal, ezresekkel, tízezresekkel stb. találkozunk, ami természetesen arra utal, hogy ezek konkrét számadatnak nem tekinthetők. A magyarság népességszámának megállapításául mégis egy ilyen kerek számadat számít alapkőnek: egy muzulmán forráscsoportnak ama adata, mely szerint a *mdzsgrija* (magyarok) főnöke 20 000 lovasal vonul fel. Ezt annak idején Pauler Gyula „magában véve sem egészen biztos” adatnak minősítette²², Vámbéry Ármin pedig megjegyezte, hogy „keleten ... majdnem mindig kétakkorára szokták az egyes népek vagy törzsek számadatát tenni, mint a mekkora valóban”, s legfeljebb 10-15 000-re tenné a számot, amelyből viszont nem következtené a nép összességére²³.

Györffy György hitelesnek fogadja el a muzulmán forráscsoport 20 000 lovasát, szerinte az a körülmény, hogy a forrásokban az arab *fāris*, illetve a perzsa *suvār* (helyesen: *savār* V. G.) szerepel, arra utal, hogy itt a két fejedelem, a törzsfők és a nemzetségfők lovas katonai kíséretéről van szó. Mivel szerinte Szent István kori adatok alapján a kíséret és a köznép aránya 1:4, az etelközi magyarság család száma 100 000 (számítási hiba! V. G.), teljes lélekszámuk tehát 500 000 fő²⁴.

Ami a forráshelyzetet illet, a különböző változatokban fennmaradt szövegek eredetije nem vezethető vissza 922-nél korábbra, s azok a kísérletek, amelyek szerint ez a szövegcsoporthoz összefüggően 870–880 körüli kelet-európai állapotokat írna le²⁵, a történeti adatok hibás kombinációján alapulnak. A muzulmán forráscsoportnak ugyan lehetnek 885–886 körüli elemei, ezek egyértelmű és indokolt különválasztása – többféle kísérlet ellenére – egyelőre fölöttébb problematikus. A szövegben említett *Dzslh* nevű *kndh* azonosítható a Bátorbanszületett Konstantin által Árpád fiaként említett *Ielekh*-kel²⁶, így a szövegszerűen idekapcsolódó „20 000 lovas” már a Kárpát-medencét megszállt magyarokhoz kapcsolható, 920 körülre tehető adat (sőt 922 utánra, mert ekkor még *Tarkaesu* – *Dursac* a magyar főnök). Egy, a 920-as évekből származó

²² Pauler, 1900. 129, 28. j.

²³ Vámbéry 1895. 154–5.

²⁴ Györffy, 1963. 46–7.

²⁵ Czeplédy, 1985. 118–9. stb.

²⁶ Vékony, 1997a, 86.

kárpát-medencei adat pedig semmiféle felvilágosítással nem szolgál a magyarok 9. századi haderejére (s az esetleg ebből számítható lélekszámra), mert a magyar haderőhöz ekkor már másokat is (adatoltan morvákat és bolgárokat) hozzá kell számítanunk. Egyebekben pedig úgy látszik, hogy a „húszezer lovas” valami félreértés következménye. P. B. Golden érdeme, hogy a magyarokra vonatkozó forrásokhoz sorolt egy eddig – s itthon azóta sem – figyelembe nem vett forráshelyet: Hárún ibn Yahyá útleírásának egyik részletét²⁷. E szöveggel másutt foglalkozom részletesen, itt egy részletfordítást adnék: „... elér egy városhoz, amit *Blátinsq-nak* mondanak. Ez egy nagy város, széltében-hosszában hat mérföld. Javakban bővelkedik, vannak benne olajfák és mindenféle gyümölcsök. Együtt áradó folyópárja van, egymást hajszojják benne. Az *Ongúrini* fővárosa. Már megszállták pusztaságaikat húsz *dzswTh* területén. Úgy élnek mint a kurdok, sátraikkal a pusztaságban szállnak meg. Elhagyva a települést, közöttük utazik egy hónapig berkeken és erdőkön keresztül, több ízben találkozik magaslatokkal, amelyeken a közülük valók megszállnak, míg végre egy településhez ér, amelynek neve *Bandaqis* (Velence) ...”²⁸. Hárún ibn Yahyá útleírása 913-ra, illetve azt követően keltezhető²⁹. A szövegből világosan kiderül, hogy az *ongúrini* kevés idővel ezelőtt szállták meg ezt a területet³⁰. *Blátinsq* a kéziratban olvasható *blátis* kézenfekvő javítása, amely *Blátinisku kostelu* megfelelője, ez a dunántúli *Mosapurc*. A fordításban *dzs w Th* formában adott szó helyén a kéziratban *xTwh* (*xaTwatan*) található, ezt különbözőképpen kísérelték meg magyarázni (‘lépés’ a jelentése), P. B. Golden lefordítatlanul hagyja. Emendált alakunk egy neolatin (olasz) *civita* korrekt arab lejegyzése. Hárún ibn Yahyá szerint tehát az *ongúrini* (ez is olaszos forma lesz) *húsz civitas* területét szállták meg. A *húsz* területi egység aligha választható el a *húsz* (ezer) lovasra vonatkozó adattól, azaz, itt a magyarok Kárpát-medencében lévő húsz területi egységének seregegységei adták az alapot a számhoz. A húsz területi sereget, csapatot több ok miatt is számolhatták ezrekben (akár még a *miles* és *mille* szavak összecsengése miatt is). A magyar területi egységek (a vármegyék) azonban még az Árpád-korban is legfeljebb 400 katonát állítottak ki, a 10. század eleji sereg tehát nehezen lehetett húszezres. Ezért (s más okok miatt is) a honfoglaló magyarok lélekszámának meghatározásakor a „húszezer” lovas számértékként nem vehetjük figyelembe.

Fentiek miatt elhanyagolható kérdés, hogy Györffy György az Árpád-kori magyar államiség társadalmi viszonyai alapján kísérel meg ebből a számból népességet számítani, holott itt természetesen 1:4 vagy éppen 1:3 arányszámmal kell számolnunk a hadakozókat az egész népességhez viszonyítva³¹.

²⁷ Golden, 1975. 30–32.

²⁸ Bibl. Geogr. Arab. VII. 128, 1–7.

²⁹ Ostrogorsky, 1932. 254–5.

³⁰ Vö. Golden, 1975. 32.; lásd Marquart, 1903. 259., aki a szöveget indokolatlanul „javítva” a langobardokra vonatkoztatja – vö. Kmoskó, 1997. 780. j.

³¹ Vékony, 1997. 1167.

Nincsen tehát olyan forrásunk, sem írott, sem régészeti, amely valamilyen számszerűséggel szolgálna a 9. század végének magyarjaira vonatkozóan. Mint ahogy arra sincsen adatunk, hogy a 9. század végén mennyi volt a Kárpát-medence őslakossága, illetőleg erre legfeljebb más európai becslések, számítások alapján következtethetnénk. Ez utóbbiakból való következtetést viszont azonnal elutasíthatja bárki azzal a könnyed (de oktalan) érveléssel, hogy a „Kárpát-medencében mások voltak a viszonyok”. Ilyen körülmények között nem igen van más lehetőségünk, mint a későbbi adatokból való visszaszámolás, természetesen azzal a feltétellel, hogy a visszaszámolt adatok hitelét más forrásokból is erősíteni tudjuk. Vagyis a lényegét tekintve ez az az eljárás, amivel már Molnár Erik is kísérletezett annak idején.

Első ízben 1495-re lehet a Kárpát-medence (a Magyar Királyság) népességszámát megfelelő pontossággal megadni az Ernuszt-féle adóösszeírás alapján. Legutóbb Kubinyi András – a korábbi számítások kritikáját is adva – erre az időpontra a népességet 2 911 190 főre számolta³². Ez a számítás azért is figyelemre méltó és komolyan veendő (az időközben elhangzott kritikai megjegyzések ellenére), mert egybeesik Hóman Bálintnak az Anjou-kor végére adott népességszámával – 2 910 000 – amelyet viszont Hóman 15. századi adatok alapján számolt, megjegyezve, hogy a 15. században a demográfiai viszonyok inkább rosszabbodtak³³. A Zsigmond-kort követően egyébként Kubinyi is a demográfiai viszonyok rosszabbodásával számol³⁴. Kubinyi András ugyanakkor a biztos adatok alapján kiszámított népességszámot minimálisnak veszi, s megad hozzá egy maximális számot is: 3 307 225. A következőkben Kubinyi minimális számát, egyes esetekben azonban a minimális és a maximális szám átlagát alkalmazzuk.

Különböző európai területeken végzett számítások alapján az éves népességnövekedés (illetőleg ennek fő összetevője, a természetes szaporodás) a középkorban nem haladta meg a 0,2%-ot³⁵. 0,5%-os a növekedés akkor, amikor egy adott területre *folyamatos* (nem egyszeri!) külső betelepedés történik³⁶. A magyar történeti demográfiai irodalomban különböző tévedések és félreértések következtében ezzel szemben általános a 0,4%-kal való számolás³⁷. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy akkor, amikor 0,2%-kal számolunk, a maximális növekedés számát használjuk, amelynél a valóságos mindenképpen alacsonyabb volt.

Mindezek figyelembevételével nézzük először Györffy György 900 körülre feltett (mint láttuk, tényleges adatokra nem építő) 600 000-es számát a Kárpát-

³² Kubinyi, 1996. 152

³³ Hóman, 1936. 299, 631.

³⁴ Kubinyi, 1996. 153, 155.

³⁵ Ulanis, 1941. 91. mell.; Polevoj, 1979. 27.; McGreevey, 1985. stb.

³⁶ Polevoj, 1979. 174.

³⁷ Fügedi, 1969/1981, 394., 1992. 19.

medence lakosságára vonatkozóan³⁸. Ekkora népességből a normális középkori növekedést figyelembe véve a Zsigmond-kor végére, tehát 1437-re 1 754 030 lenne a Kárpát-medence lakossága, ez az adat természetesen érvényes a 15. század végére is, a népesség számának stagnálása miatt. Ez esetben 0,2%-kal számoltunk, ami nemcsak a növekedési ráta magassága miatt nem tekinthető korrektnek, hanem azért sem, mert egyes vélemények szerint a növekedés megszűnése már az Anjou-kor végétől számítható³⁹. A valóságos népességszámhoz képest tehát több, mint egy millióval kisebb számot kapunk, ami annyit jelent, hogy a 900 körüli Kárpát-medencére feltett 600 000-es népességszám valótlan!

Nézzük meg azt az esetet, amikor 900 körül egy nagyobb bevándorlás történik a Kárpát-medencébe. Mint láttuk, folyamatos külső (tehát nem egyszeri) bevándorlás esetén 0,5%-os a növekedési ráta. Ha ez esetben Kubinyi András maximális és minimális népességszámának középértékéből számolunk vissza 1500-ból, a 0,5%-os mutatót az egész 10. századra, tehát 100 évre érvényesnek véve, akkor a következő eredményekhez jutunk: a helyi lakosságnak 900-ban 700 000 körül, a (100 éven át) betelepülőknek 250 000 körül kellett lennie, az új népesség tehát a lakosság 35–36%-a. Ha ugyanezt a számítást 1437-től végezzük el, akkor 900 körül mintegy 790 000 a helyi lakos és (100 éven keresztül) 275 000 a jövevény, tehát az újonnan jöttek a népesség 35%-át teszik ki. Ezek persze hamis feltételek mellett kapott adatok – hiszen a betelepülést folyamatosnak vettük, és kiterjesztettük az egész 10. századra (ha a betelepülők számát a 894 – 899-es évekre számoljuk, tehát a betelepülés tényleges időszakára, akkor viszont 15 000–16 510 főt kapnánk – ez persze egyébként nem indokolható számítás).

Az elmondottak miatt nem vehető figyelembe Kristó Gyula feltevése sem. Ő mintegy 100 000 honfoglaló magyarral és 150–250 000 helyi őslakossal számol⁴⁰, ez valótlan, s nem indokolható: a Kárpát-medence lakosságának 900 körül legalább 1 000 000 körül kellett lennie.

Az alábbiakban Kubinyi András minimális 2 911 190 nagyságú adatából számolunk vissza, de azt az elmondott okok miatt 1437-re vonatkoztatva. Viszont nem mechanikusan, tehát számításba vesszük a tatárjárás, a honfoglalás szakaszának, valamint a 8. század végi avar-frank háborúk emberveszteségét is, mint amelyek a népességszám alakulását lényegesen befolyásolták. Nem vesszük viszont figyelembe a különböző korokban érkező bevándorlókat, mint látni fogjuk, ezek számszerűsége legfeljebb ahhoz járult hozzá, hogy a növekedés 0,2%-ra emelkedjen. A tatárjárás idejére 15%-os emberveszteséget számolunk. Ez alacsonyabb a Szücs Jenő által feltett 15–20%-nál⁴¹, magasabb viszont

³⁸ Györffy, 1963, 48., 1995, 40.

³⁹ Hóman, 1936. 631.

⁴⁰ Kristó, 1995. 137, 144.

⁴¹ Szücs, 1993. 3–6.

a Kristó Gyula által feltett 10–15%-nál⁴². Györffy György Szűcs Jenő becslését elutasította: „már a génekben eldőlt, hogy ilyen alapvető kérdésekben ki hogyan fog állást foglalni”⁴³, sőt korábbi, nagymértékű (akár 50%-os) pusztulási adataihoz még Moson vármegye példájára is hivatkozott. Ennek kapcsán Takács Károly mutatta be, hogy Mosonban a tatárjáráskor valójában csak egy falu pusztulására van biztos adatunk⁴⁴. Nem állunk azonban jobban Györffy korábbi, pusztulásra vonatkozó becsléseivel sem. Adatait ellenőrizve a leginkább pusztult területeken azt találjuk, hogy Bács megyében a települések 12%-a szűnik meg a tatárjáráskor, Békésben 7%, Csanádban pedig 18%. A pusztulás átlaga tehát 12,3%. Ez Kristó Gyula becslésével egyezik, hogy mégis 15%-os pusztulással számolunk, annak az az oka, hogy számítanunk kell a nem pusztult települések emberveszteségét is, tehát a 12,3%-nál mindenképpen többet. Csak az összehasonlítás kedvéért jegyezném meg, hogy Magyarország 9 316 074 számú népességből „csak” 420 000 fő pusztult el a II. világháborúban (illetve ennyi volt a veszteség, e számban a menekültek is benne vannak), vagyis a lakosság 4,5%-a⁴⁵.

A tatárjárás vesztesége tehát aligha számítható 15%-nál magasabbra. A hasonló körülmények miatt ugyancsak 15%-ot számolnánk veszteségként 900 körülre, viszont 20%-ot 800 körülre, mert az utóbbi esetben felbomlik a korábbi államszervezet, s a következő száz évet többször is a bizonytalan viszonyok jellemzik. Mindamellett hangsúlyoznunk kell, hogy az alábbi számított adatok legfeljebb közelíthetik a valós számot. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen típusú számításoknál milliós nagyságrendnél néhány tízezres eltérések adódnak, ezért az adatok többsége kerekített.

1437	2 911 190
1330	2 350 000
1270	2 080 000
1241/46	1 980 000
1241	2 330 000
1155	1 960 000
1000	1 440 000
900	1 180 000
900	1 390 000
800	1 140 000
800	1 420 000

Tehát a 15. századi adatokból, 0,2%-os növekedési rátával számolva a fenti, korrigált adatsort kapjuk a 8–9. század fordulójáig. Ezek – éppen a korrekció miatt – alacsonyabbak Molnár Erik számadatainál, a 12. századra vonatkozóan

⁴² Kristó, 1997. 58.

⁴³ Györffy, 1996. 1003.

⁴⁴ Takács, 1999. 130.

⁴⁵ Thirring L., 1963. 236.

Győrffy, a 13–14. század fordulójára vonatkozóan pedig Szűcs Jenő adataihoz állnak közel. Ez azért lényeges, mert mindkét esetben hiányos, de konkrét adatokra építő számításokkal állunk szemben, Győrffy egyéb időszakbeli adatai pedig azért térnek el a fentiektől, mert – mint láttuk, indokolatlanul – túlságosan alacsony kezdőszámot alkalmaz a 10. században, s túlzottan magasra teszi a tatárjárás pusztítását.

Ezen a számsoron azonban további korrekciók végezhetők. Megalapozottnak vehető Győrffy György számítása a székelyek 1330-as évekbeli lélekszáma: „A székelyek számára biztos alappal csak az 1332–37. évi pápai tizedlajstromból következtethetünk. Ez 163 plébániát sorol fel az erdélyi püspökség székelyföldi területén, melyhez még kb. 10-et kell hozzáadnunk a kun püspökséghez tartozó orbai székelyek földjén, amely a tizedlajstromból kimaradt. Minthogy a falu-plébánia arány a kevéssé elpusztult Abaúj megyében 2:1, ezt véve alapul a Székelyföldön 346 falut kapunk. Átlagos lélekszámnak falunként 20 háznépet, 100 főt véve 34 000 főnyi értéket kapunk a székelyek 1332–37-i számára.”⁴⁶ A normális (de természetesen maximális), 0,2%-os növekedés esetén a székelyek lélekszáma 1333-ban akkor érte el a 34 000-et, ha 1270-ben 30 000 volt. Feltűnő mármint, hogy Kézainak és krónikáinknak egy, az V. István-kori írótól származó helyén olvasható az, hogy a hunokból 3000 férfi maradt, akik a székelyek⁴⁷. Ez a szám pedig éppen tizede a székelyek 1270-re számított számának, ezért legalábbis gyanakodhatunk arra, hogy a két szám valamiképpen összefügg. Erre az összefüggésre nyújt közelebbi tájékozódást Zsigmond 1435-ös székelyekre vonatkozó rendeletének megújítása Mátyás király által 1463. április 26-án. Eszerint, ha az atya a fiával egy kenyéren él, hasonlóképpen, ha két fivér osztatlan birtokon gazdálkodik, az ilyenek közül csak az egyik köteles hadba menni, még ha fejenkénti felkelést rendelnek is el⁴⁸. A 15. századi rendelkezések – különösen a hadkötelezettséget illető ilyen esetekben – általában a régibb gyakorlatot rögzítik, tehát a székelyek hadba vonulására, a fejenkénti felkelés esetére hasonló eljárással számolhatunk a 13. században is. Vagyis együttélő két családot fejenként 5–5 fővel számolva, 1270 körül 30 000 székelyből 3000 volt a fejenkénti felkelők száma (természetesen a 10 fős együttélő két család átlagszám, amelyet sokféle eredeti szám ad ki). Az V. István-kori író tehát a székelyek esetében nem tett más, mint az általa ismert székely hadilétszámot visszahelyezte a honfoglalás korára. Mivel a középkori ember szemlélete egyébként is statikus volt, a fejlődéssel, mint tényezővel nem számolt, ezt eléggé természetesnek vette (ez egyébként még a képzetebeknél is megfigyelhető ma is: noha tisztában vannak a népességi szervezetek alacsonyabb régi számaival, ezzel kapcsolatos gondolkodásukat mégis a mai magas számok határozzák meg). Egyebekben középkori történetíróink azon régibb

⁴⁶ Győrffy, 1963. 55.

⁴⁷ Vékony, 1991. 272–3.

⁴⁸ Székely Oklevéltár I. 197.; Szádeczky Kardoss, 1927. 65.

múltra vonatkozó számadataiban, amelyek tíz-, százezernél vagy éppen milliónál pontosabbak, nehezen kereshetünk mást, mint az írás korának valamilyen számosságából leszármaztatható adatot (e vonatkozásban aligha érdektelenek a 13. századra vonatkozóan Anonymus bizonyos számadatai).

A székelyek számának megállapítása egyrészt biztosít bennünket arról, hogy a középkor bizonyos időszakaiban valóban számolhatunk a maximális 0,2%-os növekedési rátával, másrészt felhívja a figyelmünket arra, hogy az 1270-re számolt 2 080 000 lélekszámadatunk feltűnően közel esik említett középkori forrásunk egy másik számadatához. Kézai és krónikáink szerint a honfoglalók hét serege 30–30 000 emberből állott, azaz összesen 210 000 volt (nem számítva a tizedeseket, századosokat stb., de ezt számtani okok miatt mi sem számítjuk). Ez a szám ugyancsak az V. István-kori íróra vezethető vissza⁴⁹. Ez pedig, mint a székelyek esetében is, az 1270-re számolt lakosságnak (majdnem pontosan) a tizede. A korábban mondottak miatt kézenfekvő, hogy ebben az esetben is egy valós 13. századi számadatnak a honfoglalás korára való visszavetítésével állunk szemben, mint a székelyek esetében. A tízes arányszám magyarázatához idéznünk kell a szabolcsi zsinat (1092), az ún. Szent László I. törvénykönyve 40. cikkelyét: „A fiút pedig, aki apja házában lakik vagy a szolgát ne számítsák külön, hanem együtt adjanak tizedet a családfővel; az olyan fiaktól azonban vagy szolgáktól, akiknek külön van házuk, szedjenek tizedet mindenük után, amijük van”. A házhelyre, háztartásra kivetett adóforma természetes módon alakította ki, hogy az arra kötelezettek olyan együttélő formák kialakítására törekedtek, amelyek által kötelezettségük csökkent⁵⁰. Mivel ilyen rendkívüli adó, „szedés”, collecta IV. Béla idejében rendszeresen volt⁵¹, 1270 körülre mindenképpen növekedett az együttélő vagy éppen összeköltözött családok száma. Ennek átlaga ugyanúgy alakulhatott, mint a székely hadkötelezettség esetében. 1270-ben volt „szedés”⁵², ennek számadataiból származhat a 210 000 körüli adat, amelyet aztán az V. István-kori író a honfoglalók sereglétszámának megadásához használt fel. Ebben az esetben pedig a Magyar Királyság népessége 1270-ben kereken 2 100 000 (természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a szám különböző okok miatt korrigálandó).

Ennek alapján a következő számsort kapjuk (az adatok többségét kerekíteni kell):

⁴⁹ Horváth, 1954. 361–2.

⁵⁰ Mint a Mátyás-kori összeköltözéseknél: Kubinyi, 1996. 137–8.

⁵¹ Szűcs, 1993. 74.

⁵² Reg.Arp. nos. 1984, 1986, 1997, 2019.

1330	2 362 340
1300	2 230 000
1270	2 100 000
1241/46	2 008 800
1241	2 363 294
1200	2 172 800
1185	2 111 600
1155	1 990 000
1147	1 958 200
1100	1 782 600
1000	1 459 600
900	1 195 300
900	1 406 235
800	1 151 800
800	1 439 750
600	965 500

Ez az adatsor további kiegészítéseket kaphat. Az 1150/1-1153/4 között Magyarországon élt Abu-Hámid al-Garnátí a magyarországi „városokat”, mint leírásából kiderül, vármegyéket közép-keleti nagyvárosokhoz, Iszfahánhoz és Bagdadhoz hasonlítja⁵³. Ez persze számszerűséget illetően nehezen értékelhető (különösen az Iszfahánra és Bagdadra vonatkozó fantasztikus adatok miatt), mégis figyelmet érdemelnek az Abu-Hámid al-Garnátí által ismert közel-keleti és spanyolországi városok népességszámai: Jeruzsálem – 20 000, Tripolisz – 20 000, Nisapur – 30–40 000, Toledo – 37 000, Granada (Abu-Hámid születési helye) – 26 000, Malaga – 15–20 000, Valencia – 15 500⁵⁴. Ha ezek alapján magasabb középarányossal, tehát 25 500-zal számolunk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy al-Garnátí 78 városa a 12. század közepének Magyarországra vonatkozóan 1 989 000 lakost számlál. Nem is igen meglepő, hogy számsorunk Magyarország lakosságára 1155-re az 1 990 000 számot adja. Ha közvetve is, ez az adat számsorunk valóságértékét növeli, s egyben arra utal, hogy a népességnövekedés ebben a korban 0,2%-nak veendő.

A 12. század közepének népességszámára még egy adatot használhattunk fel. Freisingi Ottó írja a következőket: „Ha a király háborúba indul, mindnyájan ellentmondás nélkül követik. A falvakban letelepedett lakók közül kilencen a tizediket vagy heten a nyolcadikat – ha szükséges még többet – elküldik a háborúba, ellátva a szükséges felszereléssel, a többi a föld művelésére otthon marad”.⁵⁵ A falvakban lakó családok családfői közül eszerint 10–12,5%-nak kellett hadba vonulnia. Ez a forráshely Györffy Györgynél is szerepel, megje-

⁵³ Lewicki, 1938; Hrbek, 1955. 213, 8. j.; Abu-Hámid al-Garnátí 82–3.

⁵⁴ Belenckij – Bentovič – Bol’šakov, 1973. 256. kk.

⁵⁵ Watz, 1912. 51.

lent szövegében azonban értelmetlenül, s szerinte a *colonusok* egytized-háromtized része (számtani hiba! helyesen: nyolcad) hadakozott⁵⁶. A vármegyei haderő Pauler Gyula számítása szerint 400 fő körül lehetett⁵⁷. Ennek jelentősebb részét csak a *colonusok* teheték ki. Freisingi Ottó 1147-ben 70 vagy több magyar vármegyét számol (mint láttuk, Abu-Hámid 78-at), így bizonyára az adatolt 72 vármegyével számolhatunk (a krónika szerint a mogyoródi csatában is ennyi a csapatok száma a csehek, bihariak és a nyitraiak mellett). A 12. században a „magányos családfők” 35,4%-os arányával számolhatunk⁵⁸. A bővített családokat az egyszerű család kétszeresével (8) számolva, a családlétszámok átlaga 6,58. Az ország lakosságára vonatkozóan tehát Freisingi Ottó adata a következő számot adja: 10 (család) x 400 (vármegyei sereg átlagléttszáma) x 72 (vármegye) x 6,58 (átlag családlétszám) = 1 895 040. Az 1147-re számolt 1 958 200 ettől való különbsége 63 160. Ez a szám kellene tartalmazza a nemességet (Freisingi Ottónál *miles*), a klérust, a városi lakosságot, valamint a katonai szervezetben élő népcsoportokat, székelyeket, khaliszikat és besenyőket. A városi lakosságot nem igen számolhatjuk 10 000 fölött sokkal (Esztergom 5000 körül, Fehérvár 5000 vagy 3000, Óbuda 1000), a székelyek száma 1147-ben 23 000 körül volt, a klérust elenyészőnek vehetjük. Ez arra utal, hogy Freisingi Ottó adatai alapján kissé magasan számoltuk a *colonusok*kat, ez pedig természetes, hiszen a vármegyei csapatokban nem csak a *colonusok* katonáskodó elemei találhatók. A 63 000 körüli számot azonban különböző megfontolások miatt 100 000 fölé nemigen módosíthatjuk (ha 72 megye helyett 70-nel számolunk, akkor a *colonusok* száma 1 842 400, tehát 115 800 lenne a rajtuk kívüli lakosságszám). Mindenesetre, a Freisingi Ottó adatai alapján elvégzett számításunk reálisnak bizonyítja a korrekciós visszaszámlálással 1147-re kapott 1 958 200-as lakosságszámot (amihez természetesen megint hozzá kell tenni, hogy az ilyen típusú számításoknál milliós nagyságrendnél néhány tízezres csúszásokkal számolhatunk).

A korrekciós visszaszámlálás további ellenőrzését adhatják a csekély számú népsűrűségi adatok. Ezek, éppen elenyésző számuk miatt, alkalmatlanok arra, hogy általuk adjuk meg a nagyobb területek népességszámát (Györffy és Kristó teljesen eltérő eredményre jutott belőlük), összevetésre viszont igen is használhatók. A Györffy György által már taglalt adatokat több esetben korrigálni kellett. Így Régeny esetében, ahol ő 66 családot számolt, holott az átírt oklevélben az apák mellett a fiaik is név szerint fel vannak sorolva⁵⁹, így valójában csak 31 családdal számolhatunk. Régeny területét – nem tudni, minek alapján – ugyanakkor Györffy 10 km²-nek vette⁶⁰, holott az 2500 hold⁶¹, tehát 14,5 km².

⁵⁶ Györffy, 1963. 49.

⁵⁷ Pauler, 1888, 520. stb.

⁵⁸ Vö. Szabó I., 1966. 82.

⁵⁹ Vö. Szabó I., 1966. 22.

⁶⁰ Györffy, 1963. 49.

⁶¹ Fényes, 851. 284.

Mivel Régenyre a hibás adatok alapján Györffynek túlságosan nagy népsűrűség jött ki, a kapott számot indokolatlanul korrigálta (azaz, nem számszerűsíthető szempontot vont be a számításba). 12–13. századi adatok alapján⁶² a családokat csak 4,66 fővel számolhatjuk, s nem 5-tel, mint Györffy teszi. Régeny esetében a tényleges népsűrűség így csupán 10 fő/km², amely a 12. században egyáltalán nem magas. Ehhez hasonló korrekciókkal a következő adatokat kaptuk:

11. század

Szárberény	7,5 fő/km ²
Szántó	14 fő/km ²
Kölked	5 fő/km ²
Szóllós	9,3 fő/km ²
Zsikva	5 fő/km ²

12. század

Ecsér	5,4 fő/km ²
Szelepcsény	11 fő/km ²
Tamach	8,8 fő/km ²
Mihályi	8,8 fő/km ²
Régeny	10 fő/km ²
Nyék	8,9 fő/km ²
Szeles	14,8 fő/km ²

Nem számoltuk a 13. századot, mert itt ténylegesen igen magas népsűrűségi mutatók vannak, azonban hosszabb ideje működő egyházi birtokokról, ahol a népesség koncentrációja valóban magasabb volt; ugyanakkor a fentiekhez viszonyítva kevés konkrét adat áll rendelkezésünkre (az azért nem megjegyzés nélkül való, hogy a magas népsűrűségi adatok valószínűleg a tényleges növekedést tükrözik vissza – tehát reálisak).

A 11. századi népsűrűségi átlag 8,16 fő/km². A magyar államiség által megszervezett (nem lakott!) 200 000 km² területre vonatkozóan ez azt jelenti, hogy 1 632 000 lakossal számolhatunk, mégpedig az adatok keltei miatt 1041 körül (ez utóbbit természetesen nem tekintjük konkrétnek). Mint láthattuk, korrekciós visszaszámlálásunkból 1000 körülre 1 459 600, 1100 körülre pedig 1 782 600 fő adódott, így a népsűrűségi adatokból számolt lélekszám csekély eltéréssel azonos azzal, amit 1041 körülre várunk.

A 12. századi népsűrűségi átlag 9,7 fő/km², az adatok keltei miatt 1166 körülre. A magyar államiség által megszervezett területet ez időben a korábbi-nál nagyobbak kell vennünk (megtörténik a szászok betelepítése – mintegy

⁶² Szabó I., 1966. 81.

2000–3000 fő – a székelyek keletebbre költözése stb.), így az ekkorra számítható 210 000 km²-nyi területet 2 037 000 fő lakta. 1200-ra 2 172 800 főt számoltunk, 1155-re pedig 1 990 000 főt, e két adat közé a népsűrűségi adatok alapján kapott szám illeszkedik.

A népsűrűségi számítások tehát a korrekciós visszaszámlálás adatait erősítik meg, azaz ezek a tényleges népesedési folyamat számosságát mutatják. Mindez nagyjában azt jelenti, hogy a 0,2%-os növekedési ráta érvényes volt az egész Árpád-koron keresztül (hogy a 13. század végén igen, azt láthattuk). Ennek azonban nem kell azonosnak lenni a természetes szaporodás rátájával, hiszen az előbbibe a beköltözések által okozott gyarapodást is számolnunk kell. Másrészt azonban a növekedési ráta nagyon nem különbözhetett a természetes szaporodás rátájától, mert a kevésbé adatolt kiköltözőkkel is számolnunk kell (ilyenekkel adatoltan Moldvában, Halicsban stb. találkozunk), a beköltözők száma pedig korántsem volt olyan nagy, mint azt néha gondolják. A betelepülő kunok számát Györffy György 40 000 főre tette⁶³, olyan adatok alapján, amelyeket nem lehet számszerűsíteni. Pálóczi-Horváth András 65–85 000 kunnal számolna 1246–1282 között⁶⁴. Valójában a jászkunok tényleges száma csak 12–14 000 között lehetett korrekciós visszaszámlálásunk alapján (1495-től számolva 12 540, 1437-től számolva 14 030 az 1246-os évben), itt azonban számításba kell vennünk azt, hogy a kun közösség 200–250 év alatt átalakult (egészen pontosan: abba magyarországiak is tagozódtak). Az Eizinger-jelentés szerint – 1453/54 – a fejenként hadba vonuló kunok hadkötelezettsége 600 fő⁶⁵. Pálóczi-Horváth magas számadatai annak következményei, hogy a Györffy által megadott 13. századi népsűrűséggel számol a kunok által megszállt területen (amely azért is kérdőjeles, mert a tihanyi apátság Kolon birtoka biztosan nem azonosítható Izsákkal stb.), nem pedig a nomádokra jellemző népsűrűségi viszonyokat veszi figyelembe (utóbbiak maximuma 2 fő/km²). A hódtavi csata után Magyarországon maradt kunokat maximálisan 6000, minimálisan 2400 körülre számolhatjuk az Eizinger-jelentés adatai alapján, a tényleges szám inkább az utóbbihoz áll közel. A kun betelepülőknek nem volt utánpótlása, ellentétben a német betelepülésekkel.

Az Árpád-kori népesség számának biztonságos megállapítása további részletek vizsgálatához is segítséget ad. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a falusi lakosság lélekszámára vonatkoztatható adatokban az írott források és a régészeti feltárások között ellentmondások vannak. Az okleveles adatok alapján a 11. században 185 az egy falura eső lakosságszám (adatok 56 és 280 között), a 12. században 144 (adatok 70 és 298 között). Ugyanakkor a régészeti feltárt temetők adatai alapján a 11. században 152,5 átlagos lakosságszámot kapunk (Halimba 113, Kérpusztá 127, Majs 247–249, Szabolcs 120). Persze mindkét

⁶³ Györffy, 1963. 56.

⁶⁴ Pálóczi-Horváth, 1975. 326–8.

⁶⁵ Gyárfás, 1883. 259–60, 629.

forráscsoportban kicsi a forrásbázis. Ha a településeket nézzük, akkor azonnal azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy milyen alapon számolunk. Mint korábban láthattuk, itt az eddig alkalmazott módszerek valótlán eredményekhez vezetnek. A középkorban – noha itt nagy eltérések vannak – a *fundus*, a belső telek nagysága leggyakrabban 1 (királyi) hold⁶⁶, azaz 72 x 12 (királyi) öl. A királyi ölt régebben 2,9 m körüli hosszúságúra számolták, újabban azonban egy 1703-as irat alapján 3,126 m hosszát számolnak⁶⁷, ezt a méretet gondolja megállapítani Kralovánszky Alán a fehérvári Szent Péter templom szerkesztésének vizsgálatánál⁶⁸, közölt dokumentációjának méretadatai viszont 300 cm-nél kisebb távot mutatnak⁶⁹. Magam egy Óbuda topográfijáról készült, befejezetlen munkában a királyi ölt 2,95 m-nek számoltam, ezek viszont 13–14. századi adatok. Az 1703-as irat kapcsán meg kell jegyezzük, hogy az Werbőczy Tripartituma nyomán határozza meg a mértékegységet, a lapra rajzolt vonalból számítható, valamint a mellékelt zsinag hossza nem egyeztethető – így azt komolyan nem vehetjük. A királyi ölt tehát 2,95 m-nek számolnánk. Ebben az esetben egy falusi *fundus* 7519 m². Ha Árpád-kori telepeinknél ezt a mértéket alkalmazzuk (tehát 1 királyi hold = 1 háztartás), s a családokat 4,66 fővel számoljuk, akkor a következő adatokat kapjuk:

Tiszaölk-Rázom	42 háztartás, 196 lakos
Doboz	25 háztartás, 117 lakos
Esztergom-Szentgyörgy	40 háztartás, 186 lakos
Tiszaeszlár-Bashalom	20 háztartás, 93 lakos
Kardoskút	85 háztartás, 396 lakos

A régészeti adatokból megállapítható átlagos lakosság szám így 197,6 fő, ami egybeesik az okleveles adatokból megadható lakosság számmal (vö. fentebb). Ha a túlságosan magas Karduskutat kivesszük az adatsorból, akkor 148 fő átlagot kapunk. Tegyük azonban hozzá, hogy a szűk forrásbázis miatt itt nagyok a hibalehetőségek. Az mindenestre feltűnő, hogy a temetők alapján megállapított lakosság szám mennyire eltér a másik két adatsor alapján adottól. A régészetből történészkedők számára azért megjegyeznénk, hogy a temetők forrásértéke igen alacsony.

A temetők adatainak mégis van számunkra használható része. Az Árpád-korban biztonsággal megállapítható népesség szám összevethető a feltárt, előkerült sírok számával, tehát megállapítható, hogy az eltemetettek hány százaléka ismert régészetiileg. Ezt az összehasonlítást a 11. századi népesség és az Árpád-kori köznépi temetők között tudjuk elvégezni. Ez utóbbiak jelentősebb része a

⁶⁶ Szabó I., 1969. 22.

⁶⁷ Bogdán – Maksay, 1967.

⁶⁸ Kralovánszky, 1983. 78., 1984. 115.

⁶⁹ Kralovánszky, 1983. 2. kép.

10–11. század fordulóján indul, s a 11–12. század fordulóján végződik (a 12. század közepe táján végződő temetőkből adódó számkülönbséget ellensúlyozzák a 11. század első harmadának vége felé induló temetők). Köznépi temetőink sírszámának utolsó korrekt meghatározása Makkay Jánostól származik 1992-ből⁷⁰.

A magyarországi népesség 11. századi átlagát az 1000-re és 1155-re megállapított népességszámból számítottuk. Az 1 459 600 és az 1 990 000 átlaga 1 724 800. A középkori 36%-os halálozással számolva, ennek a népességnek 100 év alatt 6 209 280 halottja volt, ennek a maximálisan számítható 16 000 feltárt, illetve előkerült sír a 0,26%-a (meg kell jegyezzük, hogy itt minden korrekció alacsonyabb százalékot ad!). Az Árpád-kori feltártság tehát 0,26%-ban adható meg. Ez a szám azért fontos, mert ismeretében megadhatjuk azoknak a korszakoknak a népességét, ahol ismerjük a feltárt sírok számát, hiszen a kora középkori temetők előkerülési, s ezzel együtt ismertségi körülményei nagyjában ugyanazok (majd látjuk, hogy ez alól is van kivétel).

A feltártsági arányszám alapján megkísérelhetjük az avar kori és a honfoglalás kori népesség számát megbecsülni, természetesen 1992-ben számolt adatokból. Ekkor az avar kori sírok száma minimálisan 50 000 volt⁷¹. Könnyen belátható, hogy a 0,26%-os feltártsági mutató, valamint az avar korra számítható 40%-os éves halálozás mellett túlságosan magas népességszámot kapunk: az avar kor végére, tehát a 8. századra a hagyományos kronológia mellett 1 875 000 lenne a lakosság, ami semmilyen formában nem illeszthető be a Kárpát-medence népesedési folyamatainak egyéb adatai közé (800 körülre 1 400 000 körüli népességet számoltunk fentebb). Az avar korinak nevezett régészeti anyag azonban nem szorítható be időben 568 és 800 közé, sőt még a 9. század közepét is korainak tartjuk az ilyen típusú régészeti anyag időbeni lezárásához. Ezt Kralovánszky Alán már 1957-ben megállapította: a régészeti módszertan tökéletes alkalmazásával (tipokronológia) mutatott rá arra, hogy az „avar kori” temetők és az Árpád-kori temetők időben összeérnek, azaz, a legkésebbi avar kori temetőket a 10. század második harmadára (illetve annak végére) helyezhetjük⁷². Vagyis az „avar kori” régészeti emlékanyagra nagyjában négy évszázadot számolhatunk (jegyezzük meg, hogy erre utalnak a legújabb dendrokronológiai adatok is, sőt itt az időtartam 443 év – egészen sajátos, ahogy némely régészünk Kralovánszky korrekt eljárását „erőszakoltnak” stb. minősíti, amivel persze csak saját módszerbeli képzetlenségét vallja meg).

Az avar kori feltárt, megismert 50 000 sír, 0,26%-os feltártsági mutató, 40%-os halálozás mellett azt jelenti, hogy összesen 19 230 769 halottal számolhatunk. Az Árpád-korinál alacsonyabb, 1,5%-os növekedéssel számolva, 400 évre a következő népességszámokat kapjuk:

⁷⁰ Makkay, 1993. 44, 1994. 68. I. táblázat – utóbbi helyen sajtóhibával.

⁷¹ Makkay, 1993. 44.

⁷² Kralovánszky, 1957. 183–6., 1959. 345–50.

I.	961 535	(568–668)
II.	1 120 188	(668–768)
III.	1 278 842	(768–868)
IV.	1 442 303	(868–968)

Fentebb 600 körülre 965 500 főt számoltunk, ezzel pedig az első szakasz adata teljesen egybeesik. 800 körülre két adatot számítottunk, 1 439 750 és 1 121 800, szinte pontosan e kettő közé esik a harmadik korszak adata: 1 278 842 (a 800-ra számolt két szám középarányosa 1 295 775!). Számaink – gondoljuk – magukért beszélnek, s ez azt is jelenti, hogy a korrekciós visszszámolás ott is hasznosítható, ahol kevesebb lehetőségünk van korrigálni.

Nehezebb helyzetben vagyunk a honfoglaló magyarság lélekszámának meghatározásakor. A 10. századi ismert temetkezések között ugyanis nem csak a beköltözők, hanem a helyiek sírjaival is számolnunk kell, utóbbiak különválasztása viszont nehézségekbe ütközik. Ha viszont meg tudnánk határozni a 9 – 10. század fordulóján ténylegesen beköltözötték sírjait, akkor megismerhetnénk a beköltözötték számát is. Nos, a magyar régészetben kísérlet történt a legrégebbi honfoglaló magyar emlékanyag, az ún. I. generáció meghatározására. Mesterházi Károly adatai alapján 417 azoknak a síroknak a száma, amelyek olyan temetőből kerültek elő, amelyben ún. I. generációs anyag van⁷³. Ez a szám azonban nem problémamentes (több esetben nem ismerjük a pontos sírszámot egy-egy temetőben), mint ahogy nem problémamentes az ún. I. generációs anyag meghatározása sem⁷⁴. Ezért ezeket a temetőket kerekén 400 sírral számoljuk (még így is a ténylegesnél többet veszünk). Ugyanakkor ezeknek a temetőknek mintegy 2/3-a három generációs, azaz, ezeknél maximum az 1/3-ot számíthatjuk az I. generáció sírjai közé. Ezekkel a korrekciókkal 222 olyan sírunk van, amelyet a beköltözőkhöz kapcsolhatunk (ez a ténylegesnél magasabb szám lesz).

A honfoglaló magyaroknál 33 év generációtávolsággal számolhatunk⁷⁵, tehát ez a 222 sír 33 évre oszlik 30‰-es halálozás mellett. Ha 0,26%-os feltártsági mutatóval számolunk, akkor a honfoglaló magyarok lélekszámát 86 247 főre számolhatjuk. Ez egy hatalmas betelepülő tömeg lenne, amilyenhez hasonlóra a közéleső időszakban megbízható adatunk nincsen. A honfoglaló temetők esetében azonban olyan körülmények állnak fenn, ami miatt az Árpád-kori köznépi temetőkre jellemző 0,26%-os feltártsági mutatót itt bizonyára nem vehetjük reálisnak. Azoktól ugyanis a honfoglaló temetők a következőkben térnek el:

1. sekély sírok,

⁷³ Mesterházy, 1991, 1994.

⁷⁴ Vö. Révész, 1998.

⁷⁵ Vö. Fóthi, 1996. 307., 4. t.

2. homokos területen való temetkezés,
3. arany, ezüst tárgyak a sírokon,
4. lócsontvázak, lószerszámok,
5. fegyverek a sírokban,
6. teljes temető feltárások,
7. a honfoglaló leletek kiemelt kutatása már a 19. századtól.

Ezekkel a tényezőkkel szemben a köznépi temetőekben elsősorban a csontváz az, ami feltűnő, a kisméretű jellegtelen leleteknek ilyen vonatkozásban kevesebb a jelentősége, s a sírok jelentős része (50–75%) mellékletnélküli. Ha az adatoknak megfelelően a feltártsági mutató 0,26 értékéből 0,195-re értékeljük a csontvázat, a mellékletek pedig 0,065-re, akkor a honfoglaló magyar temetők feltártsági mutatója úgy határozható meg, hogy a 0,195 értéket szorozzuk nyolccal (a felsorolt 7 ponthoz az embercsontvázat kapcsolva nyolcadikként), azaz, a honfoglaló temetők feltártsági mutatóját 1,56 értékkel adhatjuk meg. Ez esetben, tehát 1,56%-os feltártság, 33 év generációtáv, 30%-os halálozás mellett a honfoglaló magyarok lélekszáma a 10. század elején 14 3745,5, azaz kerekén 14 000. Ez a szám aligha véletlenül esik közel a betelepülő kunok fentebb megállapított számához.

Hogyan viszonylik ez a szám a honfoglaló magyarokra vonatkozó 9–10. századi értékelhető (tehát nem százazrekről szóló) adatokhoz? E vonatkozásban (mint láttuk, a 20 000 lovasra utaló adatot elhagyhatjuk) az első értékelhető adat a 899–900. évi itáliai hadjáratból származik, ahol a brentai csatában Liutprand szerint Berengar serege háromszorosa volt a magyarokénak, száz évvel később pedig Johannes Venetus 15 000 főnyinek mondja Berengar seregét: azaz, a magyar had 5000 körül lehetett⁷⁶. Ez pedig a magyarok legnagyobb számú, kiállítható serege lett volna. Ugyanakkor Gombos F. Albin a magyar sereget csak 2000 főre, Berengárét meg 6000-re becsüli⁷⁷, abból kiindulva, hogy nem az egész magyar haderő vett részt a hadjáratban. Gombosnak ez az állítása adatolatlan, illetve éppen a fordítottja az igaz. 4000–5000 főre becsüli a 10. századi magyar haderőt M. G. Kellner, a bolgár háborúra vonatkozóan téves, egyébként korrekt számítása alapján⁷⁸. Végül 974-ben Pilgrim passzai püspök 5000 férfit és nőt a magyarok jelentős részének számítja⁷⁹. 4000–5000 hadviselő egy 14 000 főnyi nagyságú közösség felnőtt férfiainak számával azonos – nomádoknál ezek természetesen hadviselők voltak (tegyük hozzá, hogy a számadatok már mind a Kárpát-medencei seregre vonatkoznak, azaz a hadakozók közé már nemcsak beköltözött magyarokat számolhatunk).

A honfoglaló magyarok lélekszámaként meghatározott 14 000 fő tehát reálisnak vehető, ez viszont a Kárpát-medence 900 körüli lakosságának csak az

⁷⁶ Pauler, 1900. 157.

⁷⁷ Gombos, 1927. 469–70.

⁷⁸ Kellner, 1997. 120–3.

⁷⁹ Marczali, 1902. 57–8.

1%-át teszi ki. Ilyenformán az e korra adott történeti rekonstrukció igen nehezen tartható reálisnak: a Kárpát-medence későbbi népi viszonyai, ismert népi viszonyai nem magyarázhatók a magyar honfoglalás következményeként. Illetőleg csak akkor magyarázhatók, ha a mai magyarság elődeivel már a magyar honfoglalás előtt számolunk a Kárpát-medencében, tehát folyamatosságot várunk az avar kori és az Árpád-kori népesség között. Ennek a folyamatosságnak az itt bemutatottakon kívül egyéb adatai is vannak, ezek részletezése azonban itt nem lehet feladatunk – megtettük azt egyébként másutt⁸⁰.

Az Árpád-kor és az azt megelőző időszakok népességszáma tehát meglehetősen pontossággal megállapítható. Esetenként megállapítható egyes beköltöző csoportok száma is: honfoglaló magyarok – 14 000, szászok – 2000–3000, kunok – 12–14 000. Követhető a székelyek számának alakulása is: 900 körül 14 320, 1155 – 23 600, 1270 – 30 000, 1332 – 34 000. Néhány esetben számítható a városi lakosság. Sok részlet azonban nehezen közelíthető meg, tényleges demográfiai folyamatok nem írhatók le. Az itt vázoltak alapján azonban bizonyos, hogy majd erre is lesz lehetőségünk, hiszen bemutathattuk, hogy a korrekciós visszaszámlálás használható módszer, s lehetőségünk nyílt a régészetileg megismert sírszámok alapján is népességet számolni.

IRODALOM

- Abu-Hámid al Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Közzétette O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt. Ford. Iványi T. Budapest 1985.
- Belenickij, A. M. – Bentovič, I. B. – Bol’šakov, O. G. 1973. *Srednevekovyj gorod Srednej Azii.* Leningrád.
- Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII.* ed. M. J. de Goeje. Ibn Rosteh, Kitáb al-A‘lák an-Nafisa. Lugduni Batavorum.
- Bogdán I. – Maksay F. 1967. Királyi öl és királyi hold. *Agrártörténeti Szemle* IX. 106–109.
- Györffy Gy. (főszerk.) 1997. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Chartae antiquissimae Hungariae.* Budapest.
- Czeglédy K. 1985. *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest.
- Fényes E. 1851. *Magyarország geographiai szótára III.* Pesten.
- Fóthi E. 1996. A Tiszafüred-Nagykenderföldök honfoglalás kori temető antropológiai vizsgálata. In Wolf M. – Révész L. (szerk.) *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Miskolc, 249–312.
- Fügedi E. 1969. A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. *Demográfia*, 500–505.
- Fügedi E. 1981. A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek.* Budapest. 387–397.
- Fügedi E. 1992. A középkori Magyarország történeti demográfiája. *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. Budapest.
- Golden, P. B. 1975. The People NWKRDH. *AEMAE* I. 21–35.

⁸⁰ Vékony, 2000 – áttekintően.

- Gombos F. A. 1927. A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). *Hadtörténeti Közlemények* 28. 429–519.
- Gyárfás I. 1883. *A jász-kúnok története III.* Szolnok.
- Győrffy Gy. 1960. Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhundert. In *Études historiques publiés par la Commission nationale des Historiens Hongrois*. Budapest I. 163–193.
- Győrffy Gy. 1963. Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 45–62.
- Győrffy Gy. 1995. A honfoglalók száma és az Árpád-kori népesség. In Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája I.* Budapest, 37–41.
- Győrffy Gy. 1996. Még egyszer Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről. *Századok*, 999–1007.
- Habovštiak, A. 1985. *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava.
- Hóman B. 1936. *Magyar történet II.* Budapest.
- Horváth J. 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest.
- Hrbek, I. 1955. Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*. V. 205–230.
- Kellner, M. G. 1997. *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*. München.
- Kmoskó M. 1997. *Mohamedán írók a steppe népeiről I/I*. Budapest.
- Kovács L. 1994. *Das früharchaische Gräberfeld von Szabolcs*. VAH Budapest.
- Kováts Z. 1971. A magyar népesség fejlődése a honfoglalástól 1870-ig. I. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 77–88., II. uo. 1972. 3–25.
- Kováts Z. 1994. Történeti demográfia. In Kristó Gy. (szerk.) *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Budapest, 684–685.
- Kralovánszky A. 1957. Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archeológiai Értesítő*, 84. 175–186.
- Kralovánszky A. 1959. Beiträge zur Frage des Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schlafenringes mit S-Ende. *Studia Slavica Acad. Sc. Hung.* V. 327–361.
- Kralovánszky A. 1971. The palaeosociographical reconstruction of the eleventh century population of Képuszta. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 13. 75–116.
- Kralovánszky A. 1983. The earliest church of Alba Civitas. *Alba Regia* XX. 75–88.
- Kralovánszky A. 1984. Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. *Folia Archeologica* 35. 111–136.
- Kristó Gy. 1995. Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája I.* Budapest, 42–95.
- Kristó Gy. 1995a. *A magyar állam megszületése*. Szeged.
- Kristó Gy. 1996. *Honfoglalás és társadalom*. Budapest.
- Kristó Gy. 1997. Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 35–65.
- Kubinyi A. 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. 2–3: 135–161.
- Lewicki, T. 1938. Węgry i muzułmanie węgierscy ... *Rocznik orientaliczny* XIII. 106–122.
- Makkay J. 1993. *A magyarság keletkezése*. Budapest.
- Makkay J. 1994. *A magyarság keletkezése 2.* Szolnok.
- Marczali H. 1902. *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Budapest.
- Marquart, J. 1903. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig.
- McGreevey, W. P. 1985. Economic Aspect of Historical Demographic Changes.
- Mesterházy K. 1991. A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria* XXV–XXVI. 235–272.

- Mesterházy K. 1994. Die Landnahme Ungarn aus archäologischer Sicht. In M. Müller-Walde – R. Schneider (szerk.) *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen der Früh- und Hochmittelalters II*. Sigmaringen, 23–65.
- Molnár E. 1949. *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*. Budapest.
- Nemeskéri J. – Kralovánszky A. 1967. Székesfehérvár becsült népessége a X–XI. századokban. In Kralovánszky A. (szerk.) *Székesfehérvár Évszázadai I*. Székesfehérvár, 125–138.
- Ostrogorsky, G. 1932. Zum Reisebericht des Harun-ibn-Jahja. *SemKond*. V. 251–257.
- Pálóczi-Horváth A. 1975. L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 29. 313–333.
- Pauler Gy. 1888. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XII. században. *Hadtörténeti Közlemények* 1. 501–526.
- Pauler Gy. 1900. *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Polevoj, L. L. 1979. *Očerki istoričeskoj geografii Moldavii XIII–XV. v. v.* Kišinev.
- Szentpétery I. (szerk.) 1943. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. II. Budapest.
- Révész L. 1998. Szempontok a honfoglalástól kori emléktanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archeologica IV*. 523–530.
- Schünemann, K. 1929. *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. I. Bd. Berlin.
- Szabó I. 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest.
- Szabó I. 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest.
- Szádeczky-Kardoss L. 1927. *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest.
- Szalay J. 1878. *Városaink a tizenharmadik században*. Budapest.
- Szabó K. (szerk.) *Székely Oklevéltár I*. Kolozsvárt 1872.
- Szücs J. 1993. *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Takács K. 1999. Néhány észrevétel Györfly György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez. *Aetas* 3: 123–131.
- Thirring I. 1963. Magyarország népessége 1869–1949 között. In Kovacsics J. (szerk.) *Magyarország történeti demográfiaja*. Budapest, 221–388.
- Urlanis, B. C. 1941. *Rost naselenija v Evrope*. Moszkva.
- Valkovics E. 1996. A reprodukció fogalma és mérése. In Klinger A. (főszerk.) *Demográfia*, Budapest, 309–373.
- Vámbéry Á. 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest.
- Vékony G. 1991. Anonymus kora és korhűsége III. *Életünk*, 3: 263–275.
- Vékony G. 1997. A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. *Életünk*, 10: 1145–1170.
- Vékony G. 1997a. *A honfoglaló magyarok társadalmához. A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés*. Dunaujváros, 71–91.
- Vékony G. 2000. Honfoglalók – nomádok? pogányok? In Kurucz Gy. (szerk.) *Romlás és reménység*. Budapest, 7–21.
- Waitz, G. 1912. *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. ed. III. rec. G. Waitz. SRH Hannoverae et Lipsiae.

**DEMOGRAPHIC CONDITIONS IN THE AGE OF THE ÁRPÁDS
(9–13TH CENTURIES)***Summary*

First of all examining the population development in the age of the Árpáds the author surveys and criticises the results of former researches. He uses data to determine the size of population that can be really quantified, – that is to say the original data of the given epoch. He also surveys the methods that are suitable to determine population numbers of that period exploiting archaeological sources too beside written ones.

On the basis of the examined data the population number of the Carpathian basin was about 1,4 million around 900 AC, just like around 1000. By 1100 the number of the population must have increased up to 1,7–1,8 million, in 1200 that number was around 2,1–2,2 million. By 1300 population number was probably a little more than 2,2 million at most.

The analysis clarified that annual population growth rate was around 2‰ in the period, this measure must have been equal to or a little higher than that of natural population increase. The possible difference between the two rates (that of population increase and natural population increase) was caused by several immigration flows, but these immigrant groups did not increase the number of the population but only with some thousands of people. According to the author's opinion and on the basis of the examined written and archaeological sources at the end of the 9th century the number of the conquering Hungarian tribes had been probably much less (about 14000 persons) than it was formerly thought by other researchers. This fact also means that the development of the ethnic composition of the Carpathian basin must have been a longer process that can be brought back to the 6th century AC.

A KÉSŐ-KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI PROBLÉMÁI

KUBINYI ANDRÁS

A Mohács felé haladó Magyarország népességéről már sokan írtak¹, köztük jómagam is. Ennek ellenére ma is az állítom, amit összefoglaló tanulmányomban így fogalmaztam meg. „Szeretnénk megjegyezni, hogy egy sokismeretlenes egyenletet úgy próbáltunk megoldani, hogy az ismeretlenek zömét nem határozhatjuk meg. Ma is valljuk azt a korábban nem egyszer hangoztatott nézetünket: a középkori Magyarország lakosság száma meghatározhatatlan.”² A nehézségek több tényező hiányából fakadnak. Nem áll rendelkezésünkre egyetlen, az egész országra és valamennyi társadalmi rétegre kiterjedő összeírás, noha látványosan a késő-középkor kutatója viszonylag kedvező helyzetben van. Az Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó által vezetett 1494. és 1495. évi számadáskönyv tartalmazza ugyanis 14 megye kivételével az ország (beleértve Erdély és Szlavónia) megyei adóösszesítéseit³, így amennyiben meg tudjuk határozni az adóalapot, valamint a hiányzó 14 megye adóját, akkor – legalábbis a jobbágy lakosság, amelyhez az ország lakossága közel 90%-a tartozott – családfőszáma rekonstruálható, a maradékra pedig – különböző módszerekkel – szakmailag elfogadható hipotézisek alapján kaphatunk eredményt. Elődeink és magam is ezt az utat követtük.

Bármennyire is célravezetőnek látszik, és ténylegesen ez is az egyetlen járható út, ennek is vannak hibái. Az adót ugyanis nem csupán a teljes jobbágyok fizették, hanem kivették az egytelkes nemesekre, valamint a házas zsellérekre is, e két csoport azonban a teljes jobbágyok adójának csupán felével tartozott,

¹ Vö., pl. Szabó István, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest, 1963, 63–113. – Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeség tudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek* 10. Budapest, 1992, 7–60. – Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle*, 38 (1996) 135–161. Ez a tanulmány utána magyarul és németül is megjelent: Uő., A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millegentáriumi előadások*. Budapest, 1997, 93–110. (Ezt a kiadást idézem.) – Uő., Die Bevölkerung des Königreichs Ungarn am Ende des 15. Jahrhunderts. In András Kubinyi: *König und Volk im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. (Studien zur Geschichte Ungarns Bd. 1.) Herne 1998, 148–183.

² Kubinyi: A magyar királyság i.m. 108.

³ Johann Christian von Engel: *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*. Bd. I, Halle 1797, 19–39., 130–150.

azaz minden egyes megye esetében az adóból ki kell vonni a megye egytelkes nemeseire és házas zselléreire kivetettet, ezt pedig meg kell kettőzni, hogy megkapjuk az ő háztartásaik számát. Ez nyilvánvalóan csak hipotézis formájában történhet, és bár érhetően a saját módszeremet elfogadhatónak tartom, de mégsem vehetem ténynek, csak feltevésnek, noha a munkát elvégeztem, és a nyomtatásban megjelent népességszám-bebecslésem ezen alapul.⁴ Bajok vannak a királyi városok, valamint általában a nemesség (az egytelkesek mellett a birtokosok) számával is. Egyes városokra maradtak fenn összeírások, amelyek segítségével esetükben a családfők számának a valóságot megközelítő eredményeihez juthatunk, más városoknál ilyen adatok teljesen hiányoznak, ezért magam is a régi módszert követtem, azaz a városok egy összegben, tehát nem háztartásonként kivetett adóját viszonyítottam egy ismert háztartásszámú városéhoz.

A nemesség esetében nagyjából ismerjük az egy megyében élő nemes családok nevét, ahhoz azonban, hogy tudjuk ezek háztartásszámát, valamennyi család pontos genealógiáját, sőt birtoktörténetét kellene ismernünk. Általában ugyan a testvérek egymás közt, sőt olykor az apa és gyermekei is felosztották birtokaikat, mégis előfordult, hogy erre nem került sor, néha még unokatestvérek között sem.⁵ Még birtokosztály esetén is megtörtént azonban, hogy az apa és fiai „ugyanazon egységben és egy kenyéren” éltek tovább együtt, mint pl. a XVI. század elején Mesztegnyői Szerecsen Lajos volt alországbíró és fiai.⁶ Ezekben az esetekben (azaz birtokosztály hiányában, vagy további „egy kenyéren élés” esetén), többnyire nyilvánvalóan nem beszélhetünk nukleáris, kiscsaládkról, hanem kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásokról. Birtokosztály létrejötte, és az osztozkodók önálló háztartásalapítása esetén viszont az egyes megyékben több azonos vezetéknevet viselő nemesi háztartással kell számolnunk, tehát a megyében élő nemesek családnevei számából nem tudjuk meghatározni sem a nemesi háztartások számát, még kevésbé azoknak a jellegét.

Problémák vannak a jobbágysággal is, éspedig nem csupán a zsellérek már említett esetében. Állami adózás szempontjából ugyanis éppúgy jobbágnak számítottak a földesúri városok polgárai (mint a királyi Temesvár, az egyházi Pécs, vagy a magánföldesúri Késmárk városoké), mint a városias mezővárosoké, tehát nemcsak a falvaké. Minden jel szerint az első csoport a királyi szabad városokkal rokonítható, azonban lehet, hogy a második is.

A középkori Magyarországról készült demográfiai összesítések továbbá általában nem szokták figyelembe venni az egyházi rendet, ahová éppúgy be kell számítanunk a világi papságot, mint a férfi és női szerzetesházak tagjait. Ez nem jelentéktelen népességet jelent. Nyugat-Európában a középkorban a felnőtt

⁴ Kubinyi: A magyar királyság. i.m. 99–104.

⁵ Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest, 1992, 35.

⁶ Egyetemi Könyvtár Kézirattára. LEO 258: „in eadem unione et in uno pane usque hodiernum viximus, sicuti ante ipsas dispositiones”.

férfi lakosság 5–6%-a tartozott az egyházi rendhez⁷, és így nagy részük kiesett a népesség reprodukciós folyamatából. (Törvénytelen gyermekeik természetesen lehettek, de az elenyésző százalékot képezhetett csak.) Hozzá kell számítanunk a Nyugaton igen nagyszámú apácát is. Bár foglalkoztam az egyházi rend számának hazai meghatározásával, kutatásaimat nem zártam le, így korábbi demográfiai tanulmányaimban nem vettem őket figyelembe, kivéve a városok esetében, ahol beszámítottam őket is a népességbe. Ezért hiányuk csak egy-két százaléknyi eltérést jelenthet az országos összesítésben. A probléma mégis súlyos, főleg akkor, ha a XVI. század végi hazai demográfiai adatokat vetjük össze a késő-középkoriakkal. A reformáció következtében ugyanis az egyházi rend létszáma és a lakosságon belüli számaránya a minimálisra csökkent, azaz nőtt a népesség reprodukciós tevékenységében résztvevők aránya, amit figyelembe kell venni akkor, ha a XVI. század végi lakosságot összehasonlítjuk az egy századdal korábbival.⁸ Az apácák problémájára később térek ki.

Függetlenül az 1494–95-ös adatokkal szemben felhozott, és még növelhető nehézségektől, az Ernuszt-számadáskönyv korszaka mégis csak pillanatfelvétel jellegű, adatai nem tükrözik a népességnövekedés (vagy csökkenés) folyamatát, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy különösen kedvezőtlen időben keletkezett. Néhány évvel követi csak a hatalmas pusztítással járó 1490–1491-es beháborút⁹, aminek hatására vonatkozóan, pl. Sáros megyében konkrét adatok is fennmaradtak.¹⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy esetleg néhány év múlva a pusztulást egy helység nem heverte volna részben vagy egészben ki.¹¹ Forrásunkból ezért értelmetlen lenne a járványok, külső betörések, vagy beháborúk hatását vizsgálni¹², mindez viszont nagyon fontos lehet a népesedési folyamatok kutatásánál.

Ezzel eljutottunk egy lényeges kérdéshez, amelyet az előbbieken is olykor-olykor érintettem. A középkorvégi Magyarország lakosságának közel 90%-ról – az említett hibahatárok között – a háztartások száma áll pillanatfelvételnél rendelkezésünkre, ahhoz azonban, hogy ezt felhasználhassuk, ismernünk kellene az egy háztartásra esők szorzószámát. Ehhez viszont dinamikus megközelítésre volna szükségünk, amihez sok minden tartozik: demográfiai események,

⁷ Robert Delort: *La vie au Moyen Age* (troisième édition). Paris, 1982, 211. – J. C. Russell: Die Bevölkerung Europas 500–1500. In Carlo M. Cipolla – Knut Borchardt: *Bevölkerungsgeschichte Europas. Mittelalter bis Neuzeit*, München, 1971, 45: a XIII. században a felnőtt férfiak 3%-át számították a klérushoz.

⁸ Ilyen összeállítások legutóbb: Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In *Magyarország történeti demográfiája*. 1997, 146–147. – Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfia történeti vizsgálatának problémái. uo. 193–196.

⁹ Erre: Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 1–54.

¹⁰ Erre rámutatott: Szabó i.m. 66, Bártfa város esetében pedig Fügedi: A középkori Magyarország i.m. 50.

¹¹ Ilyenre hoz példát: Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok*, 134 (2000) 275–276. – Az előző jegyzetben idézett Bártfa esetében azonban a népességszűkülést teljesen nem sikerült pótolni, a lakosságszám csak közelítette a háború előtti.

¹² Ezekre lásd Szabó i.m. 63–68. – Engel: A török dúlások. i.m. 267–320.

születések és halálozások száma, a születésnél várható életkor, a fertilitás, ami részben a házasságkötés idejével is összefügg, a gyermekhalandóság stb. Ezenkívül fontos a gazdasági és társadalmi körülmények, szokásjogi normák, a mobilitás szerepe. Lehetne még folytatni.¹³ Természetesen a háztartás és a család nem esik mindig egybe¹⁴, bár a középkorvégi jobbágyság legalább kétharmada esetében a kettő feltehetően azonos lehetett.

Mindez nagyon kétségessé teszi, hogy egyáltalán szabad-e háztartási szorzószámokkal dolgozni. Az ebből következő hibákra az újabb irodalom általában fel szokta hívni a figyelmet.¹⁵ (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes társadalmi rétegekre ilyen nem használhatunk.) Gondoljuk el, hogy pl. a Szabó István által használt 5-ös és az általam javasolt 6,2-es szorzószám 250 000 háztartás esetén 300 000 fős eltérést jelentene. Ezzel annak idején magam is tisztában voltam, mégis azt gondoltam, és gondolom ma is, hogy amíg részletesebb kutatásokat nem folytatunk, mégis szükséges az ország népességéről valami becsléssel rendelkezni.

A továbbiakban néhány, a lélekszámbecslésen túlmutató és a demográfiai folyamatokkal összefüggő problémára szeretnék rámutatni. Ezeknek hiányára joggal mutatott rá az 1997-es demográfia-történeti kötet ismertetője. Közéjük tartozik például, hogy hogyan függött össze a házassági kor a termékenységgel.¹⁶ Itt mindjárt szembetalálkozunk a John Hajnal által kidolgozott elmélettel. E szerint Európa nyugati részén magasabb életkorban házasodtak, ezért kevesebb gyermek született, és a kiscsalád volt egyeduralkodó, szemben kelettel, ahol korai házasság, több gyermek és nagycsaládi életforma létezett. A két terület határa metszette Magyarországot.¹⁷ Ez az újkorra minden jel szerint áll¹⁸, sőt a házasság a kora-újkorban a várható élettartamhoz képest talán még később lehetett, legalábbis Angliában.¹⁹ A középkori Pozsony és Sopron végrendeleteit feldolgozó Szende Katalin azonban Magyarországra vonatkoztatva joggal utalt a következőkre: „A demarkációs vonalak azonban nem területi egységek között húzódtak, hanem a falvak és városok társadalma között: az előbbi, úgy tűnik, közelebb állt a „keleti” modellhez (bár nem minden tekintetben felelt meg annak például, ami a különböző generációk együttélését illeti),

¹³ Vö. például Peter Laslett: *Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft*. Frankfurt am Main 1991, 131–148. – Faragó Tamás: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In *Magyarország történeti demográfiája*. 1997, 219–225.

¹⁴ Faragó i.m. 217.

¹⁵ Például Christian Pfister: *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1500–1800*. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, Bd. 28.) München, 1994, 70–71. – Faragó i.m. 231.

¹⁶ Melegh Attila: Hányan voltunk, illetve Magyarország népességtörténete. In Faragó Tamás, Őri Péter (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. Budapest, 2000, 322–323.

¹⁷ John Hajnal: European Marriage patterns in Perspective. In David Victor Glass, D. E. C. Eversley (szerk.) *Population in History*. Chicago, 1965.

¹⁸ Michael Mitterauer – Reinhard Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. 4. Aufl. München, 1991, 60–62.

¹⁹ Laslett i.m. 103–107.

míg az utóbbi inkább a „nyugati” fejlődési vonalat követte.²⁰ Joggal mutat rá arra is, hogy a falvakban a fiúk hamarabb nősültek, hogy a gazdaságot átvehessék, míg a városokban a férfinak előbb egzisztenciát kellett teremtenie magának.²¹

Igaz, hogy középkori magyar viszonylatban épp a legfontosabbra alig van adatunk, azaz a házassági korra. Szende – és mások is – a gyermekek számáról fennmaradt, a parasztság esetében szintén ritka adatokból következtet vizsza. Figyelembe kellene még venni, viszont erre forrásaink még kevésbé alkalmasok, hogy nem volt-e különbség a soknemzetiségű magyar államban a nemzetiségek között. Erre egyedül az első teljesen fennmaradt falusi népességösszeírás (amelyből azonban a papok és a nemesek hiányoznak!) ad támpontot. A Hont megyei Alsónyék falu vegyes magyar-szlovák jobbágylakossággal rendelkezett. Családszerkezet és a gyermekek száma alapján semmi különbség nem mutatható ki a két nemzetiség között.²² Egyetlen adatból nem illik következtetni, mégis úgy gondolom, hogy a római katolikus falusi lakoságnál nemzetiségüktől függetlenül hasonló családmodellek léteztek, azt viszont kétkeltem, hogy ez állna az ortodox románokra, szerbekre, vagy ruténokra.

Forrásadataink leginkább a bárókra és a nemesekre maradtak fenn. Fügedi Eriknek köszönhetjük a középkori magyar arisztokrácia demográfiai vizsgálatát.²³ Ha nem is teljes biztonsággal, mégis 84 esetben meg tudta állapítani az arisztokratának számító férfiak első házasságkötésének idejét. 43,8%-uk 24 év alatt, 31,7% 25–29 között, 24,5% 30 év felett nősült először. Az 1450 utáni házasságkötéseknél módosultak az arányok. 24 év alatt 37,5%, 25–29 között 33,3%, 30 felett 29,2%.²⁴ Ez arra utal, hogy a középkorvégi magyar arisztokráciánál a nyugati házassági modell volt szokásos.

Fügedi 329 házasságból 824 gyermek születését tudta kimutatni, azaz házasságonként 2,5 utód született, ami problémát jelenthet a családok továbbélése szempontjából, és ugyancsak a „nyugati” modell mellett szól. Ezt még jobban érzékelhetjük, ha a gyermektelen, valamint az egy- és kétgyermekes házasságok arányát nézzük. Az összes ismert főúri házasság közül 55,3% tartozik ide, ami legjobb esetben az arisztokraták száma változatlanóságát jelenthetné. (Egyetlen gyerek, vagy egy sem a házasságok 40,1%-a, itt tehát csökkenés mutatkozik.)²⁵ Gyakorlatilag tehát beprogramozódott a családok kihalása, ami a

²⁰ Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. *Levéltári Közlemények*, 68 (1997) 95.

²¹ Uo. 97.

²² Kubinyi András: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In Faragó Tamás (szerk.) *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Studia Miskolcinsia 1, Miskolc, 1994, 7–17.

²³ Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. *Történeti-statisztikai Évkönyv 1963–64*, Budapest, 1965, 35–71. – Uő., A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. *Történeti Statisztikai Kötetek*, Budapest, 1970, 77–96.

²⁴ Fügedi: Demográfiai viszonyok. i.m. 66.

²⁵ Uo. 63.

legtöbb családnál be is következett. A Fügedi által kiválasztott hét családban a bárók közé kerülés után egy család a harmadik, három a negyedik, kettő az ötödik, egy a hatodik generációban halt ki fiágon.²⁶ Természetesen leányágon tovább élhettek, erre azonban kevés az adat. A késői házasság és a férfiak olykor nőtlenül maradása a késő-középkori nagyúri családok két egymással szemben álló céljával függ össze. Együtt akarták tartani a vagyont, ezért egyes családok az egyik tagjukra bízták az utód nemzését, ami, különösen az Ecsedi Batoriaknál mutatható ki²⁷, viszont a kihalást is meg akarták akadályozni, ezért olykor a kihalás szélén álló familia utolsó sarja szinte gyermekként nősült.²⁸

Már jóval kevesebbet tudunk az ún. előkelőről, a köznemesség vezető rétegéről, valamint a közepes és kisebb birtokos nemesekről, és szinte semmit az egytelkes parasztnemesekről. Fügedi ugyan feldolgozta a középnemes Elefánthy-család történetét, ahol az arisztokratákhoz hasonló viszonyokat talált, viszont ez egyrészt csak egy család, másrészt az adatanyag hiányos, ami óvatosságra int.²⁹ Megkezdett, de abbahagyott kutatásaim inkább arra utalnak, hogy a nemesség egy része többnyire korábban nősült, és több gyermekkel rendelkezett, így inkább a „keleti” modell érvényes rájuk, viszont kétségkívül vannak családok, amelyeknél az arisztokratához hasonló házasodási és családalapító politikát lehet kimutatni.

Van azonban más problémánk is, ami a nőkre vonatkozik. Nem csak arról a közismert tényről van szó, hogy a nők – főként az arisztokrata és nemesi származásúak – jóval ritkábban fordulnak elő forrásainkban, és így olykor csak véletlenül kapunk arra adatot – ha egyáltalán kapunk –, hogy egy férfinak lányai is voltak. (Amennyiben kiházasították, már nem vették a családi birtokkal kapcsolatban számításba.) Gondolnunk kell arra is, hogy a szülőképeség elérése után hány évre megy férjhez, és hasonlókra. A Hajnal-vonaltól nyugatra kétség kívül jó néhány év eltelik addig, ami csökkenti fertilitásukat. Úgy tűnik, hogy ezt mondhatjuk a hazai arisztokraták és polgárok többsége esetében is, igaz, vannak ellenpéldák.

A nők szexuális érettsége az utóbbi időben fokozatosan korábban kezdődik. Laslett kétségbe vonta, hogy a középkorban egy 13 éves nő szexuális kapcsolatokra képes lett volna. Még a XIX. század elején is Manchesterben egy munkásosztálybeli leány 15,6 évesen menstruált először, viszont egy középosztálybeli 14,3 évesen, ami a társadalmi különbségek demográfiai hatására mutat.³⁰ Ez a társadalmi különbség nyilván megvolt a középkorban is, azaz a gazdagabb családokban a leányok hamarabb váltak éretté. Erre és a korai nemi érés lehetősége általános ismeretére egy kitűnő történeti példa utal. Ismeretes, hogy Má-

²⁶ Fügedi: *Mobilitás*. i.m. 161.

²⁷ Kubinyi András: *Mágnások a középkor végén. Rubicon 5* (1994/10) 13–16.

²⁸ Fügedi. *Mobilitás*. i.m. 81.

²⁹ Fügedi: *Az Elefánthyak*. i.m. 182.

³⁰ Laslett i.m. 106.

tyás király első felesége, Podjebrád Katalin 1449. november 11-én született és 1464 januárjában halt meg gyermekszülésben, azaz a gyermek nem sokkal 13 éves kora betöltése után fogant.³¹ Ami különösen érdekes, hogy a királlyá választott Mátyás és jövendő apósa Podjebrád György közti 1458. február 9-i štraznicei szerződés szerint a király Katalint egy éven belül hazaviszi és megkoronázza, és amint eléri a rendes házassági kort, azaz a 12. életévet, vele házasságban egyesül.³² Ez jelenthet éppúgy házasságot, mint a házasság elhálását. A leányka Magyarországra hozatalára azonban ekkor nem került sor, ezért az 1461. január 25-i trencsényi szerződésben új megállapodást kötöttek. (Ennek alapján, május 1-jén meg is esküdött a király Katalinnal.) A szerződés most azt köti ki, hogy két év múlva legkésőbb el kell hálni a házasságot, de ha Mátyás anyja, valamint a magyar főpapok és bárók (!) gondos tanácskozás után úgy döntenek, hogy az elhálás korábban is bekövetkezhet, a király ezt megteszi.³³ Azaz úgy gondolták, hogy nem sokkal 13 éves kora betöltése után, de esetleg korábban is, az akkor már cseh királyleány Kunigunda alkalmas lesz a házasságra. Ez ugyan valóra is vált, de bele is halt a szülésbe.

Bár egy arisztokrata, később királylány kisleányról van szó, az adat világosan mutatja, hogy a lányok szexuális érettsége lehetséges volt már 13 éves korban. Igaz, a parasztság esetében erről nyilván nem beszélhetünk. Ez viszont arra mutat, hogy az arisztokrácia, és valószínűleg az előkelő nemesség egy része a késői házasság miatt hosszabb ideig tartó szülőképeségük ellenére sem vett részt a népesség reprodukciójában.

A következő probléma ugyancsak összefügg a nőekkel. Azok a gyér adatok, amelyek a gyermekkorban levők nemi megoszlására maradtak fenn, egybehangzóan azt mutatják, hogy magasabb a fiúk, mint a lányok aránya, vonatkozzanak forrásaink főurakra, polgárookra, vagy parasztszámokra. Fügedi Erik 824 arisztokrata gyermek közül 63,7%-ra igazolta a fiúgyermek arányát. Mivel ezt valószínűtlennek vette, és összekapcsolta a lányok ritkább előfordulásával a forrásokban, ezért korrekciót alkalmazott, azonban ezzel is 59% fiú jött ki.³⁴ Bizonyára ezzel függ össze az a furcsa tény, hogy – az egyházi rendet figyelmen kívül hagyva – az arisztokrata, felnőtt korban meghalt személyek között nem ritka a nőtlen. A 20 és 34 év közöttiek esetén ez 29,8%, ami magyarázható a késői házassági korról. Csak a 35 évesnél idősebbeket tekintve a nőtlenek aránya viszont még mindig 15,1%.³⁵ Ezzel szemben harminc körüli, vagy még idősebb hajadon arisztokratákra gyakorlatilag nincs adatunk. Egyetlen esetet ismerek, mégpedig az ország egyik legelőkelőbb családjából: Guti Ország Mihály nádor Zsófia nevű leánya körülbelül 30 évesen halt meg hajadonként Hol-

³¹ Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest, 2001, 53..

³² Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon, X. k.* Pest 1853, 575.

³³ Uo. XI. k. 1855, 4.

³⁴ Fügedi: *Demográfiai viszonyok*. i.m. 45–46.

³⁵ Uo. 68.

lókő várában, amelyet testvére rendelkezésére bocsátott, és ahol várúrnóként viselkedett.³⁶ Tekintve családjá vagyont, férjhez nem menésének bizonyára különleges oka lehetett.

Hasonló a helyzet a városi polgárságnál is, bár az eltérés nem olyan nagy. Csak a szülőt túlélő gyermekeket számítva, Pozsonyban a fiúk aránya 43,2%, a leányoké 37,5%, ismeretlen nemű 19,3%. Sopronban a három csoport: 31,1%, 32,6%, 36,3%. Budán 53,9% fiúra 46,1% leány esik.³⁷ Kassán 1549-ben – igaz, egyetlen városnegyedben – 91 fiút (58,3%), 46 leányt (29,5%) és 19 ismeretlen nemű kiskorút (12,2%) írtak össze. Ami a kassai összeírásban érdekes, hogy a kiskorú gyermekeket is megkülönböztették. E szerint az idősebb legények és hajadonok egymáshoz viszonyított aránya 69,8, ill. 31,2%, míg a kiskorúaknál 40, 28,3, ill. az ismeretlen neműek: 31,7%.³⁸ Sajnos, nem tudjuk, hogy mi volt a kiskorúság határa. Az viszont nyilvánvaló, hogy csak a kiskorúakat figyelembe véve az arányok jobban hasonlítanak a pozsonyi és a soproni adatokhoz. Az valószínűnek látszik, hogy a kiskorúaknál is meghaladta a fiúk aránya a leányokét, a serdülőkor után azonban az utóbbiak száma erősen csökkent, ami vitán felül a leányok korábbi férjhez menési idejére utal.

A parasztság esetében a Hont megyei Alsónyék 1520-as évek elején kelt összeírása ad támpontokat számunkra. Itt 44 háztartásban két özvegy férfit, 11 özvegyasszonyt, 49 házaspárt, 123 nőtlen fiút és 114 hajadon leányt írtak össze. itt tehát 51,9% a fiúk, 48,1% a leányok aránya. Ami viszont feltűnő, hogy a nőtlenek, ill. hajadonok aránya a házasságokhoz és az özvegyekhez képest 68,1%. Az sem érdektelen, hogy jóval több özvegyasszony élt a faluban, mint özvegy férfi.³⁹ A gyermekek nagy aránya nem az idősebb korban történt házasságkötések következménye, hiszen az átlagosnál jóval több gyermek volt életben: a 24 intakt kiscsaládban a 48 szülőnek 112 gyermeke élt az összeírásakor, ami családonként 4,7 gyermeket jelent. Az alsónyéki családonkénti 4,7 gyermek összehasonlítva az arisztokratáknál már idézett 2,5-del, valamint Pozsonnyal, ahol 1,04, vagy Sopronnal, ahol csak 0,9 gyermek esett egy családra – igaz, itt a gyermektelen családok is szerepelnek – jelentős népszaporodási lehetőségekre enged következtetni.⁴⁰

Van még egy forrás, ami lehetőséget ad országos átlag számítására, és amelyet Csukovits Enikő feldolgozásaiból ismerünk.⁴¹ A római Szentlélek-

³⁶ Kubinyi András: Egy késő-középkori főrangú hölgy végrendekezésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 401–410.

³⁷ Szende i.m. 98. Megjegyzem, hogy a kiadásban a soproni és a budai fiúk estében a százalékánál sajtóhiba van, ezt a számadatok alapján korrigáltam.

³⁸ Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adatok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához.) *Történelmi Szemle*, 25 (1982) 651.

³⁹ Kubinyi: Egy Hont megyei i.m. 9.

⁴⁰ Szende i.m. 88.

⁴¹ Csukovits Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai (1446 – 1523). *Századok*, 134 (2000) 211 – 244. – Uő., Családi viszonyok a középkorvégi Magyarországon. In Piti Ferenc (szerk.) „Magya-

társulatról van szó, amelynek 1446–1523 közöttől fennmaradt az anyakönyve, és ahová nagyszámú magyar zarándok felvétette magát és családtagjait, így ez kítűnő adatokat nyújt – többek közt családtörténeti – vizsgálatokra. Csukovits érdeme, hogy demográfiaileg értékelte ezt a jelentős forrást. Jómagam is felhasználtam, de elsősorban az 1500-as jubileumi évben Rómába zarándokló magyarokkal kapcsolatban.⁴²

Csukovits eredményeit – amelyet a demográfiai irodalom nyilván sokat fog idézni – nem tudom mind ismertetni, viszont ki kell térnem a gyermekek problémájára. A (beiratkozó) családfőknek 489 fiát és 277 leányt írták össze, ami 63,8% fiút és 36,2% leányt jelent. Ezzel az a baj, hogy itt a családfő házas gyermekei is szerepelnek. Egy másik számításban a még nem házas gyermekeket tünteti fel, de hozzáveszi a családfő unokáit, unokaöccseit és húgaikat is. Ebben az esetben 449 fiúra 284 leány jut, azaz a százalékarány 61,3% fiú és 38,7% leány. Az eredmény ugyanaz, mint amit fenn a különböző társadalmi rétegeknél láttunk: a nem házasok közt több a fiú.

Tanulmányom bevezetésében említettem az egyházi rend problémáját, ami – legalábbis a reformáció előtt – a népesség nem jelentéktelen számát kapcsolta ki a lakosság reprodukciós folyamatából, legalábbis legális módon. Itt kapcsolódik témánkhoz az apácák kérdése. Azt láttuk, hogy – legalábbis az arisztokrácia estében – a felnőtt hajadon nők nagyon ritkák. Nem gondolhatunk esetleg arra, hogy a férjet nem talált nők apácának mentek, és ezzel állították helyre a nemek közti egyensúlyt? Gondoljuk csak el: a nem házasok közt több a fiú, nem ritka az agglagényként meghalt férfi, ezen kívül pedig igen nagy a világi papok és férfi szerzetesek száma. Közismert, hogy külföldön igen nagyszámú apácakolostor létezett. Ezzel szemben nálunk feltűnően kevéssel találkozunk. Romhányi Beatrix adatai szerint – csak a XV–XVI. században még fennállókat számítva – 33 női kolostor és 54 beginaház állt.⁴³ Ide azonban részben özvegyasszonyok léptek be, és csak kevesen éltek egy házban. Összehasonlítva csupán az obszerváns ferencesek 77 kolostorával, nyilvánvalóan látszik az apácák viszonylagos jelentéktelensége.⁴⁴

Világos tehát, hogy nem számolhatunk az apácák szerepével a demográfiai egyensúly helyreállításánál. Kétségtelen viszont, bár erre nálunk nagyon kevés adat maradt fenn, mert – eltérően a külföldtől – a törvénytelen gyermekeket

---

roknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000, 107–125.

⁴² Kubinyi András: Magyarok a késői-középkori Rómában. In Fazekas Csaba (szerk. titkár) *Történelmi tanulmányok*. Studia Miskolciensia 3., Miskolc, 1993, 83–91. – Megjelent németül is: Uő., Ungarn in Rom im Spätmittelalter. In Hugo Brandenburg, József Pál (szerk.) *Santo Stefano Rotondo in Roma. Archeologia, storia dell'arte, restaura.* (Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend, Reihe B: Studien und Perspektiven Bd. 8.) Wiesbaden, 2000, 171–180.

⁴³ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000, 114–117.

⁴⁴ Uo. 128–129.

igyekeztek eltitkolni⁴⁵, hogy főleg a világi papságnál kellett konkubinátussal számolni, és így házasságon kívül született gyermekekkel is.⁴⁶ Sajnos, nem tudom megoldani a problémát, amelyet tovább kellene kutatni, és ami nyilvánvalóan összefügg a nagyobb számú fiúgyermekkel. Ez viszont nehezen egyeztethető össze azzal a megállapítással, hogy a középkorban a születésnél jelentkező enyhe fiútöbblet a tizenegyedik évet elérve eltűnik, sőt kis leánytöbblet jön létre. Később a szülési rizikók miatt megint csökken a nők aránya. 40 év után viszont nő a férfiak halandósága.⁴⁷ Az utóbbiak a magyar adatok alapján is valószínűek (vö., pl. az alsónyéki özvegyasszonyok túlsúlyát), a korábbi időszakra, a fiatalokkorra pedig a jelek szerint ez nem áll.

Az viszont az eddigi kutatások alapján is bizonyítottnak látszik, hogy bár léteztek nálunk kiterjesztett, vagy többcsaládos háztartások, nagy általánosságban – akár Nyugat-Európában – a középkori Magyarországra is az egycsaládos háztartás – szülők és gyermekeik – volt jellemző.⁴⁸ Probléma egyedül ennek létszámával, azaz a gyermekek számával van. Mint láttuk, főuraknál és városi polgárokkal kevés, falvakban jóval több gyermekkel számolhatunk, igaz, elég szűkös forrásbázis alapján.

Látszólag segít megoldani a kérdést a Csukovits Enikő által nagy akribiával feldolgozott forrás, hiszen viszonylag nagyszámú magyarországi családra kapunk adatokat az egész ország területéről. (Vigyázni kell azonban, hogy mivel katolikus zárandokokról van szó, az adatok az ortodox népességre nem vonatkoznak.) Szerinte a leggyakoribb családnagyság a 3–5 fős, tehát egy-egy családnak a legtöbb esetben csak 1–3 gyermeket sikerült felnevelni.⁴⁹ Igaz, a szerzőnő maga is rámutat arra, hogy az eltérések (nagyobb családlétszámok) valószínűleg a falu és város különbségéből származnak, amit nem vizsgált. Mindössze három várost, két püspöki székvárost és egy nagy mezővárost (Debrecen) emelt ki. Itt viszont gyakorlatilag hiányzik az ötfősnél nagyobb családlétszám, és a gyermekek száma sem haladja meg a hármat.⁵⁰ Látszólag ez meg is oldaná a kis családszám problémáját: tehát falvaknál nagyobb, városoknál kisebb családdal kell számolnunk.

A baj ott van, és nyilván Csukovits ezért nem készítette el a településtípusok szerinti felosztást, mert ez lehetetlen. A Szentlélek-társulat anyakönyvébe ugyanis viszonylag ritkán írták be a származási helyet, viszont – érthető okokból – feltüntették az egyházmegyét. Lehetetlen pl., hogy az 1500-as jubileum

⁴⁵ Kubinyi András: Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. *Historia* (1997/7) 20–22.

⁴⁶ Bob Scribner: Antiklerikalismus in Deutschland um 1500. In Ferdinand Seibt, Winfried Eberhard (szerk.) *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*. Stuttgart, 1987, 371.

⁴⁷ Eberhard Isenmann: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250 – 1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtreform, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Stuttgart, 1988, 33.

⁴⁸ Csukovits: Családi viszonyok. i.m. jól összefoglalja az adatokat.

⁴⁹ Uo. 123.

⁵⁰ Uo. 124–125.

évében egyetlen budai zarándok sem jött volna Rómába. Így olyan magas az ismeretlen településtípusról érkezők aránya, hogy ez az adatok statisztikai értékelését lehetetlenné teszi. További nehézséget okoz a rendi állás. Bár a nemeseket sokszor feltüntették, de találtam olyan ismert nemes családot, amelyiknél nem adták meg a rendi állást.⁵¹ Az viszont a fentiek alapján gondolom nyilvánvaló, hogy a településtípus (azaz, hogy valaki polgár vagy paraszt), vagy az, hogy valaki arisztokrata, nemes, vagy más, kihat a családszerkezetre.

Még valamit meg kell jegyezni. Csukovits teljesen logikusan abból indult ki, hogy lelki javak szerzéséről lévén szó, egy családfő valamennyi családtagját beíratta az anyakönyvbe, és „véletlenül” sem felejtettek ki senkit.⁵² Ezt magam is természetesnek vettem, és először elfogadtam nézetét. Egész véletlenül vettem azonban észre valamit. 1500-ban iratkozott be (Somlyai) Bátori Miklós két fiával, Istvánnal és Miklóssal, valamint testvéreivel, Jánossal és annak fiaival, Jánossal, Péterrel és Imrével.⁵³ Csakhogy Miklósnak volt még egy 1489-től említett Bertalan fia, aki még 1520-ban is előfordul egy Móric nevű fiúval és egy akkor már halott Katalin nevű leánnyal. A két utóbbi esetben természetesen nem mondhatjuk, hogy 1500-ban már éltek volna, bár Sarmasági Andrásné Bátori Katalin esetében ez valószínű, ugyanis 1520-ban két gyermeke közül Borbála már Kusalyi Jakcs Imre özvegye volt, aki 1493 és 1515 közt fordul elő a forrásokban. Hasonló a helyzet Miklós testvére, János esetében is. Volt ugyanis Jánoson, Imrén és Péteren kívül még egy fia, László, aki 1489 és 1524 közt fordul elő oklevelekben. Ezen kívül két leányáról is tudunk, Orsolyáról, Gyulafi István és Zsófiáról, Losonci Bánfi Zsigmond 1520-ban említett nejéről. Az előbbi lehet, hogy 1500-ban még nem élt, hiszen férje 1511-ben még Rozgonyi Dorottyával élt házasságban.⁵⁴

Természetesen egy példa nem példa, és elképzelhető, hogy más esetekben valóban az összes családtagot beírták a római testvérület anyakönyvébe. Ezt azonban csak akkor állíthatjuk, ha valamennyi említett adatot kontrolláljuk, egybevetjük az itthon fennmaradt genealógiai adatokkal. Addig azonban minden logika ellenére sem merném a római anyakönyveket családnagyság meghatározására alkalmas statisztikai forrásként elfogadni. Mindez nem módosít Csukovits érdemén, aki ezt a fontos forrást feldolgozta, egyéb adatai feltétlenül figyelembe veendőek.

Nehézségeink azonban nem szűntek meg. A Fügedi (és mások) által közölt adatok is mutatják, hogy a férjes asszonyok – bizonyára a szülés következtében – gyakran korán meghaltak, tárgyaltuk az első szülés idejét is. Azt azonban eddig nem kutatta a magyar középkortudomány, hogy egy-egy nő az előző

⁵¹ Kubinyi: Magyarok. i.m. 88–89.

⁵² Csukovits: Családi viszonyok. i.m. 117.

⁵³ Kubinyi: Magyarok. i.m. 87. 39. j. és Uő., Ungarn in Rom. i.m. 176. 39. j. (A magyar kiadásban lemaradt a latin szöveg idézésénél az erdélyi egyházmegye említése.)

⁵⁴ Engel Pál barátom, akinek a segítségét ezúton is köszönöm, valamint a saját genealógiai gyűjtés alapján.

szülés után mennyi idővel hozhatott új gyermeket a világra: ebből viszont következne, hogy hány gyermeket szülhetett egyáltalán. Laslett joggal mutatott rá arra, hogy nem számolhatunk évente egy szüléssel, hiszen egyrészt vannak meddő nők, másrészt a korrallal csökken a lehetőség a gyermekáldásra, míg végül meg is szűnik, harmadszor igen hosszú szoptatási idővel kell számolni.⁵⁵

Ez utóbbi azonban megint társadalomspecifikus probléma. Az biztosnak látszik, hogy parasztcsaládok esetében általában maga az anya szoptat, viszont a magasabb társadalmi presztízsű családokban valószínűbb a dajka igénybevétele, ami viszont csökkentheti az arisztokrata hölgy két szülése közti időtartamot. Sajnos, erre kevés a forrásunk. Azt azonban tudjuk, hogy Mátyás királynak volt dajkája, azaz Hunyadi János erdélyi vajda felesége, Szilágyi Erzsébet valószínűleg nem maga szoptatta a későbbi uralkodót. A királyi dajka különben Rómában halt meg, és ott is van eltemetve, ezért tudunk róla egyáltalán.⁵⁶ Hozzá kell tennünk, hogy ez a keleti népeknél is erősen elterjedt, ahol az uralkodói családok tagjai tejtestvéreiket szinte a családhoz tartozónak tekintették. Az apai ágon Timur Lenk, anyai ágon Dzsingisz kán leszármazott első indiai nagymogul, Babur, önéletrajza szinte valamennyi oldalán előjönnek az előkelők közt a tejtestvérnek címzettek.⁵⁷ Az azonban valószínűtlen, hogy a szoptatás elmaradása miatti gyakoribb szülési lehetőség kiegyenlítette volna a parasztság korábbi házasságkötéséből származó előnyt. Feltétlenül szükség volna azonban nagy genealógiai anyag alapján kimutatni a szülések gyakoriságát.

Itt azonban szembetalálkozunk egy újabb nehézséggel, a csecsemő- és gyermekhalandósággal, amelyek arányáról fogalmunk sincs. A csecsemőkorból, szüléskor elhunyt, vagy esetleg halvaszületett utódokra egyáltalán nincs forrásunk. A gyermekkorban elhunytakra már következtethetünk, ha a forrásokban egyszer már említett fiatalok később hiányoznak. Ennek illusztrálására két köznemesi előkelő család példáját idézem. Először két testvér gyermekeiről van szó. Mesztegnyői Szerecsen Péter három fia 1464–1471 közt szerepel, később mindhárom eltűnik. Testvérének, id. Györgynek, 1464-ben három fia és egy lánya volt. Közülük egy 1471-ben már nem él, viszont addigra megszületett egy újabb fia. Az ebben az évben így említett három fiú közül egy utána már hiányzik a forrásokból, a családot az 1464-ben említettek közül fennmaradt, ill. az 1464 és 1471 közt született fiú vitte tovább. (A leánynak is volt gyermeke.) A család azonban két generáció múlva fiágon kihalt. A másik

⁵⁵ Laslett i.m. 142–143.

⁵⁶ Florio Banfi: *Ricordi ungheresi in Italia*. Roma 1942, 141.

⁵⁷ *Le Livre de Babur. Mémoires de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529, traduit du turc tchagatay par Jean-Louis Bacghe-Grammont, h.n. 1980, passim.* – Pl. az 1526-os panipati csatában, melyben Babur legyőzte Ibrahim Sah Lodi delhii szultánt (ami után elfoglalta Észak-Indiát), az elővéd és a jobbszárny csapatparancsnokai közt találunk egy-egy tejtestvért. Uo. 318–319.

példa Gyulai György öt fia, akiket 1480-ban soroltak fel. Közülük hárman éltek meg a felnőttkort.⁵⁸

Csecsemőhalandóságra (esetleg forrásokban nem adatolt gyermekhalandóságra) abban az esetben következtethetünk, ha két édestestvér között túl nagy korkülönbséget találunk. Természetesen ez sok mindennel magyarázható, mégsem nagyon valószínű, hogy egy asszony – ha már szült – hosszabb ideig nem hozott volna újabb gyermeket a világra. Mivel Hunyadi László és édestestvére, Mátyás király között legalább tíz év, ha nem egy-két évvel nagyobb korkülönbség volt, nézetünk szerint Szilágyi Erzsébetnek közben is kellett terhesnek lennie. Még furcsább Ernuszt János királyi kincstartó két fiának esete. Az 1505-ben elhunyt Zsigmond pécsi püspök közel 20 évvel volt idősebb öccsénél, az 1528 táján meghalt János horvát bánnál, noha ugyanaz az anya szülte őket. Más testvérükről nem tudunk, ezek meghalhattak gyermekként is, hiszen apjuk ekkor budai kereskedő volt, akiről kevés forrás maradt. (Csak ifjabb fia születése után került Ernuszt az arisztokráciába.)⁵⁹

A házasságokkal és a születésekkel kapcsolatos problémák után a mortalitással kellene foglalkoznunk. Sajnos, itt még rosszabb helyzetben vagyunk. Lehetetlen meghatározni a születésnél várható élettartamot, és természetesen a halálozási arányt is. Nincsenek olyan forrásaink, mint Angliában, pl. a szerzetesi közösségek esetében. Itt a XV. század közepén nagymértékben esett a születéskor várható élettartam, elképzelhetőnek tartják azonban, hogy magas halálozási rátának magas termékenységi arányszám felelt meg.⁶⁰ Itt legfeljebb olyan problémákat vehetünk fel Magyarországgal kapcsolatban, amelyeket egyelőre nem oldhatunk meg.

Az sem látszik lehetetlennek, hogy a halálozás is társadalmi réteg-specifikusan történt nálunk. Megint Fügedi Eriket kell idéznem, aki a XV. századi magyar püspököket vizsgálta, akiknek viszonylag jól meghatározható az életkoruk. Még ha adatai pontosítandók és revidéálandók is, a kimutatható trend vitathatatlan. E szerint az arisztokrata főpapok átlag 50, a köznemesek 51, a polgárok 59, a jobbágyeredetűek 66 éves korukban haltak meg.⁶¹ Ez a jelentős eltérés – tekintve, hogy felnőtt koruktól kezdve a főpapok életmódja nem nagyon térhetett el egymástól – csak a gyermekkorukra vezethető vissza. Nem biztos azonban, hogy ezt csak a paraszti szívósságra vezethetjük vissza, lehet, hogy más táplálkozási szokások érvényesültek náluk. Ez is vizsgálandó kérdés, mint ahogy az is, hogy néhány hosszú életű jobbágyi eredetű püspök példája rávetíthető-e az egész parasztságra.

⁵⁸ Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) *Századok* 135 (2001) 360–361. (Genealógiai táblák.)

⁵⁹ Uo. 313–315.

⁶⁰ Barbara Harvey: *Living and Dying in England 1100–1540. The Monastic Experience*. Oxford 1995, 142–145.

⁶¹ Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle* 8 (1965) 478–479.

Nem vagyok demográfus, ezért elképzelhető, hogy a szakemberek fenti gondolataimban hibákat találnak majd, de az is, hogy általam megoldatlan kérdésekre választ tudnak adni, aminek nagyon örülnék. Összefoglalóan azt szeretném megjegyezni, hogy a történészek által eddig készített népességszámbebecslések – beleértve a sajátomat is – egy bizonyos időben készült, pillanatfelvétel jellegű összeírásokra mennek vissza. Ebből nehéz népesedési folyamatokra következtetni, ezeket nehéz későbbi vagy korábbi adatokkal összehasonlítani. Erősebb szaporodás, vagy erősebb mortalitás, esetleg a kettő egybeesése nagy módosulásokat hozhat magával.

Hasonlóan fontos az egyes társadalmi rétegek különválasztása, amelyeknél eltérő demográfiai folyamatok játszódhattak le. Itt van leginkább lehetőség adataink finomítására, amellyel kapcsolatban Fügedi genealógiai adatokból levont következtetések pontosítására, valamint módszerei követésével a vizsgálható népességszámok kutatásának kiterjesztésére volna szükség.

**PROBLEMS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN LATE
MEDIEVAL HUNGARY***Summary*

The author first of all summarises the difficulties of estimating the population size of late medieval Hungary (15th century, first half of the 16th century). On the basis of the experiences of his own studies he determines that this estimate can only be made with a very rough exactness exploiting the data of tax books. In Hungary we have a countrywide account of those tax books from 1494–95, but the estimate of the number of households paying taxes is very problematic as well as the estimate of the whole population on the basis of their number since we do not know the size of the households.

Instead of uncertain estimates related to population number the author would like to demonstrate and analyse those problems that can be dealt with on the basis of historical sources and that can contribute to the better reconstruction of the demographic development of the period. He summarises the fragmental data examined by himself and other researchers concerning the age of getting married, the distribution of the population by sex, the level of fertility and mortality. Most of the data that can be examined is related to some places and mainly to the elite groups of the society (aristocracy, bishops, citizens of some towns). So it is very difficult to draw general conclusions but first of all the social position seems to play a decisive role in explaining demographic differences.

Researches demonstrate a strong surplus of males that can hardly be explained. In accordance with this fact there was a relatively high proportion of celibacy among males and an almost general conjugal state among adult females (data concerning mainly aristocratic families). In aristocratic and bourgeois families the custom of late or later marriage was probably more general than in peasant families. Extended household forms can be found but households consisting of a nuclear family were much more frequent. Though in aristocratic families the intervals between child-births were shorter because of the custom of nursing, the level of fertility was low, few children were living in the families and most of the families died out after some generations. In peasant families much more children can be found and this fact – together with the custom of earlier marriage – can be the sign of higher fertility. Very few data remained concerning mortality – especially infant mortality – but social differences seems to be important in this respect too.

A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPESEDÉSI VISZONYAINAK ALAKULÁSA (900–1870)

KOVÁTS ZOLTÁN

Erről az átfogó témáról már három alkalommal volt lehetőségem tanulmányt megjelentetni. 1971-ben és 1972-ben három íves tanulmányom jelent meg két részletben a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben.¹ 1994-ben a Korai Magyar Történeti Lexikonban 70 gépelt sor jelenhetett meg a „Történeti demográfia” címszó alatt.² Ez év őszén a földrajztudományok jelesei mutatták be új eredményeiket a millennium tiszteletére rendezett konferencián. A tanulmányokat már májusban le kellett adni. Így a konferencia anyaga is megjelent: „Az Alföld történeti földrajza” című kötetben.³ Ez 17 gépelt oldal volt, 33 hivatkozással. A tanulmány megírásához jóval több mint 150 munkát használtam fel. Azon a konferencián is, ezen is elnézést kell kérnem azoktól a tudós kollégáimtól, akik analitikus tanulmányaikkal segítették ennek az összegzésnek az elkészítését. Ha Hargita megye viszonyairól készült két könyvecském (1900–1995) írását befejezem, ha befejezem Ormánság 1720–1990 című munkámat, melynek anyaggyűjtésével már kész vagyok, akkor az OTKA támogatását kérve próbálom megfelelő hivatkozásokkal, majd 200 munka felhasználásával ezt a témát megírni. Természetesen az OTKA támogatásán kívül ehhez a Gondviselés segítsége is kell, hogy ezt egészségem engedje. Így ez a mostani bemutatkozás csak a címszavakat, a kulcsmondatokat jelenti.

Az *1. tábla* a végső összesítést mutatja. Ezek jelentek meg az előbb említett három kiadványban. Néhány kulcsszót, mondatot arról, hogy hogyan is jutottam el e folyamatnak számokban kifejezhető eredményéhez.

¹ A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. I–II. rész. In Benkő László (szerk.) *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged 1971, 77–88.; 1972, 3–25.

² *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest 1994, 684–685.

³ A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. In Frisnyák Sándor (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, 129–141.

1. Magyarország népességfejlődése 900–1920

Év	„Millecentenáriumi” [*]		Szegedi grémium		Rendkívüli tényezők
	össznépesség millió	ezer lakosra eső évi átlagos népességnövekedés	össznépesség millió	ezer lakosra eső évi átlagos népességnövekedés	
Kristó Gyula					
900	0,25–0,35		1,0–1,5		
		4,0		2,2	+besenyők
1100	0,5–0,55		1,6–2,0		
		10,0		3,9	+szászok/román
1200	1,0–1,1		2,4–2,6		
		4,3		2,4	+kunok, szászok, románok, ruszinok, –tatárjárás
1300	1,4–1,6		3,0–3,2		
Kubinyi András					
		4,7		2,1	-1347/49. pestis
1500	2,9		5,5–5,5		
				0,0	etnikai átrendeződés
Granasztói György					
1720	4,2		5,0–5,5		+németek (1 millió) szerbek, románok
		14,0		betelepültek nélkül 9,5 6,8	
1790	9,5		8,5–9,0		+izraeliták
Horvát Szlavonország nélkül		5,5	Horvát-Szlavon Országokkal		
				7,8	
1870	13,7		15,4		

* Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Kovacsics József (szerk.) Bp. 1997. 417.

A kérdés kulcsa a XVIII. századi népesedési viszonyok minél pontosabb – a lehetőségekhez képest – hiteles feltárása volt. Annyit már látni lehetett, hogy a XIX. század első felében a természetes szaporodás nem lehetett több évi 5%-nél. Mind a mai napig nem elemzett kérdés a zsidóság betelepüléseinek problémája és magyarrá válásának folyamata. A XVIII. század során nyugat felől érkeznek zsidó betelepülők (szefárd), de nagyobb tömegben 1772 után, Lengyelország első felosztása után (askenaz). Ha a tényleges népességnövekedést több százezres betelepülés növeli meg, akkor a természetes szaporodás csak kevesebb lehet 5%-nél.

Ha ismerjük, ha bizonyos határok között meg tudjuk határozni a XVIII. századi belső népességfejlődés mértékét, akkor abból a korábbi évszázadokra is tudunk következtetni. Ezt tette a francia történeti demográfia tudománya is. Kereste „a születéskorlátozás előtti időszak” népesedési jellemzőit. A francia történeti demográfia évtizedek munkája után kidolgozta az egyházi anyakönyvek feldolgozásának módszerét. Míg én Somogy megye népesedési viszonyai-val foglalkoztam, 1959-ben Szabó Istvánnál doktoráltam Somogy megye népesedési viszonyainak 1690 és 1784/85 közötti történetéből, az alatt jelentette meg Dávid Zoltán mai napig meghatározó tanulmányát, az 1715–1720. évi országos összeírásról, annak forrásértékéről. Ő alkalmazta azt a visszakövetkeztető módszert, amelyet én is alkalmazok egészen a második honfoglalásunkig, a X. századig visszamenően. A somogyi kutatási eredmények messzemenően igazolták Dávid Zoltánt, de az anyakönyvek felhasználása azt mutatta, hogy az adózó háztartások számát nem hárommal, hanem legalább négyel kell megszoroznunk ahhoz, hogy a ténylegesen ott élők számát megkapjuk. Egyetértő megbeszéléseink legnagyobb haszna számomra az volt, hogy kezembe nyomott egy kézikönyvet, Henry és Fleury urakét, mely az egyházi anyakönyvek név szerinti feldolgozásáról szól.⁴ A népesedési folyamat megértésében, a fenti táblázat kimunkálásában e módszer alkalmazása volt a meghatározó. Tanulmányom, mely a csurgói egyházi anyakönyv feldolgozásán alapult, megjelent a Történeti Statisztikai Évkönyv 1961/62. kötetében. Időközben az 1960-as évek végén egy pesti tanácskozásra meghívták Louis Henry urat is. Rövid megbeszélésünkön nagy-nagy megértéssel fogadta azokat a gondjaimat, hogy az anyakönyveink adatai nagyon megbízhatóak a keresztelesekkel (születésekkel), valamint a házasságkötésekkel kapcsolatban, viszont gondunk van az elhalálozottak anyakönyvezésével. A kor viszonyai között gyermekét igyekszik a szülő a legrövidebb időn belül megkeresztelni, a házasságkötés is szentség, egyházi kifejezéssel élve szakramentum, a halálozási bejegyzés viszont nem döntő, hisz ez a földi élet siralomvölgy, s az igazak számára, a predestináltak számára a halál egy megváltás. Ebből adódik, hogy a temetéshez nem mindig a plébános urat hívják. Az elhunyt kisdéd felett a kántor-tanító úr mond egy imát. Egyik tanítványom, Jároli József megtalálta Gyomán a rektor-tanító által vezetett anyakönyvet. Szegényebb ember felett is nem egyszer csak a tanító mondott imát. A keszthelyi anyakönyv igen gondos elemzésével most jelentette meg Benda Gyula tanulmányát. Nem alkalmazza a franciák által kimunkált családrekonstrukciós módszert, de alkalmazza a névanyagon nyugvó elemzést. Egybeveti az 1771-ben készült összeírás névanyagát a megkereszteltek névanyagával. „Végső összesítésben az a megállapításom, hogy a csecsemők és gyermekek elhalálozásáról 40–50%-ban nincs bejegyzés.”⁵ Ebből következik,

⁴ Fleury, Michel – Henry, Louis: *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*. Paris 1956.

⁵ Benda Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747 – 1849. In *A KSH Népeségstudományi Kutató Intézet 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest 2000. 129.

hogy az egyházi anyakönyvek kereszteleseinek számából, ha kivonjuk a halottak számát, nem kapunk reális eredményt. A természetes szaporodás jóval alacsonyabb az így nyert eredményénél.

Az 1960-as évek végén megkaptam Henry professzor úr újabb kézikönyvét.⁶ Ettől kezdve ebből dolgoztam, mely a korábbihoz képest csak kis részletkérdésekben hozott változást. Időközben Andorka Rudolf is alkalmazta – három esetben is – a családrekonstrukciós módszert. Ő a megadott 70–80 elemzési lehetőség közül egyre koncentrált: a családon belüli termékenység változására. Valóban ez egy kulcsfontosságú kérdés.⁷ Ha megismerjük, a népesedési folyamatok lényegét tudjuk megközelíteni. Ez kiküszöböli a halotti anyakönyv hiányosságait, amit Andorka Rudolf észrevett. Nem figyelt azonban arra, hogy pl. Vajszló és Besence esetében Vajszló anyaegyház, Besence pedig filia. Az 5–6 km-re levő község keresztelesei már nem olyan pontosak – rossz idő, tél –, mint Vajszlóé. Az kétségtelen, hogy már az 1848-as jobbágyfelszabadítás előtt nem lehetett új telekhez jutni, tehát ha véletlenül két fiúgyermek maradt életben, akkor már megindult a család lesüllyedése. A születéskorlátozás, az egyke kezdetét Andorka Rudolf így már a XVIII. század végére teszi. Valóban, más elemzések is mutatják, hogy a folyamat már a XIX. század első felében jócskán előrehaladt.

Tekintettel arra, hogy a családrekonstrukciós módszer alkalmazása rendkívül munkaigényes, így ennél kevésbé terhelő módszert is lehet alkalmazni. A probléma az, hogy általában adóösszeírások maradtak fenn nagy számban a XVIII. századból. Ha ezeket az adóösszeírásokat a névanyag szintjéig elemezzük, már akkor is közelebb kerülünk a folyamat jobb megismeréséhez. Az ilyen elemzések is segítettek abban, hogy kimunkálódjon a XVIII. század népességfejlődéséről, annak lehetséges mértékéről a végső következtetés.

A XVIII. század első felében két nagy pestis is pusztít az országban: az 1708–09-es, valamint az 1738/41-es, mely több hullámban is támadott. A XVIII. század első felében az ezer lakosra jutó népességnövekedés 2‰ körüli. Ha a pestis nem is pusztít a XVIII. század második felében, de a nagy járványok mellett (epidémiák) ott vannak az egy éven belül többször is pusztító mindennapos járványok, az endémiák (diftéria, tífusz, himlő, a szárazköhögés, amit hektikának, később tüdőbajnak, tuberkulózisnak mondanak). Nyilvánvaló, hogy ez tükröződik a keszthelyi anyakönyvben is, melyet Benda Gyula dolgozott fel.

Ha az ország népessége a II. József korában készült népszámláláskor nem 8,5 millió, hanem 9 millió, és Granasztói György jogosan mondja, hogy 9 és fél

⁶ Fleury, Michel – Henry, Louis: *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 1965, 182.

⁷ Andorka Rudolf: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történet Demográfiai Füzetek 4. Budapest 1988, 71.

millió⁸, akkor az alacsony természetes szaporodás következtében 1720 táján az ország népességének legalább 5,5 milliónak kellett lenni.

Ha alacsony a természetes szaporodás a „születéskorlátozás előtti időszakban”, akkor a korábbi évszázadokban is ezzel kell számolnunk. A francia történeti demográfusok újabb nagy összefoglaló munkája így vázolja Franciaország XVI–XVII. századi népességfejlődését.⁹

2. Franciaország népességnövekedése a XVI – XVIII. században

Év	Össznépesség (millió)	Évi növekedés ezer lakosra
1550	15,3	+2,9
1690	21,6	-7,4
1710	18,4	+5,4
1740	21,4	+5,9
1789	27,6	
1690–1789		+2,8
1550–1789		+3,2

Ebből is és sok minden másból következik, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarság nem lehetett csak 250–460 ezer, ahogy ezt Kristó Gyula gondolja. Számomra 1971 óta nyilvánvaló, hogy a griffes-indások magyarul beszéltek. Az itt talált magyar nyelvű népességgel együtt a honfoglalók számának legalább 1 milliónak kellett lenni, ezt korábban sok magyar történész vallotta, de nagy a valószínűsége, hogy a Kárpát-medence népessége, benne túlnyomó többségében magyar nyelvűekkel, az 1,5 milliót elérte. Az természetes, hogy ez nem fér bele Kristó Gyula akadémikusunk történelemszemléletébe. Hiszen ő a Molnár Erik és Mód Aladár vita következményeit levonta. Minorizálni kell a magyar történelmet, nehogy nacionalisták legyünk. Hiszen Molnár Erik azt állította, hogy a Rákosi-korszak nacionalista történetírása okozta az 1956-os forradalmat.

A demográfiai folyamat elemzése alapján láthatjuk hogy a régóta tartó születéskorlátozás eltúlzása a magyar népesség fogyásához vezetett. A sok-sok

⁸ Granasztói György: Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest 1997, 173–180.

⁹ Dupâquier, Jacques (szerk.) *Histoire de la population française. II. vol. de la Renaissance à 1789*. Paris 1988, 60.

mulasztás következtében a folyamat, mint a rák, visszafordíthatatlanná, irreverzibilissé vált. Ezt már nemcsak én, hanem egy konferencián Hablicsek László, Dányi Dezső, Valkovics Emil is kifejtette. Pénzhiány miatt a tanulmányok még nem jelenhettek meg. Ez a cenzúra sajátos formájának is felfogható. Ha a törzsnépeség elfogyási folyamata visszafordíthatatlan, akkor a magyarság tudatát, történelmi tudatát kell erősíteni. Az önálló államot alkotó zsidó nép történelmi tudata szilárd. Ez az állam a Krisztus előtti X–IX. században állt fenn. Krisztus után a zsidó népet exodusra kényszerítették. Azóta megtanultak oroszul, magyarul, franciául és angolul etc. E történelmi tudattal rendelkező nép az ősi földön újra létrehozta önálló államát. De ennek a népnek volt egy történelemkönyve, a szent könyve, a Biblia. Én is, a református ezt az Ószövetséget nagyon megtanultam. Egy ilyen történelemkönyvre van szükségünk, de ez nem azonos napjaink történelemkönyveivel.

Régebben a demográfusok az elfogyás veszélyére és súlyos következményeire figyelmeztettek. Befejezésül Ráth Zoltánnak az 1902-ben írt tanulmányából szeretnék idézni: „Népesedésünk jövője attól függ, hogy azt a lidércnyomást, mellyel a megélhetés nehézsége népszaporodásunkra nehezedik, meg tudjuk-e szüntetni vagy nem. Ha igen, Magyarország nagy és erős lesz, ha nem, a lassú vérzés és összezsugorodás szégyenletes jövője vár reánk.”¹⁰

¹⁰ Ráth Zoltán: *Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. MTA. Budapest 1901, 46.

**POPULATION DEVELOPMENT IN THE CARPATHIAN BASIN,
(900–1870)***Summary*

In this paper the author criticises the results of other researchers related to Hungary's long term population development.

First of all he supposes that the size of conquering and settling down Hungarian population had been larger at the end of the 9th century than it was formerly estimated. Beside this statement it is possible – in the author's opinion – that the population living in the Carpathian basin before the conquering had partly been of Hungarian origin and language.

The other problematic period is the 18th century. The author supposes that the annual rate of natural population growth was not higher than 5%. He supports his statement with the experiences of Western European researches related to this period and topic. So the results of other researches (natural increase of around 10%) must be overestimated for the 18th century Hungary. The several times experienced lacks of parish death registers (as one component of computing annual rate of natural increase) can support this statement. Therefore the natural population increase must have been lower and the population size must have been higher (around 5–5.5 million) in 1720 after the permanent Turkish wars of almost two centuries than others estimated on the basis of higher natural increase and of the population number of Joseph II.'s population census (1787).

Tables:

1. Population development in Hungary, 900–1920

Year, 1. version: according to the volume published by J. Kovacsics: Magyarország történeti demográfiája, Budapest, 1997, population in million, annual population increase (‰); 2. version: the author's estimates, population in million, annual population increase (‰), exceptional impacts

2. Population growth in France in the XVI–XVIIIth centuries

Year, Population in million, Annual population increase (‰)

HÁBORÚ ÉS NÉPESSÉG A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON (16–17. SZÁZAD)

H. NÉMETH ISTVÁN

A 16–17. század egyik legjobb ismerője, a 20. század elejének magyar történelmi tudatát döntően meghatározó kiváló történészünk, Szekfü Gyula ma akár bestsellernek is nevezhető összefoglalójában a korszak ember által megváltoztatott természetföldrajzi jellemzőit a következőképpen fogalmazta meg. *„A magyar földnek ez elvadulása a török hódoltság területén már a 16. század közepén megállapítható. Egyenes következése annak, hogy Győr – Buda – Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is...”* Az Alföld természetföldrajzi változásait a következőképpen mutatta be: *„Ez a változás csak a török hódítás következményeként állott elő. A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. ... 25–30 falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt. Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, ... az Alföld egy nagy ugarrá vált. ... De ez a pusztaság csak most lett igazán pusztaság... tipikus ponthusi pusztaság, másodlagos, emberkéz formálta, azaz emberpusztítástól létrehozott kultúrformáció... Ugyanezen ok más vidéken, más geológiai és növényföldrajzi előzmények után másként hatott, de a korábbi kultúrviszonyokhoz képest ott is hanyatlást, pusztulást hozott magával.”* Hans Dernschwam útinaplója alapján a hódoltsági területekről a következő képet festi Szekfü: *„Emberi lakóhelynek nyoma sincs, az utasok első és uralkodó benyomása a borzasztó magányosság, az elhagyatottság érzete. ...a lovon vagy tengelyen járó utas észre sem veszi, hogy Magyarországból átkerült a Balkán-félszigetre, mindenütt ugyanazon égetés, pusztítás, elhagyatottság képe... A tizenötéves háború a pusztítást csak még súlyosabbá tette s egyúttal területi mértékét is kibővítette: Budától északra, keletre eső vidékek, a Tisza – Körös – Szamos szöge ekkor váltak hasonlóképpen lakatlanná...”* Az egyébként is bő vízhozamú folyókkal határolt vidékekre a hódoltsági jellemző tájként a mocsarat tekintette, mivel: *„A török korszakban itt is elhagyja a földet a dolgok értelmes szabályozója, az ember, a vizek úr nélkül terjeszkednek, s versenyt fáják fel a homokkal, a bozóttal, a korábban emberi lakhelyeket, a mezőgazdasági kultúra helyeit... A Duna és kiöntései miatt az elmocsarasodás nagy léptekkel halad előre, az erdők a mocsarakban elpusztulnak, visszafejlődnek, a talajnedvesség abnormissá lesz,*

*forró napok hideg éjszakákkal váltakoznak s a mocsaras kigőzölgések rosszindulatú lázakat, járványokat termelnek. ...megállapíthatjuk, hogy itt a nyugati és közép-európai történetben szinte páratlan eseményekkel állunk szemben. ...a történetek összefüggését tekintve nem a természet győzte le az embert, hanem az ember maga adott át a természet vad játékának egy régi, százados munkával kultúrált területet. Kelet és Nyugat küzdelmében a rabszolgotartó török állam ragadván magához a győzelmet, a magyarság európai civilizációjának nyomai is kipusztultak, s helyükön a talajviszonyok fentírt változásai következtében kultúrától mentes, kultúraellenes pusztát terjedt szét.*¹

Hans Dernschwam 1553-ban saját költségen csatlakozott a szultán színe elé járuló, Verancsics Antal és Zay Ferenc vezette királyi követséghez, hogy az egykor a Fuggerek, majd a Magyar Kamara szolgálatában álló bányahivatalnok igaz humanistaként a saját szemével vizsgálhassa meg az Oszmán Birodalmat. A sűrű településhálózathoz, nagy városok látványához szokott utazó szerint a hódoltsági területeken „minden felperzselve, elpusztítva.” A magyarországi viszonyokat, de főként a fejlett bányaműveléssel jellemzett alsó-magyarországi bányavárosokat jól ismerő Dernschwam az út mentén fekvő településekről, az általában mezőgazdasággal, állatkereskedelemmel foglalkozó mezővárosokról siralmas képet festett. „Baja — palánkkal övezett, viskókból álló mezőváros. Szeremlén egy romos templom és néhány házacska.... Bánmonostor: Szép fekvésű, de elpusztult, elnéptelenedett hely. ...a táj mindenütt szép, de lepusztult, lakatlan, sok az elhagyott falu. Mindent egybevetve: bárhová nézzen is az ember, a természettől gazdagon megáldott tájat lát — de minden sivár, megműveletlen és vigasztalan.”²

Az utazó feljegyzéseit a késő utókor történészei általában minden kritika nélkül fogadták el. Ennek több oka volt, de ez részben abból adódott, hogy a 19. században éledező magyar történetírás nagy alakjai, mint Horváth Mihály, valamint a 20. század első negyedének nagy forrásbázisra támaszkodó, közismert, és megnyerő stílussal, szinte regényesen megírt kisebb-nagyobb tanulmányaival a történeti közvéleményt döntően meghatározó Takáts Sándor Habsburg-ellenességét kellő mértékben támasztotta alá. Furcsa mód az általuk képviselt szemléletet később is átvették, hiszen ez pontosan illeszkedett a marxista történészek Habsburg-ellenességéhez.³ Az elpusztult ország képe az utóbbi

¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. köt. Bp., 1935. 349 – 469.

² Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos Bp., 1984. 141.

³ Jó példa erre: Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam 12. Bp., 1896.; Acsády Ignác: *A magyar adózás története 1598–1604-ben*. Bp., 1906. (Értekezések a történeti tudomány köréből XX/6.), ill. Takáts Sándor: *A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása, Szegény magyarok*, Bp., é.n.; Takáts Sándor: *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 7. (1900) 97–122., 145–176., 193–222., 241–273., 289–319.; Takáts Sándor: *A magyar tőzsérség pusztulása, Budapesti Szemle* 201. (1926) 333–357.; Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Bp., 1961. Szerk.: Benda

évtizedek történetírásában, elsősorban Zimányi Vera, Szakály Ferenc, illetve Gecsényi Lajos gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásainak köszönhetően, némileg módosult.⁴ A kutatás mind inkább előtérbe helyezte az egykorú szemtanúkat, és publicistákat, akik a 16. századi Magyarországról teljesen más képet festettek. Bornemissza Péter, Tolnai Fabricius Bálint vagy Heltai Gáspár versei, elmélkedései, imádságai és szónoklatai mind arról tanúskodnak, hogy az ország gazdaságilag virágzott, marhatartása és állatkereskedelme olyan gazdagságot teremtett, amely szinte a Brodarics István által leírt középkori Magyarország képét hozza ismételtelen az olvasó elé. A legjellemzőbbnek Wattay Ferenc 1604-ben keletkezett verses visszatekintését tekinthetjük, amelyet Zimányi Vera fedezett fel, miszerint: „*Sok szép gazdagsággal ez föld rakva vagyon vala, / Rajta sok szép város s roppant falu vala, / Ezt sok szép vénember s polgár lakja vala, / Ifjú népe erős medve módra vala. ... Vége-széle az sok baromnak nem vala, / Szegény ember köztük, ha száz barma vala, / Nehány országot hússal tartanak vala, / Nálók az baromnak már böcsi nem vala.*” Miután a történeti közvéleményben még ma is erősen tartja magát a pusztaság, az állandó pusztítás korábban megrajzolt képe, a Wattay-féle „országimázs” hihetetlennek, elfogultnak tűnhetne, ha Zimányi Vera, de főként Szakály Ferenc kutatásaiból nem ismernénk meg azokat a tényeket, amelyek megerősítik, s több ponton igazolják Wattayt, illetve a tobzódást mélységesen elítélő többi református lelkész. Szakály Ferenc hét éve elhangzott, és nyomtatásban is megjelent előadásában a 16. századot „a vállalkozás első virágkoraként” mutatta be, ahol megjelent a kereskedelmi lehetőségeket megragadó, vállalkozó szellemű, „új arculatú pa-

---

Kálmán; Takács Sándor: Duskás Ferenc debreceni kalmár és főbíró élete, In *A magyar múlt tarlójáról*, Bp., é. n. 53–72.

⁴ Gecsényi Lajos: Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében, *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 7. (1981) 99–112.; Gecsényi Lajos: Keletmagyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban, *A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 18. (1991) 25–36.; Gecsényi Lajos: Az Edlasperg-ügy. A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 35. (1993) 279–295.; Gecsényi Lajos: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez), *Századok* 129. (1995) 767–790.; Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században, *Századok* 129. (1995) 767–790.; Szakály Ferenc: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft, In Pickl, Othmar (szerk.): *Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz, 1971. 235–20272. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.); Szakály Ferenc: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 356–186.; Szakály Ferenc: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez, *Archívum* 12. (1990) 122–145.; Szakály Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*, Bp., 1994. (História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.); Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*, Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.); Zimányi Vera: *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*, In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.), *Magyarország története, 1526–1686.*, Bp., 1987. 353–392.; Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650.* Bp., 1976. (Értekezések a történettudományok köréből új sorozat 80.); Zimányi Vera: Die Wirtschaftliche und Soziale Entwicklung der Städte Ungarns im 16. Jahrhundert In Rausch, Wilhelm (szerk.), *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*, Linz/Donau, 1980. 129–141.

raszt–polgárság”. A korszakban azon nagybirtokosok szerepe dominált, akik a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva mezőgazdasági termékeikkel csatlakoztak az országot jellemző gazdasági pezsgéshez. Későbbi példák jól mutatják, hogy az egész korszakot tekintve ezek a családok voltak azok, amelyek a török kihívás teremtette állapotok közepette nemcsak hogy talpon tudtak maradni, de a királyi Magyarország politikai életét is hosszú távon meghatározták.⁵

Mindemellett kétségtelen, hogy a 16. század elejétől lényegében a 18. század első évtizedéig húzódó háborús állapotok döntően meghatározták az ország mindennapi életét, és ezzel együtt további fejlődését. Magyarország tartós hadszíntérré vált, és ezen a nagyobb hadjáratok közti békék sem változtattak, csupán a fősergek csatározásaitól, és (ami még pusztítóbb következményekkel járt) hosszú időn keresztül való itt táborozásaitól mentesítették a hódoltsági és magyarországi területek lakosságát.⁶ A települések felégetése, a falvakban, mezővárosokban és városokban tapasztalható foghíjakra befektetett tőke, a termelési eszközök és a termés feldúlása, elrablása (tegyük hozzá: mindkét részről előforduló gyakorlat), a gazdasági és társadalmi összeköttetések finom hálózatában bekövetkező veszteségek mind csak azt a hasznot emésztették fel, amit a külkereskedelem előnyeit kihasználó paraszt-polgárság megtermelt és felhalmozott. Az ország magyarlakta területei kikerültek abból az övezetből, amelynek népessége éppen ekkoriban nőtt a korábbi kétszeresére-másfélszeresére.⁷ De nemcsak ez okozott beláthatatlan következményeket a magyar gazdaság és társadalom további fejlődésében. Magyarország állandó hadszíntérré válásával, valamint azzal az igénnyel, hogy megszabaduljon idegen hitű hódítóitól, különösen fontossá vált ennek a történeti tényezőnek a jelentősége. Szakály Ferenc szavaival élve: „Magyarország fejlődésének következő két évszázadát csupán a hadsereg–háború és gazdaság–társadalom kölcsönhatásában lehet vizsgálni.”⁸ Azt hiszem, ez a kora újkori magyar társadalom és állam történetének egyik kulcsmondata. Magyarország politikáját, a Habsburg uralkodók elképzeléseiben elfoglalt helyét, alapvető viszonyait az állandó állóháború határozta meg. Ha csupán a kamarai várbirtokok udvarbíráinak számtalan jelentését vennénk figyelembe, az ország helyzetére, gazdasági jellemzőire egyértelműen a „hadi gazdálkodás” szóösszetétel lenne a legkifejezőbb. De nemcsak a várbirtokok váltak eme hadi gazdaság részeivé. Az ország egésze azt a célt szolgálta, hogy a terjeszkedő és becsapásaival nyugtot nem hagyó örök ellenféllel (*Erbfeind*) szemben helyt álljon. Az az ország, amely Nándorfehérvár és Buda elvesztével mindössze egy hosszan elnyúló sávra tá-

⁵ Szakály, 1994. i.m.

⁶ Vö. a tizenötéves háború idején tartott országgyűlések rendi panaszaival az idegen katonaság pusztításai miatt. Kató Sándor: *Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig*. Győr, 1908.

⁷ Szakály, 1994. i.m.

⁸ Szakály, 1994. i.m. 33.

maszkodhatott, az, amelyik korábbi államegységét sem tudta megtartani az Oszmán Birodalommal szemben akkor, amikor még azokkal a területekkel is számolhatott, amelyek immáron ellenfelének adóztak. A védelmi rendszer ellátását pedig (ez már egészen bizonyos) a Magyar Királyság egymagában nem fedezhette. Ha erre a déli védelmi vonal birtokában sem volt képes, az ország belsejének elvesztével még a reményét is feladhatta, hogy önerejéből előteremthesse a védelemhez szükséges pénzt — nem is beszélve egy esetleges visszahódító háborúról.⁹

Nehéz megítélni, hogy a Magyar Királyság mohácsi veresége milyen következményekkel járt általában az országot tekintve. Jóval a statisztikai kor előtti korszakról lévén szó nem hagyatkozhatunk egyedül azokra az összeírásokra, amelyek egykoron nem statisztikai, hanem gazdasági – rendi – államigazgatási szempontoktól vezéreltetve készültek. Ezek forrásértéke és pontossága részben emiatt, részben már elkészítésükkor tapasztalt hiányosságaik miatt vitatható.¹⁰ Miután a Magyar Királyság a 16. század végére három államegységre (Habsburg fennhatóság alatt álló ún. királyi Magyarország, a hódoltság, és az Erdélyi Fejedelemség) bomlott, a három állam eltérő adóigazgatása egymástól eltérő összeírásokat produkált, éppen ezért főként a hódoltsági és a magyarországi források eltérő volta miatt nehéz az összehasonlítás. A forrásokból kiemelhető adatokból nyerhető demográfiai rekonstrukció mindezek miatt igen nehézkes, mivel mind az egykorú adószedők által megszámlált adóegységek, mind pedig az utókor által használt kiszámítási módszerek gyakorta változtak. A különböző összeírások mellett különféle nem statisztikai forrásokat (útleírások, beszámolók, jelentések, illetve kérvények) is vizsgálni kell, amelyek megbízhatósága igencsak kérdéses. Láthattuk, hogy Hans Dernschwam beszámolójából teljesen más kép tárul elénk, mint az egykorú prédikátorok leírásaiból. A főként a háborús pusztításokat felemlető kérvények szintűgy elfogultnak tekinthetők, hiszen eleve azért készültek, hogy a kérvényező az őt ért károk miatt különféle engedményekben részesítsék. További problémát jelent, hogy az ország határai ekkor teljesen bizonytalanok, az egyes államok (Magyarország, Erdély, hódoltság) határai, államszervezetük által lefedett adózók, alattvalók száma mindig az adott helyzettől függő. Az adóztatásra kényszeríthető falvak száma ugyanis abszolút eltérő, függött a pillanatnyi általános és helyi politikai helyzettől, helyi hatalomtól. A vegyes adózású, tehát mindkét, vagy mindhárom állam által adó-

⁹ A Habsburg Birodalom szükségszerű segítségére Szekfű Gyula hívta fel először a figyelmet. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. köt. Bp., 1935. 124–161. Vö. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 38. (1996) 163–217.; Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez, *Keletkutatás* 1995: tavasz 61–86.

¹⁰ Kovacsics József (szerk.) *A történelmi statisztika forrásai*. Bp., 1957. A korszak összeírásairól ld.: Bakács István: A dicális összeírások In Kovacsics 1957. i.m. 51–81., Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történelmi statisztika forrásai. In Kovacsics 1957. i.m. 82–118., Maksay Ferenc: Urbáriumok. In Kovacsics 1957. i.m. 119–144.

zói közé számított területek, falvak, és az adózó népesség számát pedig ugyan-ezen tényezők határozták meg. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy mindezek miatt teljesen pontos adatokkal sosem fogunk rendelkezni, és az ország demográfiai helyzetéről mindössze egy-egy jobban adatolt időszakban keletkezett források alapján készített számításokból, becslésekből fogunk valamilyen képet nyerni.

Fentiekből érthetővé válik tehát, ha a szakirodalomban teljesen különböző népességi adatokat tartalmazó becslésekkel találkozunk. Mint azt Zimányi Vera megállapította, a korszak népességszámításai a középkorvégi, és 18. századi számításokat veszik alapnak, így azok változásai egyben a kora újkorra megállapítottakat is jelentősen módosítják.¹¹ A középkori Magyarország népessége szinte felmérhetetlen, a kutatások–becslések mintegy 3–3,5 millió főre teszik az ország lakosságát, melynek 70–80 százaléka lehetett magyar, a többi más nemzetiségű.¹² Részben ebből a becslésből kiindulva, részben pedig a rendelkezésre álló források alapján a 16. század végi népesség létszáma közel megegyezhetett ezzel a számmal, de a Zimányi Vera által becsült 4–4,5 millió fő is elképzelhető.¹³ Abban, hogy Magyarország 16. század végi népessége nagyjából megegyezhetett a 15. század végivel, vagy az európai trendhez képest csak kis mértékben nőtt a század folyamán, döntő szerepe volt az Oszmán Birodalom támadásának, a háborús pusztításnak. A háború ugyan nem járt totális pusztulással, hiszen például Észak-Magyarországon a lakosság létszáma egy évszázad alatt mintegy megduplázódott, Erdély (természetföldrajzi jellemzői kapcsán) viszonylag védett volt, azonban a délvidéket súlyos veszteségek érték. A háború pusztításai azonban nem állandóan érték az ország népességét, hanem szinte lökészerűen. A tényleges pusztulás leginkább a hadjáratok idején történt. A seregek által érintett területek lakossága részben a bekövetkező embervesztés, részben az elvándorlás miatt csökkent, és érte el a mélypontot. A nyugalmasabbnak tekinthető megszállási időszak azonban jóval békésebb volt, mint eddig hittük. A hadjáratok során érintett lakosságban már éltek azok a védekezési mechanizmusok (menekülés mocsarakba, védett helyekre költözés, az állatok elhajtása, eszközök mobilizálása), amelyek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ne szenvedjen olyan veszteségeket, mint eddig hittük. A földhöz, termelőeszközeikhez való ragaszkodás ekkor még oly nagy volt, hogy

¹¹ Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfiatörténeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*, Bp., 1997. 193–196.

¹² Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 135–161., ill. Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics 1997. i.m. 93–110.

¹³ Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In Várkonyi Ágnes, R. (szerk.) *Magyarország története, 1526–1686.*, Bp., 1987. 285 – 391., 287 – 297., ill. Bakács István: A török hódoltság korának népessége. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Bp., 1963. 115–142.

történtek visszaköltözések, és a népességében megcsappant települések lakossága közel feltöltődött, de (ellentétben Európa más országaival) nem nőtt.¹⁴

Az újabb kutatásoknak köszönhetően a hódolt vidékek 16. századi népességéről, migrációs jellemzőiről jóval több adattal rendelkezünk, így a háborús pusztítások és az országra zúduló támadások hatásait a korábbiaknál jóval hitelesebben tudjuk felvázolni. A hódolt városhálózat népessége a török összeírások szerint lényegesen nem csökkent, de – hangsúlyozzuk – nem is nőtt. A legnagyobb városok (Tolna, Kecskemét, Szeged, Buda, Temesvár) átlagosan 7–8000, néhol 10 000 fős népességűek voltak, így a királyi Magyarország szabad királyi városaival mindenképpen állják az összehasonlítást. Hasonló állapítható meg a magyarországi és a hódoltsági falvakkal kapcsolatban is, hiszen minkét területen a falvak átlagos népessége 140 fő lehetett. A falvak száma ugyan csökkent, ennek azonban elsődlegesen gazdasági és nem népesedési okai voltak. Nagyobb török helyőrségek esetében azonban lényeges változás történt a népesség nemzetiségi összetételében, mivel az eredetileg nagyobb arányban megtelepedett keresztény családok helyét muzulmánok vették át. Ezeken a helyeken a természetes elvándorlás, menekülés mellett jelentős szerepet játszottak a török hatóságok tervszerű kiűritései, áttelepítési akciói. A hódoltsági mezővárosok migrációjának jellemzői tulajdonképpen normálisnak tekinthetők, hiszen az elvándorlás legnagyobb része városokból történt, a migráns személyek pedig abból a társadalmi környezetből kerültek ki, amely tipikusan elvándorló: főként szolgák, földtelenek és nőtlének. Többségük újonnan választott lakóhelyéről hamarosan továbbállt. A migráció iránya is tipikus, általában 5–20 km-en belül, és nem feltétlenül a királyi Magyarországra történt.¹⁵ Persze voltak kivételek, hiszen a nagykereskedőknek alkalmazkodniuk kellett a megváltozott politikai helyzethez, valamint a Bécsset féltő Habsburgok intézkedéseire. Miután a hódoltsági kereskedők gyanússá váltak, és többségüket alkalmasnak találták arra, hogy a töröknek kémkedjenek, kitiltották őket a császárvárosból. Így ezek többsége előbb-utóbb átköltözött valamely Habsburg fennhatóság alatt álló városba, és hódoltsági érdekeit megbízottaival intéztette.¹⁶

Magyarország területét a nemzetiségek viszonylatában érték döntő hatások. A nemzetiségek egyrészt az ország védettebb vidékein éltek, így jelentős népmozgalmi hatások nem érték őket. Az ország középső részén élő magyarság részéről viszont a népesség e természetes növekedése elmaradt. A hódoltság

¹⁴ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 146–152.; Dávid Zoltán: Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez. *Keletkutatás* 1993: ősz 56–68.

¹⁵ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 152–166.

¹⁶ Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. *Századok* 129. (1995) 767–790., ill. az egyes példákra ld.: Gecsényi Lajos: Bécs és a Hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének háttéréhez), *Századok* 129. (1995) 767–790.; Szakály 1995. i. m.

déli részei pedig teljes mértékben elvesztek a magyarság számára. Amíg ott 1522-ben általában és döntően magyar a lakosság, addig 2–3 évtizeddel később elenyésző a számuk, a század végére pedig helyüket szinte teljesen átvették a délről beözönlő délszlávok, akik ugyan addig is nagy létszámban éltek ezen a környéken, illetve az ország belsejében (pl. Ráckeve), de ekkortól kezdve teljesen kiszorították a magyarságot. A Szerémségben a 16. század végén például mindössze 50 magyar háztartást írtak össze. A Temesvári vilajet szandzsákjai közül a lippaiban és a pankotaiban jelentős román letelepedés történt, a gyulaiiban inkább a nemzetiségiak domináltak, a csanádiban a lakosság negyede volt csupán magyar, a mohácsiban ellenben fordított a helyzet: a lakosság negyede délszláv, a többi magyar. Dávid Géza számításai szerint a hódoltság lakosságának mintegy 40 százaléka (közel 360 000 fő) nem magyar nemzetiségű volt.¹⁷

A 17. századi török és magyar források az előző századdal ellentétben elégtelenek az országos elemzésre, mivel az adóösszeírások formálissá váltak, pontos adatot még annyira sem lehet nyerni belőlük, mint a 16. századiakból. Ennél jobb módszer a 18. századi adatokból való visszakövetkeztetés.¹⁸ Mielőtt azonban erre röviden rátérnénk, lássuk, hogy ebben a században hogyan hatottak azok a hadjáratok, amelyek (bármennyire is furcsának tűnik) nagyobb hatást gyakoroltak a népességre, mint az előzőben. Magyarország 16. századi történetének újabb feldolgozása szerint a 17. századot a közállapotok aggasztó és az egész századra érvényesülő romlása jellemezte. Ennek okai elsősorban szociálisak, hiszen a társadalomból kiszakadt népelemek (főként a hajdúk és végvári katonák) minden alkalmat megragadtak arra, hogy a polgárháborús viszonyok közepette szerezzenek élelmet, vagyont, jövedelmet. A társadalomból kiszakadt elemek újbóli beillesztése, szocializálása akkor óriási problémát jelentett, s nem véletlen, hogy Bocskaitól kezdve szinte az összes erdélyi fejedelem évtizedeken keresztül igyekezett a hadakozásból és annak melléktermékéből, a rablásból megélő hajdúkat letelepíteni. Azokat a hajdúkat, akiknek hadi erejét aztán szinte minden olyan politikai szereplő igyekezett felhasználni, aki ebben az időszakban Magyarország és Erdély viszonyaiban porondra lépett.¹⁹ A 15 éves háború pusztításait a népesség általában ki tudta heverni. Zimányi Vera számításai szerint a termelőeszközök mintegy 20 százaléka pusztulhatott el, de ez nem egyenlő az emberveszteséggel. Zimányi elsősorban az uradalmak népességét vizsgálva kimutatta, hogy a 17. században még további népességnövekedést regisztrálhatunk.²⁰ E században azonban az Erdélyi Fejedelemség hatókörének

¹⁷ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 167–169.

¹⁸ Zimányi Vera: Magyarország 16–17. századi demográfia-történeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics 1997. i. m. 193–196.

¹⁹ Pálffy Géza: *16. század*. Budapest, 2000.

²⁰ Zimányi Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert*, Eisenstadt, 1962.; Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Bp., 1968.; Maksay Ferenc: *Urbáriumok, XVI–XVII. század*. Bp., 1959.

kiszélesedése a hajdúfelkelésekkel együtt oda vezetett, hogy a 17. században állandóvá váltak az erdélyi támadások, amelyek éppen azokat a területeket érintették, amelyek lakói addig viszonylagos, vagy teljes védeltséget élveztek. Az erdélyi fejedelmek, továbbá a hajdúk támadásait a lakosság (miután rövid ideig tartottak) nagy nehezen ki tudta heverni, de azok a nyugodt termelést mindig megakasztották, így hatásaikat tekintve hasonlóak lehettek a Nyugat-Európában dúló harmincéves háború pusztításaihoz, igaz annak mértékét a felszabadító háborúkig sosem érték el.

A hódoltság és a királyi Magyarország viszonyát tekintve azonban e században más elemeket is figyelembe kell venni. Az ún. „hosszú” háborút lezáró zsitvatoroki békében a két állam között a peremvidék jogi, adózási helyzetéről pontos megállapodás született, amelyet a felek saját érdekükben igyekeztek betartani.²¹ Ugyanakkor a 17. században az oszmán hatalom helyi intézményei visszaszorultak a magyarországi és helyi intézményekkel (vármegye, parasztvármegye) szemben, amelyek csökkentették a török hatóságok beavatkozását. (Igaz, a magyarországi vármegyék érdekeit fegyverrel képviselő végváriak becsapásai ezzel együtt gyarapodhattak. Nem véletlen, hogy a lakosság önvédelmét ellátó parasztvármegyék szerepe éppen ebben az időszakban nőtt meg.)²² Noha a bécsi és a magyar hadvezetésben a magyar–oszmán összecsapások során a „felégetett föld taktikája” viszonylag korán, a 16. század első felében felmerült, alkalmazására csupán egy-egy akció során került sor, mivel mind Bécsben, mind pedig a számottevő politikai szerepet játszó magyar államférfiak pontosan tudták, hogy a magyarországi végvárrendszer ellátásában a hódolt területeknek jelentős szerep jutott. Emellett a hódolt területek felperzselésével nemcsak a magyarországi állatkivitelhez szükséges állatállomány tenyésztőhelye szűnt volna meg, hanem az állatkivitelben addigra alkalmazott, és pompásan bevált kereskedelmi rendszer bonyolult szálait érték volna olyan mérvű károk, ami a kereskedelem felbomlását jelentette volna.²³ Ezzel azonban a királyi Magyarország legnagyobb és legmegbízhatóbb jövedelmétől esett volna el, s a harmincadok, valamint azok jövedelme nélkül a török ellen emelt védelmi rendszer finanszírozása megoldhatatlanná vált volna. A kora újkori Magyarország legnagyobb, mindennaposra váló feladata, vagyis az állandó végvári katonaság fenntartása emellett úgy is csorbát szenvedett volna, hogy a végváriak nagy része is a nekik (mintegy zsold helyett) juttatott földből élt, vagyis nem fűződött semmilyen érdeke a termelés és a termelők pusztításához. Ugyanez érvényes a nyugalmi időszakot tekintve a magyarországi oszmán államrend-

²¹ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban* Bp., 1981.

²² Szakály Ferenc: Magyar nemesség a hódoltságban. *Századok* 126. (1992) 562–631.; Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Bp., 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.), Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 49.)

²³ Pálffy Géza: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról (16–17. század). *Kubinyi-Emlékkönyv* (megjelenés előtt)

szerre is, hiszen a termelők elpusztításával megszűnt volna a tímárbirtokos jövedelme.

Ezek után érthető, hogy a legnagyobb pusztulással miért éppen a visszafoglaló háborúk jártak, hiszen ekkor Magyarország állandó és folyamatos hadszínterré vált, egy olyan háborúban, amely a kor ellátási nehézségei és szokásai következtében még nagyobb pusztítással járt, mint az addigi végvárharok. A császári seregek döntő többségét ekkor a modern elképzelések szerint szervezett és felszerelt zsoldosokból álló tömeghadsereg alkotta. A katonaság, valamint a számára szükséges logisztika (igás és háta állatok) élelmének beszerzése a korszak gazdasági viszonyai közepette nem történhetett kizárólag utánpótlási vonalak kiépítésével. Az idegenekből álló seregek folyamatosan nyomultak előre, és olyan „hivatásos” zsoldosokból álltak, akik zsoldból és nem az általuk megművelt földből éltek (erre maga a hadakozás és a gyors előrenyomulás sem nyújtott lehetőséget). Az élelem beszerzése is a nyugat-európai hadszínterekhez hasonlóan általában helyben, vagyis a hadi területnek tekintett ország parasztjaitól, kézműveseitől, városi polgáraitól történt.²⁴ Mivel több éven át tartó hadi tevékenységről volt szó, a katonaság telettése sem az országon kívül történt, hanem az országon belül, így a mintegy szabad rablásra engedélyt nyerő katona személyében a korábbiaknál élőködőbb réteg használta ki a magyarországi termelőket, hiszen maga sem volt termelő, mint a korábbi végvári katona. A 17. század utolsó harmadát éppen ezért jellemezte a vármegyék és városok által benyújtott, a katonaság rablásait panaszló kérvények sokasága. A császári katonák rablásait Esterházy Pál nádor, valamint az elfogultsággal egyáltalán nem vádolható felső-magyarországi német hadbíró egyaránt elítélte: „*száz év alatt nem fizetett annyit az ország, mint amennyit az elmúlt két évben az idegen katonaságnak. Aligha van még egy keresztény ország, mely hasonló sanyarú sorsra jutott volna, ha ez így megy tovább, a nép egymás után otthagyja ősei földjét, s akkor a fejedelem nemsokára sivár pusztaság és lakatlan erdők felett fog csupán uralkodni.*” Az idegen katonaság tehát úgy bánt az ország népével, mintha megszállt országban lenne, és ezt a kuruc mozgalmak által leginkább érintett felső-magyarországi régióban még inkább igaznak tekinthetjük. Fellépésüknek az lett az eredménye, hogy az addig annyira bolygatott népesség állandó készenlétben élt, állandóan felkészült arra, mikor kell menekülnie, átköltöznie egy biztonságosabb helyre.²⁵ A másfél század alatt kialakult szabályok, a „vitézi törvények”, amelyek a magyar–török kényszerű együttélést bizonyos keretek

²⁴ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.) 53–64.

²⁵ Wellmann Imre: Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 18. (1975) 701–730., 701–715.; Wellmann Imre: Gazdasági élet Magyarországon a felszabadító háború idején. In *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Salgótarján, 1987. 40–78., ill. ugyanebben a tanulmánykötetben: Fenyvesi László: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683–1687). 103–124.; Varga J. János: Insurrekció, kvártély és porció (Megyei teherviselés a felszabadító háború időszakában) 125–133.

közé szorították, immáron érvénytelenné váltak. A többé-kevésbé visszavonuló oszmánok részéről ekkor már a „meg nem tarthatóság” érzése volt a döntő, vagyis a általuk birtokolt országrészből igyekeztek még annyi jövedelmet megszerezni, amennyit lehetett. Ehhez hozzájárult, hogy miután a császári seregek részéről nem egységes előrenyomulásról volt szó, hanem a támadó csapatok háta mögött, bekerítve ugyan, de szigetszerűen megmaradtak török helyőrségek, ahonnan (szükségszerűen) a hátszázgot voltak kénytelenek pusztítani, hiszen utánpótlási vonalaikat nagyrészt elvágták.

Amennyiben a török erőket maguk előtt toló császári csapatok elhagyták az ország egyes területeit, illetve a hadakozás egyes vidékeken megszűnt, a visszatérő lakosság ekkor sem nyugodhatott, hiszen a néhány évre rá kitört Rákóczi-szabadságharcra összefüggő hadakozások ismételt feldúlták azokat a falvakat is, amelyekben éppen ekkor indulhatott meg a gazdaságok újjáépítése, ahol a lakosság visszaköltözése ekkor érhetne volna el azt a fokot, amely a biztos megtelepedés előfeltétele volt. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc nagyrészt éppen az azt megelőző kuruc felkelésekben leginkább érintett társadalmi rétegre, vagyis a korábban kivívott szabadságaikat, előjogaikat féltő „vitézli rendre” támaszkodott. A 16–17. században létrejövő védelmi rendszert fenntartó végváriak ugyanis különleges helyzetüknek köszönhetően olyan kiváltságokat szereztek, amelyek kiemelték őket a jobbágyok közül, jó néhányuk nemesi szabadságot vívott ki, a többiek pedig a nemesi rend által bírt jogok közül számosat megszereztek. Miután a végváriakra immáron nem volt szükség, megindult az ott szolgáló katonaréteg ismételt alávetése, megszerzett kiváltságaiknak elvétele. A hajdúkhöz hasonlóan az ő „szocializációjukra” is szükség volt, és a kuruc felkelések társadalmi háttereként e konfliktus is hozzájárult ahhoz, hogy a császári csapatokkal csatározó kuruc erők jelentős károkat okozzanak az éppen újjáépülő ország népességében. Ehhez nagy mértékben hozzájárult, hogy a kuruc seregek nagy csatákban jórészt vesztek, így portyázással igyekeztek sikereket elérni. Ez a „gerillaharc” azonban éppen a termelőkre nézve járt a legpusztítóbb következményekkel. Új tényezőként használták ki a nemzetiségeket. A Habsburgok főként a frissen letelepedett szerbeket buzdították arra, hogy önmaguk védelmében pusztítsák el a kurucok mellett állók falvait, mezővárosait. Ennek következtében a Délvidék szinte teljesen elpusztult, de a nagy népmozgásoktól addig mentes alföldi mezővárosokból is rengetegen menekültek el. Sajnálatos módon a hadakozások során a felégetett föld taktikáját immáron erőteljesen alkalmazták, ami elsősorban kitelepítésekkel, falvak elpusztításával járt.²⁶ Az országban állomásozó katonaság ellátására

²⁶ Wellmann Imre: A népesség sorsa a szabadságharc idején. In Köpeczi Béla – Hopp Lajos – Várkonyi Ágnes, R. (szerk.) *Rákóczi-tanulmányok*. Bp., 1980. 33–58., Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.) *Pest megye múltjából*. Bp., 1965. 9–94., 56–60.; Benda Kálmán: Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In Köpeczi – Hopp – Várkonyi 1980. i.m. 141–158., ill. Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség*,

bevezetett új adórendszer, és annak szigorú behajtása szintúgy nehezítette az ország lakosainak helyzetét. Ehhez járult az 1707 és 1710 között kitört súlyos pestisjárvány. A járványban elhunytak száma nem ismert, csupán becslésekre hagyatkozhatunk, de eszerint 300 000 és másfél millió között lehetett azok száma, akik részben ily módon kerültek a háború áldozatai közé. A Szepesség legnagyobb városában, Lőcsén összesen 2060, Rozsnyón 2025 halottat számláltak össze. Pest megyében pedig mintegy 23,8 százalékos pusztulással számoltak. Emellett súlyos veszteségek érték Bihar, Szabolcs, Szatmár megyék népét, valamint a Hajdúság és a Kunság területén élőket.²⁷

Az állandó mozgó seregek jelenléte miatt Magyarország népessége a Rákóczi-szabadságharc után mintegy 4 millió fő lehetett, ami szinte megfelelt a 16. századra becsülhető mennyiségnek. Ennek okai elsősorban az elhúzódo tizenötéves éves háborúra, az erdélyi fejedelmek (Bocskai István és hajdúi, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György) támadásaira vezethetők vissza. Ezek a hadjáratok rövid távon átvészelték lettek volna, de olyan gyorsan követték egymást, hogy hosszú távon a lakosság regenerációját jelentős mértékben akadályozták. A legnagyobb pusztítást ezzel együtt a visszafoglaló háborúk, valamint a Rákóczi-szabadságharc hadakozásai okozták. A Szekfű által megrajzolt kép elsősorban ezekre volt jellemző, és nem a 16–17. századi állapotokat tükrözi. A három évtizeden keresztül szinte megszakítatlanul folyó hadjáratok olyan pusztításokat okoztak, amelyek hatására a 17. századi népességgyarapodás elveszni látszik, és az ország lakossága csupán a 16. századi szintet tudta megtartani. Az ország magyar nemzetiségű lakosságának aránya a 15. századi 70–80 százalékról 50 százalékra esett vissza, és noha a nyelvhatár lényegesen nem módosult, a vegyes magyar–nemzetiségi területek nagysága lényegesen lecsökkent, és a tisztán nemzetiségi vidékek aránya jóval nagyobbá vált. Az újabb kutatások szerint összességében 650–800 000 fős veszteséggel számolhatunk, mely egyrészt a bekövetkező embervesztésből, másrészt az elmaradt lakosságnövekedésből eredt.²⁸

---

hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.) 72–73.

²⁷ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Bp., 1989. 25–80., 25–39. A pestisre: Wertner Mór: *Die Pest in Ungarn, 1708–1711*. Leipzig, 1880.; Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban. In Keleti – Lakatos – Makkai 1965. i.m. 9–94.

²⁸ Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In Kovacsics 1997. i.m. 141–171., 171.

**WAR AND POPULATION IN EARLY MODERN HUNGARY
(16–17TH CENTURY)***Summary*

The author emphasises that it is not possible to determine the exact population size of early modern Hungary because of the lack of suitable historical sources but the main trends and characteristics can be explored. The period between the first quarter of the 16th century and the first decade of the 18th century can be described by permanent state of war which decisively influenced the population development of that age. The direct impact of war in the 16–17th centuries was not so serious as the accounts of the travellers of the epoch and the works of historians analysing their descriptions suggested till now. Early modern society and economy had probably better conditions even in that period. The verses, prayers and meditations can prove this statement describing very vividly the merchants and peasant-businessmen-entrepreneurs who lived in welfare and in abundance of money and all kinds of goods.

The war against the Ottoman Empire struck in the most serious way first of all the southern part of the country where the population almost entirely changed and the regions where the Hungarian had formerly lived in majority were populated by Southern Slavs. The territories out-of-the way did not suffer serious losses in the 16th century not such as in the time of the campaigns led by the princes of Transylvania (Bocskai, Bethlen, the two György Rákóczi) in the first half of the 17th century when the plundering troops of the soldiers broken away from the society (the so called hajdúk) caused great devastation. Even larger population decrease accompanied the wars of liberation (1683–1699) and the independence war led by Ferenc Rákóczi (1703–1711). In that time because of the campaigns of the foreign armies, which did not want to settle down for a longer time, and the plunders of the irregular troops of Rákóczi, who first of all waged guerrilla war, the 16–17th century population growth of the country was lost, population size must not have been larger than the estimated one for the turn of the 15–16th centuries. The proportion of the ethnic groups living on the territory of the country has significantly changed. The proportion of the Hungarian population of about 80% estimated for the beginning of the 16th century has come down to about 50% and the proportion of the ethnically mixed territories has significantly got larger compared with former periods.

SOMOGY MEGYE NÉPESSÉGE A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN A LÉLEKÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN

DÁNYI DEZSŐ †

Mária Terézia – korának halandó szemléletét követve – a népesség számának és szám szerinti változásának ismeretét politikai-gazdasági programja elengedhetetlen feltételének tartotta. A szándék és a megoldás viszonya hű tükörképe a korabeli államigazgatás realitásokat nem ismerő, illetve mellőző magatartásának.

Amint a következőkben részletesebben is bemutatjuk, elrendelték, hogy minden település, minden évben 110 adatot gyűjtsön össze és közölje azokat felettes szerveivel. Rendszeresen meg kellett tehát állapítani a települések össznépeességszámát, rendi-társadalmi rétegeinek nagyságát, természetes és tényleges népmozgalmuk adatait.

A nemtelen népesség conscriptiójának fennmaradt dokumentumai – az egyszerű matematikai hibákat nem részletezve – azt is bizonyítják, hogy az összeírás definíciói pontatlanságainak, hiányosságainak köszönhetően igen problematikus a települések demográfiai jellemzőinek összehasonlítása. Másrészt mennyiségileg elenyésző – egy-egy járásban féltucat-tucat lakost kitevő – „rétegek” (például a szerzetes- és apácarendekbe lépők száma) adatai is terhelik a további elemzést. Az országban több területi levéltár őrzi az 1773–83. évi nemtelen népesség összeírásának dokumentumait. Somogy megye kiválasztását a forrás teljessége, folyamatossága indokolta meg. Az 1773–83. évi Somogy megyei összeírások feldolgozása és közlése során néhány adatot mellőztünk. Nem közöljük például településenként a koldusok, szerzetesek, kiszolgált katonák stb. számát, vagy a rétegenkénti házasságkötési koradatokat, mert az utóbbi számokból nem állapítható meg az első házasságkötések száma, kor szerinti megoszlása stb.

A leírtakat szem előtt tartva hangsúlyozzuk, hogy mindezek ellenére ez a magyarországi népességösszeírás nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő történeti demográfiai forrás. A korabeli Helytartótanács tudós munkatársai is érzékelték – mint a „Szerény megjegyzések” írója – az összeírás jelentőségét.¹ Mindezek alapján úgy véltük, hogy ennek a pretranzíciós forrásnak mélyebb elemzése megérdemli a családrekonstrukciós adatokkal való kiegészítést, ha lehet a még alaposabb analízist. A magyar történeti demográfia sem mulasztotta el ennek a forrásnak jelentőségét figyelmünkbe ajánlani.²

¹ Dányi, 1960.

² Thirring G. 1903. Fügedi, 1966. Őri, 1994.

A továbbiakban részletezett adatok és mutatók tartalmát és pontosságát a következő tények mérlegelése helyesbítheti:

- A józsefi területi közigazgatási reformok több település határát módosították. Puszták, majorok 1787-ven több esetben más településhez tartoztak, mint 1773–1783-ban.
- A települések össznépességszáma a jobbágyok, szolgák és extraneusok összege. Az egyéb kategóriába sorolt populáció adatai nem szerepelnek,
- A települések folyó évi természetes szaporulatának és vándorlási egyenlegének összege többször különbözik a következő év össznépességének számától.
- Ha a Somogy megyei 1783. évi conscriptio járásonkénti össznépesség számát vetjük össze az 1787. évi népszámlálás népességszámával, akkor az alábbi eltéréseket kell mérlegelnünk:

1. Somogy megye járásainak népességszáma 1783-ban és 1787-ben

Járás	A népesség száma		1783
	1783-ban	1787-ben	1787 = 100,00
Igali	38 066	39 145	97,24
Kanizsai	32 261	49 973	64,56
Kaposi	33 659	40 346	83,43
Szigetvári	34 783	51 869	67,06

Az Igali és a Kaposvári járás két forrás közötti különbségének aránya magyarázható a négy év természetes szaporulatával. A Kanizsai és a Szigetvári járás conscriptio szerinti népességszáma azonban igen alacsony a józsefi adatokhoz viszonyítva. Lehetséges, hogy ebben a két járásban az uradalmak (kastélyok, kúriák) területén élő nem nemes népet, szolgákat, kisebb tisztviselőket nem írták össze.

A függelékben mellékeljük az 1773–1783. évi Somogy megyei összeírás évenkénti járási adatait, valamint az 1787. évi népszámlálás településenkénti lélekszámát az 1783. évi közigazgatási beosztás szerint.

*

Úgy véljük, hogy az utóbbi évek nyugat-európai történeti demográfiai kutatása olyan adatokra, szemléletmódra és módszerekre támaszkodik, amelyeknek igen rövid felvázolása elősegítheti a hazai történeti demográfiai elemzések elmélyítését.

Mindenekelőtt kiemelendő, hogy a történeti demográfiai kutatás információs alapanyaga – a felhasználható adatok nagyságrendje és tartalma – vált gazdaggá. Ez a tömeges méretekben elvégzett családrekonstrukciós műveleteknek

köszönhető.³ A családrekonstrukciók nyomán Angliában, Franciaországban, Svédországban, Hollandiában, Németországban az össznéesség számának meghatározását célzó – korábban súlyponti feladatnak minősülő – kutatások kissé háttérbe szorultak. Megszűnt tehát a hazai történeti demográfiai kutatásokat is jellemző azon képlet, amely különféle, demográfiai és nem demográfiai célzatú források adataiból – rendszerint kerekített szorzószámokat alkalmazva – elsősorban az össznéesség számát törekedett meghatározni. Az össznéesség szám megközelítésének korábbi centrális szerepe tehát csökkent. Ezen témaváltás mögött azonban szemléletmódosulás áll.

Napjaink nyugat-európai történeti demográfiája azt elemzi, hogy a pretranzíciós korszakban a fertilitás, a mortalitás, a nupcialitás miként módosult kölcsönös összefüggések vagy – és egyéb ökonómiai, szociológiai, vagy éppen biológiai faktorok bonyolult kölcsönhatásának tulajdoníthatóan. Így vált megkülönböztetett jelentőségűvé – kifinomult ökonometriai módszereket alkalmazva – az életszínvonal, a termés, az árak, a piaci integráció termelékenységre, halandóságra, nuptialitásra gyakorolt rövid és hosszú távú hatásainak elemzése.⁴

Napjainkban terjedelmes, mélyreható vita részletezi a homeostazis elméletének realizálódását, kiemelve, vitatva a nupcialitás meghatározó faktor jellegét a pretranzíciós időszakban. Nem zárható ki ugyanis, hogy a nupcialitás különféle okokra visszavezethető módosulása idézte elő a fertilitás csökkenését, és a mortalitás is igazodott ezekhez a demográfiai képletekhez.⁵

Nem meglepő, hogy a népesség politikai szemléletmódja, vallási hovatartozása is az újabb elemzések témájának egyik alkotóeleme. A családrekonstrukciók bizonyították, hogy a kálvinista populáció fertilitása alacsonyabb volt, mint a katolikus népesség termékenysége.⁶

A sokoldalú, kifinomult demográfiai mutatószámok arra is ösztönözték a kutatókat, hogy a népesség számának és egyéb demográfiai jellemzőinek visszavetítését – back-projection – egyre bonyolultabb matematikai módszereket alkalmazva újra megkíséreljék.⁷ Nagyon tanulságos és a hazai viszonylatban sem mellőzhető, hogy éppen a családrekonstrukció tömeges megjelentetése váltott ki belső vitát a történeti demográfusok között. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a vándorlás módosítja a fertilitás és a nupcialitás színvonalát. Megjegyzendő, hogy Louis Henry ennek a korrekciónak a szükségességére már korábban is felhívta a történeti demográfusok figyelmét.⁸

Beismerjük, hogy az elkövetkező Somogy megyei elaborátumokban az újabb nyugat-európai demográfiai szemléletmód és módszertan követelményei-

³ Wrigley-Schofield, 1981. Bengston-Fridlitzius, 1989. Bengston, 1993.

⁴ Beaudry, 1976. Biraben, 1976. Lee, 1981. Galloway, 1985. Galloway, 1988. Chevret, 1993.

⁵ Smith, 1977. Lee, 1985. Nusteling, 1993.

⁶ Hörling, 1998. Janssen, 1998.

⁷ Lee, 1974.

⁸ Ruggles, 1992. Wrigley, 1994.

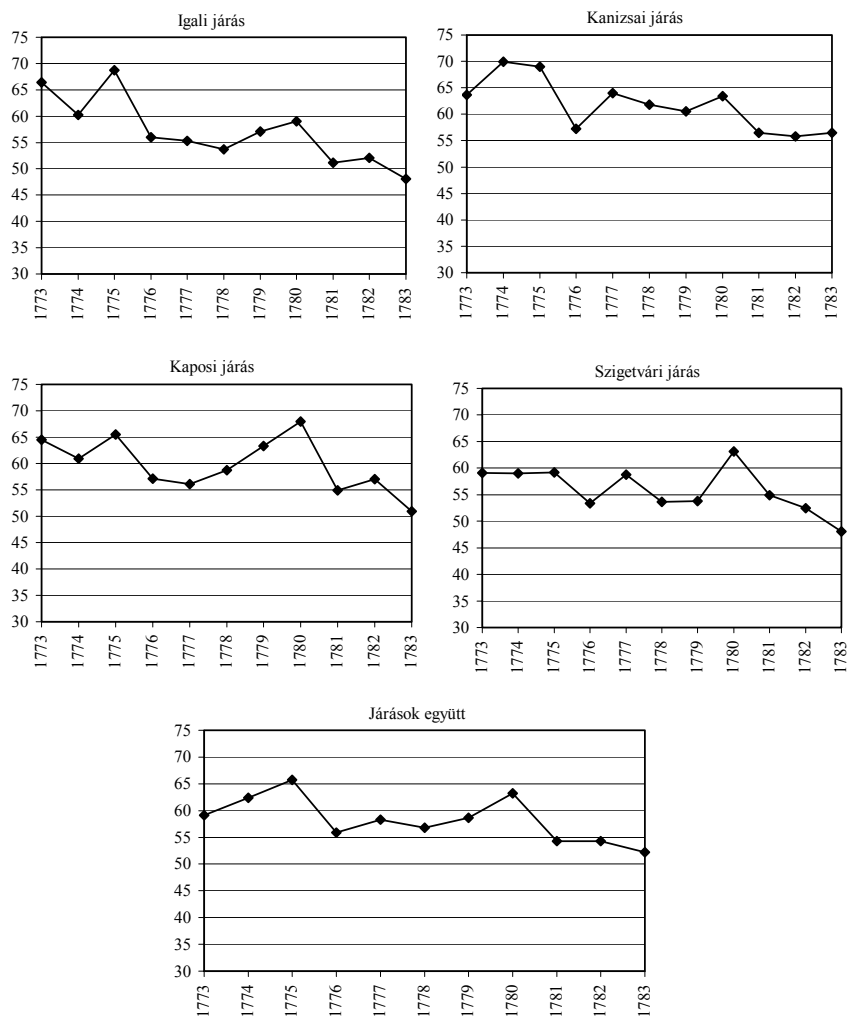
nek – objektív és szubjektív okok miatt – csak szerény mértékben felelhettünk meg.

Születési arány

Somogy megye járásaiban az 1773–1783 évben igen magas volt a születési arány, hullámainak trendje azonban hanyatló tendenciát sejtett. Tanúi vagyunk tehát annak, hogy a demográfiai pretanzíciós időszakban, különösen rövid távon, kisebb-nagyobb demográfiai konjunktúrák és dekonjunktúrák formálódtak ki.

2. Születési arány járásonként (‰) 1773–1783

Járás	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Igali	66,4	60,2	68,7	56,0	55,3	53,7	57,1	59,0	51,1	52,1	48,1
Kanizsai	63,7	69,9	69,0	57,2	64,0	61,8	60,5	63,4	56,5	55,8	56,5
Kaposi	69,5	60,9	65,5	57,1	56,1	58,7	63,3	68,0	54,9	57,0	50,9
Szigetvári	59,1	59,0	59,2	53,4	58,8	53,6	53,8	63,1	54,9	52,5	48,1
Együtt	59,1	62,4	65,7	55,9	58,3	56,8	58,6	63,2	54,3	54,3	52,2

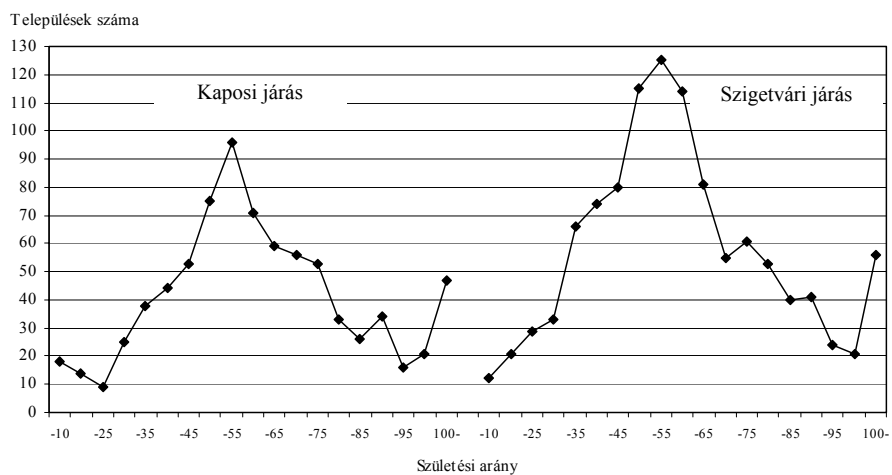
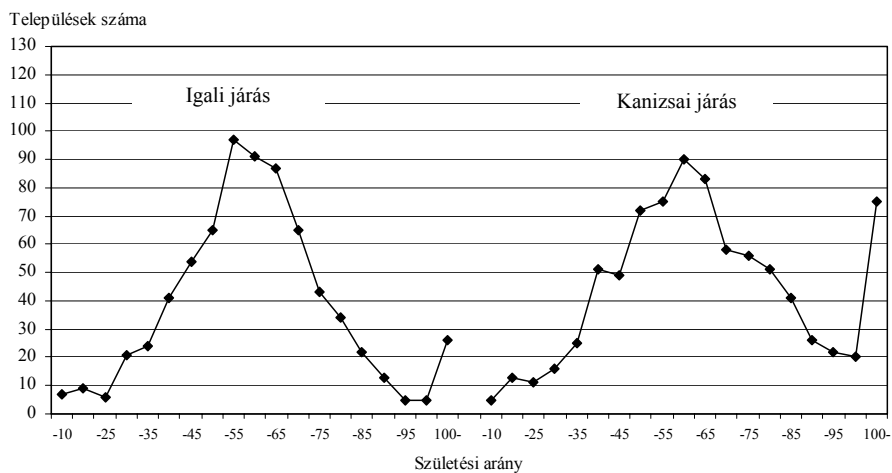

*I. Születési arány járásonként (%)
1773–1783*

Elrendezzük a községeket születési arányszámuk nagysága szerint. Az alábbi táblázat és grafikon szerint mind a négy járásban leggyakoribb az 50–60%-os születési arányszám. Ezek a községek a járások településeinek 10–14%-át teszik ki.

3. A települések száma járásonként (1773–83) születési arány szerint

Születési arány ‰	Igali	Kanizsai	Kaposi	Szigetvári
	járás			
–10	7	5	18	12
10–20	9	13	14	21
20–25	6	11	9	29
25–30	21	16	25	33
30–35	24	25	38	66
35–40	41	51	44	74
40–45	54	49	53	80
45–50	65	72	75	115
50–55	97	75	96	125
55–60	91	90	71	114
60–65	87	83	59	81
65–70	65	58	56	55
70–75	43	56	53	61
75–80	34	51	33	53
80–85	22	41	26	40
85–90	13	26	34	41
90–95	5	22	16	24
95–100	5	20	21	21
100–	26	75	47	56
Összesen	715	839	788	1101

II. Települések száma a születési arány szerint (‰) járásonként
1773–1783

4. A községek száma évenként a születési arány szerint
Igali járás

Születési arány (%)	Községek száma												
	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783		
<=10	2	0	0	0	0	0	0	0	1	2	1	1	
<=20	0	0	1	0	0	2	0	1	0	0	1	4	
<=25	0	0	0	0	0	2	1	0	0	1	0	2	
<=30	1	1	1	3	2	2	4	3	1	1	3	1	
<=35	0	0	3	3	3	3	2	2	4	2	3	2	
<=40	4	3	0	3	4	5	2	2	1	7	3	9	
<=45	3	2	0	5	5	3	4	3	3	10	10	9	
<=50	1	5	4	9	8	9	4	4	4	5	6	10	
<=55	5	8	5	7	7	10	7	12	15	9	12	12	
<=60	6	8	7	8	7	11	8	10	8	13	9	5	
<=65	9	13	7	12	5	5	13	7	4	6	6	6	
<=70	6	8	6	4	5	8	11	4	5	5	3	3	
<=75	7	6	6	2	3	2	2	1	1	6	2	2	
<=80	7	5	6	1	2	2	3	4	2	1	1	1	
<=85	3	1	4	3	5	1	1	3	0	1	0	0	
<=90	2	1	4	1	0	0	2	1	2	0	0	0	
<=95	2	0	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	
<=100	2	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	
>100	4	2	3	1	3	1	2	5	2	1	2	2	
Összesen	64	64	58	63	64	64	64	68	68	69	69	69	

Kanizsai járás

Születési arány (‰)	Községek száma												
	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783		
<=10	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0
>10	1	0	1	4	1	1	2	0	1	1	1	2	0
<=20	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2
>20	2	2	1	2	0	0	1	3	2	2	0	3	3
<=30	2	3	2	6	1	1	0	1	3	4	4	2	2
>30	6	2	3	3	2	5	5	6	5	5	4	10	4
<=40	6	4	2	4	4	1	5	3	6	9	9	5	5
>40	7	4	4	3	5	8	8	3	12	10	8	8	6
<=50	3	7	7	10	9	7	6	6	6	6	8	6	6
>50	7	7	8	7	8	10	5	10	11	5	12	5	12
<=60	6	9	12	5	7	6	8	9	4	9	8	8	8
>60	4	4	4	4	5	4	7	6	6	9	5	5	5
<=70	3	2	6	4	4	5	8	7	8	6	9	5	5
>70	3	4	3	6	9	4	4	7	8	4	4	4	4
<=80	3	7	5	3	1	8	2	5	5	1	2	4	4
>80	4	1	3	2	5	2	4	4	0	0	3	1	1
<=90	1	5	3	1	2	3	1	3	2	2	0	1	1
>90	3	3	1	1	4	0	1	2	2	2	1	2	2
<=100	9	8	10	7	6	6	7	9	6	6	4	3	3
Összesen	70	74	77	74	75	74	73	80	81	80	81	80	81

Kaposi járás

Születési arány (‰)	Községek száma												
	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783		
<=10	1	1	1	2	2	2	2	0	1	3	3	2	
>10	0	1	1	1	1	1	1	2	1	1	3	2	
<=20	0	0	0	1	2	0	0	0	0	1	3	2	
>20	4	4	0	3	2	1	1	1	4	0	3	3	
<=30	2	2	2	3	5	4	2	2	2	6	8	2	
>30	1	3	4	4	3	4	4	4	3	5	4	9	
<=40	1	2	0	8	10	4	2	2	1	12	4	9	
>40	6	10	6	6	4	8	6	6	5	5	4	11	
<=50	6	12	7	12	7	11	12	5	6	6	7	11	
>50	6	4	10	5	9	7	6	7	9	4	4	4	
<=60	2	11	5	6	3	4	5	5	6	6	8	4	
>60	7	2	9	2	6	3	4	4	9	3	5	6	
<=70	6	8	3	4	5	5	4	4	6	5	6	1	
>70	4	0	4	1	4	4	6	5	0	0	1	4	
<=80	2	1	6	0	1	3	4	1	6	2	2	0	
>80	3	4	2	3	3	2	7	4	0	4	4	2	
<=90	5	1	2	1	0	2	2	2	0	1	2	0	
>90	4	3	2	1	0	3	2	1	5	0	0	0	
<=100	9	5	2	2	2	3	3	3	10	3	6	2	
>100													
Összesen	69	74	66	65	69	71	72	74	77	77	77	74	

Szigetvári járás

Születési arány (‰)	Községek száma													
	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783			
<=10	5	0	2	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0
>10	3	4	2	2	0	0	2	0	1	2	3	1	2	2
<=25	2	3	5	3	2	3	3	1	3	1	3	1	3	3
>25	5	2	2	5	2	4	4	5	2	2	2	2	2	2
<=35	2	5	4	4	6	9	9	5	3	8	10	8	10	10
>35	2	6	3	9	4	10	8	8	5	10	8	10	8	9
<=45	6	9	7	9	6	8	7	7	0	6	12	6	12	10
>45	8	8	11	7	9	10	10	17	8	8	14	8	14	15
<=55	10	9	11	17	12	11	11	11	14	12	6	12	6	12
>55	12	12	8	4	13	11	15	10	9	11	9	11	9	9
<=65	8	7	5	10	7	6	6	2	13	8	9	8	9	6
>65	4	5	8	7	5	3	3	5	4	7	2	7	2	5
<=75	3	6	8	6	5	7	7	6	8	4	2	4	2	6
>75	3	6	10	6	7	3	3	7	5	3	3	3	3	0
<=85	8	2	4	1	7	1	1	1	3	4	6	4	6	3
>85	8	5	1	4	4	2	2	2	5	6	3	6	3	1
<=95	3	1	1	2	5	2	0	0	3	3	2	3	2	2
>95	1	3	5	2	0	2	2	1	3	2	1	2	1	1
<=100	6	7	2	1	6	5	5	6	9	5	4	5	4	5
>100														
Összesen	99	100	99	99	100	100	100	100	100	101	102	101	102	101

Halandóság

A Somogy megyei halandóság elemzett időszakunkban igen magas és igen nagymértékben hullámzik. Krízis évek is (1775, 1779) regisztrálhatók. A halandóság területi, járási arányai hasonlóságuk ellenére is egyedi jellegűek. Így például megállapítható, hogy

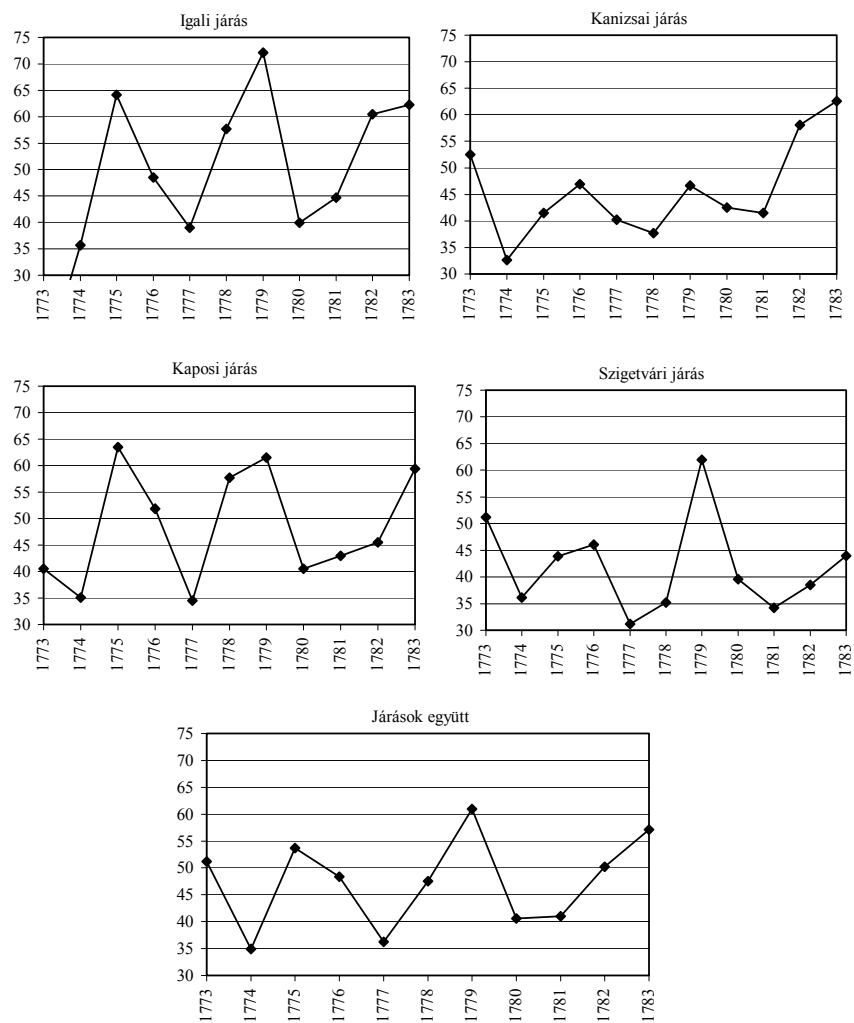
- igen rövid periódusok alatt olykor kétszeresére emelkedik a halandóság, sőt az egymást követő évek halálozási aránya között igen jelentős a különbség,
- a halandóság hullámvonala a négy járásban igen hasonló, de a csúcspontok és a mélypontok a járásokban nem ugyanabban az évben jelentkeznek,
- szembetűnő, hogy a Kanizsai járás halandósága a legalacsonyabb.

Következő táblázatunk és ábráink tanúsítják fentebbi megállapításainkat, feltételezhetően a kisebb-nagyobb járványok útvonalát, terjeszkedését.

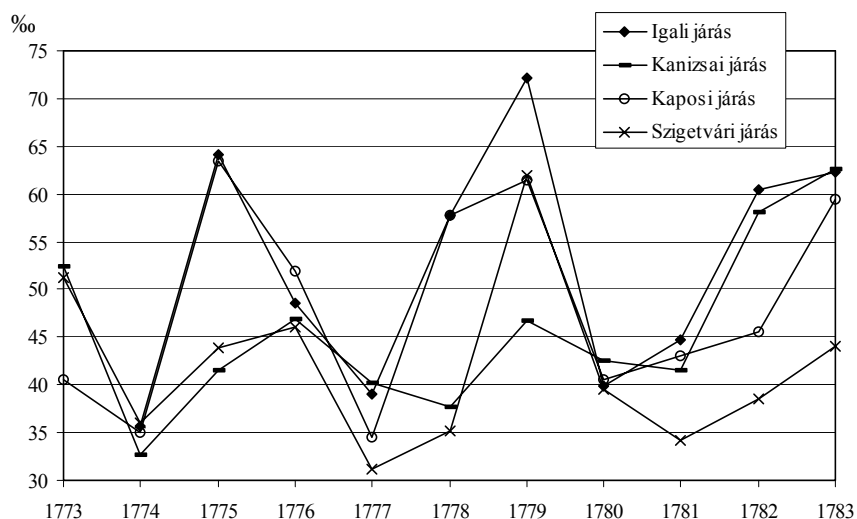
A leírtak mérlegelése során szem előtt tartandó, hogy halandósági adataink, arányszámaink valószínűleg kisebb-nagyobb mértékben torzítottak. Kisebb nagyobb járványok idején ugyanis az anyakönyvekbe bizonyára nem jegyezték be minden halálesetet és különösen a csecsemőhalálozás, a halva születés lehet alulregisztrált.

5. Halálozási arányszámok (‰) Somogy megye járásaiban

Járas	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Férfi											
Igali	12,7	38,0	66,8	48,0	39,0	59,7	71,4	39,9	42,6	62,7	61,7
Kanizsai	57,8	34,3	44,0	47,0	40,3	39,2	49,7	44,3	41,8	56,6	63,9
Kaposi	42,1	37,7	62,5	51,9	34,8	57,4	61,3	41,9	46,0	46,7	58,5
Szigetvári	53,0	39,8	46,1	45,5	30,8	35,3	64,6	41,2	33,3	42,4	44,0
Összesen	53,0	37,4	55,3	48,1	36,3	48,4	62,1	41,8	41,0	52,4	57,0
Nő											
Igali	11,4	33,2	61,3	49,1	39,1	55,6	72,9	39,8	47,0	58,1	62,9
Kanizsai	46,9	30,7	38,8	46,8	40,0	36,1	43,6	40,5	41,2	53,5	61,3
Kaposi	38,9	32,3	64,5	51,8	34,1	57,9	61,8	39,1	39,8	44,3	60,3
Szigetvári	49,3	32,3	41,7	46,8	31,7	35,0	59,3	38,0	35,1	34,5	43,9
Összesen	49,3	32,2	52,0	48,7	36,3	46,6	59,9	39,4	41,0	47,9	57,1
Együtt											
Igali	12,1	35,7	64,1	48,5	39,0	57,7	72,1	39,9	44,7	60,5	62,3
Kanizsai	52,5	32,6	41,5	46,9	40,2	37,7	46,7	42,5	41,5	58,1	62,6
Kaposi	40,5	35,1	63,5	51,9	34,5	57,7	61,5	40,5	43,0	45,5	59,4
Szigetvári	51,2	36,1	43,9	46,1	31,2	35,2	62,0	39,6	34,2	38,5	44,0
Összesen	51,2	34,9	53,7	48,4	36,3	47,5	61,0	40,6	41,0	50,2	57,1

III. Halálzási arány (%) Somogy megye járásaiban
1773–1783

IV. Halálozási arány járásonként, ‰
1773–1783

Természetes szaporulat

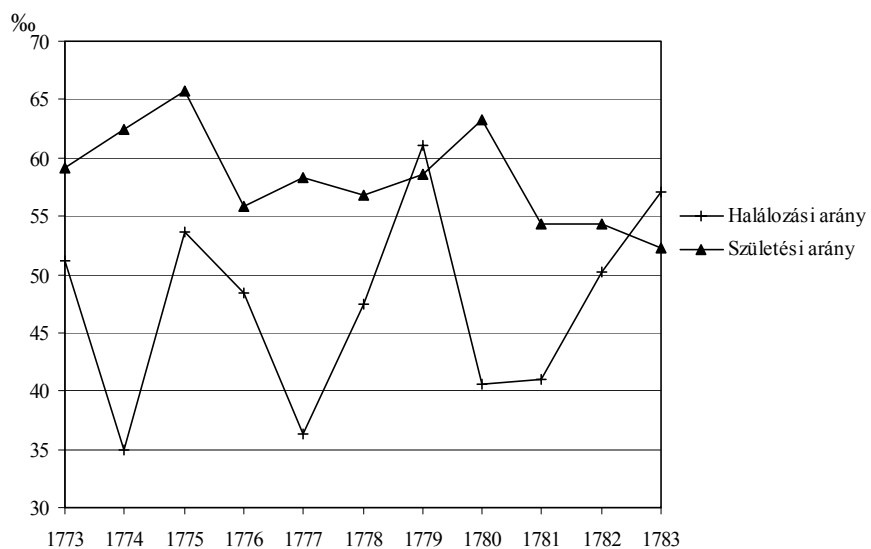
A Somogy megyei természetes szaporulat a pretranzíciós korszak tipikus vonásait viseli. Rövid időközönként – két-három év elteltével – negatívvá válik, azaz a halálozások száma meghaladja a születések számát. Feltételezhető, hogy a pretranzíciós korszakban ezeket a kisebb-nagyobb demográfiai kríziseket enyhe járványok idézték elő. Elkülönítendő tehát a rövid távú kisebb demográfiai dekonjunkció, a nagy járványok, pandémiák tömeges halálozásától.

Somogy megyében 1779-ben és 1783-ban mutatható ki a kisebb, mintegy 2,5, illetve 5‰-nyi természetes fogyást eredményező demográfiai krízis.

6. A természetes szaporulat Somogy megyében (%)
1773–1783

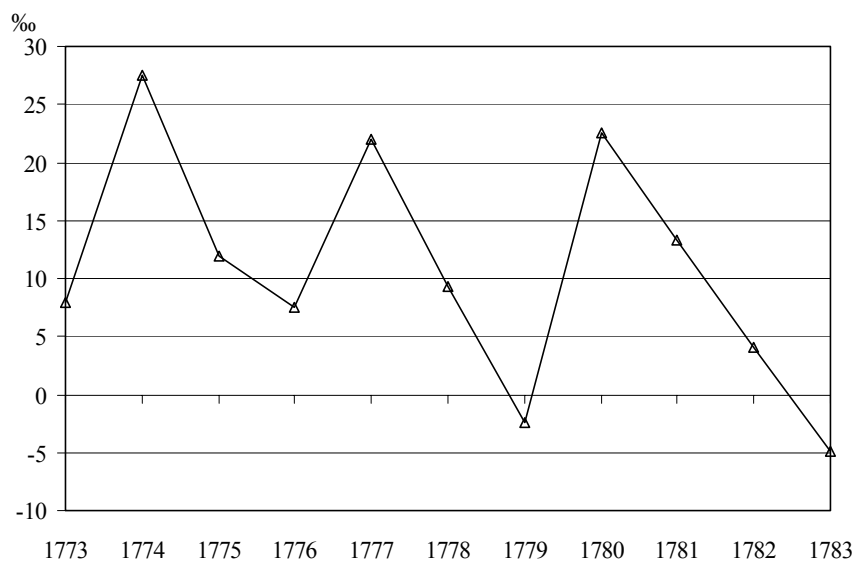
Év	Születés	Halálozás	Természetes szaporulat
1773	59,1	51,2	7,9
1774	62,4	34,9	27,5
1775	65,7	53,7	12,0
1776	55,9	48,4	7,5
1777	58,3	36,3	22,0
1778	56,8	47,5	9,3
1779	58,6	61,0	-2,4
1780	63,2	40,6	22,6
1781	54,3	41,0	13,3
1782	54,3	50,2	4,1
1783	52,2	57,1	-4,9

Táblázatunk azt is jelzi, hogy igen kockázatos néhány kiragadott év fenti mutatóinak felhasználása hosszabb időszakok becslési eljárásaiban.

V. Születési és halálzási arány (%) Somogy megyében
1773–1783

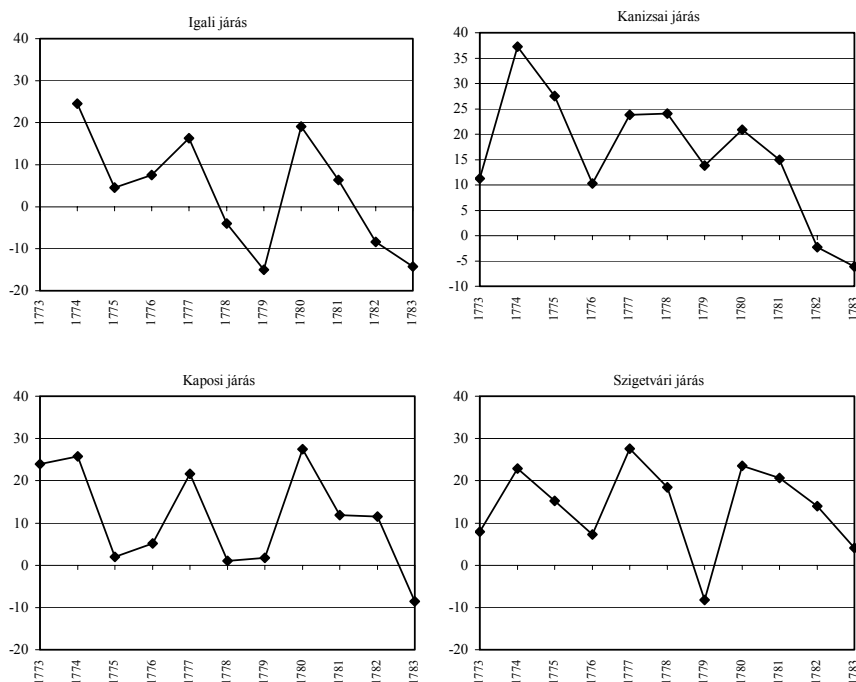

*VI. Természetes szaporulat (‰) Somogy megyében
1773–1783*

Az Igali és a Szigetvári járásban is 1779-ben, valamint 1783-ban vált a természetes szaporulat negatívvá. A Kanizsai és Kaposi járásban azonban csak az időszak végén, az 1783. évben. Alábbi adataink és ábráink azt is szemléltetik, hogy a demográfiai konjunktúrák is közel azonos években formálódtak ki mind a négy járásban. Tizenegy év alatt három demográfiai csúcs – a természetes szaporulat maximuma – figyelhető meg.

7. Természetes szaporulat (‰) járásonként
1773–1783

	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
<i>Igali járás</i>											
Születés	66,4	60,2	68,7	56,0	55,3	53,7	57,1	59,0	51,1	52,1	48,1
Halálozás	12,1	35,7	64,1	48,5	39,0	57,7	72,1	39,9	44,7	60,5	62,3
Természetes szaporulat	54,3	24,5	4,6	7,5	16,3	-4,0	-15,0	19,1	6,4	-8,4	-14,2
<i>Kanizsai járás</i>											
Születés	63,7	69,9	69,0	57,2	64,0	61,8	60,5	63,4	56,5	55,8	56,5
Halálozás	52,5	32,6	41,5	46,9	40,2	37,7	46,7	42,5	41,5	58,1	62,6
Természetes szaporulat	11,2	37,3	27,5	10,3	23,8	24,1	13,8	20,9	15,0	-2,3	-6,1
<i>Kaposi járás</i>											
Születés	64,5	60,9	65,5	57,1	56,1	58,7	63,3	68,0	54,9	57,0	50,9
Halálozás	40,5	35,1	63,5	51,9	34,5	57,7	61,5	40,5	43,0	45,5	59,4
Természetes szaporulat	24,0	25,8	2,0	5,2	21,6	1,0	1,8	27,5	11,9	11,5	-8,5
<i>Szigetvári járás</i>											
Születés	59,1	59,0	59,2	53,4	58,8	53,6	53,8	63,1	54,9	52,5	48,1
Halálozás	51,2	36,1	43,9	46,1	31,2	35,2	62,0	39,6	34,2	38,5	44,0
Természetes szaporulat	7,9	22,9	15,3	7,3	27,6	18,4	-8,2	23,5	20,7	14,0	4,1

VII. Természetes szaporulat (%) járásonként

Nuptialitás

Az elmélet szerint a házasságkötés a pretanzíciós korszak népességreprodukciójának meghatározó tényezője volt. Magyarország Hajnal professzor közismert kutatásai szerint⁹ az intenzív nuptialitású európai régióba tartozott. A Szentpétervár–Fiume vonalától keletre fekvő országokban ugyanis még a tranzíciós korszakban sem használták fel a házasságkötések elodázását a fertilitás, a prokreáció mérséklésére. Megjegyzendő, hogy a Hajnal-féle határvonal korrekcióját már javasolta a szakirodalom.¹⁰

A hazai nuptialitás elemzett korszakunkban valóban nagyarányú és stabil volt. Somogy megyében az 1773–1783 években a felnőtt – tizenöt éven felüli – népességnek 64–79%-a élt házasságban. Az özvegyek számát is szem előtt tartva viszonylag igen alacsony lehetett a nem házasságban élő felnőttek aránya.

⁹ Hajnal, 1965.

¹⁰ Faragó, 1998.

A két nem átlagos házasságkötési kora is alacsony volt, amint arról család-rekonstrukciós elemzéseink alapján a következőkben beszámolunk.

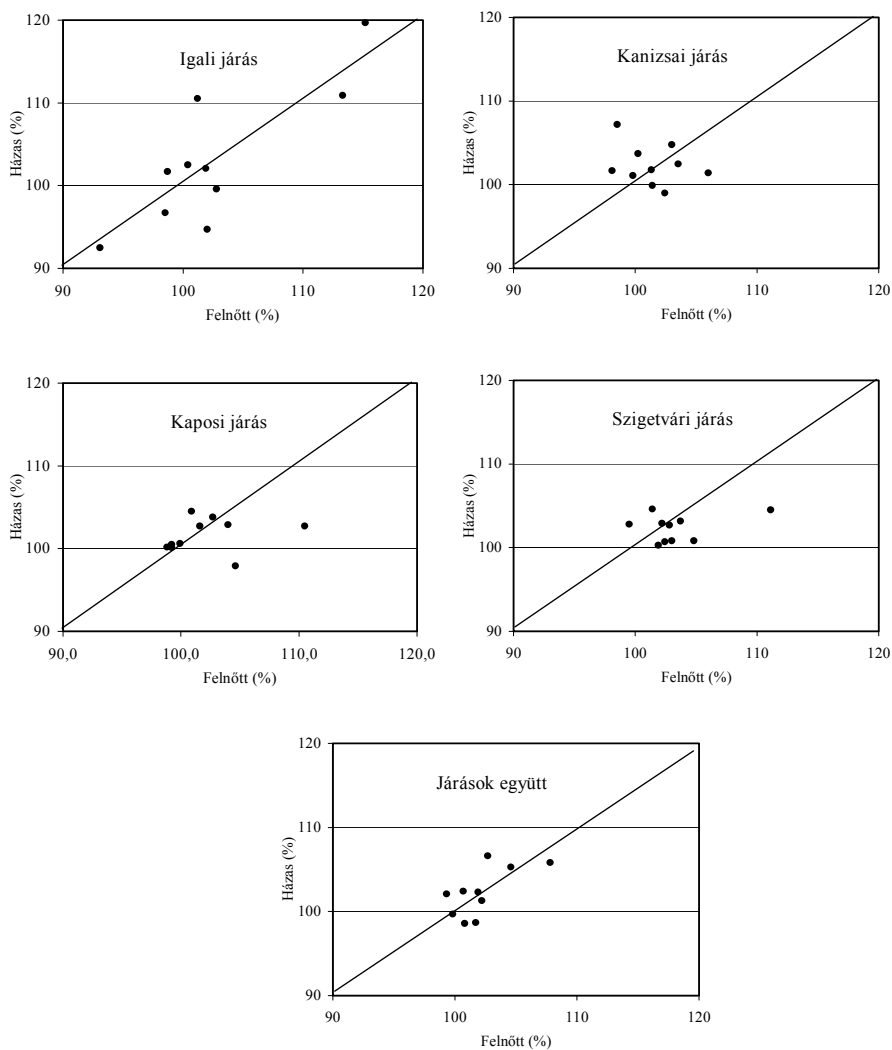
8. A házas népesség aránya (%) a felnőtt népességben járásonként
1773–1783

Év	Igali	Kanizsai	Kaposi	Szigetvári	Együtt
	járás				
1773	66,3	70,2	68,4	79,7	70,8
1774	64,9	71,4	67,6	75,0	69,4
1775	64,5	71,1	70,0	72,1	69,4
1776	67,1	68,7	70,7	74,4	69,8
1777	67,2	74,8	66,2	73,2	70,0
1778	73,4	71,6	67,7	72,8	72,7
1779	71,8	70,9	68,5	73,4	71,2
1780	74,0	73,3	69,5	75,8	73,1
1781	71,7	73,7	70,2	74,6	72,5
1782	73,2	76,4	71,0	74,6	73,7
1783	67,1	74,9	71,5	72,8	71,6

A felnőtt korú populációban a házasok arányának stabilitását az is jellemzi, hogy úgyszólván azonos nagyságrendű volt a felnőtt és a házas népesség számának változása az egymást követő években. Azaz a házasság megkötését sem halasztották el hosszabb ideig, esetleges átmeneti akadályok, nehézségek miatt.

9. A felnőtt és a házas népesség számának változása (%) járásonként
(előző év=100,0)

Év	Igali		Kanizsai		Kaposi		Szigetvári		Együtt	
	járás									
	Felnőtt	Házás	Felnőtt	Házás	Felnőtt	Házás	Felnőtt	Házás	Felnőtt	Házás
1773	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1774	113,3	110,9	103,0	104,8	104,0	102,9	111,1	104,5	107,8	105,8
1775	93,1	92,5	99,8	101,1	100,9	104,5	104,8	100,8	99,8	99,7
1776	115,2	119,7	102,4	99,0	99,2	100,1	101,4	104,6	104,6	105,3
1777	101,9	102,1	98,5	107,2	104,6	97,9	102,4	100,7	101,9	102,3
1778	101,2	110,5	106,0	101,4	110,5	102,7	103,7	103,2	102,7	106,6
1779	98,5	96,7	103,5	102,5	99,2	100,5	102,2	102,9	100,8	98,6
1780	98,7	101,7	100,2	103,7	98,8	100,2	99,5	102,8	99,3	102,1
1781	102,8	99,6	101,3	101,8	102,7	103,8	101,9	100,3	102,2	101,3
1782	100,4	102,5	98,1	101,7	101,6	102,7	102,8	102,7	100,7	102,4
1783	102,0	94,7	101,4	99,9	99,9	100,6	103,0	100,8	101,7	98,7

VIII. A felnőtt és a házas népesség számának változása (%) járásonként
1773–1783

Előző adatainkból és ábráinkból az is kitűnt, hogy a felnőtt és a házas népesség arányszámának változása az egymást követő években néhányszor ellentétes irányzatú volt. Növekedett például a felnőtt népesség aránya, de a házaságban élők aránya lepadt. Feltehetően kisebb-nagyobb járványok csökkentették a házasok számát, illetve amint azt a nyugat-európai kutatás bebizonyította,

a rossz termés, az árak emelkedése a házasság megkötésének elhalasztását idézte elő.¹¹ Somogy megyei adataink alapján is feltételezhetjük, hogy az igen szerény körülmények között élő aprótelkes jobbágyság is elhalasztotta a menyegzőt, még a kisebb gazdasági depressziók idején is.

Korstruktúra

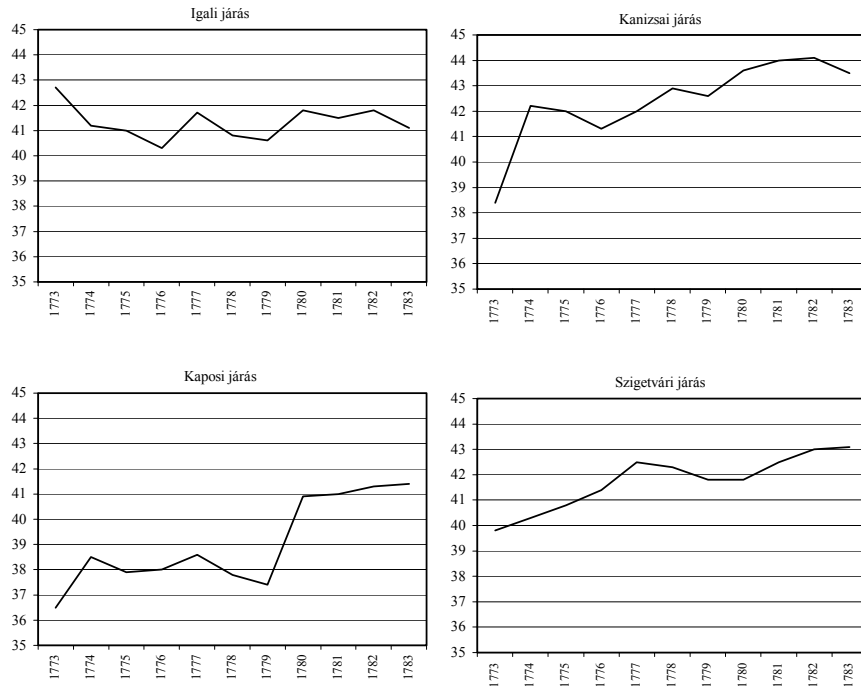
Minden olyan társadalomban, amelyben magas a termékenység és a halandóság, nagyarányú a fiatalok száma. Ez a tétel a Somogy megyei 1734–1783. évi conscriptiókból is kitűnik. A fiatalokat a felnőttektől a 15. életévük határolta el. Következő adataik és ábráink elemzése előtt szükséges megemlíteni, hogy feltehetően kisebb-nagyobb pontatlanságot tartalmaznak.

A Somogy megyei fiatalok aránya 1773 és 1783 között 39,4 és 42,5% között ingadozott, ami igen stabilnak minősíthető. A járásokban már tágabb határok között hullámzott a fiatalok hányada, de ez sehol sem haladta meg az 5%-os intervallumot.

10. A kiskorú népesség aránya (%) és számának változása járásonként

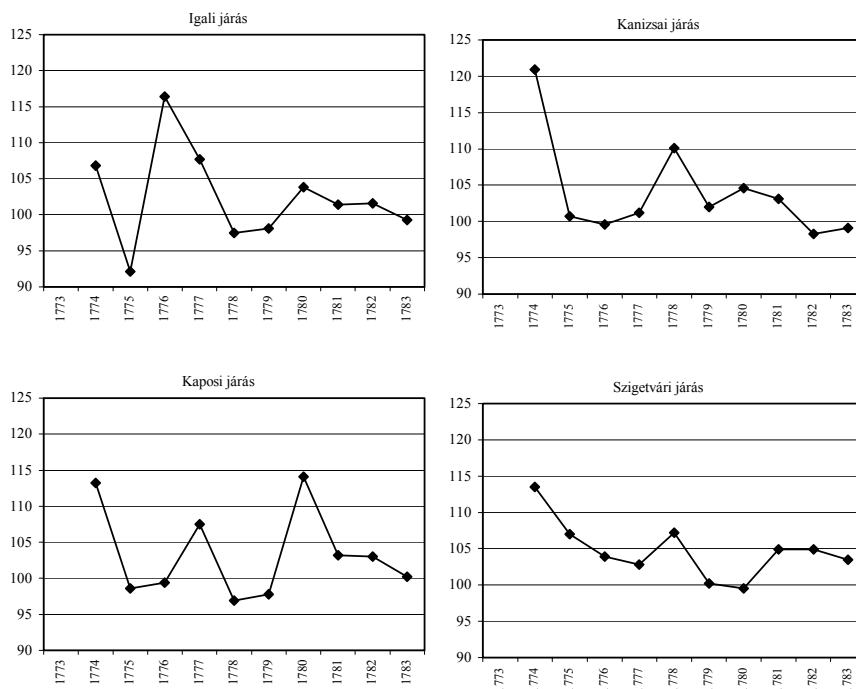
Év	Igali járás		Kanizsai járás		Kaposi járás		Szigetvári járás		Együtt	
	%	Előző év=100,0	%	Előző év=100,0	%	Előző év=100,0	%	Előző év=100,0	%	Előző év=100,0
1773	42,7	–	38,4	–	36,5	–	39,8	–	39,4	–
1774	41,2	106,8	42,2	120,9	38,5	113,2	40,3	113,5	40,6	113,1
1775	41,0	92,1	42,0	100,7	37,9	98,6	40,8	107,0	40,4	99,1
1776	40,3	116,4	41,3	99,6	38,0	99,4	41,4	103,9	40,3	104,0
1777	41,7	107,7	42,0	101,2	38,6	107,5	42,5	102,8	41,0	105,0
1778	40,8	97,5	42,9	110,1	37,8	96,9	42,3	107,2	40,9	102,6
1779	40,6	98,1	42,6	102,0	37,4	97,8	41,8	100,2	40,6	99,5
1780	41,8	103,8	43,6	104,6	40,9	114,1	41,8	99,5	42,0	105,2
1781	41,5	101,4	44,0	103,1	41,0	103,2	42,5	104,9	42,2	103,1
1782	41,8	101,6	44,1	98,3	41,3	103,0	43,0	104,9	42,5	101,9
1783	41,1	99,3	43,5	99,1	41,4	100,2	43,1	103,5	42,2	100,5

¹¹ Galloway, 1988.

IX. A fiatalok aránya (%) járásonként

A járásonkénti kiskorú népesség számának évenkénti változása az alábbi adatok és a grafikonok szerint igen erőteljesen hullámzott (+20 és -12%). A járásonkénti adatok és grafikonok a természetes szaporulat görbéire emlékeztetnek. Egy-két év eltolódásával ugyanis ugyanazon években rajzolódnak ki a hullám völgyek és a hullámcsúcsok. Ez a hasonlóság logikailag alig kifogásolható, hiszen ha a népességnek közel negyven százalékát kitevő fiatalok populáció létszáma megváltozott, akkor ennek az össznépségek létszámalakulásában is vissza kellett tükröződnie.

X. A kiskorú népesség számának változása járásonként, 1773–1783
Előző év=100,0

Megemlítjük végül, hogy a fiatalkorúak aránya társadalmi rétegenként természetesen különbözött, és ezen a téren a jobbágyok, szolgák, extraneusok sorrend alakult ki.

11. A jobbágyok, szolgák, extraneusok kiskorú korcsoportjának aránya (%)

	Jobbágyok	Szolgák	Extraneusok
1773	40,4	32,4	36,1
1774	41,6	32,0	38,8
1775	41,5	31,9	35,5
1776	41,3	31,9	34,0
1777	42,0	33,0	35,2
1778	42,0	32,8	35,3
1779	41,7	32,4	35,5
1780	42,1	34,5	36,0
1781	43,3	33,9	36,3
1782	43,7	32,8	36,2
1783	43,4	32,7	34,7

A teljesség érdekében a csatolt táblázatban összefoglaltuk a felnőtt és a kiskorú népesség évenkénti járási adatait és mutatóit. Számuk változását is részletezzük az előző évhez viszonyítva. Végül pedig a vándorlási egyenlegeket tekintetbe véve a népesség természetes szaporulat révén kialakult számának évenkénti változásait is közöljük. Adataink, arányszámaink nem szorulnak bővebb magyarázatra. Összefoglalják, kiegészítik az eddig leírtakat.

12. A felnőtt és kiskorú népesség száma, évenkénti létszámváltozása, vándorlási egyenleg járásonként 1773–1783

	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Igali járás											
Felnőtt	17 404	19 719	18 355	21 131	21 544	21 809	21 559	21 284	21 880	21 963	22 411
Kiskorú	12 958	13 840	12 747	14 288	15 392	15 009	14 731	15 296	15 517	15 770	15 655
Előző év=100,0		113,30 106,81	93,08 92,10	115,12 112,09	101,95 107,73	101,23 97,51	98,85 98,15	98,72 103,84	102,80 101,44	100,38 101,63	102,04 99,27
Népesség összesen	30 362	33 559	31 102	35 419	36 936	36 818	36 290	36 580	37 397	37 733	38 066
		110,53	92,68	113,88	104,28	99,68	98,57	100,80	102,23	100,90	100,88
Vándorlá- si egyen- leg	1 573	221	199	414	88	20	298	382	460	185	450
Népesség össz. vándorlás nélkül	28 789	33 338	30 903	35 005	36 848	36 798	35 992	36 198	36 937	37 548	37 616
		115,80	92,70	113,27	105,26	99,86	97,81	100,57	102,04	101,65	100,18
Kanizsai járás											
Felnőtt	15 581	16 053	16 299	16 694	16 447	17 428	18 035	18 072	18 312	17 958	18 214
Kiskorú	9 694	11 719	11 806	11 764	11 911	13 110	13 370	13 978	14 413	14 178	14 047
Előző év=100,0		103,03 120,89	101,53 100,74	102,42 99,64	98,52 101,25	105,96 110,07	103,48 101,98	100,21 104,55	101,33 103,11	98,07 98,37	101,43 99,08
Népesség összesen	25 275	27 772	28 105	28 458	28 358	30 538	31 405	32 050	32 725	32 136	32 261
		109,88	101,20	101,26	99,65	107,69	102,84	102,05	102,11	98,20	100,39
Vándorlá- si egyen- leg	146	131	197	139	91	14	74	179	144	66	-22
Népesség össz. vándorlás nélkül	25 129	27 641	27 908	28 319	28 267	30 524	31 331	31 871	32 581	32 070	32 283
		110,00	100,97	101,47	99,82	107,98	102,64	101,72	102,23	98,43	100,66

	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Kaposi járás											
Felnőtt	17 648	18 348	18 528	18 373	19 214	19 305	19 149	18 923	19 435	19 741	19 718
Kiskorú	10 156	11 495	11 314	11 249	12 096	11 719	11 463	13 083	13 506	13 911	13 941
Előző év=100,0		103,97 113,18	100,98 98,43	99,16 99,43	104,58 107,53	100,47 96,88	99,19 97,82	98,82 114,13	102,71 103,23	101,57 103,00	99,88 100,22
Népesség összesen	27 804	29 843 107,33	29 842 100,00	29 622 99,26	31 310 105,70	31 024 99,09	30 612 98,67	32 006 104,55	32 941 102,92	33 652 102,16	33 659 100,02
Vándorlá- si egyen- leg	-42	283	162	289	355	93	143	755	266	128	153
Népesség össz. vándorlás nélkül	27 846	29 560 106,16	29 680 100,41	29 333 98,83	30 955 105,53	30 931 99,92	30 469 98,51	31 251 102,57	32 675 104,56	33 524 102,60	33 506 99,95
Szigetvári járás											
Felnőtt	14 350	15 939	16 711	16 947	17 349	17 992	18 383	18 296	18 644	19 167	19 800
Kiskorú	9 492	10 772	11 526	11 974	12 314	13 205	13 227	13 159	13 808	14 481	14 983
Előző év=100,0		111,07 113,49	104,84 107,00	101,41 103,89	102,37 102,84	103,71 107,24	102,17 100,17	99,53 99,49	101,90 104,93	102,81 104,87	103,30 103,47
Népesség összesen	23 842	26 711 112,03	28 237 105,71	28 921 102,42	29 663 102,57	31 197 105,17	31 610 101,32	31 455 99,51	32 452 103,17	33 648 103,69	34 783 103,37
Vándorlá- si egyen- leg	55	67	402	257	131	-28	-100	25	147	188	119
Népesség össz. vándorlás nélkül	23 787	26 644 112,01	27 835 104,47	28 664 102,98	29 532 103,03	31 225 105,73	31 710 101,55	31 430 99,12	32 305 102,78	33 460 103,58	34 664 103,60
Somogy megye											
Felnőtt	64 983	70 059	69 893	73 145	74 554	76 534	77 126	76 575	78 271	78 829	80 143
Kiskorú	42 300	47 826	47 393	49 275	51 713	53 043	52 791	55 516	57 244	58 340	58 626
Előző év=100,0		107,81 113,06	99,76 99,09	104,65 103,97	101,93 104,95	102,66 102,57	100,77 99,52	99,29 105,16	102,21 103,11	100,71 101,91	101,67 100,49
Népesség összesen	107 283	117 885 109,88	117 286 99,49	122 420 104,38	126 267 103,14	129 577 102,62	129 917 100,26	132 091 101,67	135 515 102,59	137 169 101,22	138 769 101,17
Vándorlá- si egyen- leg	1 732	702	960	1 099	665	99	415	1 341	1 017	567	700
Népesség össz. vándorlás nélkül	105 551	117 183 111,02	116 326 99,27	121 321 104,29	125 602 103,53	129 478 103,09	129 502 100,02	130 750 100,96	134 498 102,87	136 602 101,56	138 069 101,07

Társadalmi struktúra

Conscriptióink évenként közlik a települések jobbágy, szolgál, extraneus és egyéb népességének nemenkénti számát. Ez utóbbi kategória a papokat, egyházi személyeket (szerzeteseket, apácákat), koldusokat, szegényházi gondozottakat, kiszolgált katonákat foglalja egybe. Feltételezzük, hogy a házas és a ház nélküli zsellérek jobbnak minősítették. Az extraneus népesség társadalmi rétegek szerinti adatit nem ismerjük. Végül valószínűsíthető, hogy az iparosok, kereskedők, tanítók, tanárok és kisebb tisztviselők az egyéb népesség kategóriájában szerepelnek.

Magától értetődő, hogy az összeírt nem nemes népességnek túlnyomó többsége jobbágy- és szolgálrendű volt, és az egyéb kategóriába sorolt populáció elenyésző nagyságrendű, arányú.

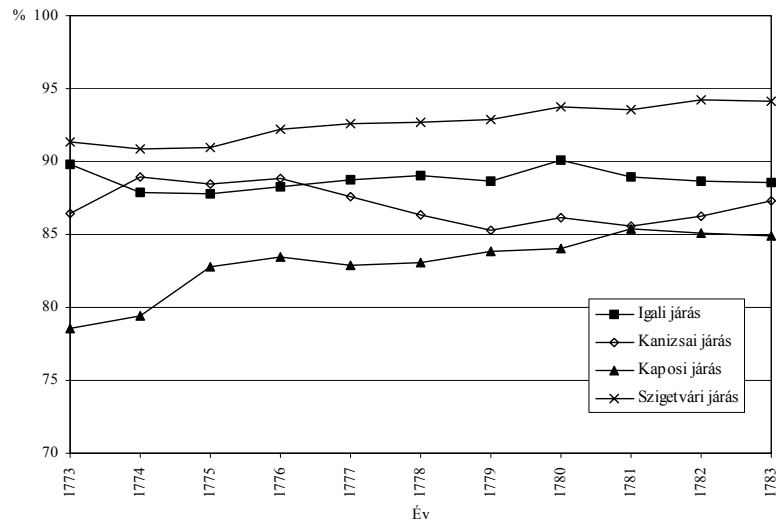
Somogy megye és járásainak társadalmi struktúrája tizenegy év alatt alig módosult. Stabilitást, vagy, ha úgy tetszik, megmerevedést tükröznek alábbi arányszámaink, ábráink. Elemzett időszakunkban a megyében összeírt jobbágyok aránya 86,4–88,8%, a szolgák hányada pedig 8,9–9,8% között ingadozott.

Szembevetendő azonban, hogy a Kaposi járásban olykor több mint kétszer akkora a szolgák hányada (12, 5–15,8%), mint a Szigetvári járásban (4,5–6,4%). Így alakul ki a következő sorrend a szolgák aránya tekintetében: Szigetvári járás 4,5–6,4%, Kanizsai járás 6,1–7,6%, Igali járás 8,1–10,4%, Kaposi járás 12,5–15,8%. Adataink és ábráink azt is tanúsítják, hogy a szolgák jobbnépességhez mért hányadának sorrendje eltér az előbbi felsorolástól.

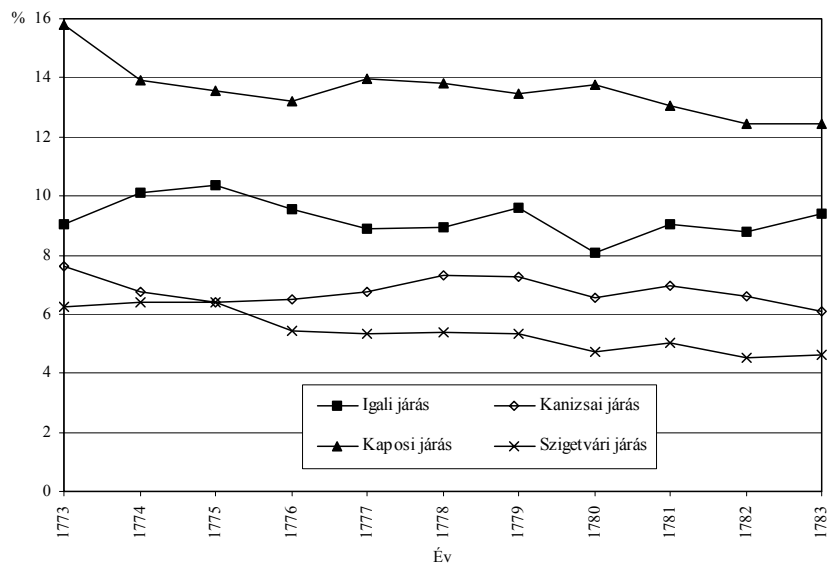
13. A jobbágyok és a szolgák aránya az össznépességben (%)

Járás	Év	Jobbágyok	Szolgák	A szolgák aránya a jobbágyokhoz viszonyítva
		aránya		
Igali	1773	89,8	9,1	10,1
	1774	87,9	10,1	11,5
	1775	87,8	10,4	11,8
	1776	88,2	9,5	10,8
	1777	88,8	8,9	10,0
	1778	89,0	9,0	10,1
	1779	88,7	9,6	10,8
	1780	90,1	8,1	9,0
	1781	89,0	9,1	10,2
	1782	88,6	8,8	9,9
	1783	88,6	9,4	10,6

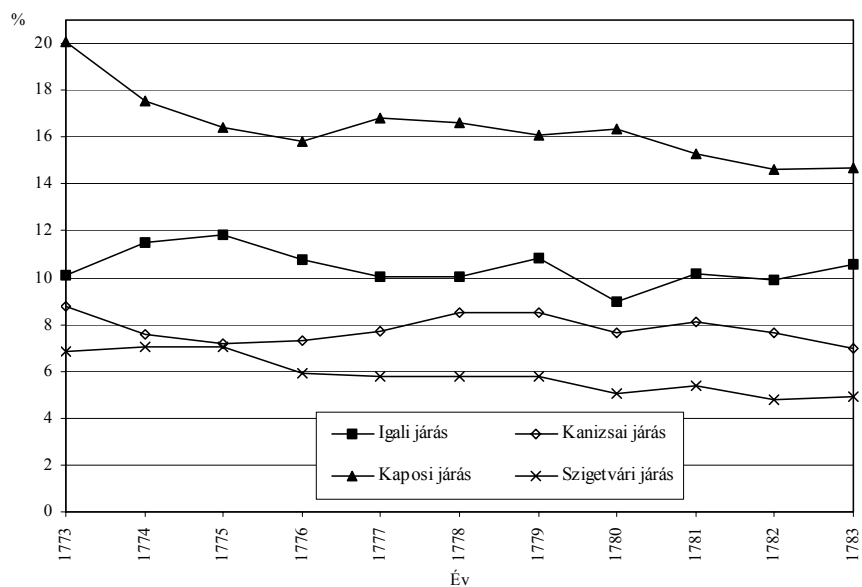
Járás	Év	Jobbágyok	Szolgák	A szolgák aránya a jobbágyokhoz viszonyítva	
		aránya			
Kanizsai	1773	86,4	7,6	8,8	
	1774	88,9	6,7	7,6	
	1775	88,5	6,4	7,2	
	1776	88,8	6,5	7,3	
	1777	87,6	6,8	7,7	
	1778	86,3	7,3	8,5	
	1779	85,3	7,2	8,5	
	1780	86,2	6,6	7,6	
	1781	85,6	7,0	8,1	
	1782	86,2	6,6	7,7	
	1783	87,3	6,1	7,0	
	Kaposi	1773	78,6	15,8	20,1
		1774	79,4	13,9	17,5
1775		82,8	13,6	16,4	
1776		83,4	13,2	15,8	
1777		82,9	14,0	16,8	
1778		83,0	13,8	16,6	
1779		83,9	13,5	16,1	
1780		84,1	13,7	16,4	
1781		85,4	13,1	15,3	
1782		85,1	12,5	14,6	
Szigetvári	1783	84,9	12,5	14,7	
	1773	91,3	6,2	6,8	
	1774	90,9	6,4	7,0	
	1775	91,0	6,4	7,0	
	1776	92,2	5,4	5,9	
	1777	92,6	5,4	5,8	
	1778	92,7	5,4	5,8	
	1779	92,9	5,4	5,8	
	1780	93,7	4,7	5,0	
	1781	93,5	5,0	5,4	
	1782	94,2	4,5	4,8	
1783	94,2	4,6	4,9		

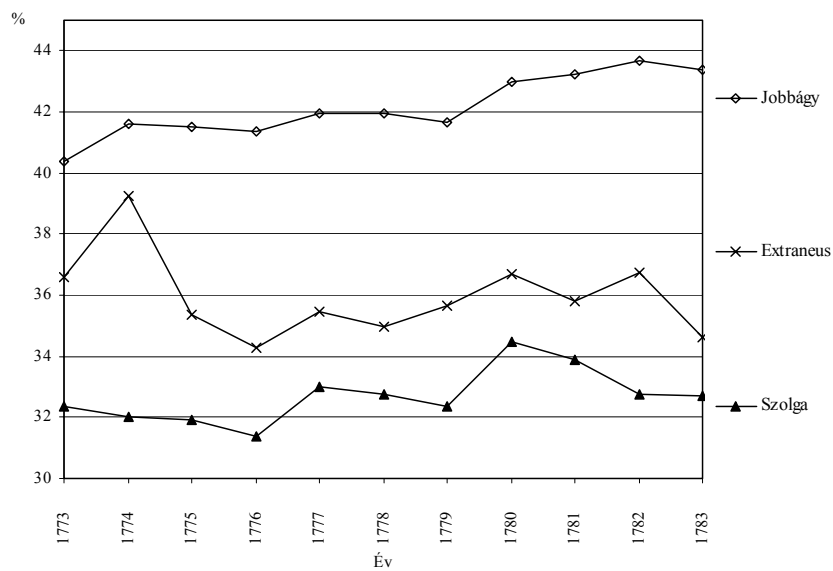
XI. A jobbágnéesség aránya az össznépességben járásonként (%)
1773–1783

XII. A szolganéesség aránya az össznépességben járásonként (%)
1773–1783

XIII. A szolgák aránya a jobbágyokhoz viszonyítva járásonként (%)
1773–1783

XIV. A jobbágy, a szolga és az extraneus népesség kiskorú rétegének aránya (%)
1773–1783

Arányszámaink, ábráink tehát egyrészt a stabilitást, másrészt a területi különbségeket bizonyítják, nyilvánvalóan a demográfiai és gazdasági tényezőkre visszavezethetően. Az egyes társadalmi rétegek eltérő tényleges szaporulata, másrészt az allodiális gazdaságok területileg különböző nagyságrendje, gyakorisága húzódik meg a leírt változatok mögött.

Tudatában vagyunk annak, hogy adataink, arányaink bizonyos határok között pontatlanok, de feltehetően mégis megközelítik – az alábbiak szerint – a valóságot. A felnőtt férfi jobbágyság száma ugyanis évenkénti hullámozása ellenére a tizenegy év alatt minden járásban növekedett (az Igali járásban 23,5, a Kanizsai járásban 16,8, a Kaposi járásban 14,1 és a Szigetvári járásban 40,6%-kal) és a kiskorúak rétegenkénti aránya, differenciája is valószerű.

*14. Felnőtt férfi jobbágyok száma járásonként
Előző év=100,0*

Év	Igali	Kanizsai	Kaposi	Szigetvári
	járás			
1774	108,4	106,0	103,3	108,5
1775	94,0	100,4	105,4	105,9
1776	114,8	103,2	100,2	102,9
1777	102,6	97,7	104,4	103,3
1778	101,6	104,0	100,7	103,8
1779	97,6	101,8	99,6	101,5
1780	99,2	101,4	96,8	100,4
1781	102,3	99,4	103,9	101,9
1782	99,5	99,4	99,4	103,3
1783	102,8	102,8	99,9	103,3

Vándorlás

A Somogy megyei nem nemes népesség összeírása során feljegyezték a véglegesen és ideiglenesen bevándorlókat, valamint az elvándorlókat nemenkénti számát. A vándorlás kisméretű volt. A legtöbb vándorlót 1773-ban írták össze. Mindössze 1700 lakos hagyta el lakóhelyét, de 1778-ban csak 99. Arányuk megyei szinten az össznépességhez mérve 0,08 és 1,61% között hullámozott. Járási szinten pedig 0,05 és 5,18% között. Immobil volt tehát a Somogy megyei populáció. A vándorlók száma és aránya az egymást követő években igen erőteljesen hullámozik.

15. A vándorlók száma és aránya (%) az össznépességhez viszonyítva,
járásonként
1773–1783

Járás	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Igali	1 573 5,18	221 0,66	199 0,64	414 1,17	88 0,24	20 0,05	298 0,82	382 1,04	460 1,23	185 0,49	450 1,18
Kanizsai	146 0,58	131 0,47	197 0,70	139 0,49	91 0,32	14 0,05	74 0,24	179 0,56	144 0,44	66 0,21	-22 -0,07
Kaposi	-42 -0,15	283 0,95	162 0,54	289 0,98	355 1,13	93 0,30	143 0,47	755 2,36	266 0,81	128 0,38	153 0,45
Szigetvári	55 0,23	67 0,25	402 1,42	257 0,89	131 0,44	-28 -0,09	-100 -0,32	25 0,08	147 0,45	188 0,56	119 0,34
Somogy megye	1 732 1,61	702 0,60	960 0,82	1 099 0,90	665 0,53	99 0,08	415 0,32	1 341 1,02	1 017 0,75	567 0,41	700 0,50

FORRÁS

Conscriptio animarum, pecorum facultatum 1712–1773.; Tabellae conscriptionum animarum 1774–1784.; Conscriptio accrescentiae et decrescentiae 1774–1779.; Conscriptio matrimoniorum 1774–1779.; 98 füzet + 60 lap. Kaposvári Állami Levéltár, Kat. sz.: 1. 871–897.

IRODALOMJEGYZÉK

- Beaudry, R. 1976. Alimentation et population rurale en Périgorde au XVIIIe siècle. *Annales de Démographie Historique*
- Bengston, T. 1993. A reinterpretation of population trends and cycles in England, France and Sweden, 1751–1860. *Histoire & Mesure*. no. 8.
- Bengston, T. – Fridlizijs, G. 1989. *The mortality decline and short term population movements*. Stockholm
- Biraben, J. N. 1976. Alimentation et démographie historique. *Annales de Démographie Historique*
- Chevret, J. M. 1993. Les crises démographiques en France à la fin du XVIIe siècle et au XVIIIe siècle, un essai de mesure. *Histoire & Mesure*, No 1–2.
- Dányi Dezső 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 167–193.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedéssziszatika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.
- Faragó Tamás 1998. Different Household Formation Systems in Hungary at the End of the Eighteenth Century: Variations on John Hajnal's Thesis. *Historical Social Research*, vol. 23. no. 1–2. 83–111.
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 9. no. 3. 366–378.

- Galloway, P. R. 1985. Annual variations in death by age, death by cause, prices and weather in London, 1670–1830. *Population Studies*, no. 39.
- Galloway, P. R. 1988. The patterns in annual variation in fertility, nuptiality, mortality and prices in pre-industrial Europe. *Population Studies*, no. 42.
- Hajnal, John 1965. European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hörling, E. 1998. Konfession und demographische Verhalten, Oberkassel, 1670–1810. *Historical Social Research*, no. 1–2.
- Janssen, A. 1998. Class, work and religion in the female life course, 1780–1840. *Historical Social Research*, no. 1–2.
- Lee, R. 1974. Estimating series of vital rates and age structures from baptism and burials: A new technique, with application in pre-industrial England. *Population Studies*, 295–312.
- Lee, R. 1981. Short term variation: vital rates, prices and weather. In: Wrigley – Schofield: *The population history of England 1541–1871*. Edward Arnold, London
- Lee, R. D. 1985. Population homeostasis and English demographic history. *Journal of Interdisciplinary History*, 635–660.
- Nusteling, H. 1993. The population of England, 1539–1873: An issue of demographic homeostasis. *Histoire & Mesure*, no. 1–2.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 43–80.
- Ruggles, S. 1992. Migration, marriage and mortality: correcting sources of bias in English family reconstruction. *Population Studies*, 507–522.
- Smith, D. S. 1977. A homeostatic demographic regime: patterns in West European family reconstruction studies. In: Lee, R. D. (szerk.) *Population patterns in the past*. London, 19–51.
- Thirring Gusztáv 1903. *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében*. Budapest
- Wrigley, E. A. 1994. The effects of migration on the estimation of marriage age in family reconstitution studies. *Population Studies*, 81–97.
- Wrigley, E. A. – Schofield, R. S. 1981. *The population history of England 1541–1871. A reconstruction*. Edward Arnold, London.

FÜGGELÉK

I. Somogy megye lélekszámadatainak járási adatai, 1773–1783

Év	Járás	Jobbágypok összesen		Kiskorú férfi		Felhőtt férfi		Kiskorú nő		Felhőtt nő		Szolgák összesen		Felhőtt férfi szolga		Kiskorú nő		Felhőtt férfi		Kiskorú férfi		Felhőtt férfi extraneus	
		összesen	jobbágypok	Felhőtt férfi	Kiskorú férfi	Felhőtt nő	Kiskorú nő	Felhőtt férfi	Kiskorú nő	Felhőtt nő	Kiskorú nő	Felhőtt férfi	Kiskorú férfi	Felhőtt férfi	Kiskorú nő	Felhőtt nő	Kiskorú nő	Felhőtt férfi	Kiskorú férfi	Felhőtt férfi	Kiskorú férfi	Felhőtt férfi	Kiskorú férfi
1773	Igali	27 254	5 953	7 748	7 536	6 017	2 751	1 297	462	593	399	357	125	55									
1773	Kanizsai	21 843	4 506	6 593	6 645	4 099	1 920	874	317	501	228	1 512	466	269									
1773	Kaposi	21 851	4 101	6 958	6 801	3 991	4 390	1 722	813	1 189	666	1 563	482	300									
1773	Szigeti	21 777	4 429	6 586	6 421	4 341	1 485	594	292	364	235	580	206	110									
1773	Összesen	92 725	18 989	27 885	27 403	18 448	10 546	4 487	1 884	2 647	1 528	4 012	1 279	734									
1774	Igali	29 494	6 414	8 402	8 580	6 098	3 387	1 535	626	738	488	678	247	119									
1774	Kanizsai	24 699	5 577	7 009	7 009	5 125	1 873	897	305	418	253	1 202	406	247									
1774	Kaposi	23 691	4 773	7 185	7 147	4 586	4 156	1 845	708	1 002	601	1 996	501	429									
1774	Szigeti	24 283	5 048	7 145	7 185	4 905	1 706	704	304	424	274	722	238	107									
1774	Összesen	102 167	21 812	29 720	29 921	20 714	11 122	4 981	1 943	2 582	1 616	4 598	1 392	902									
1775	Igali	27 310	5 781	7 901	7 896	5 732	3 224	1 455	575	687	507	568	219	84									
1775	Kanizsai	24 859	5 486	7 018	7 097	5 258	1 792	966	340	319	167	1 454	500	289									
1775	Kaposi	24 717	4 925	7 571	7 509	4 712	4 053	1 797	699	979	578	1 072	355	198									
1775	Szigeti	25 685	5 351	7 570	7 448	5 316	1 802	767	343	432	260	750	250	109									
1775	Összesen	102 571	21 543	30 060	29 950	21 018	10 871	4 985	1 957	2 417	1 512	3 844	1 324	680									
1776	Igali	31 253	6 594	9 070	9 177	6 412	3 374	1 567	562	752	493	792	302	122									
1776	Kanizsai	25 280	5 538	7 241	7 292	5 209	1 844	828	317	464	235	1 334	477	247									
1776	Kaposi	24 717	4 889	7 588	7 494	4 746	3 916	1 728	690	947	551	989	324	184									
1776	Szigeti	26 677	5 705	7 789	7 649	5 534	1 574	699	301	362	212	670	226	96									
1776	Összesen	107 927	22 726	31 688	31 612	21 901	10 708	4 822	1 870	2 525	1 491	3 785	1 329	649									
1777	Igali	32 798	7 186	9 304	9 460	6 848	3 283	1 462	599	724	498	855	300	144									
1777	Kanizsai	24 842	5 629	7 073	7 021	5 119	1 917	871	336	467	243	1 599	525	301									
1777	Kaposi	25 961	5 173	7 919	7 803	5 066	4 372	1 835	769	1 060	708	977	307	192									
1777	Szigeti	27 473	5 868	8 043	7 839	5 723	1 589	694	306	365	224	601	209	78									
1777	Összesen	111 074	23 856	32 339	32 123	22 756	11 161	4 862	2 010	2 616	1 673	4 032	1 341	715									
1778	Igali	32 778	6 985	9 454	9 603	6 736	3 300	1 540	567	695	498	740	277	114									
1778	Kanizsai	26 368	5 924	7 354	7 319	5 771	2 235	999	395	559	282	1 935	601	379									
1778	Kaposi	25 763	5 082	7 975	7 877	4 286	1 752	1 788	769	1 088	679	975	323	180									
1778	Szigeti	28 905	6 343	8 350	8 112	6 100	1 673	719	328	377	249	619	230	73									
1778	Összesen	113 814	24 334	33 133	32 911	23 436	11 494	5 010	2 057	2 719	1 708	4 269	1 431	746									

Év	Járás	Jobbágypok		Kiskorú férfi		Kiskorú nő		Szolgák		Felnőtt férfi		Kiskorú nő		Kiskorú férfi		Felnőtt nő		Kiskorú nő		Kiskorú férfi		Felnőtt férfi		Kiskorú férfi	
		összesen	jobbágy	Felnőtt férfi	Kiskorú férfi	Felnőtt nő	Kiskorú nő	összesen	Felnőtt férfi	Kiskorú férfi	szolga	Felnőtt nő	Kiskorú nő	összesen	Felnőtt férfi	Kiskorú férfi	extraneus	összesen	Felnőtt nő	Kiskorú nő	összesen	Felnőtt férfi	Kiskorú férfi	extraneus	összesen
1779	Igali	32 175	9 226	6 721	9 522	6 706	3 480	1 607	636	742	495	635	258	86											
1779	Kamizsai	26 781	7 483	5 993	7 572	5 733	2 275	1 029	409	535	302	2 349	731	472											
1779	Kaposi	25 669	7 943	5 054	7 869	4 803	4 128	1 729	711	1 075	613	815	291	151											
1779	Szigeti	29 352	8 475	6 270	8 389	6 218	1 693	729	312	385	267	565	204	69											
1779	Összesen	113 977	33 127	24 038	33 352	23 460	11 576	5 094	2 068	2 737	1 677	4 364	1 484	778											
1780	Igali	32 950	9 153	7 220	9 727	6 850	2 963	1 410	607	546	400	667	235	109											
1780	Kamizsai	27 624	7 587	6 272	7 674	6 091	2 106	962	408	464	272	2 320	655	490											
1780	Kaposi	26 904	7 692	5 715	7 967	5 530	4 400	1 778	879	1 028	715	702	231	126											
1780	Szigeti	29 486	8 513	6 341	8 404	6 228	1 488	654	274	339	221	461	195	36											
1780	Összesen	116 964	32 945	25 548	33 772	24 699	10 957	4 804	2 168	2 377	1 608	4 150	1 316	761											
1781	Igali	33 276	9 364	7 257	9 730	6 925	3 390	1 568	613	725	484	731	278	108											
1781	Kamizsai	28 000	7 539	6 418	7 819	6 224	2 276	982	456	506	332	2 449	739	492											
1781	Kaposi	28 133	7 994	5 950	8 276	5 913	4 301	1 862	825	962	652	507	196	94											
1781	Szigeti	30 348	8 676	6 608	8 563	6 501	1 633	686	339	378	230	461	184	49											
1781	Összesen	119 757	33 573	26 233	34 388	25 563	11 600	5 098	2 233	2 571	1 698	4 148	1 397	743											
1782	Igali	33 447	9 318	7 302	9 780	7 047	3 307	1 523	636	693	455	979	349	173											
1782	Kamizsai	27 708	7 493	6 436	7 687	6 092	2 120	916	420	476	308	2 308	676	463											
1782	Kaposi	28 632	7 949	6 148	8 413	6 122	4 191	1 896	756	940	599	829	253	157											
1782	Szigeti	31 691	8 964	7 004	8 831	6 892	1 526	682	283	368	193	431	171	42											
1782	Összesen	121 478	33 724	26 890	34 711	26 153	11 144	5 017	2 095	2 477	1 555	4 547	1 449	835											
1783	Igali	33 718	9 580	7 212	9 891	7 035	3 570	1 655	683	739	493	778	306	128											
1783	Kamizsai	28 178	7 700	6 429	7 916	6 133	1 968	854	391	436	287	2 115	638	407											
1783	Kaposi	28 586	7 940	6 282	8 369	5 995	4 191	1 856	759	975	601	882	281	144											
1783	Szigeti	32 759	9 258	7 202	9 123	7 176	1 604	743	290	369	202	420	166	47											
1783	Összesen	123 241	34 478	27 125	35 299	26 339	11 333	5 108	2 123	2 519	1 583	4 195	1 391	726											

Év	Járás	Felnőtt nő	Kiskorú nő	Népesség	Férfiak	Nők	Felnőttek	Kiskorúak	Folyó év végén fennálló házasságok	Előző év végén kötött házasságok		Folyó évben kötött házasságok	Születetek		Meghaltak		
										összesen	összesen		összesen	nő	összesen	férfi	nő
1773	Igali	105	72	30 362	15 640	14 722	17 404	12 958	5 772	5 868	385	2 016	1 052	964	367	199	168
1773	Kanizsai	502	275	25 275	13 025	12 250	15 581	9 694	5 468	5 601	366	1 609	837	772	1 328	753	575
1773	Kaposi	498	283	27 804	14 376	13 428	17 648	10 156	6 031	6 095	329	1 931	1 006	925	1 127	605	522
1773	Szigeti	179	85	23 842	12 217	11 625	14 350	9 492	5 722	5 725	341	1 409	688	721	1 220	647	573
1773	Összesen	1 284	715	107 283	55 258	52 025	64 983	42 300	22 993	23 289	1 421	6 965	3 583	3 382	4 042	2 204	1 838
1774	Igali	217	95	33 559	17 347	16 212	19 719	13 840	6 404	6 484	393	2 021	1 100	921	1 198	659	539
1774	Kanizsai	333	216	27 772	14 418	13 354	16 053	11 719	5 731	5 933	407	1 942	1 081	861	904	494	410
1774	Kaposi	668	398	29 843	15 441	14 402	18 348	11 495	6 205	6 205	263	1 818	984	834	1 047	582	465
1774	Szigeti	243	134	26 711	13 546	13 165	15 939	10 772	5 977	6 118	394	1 576	803	773	964	539	425
1774	Összesen	1 461	843	117 885	60 752	57 133	70 059	47 826	24 316	24 740	1 457	7 357	3 968	3 389	4 113	2 274	1 839
1775	Igali	197	68	31 102	16 015	15 087	18 355	12 747	5 924	5 933	334	2 137	1 137	1 000	1 995	1 070	925
1775	Kanizsai	399	266	28 105	14 599	13 506	16 299	11 806	5 795	5 883	403	1 939	1 017	922	1 167	643	524
1775	Kaposi	317	202	29 842	15 545	14 297	18 528	11 314	6 486	6 472	265	1 955	1 011	944	1 894	972	922
1775	Szigeti	244	147	28 237	14 390	13 847	16 711	11 526	6 034	6 097	368	1 671	870	801	1 241	663	578
1775	Összesen	1 157	683	117 286	60 549	56 737	69 893	47 393	24 239	24 385	1 370	7 702	4 035	3 667	6 297	3 348	2 949
1776	Igali	263	105	35 419	18 217	17 202	21 131	14 288	7 091	7 004	305	1 983	1 003	980	1 719	875	844
1776	Kanizsai	392	218	28 458	14 648	13 810	16 694	11 764	5 735	5 804	369	1 628	858	770	1 334	688	646
1776	Kaposi	292	189	29 622	15 403	14 219	18 373	11 249	6 394	6 350	318	1 690	868	822	1 537	800	737
1776	Szigeti	222	126	28 921	14 816	14 105	16 947	11 974	6 303	6 345	314	1 543	796	747	1 334	674	660
1776	Összesen	1 169	638	122 420	63 084	59 336	73 145	49 275	25 523	25 503	1 306	6 844	3 525	3 319	5 924	3 037	2 887
1777	Igali	294	117	36 936	18 996	17 940	21 544	15 392	7 241	7 318	347	2 044	1 078	966	1 442	740	702
1777	Kanizsai	489	284	28 358	14 735	13 623	16 447	11 911	6 148	6 225	311	1 814	944	870	1 139	594	545
1777	Kaposi	290	188	31 310	16 195	15 115	19 214	12 096	6 363	6 415	252	1 758	919	839	1 080	564	516
1777	Szigeti	199	115	29 663	15 198	14 465	17 349	12 314	6 350	6 422	273	1 743	877	866	926	468	458
1777	Összesen	1 272	704	126 267	65 124	61 143	74 554	51 713	26 102	26 380	1 183	7 359	3 818	3 541	4 587	2 366	2 221
1778	Igali	240	109	36 818	18 937	17 881	21 809	15 009	8 501	8 578	450	1 977	1 026	951	2 124	1 130	994
1778	Kanizsai	596	359	30 538	15 652	14 886	17 428	13 110	6 235	6 433	440	1 888	969	919	1 150	613	537
1778	Kaposi	290	182	31 024	16 079	14 945	19 305	11 719	6 520	6 520	359	1 822	943	879	1 789	923	866
1778	Szigeti	204	112	31 197	16 043	15 154	17 992	13 205	6 554	6 683	352	1 672	832	840	1 097	566	531
1778	Összesen	1 330	762	129 577	66 711	62 866	76 534	53 043	27 821	28 214	1 601	7 359	3 770	3 589	6 160	3 232	2 928

Év	Járás	Felnőtt nő		Kiskorú nő	Népesség	Férfiak	Nők	Felnőttek	Kiskorúak	Folyó év végén fennálló házasságok	Előző év végén kötött házasságok	Folyó évben kötött házasságok		Születtek		Meghaltak		
		nő	extraneus									összesen	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő
1779	Igali	204		87	36 290	18 534	17 756	21 559	14 731	7 739	7 834	470	2 071	1 076	995	2 617	1 323	1 294
1779	Kanizsai	685		461	31 405	16 117	15 288	18 035	13 370	6 391	6 609	471	1 901	994	907	1 468	801	667
1779	Kaposi	242		131	30 612	15 879	14 733	19 149	11 463	6 562	6 653	374	1 939	1 044	895	1 884	973	911
1779	Szigeti	201		91	31 610	16 059	15 551	18 383	13 227	6 746	6 909	427	1 700	886	814	1 959	1 037	922
1779	Összesen	1 332		770	129 917	66 589	63 328	77 126	52 791	27 438	28 005	1 742	7 611	4 000	3 611	7 928	4 134	3 794
1780	Igali	213		110	36 580	18 734	17 846	21 284	15 296	7 870	7 840	290	2 159	1 084	1 075	1 458	747	711
1780	Kanizsai	730		445	32 050	16 374	15 676	18 072	13 978	6 625	6 747	329	2 031	1 077	954	1 361	726	635
1780	Kaposi	227		118	32 006	16 421	15 585	18 923	13 083	6 572	6 793	291	2 176	1 095	1 081	1 297	688	609
1780	Szigeti	171		59	31 455	16 013	15 442	18 296	13 159	6 938	6 922	232	1 985	1 003	982	1 247	660	587
1780	Összesen	1 341		732	132 091	67 542	64 549	76 575	55 516	28 005	28 302	1 142	8 351	4 259	4 092	5 363	2 821	2 542
1781	Igali	215		130	37 397	19 188	18 209	21 880	15 517	7 842	8 029	532	1 911	967	944	1 673	818	855
1781	Kanizsai	727		491	32 725	16 627	16 098	18 312	14 413	6 747	6 861	371	1 849	959	890	1 359	695	664
1781	Kaposi	145		72	32 941	16 921	16 020	19 435	13 506	6 825	7 011	413	1 810	941	869	1 415	778	637
1781	Szigeti	157		71	32 452	16 552	15 900	18 644	13 808	6 959	7 148	404	1 783	919	864	1 110	552	558
1781	Összesen	1 244		764	135 515	69 288	66 227	78 271	57 244	28 373	29 049	1 720	7 353	3 786	3 567	5 557	2 843	2 714
1782	Igali	300		157	37 733	19 301	18 432	21 963	15 770	8 039	7 815	388	1 965	989	976	2 281	1 210	1 071
1782	Kanizsai	710		459	32 136	16 404	15 732	17 958	14 178	6 861	6 814	365	1 793	934	859	1 771	929	842
1782	Kaposi	290		129	33 652	17 159	16 493	19 741	13 911	7 011	7 054	301	1 917	972	945	1 532	801	731
1782	Szigeti	151		67	33 648	17 146	16 502	19 167	14 481	7 148	7 209	336	1 768	911	857	1 297	727	570
1782	Összesen	1 451		812	137 169	70 010	67 159	78 829	58 340	29 059	28 892	1 390	7 443	3 806	3 637	6 881	3 667	3 214
1783	Igali	240		104	38 066	19 564	18 502	22 411	15 655	7 615	7 674	478	1 887	942	945	2 371	1 208	1 163
1783	Kanizsai	670		400	32 261	16 419	15 842	18 214	14 047	6 815	6 859	392	1 824	929	895	2 020	1 049	971
1783	Kaposi	297		160	33 659	17 262	16 397	19 718	13 941	7 054	7 124	340	1 712	874	838	1 999	1 010	989
1783	Szigeti	141		66	34 783	17 706	17 077	19 800	14 983	7 209	7 426	446	1 823	977	846	1 529	779	750
1783	Összesen	1 348		730	138 769	70 951	67 818	80 143	58 626	28 693	29 083	1 656	7 246	3 722	3 524	7 919	4 046	3 873

Év	Járás	Természetes szaporulat		Végelesen bevándoroltak		Ideiglenesen bevándoroltak		Elvándoroltak		Vándorlási egyenleg		Születési arány (%)		Halálozási arány (%)								
		összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő						
1773	Igali	1 649	853	796	305	196	109	1 274	692	582	6	4	2	1 573	884	689	66,4	67,3	65,5	12,1	12,7	11,4
1773	Kanizsai	281	84	197	135	71	64	179	105	74	168	88	80	146	88	58	63,7	64,3	63,0	52,5	57,8	46,9
1773	Kaposi	804	401	403	280	174	106	0	0	0	323	179	144	-42	-5	-38	69,5	70,0	68,9	40,5	42,1	38,9
1773	Szigeti	189	41	148	104	40	64	153	80	73	202	101	101	55	19	36	59,1	56,3	62,0	51,2	53,0	49,3
1773	Összesen	2 923	1 379	1 544	824	481	343	1 606	877	729	699	372	327	1 732	986	745	59,1	56,3	62,0	51,2	53,0	49,3
1774	Igali	823	441	382	342	154	188	319	226	93	440	235	205	221	145	76	60,2	63,4	56,8	35,7	38,0	33,2
1774	Kanizsai	1 038	587	451	79	42	37	181	112	69	129	74	55	131	80	51	69,9	75,0	64,5	32,6	34,3	30,7
1774	Kaposi	771	402	369	322	150	172	445	278	167	484	278	206	283	150	133	60,9	63,7	57,9	35,1	37,7	32,3
1774	Szigeti	612	264	348	53	27	26	110	84	26	96	42	54	67	69	-2	59,0	59,3	58,7	36,1	39,8	32,3
1774	Összesen	3 244	1 694	1 550	796	373	423	1 055	700	355	1 149	629	520	702	444	258	62,4	65,3	59,3	34,9	37,4	32,2
1775	Igali	142	67	75	287	133	154	380	234	146	468	253	215	199	114	85	68,7	71,0	66,3	64,1	66,8	61,3
1775	Kanizsai	772	374	398	153	96	57	177	100	77	133	70	63	197	126	71	69,0	69,7	68,3	41,5	44,0	38,8
1775	Kaposi	61	39	22	339	149	190	418	255	163	595	328	267	162	76	86	65,5	65,0	66,0	63,5	62,5	64,5
1775	Szigeti	430	207	223	524	260	264	111	75	36	233	96	137	402	239	163	59,2	60,5	57,8	43,9	46,1	41,7
1775	Összesen	1 405	687	718	1 303	638	665	1 086	664	422	1 429	747	682	960	555	405	65,7	66,6	64,6	53,7	55,3	52,0
1776	Igali	264	128	136	539	247	292	642	416	226	767	406	361	414	257	157	56,0	55,1	57,0	48,5	48,0	49,1
1776	Kanizsai	294	170	124	91	47	44	170	89	81	122	83	39	139	53	86	57,2	58,6	55,8	46,9	47,0	46,8
1776	Kaposi	153	68	85	411	198	213	383	245	138	505	271	234	289	172	117	57,1	56,4	57,8	51,9	51,9	51,8
1776	Szigeti	209	122	87	348	161	187	77	46	31	168	82	86	257	125	132	53,4	53,7	53,0	46,1	45,5	46,8
1776	Összesen	920	488	432	1 389	653	736	1 272	796	476	1 562	842	720	1 099	607	492	55,9	55,9	55,9	48,4	48,1	48,7
1777	Igali	602	338	264	451	220	231	437	270	167	800	403	397	88	87	1	55,3	56,7	53,8	39,0	39,0	39,1
1777	Kanizsai	675	350	325	91	44	47	129	79	50	129	74	55	91	49	42	64,0	64,1	63,9	40,2	40,3	40,0
1777	Kaposi	678	355	323	444	205	239	440	291	149	529	300	229	355	196	159	56,1	56,7	55,5	34,5	34,8	34,1
1777	Szigeti	817	409	408	202	90	112	61	40	21	132	61	71	131	69	62	58,8	57,7	59,9	31,2	30,8	31,7
1777	Összesen	2 772	1 452	1 320	1 188	559	629	1 067	680	387	1 590	838	752	665	401	264	58,3	58,6	57,9	36,3	36,3	36,3
1778	Igali	-147	-104	-43	324	145	179	579	343	236	883	514	369	20	-26	46	53,7	54,2	53,2	57,7	59,7	55,6
1778	Kanizsai	738	356	382	66	30	36	166	102	64	218	140	78	14	-8	22	61,8	61,9	61,7	37,7	39,2	36,1
1778	Kaposi	33	20	13	381	183	198	380	234	146	668	363	305	93	54	39	58,7	58,6	58,8	57,7	57,4	57,9
1778	Szigeti	575	266	309	101	43	58	72	51	21	201	123	78	-28	-29	1	53,6	51,9	55,4	35,2	35,3	35,0
1778	Összesen	1 199	538	661	872	401	471	1 197	730	467	1 970	1 140	830	99	-9	108	56,8	56,5	57,1	47,5	48,4	46,6

Év	Járás	Természetes szaporulat		Végelesen bevándoroltak		Ideiglenesen bevándoroltak		Elvándoroltak		Vándorlási egyenleg		Születési arány (%)		Haláltozási arány (%)								
		összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő						
1779	Igali	-546	-247	-299	574	233	341	546	358	188	822	464	358	298	127	171	57,1	58,1	56,0	72,1	71,4	72,9
1779	Kamizsai	433	193	240	156	73	83	206	122	84	288	168	120	74	27	47	60,5	61,7	59,3	46,7	49,7	43,6
1779	Kaposi	55	71	-16	413	166	247	494	314	180	764	414	350	143	66	77	63,3	65,7	60,7	61,5	61,3	61,8
1779	Szigeti	-259	-151	-108	118	50	68	68	39	29	286	160	126	-100	-71	-29	53,8	55,2	52,3	62,0	64,6	59,3
1779	Összesen	-317	-134	-183	1 261	522	739	1 314	833	481	2 160	1 206	954	415	149	266	58,6	60,1	57,0	61,0	62,1	59,9
1780	Igali	701	337	364	645	271	374	634	422	212	897	476	421	382	217	165	59,0	57,9	60,2	39,9	39,9	39,8
1780	Kamizsai	670	351	319	226	112	114	258	171	87	305	163	142	179	120	58	63,4	65,8	60,9	42,5	44,3	40,5
1780	Kaposi	879	407	472	877	437	440	641	418	223	763	428	335	755	427	-38	68,0	66,7	69,4	40,5	41,9	39,1
1780	Szigeti	738	343	395	162	75	87	148	90	58	285	136	149	25	29	36	63,1	62,6	63,6	39,6	41,2	38,0
1780	Összesen	2 988	1 438	1 550	1 910	895	1 015	1 681	1 101	580	2 250	1 203	1 047	1 341	793	221	63,2	63,1	63,4	40,6	41,8	39,4
1781	Igali	238	149	89	741	342	399	746	478	268	1 027	568	459	460	252	208	51,1	50,4	51,8	44,7	42,6	47,0
1781	Kamizsai	490	264	226	191	92	99	328	189	139	375	177	198	144	104	40	56,5	57,7	55,3	41,5	41,8	41,2
1781	Kaposi	395	163	232	643	294	349	653	406	247	1 030	530	500	266	170	96	54,9	55,6	54,2	43,0	46,0	39,8
1781	Szigeti	673	367	306	184	92	92	214	127	87	251	141	110	147	78	69	54,9	55,5	54,3	34,2	33,3	35,1
1781	Összesen	1 796	943	853	1 759	820	939	1 941	1 200	741	2 683	1 416	1 267	1 017	604	413	54,3	54,6	53,9	41,0	41,0	41,0
1782	Igali	-316	-221	-95	493	209	284	542	354	188	850	445	405	185	118	67	52,1	51,2	53,0	60,5	62,7	58,1
1782	Kamizsai	22	5	17	151	78	73	253	147	106	338	176	162	66	49	17	55,8	56,9	54,6	55,1	56,6	53,5
1782	Kaposi	385	171	214	588	278	310	716	459	257	1 176	657	519	128	80	48	57,0	56,6	57,3	45,5	46,7	44,3
1782	Szigeti	471	184	287	179	90	89	207	125	82	198	106	92	188	109	79	52,5	53,1	51,9	38,5	42,4	34,5
1782	Összesen	562	139	423	1 411	655	756	1 718	1 085	633	2 562	1 384	1 178	567	356	211	54,3	54,4	54,2	50,2	52,4	47,9
1783	Igali	-484	-266	-218	569	245	324	558	358	200	677	364	313	450	239	211	49,6	48,1	51,1	62,3	61,7	62,9
1783	Kamizsai	-196	-120	-76	138	68	70	273	168	105	433	235	198	-22	1	-23	56,5	56,6	56,5	62,6	63,9	61,3
1783	Kaposi	-287	-136	-151	509	247	262	699	417	282	1 055	571	484	153	93	60	50,9	50,6	51,1	59,4	58,5	60,3
1783	Szigeti	294	198	96	137	63	74	207	113	94	225	112	113	119	64	55	52,4	55,2	49,5	44,0	44,0	43,9
1783	Összesen	-673	-324	-349	1 353	623	730	1 737	1 056	681	2 390	1 282	1 108	700	397	303	52,2	52,5	52,0	57,1	57,0	57,1

II. Tényleges népességszám a Józsefi népszámlálás szerint

Járás	Község	Tényleges népesség
Igali	Acsa	614
Igali	Adánd	966
Igali	Andacs	1084
Igali	Atala	692
Igali	Bábony	739
Igali	Bálványos	914
Igali	Baté	331
Igali	Berki	569
Igali	Bonya	512
Igali	Büssü	640
Igali	Csepel	680
Igali	Csoma	196
Igali	Dada	11
Igali	Döröcske	496
Igali	Endréd	1135
Igali	Falu-Hidvég	452
Igali	Fiad	212
Igali	Fonó	322
Igali	Gölle	813
Igali	Gyalány	261
Igali	Igal	1358
Igali	Jut	302
Igali	Kara	81
Igali	Karád	1982
Igali	Kazsok	418
Igali	Kereki	286
Igali	Kiliti	1136
Igali	Kis-Bár-Apáti	839
Igali	Kis-Béczpraed.	
Igali	Kis-Kapoly	68
Igali	Köröshegy	949
Igali	Kötse	1227
Igali	Látrány	1070
Igali	Lölle	622
Igali	Magyar-Atád	427
Igali	Magyaród	54
Igali	Megyer	458
Igali	Merse	52
Igali	Miklósi	433
Igali	Mosdós	437
Igali	Nágócs	824

Járás	Község	Tényleges népesség
Igali	Nagy-Berény	885
Igali	Német-Egres	348
Igali	Nyim	235
Igali	Öszöd	363
Igali	Patalom	168
Igali	Pula	315
Igali	Rác-Egres	
Igali	Ráksi	406
Igali	Ságvár	985
Igali	Som	565
Igali	Szabadi	186
Igali	Szamárdi	340
Igali	Szárszó	550
Igali	Szemes	368
Igali	Szentgálos-Kér	453
Igali	Szill	1316
Igali	Szolad	726
Igali	Szorosad	274
Igali	Tab	1263
Igali	Taszár	399
Igali	Teleki	381
Igali	Torvaj	578
Igali	Török-Koppány	914
Igali	Tur	818
Igali	Város-Hidvég	937
Igali	Visz	246
Igali	Zala	464
Igali	Zich	491
Összesen		39145
Kanizsai	Agarév	141
Kanizsai	Alsók	571
Kanizsai	Alsó-Segesd	589
Kanizsai	Alsó-Zsitva	60
Kanizsai	Alsó-Zsitva cum Szőcsény	127
Kanizsai	Atád	427
Kanizsai	Atád (Nagy)	1078
Kanizsai	Babocsa	897
Kanizsai	Bagola	197
Kanizsai	Balaton Szt. György cum Bottyán	443
Kanizsai	Balaton-Berény	562
Kanizsai	Balaton-Keresztúr	433
Kanizsai	Balatonujlak	337
Kanizsai	Bélavár	328
Kanizsai	Belezna	756
Kanizsai	Berzence opp.	1660

Járás	Község	Tényleges népesség
Kanizsai	Boda	
Kanizsai	Bodvicza	315
Kanizsai	Bolhás	565
Kanizsai	Bolhó	678
Kanizsai	Bottyán	49
Kanizsai	Böhönye	677
Kanizsai	Bükkösd	275
Kanizsai	Csákány	616
Kanizsai	Csicsó	107
Kanizsai	Csurgó	889
Kanizsai	Fazekas Dencs	112
Kanizsai	Fejéregyháza	237
Kanizsai	Fejéregyháza cum Horvátkút	274
Kanizsai	Felső-Segesd	1069
Kanizsai	Felső-Segesd cum praed Marton	1069
Kanizsai	Felső-Segesd, Bogát	1069
Kanizsai	Felső-Zsitva	178
Kanizsai	Fönyed	106
Kanizsai	Gadány	270
Kanizsai	Gyékényes	1230
Kanizsai	Háromfa	728
Kanizsai	Heresznye	339
Kanizsai	Hollád	340
Kanizsai	Horvátkút	37
Kanizsai	Iháros	602
Kanizsai	Iharos-Berény	873
Kanizsai	Inke	626
Kanizsai	Kelevíz	143
Kanizsai	Kéthely opp.	1085
Kanizsai	Kisfalud (Nemes)	298
Kanizsai	Kis-Gomba	263
Kanizsai	Kónyi	228
Kanizsai	Légrád praed.	81
Kanizsai	Liszó	529
Kanizsai	Lók	76
Kanizsai	Marcali	1338
Kanizsai	Mesztegnyő	586
Kanizsai	Mesztegnyő cum Kelevíz	729
Kanizsai	Mesztegnyő cum praed Dávod	613
Kanizsai	Miháld	478
Kanizsai	Nagy-Gomba	536
Kanizsai	Nagy-Gomba cum Kelevíz	679
Kanizsai	Nagy-Marton	382
Kanizsai	Nemes-Déd	372
Kanizsai	Nemes-Pátró	628
Kanizsai	Nemes-Vid	1018

Járás	Község	Tényleges népesség
Kanizsai	Őr	373
Kanizsai	Ötvös	368
Kanizsai	Páczod	79
Kanizsai	Páth	196
Kanizsai	Páth cum praed. Fazekas Dencs	308
Kanizsai	Pogány Szt. Péter	357
Kanizsai	Porrog	549
Kanizsai	Porrog Szt. Király	473
Kanizsai	Sámson	604
Kanizsai	Sand	398
Kanizsai	Sárd	736
Kanizsai	Sarkad	222
Kanizsai	Sávoly cum Marot	394
Kanizsai	Simonyi	92
Kanizsai	Simonyi cum Vrászló	211
Kanizsai	Surd	739
Kanizsai	Szakácsi	895
Kanizsai	Szenta	539
Kanizsai	Szent-Miklós	752
Kanizsai	Szent-Pál (Porrog)	159
Kanizsai	Szenyér	480
Kanizsai	Szob	678
Kanizsai	Szőke-Dencs	435
Kanizsai	Szt. Miklós	752
Kanizsai	Tapsony	801
Kanizsai	Tarany	962
Kanizsai	Tikos	126
Kanizsai	Tikos cum Főnyed	232
Kanizsai	Udvarhely	739
Kanizsai	Vése	712
Kanizsai	Vid (Nemes)	1018
Kanizsai	Vízvár	602
Kanizsai	Vörs	562
Kanizsai	Vrászló	119
Kanizsai	Zákány	534
Kanizsai	Zákány cum Légrád	534
Kanizsai	Zsitva cum praed. Szócsény	245
Összesen		49973
Kaposi	Aszaló	628
Kaposi	Bába	14
Kaposi	Bárd	186
Kaposi	Beleg	384
Kaposi	Bodrog	166
Kaposi	Bogáth	12
Kaposi	Boglár	257

Járás	Község	Tényleges népesség
Kaposi	Boronka	329
Kaposi	Busák	1634
Kaposi	Csehi (Balaton)	410
Kaposi	Csoknya	625
Kaposi	Csombárd	175
Kaposi	Csököly	1609
Kaposi	Csöménd	235
Kaposi	Ecsény	586
Kaposi	Edde	305
Kaposi	Faisz	631
Kaposi	Füred	384
Kaposi	Gamás	999
Kaposi	Geszt	1008
Kaposi	Gige	1115
Kaposi	Hetes	684
Kaposi	Iván	
Kaposi	Jád	807
Kaposi	Jákó	372
Kaposi	Jutha	438
Kaposi	KaposDada	80
Kaposi	Kapos-Mére	637
Kaposi	Kapos-Újlak	258
Kaposi	Kaposvár opp.	2166
Kaposi	Kér	
Kaposi	Kis-Alberti	52
Kaposi	Kis-Aszond	408
Kaposi	Kis-Bajom	540
Kaposi	Kis-Berény	276
Kaposi	Kis-Lak	345
Kaposi	Kozma	87
Kaposi	Kölked	
Kaposi	Kutas	656
Kaposi	Kürtös	
Kaposi	Lak	810
Kaposi	Lapa	102
Kaposi	Lengyel-Tóti	1593
Kaposi	Libicz-Kozma	195
Kaposi	Magyar-Egres	359
Kaposi	Mére-Kapos	637
Kaposi	Merenye	324
Kaposi	Mike	
Kaposi	Mocsolád	681
Kaposi	Nagy-Bajom	2341
Kaposi	Nikla	795
Kaposi	Orczi	341
Kaposi	Orda	266

Járás	Község	Tényleges népesség
Kaposi	Osztopány	857
Kaposi	Órs	
Kaposi	Pamuk	366
Kaposi	Polyán	397
Kaposi	Póstelek	81
Kaposi	Pusztá-Korpád	559
Kaposi	Pusztá-Kovácsi	852
Kaposi	Remete	
Kaposi	Sárd opp.	736
Kaposi	Somodor	
Kaposi	Somogyvár	939
Kaposi	Sömye	288
Kaposi	Szent-Benedek	372
Kaposi	Szentgálos Kér	453
Kaposi	Szomajom	722
Kaposi	Szöllős-Györök	820
Kaposi	Szöllős-Lak	177
Kaposi	Táska	585
Kaposi	Toponár opp.	983
Kaposi	Tót-Gyugy	732
Kaposi	Tót-szent-Pál	726
Kaposi	Vadé	
Kaposi	Vámos	486
Kaposi	Várda opp.	256
Kaposi	Varjaskér	450
Kaposi	Vencselő	
Kaposi	Vrácsik	293
Kaposi	Zimány	274
Összesen		40346
Szigetvári	Almamellék	567
Szigetvári	Alsó-Visnye	128
Szigetvári	Alsó-Visnye Continetur cum Hedrahely (Kapos-Visnye)	1229
Szigetvári	Apáthi	329
Szigetvári	Arács	276
Szigetvári	Barcsopp.	355
Szigetvári	Basal	201
Szigetvári	Bécz	501
Szigetvári	Bécz cum praed -Diós	501
Szigetvári	Besenyő praed.	108
Szigetvári	Boldogasszonyfa	353
Szigetvári	Bószénfa	286
Szigetvári	Bűrüs	234
Szigetvári	Cserényfa	191
Szigetvári	Csertő	345
Szigetvári	Csokonya opp.	1254

Járás	Község	Tényleges népesség
Szigetvári	Csokonya opp. cum praed-Besenyő	1362
Szigetvári	Czegléd praed cum Szent-Miklós	176
Szigetvári	Czegléd praed.	136
Szigetvári	Darány	1068
Szigetvári	Drávafok	397
Szigetvári	Dráva-Keresztur	182
Szigetvári	Dráva-Szent-Márton	592
Szigetvári	Dráva-Tamási	213
Szigetvári	Gálosfa	188
Szigetvári	Gárdony	222
Szigetvári	Görgeteg	705
Szigetvári	Görösgál	151
Szigetvári	Gyarmath	142
Szigetvári	Gyöngyösmellék	431
Szigetvári	Györgyös praed.	
Szigetvári	Hajmás	183
Szigetvári	Harságy	670
Szigetvári	Hatvan	386
Szigetvári	Hedrahely	1101
Szigetvári	Hedrahely cum Alsó-Visnye	1229
Szigetvári	Hencse	343
Szigetvári	Hencse cum Gyöngyös	343
Szigetvári	Henész	263
Szigetvári	Hoboly	344
Szigetvári	Homok	201
Szigetvári	Homok-Szent-György	430
Szigetvári	Hosszúfalu	272
Szigetvári	Istvándi opp.	1074
Szigetvári	Kadarkut	1321
Szigetvári	Kadarkut, Mike, Ködmönd	1389
Szigetvári	Kálmánca	595
Szigetvári	Kápolnás-Visnye	22
Szigetvári	Kapos-Keresztur	364
Szigetvári	Kastélyos-Dombó	372
Szigetvári	Kercseliget	698
Szigetvári	Kis-Dobsza	334
Szigetvári	Kis-Falud	467
Szigetvári	Kis-Keresztur	61
Szigetvári	Kis-Kovácsi	326
Szigetvári	Kis-Lak	345
Szigetvári	Kis-Szent-László	452
Szigetvári	Kis-Tamási	195
Szigetvári	Komlósd	275
Szigetvári	Lábod	614
Szigetvári	Lakocsa	463
Szigetvári	Lercseliget	

Járás	Község	Tényleges népesség
Szigetvári	Magyar- és Német-Lad	689
Szigetvári	Magyar-Lad	275
Szigetvári	Magyar-Lukafa	160
Szigetvári	Magyar-Ujfalu	285
Szigetvári	Markócz	166
Szigetvári	Merenye	1046
Szigetvári	Molvány	161
Szigetvári	Mosgó	476
Szigetvári	Nagy-Dobsza	441
Szigetvári	Nagy-Korpád	621
Szigetvári	Nemeske	165
Szigetvári	Német-Lad	414
Szigetvári	Német-Lukafa pr. Transloc. Ad Almamellék	44
Szigetvári	Német-Lukafa praed.	160
Szigetvári	Okorág	404
Szigetvári	Pácza	196
Szigetvári	Pata	219
Szigetvári	Patosfa	427
Szigetvári	Petend	201
Szigetvári	Péterhida	349
Szigetvári	Poklosi	329
Szigetvári	Potony	214
Szigetvári	Révfa	106
Szigetvári	Rinya-Szent-Király	269
Szigetvári	Rinya-Ujlak	281
Szigetvári	Rinya-Ujlak-Bakháza	281
Szigetvári	Sántos	284
Szigetvári	Séllye opp.	678
Szigetvári	Simonyfa	273
Szigetvári	Szabás	553
Szigetvári	Szena	973
Szigetvári	Szent-Balás	225
Szigetvári	Szent-Borbás	122
Szigetvári	Szentes	326
Szigetvári	Szent-Jakab	59
Szigetvári	Szent-László	452
Szigetvári	Szent-Miklós	752
Szigetvári	Szent-Pál	280
Szigetvári	Szerászló	250
Szigetvári	Szerdahely	
Szigetvári	Szigetvár opp.	2659
Szigetvári	Szilvás-Szent-Márton	293
Szigetvári	Szörény	160
Szigetvári	Sztára	255
Szigetvári	Szulimán	525
Szigetvári	Szulok	918

Járás	Község	Tényleges népesség
Szigetvári	Szurok	918
Szigetvári	Tót-Keresztur	115
Szigetvári	Tót-Szent-György	357
Szigetvári	Tót-Ujfalu	283
Szigetvári	Töröcske	379
Szigetvári	Ujnép	210
Szigetvári	Várad	84
Szigetvári	Visonta	864
Szigetvári	Visonta cum Besenyő	972
Szigetvári	Viszló	352
Szigetvári	Zádor	412
Szigetvári	Zselic-Kisfalud	467
Szigetvári	Zsibolth	85
Összesen		51869

**THE POPULATION OF COUNTY SOMOGY IN THE SECOND
HALF OF THE 18TH CENTURY ON THE BASIS OF THE
CENSUS OF THE SOULS**

Summary

The author analyses the data of the census of the souls (*Conscriptio Animarum*) ordered and executed by Maria Theresa and Joseph II between 1772 and 1783. The source gives the size of un-noble population by settlements, sex, age, confession and social groups and the data of population movement according to the same distribution. The advantage of analysing the data of county Somogy (Southern part of the Transdanubian region) is the possibility to separate demographic micro-regions within an artificial administrative unit and the complete series of data we have from the period between 1773 and 1783.

On the basis of the analysis of a larger mass of data we can examine the typical features of the pre-transitional demographic regime that can be confirmed by a lot of foreign experiences and Hungarian case studies:

- Fertility was very high (crude birth rates: 52–65 ‰), but it was gradually decreasing in that period. At the same time one can demonstrate demographic conjunctures and de-conjunctures and local differences in fertility.
- Mortality was also high and fluctuating even in short time. Crisis years: 1775 and 1779. These crises were small, one has to separate them from the great mortality crises having occurred before the middle of the 18th century. It must be noted that especially the registration of infant and child deaths could be incomplete in crisis years.
- Therefore the periodic and regional fluctuation of natural increase was very strong and the estimates for longer periods or larger geographic units on the basis of the data of a decade from a county are very doubtful.
- Customs of marriages are typical east of the Hajnal-line: people in county Somogy got married early and only a negligible minority remained single in the 18th century.
- Population was young: the proportion of minors (under 15) was stable: it was between 39 and 42%.
- The rates of migration were fluctuating but low: the rural population of the county was very immobile in the examined period.

Tables:

1. *Population in the districts of county Somogy in 1783 and 1787*
District; Population numbers
2. *Crude birth rates by districts (‰) 1773–1783*
3. *Number of settlements by the values of crude birth rate in the districts of county Somogy*
4. *Annual number of settlements by the values of crude birth rate in the districts of county Somogy*
5. *Crude death rates (‰) in the districts of county Somogy*
Males; Females; Total
6. *Natural population increase in county Somogy (‰)*
Year; Birth rate; Death rate; Natural increase
7. *Natural population increase(‰) by districts, 1773–1783*
Lateral text: district, birth rate, death rate, natural increase
8. *Proportion of married persons (%) in adult population by districts*
9. *Changes of adult and married population (%) by districts (previous year=100,0)*
Year; District/Adult, married
10. *Proportion of minors (%) and the changes of their number by districts*
Year; District/minors (%), Previous year=100,0
11. *Proportion of minors (%) in social groups of peasants, servants and extranei (strangers)*
12. *Number of adult and minor population, annual changes in their number, balance of migration by districts, 1773–1783*
Lateral text: District/ adult, minor, previous year=100,0, total, balance of migration
13. *Proportion of peasants in total population (%)*
District; Year; Proportion of peasants; Proportion of servants; Number of servants per 100 peasants
14. *Changes in number of adult male peasants by districts (previous year=100,0)*
15. *Number and proportion of migrants (%) in total population by districts, 1773–1783*

Appendix

I. *District data of census in county Somogy, 1773–1783*

Year; District; Peasants total, adult males, minor males, adult females, minor females; Servants total, Servants by sex and age like peasants; Extranei total, extranei by sex and age like peasants; Total population, males, females, adults, minors; Existing marriages at the end of the actual year, Ex-

isting marriages at the end of the previous year; Number of marriages; Births/total, boy, girl; Deaths/total, male, female; Natural increase/total, male, female; Permanent immigrants/total, male, female; Temporally immigrants/ total, male, female; Emigrants/total, male, female; Balance/total, male, female; Birth rate/total, male, female; Death rate/total, male, female

II. Number of population by districts and settlements in the census of Joseph II. 1787

Figures:

- I. Crude birth rate by districts (‰), 1773–1783*
- II. Number of settlements by the values of crude birth rate in the districts of county Somogy, 1773–1783*
- III. Crude death rate (‰) in the districts of county Somogy, 1773–1783*
- IV. Crude death rate (‰) in the districts of county Somogy, 1773–1783*
- V. Crude birth and death rates (‰) in county Somogy, 1773–1783*
- VI. Natural population increase (‰) in county Somogy, 1773–1783*
- VII. Natural population increase (‰) in county Somogy by districts, 1773–1783*
- VIII. Changes of adult and married population (%) by districts, 1773–1783*
- IX. Proportion of minors (%) by districts in county Somogy, 1773–1783*
- X. Changes in number of minors by districts, 1773–1783 (previous year=100,0)*
- XI. Proportion of peasants in total population (%) by districts, 1773–1783*
- XII. Proportion of servants in total population (%) by districts*
- XIII. Number of servants per 100 peasants by districts*
- XIV. Proportion of minors (%) in social groups of peasants, servants and extranei (strangers)*

A TERMÉSZETES SZAPORODÁS ALAKULÁSA ÉS HELYI VÁLTOZATAI A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON¹

ŐRI PÉTER

A természetes szaporodás alakulása 18. századi népesedéstörténetünk egyik kulcsfontosságú és ugyanakkor sokat vitatott kérdése. Mondhatnánk, sokat vitatott, mivel kulcsfontosságú. Kulcsfontosságú, hiszen a jórészt töredékes információkra és gyakran vitatható becslésekre épülő 18. századi népességfejlődésünk egyik olyan eleme, amelynek pontosabb ismerete más, eddig szintén bizonytalan ismereteket (az 1720-as népességszám, a bevándorlás aránya a század folyamán) tehetne jobban meghatározhatóvá. Jelentőségére többen rámutattak nemcsak az említett kérdésekkel, hanem 16–17. századi népességszámaink becslésével kapcsolatban is.²

A 18. századi Magyarország népességi folyamataival kapcsolatban jóval több a kérdőjel, mint a biztosnak tűnő tudás. Amiben mindenki egyetért, az jószerével annyi, hogy ezeknek a folyamatoknak eredményeképpen alakultak ki a történeti Magyarország azon népesedési és ezen belül etnikai viszonyai, amelyek később sok tekintetben meghatározták az ország sorsát. Mindez egy igen jelentékeny népességnövekedés keretében alakult így, amelynek a természetes szaporodás mellett meghatározó eleme volt a külső és belső vándorlás. Továbbá a II. József-féle népszámlálás révén többé-kevésbé biztos tudással rendelkezünk ennek a folyamatnak egy pontját illetően, nevezetesen ismerjük az ország 1787-es népességszámát.³ Természetesen ezzel kapcsolatban is vannak bizonytalanságok: a népszámlálás nem terjedt ki a katonai határőrvidékre és hadsereg tagjaira, valamint nyilvánvalóan nem volt – nem lehetett – tökéletesen pontos, így ha valaki a hiányok becslésének és a népszámlálás kiegészítésének szükséges, de rendkívül sok hibalehetőséget magában rejtő feladatára vállalkozik, könnyen válhat a jogos kritikák célpontjává. Wellmann Imre becslését például, aki a népszámlálás kiegészítésével az ország 1790. évi népességszámát 10,2 millióra és ezen belül a polgári népesség számát 9,94 millióra tette,⁴ Faragó Tamás ké-

¹ A tanulmány megszületésében döntő szerepe van Dányi Dezsőnek. Ő hívta fel figyelmemet az itt elemzett forrásra, az általa nyújtott inspirációért és értékes tanácsaiért nem lehetek eléggé hálás. Benda Gyulát, Faragó Tamást, Granasztói Györgyöt és Melegh Attilát hasznos észrevételeikért és tanácsaikért szintén köszönet illeti.

² Acsádi Gy. 1957. 233.; Dávid Z. 1957. 165–173.; Kovács Z. 1969.;1983.; 2000.; Dávid G. 1997. 170-171.; Zimányi 1997. 195–196.

³ A II. József-féle népszámlálás országos összesítéseire vonatkozóan lásd Thirring 1938. 91. és 119.; Dányi-Dávid Z. 1960. 28.

⁴ Wellmann 1989. 73.

telkedve fogadta, illetve bírálta.⁵ Jóval nagyobb problémák merülnek fel a 18. századi népesedési folyamatok más elemeivel kapcsolatban: nem ismerjük, legfeljebb becsülni tudjuk a kiindulópontot az 1715. és 1720. évi adóösszeírások alapján. Nem ismerjük, csak hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni a bevándorlás hozadékát (Dávid Zoltán Kovács Alajos század eleji becslésének korrekciójával kerekén egymillióra tette az 1720 és 1787 között bevándorlók és leszármazottaik számát). Nem ismerjük, legfeljebb töredékes információk alapján becsülni tudjuk a természetes szaporodás 18. századi alakulását, pedig ennek alapján pontosabbá tehetnénk az 1720-ra vonatkozó népességszám-becsléseket. A dolog természetesen fordítva is működne, egy pontosabb 1720-as népességszámból következtethetnénk az 1720 és 1787 közötti népességnövekedés mértékére, a két adat nyilvánvalóan meghatározza egymást. A kérdéssel foglalkozó szerzők benyomásunk szerint inkább az utóbbi eljárást választják: rendelkeznek egy 1720-ra vonatkozó népességszám-becsléssel, és ehhez illesztenek egy megfelelő népességnövekedési, illetve ezen belül természetes szaporodási ütemet. (A bevándorlásra vonatkozó egymillióra becslést az általunk áttekintett szakirodalom elfogadja, ehhez hozzászólni nem tudunk, így a továbbiakban a természetes szaporodás alakulására koncentrálunk.) Így ha Dávid Zoltán nyomán az 1720-as népességszámot négy millióra vagy megközelítően ennyire tesszük⁶, akkor ehhez – a bevándorlás említett értékét elfogadva – átlagosan évi 10‰ (1%) körüli természetes szaporulat illik (ez az a növekedési ütem, amellyel a népesség mintegy hetven év alatt megduplázódik). Wellmann Imre számítása szerint a polgári népesség az 1720-as kiinduló szintről (4,3 millió) 1790-re 9,94 millióra növekedett, azaz évente átlagosan az 1720-as népességszám 1,87%-val nőtt.⁷ Wellmann az 1790-es népességszám becsléséhez ezt a növekedési ütemet használja fel, ennek segítségével számolja ki az 1787 és 1790 közötti népességnövekedés mértékét. Így a népszámlálás kiegészítésének túlbecslésén felül elkövet még egy hibát, a népesség ugyanis a mértani haladvány szerint növekszik, ennek valós értékét a kamatos kamatszámítás módszerével lehet kiszámolni, Wellmann Imre népességszámaiból a helyes eredmény évi átlagos 1,2%-nyi növekedés.⁸ Ha a természetes szaporodás megközelítő értékére vagyunk kíváncsiak, akkor a 9,94 milliós népességszámból le kell vonnunk a bevándorlók és leszármazottaik feltételezhető egymillió létszámát, majd így kell a növekedési ütemet kiszámolnunk, amely mintegy évi 10‰ (1%) lesz. Mások – mint Kovács Zoltán – aki az 1720-as összeírás alapján a megszokott-

⁵ Faragó 1999. a 337–338.

⁶ Dávid Z. 1957. 173.

⁷ Wellmann 1989. 73.

⁸ Az évi átlagos népességnövekedés (r) értékét, amely mellett egy t időpontbeli népesség (P_t) n év alatt P_{t+n} nagyságúra növekszik, az $r = \sqrt[n]{\frac{P_{t+n}}{P_t}} - 1$ képlettel számolhatjuk ki. Lásd Acsádi Gy. 1957.

nál jóval magasabb háztartásszorozószámokkal próbálja a népességszámot az adózó háztartásfők számából megbecsülni, és így 1720-ra 5–5,5 milliós népességszámot tart valószínűnek a Horvátország és Szlavónia nélküli országterületre⁹, elfogadhatatlanul magasnak tartják ezt a természetes szaporodási ütemet. Igen lényeges itt is a népességszám-spekulációk és a természetes szaporodás becslésének összekapcsolódása. Valójában az 1720-as összeírás alapján számított népességszám máig a szakmai viták középpontjában áll¹⁰, így támpontként a 18. századi természetes szaporodás megállapításánál nem jöhet szóba.

Mindennek fényében célravezetőbbnek látszik a természetes szaporodás meghatározása felől megközelíteni a 18. századi népesedési folyamatokat. Ennek kétségteljesen megvan az az előnye, hogy több és többféle forrással dolgozhatunk, amelyek bizonyos következtetések levonására, tendenciák megrajzolására akkor is alkalmasak, ha a népességszámokat nem ismerjük. Elsősorban a 18. századi Magyarországon már tömegesen rendelkezésre álló és a legfontosabb demográfiai eseményeket rögzítő anyakönyvekre, valamint a 18. század második feléből lényegében az egész ország területére vonatkozóan fennmaradt, a nem nemes népesség létszámát és népmozgalmi adatait tartalmazó lélekösszeírásokra gondolunk.

Ha a meglehetősen kevés, anyakönyvi adatokat is felhasználó magyarországi településmonográfia adataiból indulunk ki, akkor azt láthatjuk, hogy az általánosítás rendkívül bizonytalan, térben és időben rendkívül eltérő adatokat találunk, a termékenység és a halandóság igen erős regionális különbségeket mutat és időben is hullámzó. Noha e tanulmány keretei között nem törekedhetünk teljes körű áttekintésre, néhány példa alapján is világos, hogy a 18. század első felére vonatkozóan nem beszélhetünk nagyobb mértékű természetes szaporodásról, a népességet rendszeresen pusztító járványok (elsősorban a pestis) ezt nem tették lehetővé.¹¹ A 18. század második felében a nagy halandósági válságok eltűnésével, ritkulásával a természetes szaporodás feltételei is kedvezőbbek voltak, de ebben az időszakban is több lokális és településtípus szerinti változattal számolhatunk. Az 1739–41. évi pestisjárvány után dinamikus fejlődő alföldi település, Kiskunhalas a népességfejlődés más változatát látszik képviselni, mint a kezdetben nekilóduló, majd az 1780-as évektől újra megtorpanó és gyakran természetes fogyást mutató Keszthely.¹² Maga Kováts Zoltán is, aki tanulmányaiban a nyugat-európaihoz hasonló, alacsonyabb, maximálisan évi 5% körül mozgó természetes szaporulat mellett szokott érvelni, Szeged és Debrecen vonatkozásában kimutat ennél magasabb értékeket is,¹³ még az általa

⁹ Kováts 1969. 224–225. valamint legutóbb: Kováts 2000. kritikája: Faragó 1996. 112.

¹⁰ Faragó 1996. 108–109.

¹¹ Lásd: Kováts 1981. 49. (Debrecen); Benda 1997. 101. (Keszthely); Melegh 2001. (Kiskunhalas); Husz 2000. (Zsámbék); Óri 2000. (Mezőkövesd)

¹² Melegh 2001.; Benda 1997. 101.

¹³ Kováts 1981. 49.; 1985. 165.

helyesnek tartott rektifikáció után is a két alföldi városban átlagosan évi 5–8 ‰ természetes szaporulatot tart reálisnak.¹⁴ Mindebből igen valószínűnek tűnik az, amit a termékenység és halandóság, valamint a természetes szaporodás időbeli és térbeli sokféleségéről mondtunk. Nem is szólva arról, hogy Faragó Tamás, aki korábban már figyelmeztetett a városi halandóság különböző mintáinak létezésére,¹⁵ újabban rámutatott a Miskolc és a környező ipari települések természetes szaporodásában mutatkozó igen jelentékeny különbségre (Miskolcon 1787 és 1825 között átlagosan évi 2,6‰, míg Hámoron és Massán 1793 és 1829 között ugyanez az érték 16,8‰).¹⁶

Így még a lélekösszeírások majd egy évtizedet átfogó népmozgalmi adataiból sem lehet a 18. század egészére vonatkozó következtetéseket levonni. Dányi Dezső, aki – némi kétkedéssel – országos összesítéseiben igen magas (1777–1782-ben évi 12,2 és 15,4‰ között mozgó) természetes szaporodási értékeket közöl, óva int bármi ilyesfajta általánosítástól.¹⁷

Kérdéses az is, hogy a nemzetközi (nyugat-európai) adatokból lehet-e a magyarországi természetes szaporodásra nézve pontos becsléseket tenni: Dávid Géza rámutat arra, hogy a 18. századi Magyarország számos vonatkozásban különbözhetett Nyugat-Európától, hiszen a sorozatos katasztrófák után a sokszor leírt „pótlási effektus”, az alacsony népsűrűség, a nagyszámú bevándorló a szokásosnál feltehetően fiatalabb korösszetétele a természetes szaporodást – legalábbis időszakonként – a lehetséges maximum felé tolhatták.¹⁸ Bajos az összehasonlítás azért is, mert Nyugat-Európában is rendkívül erős a termékenység és halandóság regionális és településtípusok szerinti változatossága, ezenkívül az sem lehet közömbös, hogy melyik országot használjuk kontrollként. Franciaországból a 18. század második felére nézve ismerünk országos adatokat a termékenység és a halandóság nyers arányszámairól (a természetes szaporodás évi átlagértéke nem haladhatta meg az 5‰-et¹⁹), de az országos átlagok mögött igen nagy heterogenitás áll,²⁰ másrészt más országokról igen különböző adatokat találhatunk. Az 1. táblázat mutatja az országok közötti eltéréseket, és utal az egyes országokon belüli időbeli hullámzásra. A különbségeket csak részben magyarázhatja az anyakönyvezés eltérő minősége, Finnország esetében olykor nemcsak igen magas természetes szaporodási értéket találunk, hanem igen jelentős természetes fogyást is, az értékek az egyik esetben talán túlságosan magasak, a másokban pedig túlságosan alacsonyak a halotti anyakönyv hiányos vezetése miatt, de úgy érezzük, hogy nem a számok pontos értéke, hanem a köztük lévő különbségek léte a lényeg. Megkockáztathatjuk talán azt a

¹⁴ Kováts 1983. 31.

¹⁵ Faragó 1993.

¹⁶ Faragó 2000.

¹⁷ Dányi 1993. 113. 139.

¹⁸ Dávid G. 1997. 170.

¹⁹ Biraben-Blanchet-Blum 1995. 154.

²⁰ A 18. századi francia halandóság regionális változatosságáról legújabbán: Blum-Bringé 1992. 35.

feltevést, hogy a 18. században újratelepülő Magyarországot nem a legszerencsésebb nagy népsűrűségű nyugat-európai országokkal összehasonlítani, és hogy az országos és hosszú, évszázados időtartamra számított arányszámok mögött Magyarországon is nagy térbeli és időbeli ingadozás húzódik meg.

1. A természetes szaporodás évi átlagos értékei néhány európai országban
%

Ország	Időszak	Term. szap.	Max.	Min.
Anglia	1701–1800	4,5	10,4	-1
Anglia	1721–1781	4,3	8	-1
Franciaország	1771–1800	4	5	3,6
Lombardia	1768–1799	2,9	8	-5
Svédország	1721–1800	6,7		
Finnország	1722–1749	11,2	20,9	-18,4

Forrás: Glass 1965. 241. és Noordam et al. 1995. 174. (Anglia – évtizedek átlagai, illetve minden tizedik év átlaga); Bourgeois-Pichat 1965. 506. (Franciaország – öt éves átlagok); Cipolla 1965. 576. (Lombardia – évenkénti átlagszámok); Hofsten-Lundström 1976. 16. (Svédország – 80 év átlaga); Jutikkala 1965. 555. 562. (Finnország – évenkénti átlagszámok)

Mindebből következik, hogy sem angliai vagy franciaországi adatok alapján nem lehet meghatározni a magyarországi természetes szaporodás lehetséges felső határát, sem hosszabb időtartamot átölelő magyarországi településszintű vizsgálatok eredményeit, sem akár az egész országra vonatkozó, de rövid időszakra kiterjedő kutatások tapasztalatait nem lehet a 18. századi Magyarországra vonatkozóan általánosítani. Ugyanígy problematikus a későbbi, 19. századi adatok visszavetítése is, bár az összehasonlítás nem tűnik teljesen haszontalannak. (Tudomásunk szerint a halandóság a 19. század első felében nem volt jobb a 18. század második felében tapasztaltnál, ugyanakkor a halotti anyakönyvekkel szemben – egyedi kivételektől eltekintve – már nem emelhetők olyan súlyos kifogások, mint egy évszázaddal korábban, így például Hablicsek László 1821 és 1830 közötti természetes szaporodási arányszámainak határértékei mindenképpen fontos tájékoztatást adhatnak²¹).

Mai tudásunk szerint nyilvánvalóan nem tudjuk egzakt módon meghatározni az ország természetes szaporodásának mértékét, arról nem is beszélve, hogy az adatok időbeli és térbeli heterogenitása miatt egy efféle országos arányszám inkább elfedné a korabeli realitásokat, mintsem hogy fényt vetne azokra. A cél az volna, hogy sok (a mainál jóval több) esettanulmány alapján vizsgálhassuk a

²¹ Hablicsek 1991. 73.

demográfiai jelenségek – így a természetes szaporodás – időbeli alakulását és lokális sokféleségét, mintegy megismerve az adott korban lehetséges határértékeket. Így juthatnánk közelebb a továbbra is nyitott kérdések megválaszolásához: milyen volt a mindenképpen jelentős 18. századi népességnövekedés időbeli dinamikája, a nemzetközi kutatások tapasztalataival összhangban Magyarországon is megfigyelhető-e a 18. század második felében a pusztító járványok ritkulásával, háttérbe szorulásával a halandóság javulása, a természetes szaporulat növekedése? A népességnövekedés tényezői között el lehet-e különíteni egymástól a természetes szaporulat és bevándorlás hozadékát? És végül milyen területi, vallási, etnikai meghatározói voltak a természetes szaporodás alakulásának? A továbbiakban elsősorban az utolsó kérdésre koncentrálnak, nem mondva le valamiféle általánosabb konklúzió levonásáról sem.

*

A forrás, amelynek elemzésével próbálkozunk, a Fügedi Erik és Dányi Dezső által bemutatott, illetve felhasznált állami lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*)²² Pest megyei községsoros összesítései, amelyek az 1774 és 1783 közötti időszakból maradtak ránk.²³ Az összeírások településenként megadják a nem nemesek lélekszámát és a népmozgalmi adatokat, így a nem nemes népességre egy sor fontos demográfiai mutató kiszámítható. A Pest megyei anyag előnye, hogy egy nemzetiségi, felekezeti, földrajzi, gazdasági szempontból, valamint településtípus szerint igen sokféle népesség adatait tartalmazza, és ezzel mintegy kicsiben reprezentálja a történeti Magyarországot. (A fontosabb etnikai csoportok közül egyedül a románok nem találhatók meg a megye területén, a jelentősebb felekezetek közül a görög katolikusokat nem különítették el a római katolikusoktól, illetve az evangélikusokat a reformátusoktól, ezenkívül a vallási megoszlást csak az 1770-es években közlik az egész népességre vonatkozóan, később csak a házzal rendelkező plebejusokra nézve.) Az összeírás nagy hátránya – amellett hogy nominális adatokat nem tartalmaz – az, hogy nemcsak a nemes népesség hiányzik belőle, hanem más nehezen besorolható vagy összeírható rétegek is. A forrást ezért elemzés céljára csak rendkívül nagy óvatossággal lehet felhasználni. Munkánk során többféle forráskritikai módszert használtunk, az alábbiakban közölt adatok javarésze ennek ellenére csak hozzávetőlegesen pontos, elsősorban nagyságrendjük, valamint az egyes települések vagy településcsoportok között megfigyelt különbségek léte látszik fontosnak. Jelen keretek között a forráskritikai vizsgálatok eredményeit nem tud-

²² Fügedi 1966.; Dányi 1960. 1993.

²³ Pest Megyei Levéltár, IV. 74/CC. III. 1-7. 7 csomó, Kat. szám: 402-408. *Conscriptio Animarum* 1774-76, 1778, 1781-83. illetve IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432 *Extractus Summarius* (megyei összesítés), lásd még: Őri 1994.

juk részletesen bemutatni, csak a követett eljárások és az ezekből levont legfontosabb következtetések ismertetésére van módunk:

1. Elsősorban a véletlenszerű ingadozások kiszűrésére kerültük a településszintű vizsgálódásokat (néhány esetet és néhány nagyobb, több ezer lakosú települést leszámítva), és figyelmünket inkább közigazgatási egységek, tájegységek és etnikai-felekezeti különbségek alapján elkülönített településcsoportokra irányítottuk.
2. A községek népességszámát összevetettük a II. József-féle népszámlálás 1785-ös Pest megyei összesítéseiből becsült nem nemes lélekszámmal²⁴. Az eljárás során először megnéztük, hogy 1774-hez képest 1785-re hány százalékkal emelkedett a nem nemesek lélekszáma, majd a Conscriptio Animarum 1774 és 1783 közötti növekedési üteme alapján becsültük meg az 1785-re várható népességszámot. Azokat a településeket, ahol a Józsefi összeírás javára jelentős (20%-nál nagyobb) különbség mutatkozott a két (a lélekösszeírás alapján becsült és a valóságos) 1785-ös népességszám között, a kisebb településcsoportok vizsgálatánál nem vettük figyelembe (ez alkalmanként 24 települést jelentett abból a 186-ból, amelyeket a II. Józsefi összeírással összehasonlíthattunk). A megyei, járási vagy nagyobb tájegységi adatok vizsgálatánál ezek kihagyása nem módosította az eredményeket, ezért itt ezt a módszert nem alkalmaztuk.
3. A népmozgalmi adatokat megpróbáltuk összevetni – ahol lehetőség volt rá – publikált,²⁵ vagy publikálatlan anyakönyvi adatokkal. Ez utóbbi vizsgálat még folyik, eddig a pilisborosjenői római katolikus plébánia anyakönyveit használtuk erre a célra (Pilisborosjenő és Üröm községek lakóiról tartalmaz elkülöníthető bejegyzéseket). Mindezek alapján a jelen pillanatban úgy látjuk, hogy a két forrás adatai ugyan pontosan csak igen ritkán egyeznek, de jelentős különbségek sincsenek közöttük.²⁶ Így a Pest megyei lélekösszeírások népmozgalmi adatait felhasználhatónak véljük, használatuk során „csak” az anyakönyvi adatokkal szemben joggal elvárható óvatosság szükségeltetik.

²⁴ A Józsefi népszámlálás községenkénti lélekszámaiból kivontuk a nemes férfiak számának a kétszeresét. Az adatokat lásd: Óri 1994. 79–80.

²⁵ Husz 2000. (Zsámbék); Csocsán 1959. (Szöd)

²⁶ Az eltérések – a számolási hibák mellett – származhatnak abból is, hogy a lélekösszeírások éves összesítéseit a plébános ugyan többek között az általa vezetett anyakönyv alapján készítette, de sohasem tudjuk pontosan, hogy ezek az összesítések milyen időegységre vonatkoznak. Más szóval az összehasonlítás során az anyakönyvi bejegyzések leszámolásánál létrehozunk egy olyan időegységet (jan. 1-től dec. 31-ig), amely nem biztos, hogy egyezik azzal, amelyet a plébános vett alapul a lélekösszeírások elkészítésénél.

4. Eredményeinket bizonyos pontokon összevethetjük az általános tapasztalatokkal vagy más kutatások eredményeivel. A születési adatok pontosságát lehet tesztelni az élveszületések nemek szerinti megoszlásával, az arányok megyei és járási szinten megnyugtatóak (megyei szinten az élveszületéseknél 100 lányra 104 fiú jut). A népesség kormegoszlását pedig más kutatások eredményeivel ellenőrizhetjük.²⁷

A *Conscriptio Animarum* 1774 és 1783 közötti Pest megyei adatai megerősítik Dányi Dezső 1777 és 1782 közötti országos adatait.²⁸ Az ország nem nemes népessége 1777 és 1782 között 121,5%-el nőtt (átlagosan évi 24%-os növekedés), míg a természetes szaporodás mértéke átlagosan évi 13,7% volt (az előforduló értékek átlaga). Ugyanezek az adatok Pest megyében 1774 és 1783 között: 163%-os növekedés (évi átlag 18%, a mértani haladvány szerinti növekedés 14%), a természetes szaporulat évi 11,9%. A természetes szaporulat alakulásáról tájékoztathat az egy időegység alatti halálozások születésekhez viszonyított száma is. Ez az arányszám kiküszöböli a hiányos népességszám okozta torzulásokat (általános tapasztalat, hogy a legbizonytalanabb adat mindig a népességszám, a népmozgalmi adatok az anyakönyvvezetés elterjedése folytán viszonylag pontosak lehettek, a népesség nyilvántartása ennél jóval problematikusabb volt, emiatt a nyers születési és halálozási arányszámok minden bizonnyal felülbecsültek), és lehetővé teszi az összehasonlítást olyan időszakokra nézve is, ahonnan nincsenek népességszámaink.

2. Természetes szaporodás (‰) és a halálozások száma a születésekhez viszonyítva, Pest megye²⁹

	Természetes szaporodás	Halálozások száma a születésekéhez viszonyítva
1774	18,6	0,7
1775	21,9	0,7
1779	11,8	0,8
1781	11,9	0,8
1782	10	0,9
1783	-3	1,1
Összesen	11,9	0,8

Látható, hogy a halálozások száma a születésekének csak 80%-át éri el a vizsgált periódus alatt, ez más szóval annyit jelent, hogy az egyszerűség kedvéért 50%-os nyers születési arányszámot alapul véve a halálozási arányszám

²⁷ Csocsán 1959. Hablicsek 1991. (lásd később).

²⁸ Dányi 1993. 113. 139.

²⁹ A történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye a szabad királyi városok (Pest és Buda) és a Kiskun kerületek nélkül (a továbbiakban is Pest megye).

40% lenne, azaz a természetes szaporulat pontosan átlag 10% ebben az esetben. Láthatjuk azt is, hogy az adatok időben nem egyenletesen oszlanak meg: az arányszámok az 1770-es évek közepén kedvezőbbek, mint az 1780-as években, sőt 1783-ban természetes fogyás, kisebb halandósági válság tapasztalható.³⁰

A természetes szaporodás időbeli és bizonyos mértékű területi differenciálódását mutatják a járási adatsorok.

3. Természetes szaporodás és a halálozások száma a születéseikéhez viszonyítva járásonként, Pest megye 1774–83

	Kecskeméti járás		Pilisi járás		Solti járás		Váci járás	
	term. szap. (%)	hal./szül.	term. szap. (%)	hal./szül.	term. szap. (%)	hal./szül.	term. szap. (%)	hal./szül.
1774	29,1	0,6	14,3	0,7	15,2	0,8	15,9	0,7
1775	26,7	0,6	15,1	0,8	24,7	0,6	21,1	0,6
1776	11,7	0,9			16,2	0,7		
1778	17,8	0,7			15,7	0,8	15,8	0,8
1781	23,6	0,6	4,7	1,0	20,7	0,6	7,5	0,9
1782	16,6	0,7	5,8	0,9	14,8	0,8	2,6	1,0
1783	8,8	0,9	-7,4	1,2	3,1	1,0	-16,4	1,4
össz.	19,2	0,7	6,5	0,9	15,8	0,8	7,7	0,9

A Kecskeméti járás kivételével a nyolcvanas évek kedvezőtlenebbek voltak, mint a hetvenes évek, és a javarészt alföldi területeket összefogó Kecskeméti és Solti járásokban a természetes szaporulat magasabb, valamint a halandóság és a közegészségügyi viszonyok jobbak lehettek, mint a pilisi és gödöllői dombvidéket magában foglaló Pilisi és Váci járásokban.

Hasonló területi különbségeket találunk, ha a járások helyett nagyobb, földrajzi sajátosságaik alapján elkülönített tájegységeket (alföld, folyómellék, dombvidék) vizsgálunk.³¹ Újra hangsúlyoznunk kell, hogy nem az adatok százszázalékos pontosságát tartjuk elsődlegesnek, hanem a köztük lévő különbsé-

³⁰ Hangsúlyoznunk kell, hogy kisebb válságról és nem a 18. század első felében gyakori népesedési katasztrófáról van szó. A háttérben minden bizonnyal a csecsemő- és kisgyermek halandóságot megemelő kisebb járvány állhat (vö. Benda K. 1989. 1783-ban országos vörhenyjárványt említ). A problémáról lásd még: Benda Gy. 2000. 145–158. és Faragó 2000.

³¹ A járási adatok tapasztalatai alapján készült durva felosztás, amelyet nem előzött meg olyan elméleti alapvetés és a források olyan aprólékos feltárása, mint Faragó Tamás Pilisi járásra vonatkozó kutatásait (Faragó 1999 b \1984\, Faragó 1985). A Pilisi dombvidék a Pilisi járás területével azonos, leszámítva a Duna-parti helységeket és a Csepel-szigetet. Az alföldi régió és a Vác-Gödöllői dombság elhatárolásában segítségünkre volt Wellmann Imre munkája (1967. 28–38.) Régióink népességszámai 1783-ban a következők: Alföld – 96 579; Pilisi dombvidék – 24 017; Vác-Gödöllői dombság – 41 241; Dunamellék – 75 261; Tiszavölgy – 3715.

geket (I. ábra). Az alföldi régió a természetes szaporodás szempontjából lényegesen kedvezőbb képet nyújt, mint a dombvidék, és ezen az sem változtat, ha a születési adatoknál feltehetően hiányosabb halálozási bejegyzések miatt a közölt arányszámok a valóságos értékeknél magasabbak.

4. Természetes szaporodás és a halálozások száma a születéseikhez viszonyítva tájegységenként, Pest megye, 1774–83

	Alföld		Pilisi dombvidék		Vác-Gödöllői dombság		Dunamellék		Tiszavölgy	
	term. szap. (‰)	hal./szül.	term. szap. (‰)	hal./szül.	term. szap. (‰)	hal./szül.	term. szap. (‰)	hal./szül.	term. szap. (‰)	hal./szül.
1774	26,5	0,6	14,5	0,8	16,9	0,7	15,1	0,7	24,5	0,7
1775	28,5	0,6	12,8	0,8	20,5	0,7	21,5	0,7	21,0	0,7
1776	14,7	0,8			15,6	0,7	12,7	0,8	17,2	0,9
1778	18,3	0,7			16,1	0,8	14,3	0,8	15,2	0,8
1781	24,6	0,6	7,8	0,9	6,6	0,9	10,3	0,8	24,3	0,6
1782	17,6	0,7	8,0	0,9	3,1	1,0	7,3	0,9	2,4	1,0
1783	2,6	1,0	-3,7	1,1	-9,3	1,2	-6,3	1,1	4,1	1,0
Össz.	19,0	0,7	7,9	0,9	9,9	0,9	10,7	0,8	15,5	0,8

Miből adódhatnak ezek a különbségek? Az első lépésben meg kell vizsgálnunk azt, hogy a természetes szaporodás, illetve a halálozások születésekhöz viszonyított száma milyen más, a lélekösszeírásokból kiszámítható változókkal mutat szoros korrelációt. Mivel a korrelációs együtthatókat községsoros adatok (a vizsgálható évek átlagai) alapján számoltuk ki, ezért csak azokat a településeket vettük alapul, ahol a Conscriptio Animarum 1774 és 1783 közötti növekedési üteme alapján 1785-re valószínűsíthető népességszám és a tényleges 1785-ös nem nemes népességszám közötti különbség nem volt nagyobb 10%-nál. Táblázatunkban csak azokat a változókat mutatjuk be, amelyek elfogadható szignifikanciaszint ($p < 0,05$) mellett a természetes szaporodási arányszámmal vagy a halálozásoknak a születésekre jutó számával valamennyire értékelhető korrelációt mutatnak.³²

³² A változók magyarázata: nyers arányszámok ezrelékben, 20 év alatt házasodó nők az összes házasságot kötő nő között (%), házas nők aránya az összes nagykorú nő között (%), szolgálk aránya az össznépelességen belül (%), népességnövekedés (%), kiskorúak aránya: a 15 éven aluliak aránya az össznépelességen belül (%)

5. A természetes szaporodás és a halálozások születésekehez viszonyított számának összefüggése más változókkal Pest megyében, 1774-83

	Természetes szaporodás		Halálozások/születések	
	r	p	r	p
Nyers halálozási arányszám	-0,7460	0,000	0,7967	0,000
20 év alatt házasodó nők aránya	0,2120	0,015	-0,2308	0,008
Halálozások/születések	-0,9390	0,000	1,0000	
Házasságok aránya	0,2372	0,006	-0,2152	0,013
1000 házas nőre jutó születések száma	0,4023	0,000	-0,2831	0,001
Népességnövekedés 1774/83	0,2662	0,002	-0,1800	0,039
Nyers házasságkötési arányszám	-0,1571	0,072	0,2435	0,005
Nyers születési arányszám	0,4218	0,000	-0,2649	0,002
Természetes szaporodás	1,0000		-0,9390	0,000
Szolgák aránya	0,2233	0,010	-0,1491	0,088
Kiskorúak aránya	0,4020	0,000	-0,3870	0,000

A táblázatot vizsgálva szembejövő, hogy az elfogadhatatlan szignifikanciaszint és az alacsony korrelációs együttható miatt hiányoznak olyan változók, amelyekről azt gondoltuk volna, hogy szoros összefüggésben állnak a természetes szaporodással. Ilyenek a magasabb termékenyséű népességnek feltételezett katolikusok aránya vagy a rendelkezésre álló termőterület nagysága (az egy főre jutó kat. holdak száma az erdőterület leszámítása után³³). Meglepő lehet a népességnövekedés és a természetes szaporodás, illetve a halálozások számának a születésekehez viszonyított száma közötti viszonylag gyenge összefüggés. Látható továbbá, hogy a természetes szaporodási arányszám és a halálozások és születések számának hányadosa között valóban igen szoros a kapcsolat, a két változó majdnem teljesen fedi egymást. Az adatokból ugyanakkor az is kiolvasható, hogy bár mind a termékenység, mind a halandóság mutatói viszonylag szoros összefüggést mutatnak vizsgált változóinkkal, az utóbbi mégis sokkal erősebb korrelációról árulkodik. Mindebből az következik, hogy a természetes szaporodás időbeli és térbeli differenciáit inkább a halandóság szintjének változatossága magyarázza, mint a termékenységé.

Vizsgáljuk meg, hogy fenti változóink hogyan alakulnak tájegységek szerint:

³³ A II. Józsefi kataszteri felmérés alapján, lásd Szaszkoné Sin A. 1988.

6. A természetes szaporodás és a vele összefüggésben álló változók
tájegységek szerint, Pest megye, 1774–83

	Alföld	Pilisi dombvidék	Vác- Gödöllői dombság	Duna- mellék	Tisza- völgy
Nyers halálozási arány- szám	44,4	52,2	46,0	45,1	49,2
20 év alatt házasodó nők aránya	61,3	39,8	55,6	55,2	63,3
Halálozások/születések	0,7	0,9	0,9	0,8	0,8
Házasságkötési arány	75,2	71,1	68,5	70,8	80,1
1000 házas nőre jutó születések száma	321,7	306,3	320,9	282,2	317,1
Népességnövekedés 1774/83	29,7	12,6	12,4	9,9	32,7
Nyers házasságkötési arány	11,2	11,8	10,5	11,2	12,1
Nyers születési arány- szám	63,5	60,0	55,9	55,8	64,7
Természetes szaporodás	19,0	7,9	9,9	10,7	15,5
Szolgák aránya	12,1	6,2	8,5	8,6	5,0
Kiskorúak aránya	43,2	43,4	43,4	40,9	45,9

Az alföldi régió magasabb természetes szaporodása mögött az összes vizsgált tényező kedvező alakulása áll, a tiszai települések ettől rosszabb halandóságuk terén különböznek, ugyanakkor feltűnő a többi mutatót tekintve szintén hasonló Dunamellék alacsonyabb termékenysége, ami a jelek szerint nem magyarázható a nők későbbi házasságkötési korával. A pilisi dombvidék alacsonyabb természetes szaporodása mögött a rosszabb halandóság (kedvezőtlenebb földrajzi, gazdasági, esetleg társadalmi viszonyok), és valamivel alacsonyabb termékenység áll, ami itt talán nem független a nők későbbi házasságkötési korától. A Váci járás dombvidéke esetében még nehezebb az interpretáció: a házas termékenység magas, a nyers születési arányszám alacsonyabb (a Dunamellékéhez hasonló), a születések többlete és a természetes szaporodás alacsony (inkább a pilisi dombvidékéhez hasonló). A nyers arányszámok talán a népesség pontosabb regisztrálása következtében alacsonyabbak, így az összehasonlításban a nyers halálozási arányszám nem mutatja a halandóság relatíve rosszabb, a pilisi dombvidékéhez hasonló helyzetét, míg a házas termékenység arányszáma és a nyers születési arányszám közötti eltérést magyarázhatja a nem házas népesség nagyobb aránya.

A képlet bonyolult: a természetes szaporodásban megragadható különbségek mögött sok tényező kölcsönhatása áll, másrészt pedig az itt bemutatott

tájegységek is mesterséges konstrukciók, elfedik az egyes mikrorégiók sajátos társadalmi közötti differenciákat. A kívánatos cél, a demográfiai jelenségek mögött meghúzódó gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők feltárása, a közöttük lévő kölcsönhatások megismerése csak valódi lokális közösségek társadalmának rekonstruálásával lehetséges.

Láttuk, hogy a népességnövekedés és a természetes szaporodás korrelációja nem túl erős, legfeljebb közepesnek nevezhető. Ugyanakkor minden régióban növekedett a népesség a vizsgált időszakban, a legnagyobb mértékben éppen a legmagasabb természetes szaporodást mutató alföldi és Tisza menti tájon. A népességnövekedés és a természetes szaporodás összefüggését ($r = 0,2662$, $p = 0,002$) megvilágítja a II. ábra. A települések zöménél a népességnövekedést különböző mértékű természetes szaporodás kísérte, kisebb mértékben, de jellemző a népességfogyás melletti természetes szaporodás, de előfordul a természetes fogyás melletti népességnövekedés is. A két tényező közötti lineáris kapcsolat nyilvánvalóan a vándorlás következtében gyenge, a népességnövekedés legfontosabb eleme a 18. század harmadik harmadában is a bevándorlás maradt, különösen az alföldi régióban. A pontdiagram és a 7. táblázat azt is megmutatja, hogy a népességfogyást tanúsító települések zömére is természetes szaporodás volt jellemző, tehát a népességfogyás is elsősorban a migráció eredményének tekinthető.

7. Természetes szaporodás és vándorlás a népességfogyás, illetve a népességnövekedés különböző mértéke szerint Pest megyében, 1774–83

	Term. szap. (‰)	1000 főre jutó bevándorlók	1000 főre jutó elvándorlók
Fogyó népességű települések	7,3	12,4	21,7
Növekvő települések (10-50%)	13,8	17,5	14,8
Növekvő települések (+50%)	21,1	63,4	39,3

Nyilvánvaló, hogy a népességnövekedésre-, illetve csökkenésre elsősorban a vándorlási egyenleg gyakorolt döntő hatást, de mindenképpen nagy lehetett az ide-oda költözés, a migráció egy része idényjellegű munka-, vagy szolgálatvállalás volt, és nem végleges megtelepedés. Ezt mutatja a népességnövekedés, a vándorlás arányszámai és a szolgák aránya közötti korrelációk erőssége is. A kapcsolat csak az elvándorlás és a népességnövekedés között értékelhetetlen, különösen érdekes a bevándorlás és az elvándorlás szoros kapcsolata. Ez is megerősíti a fenti megállapítást: a növekedést és a fogyást a vándorlási egyenleg határozza meg, de a bevándorlás és az elvándorlás erős kapcsolatot mutatnak egymással, valamint a szolgák arányával, a vándorlásban komoly szerepet játszhatott a szolgálatvállalás. Igen erősen kapcsolódott mindegyik tényezőhöz a rendelkezésre álló termőterület nagysága is. Mindezek a tényezők elsősorban

az alföldi régióban biztosítják a népesség gyors növekedését: igen erőteljes (bár részben időszakos jellegű) bevándorlás, földbőség, a szolganépesség magas aránya és elsősorban a termékenység és halandóság meghatározta, de az említett jelenségektől sem független magas természetes szaporodás.

8. *A népességnövekedés, a vándorlási arányszámok, a termőterület és a szolgák aránya közötti korrelációs együtthatók, Pest megye, 1774–83*

	Növekedés		Bevándorlás (%)		Elvándorlás (%)		Szolgák (%)	
	r	p	r	p	r	p	r	p
Bevándorlás (%)	0,4832	0,000	1,0000					
Elvándorlás (%)	0,1097	0,210	0,6924	0,000	1,0000			
Szolgák (%)	0,3801	0,000	0,6215	0,000	0,3272	0,000	1,0000	
Termőterület (kat.hold/fő)	0,6088	0,000	0,8114	0,000	0,6308	0,000	0,5578	0,000

Az Alföld tehát olyan frontier-jellegű terület a 18. század második felében, amelynek „üressége” kedvező feltételeket biztosít a gyors népességnövekedésre, amelynek betelepítése ebben az időszakban még folyik,³⁴ amely ezenkívül is vonzza az időlegesen szolgálatot vállaló munkaerőt.

Érdekes és részben ide kapcsolódó probléma a természetes szaporodás településtípusok szerinti differenciálódásának kérdése. A nyugati szakirodalom elsősorban a magas városi halandóságot emeli ki, a nyugat-európai városra többnyire természetes fogyás jellemző, amelyet a vidéki lakosság beköltözése ellensúlyozhat. A dolog természetesen nem ilyen egyszerű, és Magyarország tekintetében különösen nem, ahol mindig tisztáznunk kell, hogy mit tekintünk városnak, hogy a település jogállását vagy népességszámát, esetleg más tényezőket választunk a kategorizáláshoz. A 18. században a magyarországi szabad királyi városok néhány kivételtől eltekintve kisvárosok, míg több nagyobb település vagy nem szabad királyi város a jogállását tekintve, vagy meglehetősen nagy, de a település jellege nem városias, esetleg mindkét utóbbi megállapítás jellemző rá. Így Pest megye területén két szabad királyi város volt, Buda és Pest, amelyek lélekösszeírása anyaggyűjtésünkben hiányzik, a nagyobb települések a falusias jellegű nagy alföldi parasztvárosok (mint például a húszezres lélekszámú Kecskemét), vagy kisebb, városiasabb jellegű, de jogállásukat tekintve földesúri városok (Óbuda, Vác, Szentendre). Faragó Tamás figyelmeztet arra, hogy a városi halandóság vizsgálatánál különbséget kell tennünk a parasztvárosok és hagyományos „városias” városok között, míg a valódi nagyvárosi halandóság jellemzőit mutató Pest-Buda mindkét előző csoporttól külön-

³⁴ A gödöllői Grassalkovich-uradalom kialakulásának utolsó fázisa a Kecskeméti járás területén erre az időszakra esik. Lásd: Wellmann 1933. 29–49.

bőzött.³⁵ Itt most az első két típus közötti különbséget próbáljuk megragadni, illetve összehasonlítjuk őket a kisebb településekkel, Pest példáját csak illusztrálni tudjuk néhány adattal. A 9. táblázat külön közli néhány nagyobb település (4000 fő felett, valamint az igen érdekesnek tűnő Szentendre) legfontosabb természetes szaporodással kapcsolatos adatát, majd ugyanezeket kisebb települések 1783-as népességszáma alapján kategóriánként. A halálozások születésekhez viszonyított számának időbeli változását mutatja a III. és IV. ábra.

9. A természetes szaporodás és a vele kapcsolatban álló változók település-nagyság szerint, 1774–83

	Abony	Kalocsa	Kecskemét	Nagykőrös	Cegléd	Vác	Óbuda	Szentendre	1000-4000 ^a	500-999 ^b	-500 ^c
Népességszám 1783	4338	4171	21103	7939	7408	9060	4702	3878			
Nyers halálozási arányszám 20 év alatt	43,7	42,8	48,2	39,8	48,7	59,1	62,9	84,9	43,8	45,9	45,4
házasodó nők aránya	78,2	66,9	73,2	69,2	76,6	58,0	39,2	61,7	60,4	56,8	58,8
Hal./szül.	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	1,1	1,1	1,8	0,8	0,8	0,8
Házasságkötési aránya	64,5	83,2	71,8	71,2	73,0	62,4	67,1	59,9	71,4	70,7	73,6
1000 házasságkötésre jutó születések száma	353,6	278,6	308,3	274,8	302,3	289,5	293,2	228,8	293,1	298,6	358,6
Népességnövekedés 1774/83	42,6	5,5	20,5	11,0	19,4	17,4	14,2	-21,5			
Nyers házasságkötési arányszám	11,3	11,9	10,5	10,3	11,3	12,9	13,8	15,7	10,9	11,0	11,6
Nyers születési arányszám	61,1	64,6	60,7	53,1	62,0	55,2	60,5	47,1	56,1	57,5	62,9
Természetes szaporodás	17,4	21,8	12,6	13,4	13,3	-3,8	-2,4	-37,8	12,3	11,5	17,5
Szolgák aránya	10,4	6,4	8,8	7,2	7,3	8,6	12,7	14,6	6,0	8,5	16,0
Kiskorúak aránya	44,6	41,6	40,7	44,5	41,7	34,8	38,8	33,2	43,9	43,1	43,6

^a1000–4000 fős települések.

^b500–999 fős települések.

^c500 főnél kisebb települések.

A vizsgált települések a természetes szaporodás, a népességnövekedés, és elsősorban a halandóság, valamint ezek következtében a kormegoszlás terén két

³⁵ Faragó 1993.

fő csoportra oszlanak. A településmérettől függetlenül falusias jellegű települések tömegétől élesen elkülönül a városiasabb jellegű Vác, Óbuda és Szentendre. A különbséget elsősorban lényegesen rosszabb halandóságuk okozza, bár Szentendre esetében a termékenység mutatói is igen alacsonyak a többiekhez képest. Faragó Tamás véleménye szerint a fejlődésben megrekedt településről van szó, ahol a város lakosságának egy része (a görögkeleti szerb népesség) már a 18. században a tudatos születéskorlátozáshoz folyamodott.³⁶ A fenti adatok ezt az állítást látszanak igazolni. De látjuk azt is, hogy Vác és Óbuda is csak pozitív vándorlási mérlegének köszönheti népességnövekedését. Tipikus városi halandóság a 18. század második felében, akárcsak a pesti belvárosi plébánia esetében, ahol a halálozások száma rendre meghaladja a születéseket, vagy ha nem, akkor igen csekély a születések többlete (V. ábra).³⁷ Az alföldi parasztvárosok vagy a falvak sem képeznek homogén csoportot, de ezek többnyire dinamikus növekedő, erős természetes szaporulatot felmutató települések. Közülük érdemes kiemelni a református Nagykőröst, amelyre szintén magas természetes szaporodás jellemző, de a nyers születési és halálozási arányszámai alacsonyabbak. A különbség oka természetesen lehet a népességszám pontosabb regisztrálása is.

Az adatok azt mutatják, hogy a halandóság és a természetes szaporodás településtípusok szerint is differenciált, erős különbségek mutatkoznak a községek és a városok, városias jellegű települések között, de itt a döntő szempont nem a lélekszám, még kevésbé a jogállás, hanem a település egyéb jellemzői: a beépítettség jellege, sűrűsége, a lakosság lakáskörülményei, a gazdálkodás feltételeinek kedvező vagy kedvezőtlen volta, a közegészségügyi helyzet és természetesen a helyi társadalom rétegződése.

A természetes szaporodás változatainak tanulmányozása során még egy szempontra érdemes kitérni. Láttuk, hogy a református Nagykőrös különbözik a vegyes vallású vagy éppen katolikus többségű, de egyébként meglehetősen hasonló jellegű településektől. Ugyanakkor szinte közhelyszámba megy a reformátusok alacsonyabb termékenységéről beszélni, és bár Andorka Rudolf családrekonstrukciós vizsgálatai során nem talált egyértelműen erre utaló jeleket,³⁸ a településszintű vizsgálatok időnként ki tudják mutatni ezt a jelenséget.³⁹ A lélekösszeírások „acatholici” rovatba vonták össze a reformátusokat és az evangélikusokat, a következőkben őket hasonlíthatjuk össze a természetes szaporodás terén a katolikusokkal. Meg kell jegyeznünk, hogy a katolikusok és protestánsok arányának értékelhető korrelációi más változókkal, ha nem is nagy erővel, de mégis ezt a képet látszanak igazolni.

³⁶ Faragó 1999. c 140.

³⁷ Pásztor 1939. Az utolsó két évben a külvárosi plébániák felállítására miatt csökken az esetszám, korábban a külvárosok népét is a belvárosi plébánián tartották nyilván.

³⁸ Andorka 1991. 38.

³⁹ Melegh 2001.

10. Katolikusok és protestánsok arányának korrelációi más változókkal
Pest megyében, 1774–83

	Katolikusok (%)		Protestánsok (%)	
	r	p	r	p
Szegények aránya	0,2764	0,001	-0,2668	0,002
Szolgák aránya	0,2148	0,014	-0,1938	0,027
Nyers halálozás	0,1951	0,026	-0,2484	0,004
20 év alatt házasodó férfiak aránya	0,3132	0,000	-0,3167	0,000
1000 házas nőre jutó születések száma	0,3766	0,000	-0,3442	0,000
Nyers születés	0,4676	0,000	-0,4480	0,000

Látjuk, hogy valóban inkább a katolikusokra jellemző a magasabb termékenység, a protestánsoknál talán valamivel jobb lehet a halandóság, vagy pontosabb a népesség regisztrálása, míg a házasodási szokásokban a férfiak házasodási életkora tekintetében mutatkozik különbség. Inkább a katolikus többségű falvakra lehetett jellemző a szegények (koldusok, szegényházban, kórházakban élők) magasabb száma. Valamennyi esetben felmerül annak lehetősége, hogy a különbségek mögött valójában eltérő társadalmi viszonyok állnak.

Megvizsgálhatjuk a felekezeti különbségeket a szokott módon, a természetes szaporodással szorosabban korreláló változók összehasonlításával is. Itt azokat a településeket hasonlítottuk össze, ahol a katolikusok, illetve a protestánsok aránya meghaladta a 80%-ot (a pontos arányok: 97,5% a katolikusoknál, 93,7% a protestánsoknál).

11. A természetes szaporodás és a vele kapcsolatban álló változók
felekezetek szerint Pest megyében, 1774–83

	Katolikusok	Protestánsok
Nyers halálozási arányszám	44,5	39,6
20 év alatt házasodó nők aránya	56,3	61,1
Halálozások/születések	0,7	0,7
Házas nők aránya	73,1	73,2
1000 házas nőre jutó születések száma	321,6	272,1
Népességnövekedés 1774/83	20,9	10,3
Nyers házasságkötési arányszám	11,8	11,3
Nyers születési arányszám	64,5	54,1
Természetes szaporodás	19,9	14,5
Szolgák aránya	10,2	5,7
Kiskorúak aránya	42,3	42,9

Az eredmény meggyőzőnek látszik: a protestánsokra alacsonyabb természetes szaporulat, jobb halandóság, alacsonyabb termékenység volt jellemző,

egyedül a női házasságkötés életkora látszik alacsonyabbnak, mint a katolikusoknál, ennek oka valószínűleg a katolikus német falvak később házasodó népességének hatásával magyarázható. A probléma az, hogy most sem dönthetjük el, hogy a különbséget a felekezetek eltérő mentalitása, értékrendje okozza, vagy közösségeik eltérő társadalmi viszonyai. Hablicsek László, aki az 1820-as évekre vonatkozóan szintén kimutatta a reformátusok kedvezőbb halandóságát, alacsonyabb termékenységet, az utóbbi magyarázatra hajlik.⁴⁰ A másik érdekes vonás, hogy Hablicsek László vizsgálata szerint az evangélikusok az említettekben inkább a katolikusokra hasonlítottak, mint a reformátusokra. Mivel a fenti táblázatban a reformátusok és evangélikusok együtt szerepelnek, és a különbség mégis éles, vagy azt kell gondolnunk, hogy mintegy ötven év alatt az evangélikusok a katolikusokhoz hasonultak a termékenységi szokásaikban és halandósági viszonyaikban, vagy ami sokkal valószínűbb, hogy a Pest megyei protestáns többségű települések sajátos társadalmi viszonyai okozták az eltérést. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy amennyiben nem a katolikus vagy protestáns többségű településeket vizsgáljuk, hanem a megyei összesítés alapján a megye összes katolikusát és protestánsát, akkor az eltérés lényegesen kisebb lesz. A természetes szaporodás ez esetben a katolikusoknál átlagosan évi 13,4%, a protestánsoknál pedig 12,5%. A két nagy felekezeti csoport közötti különbség tényét megerősíthetjük, de az interpretáció az elemzésnek ezen a szintjén reménytelennek tűnik.

*

Úgy érezzük, hogy a konklúziók levonásához nem haszontalan eredményeinket néhány ponton összevetni Hablicsek László már idézett adataival. Hablicsek László az 1820-as évek Magyarországra igen fiatal, magas termékenységgű, magas természetes szaporodású népességet talált jellemzőnek, amely ugyanakkor igen komoly felekezetek és településtípusok szerinti differenciákat mutatott mind a halandóság, mind a termékenység, mind a természetes szaporodás terén. A lélekösszeírások Pest megyei adatai lényegében hasonló képet mutatnak, egy még fiatalabb népesség produkál magasabb nyers születési és halálzási arányszámokat és hasonló mértékű természetes szaporodást és fiatalkorú halálózást.

⁴⁰ Hablicsek 1991. 73–74.

12. Néhány demográfiai mutató összehasonlítása, Pest megye 1774–83,
Magyarország 1821–30*

	15 év alattiak (%)	Nyers szül. (‰)	Nyers halál. (‰)	Term. szap. (‰)	15 év alattiak a meghaltakon belül (%)
Pest megye	42,7	58,9	47,0	11,9	63,3
Magyarország	36,8	48,6	38,4	10,3	63,9

*Forrás: Hablicsek 1991. 73.

A lélekösszeírások tehát a más elemzések során nyert képet tükrözik, hasonlóképpen kimutatható az igen határozott – a demográfiai átmenet előtti – regionális és településtípusok szerinti differenciáltság lényegében minden demográfiai jelenség terén, így a természetes szaporulat alakulásánál is. Megállapíthatunk felekezetek közötti különbségeket is, de ezek értelmezése problematikus.

A megye lélekszáma az országos adatokkal összhangban határozott növekedést mutat, ami részben a természetes szaporulatnak, részben a pozitív vándorlási egyenlegnek köszönhető. Itt mindenképpen fontos megjegyezni, hogy a megye jelentős része a még nem teljesen újratelepült alföldi régióhoz tartozott, a népességnövekedésben ennek igen fontos szerepe volt.

A természetes szaporulat szintje településenként rendkívüli változatosságot mutat, a természetes fogyástól az évi átlagosan 46%-es természetes szaporulatig terjednek értékei.

A születések száma a hetvenes években jelentősen felülmúlta a halálozásokét, a nyolcvanas években már sokkal kevésbé, de a mérleg megyei szinten az 1783-as kisebb halandósági csúcstól eltekintve mindig pozitív volt. Az ehhez hasonló válságok időszakunkban nem nagyon fékezheték a népességnövekedést, bár a városias jellegű településeken hatásukat nem szabad lebecsülni.

Általánosabban elmondhatjuk, hogy a 18. század második felében – mintegy a pestis és a kolera között – kedvezőbb feltételek között jelentős népességnövekedés és természetes szaporodás jellemezte az országot és Pest megyét, de ezt az időszakot is tagolják kisebb halandósági válságok.⁴¹ A térbeli differenciákról már eleget szoltunk.

Az előzőekből következik, hogy az 1720 és 1787 közötti igen jelentős népességnövekedés meredekebb szakasza 1740 után következhetett be, ami megfelel a külföldi tapasztalatoknak és a magyarországi kutatási eredményeknek is. De ugyanakkor az 1740 utáni növekedésnek is megvolt a maga hullámválása.

⁴¹ Dányi 1993. 113. „...a 18. és a későbbi századok népességszámának alakulása a szinuszoid görbe mozgását követve, rövidebb – hosszabb időszakokban jelentős népességtartalékokat halmozhatott fel, hogy a következő járványos időszakban ezeket a többleteket feleméssze. Nem zárható tehát ki, hogy 1777-1782 viszonylag kedvező népességnövekedés időszaka volt.”

Szólnunk kell a természetes szaporodási arányszámainkat meghatározó nyers születési és halálozási arányszámaink pontosságáról. Adataink közül valószínűleg a lélekszámra vonatkozóak a legpontatlanabbak, emiatt a nyers születési és halálozási arányszámok minden bizonnyal felülbecsültek. Hogy arányszámainkat mennyivel kellene lejjebb szállítanunk, még csak megbecsülni sem tudjuk. Ez azonban önmagában a természetes szaporodási arányszámot nem befolyásolná. Az az általános tapasztalat viszont, miszerint a halálozások regisztrálása az anyakönyvekben és valószínűleg a lélekösszeírásokban is pontatlanabb a születésekénél, már igen. Kováts Zoltánnak erről igen határozott véleménye van: a keresztelések bejegyzése kb. 95%-os pontosságú, a halálozásoké 70%-os.⁴² A magunk részéről ilyen pontos becslésre – kortól (a hibák, hiányok elsősorban az anyakönyvezés megindulása körül jelentkeznek, később fokról-fokra pontosabbak lesznek az anyakönyvek), helytől, felekezettől, plébánostól függetlenül – nem vállalkoznánk, a kérdést ettől függetlenül nem lehet megkerülni. Természetes szaporodási arányszámaink minden bizonnyal szintén magasabbak a valóságosnál, de mennyivel kellene csökkentenünk őket? Készséggel lejjebb visszük a megyei 11,9%-os arányszámot, de az időszakunkban Pest megyében így is évi 10‰ körül lehetett, vagy esetleg nem sokkal az alatt (ne felejtjük el, hogy egy különösen kedvező időszakról lehet szó). A kérdés az, hogy kiterjeszthetjük-e ezt az adatot az egész ország területére, illetve a 18. század korábbi és későbbi időszakaira. A válaszuk, főleg az időbeli kiterjesztést illetően, határozottan nem. Így viszont az 1720 és 1787 közötti periódusra nézve a természetes szaporodás évi átlagának jóval 10‰ alatt kell lennie.

Ha fenti megállapításunk helyes, akkor több dolgot érdemes újragondolni. Magasabb lenne az ország 1720-as lélekszáma, mint azt sokan gondolták? Netán a bevándorlók száma volt magasabb, mint ahogy azt sokan becsülték? Választhatnánk ízlésünk szerint, de úgy véljük ezek a kérdések jelenleg még nem eldönthetőek. Az elméleti spekulációk helyett sok résztanulmányra lenne szükség, amelyek alapján talán pontos népességszámokat nem fogunk kapni egyik vagy másik, a II. József-féle népszámlálást megelőző időpontra vonatkozóan, de a 18. századi népesedési folyamatokat a maguk bonyolultságában jobban fogjuk ismerni.

⁴² Kováts 2000. 132.

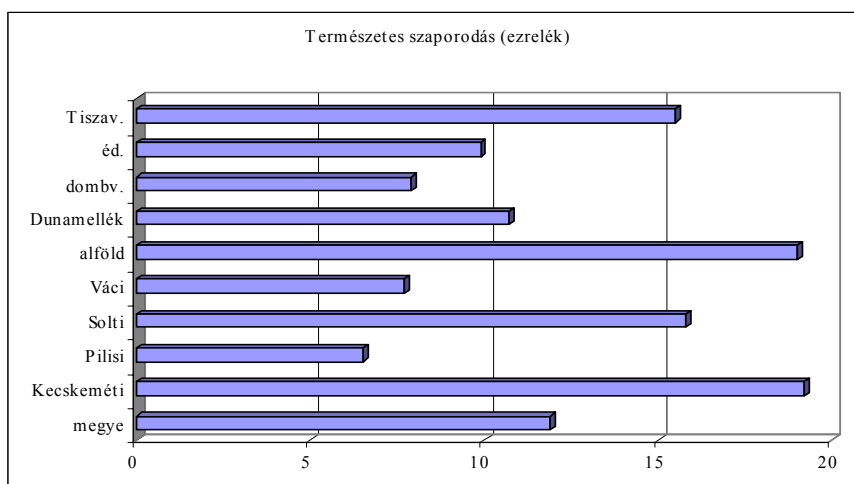
IRODALOMJEGYZÉK

- Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 224–241.
- Andorka Rudolf 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 35–41.
- Benda Gyula 1997. Keszthely népessége, 1696-1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 16. 75–143.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. *KSH Népeségügyi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 122–165.
- Benda Kálmán (főszerk.) 1989. *Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848*. Akadémiai K. Budapest.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier – Blum, Alain 1995. Le mouvement de la population. In Dupâquier, Jacques (szerk.) *Histoire de la population française II. De la renaissance à 1789*. Quadrige – PUF, Paris, 145–174.
- Blum, Alain – Bringé, Arnaud 1992. Mortalité locale et générale en France: 1670–1829. In Blum, Alain – Bonneuil, Noël – Blanchet, Didier (szerk.) *Modèles de la démographie historique*. INED – PUF, Paris, 11–43.
- Bourgeois-Pichat, Jean 1965. The General Development of the Population of France since the Eighteenth Century. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.) *Population in History*. Edward Arnold, London, 474–506.
- Cipolla, Carlo 1965. Four Centuries of Italian Demographic Development. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.) *Population in History*. Edward Arnold, London, 570–587.
- Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád). *Történeti Statisztikai Közlemények*, 3. n.1–2. 58–107.
- Dányi Dezső 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 167–193.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedéstatisztika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest
- Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16-17. században. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 141–171.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 145–199.
- Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Th. – Noordam, D. J. – Quispel, G. C. – de Vries, B. M. A. – Vries, P. H. H. 1995. *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet*, Osiris, Budapest
- Faragó Tamás 1985. *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest
- Faragó Tamás 1993. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI*. Miskolc 181–202.

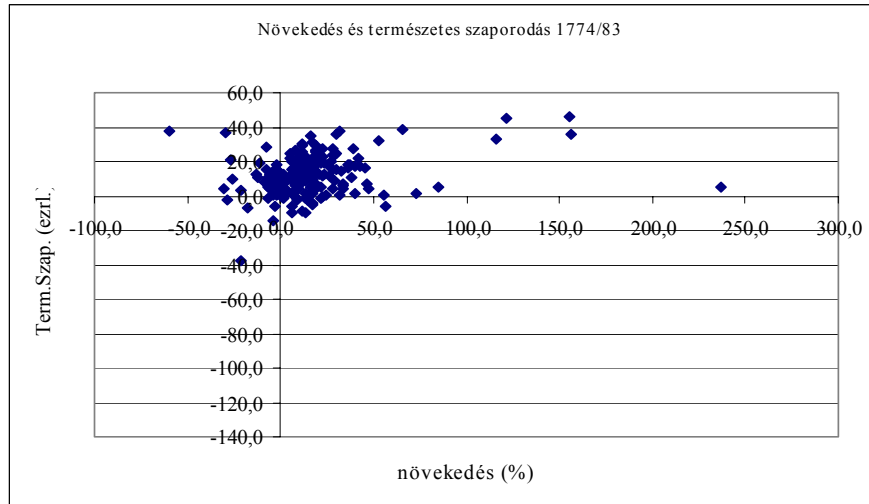

- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In Visi Lakatos Mária (szerk.) *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár, Budapest, 100–123.
- Faragó Tamás 1999. a Óbor új palackban? (Népességtörténet a „Magyarország története” IV. 1686–1790. kötetében) In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bíbor K. Miskolc, 332–340.
- Faragó Tamás 1999. b (1984) Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására). In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bíbor K. Miskolc, 11–33.
- Faragó Tamás 1999. c Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városalapítás példája. (Szentendre virágzása és hanyatlása 1690 és 1900 között). In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bíbor K. Miskolc, 137–150.
- Faragó Tamás 2000. *Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között*. In Faragó T. (szerk.) *Miskolc története III/1 1702–1827-ig*- BAZ Megyei Levéltár, Miskolc 151–272.
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia* 9. n. 3. 366–380.
- Glass, D. V. 1965. Population and Population Movements in England and Wales, 1700 to 1850. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.) *Population in History*. Edward Arnold, London, 221–246.
- Hablicsek László 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 43–98.
- Hofsten, Erland – Lundström, Hans 1976. *Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970*. Stockholm
- Husz Ildikó 2000. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Kézirat PhD-értekezés
- Jutikkala, Eino 1965. Finland's Population Movement in the Eighteenth Century. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.) *Population in History*. Edward Arnold, London, 549–569.
- Kováts Zoltán 1969. A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* XI. évf. 1–2. 218–227.
- Kováts Zoltán 1981. A népesedési viszonyok. In Rácz István (szerk.) *Debrecen története 2. 1693–1849*. Debrecen, 15–69.
- Kováts Zoltán 1983. A debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Szeged, 25–35.
- Kováts Zoltán 1985. Népesedési viszonyok. In Farkas József (szerk.) *Szeged története 2. 1686–1849*. Szeged, 107–170.
- Kováts Zoltán 2000. A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. In Frisnyák Sándor (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza
- Melegh Attila 2001. *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentések 65. KSH NKI Budapest.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13. 43–80.
- Őri Péter 2000. *Halandósági viszonyok és a pestis Mezőkövesden az 1680-as években*. Kézirat
- Pásztor Mihály 1939. A hatvanesztendő 1879. évi XXVIII. tc. *Városi Szemle*, 516–524.

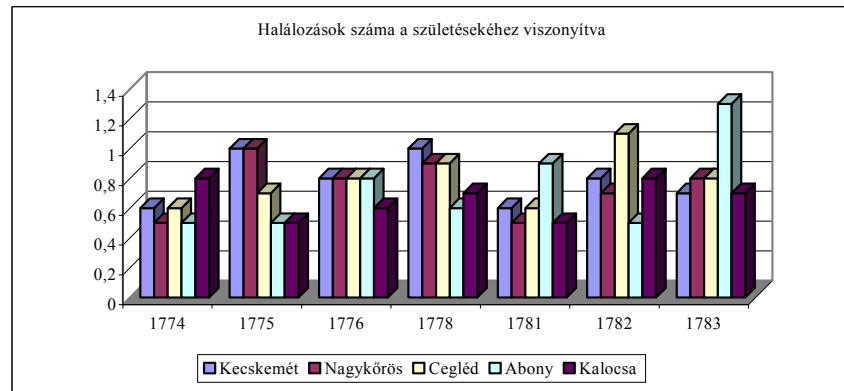
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Magyarország történeti helységnévtára. Pest – Pilis – Solt megye és a Kiskunság (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest
- Wellmann Imre 1967. *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
- Wellmann Imre 1989. *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686-1790. I-II.* Akadémiai K. Budapest, 25–80.
- Zimányi Vera 1997. *Magyarország 16-17. századi demográfia-történeti vizsgálatának problémái*. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millicentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 193–196.

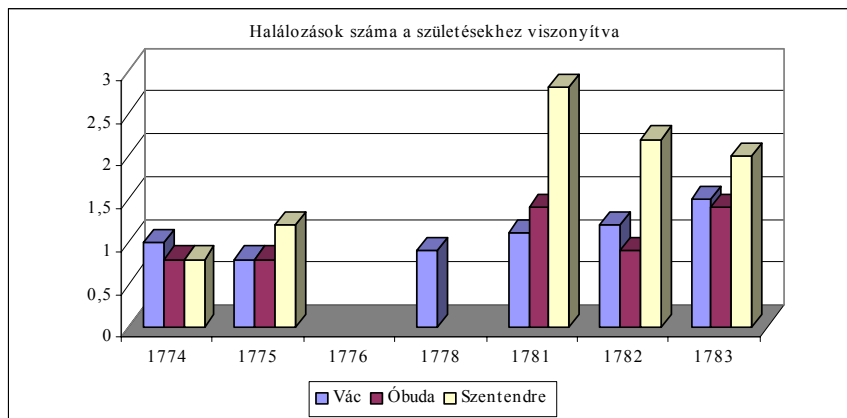
I. A természetes szaporodás alakulása (%) Pest megye járásaiban és tájegységein 1774–1783
(éd. = Vác-Gödöllői dombvidék; dombv. = Pilisi dombvidék)

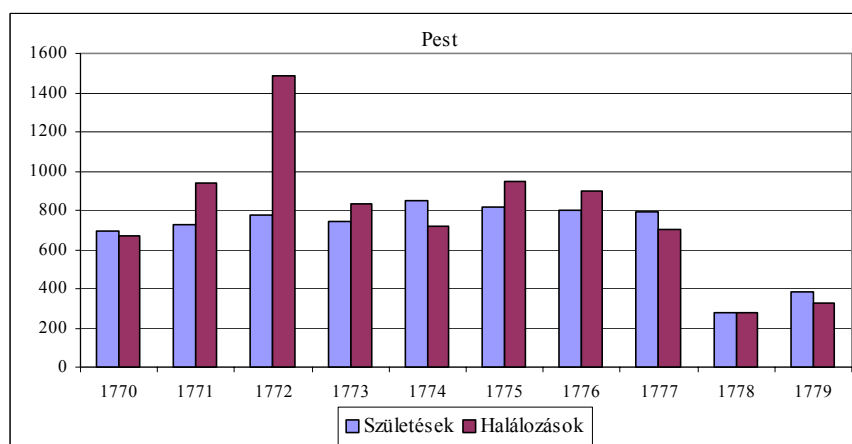
II. A népességnövekedés és a természetes szaporodás összefüggése Pest megyében (1774–83)

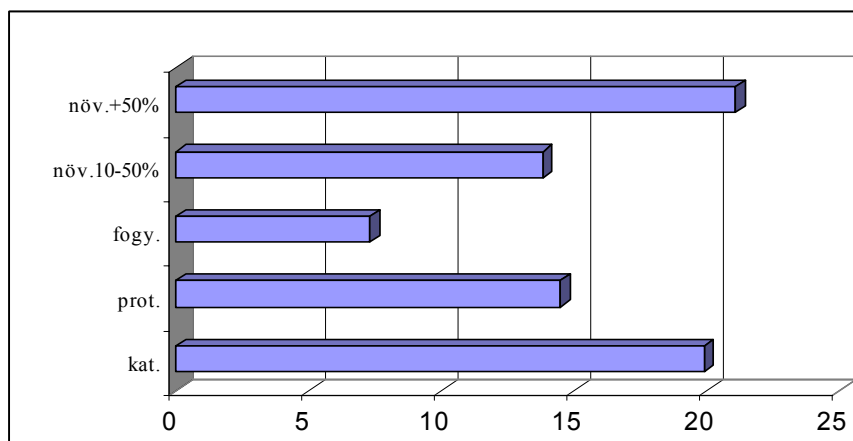
III. Halálozások száma a születésekéhez viszonyítva (alföldi parasztvárosok)

IV. Halálozások száma a születésekéhez viszonyítva (hagyományos városok)

V. A születések és halálozások száma (Pest, belvárosi plébánia)

VI. A természetes szaporodás alakulása (%) a népességnövekedés- és fogyás mértéke, illetve felekezetek szerint Pest megyében, 1774–83

NATURAL POPULATION INCREASE AND ITS LOCAL DIFFERENCES IN 18TH CENTURY HUNGARY*Summary*

The author examines the development of natural population increase in the 18th century which was – beside migration – the most important element of the century's population development. Having relatively exact population numbers from the census of Joseph II. (1787) on the basis of estimating natural population increase it would be possible to reconstruct the population development of the country.

This paper does not make that estimate from the long term data of one or another settlement but deals with data of the census of the souls (Conscriptio Animarum) preserved in county Pest from the period between 1774 and 1783. The census gives us the detailed data of population movement of almost 200 settlements.

The mean value of annual natural increase was 11,9‰ in county Pest in that period. This number corresponds to most of the estimates calculated for the whole country and for the period between 1720 and 1787. The paper tries to clarify its variability in time and by geographic regions, by the type of settlements and confessions, and examines whether on the basis of these experiences the mean value of a county's annual natural increase within a decade can be extended for a longer period and for the whole country.

The author analyses the development of natural increase according to the mentioned distribution (time, geographic region, type of settlements, confession) and after that tries to clarify the causes of differences by examining the variables closely correlating with natural increase according to the same distribution.

The results of the analysis essentially correspond to that of other researchers. It could demonstrate very strong differences by regions and by types of settlements in every important demographic phenomenon so in natural population increase too. Differences could be determined even by confessions but their interpretation is problematic.

The number of population in the county strongly grew corresponding to countrywide data. Partly natural increase partly positive balance of migration caused this growth. It seems to be important that a very large part of the county belonged to the region of the Great Plain that was not still entirely repopulated in that time. This fact must have been an important factor in the development of the measure of population growth.

The number of births significantly surpassed that of deaths in the 1770s, much less in the 1780s, but their balance was always positive concerning the whole county – excluding the peak of mortality in 1783. Such kind of crises could not slow down population increase but to a small extent, though their impact on it must have been much more significant in the towns of real urban characteristics.

More generally in the second half of the 18th century – between plague (1742) and cholera (1831) – there were a significant population increase and a natural increase in the country and in county Pest due to favourable circumstances, but even this period was articulated by smaller mortality crises.

Therefore the quicker part of the very strong population growth between 1720 and 1787 must have been after 1740 corresponding to international experiences of historical demography and to the results of Hungarian researches. But this growth after 1740 also had its own fluctuation and the mean value of annual natural increase must be lessened since the registration of deaths was probably less exact than that of births.

So the results gained from the census concerning a county and a decade must not be extended for the whole country and for the whole century. The mean value of annual natural increase in Hungary must be much smaller than 10‰ between 1720 and 1787. This result has to induce a rethinking of the measure of immigration and/or the estimates of the population number related to 1720.

Tables:

1. *Mean values of annual natural population increase in some European countries (‰)*
Country (England, France, Lombardy, Sweden, Finland); Period; Natural population increase; Maximum; Minimum
2. *Natural population increase (‰) and number of death per that of births, Pest county*
3. *Natural population increase and number of deaths per that of births in the districts of county Pest*
4. *Natural population increase and number of deaths per that of births in geographical regions of county Pest*
The regions: Great plain, Pilis hills, Vác-Gödöllő hills, Bank of the Danube, Bank of the Tisza
5. *Correlation of natural population increase / number of deaths per that of births with other variables*
Lateral text (the variables): crude death rate (‰), Number of women getting married under age of 20 per 100 women getting married, Deaths/ births, Number of married women per 100 adult women, Number of births per

- 1000 married women, Population growth 1774–83 (%), Crude marriage rate (‰), Crude birth rate (‰), Natural population increase (‰), Proportion of servants in total population (%), Proportion of minors (under 15) in total population (%)
6. *Natural population increase and variables in correlation with itself by regions*
 Heading: regions like in table 4
 Lateral text: variables like in table 5
  7. *Natural population increase and migration by population decrease and different measures of population growth in county Pest, 1774–1783*
 Heading: Natural increase (‰), Immigrants per 1000 inhabitants, Emigrants per 1000 inhabitants
 Lateral text: Settlements of decreasing population (1774/83), Settlements of increasing population (10–50% 1774/83), Settlements of increasing population (+50% 1774/83)
  8. *Correlation between population increase, rates of migration, size of cultivated area and proportion of servants in county Pest, 1774–83*
 Heading: population increase (% 1774/83), Immigration (‰), Emigration (‰), Servants (%)
 Lateral text: Immigration (‰), Emigration (‰), Servants (%), Cultivated area (yoke/capita)
  9. *Natural population increase and variables in correlation with itself by the size of the settlements in county Pest, 1774–83*
 Heading: Settlements above 4000 inhabitants + Szentendre, settlements of 1000–4000 inhabitants, of 500–999 inhabitants, under 500 inhabitants
 Lateral texts: Population number in 1783 and variables like in tables 5 and 6
  10. *Correlation between the proportion of Roman Catholics/Protestants and other variables in county Pest, 1774–83*
 Lateral text: Proportion of paupers (%), Proportion of servants (%), Crude death rate, Number of men getting married under age of 20 per 100 men getting married, Number of births per 1000 married women, Crude birth rate
  11. *Natural population increase and the variables in correlation with itself by confessions in county Pest, 1774–83*
 Lateral text: variables like in tables 5, 6 and 9
  12. *Comparison of some demographic variables, county Pest 1774–83, Hungary 1821–30*
 Heading: Minors under age of 15 (%), Crude birth rate, Crude death rate, Natural increase, Number of dead minors per 100 dead persons
 Lateral text: County Pest, Hungary

Figures:

- I. *Natural increase (%) in the districts and geographical regions of county Pest, 1774–83*
Heading: natural increase
Lateral text: Bank of the Tisza, Vác-Gödöllő hills, Pilis hills, Bank of the Danube, Great Plain, District Vác, District Solt, District Pilis, District Kecskemét, County
- II. *Correlation between population increase (%) and natural increase (%) 1774–83*
Lateral text: natural increase
Down: population increase (1774/83)
- III. *Number of deaths per that of births in "Peasant" towns of the Great Plain*
- IV. *Number of deaths per that of births in "Traditional" towns*
- V. *Number of births and deaths in the city of Pest*
- VI. *Natural increase (%) by confessions and by the measure of population decrease/increase 1774/83*
Lateral text: Increase of +50%, Increase of 10–50%, Decreasing settlements, Protestants, Catholics

KESZTHELY – EGY MONOGRAFIKUS TÁRSADALOM- TÖRTÉNETI KUTATÁS DEMOGRÁFIAI TANULSÁGAI

BENDA GYULA

A történeti demográfia az 1950-es években a családrekonstrukciós módszer megteremtésével, az egyházi anyakönyvek intenzív kiaknázásával vált a történettudomány egyik legdinamikusabb területévé. Az egy-egy plébánia (egyházközség) népesedését feldolgozó monográfiák, majd pedig a reprezentatív mintákra épített elemzések eredményei átalakították az északnyugat-európai országok, az ancien régime népességéről kialakított képet.¹ A magyar történeti demográfia Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter (1962) és Andorka Rudolf (1970) munkáival hamar csatlakozott ehhez a módszertani megújodáshoz, a családrekonstrukciós eljárás mégsem vált elterjedtté. A feldolgozott anyakönyvek és községek száma nem éri el a húszat. A befejezett családrekonstrukciós munkák közzlése a legtöbbször egy-két összefoglaló táblára korlátozódik.² Dányi Dezső a mintavételre épülő feldolgozást honosította meg (Dányi, 1991). A magyar történeti demográfiában a népesedéstörténet legfőbb műfaja a város- vagy falutörténethez írt demográfiai fejezet maradt, ezek pedig általában az anyakönyvek nem nominális feldolgozására korlátozódnak, gyakran a politikatörténet vagy más terület korszakolási rendjében tárgyalják a népesedés kérdéseit.³ A rendkívül szétszórtnak, bibliográfiailag és kritikailag sem feldolgozott hatalmas és egyenetlen történeti anyag még nem épült be az összefoglalókba. A millicentenáris előadássorozat megjelent részei szinte semmilyen módon sem hasznosítják a család-rekonstrukciós munkák, illetve a város- és falutörténeti munkák eredményeit.⁴ Andorka Rudolf Az európai népesedéstörténetben meg-

¹ Bardet, Jean-Pierre, 1998.

² Az első családrekonstrukció Kováts Zoltán és Cs. Tóth Péter munkája és Csurgó népesedését vizsgálja. Az eredmények közzlése még nem követi a később kialakult formát (Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter, 1962). Andorka először az ormánsági egyke kialakulását vizsgálta Besence és Vajszló református anyakönyveinek feldolgozásával (Andorka 1970). Andorka Rudolf 1988-ban azt írja, hogy „9 falu családrekonstrukciós vizsgálatának adatai állnak rendelkezésre részletesen publikált formában”, emellett két reprezentatív mintán alapuló vizsgálat megindulását említi. Ugyanekkor azonban csak saját öt feldolgozásából idéz adatokat. [Andorka Rudolf utolsó családrekonstrukciós módszer segítségével készült munkájában (*Aetas*, 1996. 4. sz. 146) 14 falu fontosabbnak ítélt demográfiai mutatóit közli. Ebből három közösség feldolgozása Moess Alfréd nevéhez fűződik, 11-et Andorka Rudolf végzett el – ebből kettő mutatóit összevontan adta meg. (A szerk. megjegyzése.)]

³ A modern történeti demográfiai fejezetek beépülését a helytörténeti monográfiákba a hajdúvárosok történetének megírásától számíthatjuk. Ezekben Kováts Zoltán és Dávid Zoltán kialakította a műfaj szinte mai napig érvényes változatait.

⁴ Kovacsics József 1997. A jelentős anyag bibliográfiai összegyűjtésére a Faragó Tamás vezette OTKA kutatás vállalkozott.

jelent összefoglalása az első kísérlet az előbbieket szintetizálására, ez mutatja, hogy az eddig elvégzett és publikált munkák alapján csak igen elnagyolt képet adhatunk 18–19. századi népesedési viszonyainkról.⁵ Talán a 2000. évi milleniumi előadássorozata jobb képet ad a hazai népesedéstörténeti kutatások állásáról. E területen nagyon hiányzik a helyzet felmérése és a feladatok kijelölése.

E véleményünk indokolja, hogy társadalomtörténeti célú feldolgozásunk népesedéstörténeti eredményeiről összefoglaló képet adjunk annak végleges elkészültét megelőzően. 1986 óta foglalkozunk Keszthely 1696–1849 közötti társadalmával. Ennek részeként elkészült az egyházi anyakönyvek nominatív feldolgozása és az 1810 előtti házasságkötések alapján a családrekonstrukció. Az anyakönyvek mellett az adóösszeírásokat, lélekösszeírásokat, az uradalom konvenciók listáit is feldolgoztuk.⁶

A keszthelyi kutatás sajátosságait egyrészt abban látjuk, hogy ekkora település adatait eddig még nem dolgozták fel, másrészt rendelkezünk személyekig lemenően összegyűjtött igen gazdag társadalomtörténeti forrásanyaggal, amelyik számos ponton kiegészíti az anyakönyvezés hiányosságait. A demográfiai elemzések egy része már megjelent részletes tanulmány és adatközlés formájában. Előadásunk szerkesztett változatában megkíséreljük az eredmények vázlatos összefoglalását. Elsőként a népességszám változását és a természetes népmozgalom adatait mutatjuk be, majd a házasság, termékenység és halandóság főbb jellemzőit írjuk le.⁷ Végezetül kitérünk a vándorlás kérdésére, s megpróbálkozunk a kutatás forráskritikai eredményeinek összegzésével.

Keszthely népességszáma, népmozgalom

A Balaton északkeleti csücskénél fekvő kisváros, Keszthely a középkorban két fontos kereskedelmi út kereszteződésénél lett jelentős oppidummá, majd végvárként szolgáló ferences rendháza határozta meg funkcióját és lakóinak társadalmi helyzetét. A 18. századtól piacörzeti funkciói mellett uradalmi központ, iskolaváros és fokozatosan járási székhely lett.⁸ Az alábbi táblázatba gyűjtöttük össze a fellelhető népességi adatokat a 18. századtól az 1851. évi népszámlálásig.

⁵ Andorka Rudolf 1998.

⁶ A kutatási célokra és módszerekre ld. Benda Gyula, 1987.

⁷ A népességszámról ld. részletesen Benda Gyula, 1997b; a házasságról egy kéziratos tanulmány készült 1990-ben, a halandóság elemzése megjelent Benda Gyula, 2000.

⁸ Keszthely történetére ld. Bontz József, 1896; Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly, 1962; Kovacsics József, 1994, és legújabban Müller Róbert, 2000.

I. Keszthely népességi adatai és népességi forrásai, 1745–1851

Év	Népességszám	Forrás típusa, megjegyzések
1745	2168	plébános összeírása (katolikusok), részletes
1746	2332–2349	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1748	2114	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1757	2578	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1757	3089	canonica visitatio (katolikusok), végösszeg
1770	2953	adóösszeírás
1771	2543	adóösszeírás
1771	3371	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1778	3161	canonica visitatio (katolikusok)
1778	3350	canonica visitatio (katolikusok)
1783	3354	lélekösszeírás
1785	3812	plébániák összeírása (katolikusok)
1785	4050	népszámlálás, jogi népesség
1785	4208	népszámlálás, jelenlevő népesség
1802	4225	canonica visitatio (katolikusok)
1805	4090	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1811	4000	püspökségi névtár (katolikusok)
1812	4154	püspökségi névtár
1815	4000	Richard Bright
1816	6009	canonica visitatio (katolikusok)
1817	5000	Magda Pál, 1819
1818	4531	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1819	7135	püspökségi névtár
1820	4545	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1821	4328	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1822	4437	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1828	6930	Nagy Ludovicus, 1828
1829	7844	püspökségi névtár
1833	8000	Thiele, 1833
1835	9061	püspökségi névtár
1836	7884	Fényes Elek, 1836 (vö. 1829. püspökségi névtár)
1837	9279	püspökségi névtár
1838	9817	püspökségi névtár
1840	6783	püspökségi névtár
1841	6826	püspökségi névtár
1842	6837	püspökségi névtár
1843	6840	püspökségi névtár
1847	6790	püspökségi névtár
1851	7112	püspökségi névtár
1840–1849	7620	Fáy András, 1854
1851	6790	népszámlálás, jogi népesség
1851	7352	népszámlálás, jelenlevő népesség
1851	7024	Fényes Elek, 1851, nem nemes összeírás alapján becsült

A népességszám adatai igen heterogén eredetűek, s láthatóan egy-egy időpontra vagy időszakra igen különböző számokat adnak meg. A 18. század közepén a katolikus egyház a püspöki látogatások alkalmával részletes lélekösszeírásokat követelt meg, ezek azonban Keszthelyen mindenkor a becslhető népességszámnál kevesebb lakost sorolnak fel. Az 1745–1748 közötti név szerinti összeírások házaspárokat és gyerekeiket sorolják fel, külön adják meg az özvegyasszonyokat (gyerekek nélkül). Kimaradtak az özvegy férfiak, az özvegy nők és férfiak gyerekei, a különféle szolgák stb. Emellett bizonyíthatóan hiányoznak a csecsemők (0 és 1 évesek). 1757-ben egész településrészek kimaradására következtethetünk az adóösszeírásokkal való összevetéssel. 1771-ben csak a szőlőhegyen élő családok kimaradása igazolható szisztematikus hibaként. 1770-ben és 1771-ben az igen alapos adóösszeírás az adóköteles személyek mellett a háztartásban élők számát is tudakolta, s a név szerinti összeírás végén a nem adózó nemesek háztartásaiban élők lélekszámát is megadja. Mindkét évben a megyei összeírók által kimutatott népesség elmarad az 1771. évi (némileg szintén hiányos) egyházi lélekösszeírástól.

Az 1785. évi népszámlálás adataiból visszafelé haladva, illetve a születések számából becslve a valószínű népességszám az 1740-es években 3000–3500, egy évtizeddel később 3500–4000. Az 1740-es évek gyors népességnövekedése az 1760-as évek végén megtorpan (úrbérrendezés körüli társadalmi mozgolódás, konfliktus a Festetics családdal mint földesúrral), az 1770-es évek elején 3800–4500 közöttire tehető a legvalószínűbb népességszám. Az 1785. évi népszámlálás által regisztrált 4208 fő jelenlevő lakost biztos pontnak elfogadva, 4000-re tesszük az 1770–1771. évi lakosság számát. A 18. század második felének egyházi és megyei összeírásai tehát nem tudták a nagyobb számú és összetettebb társadalmú Keszthely népességét számba venni. Az 1785. évi pontos népszámlálási adatok szerint Keszthely Nagykanizsa után Zala megye legnépesebb települése, s dunántúli viszonylatban középvárosként határozható meg.

1785–1787 után gyöngült az állami törekvés a népesség pontos megismerésére, a 19. század elejéről ismert nem nemes összeírási eredmények megbízhatatlanok és bizonyíthatóan nem teljesek. A katolikus egyház megelégedett durva katolikus hívőszám-, illetve teljes lakossági becslésekkel. S bár rendszeresen közzétette felfrissített lélekszám-aadatait a veszprémi püspökség névtáraiban (schematismus), az azokban szükségessé vált jelentős revíziók (a becsült népességszámot pl. az 1838-as 9817 főről 1840-re 6783-ra csökkentik) mutatják ezek bizonytalan voltát. Az ekkor megszülető leíró statisztika adatai leginkább ezeket a bizonytalan adatokat ismétlik. Kivétel Nagy Lajos helységnévtára, de ennek forrásait kevésbé ismerjük. Adatai kiemelkednek a korábbi népességszámokhoz képest, s nehezen illeszthetők az 1785. és 1851. évi népszámlálás között megrajzolható változási trendhez. 1851-ben a város népessége 7352 fő, valószínűleg csökkent a reformkor végére becslhető számhoz képest (1849-ben erős a kolera pusztítása, elvándorlással is számolhatunk a forradalmi és

katonai események következtében). A 18. század végén, a 19. század első felében a halandósági viszonyok ugyan átmenetileg romlanak, de a kisváros a napóleoni háborúk idején, majd az 1830-as évektől dinamikusán változik, népessége is gyarapszik. A növekedés üteme jelentősen meghaladja a környező falvakét, viszont elmarad a jelentős (főleg Duna melléki) kereskedelmi központokétól, egy középváros-átlagként határozható meg.

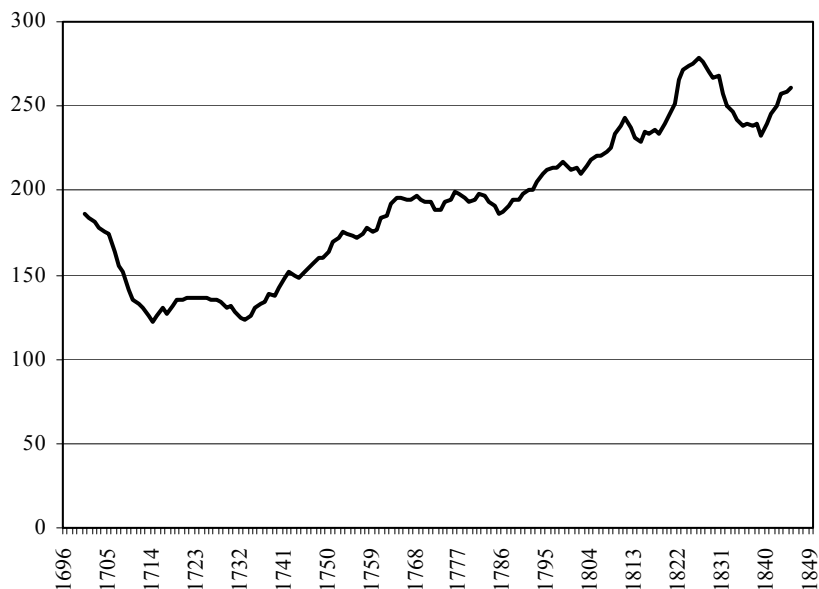
A reformkori népességnövekedésnek már fontos eleme a zsidó vallású népesség beköltözése. 1851-ben 678 izraelita lakost írtak össze (az 1848. évi zsidóösszeírás szerint számuk 668 volt), ez a teljes népesség mintegy tíz százaléka. A 18. század végén még csak 120–150-re tehető a zsidóság száma.

A népesség területi elhelyezkedése is módosult: a Keszthelyt fél karéjban körülvevő szőlőkben a 18. században még kevesen laktak állandó lakosként, az 1810-es évektől erőteljessé válik a kitelepedés. 1851-ben a megszámlált népesség 37 százaléka már szőlőhegyi lakos. A szőlőhegyek 1846-ban önálló községekként jogilag leválnak a városról, ezért számos feldolgozás csökkenő (vagy stagnáló) népességet mutat ki Keszthely városra. A város és szőlőhegyei közötti szoros kapcsolat a 19. század közepén még azt indokolja, hogy népességtörténeti szempontból egységként kezeljük a zárt településrészt és a szórványként betelepülő szőlőhegyeket.

A népességszáménál jobb a helyzet a népmozgalom elemzésénél. 1696-tól folyamatos és jó minőségű a katolikus keresztelési anyakönyv, 1746-tól jegyzik fel a temetéseket, s nagyjából e korban válik megbízhatóvá a házasságkötések anyakönyvi regisztrációja is. Az 1690-es évek végén, az 1700-as évek elején évente 180–190 gyermeket keresztel meg a keszthelyi plébános, az újszülöttek száma a kuruc háborúk idején valamit csökken, de magas születési arányszám (50 ezrelék) mellett is minimum 3500 főre becsülhető a város népessége. Az 1710. évi pestis pusztítása igen nagy volt (a plébános feljegyzése szerint kétezeren haltak meg), jelentősen és tartósan visszaesik a keresztelések száma. A lecsökkent népesség az 1740-es évekig stagnálni látszik, ekkor a születések (keresztelések) száma három évtizeden át gyorsan emelkedik, majd megint kisebb visszaesés következik. Az újabb hosszabb fellendülés a katolikus születéseknél az 1830-as években megtorpan.

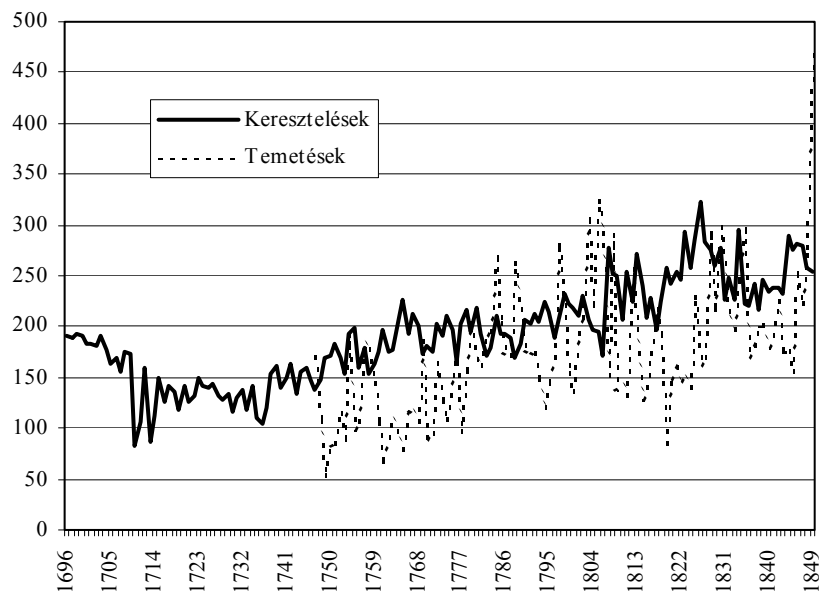
A keresztelések évenkénti ingadozását kilencéves mozgó átlaggal kisimítva szépen követhetők az egymást váltó hullámok, amely mögött a népességszám igen hasonló mozgását feltételezzük (lásd I. ábra).

Az adójegyzékek Keszthely mezőváros végvár jellege miatt a 18. század elején csak a népesség töredékét tartalmazzák, 1746-tól azonban az adózók számának mozgása igazolja a gyors növekedést 1740 után, majd a visszaesést. Hasonlóan kirajzolódik a reformkori dinamizmus. A századfordulón az adózók száma nem nő erőteljesen, ekkor a népességszámot valószínűleg a megnövekvő számú uradalmi cselédség emeli meg.

I. A keresztelesek kilenc éves mozgó átlaga Keszthelyen 1696–1849

A halálozások (temetések) anyakönyvezése megkésve indul, s mintegy három évtizedig igen hiányos (feltevésünk szerint a halottak egy részét a ferencesek temették, ők viszont nem vezettek halotti anyakönyvet), s később is vannak periódusok, amikor a temetési anyakönyvezés színvonala romlik. A halálozások ingadozása erős, de a 18. század eleji pestises halandósághoz hasonló megugrásokat már nem találunk. A halálozások száma az 1780-as évtizedben megemelkedik, hasonlóan magas a 19. század elején is. Ekkor a természetes népmozgalom negatív. Egészében a természetes szaporulat a népességnövekedésnek csak egy részét magyarázza, becslésünk szerint mintegy ötven százalékban. Ez a migráció és főleg a bevándorlás kérdését kiemelten fontossá teszi.

II. A népmozgalom (keresztelések és halálozások) Keszthelyen 1696–1849

A vándormozgalomra nincsenek közvetlen adataink. A történeti feldolgozások a kuruc háborúk után elvándorlást feltételeznek (a szabad hajdúk és katonák elvesztik előjogaikat, a város betagolódik a földesúri birtoklás rendjébe), ezt nem tudjuk egyelőre sem megerősíteni, sem cáfolni, de a népesség-visszaesést a pestis és következményei is magyarázhatják. Az 1740-es évek végétől az anyakönyvek és adóösszeírások is igazolják az erőteljes bevándorlás tényét (elsősorban iparosok), ez 1767–1769 körül megtorpan. A negatív népmozgalmú századelőn is erőteljes a bevándorlás, az tartja fenn a népességszám emelkedését: ekkor az iparosok mellett a cselédség létszáma is jelentősen emelkedik, s a szőlőhegyek is vonzanak bevándorlókat. A zsidóság gyors létszámnövekedése mögött is erőteljes bevándorlás húzódik meg, ezt időben pontosan meghatározni nem tudjuk, de már az 1820-as években jelentős lehetett.

A házasodás

A nuptialitás vizsgálatánál először az első házasságkötés életkorát vesszük szemügyre. A keszthelyi katolikus anyakönyvek 1773-tól feltüntetik a vőlegény és menyasszony életkorát. A megelőző családi állapot a házasságkötéseknél már kezdettől fogva megtalálható a nők esetében (pl. azaz feltüntetik, hogy xy özvegye), majd az 1750-es évektől rendszeressé válik mindkét fél esetében. A családrekonstrukció világossá tette, hogy ezek a bejegyzések nem mindig megbízhatók. Számos özvegy vagy özvegyasszony, akinek korábbi házasságát és gyerekeit megtaláltuk, nem újraházasodóként jelenik meg második vagy harmadik házassága bejegyzésénél. A családi állapotot, ahol lehetett és szükséges volt, az elemzés során helyesbítettük, de mivel számos esetben maradt bizonytalan, a harminc éven felüli hajadon nőket és a negyven éven felüli legényeket kihagyva is kiszámoltuk az első házasságkötésnél az átlagéletkorokat.

Nehézséget okoz a plébános által beírt (a későbbiekben általunk „bevallott”-ként megnevezett) életkor és a tényleges életkor eltérése. A keszthelyi házaspároknál (1750–1849) a férfiak mintegy harmadának, a nők felének ismert a pontos születési dátuma.

Az 1770 utáni évtizedben a nőknél a bevallott kor átlaga 19,14, majd pedig évtizedről évtizedre 20 körül ingadozik (a harminc éves és idősebb nők nélkül számolva 19 évnél valamivel magasabb átlagot kapunk). Mindkét középérték állandó marad. A bevallott kort nézve a menyasszonyok kormegoszlása azt mutatja, hogy a legtöbben mindig 18 évesnek vallották magukat. (A 20 éves életkorra jellemző kisebb kiugrást az életkor megszokott kerekítése magyarázza.) A huszadik életév után radikálisan visszaesik ez a szám. (Ha évtizedenként elemezzük, akkor ez a korhatár idővel fokozatosan feljebb tolódik.) Az átlagnál fiatalabbaknál is némi módosulás következik be: a 17 évesek eleinte eléri a leggyakoribb életkor, a 18 évesek számának felét, majd 1810 után csökken ez az arány. A korösszetétel egészében megőrzi a 18 éves kor dominanciáját (sőt talán ez még erősödik), de eltolódik a fiatalabb 15–17 éves koroktól a 19–22 éves korok irányába. A bevallottan 15 évesek eltűnnek 1790 után, a 16 évesek száma is radikálisan csökken.

A számított életkor erősen más képet mutat. Az átlag alig valamivel magasabb (ennek egyik oka, hogy az idősebb, beköltözött nők valós életkorát nem ismerjük). Amikor mindkét kor ismert, a bevallott és számított között másfél éves különbség van, a tényleges korátlagok rendre magasabbak. Az eltérő szemlélet miatt az egy év eltérés érthető, az átlagos különbség ennél nagyobb. A számított középérték azonban itt is stabil. Egyetlen kor kimagasló súlya nem állapítható meg. A 16 (később 17) éves kortól 22 (később 24) évesig gyakori a házasság, alig magaslik ki a 19 éves kor. A 15–17 évesek aránya nem csökken oly mértékben, mint a bevallott kor esetében.

A két megközelítés összevetéséből azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy a nők esetében a helyi társadalomban élt a 18 éves kori házasság normája, a bevallások ehhez igazodnak. A tényleges női házassági életkor 16 és 22 év közötti, talán a 19. életév kiemelkedésével. A norma változásában hangsúlyváltásnak tekinthető a 17 éves és fiatalabb bevallott korok csökkenése és a 19–22 éves kor növekedése. A korösszetétel „idősebbé” válása a tényleges, számított kornál gyengébb jelenség. A norma és a tényleges kor eltérése átlagban nem túl nagy, de a valóságban ennél mindkét irányban jelentősebb. A fiatalok fölfelé, az idősebbek lefelé „csalnak”.

A férfiak esetében az első házasságkötési kor átlagai 1773 után a nőkhöz hasonló állandóságot mutatnak. A bevallott kor átlaga a férfiak első házasságkötésekor 24–25 év (ha a negyven éves és idősebb vőlegényeket számításán kívül hagyjuk, akkor 24,5 körül ingadozik), a számított kor átlaga hasonló (de itt egyértelmű, hogy a beköltözők, a beházasodók életkora magasabb). Ahol mindkét kor rendelkezésünkre áll, ott a különbség két év, ennyivel magasabb a számított kor, az eltérés valamit csökken az 1830-as évekre.

A megoszlás esetében a bevallott kornál erős jelenség a kerek életkor: a húszévesek, a huszonöt évesek száma mindig kiugróan magas, s a harmincévesek is többen vannak, mint a huszonkilenc évesek. E két csúc mellett a huszonkét évesek száma is magasabb, itt feltételezhetjük a nőkéhez hasonló „norma” létezését. Ezt a számított kor megoszlása is megerősíti, a 22–23 éves életkor gyakorisága mindenkor a legnagyobb. De a férfiak kétféle életkora alapján egy húszéves kortól kezdődő és huszonöt-huszonhat éves korig terjedő sávot jelölhetünk ki házassági korként.

Ezek a házassági életkorok egyértelműen alacsonynak ítéltetők, az Andorka Rudolf által megadott értékeknél valamivel alacsonyabb a női házassági kor. A nyugat-európainál mindkét nemnél jóval korábbi a házasság.

A házasság másik fontos jellemzője, hogy a férfi és női népesség mekkora hányada marad élete végéig nőtlen vagy hajadon. A nyugat-európai házassági rendszerre a férfi és női cölibátus magas aránya jellemző, Magyarországon viszont az eddigi eredmények szerint a házasságban élés szinte általános volt. A jelenséget két oldalról vizsgáltuk: a) a 18. századi lélekösszeírások népességi keresztmetszetei segítségével; b) a halálozási adatoknál a családi állapot vizsgálatával.

1746-ban a veszprémi püspökség status animarumja⁹ életkort csak a szülőkkel együtt élő gyerekeknél tüntet fel. A tizenéves korosztályokban a fiúk és lányok száma nagyjából azonos, a 18. évtől kezdve azonban a lányok száma erősen lecsökken a fiúkéhoz viszonyítva. A 18 éveseknél 54 fiúval szemben csak 16 lány él a szülőikkel. Eszerint a leányok kiváltak a családból, akár mert

⁹ A lélekösszeírást kiadta Ördög Ferenc, 1991–1995. Forráskritikáját ld. Benda Gyula, 1997b: ennek lényege, hogy a gyerekek életkora pontatlan ugyan, de kifejezi az összeírást végző plébános vélekedését (pl. arról, hogy hány éves korig hajadonok a lányok).

férjhez mentek, akár mert más háztartásokban vállaltak szolgálatot. 19 éves korban 32 fiúra csak 4 lány esik, ekkor már a lányok nyolc-kilenc tizede vagy férjes asszony vagy szolgáló. 20 évesnél idősebb lányokat az összeíró már nem tüntet fel szülői családban. A fiúknál a 19–20 évesek száma indul csökkenésnek, s 21–25 éves korukban válnak ki fokozatosan a családokból.

Az 1757-ben készült egyházi népszékszámítás alapján már a teljes népesség esetében elemezhetjük a családi állapot és kor összefüggését, bár ennek koradatai erősen megbízhatatlanok. A nőknél a 18 évesek mind hajadonok, de egyharmaduk nem a családban él, hanem más, idegen háztartásokban cselédként szolgál. A 19 évesek közel egyharmada már férjhez ment. 20 éven felül pedig egy-két kivételtől eltekintve minden nő férjhez ment már.¹⁰ A fiúknál a 18–19 éves korosztályok nőtlenek (a 20–24 évesek hiányoznak), s a 25–26 évesek között is csak egyetlen házast, illetve özvegyet találunk. Nem sokkal nagyobb a számuk a 27–28 évesek között sem. A nős férfiak aránya csak a 29 éveseknél közelíti meg az 50%-ot, majd a 30 éveseknél valamivel meg is haladja azt. 32 éven felül fogynak el a legények. A 25 évnél idősebb nőtlenn férfiak többsége azonban nem a szülőikkel él együtt, hanem mesterlegény vagy szolgáló. Az 1757. évi lélekszámítás a férfiak és nők átlagos házassági korát magasabbnak mutatja, de igen értékes információt ad a családból való kiválásra (ekkor ugyanis pontosan megadja a háztartásfőhöz való viszonyt).

Végül az 1771. évi egyházi lélekszámítás, amelynek koradatai megbízhatóbbnak ítéltetők, azt mutatja, hogy a 16–17 éves lányok közül már egy-kettő férjhez ment (7,3%, illetve 9,7%), a 18 évesek egyharmada pedig már házasságban élt. 19–21 év között ez az arány kétharmad, 22 év felett pedig 90 százalék. A 30. életév körül már gyakorlatilag minden nő házas, ezt követően viszont megjelennek az özvegyek. A férfiaknál 19–21 éves korban egy-két nős fiataalt figyelhetünk meg, s ezek száma alig emelkedik a 22–24 éves korcsoportban. A 25 éveseknél a házasok aránya 63,4%. 28 éves korban ez 80 százalék fölé emelkedik, s a 30-as éveik végét megélők között fogynak el a legények.

Végeredményben a lélekszámítások is bizonyítják azt, hogy a nők 18–19 éves korukban, a férfiak 22–25 éves korukban házasságot kötnek, emellett pedig arról tanúskodnak, hogy a végleg hajadonnak vagy nőtlennak maradók száma és súlya elhanyagolható, töredék érték.

A korabeli halandóság mellett a házasságok jelentős része rövid ideig tart, gyakori az újránházasság. A házasságkötések éves számának ingadozásait leginkább az özvegyek házasságai magyarázzák. Az 1806. évi rekord házasságkötési számot például egyértelműen az azt megelőző népesedési válság magas felnőtthalandóságát követő újránházassági hullám okozza.

¹⁰ A 20–23 évesek esetében azonban nehézséget okoz, hogy a 20–23 évesek létszáma minimális (az 1730-as évek végi pestishalandóság következtében). Ez a nők esetében is nehezíti az értelmezést, de komoly problémát okoz a férfiaknál.

A korabeli gyakorlat nem ismerte a gyászévet, a gazdasági és családi szükséglet szinte kötelezővé tette a fiatal háztartásfők gyors újraházasodását. Ez akár néhány héten belül is megtörténhetett, máskor a böjti és adventi tilalmi idő vagy a nyári munkák késleltették az új esküvőt.

A férfiak és nők özvegyülési és újraházasodási esélyei nem azonosak. A kérdés vizsgálatánál több módszertani nehézséggel találkozunk. Egyrészt az özvegy férfiak gyakran nem Keszthelyen házasodnak meg újból, s így lehet, hogy nem jut tudomásunkra az új frigy, vagy pedig annak ideje (és a menyasszony adatai) nem ismertek számunkra. Az ismert 762 második (többedik) házasságnál 91 esetben (12 százalék) lehetünk biztosak abban, hogy az esküvő másutt történt. A házastárs elvesztése elvándorlásra is készítheti az özvegyeket, ilyenkor az özvegy férfi elvész szemünk elől. Mindezt figyelembe véve is erős különbség rajzolható meg a nemek között az újraházasodásban.

2. Az özvegy férfiak és nők újraházasodási arányai életkor szerint

Életkor az özvegyé váláskor	A férfiak közül új házasságot kötők aránya %-ban	A nők közül új házasságot kötők aránya %-ban
19 éves és fiatalabb	–	92,9
20-29 éves	85,3	68,2
30-39 éves	81,5	43,9
40-49 éves	70,0	16,1
50 éves és idősebb	30,2	1,8

A fiatal nők esélyei még szinte teljesek, de aztán hamarosan csökkennek az új házasság lehetőségei. A férfiaknál negyven éves korig szinte változatlanul általános az újbóli házasság, majd valószínűsége valamit csökken, s csak ötven év felett lesz érezhetően alacsonyabb. (Itt figyelembe kell venni, hogy a házastárs elhunytát gyorsan követő saját halál is okozhatja az új házasságkötés elmaradását.)

Ha más oldalról nézzük, az ötven éven felül meghalt nők kétharmada özvegyként hal meg, a férfiaknak pedig csak alig egyharmada.

A férfiak többsége (65,5%) egy éven belül köt új házasságot, a negyvenöt évnél fiatalabbaknál ez az arány hetven százaléknál is magasabb. A legjellemzőbb az, hogy féléven belül új feleséget hoznak a házhoz, gyakran csak a házassági tilalmi időszak vagy a nyári szezonális házasságkötési hullámvölgy késlelteti azt. A nőknek csak 28,7 százaléka tud egy éven belül új férjet találni, s közel minden második nő legalább két évet özvegy marad a férje halála után.

3. Az özvegy férfiak és nők új házasságai

Életkor	6 hónap- nál keve- sebb	6–12 hónap	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	Ismeret- len	Együtt
Nők								
–19		4	1	4	1	3		13
20–24	8	10	25	9	5	17	6	82
25–29	16	15	20	12	9	27	6	105
30–34	16	15	22	13	10	21	4	102
35–39	5	15	15	12	6	19	6	73
40 és több	16	14	15	8	7	9	5	74
Férfiak								
–19								
20–24	17	6	2	1	1	1	10	38
25–29	55	23	5	2		2	21	108
30–34	71	11	9	1	1	2	19	114
35–39	72	21	14	3	2	4	27	143
40–44	72	16	14	4		3	12	121
45–49	33	11	11	4		3	23	83
50 és több	61	30	27	7	3	9	18	155

Az özvegy nők újbóli házasságánál az örökösödési szokások is fontos szerepet játszanak. A feleség csak a közös szerzemények felét öröklí a férj után. Amennyiben gyerekek vannak, a nő az árvák vagyonának is gondviselője. Gyermektelenség esetén addig hasznélvezője a férje vagyonának, ameddig a „férje nevét viseli”. Ebben az esetben egy újabb férj hátrányos helyzetet teremthet, a férj családja visszakövetelheti az elhunyt férfi vagyonát. Az iparosoknál a helyzet eltérő. Itt az özvegy megöröklí az iparúzés jogát, s azt újdonsült férjének is átadhatja.

A fentiek magyarázzák, hogy a nők újraházasodási gyakorisága egyértelműen eltér a szőlőbirtokos, gazdálkodó családok és az iparosok esetében. A földművelésből élő gazdáknál gyakori, hogy az özvegy adózik, és hosszú ideig viszi a gazdaságot tovább (fiai segítségével). Az újraházasodó nőknél az iparos feleségek aránya magas, esetükben gyakori a gyors újabb házasság (nem ritkán fiatalabb vőlegénnyel).

A házasodás és újraházasodás elemzése egyértelműen mutatja, hogy a felnőtt férfiak és nők számára a házasságban élés követelmény. A háztartások működtetéséhez egy felnőtt férfi és nő szükséges, azaz leginkább egy házaspár. Az idősebb özvegy nőknél a felnőtt (16 évesnél idősebb) fiú is helyettesítheti a

férjet, ezért főleg a mezőgazdaságból élő családoknál gyakori a hosszú özvegy-ség a nőknél.¹¹

A házassági exogámia-endogámia változását a házasságkötési anyakönyvek hiányosságai, illetve eltérő gyakorlata miatt nem tudjuk időben nyomon követni. A plébános az idegenből jött vőlegényeket nem mindig jelölte, s ha igen, mindenkor a lakhelyet vette figyelembe (a Keszthelyre frissen bevándorolt mesterlegények, cselédek keszthelyiként kötnek házasságot). Egyes időszakokban az anyakönyv a másutt házasságot kötöttet is regisztrálta (megkülönböztetve őket vagy minden külön jelzés nélkül).

*4. Az idegenből származó vőlegények és menyasszonyok
Keszthelyen, 1750–1849*

Évtized	Férfiak	Nők	Együtt	Az összes házasság %-ában
1750–59	16	2	18	5,1
1760–69	68	5	73	18,7
1770–79	71	3	74	16,2
1780–89	70	3	73	16,2
1790–99	60	6	66	14,6
1800–09	30	11	41	7,4
1810–19	24	17	41	9,2
1820–29	10	1	11	2,1
1830–39	69	13	82	14,9
1840–49	70	38	108	16,7

A korabeli szokás szerint a házasságot a nő lakóhelyén kötik – függetlenül attól, hogy az ifjú pár hol telepszik le. Ezért a keszthelyi anyakönyvben elsősorban idegenből jött férfiakat találunk. A vőlegények 14–16 százaléka nem keszthelyi lakos. Ez az arány a kisebb településeken megfigyeltnél jóval alacsonyabb. Ha azonban azt nézzük, hogy a vőlegények mekkora hányada helybeli születésű vagy bevándorolt, ötven-ötven százalékos megoszlást kell becsülnünk.

A Keszthelyről asszonyt választók vagy esetleg Keszthelyre férjhez mentek összesen 163 azonosítható településről származnak. Ebből 96 hely egyetlen egyszer került feljegyzésre. A gyakrabban előforduló települések elsősorban a környező falvak, amelyek egyben a legtöbbször a Festeticsek keszthelyi vagy szentgyörgyi uradalmához is tartoztak: Egregy (11), Karmacs (12), Meszesgyörök (34), Páhok (26), Rezi (13), Zalaszántó (18), Vállus (12), Vörs

¹¹ A házassodással, családdal kapcsolatos legújabb összefoglalás Faragó Tamás, 2000.

(13), Zalaszentgyörgy (10), Zsid (20). Kisebb intenzitású kapcsolattal ebbe a földrajzi körbe tartozik még Balatonederics (6) és Nemesvita (7).

Földrajzilag távolabbi, egy tágabb régióban fekvő mezővárosokkal is jellemző a házassági kapcsolat: Sümeg (21), Tapolca (15), Zalaapáti (13), Kéthely (16) – még nagyobb távolságra és kisebb intenzitással Zalaegerszeg (9), Zalaszentgrót (6), Marcali (7). A nagyobb városok vonzereje és kapcsolathálója még nagyobb távolságot is áthidal (valószínűleg a kereskedelmi kapcsolatok erejét is jelölve). Elsősorban Nagykanizsa (20) emelendő ki. Mellette sokkal kisebb jelentőségű a kötődés Veszprémhez (6).

Az egyetlen egyszer, vagy csak 2–4 alkalommal felbukkanó falvak zöme a Keszthely és Nagykanizsa között húzódó két völgyben fekszik. Ez jelzi azt, hogy Keszthely elsősorban dél felé kapcsolódik a falvakhoz. A Balaton északi részén a Keszthelyi hegység képez kelet felé választóvonalat, északon pedig feltehetőleg Sümeg, Tapolca vonzása zárja el a falvakat.

A születési (származási) helyet tekintve jóval erősebb exogámiát mérhetünk. A családrekonstrukció segítségével meg tudtuk határozni a biztosan Keszthelyen született vőlegények arányát, s kiszámoltuk a nem Keszthelyen született nők számát is. A helyben és másutt született vőlegények arányát ötven-ötven százalékra becsülhetjük. A bevándorolt férfiak esetében szinte majdnem mindig felnőttkori migráció igazolható, csak néhány esetben lakott és adózott az apa is a településen. Elsősorban az iparosokra jellemző az, hogy legényként a városban dolgoznak, onnan nősülnek és ott telepednek le. A 19. század második harmadában az uradalmi cselédekre is igazolható, hogy nőtlen legényként jönnek Keszthelyre, s itt házasodnak. Az 1830–1839 között keszthelyi lakosként házasságot kötő, de nem helybeli születésű férfiak közül az ismert foglalkozásúak (57) harmada kézműves (19) és több mint harmada pedig uradalmi alkalmazott (24) volt.

A menyasszonyok esetében is gyakran biztos a nem helybeli születés. Esetükben azonban gyakoribb a szülőikkel együtt való migráció, azaz apjuk is már keszthelyi adózó, vagy testvéreik már itt születtek. Egy idősebb női csoport esetében feltételezhetünk független migrációt.

Az idegenben lakó vagy idegenben született férj meghatározott társadalmi csoportokra jellemző, s a térbeli exogámia igen gyakran társadalmi endogámiát takar. Az egyik foglalkozási csoport, amelyre részben jellemző az exogámia, az iparosság. A beköltözött, de helybeliként regisztrált férjek zöme iparos, s az iparoslányok esetében is gyakori az idegenből jövő vőlegény (a legtöbbször csak feltételezni tudjuk, hogy maguk is mesteremberek). 1830–1839 közötti 61 exogám házasságban az ismert származású nők több mint fele iparoslány volt. Természetes, hogy a kislétszámú tisztviselői és szakértelmiségi csoportra is a földrajzi exogámia a jellemző. A szőlőhegyek benépesülésével megnő az itt élők között is az idegenből jövő vagy beköltözött vőlegények száma (ezek zöme extraneus birtokos, esetleg már félig-meddig szőlőhegyi lakos volt).

A termékenység

A családrekonstrukciós módszer révén a házas termékenységet a nők korszpecifikus termékenységgel mérhetjük (ezer házas nőévre számított születések száma).¹² Az anyakönyvek 1750 után teszik lehetővé a módszer alkalmazását. Jelenleg 1849-ig dolgoztuk fel az egyházi anyakönyveket, ennek alapján az 1810-ig házasságot kötő befejezett termékenységű házaspárok rekonstrukciós eredményeit elemezhetjük, ennek során három házassági kohorsz adatait vetjük össze egymással: az 1750–1769, az 1770–1789 és az 1790–1809 közötti házaspárokat. Az 1750 és 1769 között Keszthelyen 19 évesen és fiatalabban házasságot kötött nők esetében (n = 175) az ezer házas nőévre jutó gyerekszám mutatója a feleség 15–19 éves korában 398, 20–24 éves korában 326. Az 1770 és 1789 között hasonló korban férjhez ment nőknél ez a két szám 393, illetve 412, 1790–1809 között pedig 408 és 387. Huszonöt éves kor felett az idősebb, azaz 20–24 éves korban házasságot kötő nők termékenysége magasabb a fiatalon házasságot kötőknél. A női termékenység 34 éves kor után kezd erősen csökkenni, 40 év felett már alacsony.

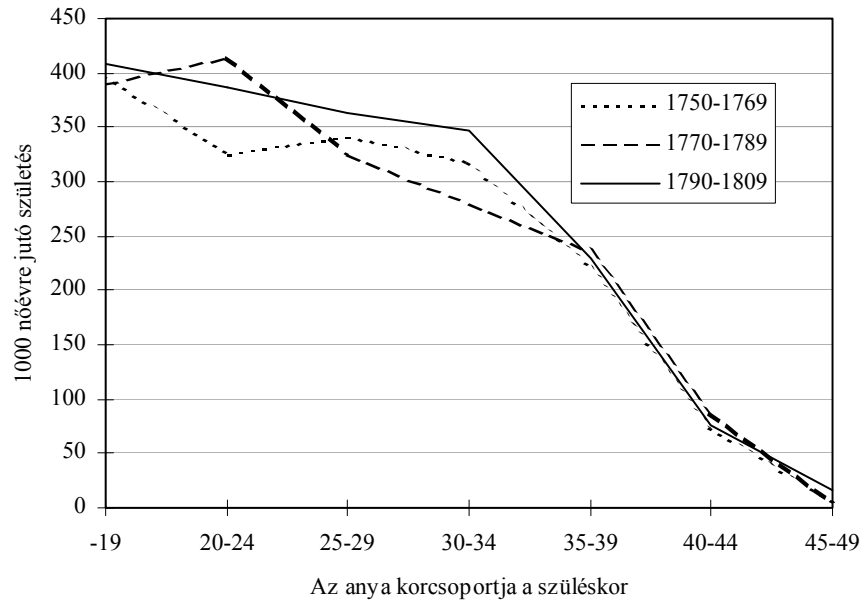
Ha a három házassági kohorszot hasonlítjuk össze, inkább ingadozás figyelhető meg, nem pedig változási tendencia. A termékenység nem csökken, csak némileg alacsonyabb a gyerekszám a 19 éves és fiatalabb házasságkötési kornál a fiatal nők számának kisebbedésével. A női termékenység változatlanságát megerősíti a születések közötti időbeli távolságok, az intervallumok elemzése is.

A házasságkötés és az első gyermek születése között eltelt idő esetében azt feltételeztük, hogy amennyiben ez nyolc hónapnál rövidebb, akkor a gyermek a házasság előtt fogant. Az első évtizedben 1750 és 1759 között az elsőszülött gyermekek 4,76 százaléka született korán, azaz hét vagy annál kevesebb hónapra. Ez az arány lényegében azonos marad félév századon át, majd emelkedni kezd, és 1810-től kezdve 10 százalék felett van, az 1840-es években 11,49 százalék. A házasság előtti fogantatás megnövekedése párhuzamos a házasságon kívüli születések arányának emelkedésével. Mind a házasság előtt fogant, mind pedig a törvénytelen gyermekek aránya az ismert falusi adatoknál magasabb. Az 1830-as évektől jellemző tíz-tíz százalék részben urbanizációs jelenségként értelmezhető, részben pedig az uradalmi cselédség súlyának megnövekedésével magyarázható.

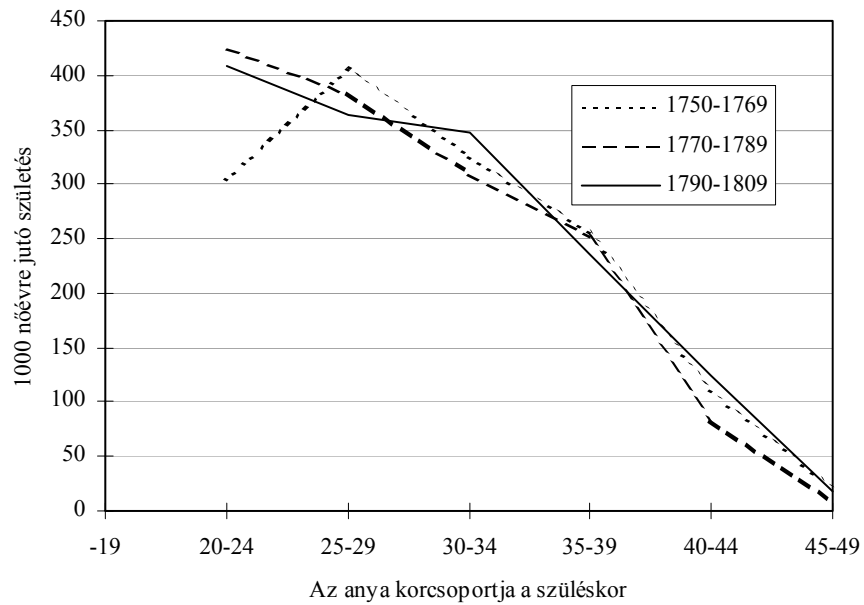
A 19. század első felében tehát megváltozott némileg a párok szexuális magatartása, ezt jelzik a megfogant gyermekek, de ezt tükrözik a házasságon kívüli kapcsolatok (amelyek egy része házassággal végződik).

¹² A családrekonstrukciót Henry módszerét követve végeztük, vö. Fleury, Michel és Henry, Louis, 1985, és Henry, Louis – Blum, Alain, 1988.

III. A 20 évnél fiatalabban házasságot kötő nők korspecifikus termékenysége

IV. A 20–24 éves korban házasságot kötő nők korspecifikus termékenysége

Az első gyermek (ha figyelmen kívül hagyjuk a „koraszüléseket”) átlag 20 hónapra követi az esküvőt. Ha külön vizsgáljuk a házasságkötési kor szerint, azt állapíthatjuk meg, hogy a 19 évesen és fiatalabban férjhez menő nők esetében az első gyermek átlag két hónappal késik az idősebb korban házasodott nőkhöz képest. Ez a fiatalok (serdülő kori) sterilitásának tételét erősíti. Az első intervallum csökkenési tendenciát mutat. Ez összefüggésbe hozható a korai házasságok számának csökkenésével.

A második gyerek már nagyobb távolságra követi az elsőt, a 18. század közepén ez átlag 24 hónap, s ez az első intervallummal ellentétben növekedő tendenciát mutat. A magasabb sorszámú gyerekeknél az intervallum hossza tovább nő.

A női termékenységet jellemzi az életkor, amikor utoljára szülnek a nők. Az egész termékeny időszakot házasságban leélő nők átlagosan 38 éves korukban szülik meg utolsó gyermeküket.

A Keszthelyen megfigyelt termékenységi mutatókat Andorka Rudolf és Dányi Dezső hasonló adataival tudjuk összevetni. A keszthelyi termékenység magasabb mint azok, amelyeket hasonló periódusra Andorka Rudolf figyelt meg. Dányi Dezső az 1830–39-es évekre számolt korspecifikus termékenységet. Az ő dunántúli számai igen közel esnek az általunk számított termékenységhez. Az összehasonlítás egyértelműen mutatja, hogy Keszthelyen nincs nyoma a születéskorlátozásnak, a termékenység a dunántúli katolikusokra jellemző magas értékeket ad.¹³

A halandóság

A népmozgalmi események közül a halálozások feljegyzése indult meg legkésőbb, Keszthelyen például félszáz év késéssel a keresztelesekhez képest. Az eddigi feldolgozások tapasztalatai Magyarországon is megerősítik azt, hogy a halotti anyakönyvek (főleg a csecsemőhalottak és kisgyermekes esetében) sokáig hiányosak. Az elterjedt feldolgozási módszer, a családrekonstrukció legkevésbé a halandóság elemzésére volt alkalmas. Mindennek következménye a halandóság kérdésének viszonylagos háttérbe szorulása. Mivel hazai vitáink egy részében a halálozás mértéke és a halotti anyakönyvezés gyakorlatának megítélése áll a középpontban, kiemelten vizsgáltuk az anyakönyvek forrásértékét.

Keszthelyen 1746-ban indult meg a halottak regisztrálása, s egészen az 1770-es évek végéig az ennek alapján számított halandóság alacsony szintje, a valószínűtlenül magas népszaporulat erős kételyeket támaszt annak teljessége iránt. Ezt a kételyt erősíti az adójegyzékek özvegyeinek és az újraházasodásnak vizsgálata (számos özvegy férfi és asszony esetében nem találtuk meg a ház-

¹³ Andorka Rudolf, 1991 és Dányi Dezső, 1991. Andorkánál Velem és Rábakecöl mutatóit minősíthetjük hasonlóan magasnak.

társ halálát). A nagyarányú kimaradást igazolja és számszerűsíti az az elemzés, amelynek során az 1771-ben részletesen összeírt családoknál összevetettük az élő gyerekeket az anyakönyvi rekonstrukció eredményeivel. Az 1771-ben Keszthelyen összeírt családokban 1750 és 1771 között 2890 gyerek született. Közülük 1290 élt az összeíráskor Keszthelyen, 866 temetését feljegyezték a halottak anyakönyvébe, „elvezett” 712. A megszületettek 24,6 százalékának a halálát nem jegyezték fel (a feltételezett gyermekhalálok 45 százalékát).

A csecsemő és kisgyermek halottak kimaradását a keresztnév ismétlődésének vizsgálatával és a születések közötti rövid intervallumok elemzésével is megbecsültük. Az első esetben azt feltételeztük, hogy egy-egy családban a később született gyerek csak akkor kapja meg egy korábban világra jött testvére keresztnévét, ha az ezt megelőzően meghalt. Az 1770–1779 között született gyerekek öt százalékánál becsülhetjük azt, hogy meghaltak (keresztnévük ismétlődött). Ez az arány az 1800-as évek elejére lecsökken, majd ismét emelkedik az 1820-as évekig (romlik a fiatal halottak anyakönyvezése). Az eredmény két-három százalékos kimaradás becslését teszi lehetővé. Az intervallumoknál a történeti demográfusok azt a megfigyelést használják ellenőrzésképpen, hogy a csecsemő korai halála megrövidíti a következő szülésig elmúló időt. A szülést követően a szoptatás meghosszabbítja a nő időleges meddőségét, ha viszont az újszülött meghal, ez a jelenség nem figyelhető meg. A 15 hónapnál rövidebb születések közötti intervallumoknál megvizsgáltuk, hogy a korábban született gyerekről milyen adataink vannak. Ha nem halt meg, nem kötött házasságot (vagy nem volt azonosítható valamilyen összeírásban), akkor feltételeztük, hogy egy-két hónapos korában meghalt, de halálát nem anyakönyvezték. Ez a korrekció az újszülöttek két százalékát érinti, s időbeli tendenciája párhuzamos az anyakönyvezés minőségének javulásával és romlásával.¹⁴

*5. A fiúk és lányok továbbélési esélyei
1000 születésre számolva*

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint		5 éves		15 éves		15 éves korrigált	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1770–1779	757	837	661	726	638	672	577	627
1780–1789	749	740	603	601	532	555	513	522
1790–1799	709	766	576	598	528	510	501	485
1800–1809	744	734	586	570	540	518	520	499
1810–1819	815	837	718	712	663	660	624	626
1820–1829	784	831	663	714	596	654	572	631
1830–1839	711	760	607	655	568	604	554	593
1840–1849	755	768						

¹⁴ A részletes adatokat és számítását l. Benda Gyula, 2000.

Az 1770 utáni korszakban ezer újszülött közül elsőéves születésnapja előtt meghalt 200–250 gyerek. A csecsemők halálozása kevéssé ingadozik szezonálisan, de követi a halandóság általános ingadozását: rossz években emelkedik. A nagyobb számban és arányban születő fiúk halandósága magasabb, mint a leányoké. A csecsemőhalandóság évtizedenként eltérő, részben az 1780 és 1817 közötti romló halandósági viszonyok, részben a halotti anyakönyvezés ingadozásai miatt.

Eredményeink alapján az fogalmazható meg, hogy a csecsemőhalandóság szintje a vizsgált százéves időszakban változatlan, viszont az 1830-as évektől a kisgyermekkorúak halandóságának javulása reális feltevés, amelyet egyértelműen a halandósági válságot hozó évek (járványok, rossz termés) eltűnésével magyarázhatunk.¹⁵

Vándorlás

A természetes szaporodás és a lélekszám változása közti kapcsolat elemzésénél arra az eredményre jutottunk, hogy a település népességnövekedése felét adja a természetes szaporodás, felét a vándorlási mérleg pozitívuma. A vándormozgalom vizsgálata azonban számos módszertani nehézségbe ütközik.

Az anyakönyvek házassági bejegyzései alapján az idegenből jött vőlegények, illetve a nem helyben született vőlegények és menyasszonyok utalnak a vándorlásra (erre lásd fentebb a házasodásnál mondottakat). Az idegenből jött (nem Keszthelyen lakó) férfiak szinte mindig elviszik feleségüket, azaz a házasságkötéssel a fiatal lányok 15–20 százaléka elköltözik. Számos más házasság esetében is az elvándorlást kell feltételeznünk.¹⁶

A halálozási anyakönyvben gyakran jegyzik be ideiglenesen Keszthelyen tartózkodott emberek halálát, feltüntetve származási helyét vagy vándorló voltát (idegen helyről származó koldusok, szolgák és szolgálóleányok, iparoslegények stb.). Ez egyrészt megerősíti azt a feltevést, hogy a központi jellegű kisvárosnak erős a vonzása a fiatal férfi munkaerőre. 1771-ben a 20–29 éves korcsoportban férfitöbbség jelentkezik, s e korcsoport aránya Keszthelyen magasabb mint a falvakban és kisebb városokban. Ezt a mesterlegények, szezonális munkások (aratók és cséplők – kránicok, árokásók) erős jelenléte is alátámasztja. Másrészt pedig a koldusok, megesett leányok, kóbor elemek migrációját mutatja Keszthelyre. Ezt városias jelenségként értékelhetjük.

¹⁵ A részletes elemzést lásd Benda Gyula 2000. Eredményeink sokban egybe esnek Hablicsek László elemzéseivel, lásd Hablicsek László, 1980, 1984, 1991.

¹⁶ Amennyiben a házasságban helyben nem születik gyerek, nem adózik a házaspár (nem uradalmi konvenció), nem tűnik fel keresztszülőként, akkor véglegesen elvándoroltnak tekintettük. A halálozási adatoknál azonban gyakori, hogy a feleség özvegyként Keszthelyen hal meg. Ezt visszavándorlásnak tekintettük, nem pedig annak bizonyítékaként, hogy a házaspár végig helyben élt volna.

A születéseknél (kereszteléseknél) pedig gyakori a Keszthelyen csak rövid időt töltő házaspárok felbukkanása (egy gyereket keresztelik meg, aztán eltűnnek). Az adójegyzékek rendszeres feldolgozásával további képet kaphatunk a bevándorlásról. A gyerekes házaspárok (születések) és az adózási adatok kombinálásával megkíséreltük a bevándorlás mértékét és hullámain (időbeliségét) megbecsülni. Elég megbízhatóan felrajzolható egy bevándorlási hullám az 1750-es években, majd egy kisebb (inkább földesúri telepítési kísérlet) az 1770-es években. A 19. század első évtizede is megemeli a bevándoroltak számát (ez ellensúlyozza az évtized természetes fogyását).

Az 1830-as évektől három bevándorlási tendencia jelezhető. Elsőként az uradalmi majorokban a megnövekvő cseléd, pásztor népesség körében megfigyelhető erős migrációt említjük. Ezt a kutatás egy tervezett későbbi szakaszában a konvenciók jegyzéke alapján részletesen is kutatni szeretnénk.¹⁷ Másodikként a szőlőhegyek betelepülése említendő.¹⁸ Nemcsak a keszthelyi szőlőbirtokosok költöznek ki végleg a szőlőhegyekbe, hanem a korábban extraneusként feljegyzett környékbeli falvakban élők is. Végezetül erős, de nehezen megfogható a zsidó bevándorlás.

A vándorlási irányokat a házassági vonzaskör, a névanyag, a végrendeletek stb. segítségével vizsgálhatjuk fel. Az uradalmi cselédek és a szőlőbirtokosok egy kisebb (az uradalom területénél tágabb, de egy húsz-harminc kilométeres kört meg nem haladó) régióból jönnek. Az iparosok és kereskedők közt gyakori a külföldi (Morva- és Csehország mellett talán Grácot kell kiemelnünk). Intenzív a migrációs kapcsolat Nagykanizsával és Horvátországgal (Varasd).¹⁹ Az országon belüli vándorlásnál a 18. században szinte kizárólagos az északnyugati bevándorlás²⁰. Ez természetes, beleillik a török hódoltság utáni fő vándorlási tendenciákba. Az érdekes az, hogy ez a jellemző a 19. század első felében is domináns marad.

Elemzésünk azt is megmutatja, hogy a vándorlás nemcsak egyedülállókra, hanem gyakran családi emberekre is jellemző. Az adójegyzékben feltűnő bevándoroltak között ugyan kétharmados többséget alkotnak azok, akik házasság révén kerülnek be Keszthelyre, de a fennmaradó rész feleségestől, gyerekekkel költözik be a városba. Gyakran a kiscsaládnál nagyobb rokoni csoport

¹⁷ A Festetics család levéltárában 1769-től folyamatosan megvannak a konvenciók bérlistái. Ezekben az 1820-as évektől a születési hely is fel van tüntetve. MOL P 275 Konvenciók listái.

¹⁸ A szőlőhegyekre lásd Benda Gyula 1997a.

¹⁹ A nagykanizsai kapcsolatokra elsősorban a házasságok gyakorisága mutat. A horvátországi bevándorlás már a 17. században erős volt (katonák), majd fennmaradt a 18. században is. Gyakori a Horváth név a szolgálak között, hasonlóan számos kettős vagy horvát családnév található (pl. Turópoli Horváth, Vugovics, Vlasics stb.). A tanúkihallgatások során is számos horvátországi migrációs eredet rajzolódik ki.

²⁰ Erre utalnak a kettősnevek helynévből képzett alakjai: Szentgróti, Vasvári, Ikervári, Kapuvári, valamint a nemességvizsgálatok és örökösödési ügyek kihallgatási jegyzőkönyvei.

bevándorlása is feltételezhető.²¹ Egy-egy helyi házasság (újraházasodás) megkötheti a vándorlót, viszont a feleség halála (feltételezhetően egy másutt kötött házasság révén) újra mobillá teheti a férfiakat. A nőknél pedig elég gyakori az özvegyasszonyként való visszavándorlás.

A zsidó vallásúakat figyelmen kívül hagyva a bevándorlás vallásilag erősen homogén: főként katolikusok érkeznek a városba (néhány uradalmi tiszt – pl. az Asbóth, a Mesterházy család, kis számú iparos – pl. a Földesi könyvkötő család, vagy az Opper család – képviseli a protestánsokat). A bevándorlók egyrésze horvát, az iparosok között pedig gyakori a nem magyar név, számos esetben igazolható a német anyanyelv. A város azonban a feszültségek ellenére nem válik etnikailag tagolttá, hanem asszimilálja a bevándorlókat.

Az elvándorlás kérdése nehezebben vizsgálható. A történeti irodalom az 1710-es évektől feltételezi az egykori katona, hajdú réteg elvándorlását, ezt egyelőre sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk. Az úrbérrendezést megelőzően a városiak és a földesúr között az ellentét kisebb helyi lázadás formájában robbant ki, ezt követően is néhány történész elvándorlásról ír.²² Ez sem rajzolódik ki erősen a mi adataink alapján. Jobban látható a házasság révén való elköltözés mellett a gimnáziumi tanulmányokat, a mesterség tanulását követő elvándorlás.²³ Az elvándorlással kapcsolatban a kutatásnak még tovább kell lépnie. A prozopográfia jellegű, illetve a mikrotörténeti kutatások fellendülésétől várható a vándorlás pontosabb ismerete.²⁴

A migráció terén még a monografikus feldolgozás keretében is számos további elemzésre van szükség, de megállapítható, hogy a vándormozgalom még jelentősebb volt, mint azt a vándorlási mérleg mutatja. Ezt a tényt egyre inkább szükséges figyelembe venni a népmozgalmi és demográfiai jelenségek vizsgálatánál is.

²¹ Számos példával érvelhetnénk, de itt csak illusztrációkat adunk: Lichtenvolner József lakatos feleségestől és több gyermekével érkezik 1788 körül Keszthelyre, itt további gyerekei születnek. A család gyökeret ver a városban. Ludenstorfer ács sógorával együtt érkezik az 1760-as években.

²² Elsősorban Bontz József, 1896 és Degré Alajos, 1964.

²³ Ezzel kapcsolatban az előadás elhangzása után jelent meg tanulmányom a keszthelyi gimnáziumról: Benda Gyula, 2001.

²⁴ A veszprémi püspökség egyházlátogatási jegyzőkönyveinek közreadása például lehetővé teszi a belső vándorlás elemzését 1748 és 1771 között. Vö. Ördög Ferenc, 1991–1995. A Keszthelyről elvándorló egyes családokat felleltük Sümegen, Zala megye más településein (természetesen csak a ritka családnévek esetében követhető a vándorlás). A nemességigazolások és a nemesi kataszterek is számos adalékot nyújtanak a be- és elvándorlásról. A pápai, pozsonyi vagy pesti polgárjegyzékekben is felleltünk Keszthelyről elszármazott családokat. Ezen adatok számítógépes adatbázisokba szervezése megkönnyítheti a jövőben a migráció kutatását. Ld. A TÁRKI keretében működő Társadalomtörténeti Személyi Adatárát, illetve előzményét, az IIF adatbázisai között elérhető személyi adattárakat.

Forráskritikai tapasztalatok

Az anyakönyvek, lélekösszeírások, adójegyzékek feldolgozása, s a háztartások (házaspárok) és egyének összekapcsolása számos gyakorlati tapasztalattal járt. Ezek közül néhányat tárgyalunk a következőkben.

A családok rekonstitúciója, a személyek, háztartások összekapcsolása a nevek segítségével megy végbe. A családnevek ekkoriban már megszilárdultak, de az eltérő források gyakran más-más névvel nevezik meg az embereket. A családnév és megnevezés változását általában a mozgás, a mobilitás okozza, legyen az térbeli vagy társadalmi.

Kettős vagy változó névalakhoz vezethet a vándorlás. A bevándorolt család eredeti nevéhez társítva, majd gyakran azt véglegesen leváltva származási helye után kap megkülönböztető nevet. A horvátországi Turopoljéből származó Bugovics vagy Vugovics családot gyakran nevezik meg Turopolinak. A családok egy része esetében ez válik véglegessé. A bevándorolt család kaphat etnikai jelzőt is. A Vugovicsok egy részét Horváthként vagy Turopoli Horváthként is emlegetik. A Horváth jelző más családoknál is gyakori (Kupi, Vlasics stb.). A Németh, Tóth is gyakori névalak. Néha csak jelző, pl. az adójegyzékben a német pék, német kőműves alak. Máskor kettős nevet képez: Guat Németh.

Jól ismert a mesterségnév hozzáadása a családnévhez. Ez lehet ragadvány-név: a Laki család egyik ágán a csizmadiává lett fiút az adójegyzékben Laki Csizmadia Istvánként adják meg, de az anyakönyv nem használja a Csizmadia nevet. Más esetben rögzül a kettősnév (pl. Dobos Takács) vagy egyértelműen a mesterségnév váltja fel a régi nevet.

Kettős nevet eredményezhet gyakori neveknél az anya családnevének megkülönböztető hozzáadása. Hasonló lehet a nevelőszülők nevének hozzáragasztása. A ritka keresztnév esetében a gyerekek családnévként megöröklik apjuk keresztnévét. Keresztúri Gáspár gyerekei Gáspárok lettek, Vajda Sándor le-származottai Sándor családnévvel is felbukkannak (ilyen keresztnév még a Lukács, a Bertalan – Berta, Zsigmond - Zsiga).

Ezen névadási lehetőségeket a nyelvészek általában leírták, a mi szempon-tunkból igazán az a lényeg, hogy a forrásokban váltakozva nevezik meg a szemé-lyeket. Ez nehezíti az azonosítást, illetve szükségessé teszi, hogy újra meg újra visszatérjünk az azonosításra, módosítva azt.

Fontos terület a migráció, ahol a többféle forrás összevetése, együttes hasz-nálata módosíthatja eredményeinket. A családrekonstitúciónál pl. Polgár Mi-hály Keszthelyen kötött házasságot, egymásután négy gyereke született, majd húsz évvel később a férj és feleség is meghal. Teljesen szabályos rekonstruált családnak tűnik. Az adójegyzékből azonban a negyedik gyerek megszületése után eltűnik Polgár Mihály, s csak tizenöt évvel később bukkan fel újra. Halála után Polgár Baris (Borbála) nevű leánya követi az adójegyzékben, ő nem Keszthelyen született. Más Polgár nevű gyerekek házasságát is megtaláljuk az

anyakönyvben. Minden arra mutat, hogy a család két évtizedig távol volt, a rekonstitúciós elemzésnél tehát nem szabad figyelembe venni. Hasonlóan lényeges lehet a jelenlét igazolása olyankor, amikor a házaspár gyerektelen, s hiányzik valamelyik fél halálzási adata is. Az adójegyzék alapján igazolható jelenlétük ebben az esetben is.

A keszthelyi történeti demográfiai kép 1850 előtt egy mozdulatlan világot mutat: a legtöbb mutató változatlan, legfeljebb ingadozik a demográfiai „ancien régime”-re jellemző értékek körül. Az 1830-as évektől kirajzolódó apró változások (szexuális magatartás, gyermekhalandóság javulása) előre jelezhetnek későbbi jelentős módosulásokat, ezt csak a kutatás időhatárának a századfordulóig való kitolása döntheti majd el. A társadalomtörténeti elemzés eredményei pedig feltárhatják a különböző csoportok differenciális demográfiai magatartását. Mindkét elemzési feladat még előttünk van.

IRODALOM

- Andorka Rudolf, 1970. Születéskorlátozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. *Demográfia*, 13. évf. 1–2. sz. 77–845.
- Andorka Rudolf, 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. 5. 36–68.
- Andorka Rudolf, 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. 4.
- Andorka Rudolf, 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 35–41.
- Andorka Rudolf, 1998. La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.), *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914.*, Fayard, Paris, 427–438.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.), 1998. *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914.*, Fayard, Paris
- Benda Gyula, 1987. Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 1. Salgótarján, 145–151.
- Benda Gyula, 1988. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820.* Budapest, (Fontes Musei Ethnographiae 1.)
- Benda Gyula, 1995. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely 1821–1849.* Budapest, (Fontes Musei Ethnographiae 2.)
- Benda Gyula, 1997a. A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építészet* (A Balatonfüreden, 1997. május 21–23-án megrendezett konferencia anyaga). Szentendre–Veszprém, 293–310.
- Benda Gyula, 1997b. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 16. (1997/1. sz.) Budapest, 77–143.
- Benda Gyula, 1999. A léptékváltás problémái. Keszthelyi házasságkötések 1770–1849. In *Mikrotörténet*. Miskolc, (Rendi Társadalom–polgári társadalom 12.) (Megjelenés alatt)

- Benda Gyula, 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen 1746–1849. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest 122–165.
- Benda Gyula, 2001. Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. *Korall*, 3–4. sz. (tavasz-nyár), 104–127.
- Bontz József, 1896. *Keszthely város monográfiája*. Keszthely.
- Dányi Dezső, 1991. Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 39–156.
- Degré Alajos, 1964. A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. 259–267.
- Faragó Tamás, 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. *Magyar Néprajz VIII.* 393–483.
- Fáy András, 1854. *Magyarország bővebb ismertetése*, Pest.
- Fényes Elek, 1836. *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota ...* I. Pest.
- Fényes Elek, 1851. *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest.
- Fleury, Michel – Henry, Louis, 1985. *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 3. kiadás.
- Hablicsek László, 1980. Történeti idősorok elemzése spektrálanalízissel. *Statisztikai Szemle*, 74–85.
- Hablicsek László, 1984. Az 1820-as évek népmozgalmának néhány jellemzője keresztelési és temetési adatok alapján. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, Budapest, 69–92.
- Hablicsek László, 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 43–97.
- Henry, Louis – Blum, Alain, 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris, INED.
- Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly, 1962. *Keszthely*. Budapest.
- Kovacsics József, 1994. *Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke*. Budapest.
- Kovacsics József (szerk.), 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. KSH Budapest.
- Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter, 1962. Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720–1850). *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962*. Budapest, KSH Könyvtár 48–89.
- Magda Pál, 1819. *Magyar Országának és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest.
- Müller Róbert, 2000. *Keszthely története* I. Keszthely.
- Nagy Ludovicus, 1828. *Notitiae politico-geographico statisticae in clyti regni Hungariae partiumque adnexarum* I. Budae.
- Ördög Ferenc, 1991–1995. Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV. Budapest – Zalaegerszeg.
- Thiele, 1833. *Königreich Ungarn* II.

**KESZTHELY – EXPERIENCES OF A STUDY ON SOCIAL HISTORY
OF AN URBAN COMMUNITY***Summary*

The paper tries to sketch the demographic results of a research on social history using even the possibilities provided by the family reconstruction method of Louis Henry. Keszthely was a little town of 3000-3500 inhabitants near lake Balaton in the middle of the 18th century, the population of which grew up to about 7500 people by 1848. The little town under the landlord's power (oppidum) can be described as the centre of a smaller region which had an important handicraft industry and wine-culture (half of the population of the town always lived on wine-production).

The population of the town was Roman Catholic, its baptismal parish registers are completely available from 1696. The State and Roman Catholic Church tried to measure the population size several times after the middle of the 18th century, but these efforts were not successful in this large settlement of complex society before the population census of Joseph II. After that in the first half of the 19th century the measurements were even more incomplete before the first modern census in 1851 (data of table 1.). The number of actual population was 4208 in 1785, 7352 in 1851. Population size can more or less exactly be estimated on the basis of birth numbers and tax assessments for other periods: it was 3000-3500 in the 1740s, first there was a dynamic increase, population number might be 4000 around 1770, after that increase slowed down before the following dynamic increase from the turning of the century. From the years 1830s the dynamics of the population increase were strengthened by the increase of Jewish community. Figure I. shows the population development of Roman Catholics with a relatively rough exactness.

The balance of baptisms and burials was positive between 1780 and 1810 but according to our estimation only 50% of population increase was caused by the surplus of the births.

Marriage pattern can be described by the relatively low age at first marriage among females: their declared age at first marriage is 19–20 years, the same variable is 24–25 years among males. In the case of half of the couples their real age at first marriage is known, that is higher by 1–1,5 year on average than their declared one. On the basis of this experience females seems to get married first time between 16 and 22 years of age, in the case of males the adequate value is 22–26 years of age. Among females getting married is almost general while in the case of males there are bachelors aged thirty and over among shepherds and journeymen in handicraft industry.

Remarriage is quick and general in the case of males if they get widowers under fifty years of age, while the chance of remarriages significantly decreases with ageing even among widows aged 20–30 (tables 2 and 3).

Fertility was analysed by family reconstruction method (figures II and III). Fertility remained high and stable, signs of birth control cannot be observed. Intervals of child-births were also examined beside the age-specific fertility rates. By the beginning of the 19th century the proportion of children having conceived before the marriage of their parents had increased at some extent but the structure itself didn't change: the first child was born 20 months on average after the marriage (this time was a little longer in the case of young women), the second after 24 months on average, after that the length of the intervals slowly increased on.

Mortality can be examined with difficulties because of the bad quality of death registers, moreover the registration of burials began much later than that of baptisms. Infant mortality (table 5) was stable (more than 250‰, probably around 300‰ among males and around 250‰ among females). Mortality increased after 1780, mortality crises became more serious, but they didn't reach the level of former mortality peaks caused by epidemics (plague) or famines (their influence can mainly be observed in the increase of child mortality). From 1817 mortality decreased again with some increase between 1846 and 1849. The decrease of child mortality can be estimated from the 1830s.

Finally the study briefly deals with migration. There was a strong immigration flow between 1740 and 1766, a newer flow followed at the turning of the century (when the population grew in spite of natural decrease). From the 1830s Jewish immigration was strong and moving out to the vineyards surrounding the town was also characteristic.

The author also deals with the problems concerning the quality of the exploited sources examining the use of names and collating the data of different sources (parish registers and tax assessments).

Tables:

1. *Population number and demographic sources in Keszthely, 1745–1851*
Year; Population number; Type of sources exploited, notes
2. *Proportion of new marriages among widowers and widows by the age of becoming widower/widow*
Age at becoming widower/widow; Proportion of getting married among widowers (%); Proportion of getting married among widows (%)

3. *Number of new marriages of widowers and widows by the age of becoming widower/widow*
 Widows:
 Age at becoming widow; getting married within 6 months, 6–12 months, 1–2 years, 2–3 years 3–4 years, 4 years and more, Unknown, Together
 Widowers:
 Age at becoming widow; getting married within 6 months, 6–12 months, 1–2 years, 2–3 years 3–4 years, 4 years and more, Unknown, Together
4. *Number of bridegrooms and brides coming from other settlements and getting married in Keszthely, 1750–1849*
 Decade; Bridegrooms; Brides; Together; Proportion of their marriages in all marriages (%)
5. *Number of survivors per 1000 births (boys, girls)*
 Decade; The aged one according to nominal data (boys, girls); The aged 5 (boys, girls); The aged 15 (boys, girls); The aged 15 (corrected, boys, girls)

Figures:

- I. Moving averages of nine years of baptisms in Keszthely, 1696–1849*
- II. Baptisms and burials in Keszthely, 1696–1849*
- III. Age-specific fertility of women getting married under 20 years of age*
 Lateral text: number of births per 1000 years of married women
 Below: Age-groups of mothers at childbirth
- IV. Age-specific fertility of women getting married between 20–24 years of age*
 Lateral text: number of births per 1000 years of married women
 Below: Age-groups of mothers at childbirth

A MIGRÁCIÓ SZEREPE BUDAPEST ÉS KÖRNYÉKE NÉPESSÉG- FEJLŐDÉSÉBEN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

DÖVÉNYI ZOLTÁN

1. Előzetes megjegyzések

A rendszerváltozást követő évtized hazai népesedési folyamatai közül a leginkább látványosnak minden bizonnyal az a vándorlás nevezhető, aminek következtében a fővárosból jelentős számú népesség költözött ki az agglomerációba. A szocializmus évtizedeihez képest ez generális változást jelentett: a korábbi centralizációs népességmozgást egy decentralizációs váltotta fel, a migráció fő iránya már nem a vidéki térségekből Budapestre, ill. az agglomerációba vezet, hanem a fővárosból a városkörnyékre.

Ez a trendváltás annak a jele, hogy Magyarországon is jelentkezett az ún. urbanizációs ciklus első fázisából a másodikba történő átlépés, azaz egyre inkább jellemzőek lesznek a szuburbanizációs folyamatok. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy a kilencvenes évek centrifugális migrációs folyamatai korábban ismeretlenek voltak a fővárosban és környékén. Erről messze nincs szó, sőt Magyarország modernkori (1867 utáni) történetében Budapest városrégiójában inkább a dekoncentrációs, mint a koncentrációs vándorlási folyamatok voltak a jellemzők. Így joggal állapítható meg, hogy a mai szuburbanizációnak voltak történelmi előzményei, jóllehet más körülmények és feltételek közepette.

A jelen tanulmány célja éppen egy olyan időszak migrációs viszonyainak vázlatos bemutatása, amikor a főváros és környékének vándormozgalma több szempontból a jelenleginél bonyolultabb, változatosabb és sokirányúbb volt. Az áttekinteni kívánt időszak a XVIII. század végétől az első világháborúig tart. Ez is egy hosszú XIX. század, ami a török kiűzése utáni tömeges bevándorlás elcsendesülése és a történelmi Magyarország felbomlása közé esik. Erre az időszakra vonatkozóan a vizsgálat három területi egység migrációs viszonyaira koncentrálok:

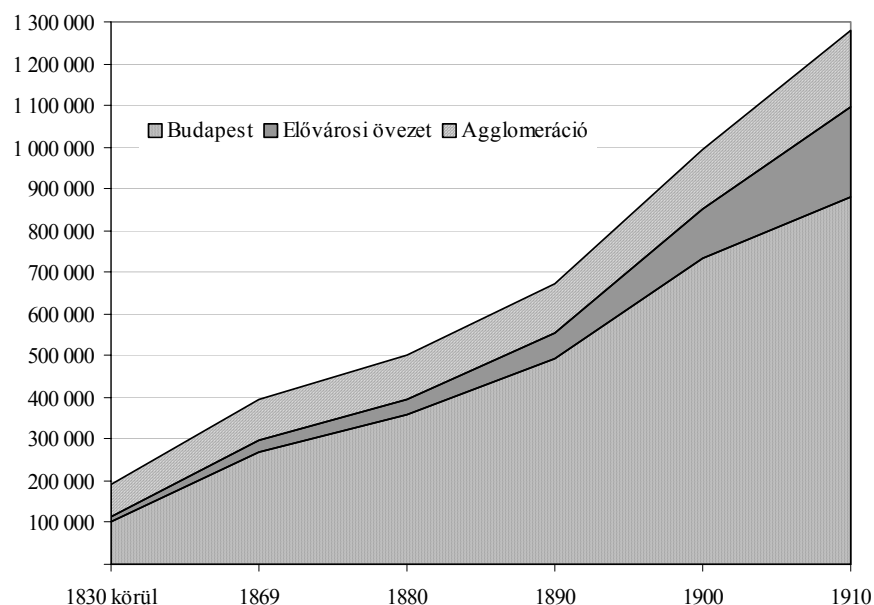
- Budapest: ez jelen esetben az 1950-ig fennállt ún. „kis Budapestet” jelenti.
- Elővárosi övezet: ide tartozik az a 20 település, amit a korabeli szakirodalom, mint Budapesthez szorosan kapcsolódó helységet írt le (pl. Thirring L. 1926). Ezen települések köre valamelyest eltér az 1950-ben a fővároshoz csatolt 23 város és falu csoportjától.

- Agglomeráció: ennek lehatárolásánál sem az elmúlt évek, ill. évtizedek, hanem inkább a korabeli elképzelések jöttek szóba. Ennek megfelelően a jelen tanulmányban 48 településből áll az agglomeráció (*Thirring L., 1926*).

A vizsgálni kívánt 130–140 év semmilyen szempontból sem kezelhető egységes korszakként, s ez természetesen vonatkozik a migrációra is. Mivel a jelen esetben csak a főbb folyamatok áttekintésére van lehetőség, el kellett tekinteni a részletesebb időbeli bontástól, s így mindössze két, egymástól generálisan eltérő szakaszra oszlik a vizsgált időszak.

2. A lassú kibontakozás időszaka: a XVIII. század végétől a kiegyezésig

A török hódoltság időszakában a főváros környékének településhálózata jelentősen megritkult, s ezen döntő mértékben még az etnikailag tarka (szerb, német, szlovák stb.) betelepítések-betelepülések sem változtattak. Így a XVIII. század végén a vizsgált terület településhálózata meglehetősen ritkás, ekkor még csak nyomokban is alig van meg a fentiekben említett három övezet. Ez különösen a középső zónára vonatkozik: itt még 1830 körül sem érte el a népességszám a 12 ezret, miközben Budapesten (ekkor még Pest, Buda és Óbuda) már több mint százezren élnek, de még az agglomerációban is 77 ezer körüli a népességszám. Így a külső és a belső övezetet hosszabb ideig egy nagyon ritkán betelepült térség választotta el egymástól, s ez a helyzet érdemben csak az 1870-es évektől kezdett változni (*I. ábra*).

I. A népességszám alakulása Budapesten és környékén (1830–1910)

A messze nem teljes körű adatok is azt jelzik, hogy ebben az időszakban a főváros, ill. a másik két övezet között a migráció szempontjából is alapvető a különbség. Budapest dinamikus népességnövekedésének a forrása szinte teljes egészében a bevándorlás, miközben a másik két – ekkor még alapvetően falusias – térség népességszáma jórészt a természetes szaporodásból gyarapodott (Faragó, 1995). A főváros igen rossz közegészségügyi viszonyai miatt alakult ki a természetes fogyás, amit viszont jócskán kompenzált a bevándorlási többlet.

Az 1860-as évek végére vonatkozó adatok szerint Pest lakosságának közel 2/3-a nem helybeli születésű, hanem bevándorló (Vörös, 1978). Ezek többsége a szomszédos Pest és Fejér megyéből származott, arra vonatkozóan azonban nincsenek teljes körű adatok, hogy ebben az időszakban miként alakult a migráció a vizsgált területi egységek között. A rendelkezésre álló információk szerint a meghatározó folyamat ekkor még a Pest-Budára történő bevándorlás, ellenkező irányú nagyobb mozgásra nemigen akad ésszerű magyarázat. Az viszont logikusnak tűnik, hogy a felesleges népesség az elővárosi övezetből és az agglomerációból is elsősorban a fővárosba vándorolt: talán nem túlzás feltételezni, hogy több település 1830–1869 közötti szerény népességnövekedése, vagy éppen csökkenése mögött részben vagy teljesen ez a mozgás állt. Az elő-

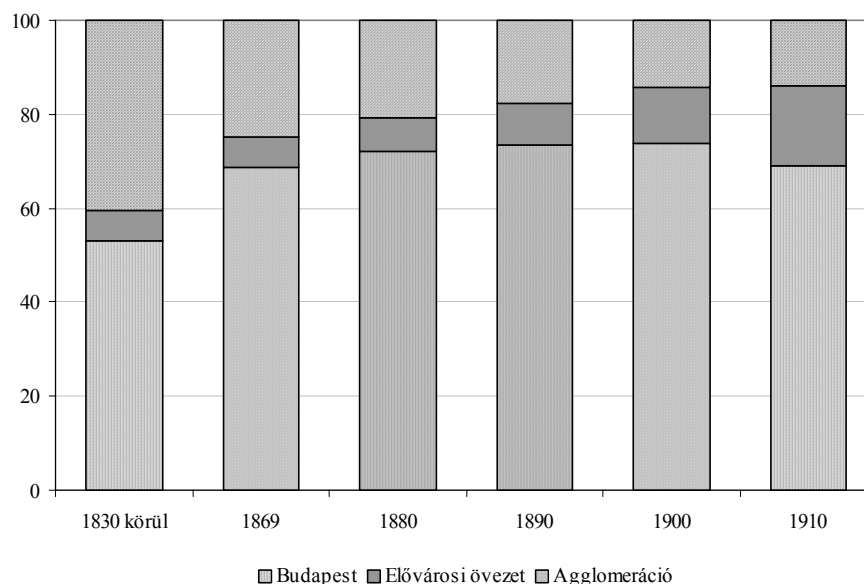
városi övezetben ez elsősorban Budafok és Pesthidegkút, az agglomerációban pedig Vác, Fót, Veresegyház, Nagytarcsa, Tököl, Torbágy, Pócsmegyer, Tahitótfalu esetében feltételezhető.

3. A tömeges vándorlás a dualizmus korában

Az 1867-es kiegyezés a migráció szempontjából természetesen nem korszakhatár, áttételesen azonban meghatározó a jelentősége, mivel a létrejöttét követő gazdasági-társadalmi nekilendülés (take off), a megkésett magyar ipari forradalom volt az alapja a korszakra jellemző nagyméretű belső vándorlásnak. Ez a migráció lett a meghatározó Budapest és környéke népességfejlődésében, hatása azonban eltérő méretű a három övezetben, ráadásul ez még időbeli hullámzásokat is mutatott.

Az első negyedszázad még egyértelműen Budapesté: az 1890-es évek elejéig gyors népességnövekedés még csak a fővárosban volt, az elővárosok dinamikus növekedése csak azt követően indult meg, amikor már létezett egy olyan központ, amihez ez a fejlődés egyáltalán kapcsolódhatott. 1880-ban Budapest már közel félmillió nagyváros, miközben az elővárosi övezet népességszáma csak bő 61 ezer, s ezt még a komótosan növekvő agglomeráció is közel kétszeresen haladta meg. Így az 1890-es évekre a főváros elérte a maximális részese-
dését a vizsgált térség népességszámából: ekkor a városrégió négy lakosából három Budapesten élt (*II. ábra*).

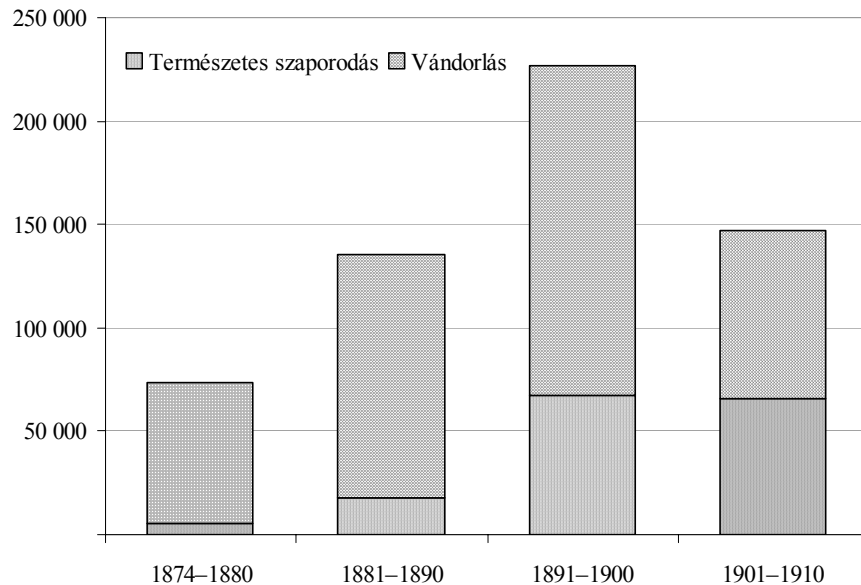
II. A népességszám alakulása Budapesten és környékén (1830–1910)

A XIX. század utolsó évtizedében az a viszonylag ritka eset állt elő, hogy a központi település (Budapest) és az elővárosi övezet egyaránt gyors népességnövekedést ért el. Ez az évtized a budapesti népességyarapodás fénykora (közel 50%-os növekedés), az elővárosi övezet népességszáma pedig lényegében megduplázódott. Ezekhez képest az agglomeráció 20% alatti népességnövekedése szinte eltörpül.

A XX. század első évtizede viszont már a nagy átrendeződés időszaka a három térség között. Az elővárosi övezet népességnövekedése még mindig rendkívül dinamikus, tíz év alatt újabb 80%-os gyarapodással 1910-re már 217 ezerre nőtt az itt élők száma. Ezzel szemben a főváros gyors népességnövekedése megtört, az 1900–1910 közötti 20%-os népességnövekedés messze elmaradt a korábbi értékektől. Ennél még az agglomerációban is gyorsabban nőtt a népesség, a 25%-os gyarapodás az övezet legjobb évtizedét jelentette a dualizmus korában.

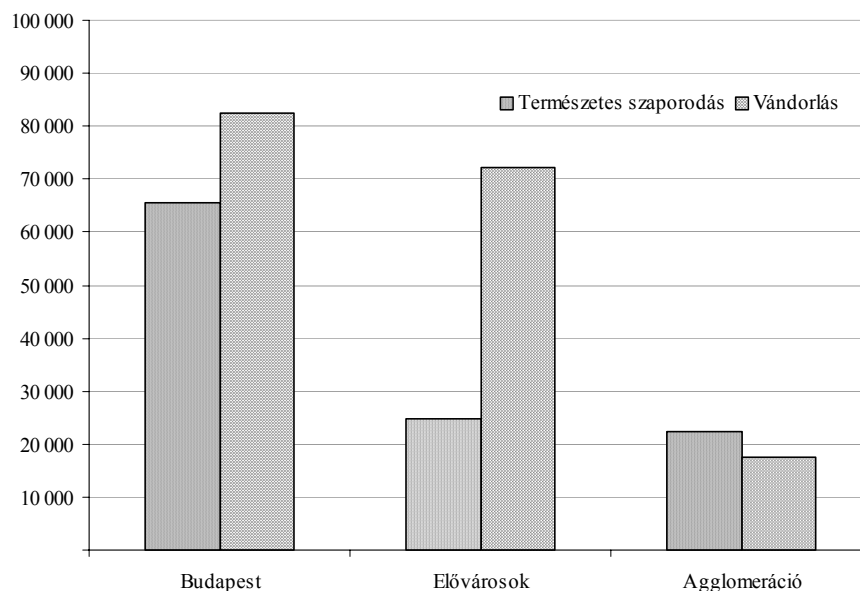
Az 1910-ben már közel 1,3 millió lakost tömörítő városrégió népesedési súlypontja a fenti változások ellenére is még mindig Budapest, részaránya azonban csökkenő. Ezzel szemben az elővárosi övezet részesedése folyamatosan növekedett a korszakban, az agglomeráció esetében pedig a századforduló tájára stabilizálódás figyelhető meg (*I. és II. ábra*).

A városrégió három övezete jelentős mértékben eltért egymástól a népességnövekedés forrásait, azaz a természetes szaporodás és a vándorlás jelentőségét illetően is. Hosszabb időszakra vonatkozó adatok csak Budapest esetében állnak rendelkezésre, s ezek alapján nem teljesen a várt kép bontakozik ki. Ennek lényege úgy foglalható össze, hogy vizsgált időszakban a főváros népességgyarapodásában egyre nagyobb lett a természetes szaporodás jelentősége, ez pedig messze nem volt általános a nagyvárosok esetében (Faragó, 1995). Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a főváros dinamikus népességnövekedésének megtörése a századforduló után a közel felére csökkent vándorlási nyereség következménye, mivel a természetes szaporodás lényegében nem változott (III. ábra).

III. A természetes szaporodás és a vándorlás alakulása Budapesten (1874–1910)

A századforduló utáni évtizedben már összevethető a három övezet a migráció és a természetes szaporodás kapcsolata alapján. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a vándormozgalom leginkább az elővárosi övezetben volt meghatározó a népességgyarapodásból: ennek 3/4 részét a migrációs nyereség tette ki. Budapest esetében ez 55, míg az agglomerációban közel 45% (IV. ábra). Az utóbbi érték is jelzi, hogy a városrégió ekkor már korántsem falusi térség, hanem kiterjedt területein már előrehaladott az akkori értelemben vett urbanizáció.

IV. A természetes szaporodás és a vándorlás viszonya (1900–1910)

Végül is a városregió három övezete közül kettőben a népességnövekedés elsősorban a vándorlási nyereségből származott, s ahogy a kortárs statisztikai szakirodalomban megfogalmazták, a Budapest körüli települések tulajdonképpen a fővárostól vontak el hatalmas néptömegeket az által, hogy mintegy „megcsapolták” a vándorlást (*Thirring é.n.*).

Ebben a vélekedésben jókora adag igazság van, méghozzá két szempontból is. Egyrészt az elővárosi övezet, de valamelyest az agglomeráció is jócskán megsűrte az ország különböző részeiből érkező bevándorlást, másrészt jelentős számban fogadott be Budapestről elvándorlókat is. Ez a Thirring Gusztáv által „kiszivárgás” néven említett elvándorlás nem elhanyagolható veszteséget jelentett a fővárosnak. Ennek méretét jól jelzi, hogy 1880-ban még csak alig több mint háromezer budapesti születésű személyt regisztráltak az elővárosi övezetben, 1910-ben viszont már 40 ezret (*Thirring é.n.*). Jóval kisebb mértékben ugyan, de ez a kivándorlás érzékelhető volt az agglomerációban is: itt a budapesti születésűek száma 1880-tól 1910-ig bő 1500-ról 8700 fölé emelkedett (*Thirring L., 1926*).

A budapesti születésűeknek a városkörnyékre történő kivándorlásával azonban korántsem merült ki a főváros népességvesztése, mivel a nagyvárost olyan személyek is jelentős számban hagyták el, akik az ország más részében születtek, valamikor beköltöztek Budapestre, onnan azonban továbbmentek az elővárosi övezetbe, vagy éppen az agglomerációba. Thirring (é.n.) 1910-re

vonatkozó számításai szerint az elővárosi övezet bevándorolt népességének mintegy fele a fővárosból költözött ki.

A fővárosból történő kiköltözés természetesen nem volt egyirányú, az elővárosokból és az agglomerációból Budapestre történő vándorlás azonban jóval kisebb tömegeket érintett: egy későbbi (1930) népszámlálás csak alig több mint 19 ezer olyan fővárosi lakost regisztrált, akik az elővárosi övezetben születtek (*Thirring é.n.*).

A fentiek alapján joggal merül fel a kérdés, hogy miért alakult ki ez a fel-tűnő aszimmetria a főváros és környéke közötti vándormozgalomban, s milyen okok éltették évtizedeken keresztül. A sok tényező végül is egyetlen kategóriába összevonható, ez pedig a dualizmuskori és a két világháború közötti Magyarország talán leggyakrabban használt kifejezése: a drágaság. Esetünkben ez azt jelenti, hogy az egész vizsgált korszakban az élet a fővárosban érzékelhetően drágább volt, mint a városkörnyéken, s akik ezt nem tudták megfizetni, egyfajta menekülésként igyekeztek kihúzódni az elővárosokba. Ez a nagyvárosból történő tömeges kivándorlás tehát generálisan eltért a ma megfigyelhető szuburbanizációtól, ezért ez a kifejezés nem is használható ebben az esetben. Leginkább a német geográfiában használt „Stadtflucht” („menekülés a városból”) illene rá, ennek azonban nincs frappáns magyar megfelelője. Így jobb híján talán elővárosi kivándorlásnak lehetne nevezni, ami lényegében azonos a Thirring-féle kiszivárgással.

Az agglomerációba történő kivándorlás okait egy kicsit részletesebben körüljárva több tényezőt is szükséges megemlíteni. A nagyváros körüli élet olcsósága számos területen jelentkezett (pl. olcsóbb telekár és lakbér, alacsonyabb építési költségek, mérsékeltebb élelmiszerárak). Említést érdemelnek azonban kevésbé megfogható okok is (pl. a bérlakás helyett saját családi ház megszerzésének igénye, nyugodtabb életvitel keresése, tisztább, jobb levegő) (*Laky D., 1927*).

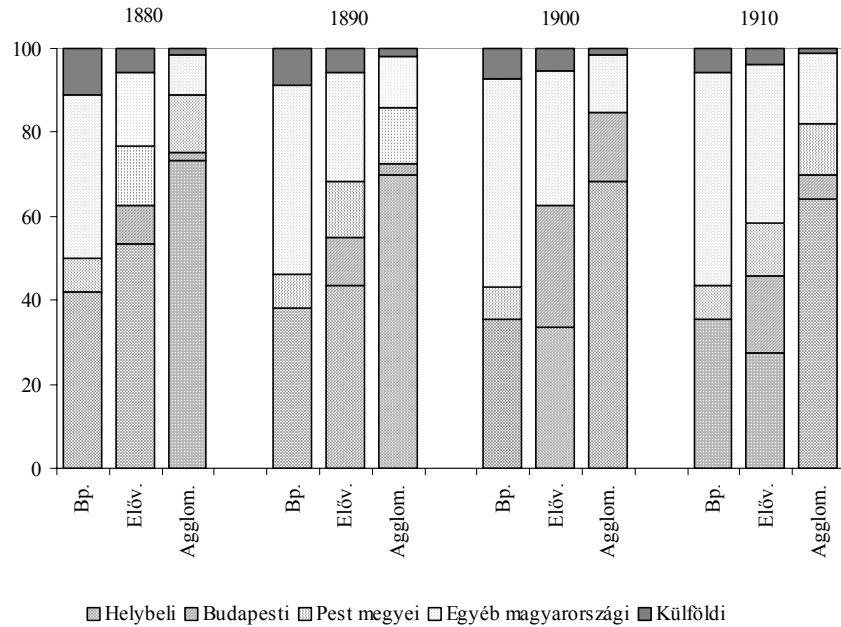
Mindez azonban mit sem ért volna, ha nincs ott a nagyváros, amiből az elővárosi népesség lényegében élt. Így az egész agglomerációs fejlődés sorsa jelentős részben azon múlt, hogy a nagyváros és környéke között kiépülnek-e a megfelelő közlekedési kapcsolatok. Nem véletlen, hogy a környező települések dinamikus népességnövekedése akkor indult meg, amikor az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején megépültek az első HÉV-vonalak. Az idők folyamán azután egyre több villamos-vonal, majd autóbusszjárat is a fővároshoz kapcsolta a népesebb elővárosokat (pl. Újpest, Kispest, Budafok). Ezzel megteremtődött a tömeges ingázás lehetősége, így a fővárosból úgy lehetett kiköltözni az agglomerációba, hogy a budapesti munkahely továbbra is elérhető maradt.

Mivel a fővárosból történő kivándorlás legfőbb mozgatója az olcsóbb megélhetés keresése volt, a kiköltözők meghatározó része a társadalom alsóbb rétegeihez tartozott (már csak emiatt sem beszélhetünk tipikus szuburbanizációról

ekortájt). A kiköltözők legnagyobb csoportját a gyáripari munkásság alkotta, de már az I. világháború előtt megindult a tisztviselők, alkalmazottak kiáramlása is. Bizonyos szegregációs tendenciák is kezdtek jelentkezni, kialakultak a jobb és rosszabb minőségű lakóterületek (pl. a tisztviselők főleg a Rákos mente telepeit részesítették előnyben).

Mivel a vándorlás a városrégió egyes övezeteit eltérő mértékben érintette, jelentős eltérések alakultak ki a népesség születési hely szerinti összetételét nézve. A tömeges vándorlás megindulása előtti állapotot rögzítő adatok szerint a helybeli születésűek aránya még csak Budapesten volt 50% alatt, az elővárosi övezetben valamivel még ezen érték feletti a mutató, az agglomerációban pedig egyértelműen a helybeli születésűek domináltak. A múlt örökségként a fővárosban ekkor még 10% feletti a külföldi születésűek aránya.

Az 1880–1910 közötti időszak általános tendenciája a helybeli születésűek arányának csökkenése, ennek mértéke azonban meglehetősen eltérő. A legnagyobb változás az elővárosi övezetben történt, ahol a tömeges bevándorlás következtében a helybeli születésűek aránya három évtized alatt lényegében megfeleződött, s 1910-ben már extrém alacsony értéket mutatott (27,5%). Budapesten a mutató értéke ebben az időszakban már alig csökkent, így 1910-ben a „törzsökös” lakosság aránya a fővárosban már magasabb, mint az elővárosi övezetben (35,4%). Az autochton népesség aránya valamelyest csökkent az agglomerációban is, itt azonban a szerényebb méretű vándormozgalom miatt végig a helybeli születésűek domináltak (*V. ábra*).

V. A népesség születési hely szerinti megoszlásának alakulása, (1880–1910, %)*

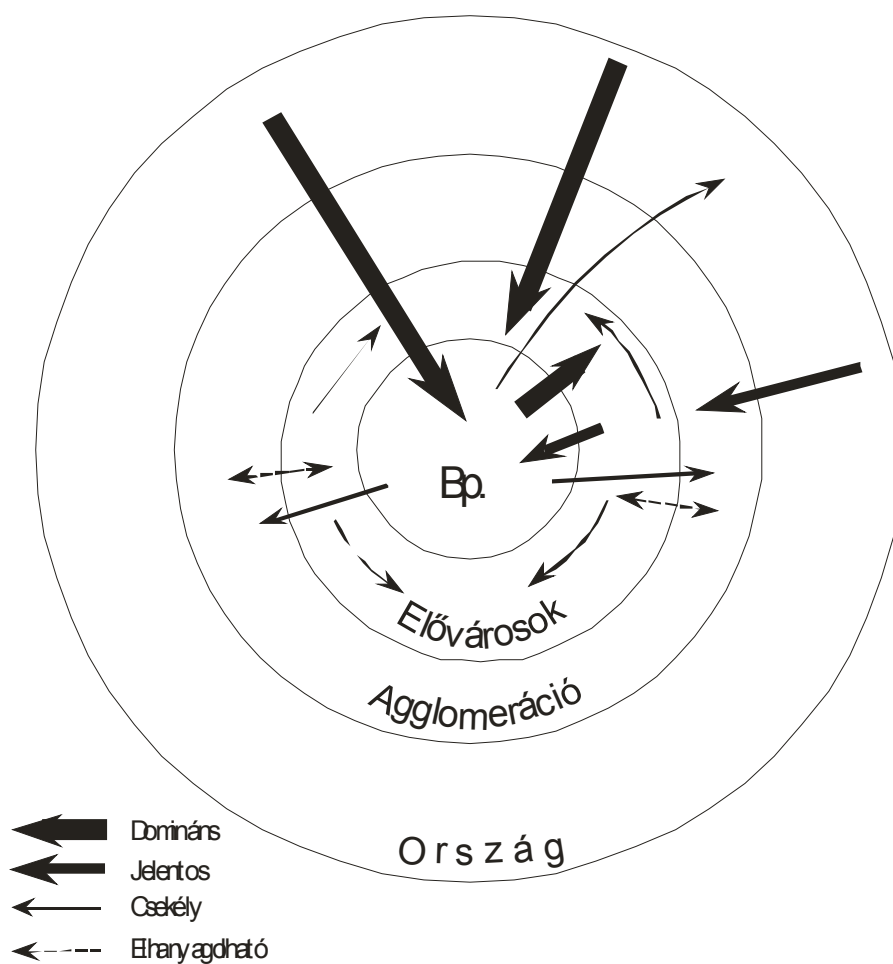
Budapest és az elővárosi övezet közötti migráció jelentőségét jól mutatja, hogy a budapesti születésűek aránya az elővárosi övezet népességében 1880–1910 között megduplázódott. Fordított irányban ilyen változás nem volt, mert a Pest megyében születettek aránya a fővárosi lakosság körében 30 év alatt gyakorlatilag nem változott. Budapest számára egyre inkább az ország többi része lett a legfontosabb népesség utánpótlási terület: 1910-ben a főváros lakosságának több mint fele már innen származott (V. ábra).

4. Összegzés

Az I. világháború előtti intenzív népességmozgások jelentősen átformálták a budapesti városrégió demográfiai viszonyait. Az akkori Magyarország és a városrégió egyes övezetei közötti vándorlások irányai és intenzitása első pillantásra is tarka képet mutatnak. A leginkább feltűnő, ezért domináns vándorlási iránynak tekinthető az ország többi részéből Budapestre, valamint az elővá-

* 1900-ban Budapest és Pest megye összevontan szerepel.

rosi övezetbe irányuló migráció, ill. a fővárosból történő „kiszivárgás” az elővárosokba. Ezen túlmenően jelentős méretűnek ítéltető a migráció az ország többi része és az agglomeráció, valamint az elővárosi övezet és a főváros között. A többi migrációs irány ezekhez viszonyítva csekély, vagy elhanyagolható jelentőségű volt (VI. ábra).

VI. Budapest környéke migrációs modellje

IRODALOM

- Faragó T. 1995: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). *Statisztikai Szemle*, 375–391.
- Laky D. 1927: *Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig különös tekintettel a fejlődés gazdasági rúgóira*. Statisztikai Közlemények 55. 2. Budapest
- Thirring G. é.n.: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. Statisztikai Közlemények 70. 2. Budapest.
- Thirring L. 1926: Budapest befolyása a környék népesedésére. *Magyar Statisztikai Szemle*, IV. 3. 1–26.
- Thirring L. 1928: Budapest távolabbi környékének népesedése. *Magyar Statisztikai Szemle*, V. 12. 3–30.
- Vörös K. 1978: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: Vörös K. (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest története, V. Budapest, 117–320.

**THE ROLE OF MIGRATION IN POPULATION DEVELOPMENT OF
BUDAPEST AND ITS NEIGHBOURHOOD FROM THE END OF
THE 18TH CENTURY TO THE FIRST WORLD WAR**

Summary

This paper discusses the problems of migration in the Budapest urban region by three territorial units:

1. Budapest: it means the so called "small Budapest" having existed until 1950
2. Suburban zone: those 20 settlements that were closely linked to Budapest - as the literature of the age described them
3. Agglomeration: 48 settlements having composed the external zone of the urban region.

The examined 130–140 years can be divided into two parts. From the end of the 18th century to the end of the years 1860 only in the case of Budapest migration was the most important source of population growth, in the other two zones natural increase was decisive. Between 1870 and the First World War mass migration appeared and paralelly important rearrangements happened among the three examined zones.

In the first 25 years Budapest played the decisive role: till 1890–95 there was no rapid population growth but in the capital. In the last decade of the 19th century the suburban zone also joined up: in the first decade of the 20th century the quickest population growth can be found in that zone (Figures I. and II.).

In the decade before the First World War migration was mainly decisive in the population growth of the suburban zone that preceded the capital. (Figure IV.)

One of the main characteristics of migration within the urban region was the strong emigration from the capital to the suburban zone. The redoubling the proportion of people born in Budapest within the suburban population between 1880 and 1910 can show the measure of this emigration flow (Figure V.).

Before the first world war the intensive migration significantly reformed the demographic conditions of Budapest urban region. In this period the dominant directions of migration were the moving in Budapest and the suburban zone from the other parts of the country, and on the other hand the emigration from the capital to the suburban zone. At the same time migration was significant between other parts of the country and the agglomeration zone, or between suburban zone and the capital. Compared to them the significance of other directions of migration was small or negligible (Figure VI.).

Figures:

- I. Changes of population numbers in Budapest and in its neighbourhood (1830–1910)*
Budapest, Suburban zone, Agglomeration
- II. Distribution of the population in Budapest and in its neighbourhood by territorial units (1830–1910)*
(Budapest, Suburban zone, Agglomeration)
- III. Natural population changes and migration in Budapest (1874–1910)*
- IV. Relation between natural population changes and migration (1900–1910)*
Budapest, Suburban zone, Agglomeration
- V. Distribution of the population by birth place (1880–1910 %)*
Budapest, Suburban zone, Agglomeration; /Native, born in Budapest, born in Pest county, born in the other parts of Hungary, foreigner
- VI. Model of migration in the neighbourhood of Budapest*
Zones: Budapest, Suburbs, Agglomeration, Country; Power of migration: dominant, significant, small, negligible

CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSCIKLUSOK VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOKBAN¹

POZSGAI PÉTER

A társadalmi reprodukció folyamata szélesebb értelemben magában foglalja azokat az intézményi mechanizmusokat, a szokásjogon alapuló cselekvést és normákat, amelyek azt szolgálják, hogy a társadalmat alkotó kisebb egységek fennmaradjanak és megújuljanak generációról generációra. Ennek a *generációs megújulásnak* az elsődleges színtere a család. Ezért is kiemelten fontos a társadalom azon alapegységének a hosszabb távú vizsgálata, amely a háztartás (ház-nép, háztartási csoport) magját, illetve részét – többcsaládos háztartás esetén – alkotja.² A hetvenes évekre bebizonyosodott, hogy a családok viselkedését csak akkor lehet megérteni, ha *folyamatként* fogjuk fel a családokat, és a *statikus* megközelítés helyett *dinamikus* vizsgálati módszerekre van szükség, amelyek a családok változását, illetve a változások irányát is képesek szemléltetni.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az egyes kvantitatív források, mint pl. a népszámlálási adatfelvételek nagyjából csak statikus elemzésre adnak lehetőséget; a különböző statikus modellek és tipológiák azonban épp a családok és háztartások legfontosabb vonását voltak képtelenek megragadni: az állandó változást, azaz az *időtényezőt*. A hetvenes évektől, nem kis részben a Cambridge-i Kutatócsoportot³ ért heves támadások és éles kritikák nyomán egyre több olyan tanulmány jelent meg, amelyekben a háztartást mint folyamatot próbálták bemutatni, azaz a család és háztartás összetételének, az őket alkotó családmagok és az együtt élő rokonok számának időbeni változásából megpróbálták rekonstruálni azokat a társadalmi-gazdasági mozgatórugókat, amelyek a háztartások összetettebbé válása, esetleg több családmagot magában foglaló formációvá alakulása, majd fokozatos lebomlása – demográfiai események vagy kiscsaládok kiválása és önállósodása – mögött meghúzódnak. A családnak és a háztartásnak ez a dinamikus megközelítése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a figyelem középpontjába kerüljenek az öröklési jogszokások és az öröklési gyakorlat, a háztartásfőiség és az idős háztartásfő visszavonulásának, azaz a birtokátadásnak, illetve a birtok felosztásának a kérdései.⁴ Továbbá megemlít-

¹ Az előadás írott változata az MTA TKI és az OTKA F 26359.sz. kutatás keretében készült, a dolgozat befejezését az Andorka Rudolf Tudományos Társaság ösztöndíja tette lehetővé.

² Brunner O. 1968. 103–127., Löfgren, O. 1974. 17–52., Gaunt, D. 1987. 121–141.

³ *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure*

⁴ Habakkuk, H. J. 1955. 1–12., Berkner, L. K. 1972. 398–418. és uő. 1976. 71–95.

hetők még olyan alapvető fontosságú vizsgálati szempontok, mint a háztartáson belüli hierarchia, a munkaszervezet, a házon/háztartáson kívüli rokoni együttműködés.

Család és családciklus

A háztartásszerkezeti kutatások felfutásának időszakában – a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején – a család és háztartás fogalmát sokszor túlzóan leegyszerűsítő módon, pusztán a népszámlálási adatfelvételi ívekből, az összeírók által elhatárolt egységekre hagyatkozva állapították meg.⁵ A Peter Laslett és munkatársai által kidolgozott és javasolt fogalmakra vonatkozó kritikájában Lutz Berkner éppen azt emelte ki, hogy így a *háztartás* voltaképpen magából a népszámlálási listából születik, mert Laslett a számlálóbiztosok tollvonásával elkülönített csoportokat tartotta egy háztartási egységnek, vagyis a házban együttélő csoportnak, míg családnak e csoport rokon tagjaiból álló együtttestet definiálta.⁶ Kizárta a háztartásból azokat, akik külön laktak, jóllehet ugyanazon a belső telken éltek együtt, de különálló épületben, vagy azokat is, akik rokonok voltak, együtt étkeztek a háztartás többi tagjával, és esetleg a termelőmunkát is közösen végezték, de nem ugyanazon az udvaron laktak.⁷

A viszonylag régen keletkezett összeírásokban a *konjugális nukleáris családok* dominanciája szerinte azt bizonyította, hogy ez volt az uralkodó családforma már a 17–18. században is. A lasletti háztartástipológia – amely egyértelműen e hipotézisen alapul – nem alkalmas a háztartások dinamikus elemzésére, a családi életciklus egyes fázisainak, az eltérő időpontok különböző családi összetételének az érzékeltetésére, mert nem egy adott közösségre, településre vonatkozóan vetett össze több népszámlálási időmetszetet egymással, hanem különböző helyekről származó népességösszeírásokat hasonlított össze a háztartások átlagos nagysága alapján.⁸ A lasletti tipológián alapuló, tértől és időtől független „összehasonlító” vizsgálatok nem alkalmasak a különböző lokális csoportok, közösségek háztartásszerkezetének megbízható leírására, a háztar-

⁵ Több ország, így Anglia népszámlálási gyakorlatára is a listás népszámlálás volt a jellemző, ahol az egyes házakban és háztartásokban élő személyeket folytonosan sorolta fel az összeíró, s elválasztotta a különállónak tartott háztartásokat egymástól. Ausztriában és Magyarországon azonban a háztartási lajstrom (*Aufnahme Bogen, fölvételi ív*) honosodott meg és volt használatban az egyéni számlálólappal általános bevezetéséig (1880).

⁶ Berkner, L. K. 1975. 722.

⁷ A fiatal párral egy udvaron, de különálló épületben (*Stübl, Stube*) élő visszavonult szülőkre l. Berkner L. K. 1972. 402., Schlumbohm, J. 1994. 450. A máshol lakó (udvar, ház), de közösen étkező és gazdálkodó családtagokra magyar viszonylatban l. Fél E. 1944. 18.

⁸ Laslett, P. 1972. 28–32., Berkner, L. 1972. 398–418. A család- és háztartásciklusokra magyarországi viszonylatban Heilig B. 2000. 225–265. és Pozsgai P. 2000a. 166–224.

tás-fogalom valós tartalmának feltárására.⁹ A nyugat-európai kutatási eredmények bebizonyították, hogy a háztartás jelentése, a háztartás-szerveződés folyamata és iránya nem vonatkoztatható el az adott társadalmi feltételrendszertől (földesúri kötelmek, öröklés, nagykorúság, házasság, önálló háztartás alakítása stb.), nem lehet a környezetéből kiragadva értelmezni és kívülről ráerőltetett definíciókkal jellemezni.

A hatvanas évek közepén (1966) angolul is kiadták A. V. Csajanov klasszikus alapművét az orosz paraszti családi gazdaságokról. Bevallottan vagy elhallgatva, de ez a munka döntő impulzust adott nemcsak a háztartásszerkezeti kutatásoknak, de az általa bevezetett családi életciklus elméletének felelevenítésével a nyers kvantitatív elemzések kritikája is megszületett. Lutz K. Berkner – aki kritikáiban több súlyos csapást mért az egyoldalú kvantitatív elemzések szerzőire – kiemelten hivatkozik Csajanov munkájára e téren, és több más alapvető módszertani írás szerzője is fontosnak tartotta az „atyamester” megemléztetését.¹⁰

A. V. Csajanov: „a családi fejlődési ciklus elmélete”¹¹

A. V. Csajanov a parasztgazdaság szervezésére ható tényezők (a piac hatása, a megművelhető föld mennyisége, természetes termékenység stb.) közül legmeghatározóbbnak tartotta a családszerkezetet, amely döntően korlátozta a gazdasági tevékenység eredményességét és volumenét.¹² A parasztgazdaság munkaerejét nyilvánvalóan behatárolta a rendelkezésre álló munkaképes családtagok száma. A család fogalma alatt maguk a parasztok – a *zemsztvo*-statisztikát készítő statisztikusok tapasztalata alapján – azokat a személyeket értették, akik állandóan egy asztalnál, illetve egy tálból ettek.¹³

Csajanov elemzése és megállapításai úttörőek voltak a parasztcsalád nagyságára, a parasztcsaládok *fejlődési ciklusaira* vonatkozóan, amely tényezők szoros korrelációt mutattak a paraszti gazdálkodás eredményességével. Csajanov egy olyan demográfiai modellt dolgozott ki, amelyben a házasságkötéstől a nők termékenységi időszakának lezárulásáig számítva 26 éven keresztül vizsgálta a családon belüli termékenységet, s a családnagyság változását.¹⁴

⁹ Faragó T. 1985. 48–50. Faragó Tamás a Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások vizsgálatánál szembesült a Laslett–Hammel-féle tipológia korlátozott alkalmazhatóságával. Az említett tipológia alkalmatlanságának szemléltetését egy másik magyarországi régió, Torna megye településeinek a leírására lásd Heilig B. 2000. és Pozsgai P. 2000a.

¹⁰ Berkner, L. K. 1972. 414., Löfgren, O. 1974. 23.

¹¹ Pozsgai P. [1995] 1–11.

¹² Chayanov, A. V. 1966. 53.

¹³ Ez a „család” a magyar népszámlálási gyakorlatból (1784–87) is ismert *familia* rokona. (Pozsgai P. 1999.)

¹⁴ Csajanov a különböző *zemsztvo*-statisztikák alapján a házasulandó nők átlagos életkorát 20, míg a férfiakét 25 évnél vette, s ettől az életkortól kezdve a nők 45 éves koráig – szülőképes koruk végéig –

1. A családi fejlődési ciklus (Csajanov)

A család „életkora”	A házaspár életkora		A gyermekek életkora									A család lélek- száma	
	férj	feleség	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.		
1	25	20	0	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
2	26	21	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
3	27	22	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
4	28	23	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
5	29	24	4	1	–	–	–	–	–	–	–	–	4
6	30	25	5	2	–	–	–	–	–	–	–	–	4
7	31	26	6	3	–	–	–	–	–	–	–	–	4
8	32	27	7	4	1	–	–	–	–	–	–	–	5
9	33	28	8	5	2	–	–	–	–	–	–	–	5
10	34	29	9	6	3	–	–	–	–	–	–	–	5
11	35	30	10	7	4	1	–	–	–	–	–	–	6
12	36	31	11	8	5	2	–	–	–	–	–	–	6
13	37	32	12	9	6	3	–	–	–	–	–	–	6
14	38	33	13	10	7	4	1	–	–	–	–	–	7
15	39	34	14	11	8	5	2	–	–	–	–	–	7
16	40	35	15	12	9	6	3	–	–	–	–	–	7
17	41	36	16	13	10	7	4	1	–	–	–	–	8
18	42	37	17	14	11	8	5	2	–	–	–	–	8
19	43	38	18	15	12	9	6	3	–	–	–	–	8
20	44	39	19	16	13	10	7	4	1	–	–	–	9
21	45	40	20	17	14	11	8	5	2	–	–	–	9
22	46	41	21	18	15	12	9	6	3	–	–	–	9
23	47	42	22	19	16	13	10	7	4	1	–	–	10
24	48	43	23	20	17	14	11	8	5	2	–	–	10
25	49	44	24	21	18	15	12	9	6	3	–	–	10
26	50	45	25	22	19	16	13	10	7	4	1	–	11

Forrás: Chayanov, A. V. 1966. 57.

A családciklus különböző szakaszaiban a gazdálkodást döntően befolyásolta, hogy a családi gazdaságban volt-e már munkára fogható gyerek. A családciklus első tizennégy évében a *fogyasztó-dolgozó arány* egyre nő a fogyasztók javára – az újabb és újabb megszülető gyermekekkel –, így a munkát végző családtagokra egyre nagyobb teher hárul, a *munka-fogyasztási egyensúly*¹⁵ egyre alacsonyabb szinten jön létre, azaz az életszínvonal változatlan körülményeket feltételezve fokozatosan csökkenhet. Átlagosan a tizenötödik évben –

átlagosan három évnek vette azt az időszakot, amikor egy „túlélő” gyermek születik (aki nem hal meg csecsemőkorában és feltételezhetően megéli munkaképesé válását). Chayanov, A. V. 1966. 57.

¹⁵ A *munka-fogyasztási egyensúly* elmélete szerint a termelőmunka célja a parasztgazdaság alapvető szükségleteinek és a család munkaráfordításainak egyensúlyba hozatala volt. A munka-fogyasztás egyensúlyra való törekvés nem jelent feltétlenül tudatos kalkulációt, így a családi gazdaság általában a teljes évi bevételt próbálta maximalizálni, ellentétben a kapitalista vállalkozások természetével, ahol a nettó profit maximalizálása a cél.

Csajanov maga is hangsúlyozta azonban, hogy ez a váltás fokozatosan történik, nem egyik évről a másikra – belép a munkavégzők közé a még csak „félíg munkaképes” elsőszülött gyerek, így fokozatosan enyhül a fogyasztók által a családi gazdaságra nehezedő nyomás.¹⁶ A családi gazdaság hatékonyságának csúcspontját akkor éri el, amikor már a kisebb gyerekek közül többen is munkaképesé válnak¹⁷, az idősebbek pedig vagy még nem érték el a házasulandó kort, vagy mint fiatal házások továbbra is a családban maradnak, növelve a rendelkezésre álló munkászek (és egyben a fogyasztók) számát is.¹⁸ Csajanov hangsúlyozta, hogy az orosz paraszti családokra nem jellemző ugyan a nyugat-európai nukleáris jelleg, de a családciklus különböző szakaszaiban, pl. mint fiatal házások, vagy öreg házaspár jelen vannak a nagycsaládok mellett. Az átlagosan egy családra jutó családtagok száma azonban lényegesen magasabb, mint Nyugat-Európában. (A századforduló utáni Oroszországban általánosak voltak a többgenerációs családok, ahol a fiatal házaspár és gyermekeik mellett nagyon gyakran ott találjuk valamelyik házaspár szüleit, vagy a még nőtlen, illetve hajadon testvéreket.)

A zemsztvo-statisztikákban és Csajanov elemzéseiben a háztartások vagyoni helyzetét az adott évben a család által bevetett földterület nagyságával mérték. Több tízezer család (háztartás) vizsgálata alapján matematikai egyenletekkel és függvényekkel is kifejezték azt az összefüggést, amely a család fejlődési ciklusának egy adott stádiuma és a családtagok által megművelt földterület között fennállt. A parasztcsaládok tehát pusztán a termékenység „biológiai tényezője”, a halálozások vagy a migráció miatt alapvető társadalmi–vagyoni helyzetbeli változáson mehetek keresztül akár egy évtized leforgása alatt. A nagyobb létszámú családok, amelyek kezdetben nagyobb földterülettel rendelkezettek, ki voltak téve a földaprózódásnak a családtagok önállósulási törekvéseivel párhuzamosan. Azoknak a családoknak a vagyoni helyzete is megváltozott, ahol esetleg nem következtek be jelentősebb demográfiai változások az adott évtizedben. Így a parasztcsaládok „többirányú mobilitása” volt megfigyelhető a különböző életciklusnak megfelelő szakaszokban.¹⁹

¹⁶ Csajanov a zemsztvo-statisztikák alapján a bér munka, illetve a cselédkezés jelenlétét elhanyagolhatóan csekély arányban észlelte.

¹⁷ Természetesen életkori és nemi sajátosságainak megfelelő munkáról van szó.

¹⁸ Szusztér Júzi [Susztér Józsi] is ugyanezt fogalmazta meg Lükő Gábornak, amikor 1932–33-ban több hónapot Jugánban (észak–moldvai csángó település) töltött: Amíg a gyermekei kicsik csak nagyon nehezen tudnak megélni, de ha majd felnőnek, akkor ahogy mondta „*nagy bojár leszek, még primár is lehetek!*” [primár= falubíró vö. *iudex primarius*; a bojár szó eredeti (török) jelentése *boi eri* ‘gazdag ember’]. Lükő G. szóbeli közlése.

¹⁹ Gatrell, P. 1986. 46., Shanin, T. 1972. 72–74.

A háztartási ciklus kutatása és a főbb eredmények

Berkner és Löfgren a nyugat-európai és a skandináv források alapján a szolgák és cselédek fő funkcióját a paraszti háztartásokban a családciklus kezdeti fázisa relatív munkaerőhiányának pótlásában látják.²⁰ Oroszországban, ahol a szolgaság szerepe elhanyagolható volt a paraszti üzemben, a stabilitást a paraszti gazdaság méretének megváltoztatásával lehetett fenntartani. Ausztriában azonban a földbirtok túlnyomórészt oszthatatlan egységet jelentett, így a háztartásban idegen munkaerő felfogadásával biztosíthatták az egyensúlyt. Itt is igazolódott az, amit a magyar kutatások is alátámasztanak, hogy a gazdagabb parasztek a családi életciklus „munkaerőhiányos” időszakában nagyobb arányban vették igénybe a szolgák munkaerejét.

A háztartás fejlődési ciklusában a kutatási eredmények alapján a következő főbb fázisokat különíthetjük el:

1. A bővülés vagy kiterjedés időszaka, amely a házasságtól tart az utolsó gyermek megszületéséig (itt az egyedüli korlát a női termékenység). Ez azt az időszakot jelenti, amíg a szülők összes utóda gazdaságilag és jogilag a szülőktől függ.
2. A szétválás, ill. másodlagos családmagokkal való kiegészülés időszaka, amely gyakran legalábbis részben átfedi az első fázis időszakát: ez általában a legidősebb gyermek házasságát jelenti. Nyugat-Európában ez vagy a birtokátadással (generációváltás a háztartásfőségben), vagy a háztartásból való kiválással és önálló háztartás alapításával (több helyen a házasság előfeltétele) járt együtt. Kelet- és Közép-Kelet-Európában, ahol a törzsöröklés csak ritkán fordult elő (bár Nyugat-Európában sem volt kizárólagos forma), nagyon sokszínű változatai léteztek a birtokmegosztásnak és a nagycsaládos vagyonszövetség közös gazdálkodásának (zadruga); sok helyen éppen a fiú utódok között egyenlően osztó öröklési gyakorlat miatt tartósnak bizonyultak a törzscsaládos és egyéb összetett háztartások.²¹ Európának e középső, keleti és délkeleti – a német szokásjogtól és a *Code Napoleontól* kevésbé érintett – területein tehát nemhogy nem került át automatikusan a fiatalabb pár kezébe a háztartás vezetése, hanem még a gazda halála után is többnyire az özvegyasszony „felügyelte” a gazdálkodást és rendelkezett a *gazda jogaival*, sok helyen még akkor is, ha egyik fia már megházasodott. A házasság utáni patrilokális megtelepedés általánosnak mondható, de a *vőnek ál-*

²⁰ Berkner, L. K. 1972. 413–415., Löfgren, O. 1974. 23–26.

²¹ Közép-Európa határa öröklési jogszokás szempontjából Csehország, Szilézia és Morvaország északi és nyugati területei, amelyek még Németország keleti felének törzsöröklési (*Anerberecht*) szokásjogát követték. (Habakkuk, H. J. 1955. 9.)

lás, mint családi stratégia egyes területeken szintén nem játszott elhanyagolható szerepet.²²

A magyarországi kutatási előzményekről²³

A magyarországi paraszti háztartások és a jobbágyparaszti termelőüzem vizsgálata az ötvenes években kezdődött az MTA Történettudományi Intézetében 1955-ben létrehozott agrártörténeti munkacsoport kutatásaival. A munkacsoport elsődleges célkitűzése a paraszti termelőüzem és áruterelés tanulmányozása volt az örökös jobbágyság korszakában.²⁴ Veress Éva paraszti munkaszervezetre irányuló vizsgálatai közben jutott el a paraszti gazdaság és háztartás, a jobbágyi termelőüzem fogalmi tisztázásának kérdéséhez. A 16–17. századra nem álltak rendelkezésre a paraszti háztartásokról készült részletes kimutatások, ezért az adóztatás céljából készült összeírások közül az urbáriumok és a dézsmajegyzékek összehasonlító elemzésével kívánta a paraszti munkaszervezetet vizsgálni. Veress a különböző időpontokból származó urbáriumok és dézsmajegyzékek névanyagát egyrészt a jobbágycsaládok településen belüli topográfiai elhelyezkedésének feltárására, másrészt a jobbágyháztartások összetételének vizsgálatára használta fel.²⁵

A dézsmajegyzékekben szereplő adózók gyakorta hiányoztak az urbáriumokból, és a dézsmajegyzékek névsorában az urbáriumból már ismert telkesjobbágyok között voltak felsorolva. Több esetben a szomszédos telkesgazda családnevét viselték, tehát annak telkén lakó rokonok vagy a névazonosság hiányában affinális rokonok, házatlan zsellérek, cselédek, szolgák lehettek Veress szerint.

Veress Éva a parasztcsaládot az együtt termelő és fogyasztó rokonok gazdasági szervezetének tekintette, amelyet a „rokonság más csoportjaitól elsősorban gazdasági különállása választ el.”²⁶ A Perényi-birtok falvainak részletes elemzése alapján a jobbágyháztartások négy fő típusát különböztette meg: 1. Közös telekbirtok, de az egyes családtagok²⁷ külön dézsmatartozással összeírva.

²² Európát a házassági életkor, a fiatal pár önállósodása tekintetében kettéosztó Szentpétervár–Trieszt tengelyről és két nagy terület házassági mintáinak jellemzőiről I. Hajnal, J. 1965. 101–143.

²³ Pozsgai P. 1999.

²⁴ Makkai L. 1966. 7–8.

²⁵ A felvételi egység eltérő a dézsmajegyzékek és az urbáriumok esetében. A dézsmakivetés alapja a személyi tulajdont képező adóköteles termény, termék, jószág (gabona, bor, bárány, sertés stb.), tekintet nélkül a termelés üzemszervezetére, az urbáriumok felvételi egysége viszont ekkor a jobbágyok használatában lévő telekrész volt, tekintet nélkül arra, hogy hányan lakták, hogyan gazdálkodtak vele, milyen módon teljesítették adóját.

²⁶ „Zárt egységgé éppen a gazdasági közösség teszi, létszámát pedig – a közösségben élő rokonság kiterjedését – az együttélés mindenkor gazdaságossága szabályozza.” Veress É. 1966. 367.

²⁷ Itt nyilván a kiscsaládok részben elkülönülő háztartásairól van szó (külön kenyéren élés), amelyeket e kiscsaládok fejei jelenítenek meg a dézsmajegyzékekben. Lásd még Bakács I. 1957. 62.

2. Közös telekbirtok, de a háznépen belül nincs elkülönült háztartásokra utaló jel, az együtt élő közösség kifelé zárt egységet mutat. 3. Létalapja nem az agrártermelő-üzem [telek], tagjai a jobbágyparaszti áruterelésben önállóan vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy csak alkalmilag, időlegesen. 4. Elsősorban a termelőeszközök fogyatékosága miatt „ketten-hárman” összefogó fél- vagy negyedtelkes jobbágyok.

Veress az első két változatot tekintette az áruterelő paraszti közép- és nagygazdaságokra jellemzőnek, amelyeknek közös vonása volt a „famiális” jelleg, de amelyek között szerinte a „famiaritáson alapuló jobbágyparaszti háztartás történeti fejlődése szempontjából” különbséget kell tenni.

„Az elkülönülés sokszor fokozatos; utolsó állomása a családi telekrész szabályszerű felosztása, mellyel a gazdasági közösség alapja, a közös fundus, külsőség és szolgáltatás is megszűnik. A család, mint gazdasági egység voltaképpen ekkor bomlik fel.²⁸” Veress tehát felismerte a jobbágyháztartások fejlődési szakaszait, a jobbágycsalád létrejöttét, növekedését, több családmagot magában foglaló összetettebb családformává alakulását és fokozatos „lebomlását”, ciklikusságát akkor még az addigi eredmények és a csekély összehasonlítható adat miatt sem jeleníthette meg magyarázatában. A család- és háztartásciklusra irányuló kutatási eredmények alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a történeti fejlődés különböző fokozatai helyett sok esetben pusztán az adott családok fejlődésének különböző fázisairól beszélhetünk az 1. és a 2. típus esetében is.

A családok fejlődési szakaszainak, a családciklusoknak a figyelembevételével ugyanis könnyebben érthetővé válik a jobbágyháztartások sokszínűsége egy adott időpontban és vagyoni helyzetük ingadozása két időpont között. Az urbáriumok és dézsmajegyzékek vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy a férfi adózó háztartásfő halála után sokszor özvegye „tűnik fel” először – többnyire csak a dézsmajegyzékeken –, majd több esetben az elhunyt háztartásfővel azonos családnevet viselő férfi adózó(k). Az utóbbiak nyilván az elhunyt háztartásfő feltehetően házas fiai, esetleg testvérei.²⁹ A 2. típusra jellemző lehetett, pl. amikor a telkes jobbágy *gazda* feleségével, nem házas és esetleg házas gyermekeivel (és egyéb a gazdálkodásban részt vevő nem rokon személlyel) élt együtt egy kenyéren. Ez lehetett tartós, a generációk váltakozásától független formáció (nagy családi vagyonszövetség) és lehetett átmeneti. A gazda házas gyermekei ugyanis idővel *külön kenyérré is mehettek*, ami nem feltétlenül vezetett a telekközösség bomlásához, de ekkor a dézsmajegyzékekben már többnyire *fejenként* is szerepeltek. (1. típus) A gazda halálával a gazdasági elkülönülés általában növekedhetett, de még ekkor is sok esetben osztatlan telken gazdálkodtak a testvérek tovább. A dézsmajegyzékekben ekkor az özvegy mellett (házas) fiait is feltüntették.³⁰

²⁸ Veress É. 1966. 368.

²⁹ A testvérek osztatlan telken való közös gazdálkodása többnyire kiolvasható az urbáriumokból.

³⁰ Lásd Veress Éva tanulmányának függelékében szereplő adatokat. Veress É. 1966. 376–426.

A *jogi viszonyoknak* – a telkes jobbágy-státusnak – nyilván *meghatározó* szerepe volt. De feltehető, hogy amennyiben a jobbágygazda fiai közösen örökölték az egész-, fél- vagy negyedhelyes jobbágytelket, akkor még az apa életében kialakulhatott az együtt élő, közösen termelő és fogyasztó összetettebb családképlet.³¹ A családciklus korábbi szakaszában azonban, amikor a gazda fiai esetleg még gyermekek voltak, és munkaerőhiány lehetett a jellemző, a háztartás szükségszerűen egészülhetett ki akár nagyobb létszámú idegen munkaerővel is. Az apa és az özvegy halála után a házas fiútestvérek továbbra is maradhattak *telekközösségben*, amely azonban már a termelőmunka részbeni elkülönülésével (külön dézsma) és a fogyasztás akár teljes elkülönülésével is együtt járhatott (külön kenyéren élés).³²

A jobbágytelek tartozékainak, a házhelynek és a külsőségeknek a szétválása lehetővé tette, hogy a jobbágyok mindig az adott körülményeiknek megfelelő nagyságú úrbéres telekbirtokot fogjanak föl.³³ Ez nagyon jelentős mértékben megnövelte a jobbágyparaszti háztartások alkalmazkodóképességét a mindenkori körülményeikhez.³⁴ A családciklusnak abban a szakaszában, amikor éppen nem volt elegendő munkaerő egy egésztelek külsőségeinek a megművelésére, a gazda idegen munkaerőt (szolgákat ill. zsellércsaládokat) is igénybe vehetett, különösen akkor, ha kedvezőek voltak a terméskilátások és/vagy az értékesítési lehetőségek. Ellenkező esetben elhagyták az egész telek jogát és csak fél vagy negyedtelket vettek az adott időszakban művelés alá – földesúri terheiket könnyítendő –, vagy egyéb „stratégiákhoz” folyamodtak az uradalom kijátszására.³⁵

A jobbágyháztartások összetételének a családciklus fázisainak megfelelő változásával részben tehát magyarázatot lehet adni az urbáriumok és dézsma-jegyzékek adatainak időbeli változására. A Veress Éva által vizsgált időszakban és területen a paraszti *familia* rendszerét túlnyomórészt csak a rokonok együttélése alapján lehetett kimutatni. A telkesjobbágyok gazdaságában alkalmazott idegen munkaerőt (cselédeket, szolgákat) – mivel nem adóztak külön – többnyire csak valószínűsíteni lehetett. Ugyanígy megfoghatatlannak bizonyultak a családos szolgák, házatlan zsellér családok, akik betagozódtak a jobbágygazda *familiájába* és a máshol lakó, de időszakonként, vagy akár rendszeresen munkaerejükkel a jobbágygazdaság rendelkezésére álló zsellércsaládok.

³¹ A jobbágyok „ösi” és „szerzett örökségére”, hagyományozási jogára l. Varga J. 1969. 480–483.

³² Pozsgai P. 1999.

³³ Veress É. 1966. 348.

³⁴ A jobbágy és a zsellércsaládok gazdálkodási „mozgásterét” nagyon jelentős mértékben növelte a telki állományon kívül a pusztatelkek művelése, avagy a „pusztára szállás” lehetősége. Lásd Buza J. 1978. 269–271.

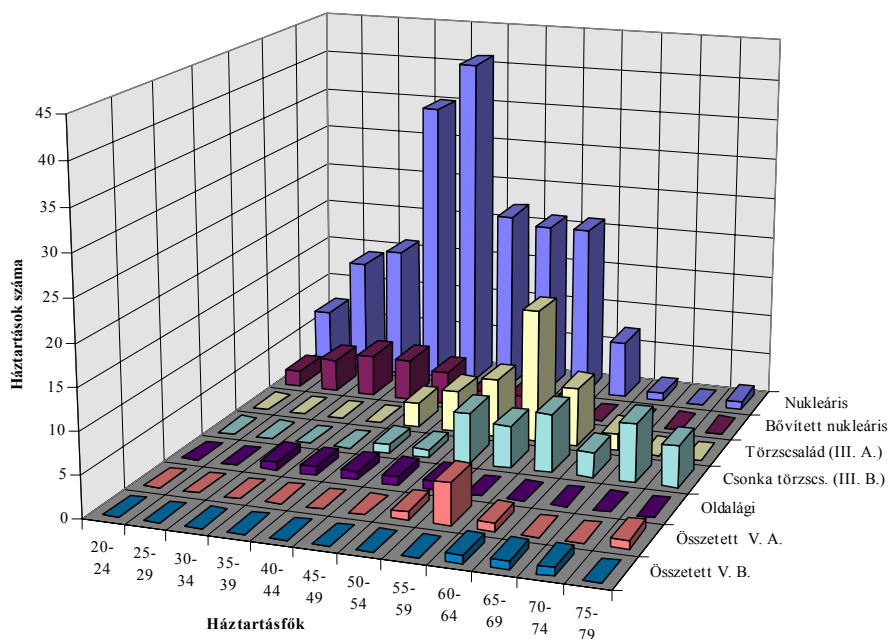
³⁵ Veress É. 1966. 354.

A Torna megyei kutatások eredményei

Egy magyarországi régió, a történeti Torna megye család- és háztartásszerkezeti elemzését az 1857. és 1869. évi nominális népszámlálási lajstromok, és részben az 1850. évi népszámlálás helységi áttekintései tették lehetővé. A három népszámlálás eltérő adatfelvételi rendszere és minősége lokális szinten korrigálható, és adataik kontrollforrások bevonásával helyesbíthetőek.³⁶ Nagy előnye e forrásoknak, hogy a teljes népességre kiterjednek, és a viszonylag közeli időpontok különösen alkalmasak arra, hogy bevilágítsanak a család- és háztartásszerveződés egyes fázisain keresztül a háztartások ciklikus változásának folyamatába.

Az I. ábrán látható oszlopdiaagram öt Torna megyei település birtokos paraszti háztartásfőinek korcsoportonkénti bontásában szemlélteti az életkor és a háztartástípus összefüggéseit. A diagram elkészítéséhez az összeírók által elkülönített háztartási egységeket, az ún. lakófélháztartásokat vettem alapul, mert a megyei összehasonlításban nem állt minden településre nézve rendelkezésre olyan forráscsoport, amellyel az összeírók fogalomhasználata, a háztartási egységek elkülönítésének megalapozottsága kontrollálható lett volna. A családi életciklus egyes fázisai így is jól kivehetők. A 20–24 év közötti háztartásfőknél a családalapítás után a nukleáris családok dominanciája figyelhető meg, jóllehet a diagramon rejtve maradnak azok a fiatal párok, akik házasságukat egy törzscsalád keretei között kezdték meg. (Itt ugyanis csak a háztartásfő, a tulajdonos apa életkorának megfelelő törzscsaládforma látható, de természetesen itt minden esetben egy fiatal pár jelenlétével is számolnunk kell.) A nukleáris családok élén álló háztartásfők aránya a 35–44 év közötti életszakaszban a legmagasabb, párhuzamosan a törzscsaládok, ill. a bővített formák lebomlásával (az idős háztartásfők és az özvegyasszonyok halálával). A csonka törzscsalád (III. B.) és az olyan összetett család, amelynek élén özvegy állt (V. B.) bizonyítják, hogy az özvegy szülők – különösen a birtokos paraszti háztartásoknál – házastársuk halála, illetve gyermekeik házassága után sem vonultak vissza a háztartás éléről.

³⁶ A források bemutatását és kritikai értékelést lásd Pozsgai P. 2000a. 166–224. és uó. 2000b. 23–42.

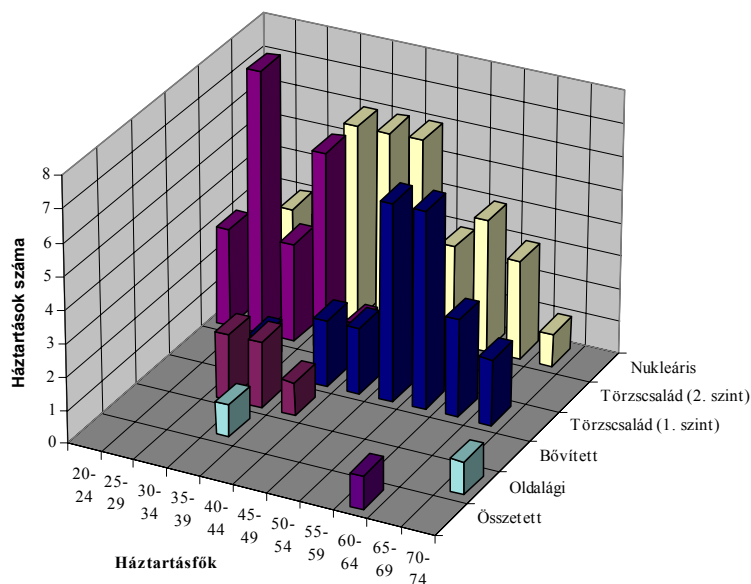

I. Birtokos paraszti háztartások életciklusa Torna vármegyében, 1869
(lakófelháztartások)

Forrás: Pozsgai P. 2000a. 193.

A törzscsalád-fázis, a szülő-házaspár gyermek együttélés számaránya a 40–44 év közötti háztartásfőktől kezd szemmel láthatóan emelkedni, különösen jól kivehető ez a II. ábrán, ahol a törzscsaládok háztartásfőin kívül feltüntettem azokat a „másodlagos családmagokat” is, akik e törzscsalád-háztartások részét képezték (Törzscsalád „2. szintje”). A II. ábrában szereplő mezővárosi háztartások már nem az összeíró által elkülönített lakófelek, hanem több forrás segítségével rekonstruált háztartások.³⁷ Az ábra alapján már könnyen elképzelhető, hogy a családciklus folyamán majd mindegyik háztartás „keresztül ment” a törzscsalád, ill. az összetettebb családforma valamelyik típusának megfelelő „éle szakaszon”, jóllehet az egy időpontban készült dinamizált metszet ennek csak érzékeltetésére alkalmas.

³⁷ A háztartások rekonstrukciójának lehetőségéről és módszereiről I. Pozsgai P. 2000a. ill. Heilig 2000.

II. Birtokos paraszti háztartások életciklusa Torna mezővárosban, 1869 (rekonstruált háztartások)

Forrás: Pozsgai P. 2000a. 202.

A Torna megyei kutatás eddigi eredményei alapján már megfogalmazhatók konklúziók is, közvetlen összefüggésben a családok ciklikus változásával, amelyek magyarázatul is szolgálhatnak a család- és háztartásciklus alakulására nézve.

- a) A Torna megyei településeken – és feltehetően a magyar szokásjoggal élő törzsökös magyar etnikumú területek zömében – a tulajdonos apa életében nem vonult vissza a háztartás éléről.³⁸ A háztartásfő tehát szorosan egybefonódott a tulajdonosi státussal. Az apa életében történő tulajdonátadás és birtokmegosztás nagyon ritka jelenség lehetett a 19. század végéig, még ha a birtok egy része vagy egésze haszonélvezetének átadása nem zárható is mindig ki.³⁹ A visszavonulásnak és a birtokátadásnak a nyugat-európai mintájú jogszokása nem alakult ki, és ez

³⁸ Az egyes etnikai csoportok eltérő viselkedésére és mintáira e téren I. Faragó T. 1996. 245.

³⁹ A háztartás és a „termelési üzem” kettéválásáról, ill. a törzscsaládot alkotó kiscsaládok „életközösségéről”: Tárkány Szűcs E. 1981. 434–435.

nyilván szoros összefüggésben volt a helyi öröklési jogszokással és gyakorlattal.⁴⁰

- b) A birtokos paraszti családoknál a férfi háztartásfő halála után többnyire özvegye vette át a háztartás irányítását és gyakorolta a tulajdonosi jogokat. Nagyon sokszor az özvegy fia, ill. lánya házassága után is megmaradt ebben a státuszban (sokszor egészen addig, amíg még házasulatlan gyermek is élt a háztartásban). Az özvegyasszony *gazdasága*, ill. háztartásfősége azonban nem írható le a Peter Laslett nevéhez kapcsolt tipológiával, hisz a különbség az özvegyasszonnyal „fölfelé kiterjesztett” családmag és az özvegyasszony- háztartásfő „fennhatósága” alatt élő fiatal pár között nyilvánvaló.⁴¹ A lasletti rendszer azonban – bár széleskörű összehasonlító vizsgálatokra lett kidolgozva – az „egyszerű családok háztartásoknál” összetettebb formációknál kizárja annak a lehetőségét, hogy „özvegyasszony álljon” a háztartás élén, így alkalmatlan több nyugat- és közép-európai régió tényleges család- és háztartásszerkezetének leírására.⁴²
- c) Mindebből következik, hogy a nyugat-európai társadalomszerkezet, s azon belül is elsősorban az angol törzsöröklésen alapuló és a kiscsaládok önállósodása magas fokának figyelembevételével kidolgozott háztartás-tipológia csak korlátozott mértékben, jelentős torzítással alkalmazható azokon a területeken, ahol az öröklési és tulajdonátadási gyakorlat lényegesen eltért az angolszász és a nyugat-európai hagyománytól. A magyar szokásjog – amely a fiú utódok közötti egyenlő „osztályban” nyilvánult meg – ugyanis még a 19. század második felében is jelentős ható tényező volt. (Bár több stratégia is létezett annak elkerülésére, hogy mindegyik fiúörökös egyformán részesedjen az örökségben.) Ez az „osztó öröklés” azonban nem párosult a háztartásfő háztartás éléről való „visszavonulásának” intézményével, így a törzsökös magyarlakta területeken nagyon sajátos, a nyugat-európaiktól jórészt eltérő háztartásszerveződést eredményezett, amely a család és háztartásciklus szakaszaiban, az összetettebb háztartások gyakoriságában is tükröződik. A tulajdonos apa és fia(i) közötti kapcsolat erősen hierarchikus jellegű volt, hisz a fiú utódok legfőbb földszerzési lehetősége az öröklés, az atyai juss volt, ezért a családi gazdaságban való szerepvállalás jelentős kényszerítő erővel bírt. Ez a kötelék az összetettebb háztartásokban, és

⁴⁰ A háztartásfő „visszavonulására” (*retirement, Ausgedinge*) az észak- és közép-európai területeken jó áttekintést ad Gaunt, D. 1983. 249–279. Ausztriára Held, Th. 1982. 227–254., Csehországra vonatkozóan Zeitlhofer, H. 1998. 1–20. ill. Faragó T. 1996. 245–246. Az öröklési rendszerekről és jogszokásokról áttekintően l. Habakkuk i.m.

⁴¹ A problémát magyarországi viszonylatban felvetette Andorka R.–Faragó T. 1984. 414. 20. lábjegyzet.

⁴² Laslett, P. 1972. 28–32.

különösen a törzscsalád forma gyakoriságában mutatkozott meg a családciklus folyamán.

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI. 3–4. sz. 403–437.
- Bakács István 1957. A dicális összeírások. In Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 51–81.
- Berkner, L. K. 1972. The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example. *The American Historical Review* 77. 398–418.
- Berkner, L. K. 1975. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *Journal of Interdisciplinary History* V. 4. sz. 721–738.
- Berkner, L. K. 1976. Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison. In J. Goody, J. Thirsk, E. P. Thompson (szerk.) *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800*. Cambridge, 71–95.
- Brunner, Otto 1968. Das „ganze Haus“ und die alteuropäische Ökonomik. In Brunner, Otto *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Göttingen, 103–127.
- Buza János 1978. Mezőgazdaság és parasztság a török korban. In Söptei István (szerk.) *Sárvár monográfiája*. Szombathely, 243–304.
- Chayanov, A. V. 1966 (1925). *Peasant Farm Organization*. D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith. Homewood, Illinois.
- Faragó Tamás 1985. *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén*. Budapest.
- Faragó Tamás 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* XXXIX. évf. 4. sz. 241–262.
- Fél Edit 1944. Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. *Kisalföldi Közlemények* I. 3. sz. 3–24. p.
- Gattrell, Peter 1986. Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context. *Past and Present*, 96.
- Gaunt, David 1983. The property and kin relationship of retired farmers in northern and central Europe. In Wall, R. (szerk.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 249–279.
- Gaunt, David 1987. Rural Household Organization and Inheritance in Northern Europe. *Journal of Family History* 12. 121–141.
- Habakkuk, H.J. 1955. Family structure and economic change in nineteenth-century Europe. *The Journal of Economic History*, XV, 1–12.
- Hajnal, John 1965. European marriage patterns in perspective. In Glass, D.V. – Eversley, D.E.C. (szerk.) *Population in history. Essays in historical demography*. London, 101–143.
- Heilig Balázs 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In Faragó T. – Óri P. (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 225–265.
- Held, Thomas 1982. Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-Century Austria: A Cross-Community Analysis. *Journal of Family History* VII. 227–254.
- Laslett, Peter és Wall, R. (szerk.) 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge. [Magyarul: A család és a háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet* (1979). 4. sz. 6–37. p.]

- Löfgren, O. 1974. Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay. *Ethnologia Scandinavica*, 17–52.
- Makkai László 1966. Bevezetés. In uő. (szerk.) *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Budapest.
- Pozsgai Péter 1995. A. V. Csajanov elméletének alapjai a paraszti családi gazdaságról *Kézirat*. Budapest, 1–11.
- Pozsgai Péter 1999. Familia – Lakófél – Háztartás. In: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület „*Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*” c. konferenciáján (Miskolc, 1999. aug. 27–28.) elhangzott előadás írott változata. 1–17. (Megjelenés alatt.)
- Pozsgai Péter 2000a. Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In Faragó T. – Öri P. (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2000b. Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. Az iparosok személyi körének meghatározása. *Korall* 2. 23–42.
- Schlumbohm, Jürgen 1994. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen.
- Shanin, T. 1972. *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in Developing Society*. Oxford.
- Tárkány Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Varga János 1969. *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest.
- Veress Éva 1966. Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán. In Makkai László (szerk.) *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Budapest.
- Zeitlhofer, Hermann 1998. The Various Functions of the *Ausgedinge* (Retirement) in Southern Bohemia in the Early Modern Period. A *Family Strategies in Western and non-Western History* c. ESTER Szemináriumra benyújtott dolgozat. Luxemburg, 1–20.

RESULTS OF THE STUDY ON FAMILY AND HOUSEHOLD LIFE-CYCLES IN THE HISTORICAL DEMOGRAPHIC RESEARCH

Summary

The author argues the importance of involvement of the life-cycle analysis in the family and household research. From the 1970s onward more and more publications have been published in which the family was shown as a process. Due to the critiques addressed to the *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure* because of its rigid quantitative approach and the uncritical use of various census lists an increasing number of significant scholars set up to use the *time factor* as a crucial part of the analysis. The prosperity of the life-cycle and later the life-course studies based to a large extent on publishing the English translation of the *Peasant Farm Organisation*, the basic work of the Russian economist A. V. Chayanov on the peasant form of production and theory of family developmental cycle. Berkner and other scholars utilised Chayanov's early (1925) results and methods, especially dynamising the static cross-sections of quantitative archive sources by dividing the household heads for age cohorts. In Russia hiring servants were not characteristic for the family farm, here the stability was achieved by expanding or decreasing the size of the plot. In Austria, however, where the land was dominantly impartible, the stability or the equilibrium of work and consumption could be achieved by hiring servants.

After describing the main phases of the family/household/ life-cycle and differences between the western and eastern (central-east) pattern of household formation and inheritance practice the author summarised the Hungarian research antecedents in the topic. The first important step was taken in the mid-1950s when the research group of agrarian history was established. A member of the group, Éva Veress differentiated four main types of villein-households. A special kind of peasant familiarity was characteristic for the first two of them. Veress regarded these first two types as historical stages of peasant family development. By analysing her feudal taxation lists with more scrutiny it can, however be perceived that in most cases there are not so much the historical stages of the peasant family likely as the different phases of life-cycle of various families.

In the last part the author concludes the findings of his own research region, the county of Torna in north-eastern Hungary. By examining the household structure and the life-cycles of the landed peasant families the author concludes that the census registers can be used for household reconstruction to only a

limited extent. The inheritance practice and customary law applying to property transfer and retirement were the decisive factors determining the manner and time of acquiring property in the region.

The central significance of complex households and especially of the stem family form in the household cycles of land-owning peasants was directly related to the prevailing inheritance practice whereby male successors generally received equal shares. Female offsprings generally received a smaller share (equivalent to the dowry portion). Patrilocal residence was the general practice after marriage.

Division of the property among the successors generally took place only after the death of the owner and household head 'gazda' (master, owner, farmer). After the owner's death, management of the household was generally taken over by the widow even if she lived together with a married offspring, generally, as long as unmarried children were present.

Table:

I. The Family Developmental Cycle (based on Chayanov)

Age of the family; Age of the couple: husband, wife; age of the children; number of the member of the family

Figures:

I. Life-cycle of Propertied Peasant Households in Torna County, 1869 (based on Co-resident Parties=Wohnpartei-households)

Number of Households; Age Groups of Heads of Households, Types of Households (Upwards from Below: Multiple Family Households V.B., Multiple Family Households V.A., Laterally Extended Family Households, Incomplete Stem Family Households III.B., Stem Family Households III.A., Extended Family Households, Simple Family Households)

II. Life-cycles of Propertied Peasant Households in Market Town Torna, 1869 (based on the reconstructed households)

Number of the Households; Cohorts of the Heads of the Households; Explanation: Types of the Households (Upwards from Below: Simple Family Households, Stem Family (2. level), Stem Family (1. level), Extended Family Households, Laterally Extended Family Households, Multiple Family Households)

NÉPESSÉGREPRODUKCIÓ: MÚLT ÉS JÖVŐ¹

HABLICSEK LÁSZLÓ

Bevezetés

A demográfiai szakirodalomban gyakran találkozunk a népeségreprodukciónak fogalmával, ami a népesség valamilyen értelemben vett utánpótlására utal. Magyarországon esetében a népeségreprodukciónak kérdéséhez, népesség-utánpótláshoz általában meglehetősen „borús” hangvétel társul. Ez – többek között – elég jól lemérhető a legutóbbi népesedési körkérdésre adott válaszokból is (Melegh, 1999).

A népeségreprodukciónak a szakmai közlemények mellett előszeretettel használt fogalom a népesedéspolitikai megnyilvánulásokban is. Egyetlen példaként álljon itt a 1031/1994 (IV.30) Népesedéspolitikai Kormányhatározat egy részlete:

- *„Tekintettel arra, hogy a születendő gyermekek száma évtizedek óta nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját, a Kormány kiemelt népesedési feladatnak tekinti a gyermekvállalási kedv ösztönzését.”*

A népeségreprodukciónak fogalmát leginkább a népesség létszámával, a létszám pótlásával összefüggésben alkalmazzuk. A népesség akkor reprodukálja önmagát, ha a létszáma nem csökken. Ezen belül lényeges az egyes népesség-részekhez, csoportokhoz kapcsolódó utánpótlás kérdése is: hányan vannak, hányan lesznek a munkaképes korúak, az idősek, a fiatalok; hogyan változik az aktív és az inaktív létszámviszonya; hogyan változnak a házások és nem-házások, a különböző iskolai végzettségűek, a magukat ilyen vagy olyan nemzetiségűnek vallók létszámai és népességben belüli arányai stb.

Ami a létszámok változásának elsődleges okait illeti, a népeségreprodukciónak megközelítés főleg a természetes népmozgalomhoz kötődik. Ha a születések száma meghaladja a halálozások számát, akkor „nincs baj”, a népeségreprodukciónak pozitív. Visszatérő fogalom az „egyszerű reprodukciónak szükséges” termékenységi szint, gyermekszám.² Természetesen, amikor a résznépeség utánpótlásáról van szó, akkor már nemcsak a születések és a halálozá-

¹ A tanulmány az OTKA T 029202 sz. kutatás támogatásával készült.

² Itt jegyezzük meg, hogy a biológiai tudományokban, s a demográfiát művelők között is sokan a reprodukciót egyértelműen és gyakran kizárólagosan a termékenységhez, a gyermek világra hozatalában megnyilvánuló utánpótláshoz kötik. Eszerint például a negatív reprodukciónak, mint fogalom kizárt, hiszen ez a gyermek anyaméhbe történő visszatérését jelentené, ami ugye abszurditás. A tanulmányban a népeségreprodukciónak a népeség-utánpótlás, létszám pótlás szinonimájaként használjuk.

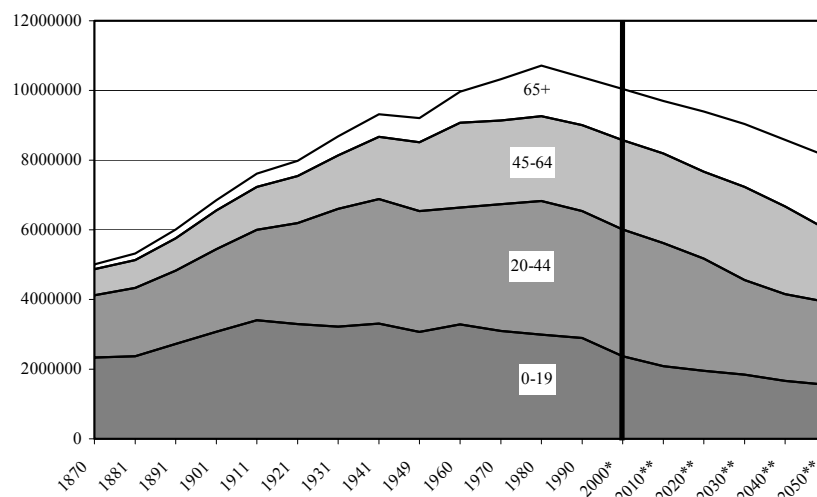
sok, hanem más be- és kilépések, egyéb tényezők is szerepet játszanak. A nemzetközi vándormozgalom például az össznépeség utánpótlásánál is figyelembe veendő tényező.

A népességreprodukcióról, népesség-utánpótlásról általában keresztmetszeti szemléletben beszélünk. Azt mondjuk például, hogy a népesség-reprodukció a 60-as évek óta alacsony szintű, vagy az ún. (nettó) reprodukciós együttható az 1990-es években minden eddiginél alacsonyabb szintre csökkent. Tehát naptári éveket, időszakokat tekintünk, s az egyes naptári évekre, időszakra becsült létszámok, mutatószámok alapján jellemezzük a népesség-utánpótlást. Kevésbé elterjedt a kohorsz-megközelítés, amikor a születési évjáratok reprodukciójáról, létszám-utánpótlásáról beszélünk. Ez úgy értelmezhető, hogy tekintünk egy születési évjáratot, végigkísérjük tagjait életútjukon, összeszámoljuk az évjárat tagjai által a különböző életkorokban leélt évek számát. Ilyen módon megkapjuk a kohorsz teljes életmennyiségét, de azt is megkaphatjuk például, hogyan aránylik a nők által leélt évek száma férfiakéhoz, vagy az idős korban leélt évek száma a fiatal korban eltöltött időhöz, vagy az aktív korban átélt évekhez. Ezek az adatok, illetve számítások rendkívül fontosak a kohorszok jövedelmének és fogyasztásának tanulmányozásához – hogy csak egyetlen alkalmazási területet emeljünk ki.

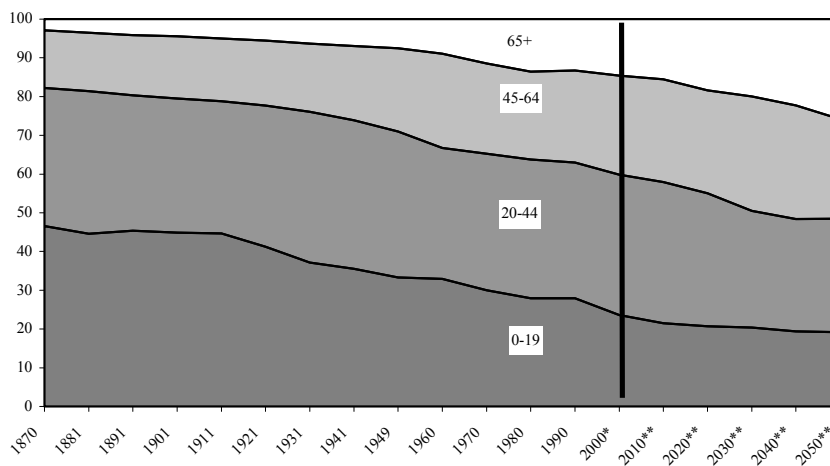
A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a keresztmetszeti és a kohorszokra értelmezhető népesség-utánpótlás főbb jellemző adatait, a népesség számának, korösszetételének hosszú távú, a 19. század végétől a 21. század közepéig terjedő alakulását. Ezt követően a létszám és az összetétel alakulását meghatározó, a népmozgalmi jelenségekhez kapcsolódó, a termékenység, halandóság (és a nemzetközi vándorlás) együttes hatását jelző különféle reprodukciós mutatószámokkal foglalkozunk.

A népesség létszáma

Lássuk mindenekelőtt a népesség-utánpótlás „klasszikus” értelmezésének magyarországi tényeit, vagyis az egyes időpontokban megfigyelt népesség létszámát, korösszetételét. A népszámlálások, két népszámlálás közötti becslések alapján adottak a mai országterületen élt /élő népesség létszámadatai. Két ábrán mutatjuk be ezek változásának főbb jellemzőit. Az I. ábra 1871-től 2050-ig tartalmazza a népesség kiemelt, összevont korcsoportok szerinti számát, 2000-től természetesen előreszámítás alapján. A II. ábrán pedig a kiemelt összevont korcsoportokhoz tartozók népességen belüli aránya szerepel.

I. A népesség létszámának alakulása összevont korcsoportok szerint, 1870–2050 (ezer fő)

II. A népesség arányának alakulása összevont korcsoportok szerint, 1870–2050 (százalék)

* Előzetes adat.

** A népességelőreszámítás alapváltozata szerint.

*** A jelenlegi országterületen, ismeretlen életkorúak nélkül.

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Részletes adatok és KSH alapján, továbbá (Hablicsek, 2000)

Magyarországon – a mai országterületen – az 1870. évi népszámlálás szerint a népesség száma 5,0 millió fő volt. Ebből a 0–19 évesek száma 2,3 millió, a 20–64 éveseké 2,5 millió fő volt. Mindössze 144 ezer fő tartozott az idősek, a 65 évesek és idősebbek közé. Majd 130 évvel később, 2000-ben a népesség száma 10,0 millió fő³, a 0–19 évesek száma 2,4 millió, a 20–64 éveseké 6,2 millió fő. A fennmaradó 1,5 millió fő pedig betöltötte 65-dik életévét.

Figyelmet érdemel, hogy a fiatalok számának változása egyáltalán nem tartott lépést a népességszám növekedésével. Jelenleg a kétszer akkora népességben számuk ugyanakkora, mint 130 évvel ezelőtt. Ezzel szemben az idősek száma 10-szeresére emelkedett ebben az időintervallumban, de a népesség kétszeres növekedését „leszámítva” is ötszörösére változott. Az is figyelmet érdemel, hogy a középkorúak (nevezzük így a 20–64 éveseket) létszáma az össznépeesség növekedésével egyenlő mértékben módosult. Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy 1870 és 2000 között a fiatalok létszámának *utánpótlása egyszerű*, a középkorúaké *bővített*, az időskorúaké *erősen bővített* volt.

Vizsgáljuk a létszámok helyett az egyes korcsoportokhoz tartozók népességben belüli arányát. Amíg a 0–19 évesek az 1870. évi népesség 46,6 százalékát képezték, arányuk 2000-ben 23,6 százalék volt. A középkorúak aránya 1981-ben 50,5%, 2000-ben 61,8%. Az idősek az 1870. évi 2,8 százalékos „súly” helyett jelenleg a népesség 14,6 százalékát alkotják. A korösszetétel általános elmozdulásáról van szó, arról, hogy „súlypontja” az idősebb életkorok felé tolódik el, tehát a népesség öregszik.

A demográfiai függőségi arányok tisztán bemutatják a fiatalok és az idősek közötti arányeltolódást a középkorú (másképpen az aktív) népesség szemszögéből. Amíg 1870-ben 100 középkorúra 6:92 arányban jutott idős és fiatal ember, jelenleg ez az arány 24:38. Vegyük figyelembe, hogy egy idős ember ellátása ma mintegy 2,5-szerese egy fiatal ellátásának (Espenshade, 1994), így annak ellenére, hogy ma sokkal kevesebb fiatalról kell gondoskodni, mint 130 évvel ezelőtt, az aktívak terhelése alig változott.

A népesség-előreszámítások szerint a következő hosszabb időszakban alap-tendencia lesz az össznépeesség létszámának csökkenése, és kialakul az elöregedés újabb korszaka. Mindez nem előzmény nélküli, hiszen a létszám már az 1980-as évek eleje óta fogy. 2000 és 2050 között a népességszám 10 milliőről 8,1 millióra apad az ún. alapváltozat szerint. Ezen belül a 0–19 évesek száma 2,4 milliőről mindössze 1,6 millióra, a 20–64 éveseké 6,1 milliőről 4,5 millióra csökken, a legalább 65 éveseké viszont 1,5 milliőről 2,1 millióra növekszik. Azt mondhatjuk, hogy 2000 után a fiatal és középkorú népesség létszámának

³ A 2001. évi népszámlálás előzetes adata szerint a népesség száma 2001. január 1-jén 10,2 millió fő. Ennek megfelelően a 2000. év népességszáma is magasabb annál, ami a korábbi statisztikai közleményekben szerepelt.

utánpótlása erősen szűkített lesz, miközben az időseké továbbra is *bővített* marad.

Ha a létszámok helyett az egyes korcsoportokhoz tartozók népességen belüli arányát tekintjük, akkor a 0–19 évesek a 2000. évi 23,6 százalékkal szemben 2050-ben 19,1 százalékot, középkorúak 61,8% helyett 55 százalékot tesznek ki, míg az idősek aránya 14,6 százalékról 25,8 százalékra emelkedik. Ezt nevezzük az elöregedés második nagy hullámának.

A demográfiai függőségi arányok terén is jövőbeni fordulatról beszélhetünk. Amíg 100 középkorúra jelenleg 24:38 arányban jut idős és fiatal, 2050-ben 47:35 arányban, tehát egyszerre emelkedik meg általában az aktívak terhelése, s változik meg annak szerkezete az idősek „javára”, a fiatalok „rovására”. Ha az eltartási terhet súlyozzuk az idősek és fiatalok ellátása közötti 2,5-szeres szorzóval, akkor megállapíthatjuk, hogy a középkorúaknak a mai 100 egységgel szemben 150–160 egységnyi eltartást kell vállalniuk a jövő század közepére.

A születési kohorszok utánpótlása

A demográfia mindig törekszik arra, hogy ne csak az aktuális – egy adott időpontban létező – népességet, hanem a születési évjáratok (kohorszok) „népességét” is vizsgálja. Ez a longitudinális (hosszmetszeti) megközelítés.

Valamely születési kohorsz „népességét” nagyvonalúan úgy lehetne definiálni, hogy egy adott életkori csoportba mindazok beletartoznak, akik a kohorsz kiinduló újszülött népességéből az adott életkort megérik. Ha az életkori csoport tágabb, akkor már átlagnépességet kell számolni. Az átlagnépesség pedig más megközelítésben a kohorsz tagjai által az adott életkori intervallumban *leélt (átélt) évek száma*. Ebben a megközelítésben lehet beszélni a kohorsz össznépességéről is, ami a kohorsz tagjai által *összesen leélt évek száma* (Valkovics, 2000).

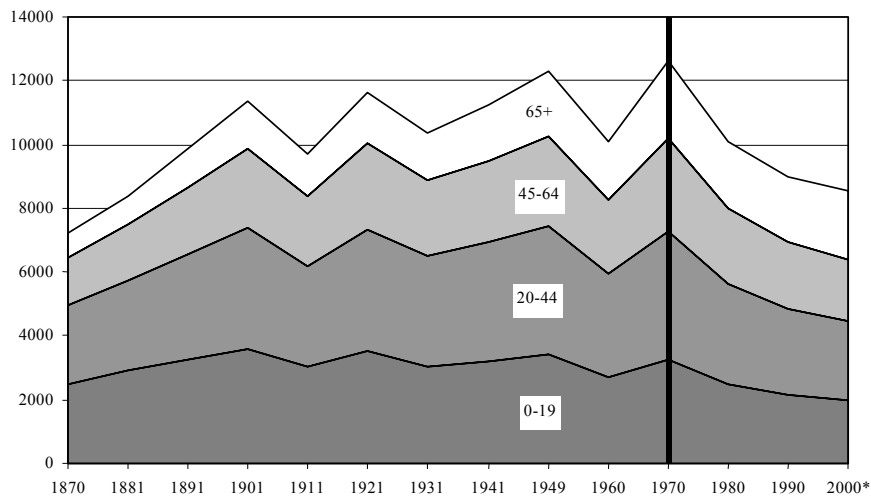
A vizsgálat tematikájától függően dönthetünk arról, hogy a migrációt hogyan kezeljük. Nyilvánvaló, hogy a kohorsz tagjai („a” kortársak) nem mind maradnak születési helyükön, kisebb-nagyobb hányaduk eltávozik. Továbbá az adott (ország)területre érkehetnek is olyanok, akik a vizsgált kohorsszal megegyező időben születtek. Azonban el is tekinthetünk a vándorlástól, s akkor az ún. kohorsz halandósági tábla alapján fogalmazunk meg állításokat. Becslések segítségével, a hazai népesedésszatisztika adatbázisából viszonylag megbízható módon állíthatók elő a különböző értelmezéseknek megfelelő adatok (Hablicsek, 1992). Az öregedés különböző felfogásairól lásd még (Hablicsek, 1991).

Ehelyütt egy, a mondanivaló illusztrálására alkalmas kohorsz-becslésre vállalkozunk. Azt vesszük fel, hogy az egymást követő népszámlálásoknál az $(x, x+4)$ korcsoportokhoz tartozó népességszám közelítőleg megegyezik a meg-

felelő születési évjárat ebben a korcsoportban leélt évei számával. Elegendő tehát venni a megfelelően csoportosított keresztmetszeti népességi táblázatok diagonálisait a kohorsz népességek becsléséhez.⁴

Az I. és II. ábrához hasonló hosszú idősorokat ábrázolhatunk ennek alapján, amennyiben a jövőre vonatkozóan elfogadjuk a népesség-előreszámítások alapváltozatát, vagyis a be nem fejezett élettörténetű kohorszokat az alapváltozatban becsült létszámokkal egészítjük ki (III. és IV. ábra).⁵

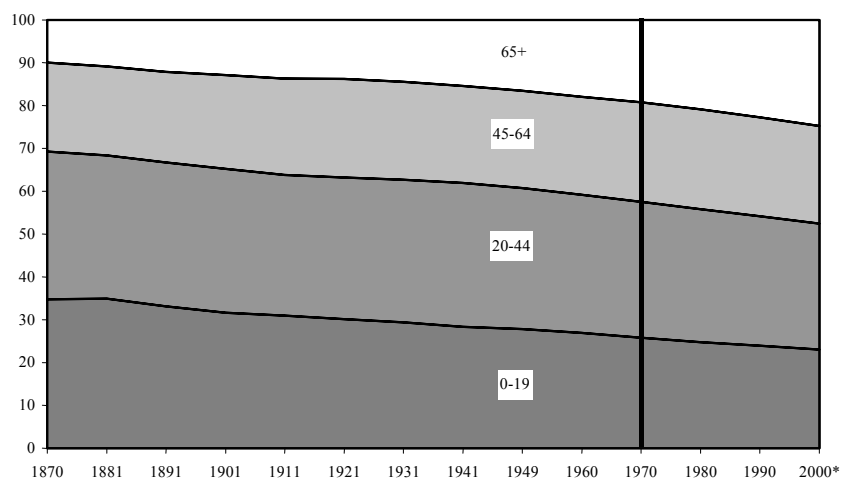
* Előzetes élveszületési adat alapján.

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Részletes adatok és KSH alapján, továbbá (Hablicsek, 2000).

*III. A születési kohorszok népességének alakulása összevont
korcsoportok szerint, 1870–2000
(a megfelelő életkori csoportokban leélt évek száma, ezer életév)*

⁴ Csak elég erős feltételek – a születésszámok és a halálozások egyenletes eloszlása – esetén adná vissza az eljárás a valóságot.

⁵ Ahhoz, hogy az 1990-es években születettekre is mondhassunk valamit, a népesség-előreszámítást 2100-ig terjesztettük ki. A kiterjesztett változatban az újszülöttek élettartama 2100-ra a férfiaknál 86, a nőknél 93,5 évig megy fel, a TFR és a nettó vándorlás értéke változatlanul 1,6, illetve 6000 fő, ugyanúgy mint 2050-ben.

* Előzetes adat.

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Részletes adatok és KSH alapján, továbbá (Hablicsek, 2000).

IV. A születési kohorszok tagjai által leélt évek aránya az össz-élettartamon belül, 1870–2000 (százalék)

A születési kohorszok tagjai által *összesen leélt évek száma* az 1870 körül születetteknél 7,2 millió évre becsülhető. Az 1970 körül születettek mintegy 12,6 millió évet élnek, az ezredforduló táján születettek pedig (várhatóan) már csak 8,5 millió évet élnek összesen. *Kirajzolódik tehát a naptári népesség növekedése, majd csökkenése mellett a kohorsznépesség növekedése, majd csökkenése is.*

A keresztmetszeti népesség mintájára nézzük meg, hogy az összesen leélt évekből mennyi esik a fiatal, az aktív és az idős korokra. A 0–19 éves korban leélt évek száma az 1870. év körül született kohorszok átlagában 2,5 millió életévre, az 1970-eseknél 3,3 millió évre tehető. Lényegesen kevesebb, 2 millió életév a 2000 táján születettek által fiatal korban (várhatóan) átélt évek száma. A középkorúaknál ugyanezek az életév-mennyiségek: 3,8, 7,0 és 4,4 millió életév. A változások az idős korban leélt évek számában a legnagyobbak: 0,7, 2,4 és 2,1 millió év. *Az egymást követő kohorszok a demográfiai átmenet során egyre kevesebb időt töltenek el fiatal korban, a legújabb kohorszokban az idős életkorokban leélt évek mennyisége (várhatóan) már meghaladja a fiatal élet-*

évek számát. Míg korábban az idős korban eltöltött idő az összes életév 10%-át tette ki, a mostanában születetteknél meghaladja a 20, sőt közelíti a 25 százalékot. Tehát a legújabb kohorszok már életük negyedét idős korban élik le. Egyébként általában az jellemző, hogy növekszik az idősebb korban, csökken a fiatalabb korban átélt idő. *Ezt nevezzük a kohorszok öregedési folyamatának.*

A függőségi arányok most azt mutatják, hogy milyen arányban állnak a különböző életkorokban átélt évek számai egymással. *Erősen növekednek, gyakorlatilag megduplázódnak az idős korral kapcsolatos függőségek.* Ez azt jelenti, hogy vagy *jelentősen tovább kell növelni az időskori megtakarításokat, vagy meg kell emelni az idős kor határát ahhoz, hogy az időskori évek finanszírozhatók legyenek.*⁶

Népesség-utánpótlás és reprodukció

A népesség-utánpótlás két forrásból táplálkozik. Egyrészt a természetes reprodukcióból, tehát a továbbélő újszülöttekből, másrészt a nemzetközi vándorlásból. Vizsgálódásunkat egyelőre a természetes reprodukcióra korlátozzuk, a vándorlásra csak a tanulmány végén térünk ki.

A reprodukció fogalmaköre az ún. stabil népességi modellből alakult ki. Alfred Lotka 1939-ben megjelent művében (Lotka, 1939) kimerítően tárgyalta a stabil népesség modelljét. A Lotka által vizsgált populáció zárt, tehát a külső vándorlások által nem érintett népesség, amelyben a termékenység és a halandóság is hosszú ideje változatlan.

Egy ilyen népességnek igen sok előnyös tulajdonsága van. A stabil népességben a népesség száma évről-évre ugyanolyan ütemben változik. Korösszetétele viszont állandó, se nem öregszik, se nem fiatalodik. A születések száma és a halálozások száma is a népesség növekedési ütemének megfelelően, évről-évre ugyanolyan arányban nő vagy csökken. Nem változik viszont se a születési, se a halálozási arányszám, de még a meghaltak kormegoszlása sem, s az újszülötteknek is mindig ugyanakkora hányada származik adott életkorú anyaktól.

A valóságban ilyen népesség persze nem létezik. Mégsem érdektelen számunkra a stabil népesség, ha másért nem, azért, mert a mutatószámait lépten-nyomon felhasználjuk a mindennapos demográfiai elemzésekben.

A stabil népesség azért is érdemel különös figyelmet, mert ott a különböző reprodukciós fogalmak és a fogalmaknak megfelelő mutatószámok *alapvetően konzisztensek* egymással. Előrebocsátva a három vizsgálandó reprodukciós mutatót, a nettó reprodukció, a nemzedékek életmennyisége, az időponti népesség életpotenciálja mind egyszerre teljesülő vagy nem teljesülő reprodukciók a

⁶ Egy további lehetőség a *felhalmozott vagyon felélése*, például a lakás-életjáradéki rendszerek, vagy az időskori hotelszolgáltatások igénybevételével.

stabil népességben. Ugyanakkor a valóságos népességekben ez messze nincs így, sőt a 20. századi népességfejlődés egyik leglényegesebb tulajdonságának tekinthetjük a *reproduktív inkonzisztenciákat*. A nettó reprodukció egészen másként alakult az utóbbi 100 esztendőben, mint az életmennyiség vagy az életpotenciál.

Kiindulásunk az, hogy a különböző reprodukciós fogalmak vizsgálatával, összehasonlításával árnyaltabb képet tudunk kialakítani a 20. századi népességfejlődésről annál, mint ami jelenleg létezik, s ebből kikerekedhet a jövőbeni népességfejlődés *fenntarthatóságának* egy olyan *kerete*, amelyben nemcsak a célokról, hanem a megvalósuláshoz szükséges változásokról, azok időszükségletéről is érdemben lehet vizsgálni.

A nettó reprodukciós együttható

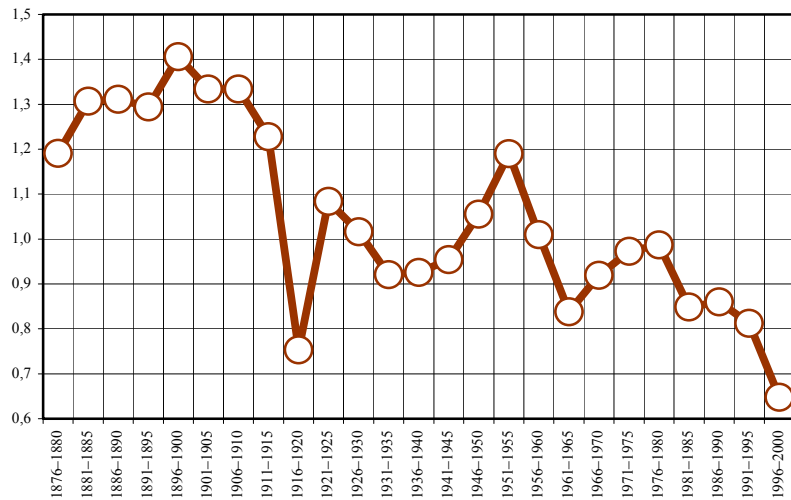
A stabil népesség növekedési ütemét, amely szerint a népesség száma évről-évre, időpontról időpontra változik, a termékenység és a halandóság összehatása határozza meg. Ezt az összesített hatást – reprodukciót – többféleképpen is mérni lehet. A stabil népesség egyik, ide vonatkozó különleges mutatószáma a Lotka által is vizsgált nettó reprodukciós együttható (R_0), amely azt fejezi ki, mekkora a termékenység szintje a halandóság hatásával is számolva.

Az R_0 kifejezi, hogy a leányszülöttek mekkora hányada jut el a szülőképes életkorokba és születik gyermeke ezekben az életkorokban. Más megközelítésben az R_0 a leánynemzedék és az anyanemzedék (gyermeknemzedék és szülőnemzedék) születéskori létszámának hányadosa.

Kitüntetett szerepe van az $R_0 = 1$ értéknek, hiszen ez stabil népességben csak akkor fordulhat elő, ha annak növekedési üteme $r = 0$. Ha viszont a növekedési ütem zérus, akkor a népesség létszáma változatlan, a születésszám és a halálozásszám is változatlan és egyező, a népesség *stacioner*.⁷

A nettó reprodukciós együttható értékét – adatok és becslések segítségével – viszonylag hosszú időszakra visszamenően mutathatjuk be. Az R_0 magyarországi alakulása lényegében két nagy szakaszra osztható. A 19. század utolsó harmadában, a 20. század első három évtizedében – leszámítva az I. világháború alatti különlegesen alacsony termékenységű éveket – a keresztmetszeti adatok alapján számított R_0 még meghaladta az 1-et. Az 1930-as évektől viszont a nettó reprodukciós együttható egység alattivá és csökkenővé vált –nagyobb hullámzások mellett.

⁷ Hangsúlyozni kell, hogy a stacioner népesség nem pusztán változatlan létszámú, hanem változatlan korösszetételű népesség is.

Forrás: (Hablicsek, 1992) és Demográfiai Évkönyv, 1999. A becslések a jelenlegi országterületre vonatkoznak.

V. A nettó reprodukciós együttható alakulása naptári időszakokban Magyarországon, 1876–1995 (ötéves átlagok)

Az 1930-as évek 0,9-es értékei érthetővé teszik az akkori népesedéspolitikai vitákat az egyke kérdésről. Ezt követően csak az 1950-es évek első felének, közepének elhíresült abortusztilalma alatt következett be egy rövid, egység feletti R_0 -ás időszak. Majd az 1970-es évek közepén, a népesedéspolitikai intézkedéscsomag idején járt a mutató az 1-hez közel.

Azóta az R_0 értékei alacsonyok. Az 1960-as évek első felében a mutató értéke 0,8-hoz járt közel, ami akkor példa nélkül álló alacsony szint volt a világban. Az 1980–1995 közötti időszakban a 0,8–0,9 közötti szint állandósult. Az 1996–1999 közötti évek átlaga már csak 0,65 (V. ábra).

Felmerül a kérdés, hogy vajon mekkora gyermekszám eredményez egységnyi nettó reprodukciós együtthatót – adott halandósági viszonyok mellett. Ennek a szintnek – melyet TFR_0 -val jelölünk, megkülönböztetve a tényleges átlagos gyermekszámot jelölő TFR -től – kitüntetett jelentősége van a népesedéspolitikai, családpolitikai célkitűzésekben: ez az *egyszerű reprodukciós szintű gyermekszám*.

A reprodukciós szintű gyermekszám nagyon egyszerű képlet alapján becsülhető, hiszen nem más, mint a *teljes termékenységi arányszám és a becsült R_0 hányadosa*. Ez az érték jelenleg 2,1 körül van. Az 1. táblázat alapján azonban régebben, amikor a fiatalok halandósága még sokkal magasabb volt a mostaninál, az egyszerű reprodukciós gyermekszám is jóval a 2,1-es érték felett alakult. Így például 1930–31-ben még 2,81-os átlagos gyermekszám jelentette a szóban forgó egyszerű reprodukciós szintet.

1. Az egységnyi nettó reprodukciót eredményező termékenységi szint Magyarországon

Naptári év	Teljes termékenységi arányszám	Nettó reprodukciós együttható	Az $NRR = 1$ értéket eredményező termékenység
(1)	(2)	(3)	(4)=(2)/(3)
1921	3,80	1,13	3,37
1930–1931	2,84	1,01	2,81
1940–1941	2,48	0,97	2,55
1949	2,54	1,06	2,40
1950	2,62	1,11	2,37
1960	2,02	0,92	2,20
1970	1,97	0,91	2,16
1980	1,92	0,91	2,11
1990	1,84	0,89	2,07
1999	1,29	0,62	2,10

Forrás: Demográfiai Évkönyv és Szerző saját számítása.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a nettó reprodukciós együttható alakulását, a kialakult alacsony szint alapján „sugallt” és a különböző jövőbeni szintek feltételezése nyomán kialakuló népességfejlődést, akkor kétségeink támadnak, hogy az R_0 megfelelő-e a modern népesedési viszonyok tanulmányozásához. Ugyanis:

- A 20. század túlnyomó részében a népesség (viszonylag jelentősen) növekvő volt, miközben a nettó reprodukció állandósult utánpótlási zavarokat jelzett.
- Ha az R_0 mai szintje (0,6–0,7) által fémjelzett stabil népességet vizsgáljuk, az nagyon messze esik a mai tényleges népességtől.
- Ha feltételezzük, hogy a jövőben biztosított lesz az $R_0 = 1$ érték, tehát az egyszerű reprodukciós szintű gyermekszám, az sem lenne elegendő a népességszám szinten tartásához a jelenlegi 10 milliós értéken.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nettó reprodukciós együttható legalábbis nem kielégítő mutatószáma a népesség-utánpótlásnak.

A nemzedékek által leélt évek száma: az Henry-féle R_v

Abból indulhatunk ki, hogy a nettó reprodukció az egymást követő nemzedékek *születéskori* létszámának viszonyát méri. Így azután veszi tekintetbe a nemzedékek egész életmennyiségét. Pedig könnyen lehetséges, hogy a gyermeknemzedék születéskor kisebb létszámú, mint a szülőnemzedéke, viszont ha halandósága kedvezőbb, élettartama hosszabb, akkor nem feltétlenül lesz *a gyermekek által leélt évek száma* kevesebb a szülők által leélt évek számánál. Sőt, minden további nélkül előfordulhat, hogy éppen fordítva alakul a viszony: kisebb születésszámuk ellenére a gyermekek esetleg sokkal „*többet*” élnek, mint a szülők.

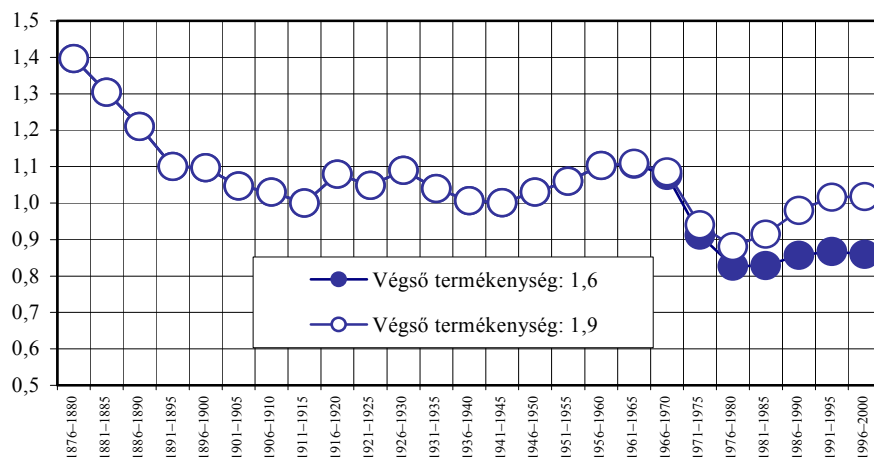
Ezt a gondolatot Louis Henry fejtette ki egyik dolgozatában (Henry, 1965), bevezetve az R_v mutatót, amely a gyermeknemzedék és a szülőnemzedék által összesen leélt évek számának hányadosa. Képletben:

$$(1) \quad R_v = \frac{B_1 \cdot e_{0,1}^0}{B_0 \cdot e_{0,0}^0} = R_0 \frac{e_{0,1}^0}{e_{0,0}^0},$$

ahol az 1 indexű mutatók a gyermeknemzedék, a 0 indexűek a szülőnemzedék mutatószámai, B a születésszám, e a születéskor várható élettartam, R_0 a nettó reprodukciós együttható. A leélt évek számának R_v reprodukciós együtthatója tehát az R_0 nettó reprodukciós együtthatótól és a két nemzedék születéstől számított élettartamától függ. Értéke a nettó reprodukciós együtthatót meghaladja, ha a gyermeknemzedék tovább él, mint a szülőnemzedék. Fordítva, ha a szülőnemzedék élettartama hosszabb, akkor az R_v kisebbnek adódik, mint az R_0 .

A leélt évek számának reprodukciója – a nemzedékek viszonyában – valójában a demográfiai átmeneteket megvalósító népességek talán legfontosabb reprodukciós mutatószáma. Kifejezi azt, hogy a nemzedékek életmennyiségének belső szerkezete az átmenet során alapvetően átalakul: míg korábban a születésszámok utánpótlása – az egység feletti gyermekszám-reprodukció – volt a domináns elem, az átmenet során egyre fontosabb szerephez jutott az élettartamok megnövekedése.

A nemzedékek vizsgálata természetesen igen nehéz statisztikai-módszertani feladat. Miután az emberi élet elég hosszú, statisztikai adatok legfeljebb néhány nemzedékről állnak rendelkezésre abban az értelemben, hogy azok befejezték teljes élettörténetüket. Ezért szükségszerűen az előreszámításokra vagyunk utalva, amikor az újabb kohorszok élettörténetét kiegészítjük. Emiatt „biztos” megállapításokat nem is tehetünk. Az R_v becslését a Magyarországon a 20. században született kohorszokra nemrégiben sikerült kivitelezni (Hablicsek, 2001).

Forrás: (Hablicsek, 1992) és Szerző számításai, a becslések a jelenlegi országterületre vonatkoznak.

VI. A nemzedékek által leélt évek számának reprodukciós együttthatója az 1876–2001 között születettek kohorszaiban

A nemzedékek által leélt évek számának R_v reprodukciós együttthatója a becslések és a feltételezések szerint a VI. ábrának megfelelően alakulhat a születési kohorszokban.

Az R_v a magyarországi demográfiai átmenet kezdetén volt a legnagyobb. Az 1876–1880 között születettek által leélt évek számát becslésünk szerint gyermekeik életmennyisége 40%-kal haladta meg. A mutató gyors csökkenést követően az 1890-es években születettektől az 1966–70 között születettekig 1,0 és 1,1 között ingadozik. Ez az időszak mintegy 75 születési évjáratot, azok tagjai és gyermekeik életét öleli fel, vagyis teljes egészében nagyjából 2100-ig fejlődik be. Ebből adódik, hogy az R_v értékek jelentősen függenek a népesedési folyamatok feltételezett jövőbeni alakulásától. Az a körülmény, hogy az R_v értékei egészen a legutóbbi időkig egység felettiak voltak, a 21. századi hazai népességfejlődés számára bizonyos biztató jeleket hordoz, legalábbis sokkal biztatóbbakat, mint a népesedési „krízistörténet” felvázoló nettó reprodukció.

A népesség életpotenciálja: a jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek száma

A nemzedékek életmennyisége – bár valószínűleg a lényegét fejezi ki a 20–21. századi demográfiai átmeneteknek – meglehetősen bonyolult módon becsülhető, ezért gyakorlati alkalmazása nehézségekbe ütközik. Felmerül a kérdés, hogy vajon nincs-e olyan keresztmetszeti mutatószám, amely az R_t -hez hasonlóan a teljes népességre és a népesség életmennyiségére vonatkozik. Ilyen javasolható mutatószám a népesség életpotenciálja.

Abból indulhatunk ki, hogy a mindenkori népesség több mint száz születési évjáratból áll. Vannak közöttünk olyanok, akik igen régen születtek: ők már leélték életük nagy részét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ők már sok évet leéltek, s azt is megállapíthatjuk, hogy viszonylag kevés életévet fognak leélni a jövőben. Vannak olyanok is, akiknél ez fordítva van. A közelmúltban látták meg a napvilágot, ergo még kevés életévet éltek le, viszont várhatóan sokáig élnek, tehát leélendő éveik száma tetemes lehet a jövőben. Azt kérdezhetjük, hogyan viszonyul egymáshoz egy adott időben jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek száma.

Hogyan számítható a kétféle életmennyiség? A már leélt évek összegezése könnyű feladat, hiszen aki ma x éves, az eddig éppen x évet élt. Tehát a népesség által már leélt évek száma:

$$(2) \quad S_t^B = \sum_{x=0}^{\omega} (x + 0,5) P_{x,t},$$

ahol $P_{x,t}$ az x évesek száma a t időpontban, a $+0,5$ -tel a betöltött évek átlagát vesszük figyelembe.

Technikailag nem bonyolultabb a még leélendő évek számának becslése sem. Hiszen az átlagos x éves korú személy várhatóan éppen annyi évet él még le, mint amennyi a még várható élettartama az x éves korúaknak. Tehát:

$$(3) \quad S_t^F = \sum_{x=0}^{\omega} \bar{e}_x^0 P_{x,t},$$

ahol $\bar{e}_x^0$ az x éves népesség még várható átlagos élettartama, azért „felülvonásos”, mert az x évet éppen betöltötték várható élettartamánál kisebb, közelítőleg $e_x^0 \approx \bar{e}_x^0 + 0,5$.

A stabil népességben a kétféle életmennyiség között egy igen szép összefüggés áll fenn, nevezetesen:

$$(4) \quad S^F = rC + S^B,$$

ahol r a növekedés üteme, $C > 0$ pedig pozitív, a növekedési ütemtől is független konstans (az összefüggés bizonyítását lásd Hablicsek, 2001).

A (4) összefüggés szerint a már leélt évek száma attól függően kisebb, egyenlő vagy nagyobb a még leélendő évek számánál, hogy a (stabil) népesség növekedési üteme pozitív, zérus, vagy negatív.

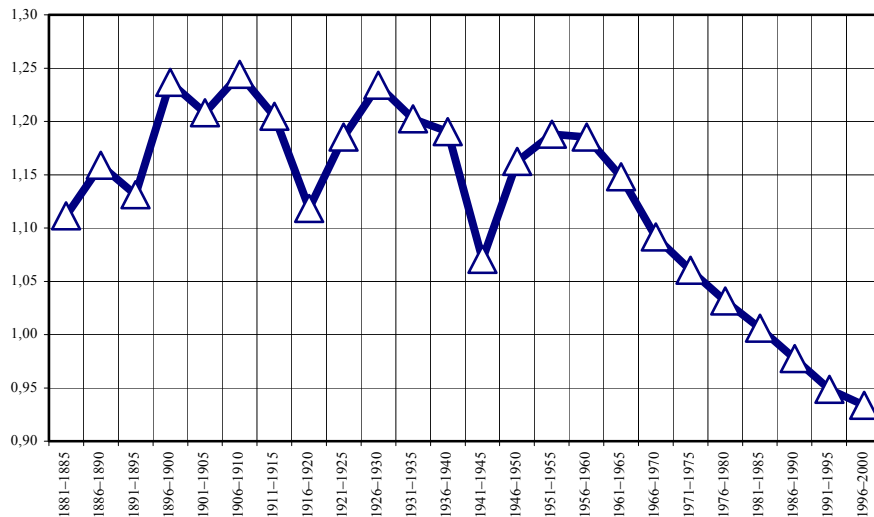
A jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek száma vonatkozatható a népesség egy *átlagos* tagjára is. Ebben az esetben *egy főre eső leélt és leélendő évekről* beszélünk. Nyilvánvaló, hogy az egy főre eső már leélt évek száma megegyezik a népesség átlagos korával, az egy főre jutó még leélendő évek száma pedig a *népesség egy átlagos tagjának várható élettartamát* adja, amelyet helyenként *központi élettartamnak* is neveznek.

Az *életpotenciál-index* a népesség által még leélendő és már leélt évek, illetőleg a népesség átlagos élettartama és átlagos kora hányadosaként értelmezhető:

$$(5) \quad \frac{S^F}{S^B} = \frac{\bar{e}_P^0}{\bar{a}_P}$$

A (4) összefüggésből megbecsülhető a stabil szaporodási ráta. Ennek alapján az adódik, hogy az *életpotenciál alapján számítható népességfogyás tempója sokkal kisebb a más reprodukciós mutatószámokból becsülhetőnél.*

Az életpotenciál-index múltbeli értékeinek becslését tartalmazza a VII. ábra. Ennek alapján megállapítható, hogy az életpotenciál-index az 1960-as évek eleje óta egyetlen nagy csökkenési periódust mutat. Az index értéke azonban csak az 1980-as évek második felétől egység alatti. Az életpotenciál index tehát meglehetősen pontossággal jelezte a *növekedési tartalékok* kimerülését és a népességcsökkenés megkezdődését Magyarországon.

Forrás: (Hablicsek, 1992) és Szerző számításai, a becslések a jelenlegi országterületre vonatkoznak

VII. Az életpotenciál-index Magyarországon, 1881–2001

Vizsgálódásunk alapján a népességreprodukció leggyengébb feltételének a jelenlévő népesség által már leélt és még leélendő évek számának egyenlősége adódik. Az életpotenciál-index a népesedési adatok alapján egyszerűen előállítható. Az 1998. évi adatok alapján a várható élettartamok átlagosan 2,1 évnyi növekedése már biztosítaná a népesség reprodukcióját abban az értelemben, hogy a még leélendő évek száma elérné a már leélt évek számát.

Az életpotenciál index egy körkörös népesedési láncolat – demográfiai ciklus – megvalósulását feltételezi. A népesség öregedésével együtt a már leélt évek egy főre eső száma (a népesség átlagos kora) is emelkedik. A még leélendő évek száma csak abban az esetben tarthat lépést ezzel, az öregedés által indukált emelkedéssel, ha a jövőbeni élettartamok még tovább nőnek, ezzel viszont az öregedés újabb és újabb hullámaint gerjesztik. Ez a folyamat csak akkor tartható mederben, ha magasabb születésszám és bevándorlási többlet mérsékli az öregedést.

Mindebből következik, hogy fenntartható népességfejlődés Magyarországon valószínűleg csak a három fő demográfiai komponens – termékenység, halandóság, vándorlás – együttes hatásaként, a családügyet, az egészségügyet és a nemzetközi vándorlást egyaránt előmozdító népesedéspolitika által támogatva lehetséges.

IRODALOM

1970. évi népszámlálás. *A nők családi állapotának változása és termékenységi adatai születési évjáratonként.* KSH, Budapest, 1981.
- Andorka R. 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban.* Budapest, Gondolat.
- Beets, G. – Miltényi K. (szerk.) 2000: *Population ageing in Hungary and the Netherlands: a European perspective.* Thela-Thesis. Amsterdam.
- Coale, A. J. 1972: *The growth and structure of human populations. A mathematical investigation.* Princeton.
- Espenshade, T. J. 1994: Can Immigration Slow U.S. Population Aging? *Journal of Policy Analysis and Management*, 1994/4. 759–768.
- Hablicsek L. – Monigl I. – Vukovich G. 1985: *A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai, 1880–2050.* KSH NKI Kutatási Jelentései, 1985/26. Szigorúan titkos! (Feloldva: 1990)
- Hablicsek L. – Tóth P. P. 2000: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. *Demográfia*, 43. évf. 2000/1. sz. 11–46.
- Hablicsek L. 1991: A népesség korösszetételének átalakulása, a kezelés problémái. *Demográfia*, 1991/1–2. sz. 224–244.
- Hablicsek László 1992: *A magyarországi demográfiai átmenet vizsgálata.* KSH NKI Kutatási Jelentései, 42. sz. Budapest, 1992.
- Hablicsek László 2000: *Demográfiai foratókönyvek, 2000–2050.* KSH NKI kézirat.
- Hablicsek László 2001: *A népességreprodukciónak alakulása a 20–21. században.* KSH NKI Kutatási Jelentései, 68. sz. 80.
- Hagemann, R.P. – Nicoletti, C. 1989: Population ageing: economic effects and some policy implications for financing public pensions. *OECD Economic Studies*, 1989 Spring, 12. sz. 51–88.
- Henry, L. 1965: Réflexions sur les taux de reproduction. *Population*, 1965/1. 53–69. p.
- Józan P. 1994: A halandóság néhány jellegzetessége Magyarországon az 1980-as években. *Demográfia*, XXXIV. 336–350.
- Melegh A. (szerk.) 1999: Körkérdés a népesedésről. *Demográfia*, XLII. évf. 1999/3–4. sz. 194–338.
- Lee, R.–Tukjarpurkar, S. 1997: Death and tax: longer life, consumption, and social security. *Demography*, 1997/1. 67–81.
- Lotka, A. J. 1939: *Théorie Analytique des Associations Biologiques: Deuxième Partie.* Paris, Hermann at Cie, 1939.
- Pressat, R. 1969: *L'analyse démographique. Méthodes, résultats, applications. Deuxième édition entièrement refondue,* P.U.F. 1969. 231., 321.
- Recent demographic developments in Europe.* European Council Publishing, 1999.
- Smith, J.–Kington, R. 1997: Demographic and economic correlates of health in old age. *Demography*, 1997/1. 159–170.
- Szabady E. (szerk.) 1963: *Bevezetés a demográfiába.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Valkovics Emil 2000: *Demográfia I.* Osiris Kiadó, 2001.
- Van de Kaa, D. 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. Vol. 42 (1987), 1–59.

POPULATION REPRODUCTION: PAST AND FUTURE*Summary*

The paper deals with some problems of population reproduction in the 20-21th century Hungary. It demonstrates the long term development of population replacement both in transversal and cohort aspect. The facts related to Hungary are well known: after the demographic transition of the 20th century and in the consequences of it population replacement does not hold out bright prospects for the 21th century, population projections show significant population decrease and permanent ageing.

The reproduction process causing and influencing changes in population size was judged for a long time by the net reproduction rate of Lotka. However, the development of this rate in Hungary seems to be incongruous regarding the real population development and on the basis of this fact it does not look suitable for interpreting contemporary demographic changes and for determining tasks for population policy.

Instead of net reproduction rate L , Henry's reproduction rate of total lifetime that compares the total number of years lived by a given generation with that of years lived by their parents' generation (the lifetime of successive generations) seems to be much more suitable. Though this rate can be estimated for Hungary with difficulties and using strong hypotheses, it is probable that such kind of reproduction was practically realised in the 20th century.

Elaborating the life potential index was inspired by the difficulties of estimating Henry's reproduction rate. Life potential index is the quotient of the (central) life expectancy and the mean age of actual population. Its value on unit level assures the unchanged population size for a long time. This index got low in Hungary in the last 20 years. Its examination shows that even an average increase of two years in central life expectancy could (temporarily) assure the level of threshold. In a longer period the development of demographic cycles must be expected: according to this approach ageing and decreasing mortality can become sides of a process mutually improving each other. Increase of fertility and an immigration surplus can moderate the unfavourable impacts. Therefore Hungary's long term population replacement can be assured only by the joint positive effect of the three components (fertility, mortality, migration).

Table:

I. Replacement level of fertility in Hungary

Calendar year (1); Total Fertility Rate (2); Net reproduction rate (3); TFR resulting $NRR=1$, $(4)=(2)/(3)$

Figures:

I. Number of population by broad age-groups, 1870–2050 (thousand persons)

II. Distribution of population by broad age-groups, 1870–2050 (%)

III. Size of population of birth cohorts by broad age-groups, 1870–2000 (number of years lived in the equal age-groups, thousand years of life)

IV. Share of years lived by the members of the birth cohorts in specific age-groups within total lifetime, 1870–2000 (%)

V. Net reproduction rate in calendar periods in Hungary, 1876–1995 (averages of five years)

VI. Reproduction rate of the number of years lived by consecutive generations in birth cohorts of the period 1876–2001

VII. Life potential index in Hungary, 1881–2001

A HALANDÓSÁG ALAKULÁSA TRIANONTÓL NAPJAINKIG

DARÓCZI ETELKA

A tanulmány célja és az adatok forrása

A tanulmány a halandóság elmúlt 80 év alatt bekövetkezett változásait kíséri nyomon kilenc, egymást nagyjából tízévenként követő időmetszetben. Az elemzés a halandósági tábla mutatóinak, köztük a születéskor várható élettartam és a korszecifikus elhalálozási valószínűségek értékeinek vizsgálatára épül. Célunk a vizsgált részidőszakok hasonló és eltérő halandósági jellemzőinek feltárása. Ezen belül hangsúlyosan szerepel annak bemutatása, hogyan hatott az egyes szubpopulációk (a gyermekek, a felnőttek és az idősek, illetve a férfiak és a nők) halandóságának változása a halandóság országos szintjének alakulására.

A tanulmányban a Pallós Emil (1971) által közreadott, illetve a Központi Statisztikai Hivatal Népesedéssziszatizikai Főosztályán készült keresztmetszeti halandósági táblákat (Halandósági Vizsgálatok 2. Magyarország halandósági táblái XIV, KSH 1989 és Demográfiai Évkönyvek) használjuk.

Módszertani háttér

A halandóság tudományos vizsgálatának demográfiai elveit és matematikai módszereit a XIX. században kiváló tudósok (köztük Fourier, Farr, Becker, Knapp, Zeuner, Lexis, Böckh, Gompertz és Makeham) fektették le. Az elhalálozási valószínűség fogalmának elméleti tisztázását Fourier végezte el, aki 1821-ben, Párizsra vonatkozó tanulmányában már születési évük és elhalálozási évük összevetése alapján csoportosítja az elhunytak sokaságát. Századunk elejére már nemcsak a halandóság tudományos vizsgálatához szükséges igen kifinomult matematikai-statisztikai eszköztár, hanem a népszámlálások és a népmozgalmi adatgyűjtések révén a feldolgozható nyersanyag is rendelkezésre állt. A halandóság korrekt elemzésének nélkülözhetetlen segédeszköze lett a halandósági tábla, amelynek kiinduló pontja az életkor szerinti elhalálozási valószínűségek kiszámítása. Ezt akkor lehet közvetlenül elvégezni, ha az élők száma születési év, a halottaké pedig születési év és korév szerinti csoportosításban áll rendelkezésre (Zeuner-féle elemi összefüggések). Ám ilyen kettős csoportosí-

tásban az anyakönyvi adatszolgáltatás anyagát Magyarországon csak 1940 óta dolgozzák fel.

A halandósági táblák történetének új korszaka hazánkban mégsem ekkor, hanem jóval korábban, a XX. század legelején vette kezdetét, amit Raffmann Jákónak, az Első Magyar Biztosító matematikusának köszönhetünk. Hazánkban Raffmann készített először országos halandósági táblát. Minden korszerű ismeretet bevetett annak érdekében, hogy korrekt eredményeket kapjon. A tábla összeállítása előtt a népszámlálás koradatait analitikus úton kiegyenlítette, hogy a korakkumuláció torzító hatását kiküszöbölje (ismeretes, hogy a népszámláláskor bevallott életkor-adatok a kerek évtizedek körül kimagaslóan gyakoriak). Az elhalálozási valószínűségeket a szükséges adatok hiányában közvetetten, a halálozási gyakoriság és az elhalálozási valószínűség között fennálló matematikai összefüggés alapján számította ki. Módszerét nemzetközileg elismerték, és a hasonló adatok alapján készült táblák közül a legjobbak között említették. Az ő módszerét használta fel Szél Tivadar is az 1920-as és az 1930-as népszámlálások adatainak feldolgozásakor. Raffmann nemcsak jó demográfiai érzékeléssel megáldott kiváló matematikus, hanem társadalmi érzékenységgel is bíró, ráadásul igen szorgalmas ember volt. Az 1900/1901 évekre vonatkozó halandósági táblákat ugyanis nemcsak a Magyar Korona országainak teljes férfi és teljes női népességére állította össze, hanem a *megyékre, a városokra* és a többségében (51–74% illetve 75–100%) *magyar, szlovák, illetve román* lakosú településekre is készített halandósági táblákat, összesen 128-at. Ezeket, amelyekhez a szerző részletes módszertani leírást is adott, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1906-ban tette közzé.

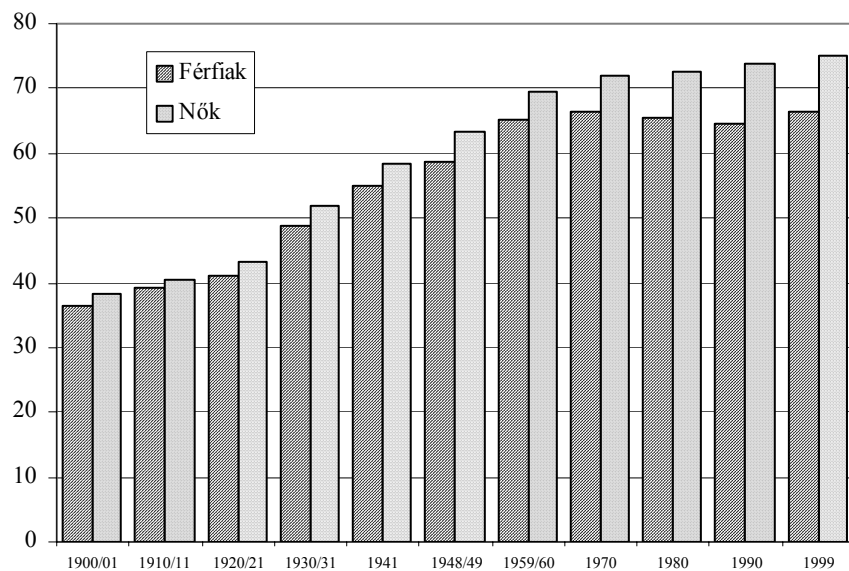
Szükségesnek tartom, hogy erre a fontos momentumra itt kitérjek, mert amikor a magyar demográfia áttért az egy naptári év halálozási adatai alapján készülő – egyszerűbb és elméletileg kevésbé megalapozott – Böckh-féle számítási módra, Raffmann munkássága szinte teljesen feledésbe ment, pedig módszere egészen a hatvanas évekig például szolgált a magyar halandósági táblák elkészítéséhez. Feltehetően az is hozzájárul ehhez, hogy furcsa módon az említett 1906-os kiadvány Raffmannt nem tünteti fel szerzőként, csak az előszó emlékezik meg róla. Nevét sem a katalógusokban, sem a demográfiai tankönyvekben, sőt még a halandósági szakirodalomban sem találjuk, tisztelettel adózva a kivételnek, Pallós Emilnek, aki őszinte elismeréssel írt Raffmannról és igen nagyra értékelte munkáját (Pallós, 1967).

A születéskor várható élettartam alakulása

Az első demográfiai átmenet – amelynek során a magas termékenységet és magas csecsemő- és fiatalkori halandóságot alacsony szintek váltják fel – halandósági összetevőjét jól illusztrálja a várható élettartam XX. századi alakulá-

sa (I. ábra és 1. táblázat). Száz év alatt a férfiak életesélyei 30, a nőké 37 évvel javultak, s ezzel a női népesség átlagos élettartama közel megduplázódott. A trend logisztikus, elnyújtott S alakot mutat. A század eleji lassú haladást a század második harmadában látványos javulás követi. A gyorsulás a húszas években indult, és egészen az ötvenes évekig tartott, ami ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a trianoni békediktátum rendkívül negatív módon befolyásolta volna az életkedvet, s ezáltal az életesélyeket Magyarországon. Az általunk vizsgált keresztmetszeti halandósági adatok legalábbis nem támasztják alá ezt a hipotézist. Az 1920/21 és 1930/31 közötti tíz év alatt a férfiak életesélye 7,7, a nőké 8,7 évvel javult, vagyis az évszázados élettartam-növekedés mintegy egy-negyede jut erre az időszakra. Ezt történelmi rekord, amelyben kétség kívül szerepe volt annak, hogy a tízes évek végén dühöngő spanyol nátha következtében 1920/21-ben az átlagosnál többen, míg a szelekció miatt 1930/31-ben feltehetően az átlagosnál kevesebben haltak meg. Ez azonban alapvetően nem változtat a képen, hiszen a várható élettartam látványos növekedése még több mint harminc éven át folytatódott. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a folyamat lassulása viszonylag alacsony (70 év alatti) várható élettartamnál következett be a nők esetében, a férfiaknál pedig egyértelmű visszaesés tapasztalható az 1960-as évek közepétől a közelmúltig. Ismereteink szerint a halandóság ilyen jelentős emelkedésére háborútól és nagy erejű járványtól mentes időben nem volt példa, így ez esetben negatív történelmi rekordot regisztrálhatunk. Magyarországon tehát a halandóság tekintetében még nem futott ki az első, vagy más szóval még nem vette kezdetét a második demográfiai átmenet, amelyet az időskori halandóság jelentős csökkenése jellemez. Mint azt már korábban (Daróczy, 2000) jeleztük, a megtorpanás, illetve a visszaesés több más kelet-közép-európai sorstárs-országban egy időben zajlott le, ami arra utal, hogy a jelenség rendszer-specifikus, vagyis a szocialista társadalmi berendezkedés kimutathatóan rontotta az életesélyeket. Az 1990-es években tapasztalható kedvező jelek – fordulatról még korai beszélni – is ezt támasztják alá.

I. A születéskor várható élettartam alakulása Magyarországon a XX. században

I. A születéskor várható élettartam alakulása Magyarországon a XX. században

Időszak	A születéskor várható évek száma			Abszolút változás					
				az előző időszakhoz		1900/01-hez képest		1920/21-hez képest	
	Férfiak	Nők	Nő - Férfi	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
1900/01	36,56	38,15	1,59						
1910/11	39,09	40,48	1,39	2,53	2,33	2,53	2,33		
1920/21	41,04	43,12	2,08	1,95	2,64	4,48	4,97		
1930/31	48,70	51,80	3,10	7,66	8,68	12,14	13,65	7,66	8,68
1941	54,95	58,24	3,29	6,25	6,44	18,39	20,09	13,91	15,12
1948/49	58,75	63,24	4,49	3,80	5,00	22,19	25,09	17,71	20,12
1959/60	65,18	69,57	4,39	6,43	6,33	28,62	31,42	24,14	26,45
1960	65,89	70,10	4,21						
1970	66,31	72,08	5,77	0,42	1,98	29,75	33,93	25,27	28,96
1980	65,45	72,70	7,25	-0,86	0,62	28,89	34,55	24,41	29,58
1990	64,50	73,71	9,21	-0,95	1,01	27,94	35,56	23,46	30,59
1999	66,32	75,13	8,81	1,82	1,42	29,76	36,98	25,28	32,01

Forrás: Saját számítások Pallós (1971), KSH (1989) és Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

A várható élettartam alakulásának egyik sajátos vonása a nemek közötti különbségek növekedése. 1920/21-ben a nők életkilátásai csupán két évvel voltak jobbak a férfiakénál, annyival, amennyit biológiai (genetikai) tényezőknek szokás tulajdonítani. A nők életesélyei azonban csaknem minden rákövetkező időszakban nagyobb mértékben javultak, mint a férfiaké. Kivételt az ötvenes és a kilencvenes évek jelentenek. Az 1950-es évek esetében megkockáztatható az a feltételezés, hogy a szigorú abortusz-tilalom következményeit (illegális magzatelhajtás, nem kívánt terhesség, gyakoribb szülés, családi konfliktusok stb.) láthatjuk, míg az 1990-es évek halandóságának alakulásában egyfajta 'helyreállítási periódust', illetve a korábbi rendkívül magas férfi halandóság szelekciós hatását véljük felfedezni.

Amikor a férfiak életesélyei javultak, a nemek közötti különbség mérsékelten nőtt, vagy esetleg csökkent (az utóbbira példa az elmúlt évtized). Az 1960-as és az 1970-es években viszont másfél–másfél évvel, 1980 és 1990 között pedig két évvel, több mint kilenc évre (újabb történelmi rekord) nőtt a nők és a férfiak születéskor várható élettartama közötti különbség. Következményei az egyén és a társadalom számára is súlyosak (elmagányosodás, az egyszemélyes háztartás fenntartásának többlet-költségei, az ápolási, gondozási kötelezettségek növekedése stb.), ezért is örvendetes a legutóbbi években bekövetkezett kedvező változás.

Korspecifikus elhalálozási valószínűségek

A születéskor várható élettartam a korévenként ($x = 0$ -tól 100 év) számított elhalálozási valószínűségekből ($q_x = q_0, q_1, \dots, q_{99}, q_{100}$) tevődik össze. Vizsgálatuk részletes és beható képet nyújt a halandóság alakulásáról. Fontosnak tartjuk ezért alaposan, külön-külön szemügyre venni a vizsgált évek koréves q_x görbéjét (II–X. ábra). A véletlenszerű ingadozásokat mérsékli, hogy nem a nyers, hanem a kiegyenlített q_x értékeket használjuk.¹

A férfiak és a nők halandóságának egybevetése – a másik fontos elemzési szempont – érdekében együtt ábrázoljuk a két nem korspecifikus elhalálozási valószínűségeit. A grafikus szemléltetés, a vizuális összehasonlítás kiegészítésképpen kiemelünk és táblázatba foglalunk néhány jellegzetes életkort és az azoknak megfelelő halandósági értéket, illetve néhány kritikus halandósági értéket és az azoknak megfelelő életkort. Ezek a 0 éves, a gyermekkori minimális és a fiatalkori maximális halandóság értéke, illetve az ezekhez tartozó életkorok, továbbá a 0 évesnek megfelelő szintű felnőttkori halandóság, illetve a nemek közötti legnagyobb és legkisebb halandósági különbségek életkorai (2–4. táblázat).

¹ A kiegyenlítés módját lásd az adatok forrásánál: Pallós (1971), KSH 1989 és Demográfiai Évkönyvek.

Mint korábban említettük, a születéskor várható élettartam 1920/21 és 1930/31 között nőtt a legnagyobb mértékben. A javulás életkori eloszlása viszonylag kiegyensúlyozott képet mutat, a görbék jellege alapvetően nem módosul (II. és III. ábra). Bár a 12 évesnél fiatalabb gyermekek túlélési esélyei javultak a legnagyobb mértékben (feltűnő az 1930/31-es qx görbe kisgyermekkoron kiöblösödése), minden egyes felnőtt életkorra, sőt, valamelyest az idős életkorokra is jellemző a halandóság csökkenése. A férfiak és a nők halandósága közötti eltérés a demográfiai átmenet korai szakaszának (viszonylag magas termékenység, gyakori gyermekágyi szövődmények) jellemzőit mutatja: a fiatal lányok és asszonyok halandósága eléri, vagy meghaladja a férfiakét. A női halandóság szintje csak a termékeny életkor vége felé, a 35. életév után marad tartósan – de igen kis távolságot tartva – a férfiaké alatt.

Az 1930-as években a korábbiakhoz hasonló változásoknak vagyunk tanúi. A korszpecifikus elhalálozási valószínűségek szinte minden életkorra kiterjedő csökkenése eredményeképp folytatódik a születéskor várható élettartam jelentős növekedése. Az életesélyek ebben az időszakban is a legfiatalabb életkorokban javulnak a legnagyobb mértékben, az 1941-es halandósági görbe kisgyermekkoron értékeinél igen nagy kiöblösödést találunk (IV. ábra). A férfiak és a nők halandósági differenciáiban történt változás drámainak semmiképp nem nevezhető, de jelzés értékű: a női halandóság erőteljesebb csökkenése hatására a gyermek- illetve korai termékeny életkorokban eltűnik a lányok-asszonyok többlet-halandósága. Ebben a termékenység csökkenése és az anya- és csecsemővédelem hálózatának kiépítése is szerepet játszott. A nők szerzett előnye azonban még igen csekély.

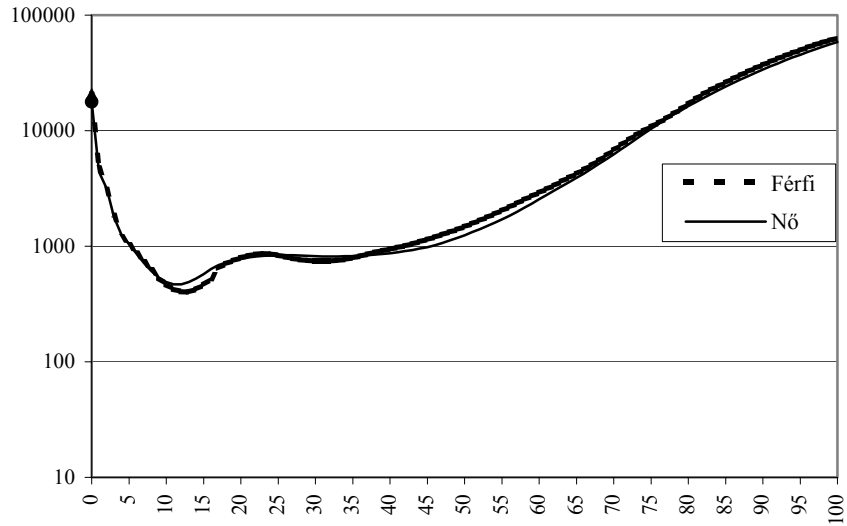
Az 1941 és 1948/49 közötti élettartam-növekedés lényegesen elmarad a megelőző két évtizedben tapasztalt értéktől. A második világháború borzalmainak és a halandóság későbbi alakulását tekintetbe véve mégis nagyon jelentős az elért eredmény. Új vonás, hogy a férfiak és a nők 1948/49-es halandósági görbéje (V. ábra) a 18 éves kor körül végérvényesen elválik egymástól. Ez egyrészt annak a következménye, hogy a nőknél a termékeny életkor minden egyes évében jelentősen csökkent a halandóság, másrészt annak, hogy a férfiaknál csak a 30 éven aluliak körében mutatható ki bármilyen javulás 1941 és 1948/49 között. Ez utóbbit a háború utóhatásának tulajdonítjuk.

A nevezetes ötvenes évek a halandóság szempontjából kifejezetten sikeres évtizednek számítanak, főképp a férfiak szempontjából. 1956 traumájának, illetve – a kivándorlás szelektív jellegéből adódóan – a tömeges disszidálás miatti esetleges 'életerő-vesztés'-nek a negatív hatása az 1959/60-as év halandóságában nem mutatható ki. Ismét azt tapasztaljuk, hogy – bár a gyermekkoron, s különösen a csecsemőkoron életesélyek nőttek a legnagyobb mértékben – a javulás a 60 éves életkorig minden életkorra kiterjed. A leánygyermekek kilátásai a fiúkénál is jobban javulnak, ennek következtében a két nem halandósági görbéjének elválása egészen korai kisgyermekkorra (3 év) tevődik át (VI. ábra).

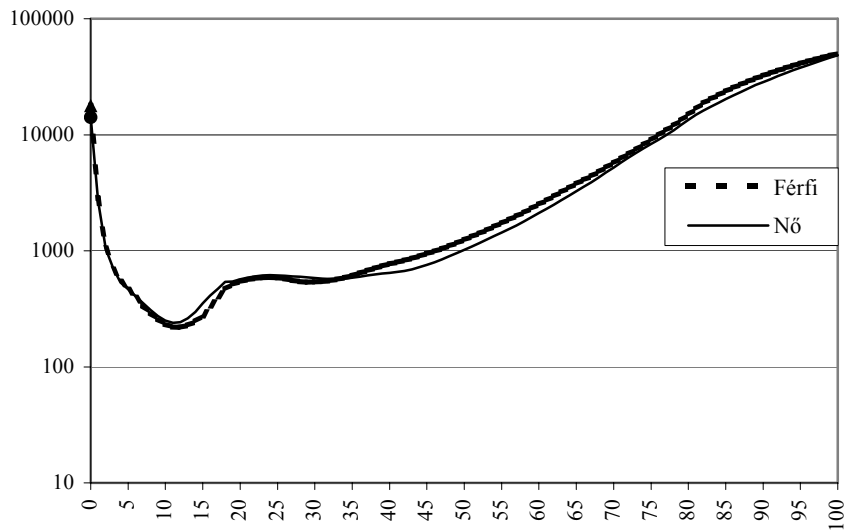
Mint ismeretes, Magyarországon az 1960-as évek közepén a nők halandóságának javulása lelassult, a férfiaké pedig romlani kezdett. Az 1959/60-as és az 1970-es születéskor várható élettartamok között azonban még némi növekedés mutatható ki, ami egyrészt az évtized első éveiben szerzett előnynek, másrészt a kisgyermek-halandóság további csökkenésének eredménye. A 40–50 év közötti férfiak halandósága emelkedik, és gyakorlatilag minden életkorban nő a két nem továbbélési esélyei közötti különbség (VII. ábra).

A következő két évtizedben folytatódik a gyermekkori életesélyek javulása, de folytatódnak a kedvezőtlen folyamatok is, sőt, egyre szélesebb életkori intervallumokra terjednek ki (VIII. és IX. ábra). A javulás következtében 1990-re igen alacsony és egymáshoz közelálló szintre süllyed a 15 éven aluli fiúk és leányok halandósága. A felnőtt férfiak és nők életkilátásai ugyanakkor minden korábbinál távolabbra kerülnek egymástól. A fiúk családi szocializációja sikeresnek, függetlenedésük a szülői háztól, családalapítási törekvéseik, illetve társadalmi útkeresésük nehézségekkal telinek tűnik.

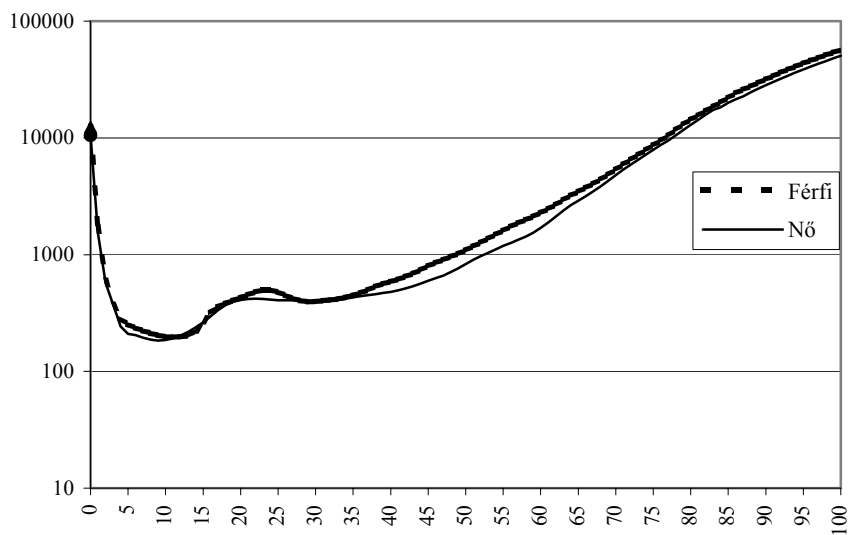
Az 1999-es év halandósága (X. ábra) hű tükrözi a megváltozott viszonyoknak. A születéskor várható átlagos élettartam 1990-hez képest némi növekedést mutat. Mind a fiú-, mind a leánycsecsemők elhalálozási valószínűsége a nemzetközi összehasonlításban osztályköz-határnak kezelt 1% alá süllyed. A férfiak életkilátásai jobban javulnak, mint a nőké. A két év q_x görbéinek összevetése ugyanakkor rávilágít arra az egyáltalán nem meglepő tényre, hogy 1990-hez képest kizárólag a 40 év alatti népesség halandósága csökkent, az idősebbeké változatlan maradt, vagy hajszálnyit növekedett (például a negyvenes éveikben járó férfiaké). A megváltozott viszonyok előnyeit leginkább a 18–30 év közöttiek élvezik. Mivel ebben a korcsoportban találjuk a férfiak és a nők elhalálozási valószínűsége közötti legnagyobb különbséget, a fiatal férfiak lényegesen javuló életkilátásai járultak leginkább hozzá ahhoz, hogy valamelyest csökkent a férfiak és a nők születéskor várható élettartama közötti különbség.

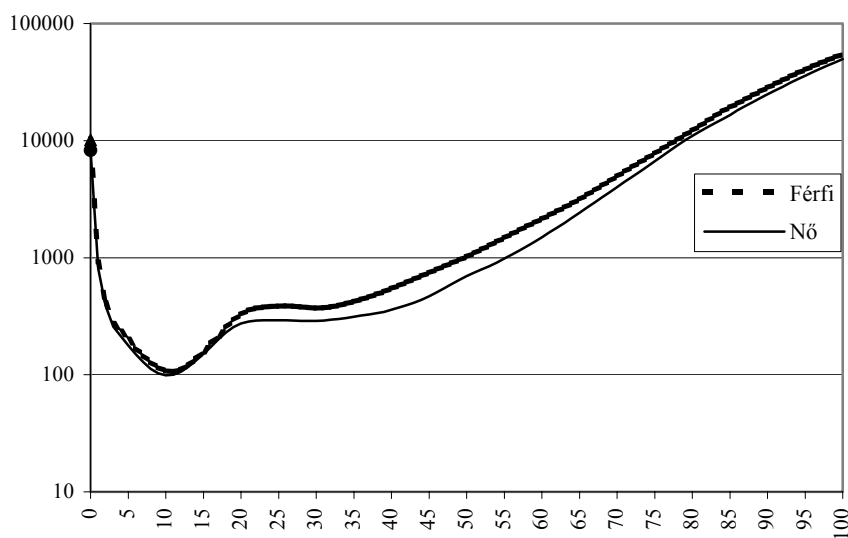
II. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1920/21

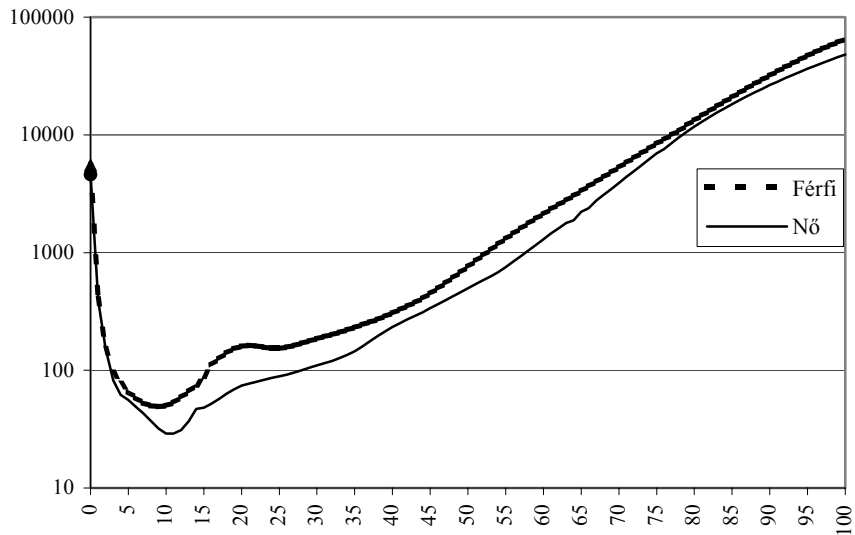
III. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1930/31

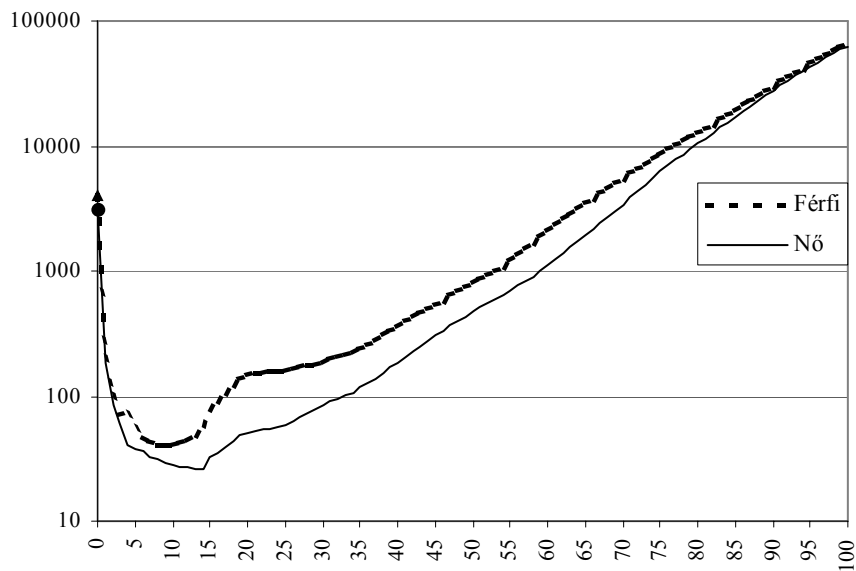
IV. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1941

V. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1948/49

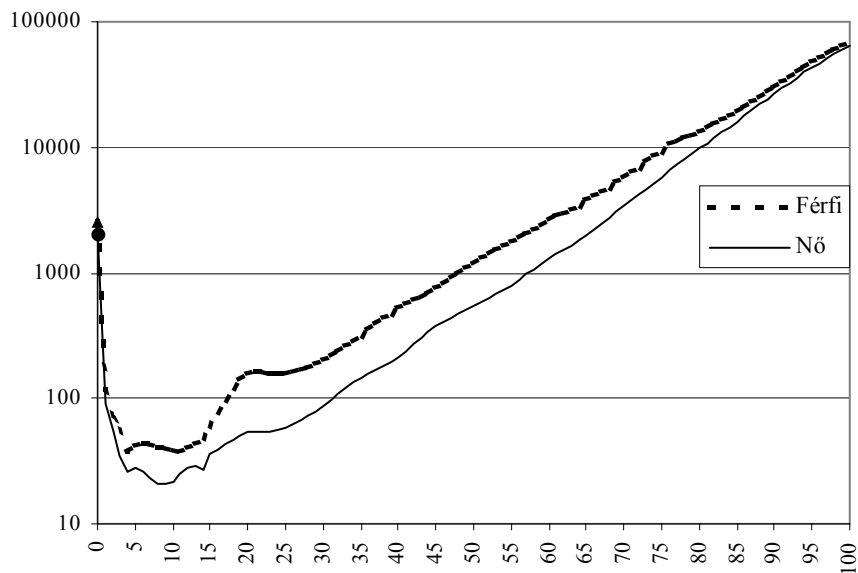

VI. A férfi és a női népesség elhalálási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1959/60

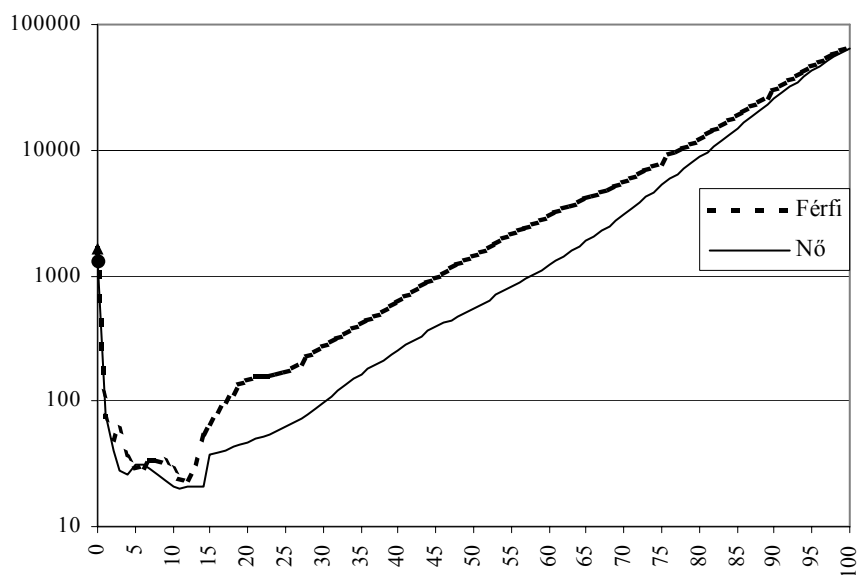

VII. A férfi és a női népesség elhalálási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1970

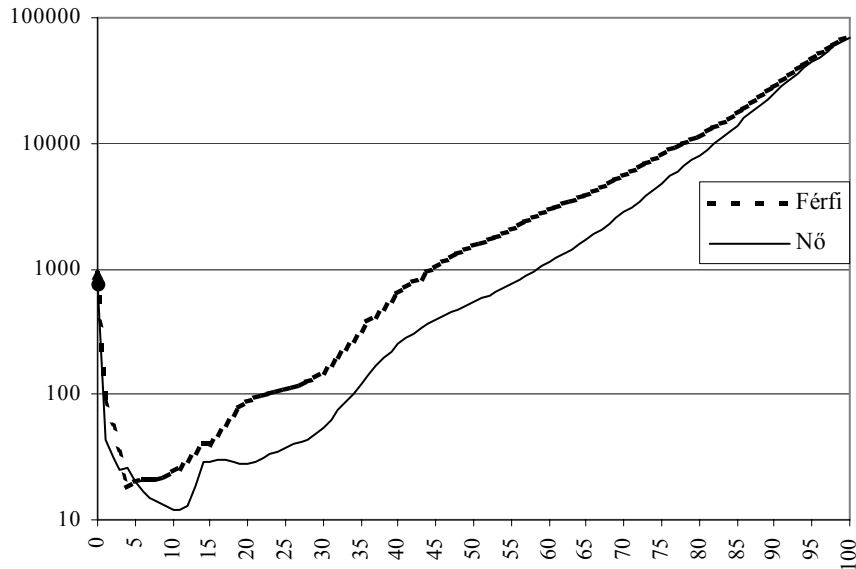

VIII. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1980

IX. A férfi és a női népesség elhalálozási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1990

X. A férfi és a női népesség elhalálási valószínűségei életkoronként (x100000) Magyarországon, 1999

A férfi és női q_x görbék néhány kiemelt jellemzőjének 1920/21 és 1999 közötti alakulását áttekintve a következő megállapításokat tehetjük:

Mind a fiú-, mind a leánycsecsemők elhalálási valószínűsége² töretlenül és exponenciálisan csökkent a vizsgált időszakban (2. és 3. táblázat, második oszlop). Ebben a tekintetben tehát nem találunk éles korszakhatárokat, de kiemelkedőnek mondható a harmincas és az ötvenes években bekövetkezett javulás. Az egy éven aluliak elhalálási valószínűsége 1999-ben a fiúknál 9,3 ezreléket, a lányoké 7,5 ezreléket ért el, nyolc évtized alatt a kiinduló érték 4%-ára süllyedt. Mindvégig megmaradt azonban a 20–25 százalékos különbség a fiúk rovására. A legfejlettebb országokban 1–4 ezrelék közötti a csecsemőhalandóság, amelyet a hazai értékek lényegesen felülmúlnak, tehát itt is vannak még tartalékok, de ezeket egyre nehezebb lesz kiaknázni.

Hasonlóan látványos a gyermekkori minimális halandóság exponenciális csökkenése, főképp a lányoknál (2. és 3. táblázat 6. oszlop). A lányok minimuma az időszak elején még hasonló volt a fiúkéhoz, 1959/60-ra azonban azo-

² A csecsemőhalandóság mutatója egy adott naptári évben meghalt 0 évesek számát az ugyanazon évben születettek számához viszonyítja, míg a 0 évesek elhalálási valószínűségének kiszámításakor a nevezőben a naptári időszak elején (Böckh módszer), illetve a naptári időszak közepén (két időszak adatai alapján, Becker–Zeuner módszer) élő 0 évesek száma szerepel. Az ugyanarra az időszakra számított csecsemőhalandóság és a 0 éves elhalálási valószínűség között abban az esetben mutatkozik lényeges különbség, ha az egymásra következő időszakokban számottevően változik a születések száma.

kének csaknem a felére süllyedt. Ez mintegy előrevetíti azt a fordulatot, amely a két nem halandósági görbéjének jellemzőiben az ötvenes években bekövetkezett. 1999-ben a gyermekkori minimumok már oly alacsonyok (0,1–0,2 ezrelék), hogy a 8–11 éves gyermekek életésélyeinek esetleges további javulása nem fogja érezhetően emelni a várható élettartamot.

A negyven–ötven évesnél idősebb felnőtteknek a fentiekől lényegesen szerényebb mértékben csökkenő halandóságát érzékelteti közvetetten azoknak az életkoroknak az idősora (2. és 3. táblázat, 3. oszlop), amelyekben a halandóság a legjobban megközelítette a csecsemők halandóságát. 1948/49-ig ez az életkor 75 évnél magasabb volt a férfiaknál és a nőknél is, a magas csecsemőhalandóság miatt. A háború előtt azonban kiegyensúlyozottabb volt a korszpecifikus halandósági értékek csökkenése. Bár a 0 évesek életésélyei a háború előtt is látványosan javultak, a csecsemőkéhez hasonló esendőség életkora 1920/21 és 1948/49 között a férfiaknál mindössze négy, a nőknél pedig csak 5 évvel (82-ről 78-ra, illetve 81-ről 76-ra) esett vissza. A következő 30 évben a csökkenés 18, illetve 11 év, 1980 és 1999 között pedig további 16, illetve 10 év volt. 1999-ben a javában aktív korú 44 (!) éves férfiak és az 55 éves nők elhalálozási kockázata (esendősége) már eléri a csecsemőkét. Ez talán mindennél világosabban rámutat arra, hol vannak a legnagyobb tartalékok és a legsürgetőbb a teendők az életésélyek javítása terén.

2. A férfi népesség halandósági tábláinak néhány jellegzetes értéke

	q_0	$q_0 \sim q_x$ -hez tartozó		Gyermekkori min. q_x -hez tartozó		Fiatalkori max. q_x -hez tartozó	
		x	q_x	x	q_x	x	q_x
1920/21	0,20719	82	0,20679	13	0,00402	23	0,00862
1930/31	0,17909	82	0,18680	12	0,00219	24	0,00591
1941	0,12537	79	0,13007	11	0,00197	24	0,00499
1948/49	0,10262	78	0,10138	11	0,00106	26	0,00387
1959/60	0,05583	71	0,05795	9	0,00049	21	0,00163
1970	0,04006	66	0,03835	8–10	0,00041	nincs	
1980	0,02563	60	0,02600	11	0,00038	21–22	0,00161
1990	0,01647	52	0,01662	12	0,00023	nincs	
1999	0,00927	44	0,00945	4	0,00018	nincs	

Forrás: Saját számítások Pallós (1971), KSH (1989) és Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

3. A női népesség halandósági tábláinak néhány jellegzetes értéke

	q_0	$q_0 \sim q_x$ -hez tartozó		Gyermekkor min. q_x -hez tartozó		Fiatalok max. q_x -hez tartozó	
		x	q_x	x	q_x	x	q_x
1920/21	0,17740	81	0,17692	11	0,00467	25–27	0,00835
1930/31	0,14154	80	0,14889	12	0,00219	24	0,00591
1941	0,10485	77	0,10451	9	0,00184	22	0,00420
1948/49	0,08290	76	0,08464	10	0,00099	23–26	0,00292
1959/60	0,04595	69	0,04797	10–11	0,00029	nincs	
1970	0,03130	69	0,02874	13–14	0,00026	nincs	
1980	0,02018	65	0,01999	8–9	0,00021	nincs	
1990	0,01318	61	0,01318	11	0,00020	nincs	
1999	0,00749	55	0,00757	10–11	0,00012	16–17	0,00030

Forrás: Saját számítások Pallós (1971), KSH (1989) és Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

Az elhalálozási valószínűség fiatalok lokális maximuma, a q_x görbék 20–25 közötti életkorra jellemző 'púpja' 1941-ig nagyjából ugyanolyan nagy volt, és jelentősen, egymással közel párhuzamosan fogyott a nőknél és a férfiaknál. A női lokális maximum alakulásának a még viszonylag magas, de már csökkenő termékenységgel való kapcsolatát támasztja alá, hogy a lokális maximum életkora az időszak eleji 25–27 évről 1941-re 22 évre süllyedt, párhuzamosan a fiatalabb életkorra tolódó házasságkötéssel és gyermek-áldással. A férfiaknál a fiatalok legmagasabb halandóság életkora ekkor még nem, 1959/60-ra azonban jelentősen, 21 évre csökken. Az ötvenes évektől tartó időszak legjellemzőbb vonása mégsem ez, hanem az, hogy gyakorlatilag mindkét nemnél eltűnik a lokális maximum, a csúcs helyett 'kényelmes' platót találunk. 1999-ben a nők esetében feltűnik ugyan egy jelentéktelen púpocska, de ez a 16–17 éves életkorra esik, amelynek okát a családi vagy iskolai szocializáció hiányosságaiban, a párkapcsolat vagy a pályaválasztás gondjaiban, esetleg másutt, de semmiképp nem a gyermekáldással összefüggésben érdemes keresni.

Az alábbiakban a férfi többlethalandóság alakulását vesszük szemügyre. Azt vizsgáljuk, hogy 0-tól a 65 éves életkorig bezárólag mely életkorokban volt a legnagyobb és a legkisebb a két nem életéselye közötti különbség, és ez hogyan változott Trianon óta. Mivel az elhalálozási valószínűségek életkoronként nagyságrendekkel eltérnek egymástól, nem az abszolút, hanem a relatív különbséggel számolunk, a férfiak halandóságát a nők halandóságának százalékában ($Fq_x/Nq_x \cdot 100$) adjuk meg (4. táblázat).

4. A férfi és női korszpecifikus elhalálozási valószínűségek hányadosának (Fq_x/Nq_x) legnagyobb és legkisebb értékei és a megadott alsó határ feletti, illetve felső határ alatti értékekhez tartozó korévek ($x = 0 \dots 65$)

	Legnagyobb Fq_x/Nq_x , %	Alsó határ		Legkisebb Fq_x/Nq_x , %	Felső határ	
		%	feletti értéket mutató korévek		%	alatti értéket mutató korévek
1920/21	119	118	48–57	80	100	2; 4–5; 9–18
1930/31	127	120	0; 41–56	78	100	3; 5–33
1941	139	130	44–61	93	100	3; 12–14; 29
1948/49	158	150	40–48	103	110	2–4; 11–17
1959/60	222	210	16–21	101	110	1–2
1970	289	280	19–24	114	120	1–4
1980	293	280	20–23	127	140	0–2
1990	315	300	19–22	94	100	1; 5–6
1999	321	300	20–23	69	100	4–5

Forrás: Saját számítások Pallós (1971), KSH (1989) és Demográfiai Évkönyvek adatai alapján.

A táblázat világosan rámutat arra, hogy nem csupán a két nem születéskor várható élettartamának hossza változott egymástól eltérően, hanem egész más-képp alakult a korszpecifikus elhalálozási valószínűségek görbéjének alakja, a halandóság életkori eloszlása, vagy mintája. A különbségek amplitúdója a többszörösére nőtt. 1941-ig a 0 és 65 év közötti férfi korszpecifikus halandóság legfeljebb 40%-kal múlta felül a megfelelő női értéket, illetve 'csak' 20%-kal maradt el attól. 1959/60-ra a maximális távolság hirtelen több, mint kétszeresre (222%), 1970-re közel háromszorosra (289%) emelkedett, és azóta sem csökkent.

A legkisebb Fq_x/Nq_x hányadosok egyenetlenül változtak. 1941-ig még találunk olyan életkorokat, amelyekben a nők halandósága nagyobb volt, mint a férfiaké. Ezek között rendre a kisgyermekkor éveire (2–5), valamint a szülőképes életszakasz legalább egy-két évére bukkanunk. Az 1930/31-es időszak ebből a szempontból egészen rendkívülinek mondható, mivel a nők halandósága a kisgyermekkortól egészen a 33 évesekig bezárólag magasabb volt, mint a férfiaké.

1948/49-ben, 1959/60-ban, 1970-ben és 1980-ban már egyetlen olyan életkor sem akad, amelyben a férfi halandóság ne lenne nagyobb, mint a női. A különbség a nők javára egyre nő. 1990-től látszólag fordul a kocka, egyes életkorokban a női halandóság ismét a férfiaké fölé emelkedik. Itt azonban óvatosan kell fogalmaznunk, mert a 'nagy' különbség jellemzően a 4–6 éves korban jelentkezik, s ezekben az években és életkorokban az elhalálozás kockázata már

elég kicsi ahhoz, hogy véletlenszerű eltérések nagy relatív különbséget mutassanak.

A táblázat meglepő és sokat mondó oszlopa a negyedik, amelyben azok a korévek szerepelnek, amelyekben kivétel nélkül igen nagy – az adott időszakban jellemzőnek mondható, magasan megszabott alsó határ feletti – a férfiak többlethalandósága. A legnagyobb férfi többlethalandóság 1948/49-ig jellemzően a termékeny életkor feletti években, míg 1959/60-tól kivétel nélkül minden egyes időszakban a 20. életév körüli években jelentkezik. Ez valódi váltás, sőt fordulat a két nem halandósági mintájának egymáshoz való viszonyában. Végül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a 20 év körüli férfiak halandósága már a háromszorosa hölgy-kortársaikénak. Ez a különbség nagyobb, mint bármely későbbi életkorban. Igaz, a húszévesek halandósága egyrészt jóval alacsonyabb, másrészt erőteljesebben csökkent, mint a negyven–ötven éveseké, de a két nem közötti drámai és nem csökkenő különbség ebben az életkorban nagyobb figyelmet érdemelne.

Következtetések

A halandóság Magyarországon Trianontól napjainkig viharos átalakuláson ment keresztül. Ebben nemcsak a járványoknak, a válságoknak, illetve a háborúknak volt szerepe, hanem annak a modernizációs folyamatnak is, amely a népesség demográfiai magatartását megváltoztatta, a termékenység és a halandóság szintjét egyaránt csökkentette. Az első demográfiai átmenetként ismert átalakulás folyamata a halandóság tekintetében Magyarországon (és több volt szocialista országban) megrekedt. Ez egyrészt a magasabb aktív életkorok halandóságának emelkedésében (amely inkább a férfiakat sújtotta, de a nőket sem kímélte), másrészt a férfiak és a nők halandóságának egymástól erősen eltérő alakulásában ragadható meg.

A férfi és a női halandósági táblák két fontos mutatója – a születéskor várható átlagos élettartam és a korszpecifikus elhalálozási valószínűségek – tekintetében a vizsgált időszak durván három periódusra osztható. Az első a második világháború előtti éveket foglalja magában, amikor a halandóság jelentősen és viszonylag kiegyensúlyozottan csökkent mindkét nem és minden életkor vonatkozásában. A második periódus a szocializmus időszaka, amelynek pozitívuma a csecsemő-, gyermek- és fiatalkori halandóság további erőteljes csökkenése, a fiatalkori halandósági maximumok ellaposodása, a női halandóság bizonyos életkorokban illetve időszakokban látványos javulása. Ugyanakkor erre az időszakra esik a férfi halandóság drámai emelkedése, aminek következtében a két nem halandósága között hatalmas szakadék alakult ki. Az 1990-es éveket nemcsak azért jelölöm egy új halandósági szakasz kezdetének, mert bizonyos korábbi kedvezőtlen folyamatok lelassultak, illetve megálltak, hanem azért, mert

bár egyes életkorokban nőtt, a teljes életszakaszra vonatkozóan csökkent a férfiak és a nők halandósága közötti különbség, és egy ilyen váltás – legalábbis a korábbi időszakok tanúsága szerint – fordulatot jelez előre.

IRODALOM

- [Raffmann Jákó] (1906): *A Magyar Korona Országainak Halandósági táblázata. Az 1900. évi népszámlálási és az 1901. évi népmozgalmi adatok alapján.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Acsádi Gy. (1967) Történeti magyar halandósági tábla konstrukciók. In *Centenáriumi Statisztikai Ülésszak. V. Statisztikatörténeti vándorülés.* Gödöllő, 1967. május 23–25.
- Acsádi, Gy.–Nemeskéri, J. (1970): *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest, Akadémiai.
- Altenburger Gy. (1941): *Amit a biztosítás matematikájáról mindenkinek jó tudnia.* 2. kiad. Budapest, Pallas ny.
- Barsy Gy.–Pallós E. (1959): A magyar halandóság a századforduló óta; az 1955. évi halandósági tábla. *Demográfia.*
- Becker, Karl (1874): *Zur Berechnung von Sterbetafeln an die Bevölkerungstatistik zu stellende Anforderungen.* Berlin, Koebke.
- Boeckh, R. (1884): *Bewegung der Bevölkerung der Stadt Berlin in den Jahren 1869 bis 1878.*
- Compton, P.A. (1990): Excess Male Mortality in Eastern Europe: a Spatial Perspective. *Espace, Populations, Sociétés* 3: 479–492.
- Daróczi, E. (1990): Urban/Rural Surmortality in Hungary. In: *Espace, Populations, Sociétés* 3: 493–499.
- Daróczi E. (1994): *A halandóság területi eltérései Magyarországon.* Kandidátusi értekezés. Budapest. 156 oldal és 27 térkép.
- Daróczi E. (2000): Az idősek halandósága Magyarországon, 1954–1999. In: Daróczi E.–Spéder Zs. (szerk.): *A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon.* Budapest, KSH NKI, Kutatási Jelentések 64, 2000/3: 131–151.
- Farr, William (1975, az 1885-ös szöveg [Offices of the Sanitary Institute, London] szöveg hasonmás kiadása): *Vital statistics : a memorial volume of selections from the reports and writings of William Farr.* Metuchen. Scarecrow, 1975.
- Fourier, Jean Baptiste Joseph (1826–1844): *Recherches statistiques sur la ville de Paris et le département de la Seine; recueil de tableaux dressés et réunis d'après les ordres de M. le Comte de Chabrol, etc.* Vols. 1–5. Paris.
- Gompertz, Benjamin (1995, az 1825-ös szöveg hasonmás kiadása): On the nature of the function expressive of the law of human mortality. *History of actuarial science*, London: W. Pickering & Chatto, vol. 2, pp. 119–191.
- Graunt, J. (1662): Natural and Political Observations Made upon the Bills of Mortality. Represented with an introduction by Laslett, P. In *The Earliest Classics: Pioneers of Demography.* Farnborough, Hants. Gregg International.
- Graunt, John (1759): Natural and Political Observations on the Bills of Mortality. Repr. of the 6. ed. 1676. London. In: Birch, T.: *A collection of yearly bills of mortality.* Bd. 1.
- Halley, E. (1693): An Estimate of the Degrees of Mortality of Mankind Drawn from Curious Tables of the Birth and Funerals at the City of Breslaw. Philosophical Transactions of the Royal Society of London 17, 596–610. Extracts reprinted In Smith, D.–Keyfitz, N. (szerk.) *Mathematical Demography: Selected Papers.* Berlin and New York, Springer Verlag: 21–26.

- Hutás I. (1983): A halandóság befolyásolásának lehetősége. In Kulcsár K. (szerk.): *A népesedés és a népesedéspolitiká*. Budapest, Kossuth.
- Józan P. (1981): *A halandóság alakulásának néhány jellegzetessége az 1970-es években Magyarországon*. Szolgálati használatra! (Nyilvános használatra átminősítve: 1991). Budapest, KSH.
- Józan P. (1988): *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1945–1985*. Halandósági vizsgálatok 5/I. Budapest, KSH.
- Józan P. (1993): *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980–1991*. Budapest, KSH.
- Juvancz I. (1939) A magyar néphalandóság 1920-ban és 1930-ban. *Magyar Biztosítástudományi Szemle* IV. 2.
- Klinger A. (1969): Magyarország népesedési helyzete az 1960-as években I-II. *Statisztikai Szemle*: 1067–1096, 1171–1186.
- Klinger A. (1979): A halandóság társadalmi összefüggései. In *Egészség és társadalom*. Budapest, MSZT–TIT.
- Klinger A. (1991): Magyarország népesedési helyzete Európában. *Demográfia* 1-2: 18–59.
- Klinger A. (1992): Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. *Statisztikai Szemle* 70, 4-5: 325–348.
- Knapp, Georg Friedrich (1874): *Theorie des Bevölkerungs-Wechsels : Abhandlungen zur angewandten Mathematik*. Braunschweig, 140 p.
- KSH (1989) *Magyarország halandósági táblái XVI. Halandósági vizsgálatok 2*. Budapest, KSH.
- Laky D. (1927) *Csonka-Magyarország tuberkulózis halandósága az 1920–23 években*. A "Népegészségügy" kiadványa, Budapest.
- Lexis, W. (1877): *Zur Theorie der Massenerscheinungen in der menschlichen Gesellschaft*. Freiburg i.Br.
- Losonczi Á. (1987): Betegség és társadalmi ártalom. *Magyar Tudomány* 9.
- Losonczi Á. (1989): *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít...* Budapest, KJK.
- Lotka, A.J. (1925): *Elements of Physical Biology*. Baltimore, Williams and Wilkins.
- Makeham, William Matthew (1995, az 1867-es szöveg hasonmás kiadása): On the law of mortality. *History of actuarial science*, London: W. Pickering & Chatto, vol. 8, 73–108.
- Marton Z. (1975): A halandóság alakulása, halálokok. *Demográfia* 18: 223–241.
- Okólski, M. (1993): East–West mortality differentials. In: Blum, A.–Rallu, J.-L. (szerk.): *European Population Vol. 2. Demographic Dynamics*. Éditions John Libbey Eurotext. Congresses & Colloquia: 165–190.
- Pallós E. (1962) *Magyarország falusi és városi népességének halandósági viszonyai az 1959/60-as években*. Nemzetközi Demográfiai Symposium. Budapest.
- Pallós E. (1967) A magyar halandósági táblák történetéhez. In *Centenáriumi Statisztikai Ülésszak. V. Statisztikatörténeti vándorülés*. Gödöllő, 1967. május 23–25.
- Pallós E. (1971) *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet közleményei 34, Budapest, 1971/2.
- Pollard, J.H. (1982): Morbidity and Longevity. In Ross, John A. (szerk.) *International Encyclopedia of Population*. New York, London, The Free Press: 452–459.
- Pollard, J.H. (1982): The Expectation of Life and its Relationship to Mortality. *Journal of the Institute of Actuaries* 190: 225–240.
- Pollard, J.H. (1985): *Mortality, Expectation of Life and the Hungarian Experience*. Kézirat.
- Pressat, R. (1967): *Pratique de la démographie*. Paris, Trente sujets d'analyse.
- Pressat, R. (1972?): *Demographic Analysis*. London, Edward Arnold.
- Pressat, R. (1977): Pour une vision unifiée des méthodes de l'analyse démographique. *Population* 32, Numéro spécial: 35–50.

- Pressat, R. (1985): *The Dictionary of Demography*. Ed. by Wilson, Ch. Blackwell Reference. Basil Blackwell.
- Preston, S.H. (1976): A halandóság és a gazdasági fejlettség szintje közötti változó kapcsolat. *Demográfia* 2–3: 228–255.
- Puder S. (1927) A magyarországi rákstatistikáról. *Népegészségügy*, május 1.
- Rédei J. (1959): A halandóság alakulása Magyarországon. *Demográfia* 2: 74–100.
- Rédei J. (1960): *A születések és a halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon*. Budapest, KJK.
- Schneller K. (1929a) Halandóságunk nemzetközi viszonylatban. *Magyar Statisztikai Szemle* VII. 8.
- Schneller K. (1929b) *Miskolcz halálozási hányadosának átértékelése*. Miskolci Jogászelet Könyvtára 52. Miskocz, Standhaft József Könyvnyomdai Műintézete.
- Schneller K. (1937) Az európai halandóság újabb javulásának mérlege. In: Schneller Károly: *Demológiai tanulmányok*, Miskolc, Ludvig István Könyvnyomdája: 32–59.
- Süssmilch, J.P. (1756): *Die göttliche Ordnung in der Veränderungen des menschlichen Geschlechts, besonders im Tode. Durch einige neue Beweisthümer bestätigt und gegen des ... Herrn von Justi Erinnerungen und Muthmassungen in zweien Sendschreiber an selbigen gerettet*. Berlin.
- Süssmilch, J.P. (1761–76): *Die göttliche Ordnung in der Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben*. Th. 1–3. Berlin.
- Szabady E. (szerk.) (1964): *Bevezetés a demográfiába*. Budapest, KJK.
- Szél T. (1930) Magyarország halandósági táblái. *Magyar Statisztikai Szemle* VIII. 3.
- Tamássy J. (1967). Adalékok a halandósági táblák történetéhez. In *Centenáriumi Statisztikai Ülésszak. V. Statisztikatörténeti vándorulás*. Gödöllő, 1967. május 23–25.
- Valkovics E. (1980): *A demográfiai elemzés elvei és módszerei I–II. rész*. Budapest, KSH NKI. Kézirat.
- Valkovics E. (1982): *A demográfiai átmenet elemzésének néhány új gyakorlati nehézségéről*. Budapest, KSH NKI Kutatási Jelentései 3.
- Valkovics E. (é.n.): *Várható élettartamok közötti különbség dekompozíciójának magyar módszere*. Kézirat.
- Valkovics, E. (1984): L'évolution récente de la mortalité dans les pays de l'Est: Essai d'explication à partir de l'exemple hongrois. *Espace, Populations, Sociétés* 3: 141–168.
- Vallin, J.–D'Souza, S.–Palloni, A. (szerk.) (1988): *Mesure et analyse de la mortalité. Nouvelles approches*. INED/IUSSP Travaux et Documents. Cahier N° 109. Presses Universitaires de France, Paris.
- Vallin, J.–Lopez, A.–Behm, H. (szerk.) (1985): *La lutte contre la mort*. INED Travaux et Documents. Cahier N° 108. Presses Universitaires de France, Paris.
- Wargentín, P. (1766): *Mortaliteten i Sverige, i anledning af Tabell-Verket. Kongl. Vetenskaps-academiens handlingar, 1: Januarius, Februarius, Martius*. Ld. még: Hofsten, E. (1983) és Grönlund, O. (1946).
- Wunsch, G.–Termote, M. (1978): *Introduction to Demographic Analysis. Principles and Methods*. New York, Plenum Press.
- Zeuner, G. (1869): *Abhandlungen aus der mathematischen Statistik* (Mit 27 eingedr. Holzschn. und mehreren Tabellen). Leipzig, Felix.

MORTALITY IN HUNGARY FROM 1920/21 TO 1999*Summary*

The aim of the present paper is to reveal and compare decennial variations in mortality measured by life expectancies at birth and age specific probabilities of dying for the male and female populations of Hungary. Special emphasis is laid on temporal changes in gender differences. The analysis is based on complete transversal mortality tables published by Emil Pallós (1971) and the Hungarian Central Statistical Office (Mortality Studies 1989 and Demographic Yearbooks).

Between 1920/21 and 1999 male and female life expectancies at birth increased by 25.3 and 32.0 years (from 41.04 and 43.12 to 66.32 and 75.13 respectively). About half of this positive change took place during the 1920s and 1930s. This finding does not seem to support the hypothesis that the Trianon Peace Treaty (1920) would have had such an adverse effect on the relish of life in Hungary that it would have negatively influenced the general level of mortality. The favourable trend, however, came to a halt under the communist regime, in the mid-1960s. Other ex-socialist countries in Europe demonstrated similar-negative-mortality turning points that time, thus one can speak of a 'social system-specific' deterioration in life expectancies.

Gender differences in life expectancy at birth increased from 2.08 years in 1920/21 to a 9.21 year peak in 1990. The only periods when the gap somewhat narrowed were the 1950s and the 1990s. As for the 1950s, one can assume that extremely strict control on induced abortions (i.e. unwanted pregnancies and births, illegal abortions, etc) lessened the otherwise ample positive mortality changes for women, while during 1990s, one can suppose a kind of 'redressing' of the Hungarian male mortality trend as well as the selection effect of high earlier levels in male mortality.

Between 1920/21 and 1941 age-specific probabilities of dying improved fairly evenly at all ages, though most positive changes happened up to 12 years of age. Gender differences in 1920/21 and 1930 reveal the characteristics of the early stage of demographic transition: female mortality levels in the child-bearing ages reached or exceeded those of the male population. In 1941 male excess mortality was still rather modest. By 1948/49 male and female curves got definitely separated from about 18 years of age onwards. During the 1950s probabilities of dying decreased at each age, up to 60 years of age. Child mortality (particularly infant mortality) continued to improve significantly until the end of the period. By 1990 mortality in ages 0–15 has decreased to medium levels in comparison to other countries in Europe and there was practically no

difference in the mortality of boys and girls. Adult mortality, however, changed differently. Middle-aged male mortality has increased from the 1960s onwards, resulting in an unprecedented large gender gap in 1990. This unfavourable process indicates that—as far as mortality is concerned—the first demographic transition is not yet complete, or, in other words, the second demographic transition has not yet started in Hungary.

Mortality changes following 1990 reflect the uneven effect of the socio-political transformation by generations: improvements only occurred in ages 0–40, and men aged 18–30 benefited the most. Besides high middle-aged mortality, it is the very large gender gap in these young adult ages that deserves particular attention.

Examination of temporal changes of probabilities of dying in critical ages revealed that:

- Probabilities of dying in age 0 have been decreasing exponentially (outstanding decrease was reported in the 1930s and 1950s) and more or less parallel for the two sexes. Baby boys excess probabilities of dying have been maintained at 20–25% all over the period. The 1999 probabilities of dying in age 0 represented a mere 4% of the initial (1920/21) values: 9.3 per thousand for boys and 7.5 per thousand for girls.

- The lowest values of children's probabilities of dying (in ages 8–11) have also decreased spectacularly, to 0.1–0.2 by 1999, but about twice as rapidly more for girls than for boys.

- Local maximums of young age probabilities of dying (in ages 21 to 27) were first decreasing and then practically ceased to exist (from 1970 for men and 1959/60 for women). Gender differences, however, have been increasing in these young ages.

Tables:

1. *Life expectancy at birth in Hungary in the 20th century*
Period; Life expectancy at birth (years)/Males, Females, Females–Males; Absolute change (years) compared to/the previous period/Males, Females, 1900/01/Males, Females, 1920/21/Males, Females
2. *Selected ages and critical values of probabilities of dying from the life table of Hungarian male population*
Period; $\{x; q_x\}$ /at q_0 – q_x ; $\{x; q_x\}$ /at children's lowest q_x ; $\{x; q_x\}$ /at young age highest q_x
3. *Selected ages and critical values of probabilities of dying from the life table of Hungarian female population*
Period; $\{x; q_x\}$ /at q_0 – q_x ; $\{x; q_x\}$ /at children's lowest q_x ; $\{x; q_x\}$ /at young age highest q_x

4. *Maximum and minimum values of the quotients of male and female age-specific probabilities of dying (${}_m q_x / {}_f q_x$) and years of age ($x=0 \dots 65$) with above a lower limit and under an upper limit quotient*

Period; Maximum ${}_m q_x / {}_f q_x$ (%); Lower limit quotient/%, Years of age with above lower limit quotient; Minimum ${}_m q_x / {}_f q_x$ (%); Upper limit quotient/%, Years of age with under upper limit quotient

Figures:

- I. *Life expectancy at birth in Hungary in the 20th century*
Males, Females
- II. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1920/21*
Male, Female
- III. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1930/31*
Male, Female
- IV. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1941*
Male, Female
- V. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1948/49*
Male, Female
- VI. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1959/60*
Male, Female
- VII. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1970*
Male, Female
- VIII. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1980*
Male, Female
- IX. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1990*
Male, Female
- X. *Age-specific probabilities of dying (x100 000) of the male and female population in Hungary, 1999*
Male, Female

A NEMZETKÖZI VÁNDORMOZGALOM SZEREPE A NÉPESSÉGFEJLŐDÉSSEN

TÓTH PÁL PÉTER

A magyar államiság megteremtésekor felismerték, hogy a „vendégek”, a „jövendővények”, vagy mai fogalmaink szerint a bevándorlók fontos szerepet játszanak az ország életében. Ez volt az a gondolat, amely a migrációs folyamatokkal kapcsolatos magyar politikát többé-kevésbé az első világháború végéig meghatározta. Ezt követően, különösen a második világháború után azonban ezen a téren minden megváltozott. 1949-től egyértelművé vált, hogy az új, bolsevik típusú hatalmi-politikai formáció minden spontán, nem ellenőrizhető folyamatban rendszerellenes fellépés lehetőségét sejtí, melynek következtében a nemzetközi vándorlást rendszer-idegen jelenségnek tekinti.

A szocializmus zárt világának évtizedeiben az országot érintő nemzetközi vándormozgalom – a népesség létszámának fogyásához és korstruktúrájának romlásához hasonlóan – a tabutémák közé tartozott. Az egykori helyzetet szemléletesen jellemzi, hogy a vándorlási adatokat még az 1990. évi népszámlálás alkalmával sem vették figyelembe.

A fenti kérdések a rendszerváltoztatás óta már nem tartoznak a hivatalosan elhallgatott kérdések közé, s ma már a széles nyilvánosság előtt is ismert, hogy a hazai népesség 1981 óta évtizedről évtizedre gyorsuló ütemben fogy, s hogy ezzel párhuzamosan korstruktúrája romlik. A ki- és bevándorlás folyamatát sem övezi már titok, az adatokhoz bárki könnyen hozzáférhet.¹

Az elemzés célja

A népességfejlődésben a termékenység kiemelkedő szerepe mellett a halandóság és a nemzetközi vándorlásból származó különbözet is fontos szerepet játszik. A következőkben elsősorban azoknak a legfontosabb összefüggéseknek a bemutatása teszünk kísérletet, amelyek érthetővé teszik számunkra, hogy a hazai népességfejlődés miből "táplálkozott", s hogy ebben a nemzetközi vándormozgalom egyenlege hogyan s mennyiben játszott szerepet.

¹ A migrációs adatok például a Belügyminisztérium honlapján megtalálhatóak.

Módszertani korlátok

Ha arra gondolunk, hogy az elemzés elkészítéséhez milyen alap kutatások, adatsorok állnak rendelkezésünkre, akkor vállalkozásunkat vagy felelőtlennek, vagy nagyon bátornak lehet tartani. Az elemzés érvényességét ugyanis nemcsak az 1947 utáni vándormozgalomra vonatkozó adatok hiánya, hiányosságai befolyásolják, hanem a történeti demográfiai kutatások e területen eddig elért eredményei is.

Akkor, amikor a nemzetközi vándorlás népességfejlődésben játszott retrospektív szerepét, vagy a népességfogyás lassításához kívánatos pozitív vándorlási egyenleg nagyságát szeretnénk meghatározni, pontosan kellene ismernünk azoknak számát, nem és kor szerinti összetételét, akik elhagyják az országot, és azokét is, aki ugyanazon időben a letelepedés szándékával érkeznek az országba. A jelenlegi feltételek között azonban a bevándorlók nyomon követése összehasonlíthatatlanabban könnyebb és egyszerűbb, mint a kivándorlóké. 1990 előtt minden külföldről visszatérő magyar állampolgár a határon statisztikai adatlapot töltött ki. 1990-et, a szabad utazás feltételeinek megteremtését követően az ellenőrzésnek ez a formája megszűnt. Helyette egy jogszabályt értelmében annak a magyar állampolgárnak, aki három hónapnál hosszabb időt tölt külföldön, külföldi tartózkodását a polgármesteri hivatalban be kell bejelentenie. Ez a rendszer azonban egyelőre nem működik. Ennek következtében – a magyar állampolgárságról lemondottak kivételével – a kivándorló magyar állampolgárok adatait a külföldi statisztikai kézikönyvekből kell összegyűjtenünk. Számos ország azonban magyarokra vonatkozó adatot nem közöl, s ezzel az amúgy is számos feltételezést tartalmazó elemzést újabb bizonytalansági tényezővel terheljük.

A felsorolt és egyéb gondok, hiányosságok következtében tehát a vándormozgalom egyenlegét csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani, azaz a migráció múltbeli és jövőbeli szerepére vonatkozó megállapításaink szükségszerűen csak megközelítőek és töredékesek lehetnek.

Visszatekintés – az 1870-es éveket megelőző népességmozgás hatása

Az ember fejlődése, tevékenységének fejlődéstörténete szoros összefüggésben van vándorlásával. A megélhetés, a megismerés szükséglete, az ember helykeresésének kényszere, hódító vágya, akarata, valamint a katasztrófák hatására bekövetkezett menekülése hosszú időn keresztül meghatározták, motiválták az emberi közösségek vándormozgalmát. A magyarok, mint ismeretes évszázadok vándorlásai után a 9. század elején érkeztek az őshazából Levédiába, ahonnan a besenyők támadásai elől 889-ben az Etelközbe, majd 896-ban Árpád vezetésével a Kárpát-medencébe érkeztek.

A magyar állam megalapítása óta az első világháború végéig a magyarországi népességfejlődést, a *nagyfokú leegyszerűsítés veszélyét* is vállalva, döntően három „forrás” táplálta. Az egyik az ide érkező, majd államot alapító magyarok és leszármazottjaik. Őket, akiknek döntő többsége az ország központi területein telepedett le, népességfejlődésünk kiindulópontjának, alapjának, meghatározó elemének tekintjük. A *másik* azok a népek és utódaik, akiket a magyarok a Kárpát-medencében találtak. A *harmadik* pedig azok a népcsoportok és leszármazottjaik, akiket a különböző időszakokban a magyarok letelepítettek, befogadtak. E három csoport egymásba fonódó, egymással párhuzamosan is futó népességfejlődése szervesen egészítette ki egymást, miközben az itt talált és az itt otthonra talált népek és utódaik egyrésze az együttélés során magyarrá vált. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a magyarok közül is számosan az őket körülölelő népek valamelyik csoportjába integrálódtak.

A becslések szerint az ide érkezők és a velük tartó idegenek száma maximum 4–500 ezer lehetett. Azokét pedig, akiket a követő két évszázadban a magyarok magukba olvasztottak, a kutatók kétszázezer főre becsülik. A három népelem különálló, de egybe fonódó fejlődéstörténete tette lehetővé, hogy az itt élők száma a 12. század végére feltételezhetően elérte már az 1,8–2,2 milliót. Természetesen jó volna pontosan tudni, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet játszott a magyarok, a korábban is itt élők, a 11–12. században letelepített besenyők, úzok, illetve majd a kunok, jászok stb. és utódaik termékenysége. Ezt azonban nem tudjuk, becslésére pedig nem vállalkozunk. A bekövetkezett népességfejlődés alapján azonban azt mondhatjuk, hogy az első világháború végéig ebben a folyamatban a döntő, a meghatározó a magyarok termékenysége és a nem magyar nyelvűek magyarrá válása volt².

A honfoglalást követően kialakult népességfejlődési „rendet” az 1239 és 1290 közé eső, a tatárjárás által generált első demográfiai katasztrófa megszakította. A hiányzó népességet francia, német, itáliai, vallon és egyéb telepésekkel próbálták pótolni. E törést követően mintegy háromszáz évet átölelő viszonylag egyenletes fejlődés eredményeként a népesség száma a 16. század elejére 3,5–4 millióra növekedett. A becslések szerint ekkor a lakosság körülbelül 80 százaléka már magyar anyanyelvű volt. Ezt a fejlődési ívet azonban az 1500-as évek második felétől a törökök elleni harc és a törökök másfél évszázados magyarországi jelenléte, melyet a második demográfiai katasztrófa időszakának tartunk, megtörte. Az ország lakosságának száma a 18. század elejére nemcsak a két évszázaddal korábbi szintre (3,5 millió főre) süllyedt, hanem összetétele is újból drasztikusan átalakult. Ennek következtében a magyar nyelvűek aránya az 1700-as

² A folyamat érzékeltetésére példaként a magyar történelemben jelentős szerepet játszó Báthori családot említenénk, amely a Gutkeled (német) nemzetségből való. A család történelme az Árpád-korra nyúlik vissza. A közelebbi időből a svájci származású jeles „magyart” Ganz Ábrahámot (1814–1867) is megemlíthetjük. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a Magyar Királyság lakosságának (18 262 533) 54,5 százaléka vallotta magát magyarnak.

évekre a lakosság 38 százaléka esett. A második demográfiai katasztrófát követően háborúk, járványok, éhínségek stb. is apasztották a népesség lélekszámát. Ennek ellenére a 19. század végére ismét egy nagy ívű népesség-fejlődésnek lehetünk tanúi.

A 19. század első harmadáig, feléig a népességszám alakulását az egyének vándorlása érdemben nem módosította. Ez a szerep a modern kori vándormozgalom megjelenéséig a különböző időszakokban egyszerre, vagy viszonylag rövid idő alatt befogadott, s letelepített népességcsoportoknak jutott, akiknek egy része – a honfoglaláskor itt élő népek utódainak egy részéhez hasonlóan – a századok során magyarrá „vált”.

A népességfejlődési vázlat és az 1. táblázat adatai alapján úgy véljük, senki számára sem lehet kétséges, hogy a hazai népesség szaporodásában – a magyarok és a honfoglalást megelőzően is itt élők és utódaik mellett – a befogadottak, a bevándorlók (betelepítettek), s azok utódai nem elhanyagolható és nem mellékes szerepet játszottak. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az ideérkezők és utódaik, az egykoron itt élők egy részével együtt nemcsak a táblázatban felsorolt nemzetiségként, hanem magyarrá válva is gyarapították az ország népességének számát. A honfoglalást követően – az 1. táblázat *egyéb* kategóriájába tartozó töredék csoportoktól eltekintve – letelepítettek közül a 18. század végére számában jelentős, önálló nemzetiségként, miközben önmaguk is folyamatosan hozzájárultak a magyarok létszámnövekedéséhez, csak a németek maradtak. Már említést tettünk arról, hogy a magyarok többsége az ország központi területein, nagyrészt az Alföldön élt. Emellett megemlítenénk, hogy a központi területeken élő, illetve a szélekről ide vándorló, vagy ezekre a területekre telepített jövevények magyar nyelvűvé (magyarrá) válása itt volt a legintenzívebb és a legelőrehaladottabb.

1. A Magyar Királyság népességének nemzetiségenkénti megoszlása 1880 és 1910 között

Nemzetiség	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6 404 070	46,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,5
Német	1 870 272	13,6	1 999 060	11,9	1 903 357	10,2
Szlovák	1 855 451	13,5	2 002 156	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 403 041	17,5	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Ruszin	353 229	2,6	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát	–	–	196 781	1,2	198 700	1,1
Szerb	639 986	4,6	520 440	3,1	545 833	3,0
Egyéb	223 054	1,6	244 956	1,4	313 203	1,7
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

Főbb vonalaiban a népességfejlődésnek ez a „mechanizmusa” az 1870-es évekig jól működött. A vándormozgalom gyarapította a hazai népesség számát, hiszen a székelyek egy részének kirajzása kivételével számottevő csoport nem hagyta el a Magyar Királyság területét. 1870 után azonban a vándormozgalom népességfejlődésben játszott korábbi szerepe átalakul. A modern kori vándormozgalom megjelenésével a korábbi századokban fontos szerepet játszó betelepítések, befogadások a hazai népességfejlődés alakításában játszott szerepe háttérbe szorult. Az új típusú nemzetközi vándormozgalom a 19. század hetvenes éveire érte el Magyarországot. A változás jól érzékelhető, mert amíg a kivándorlók száma az 1860-as években jelentéktelen, addig számuk az 1870-es évek első felétől az évtized végéig meredeken ívelt felfelé. Az 1890-es évek első felében is közel azonos számú, mintegy 550–600 ezer magyar állampolgár vándorolt elsősorban a tengerentúlra. 1898-tól a kivándorlók száma újból növekedett. A kivándorlási csúcs 1905 és 1907 közé esett. 1907-et követően azonban jelentős mértékű visszaesés következett be. Összességében 1892 és 1913 között közel 2 millióan indultak vándorútra, akiknek csak egy töredéke tért véglegesen vissza. A kivándorlók közel 74 százaléka az első világháború kitöréséig férfi volt, s háromnegyed részük a 20–49 évesek korosztályához tartozott. Az e korosztályhoz tartozók közül a legtöbben a 20–29 éves korcsoportnak voltak tagjai. Az 50 évnél idősebbek aránya jelentéktelen (2,6 százalék). A Magyar Királyság soknemzetiségű ország volt, ezt a migrálók nemzetiségek szerinti összetétele is egyértelműen visszatükrözte. 1899 és 1913 között a kivándorlók 26,8 százaléka szlovák, 26,3 százaléka magyar, 16,6 százaléka horvát és 15 százaléka német nemzetiségű volt. Az egyéb nemzetiségű vándorlók részaránya – a román kivételével, amely 6,9 százalék volt – már 5 százalék alatt maradt.

1870 után két évtizedig annak ellenére, hogy jelentős számban hagyták el az országot, a nemzetközi vándormozgalom egyenlege még pozitív. 1900-at követően azonban a népességszám növekedésének lelassulásában – az alacsonyabb termékenység mellett – a vándorlási veszteség is szerepet játszott. Ezt igen korán felismerték, s következményeinek mérséklése érdekében az ország elhagyását 1903-ban törvényben meghatározott feltételekhez kötötték³.

Megjegyezzük, hogy 1910 előtt a mai államjogi határoknak megfelelő területen élő népesség számának növekedése annak következtében, hogy a belső vándorlás keretében a szélekről a Magyar Királyság központi területeire jóval többen vándoroltak, mint fordítva, nagyobb arányú volt az országos átlagnál. Az itt élő népesség száma, akiknek többsége magyar nyelvűvé vált 1870 és 1910 között, 5 011 310 főről 7 612 114 főre gyarapodott. A központi területen élők magasabb népességszám növekedésében az is szerepet játszott, hogy a magyarok

³ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest 1904. A migráció okozta népességveszteség hívta életre azt az akciót is, melynek keretében a kivándorlók egy részének visszatelepítését szerették volna megoldani. Az elképzelt akcióból azonban nem sok minden valósult meg, hiszen csak 7–8 ezren tértek vissza az országba.

kivándorlási aktivitása az össznépességhez viszonyított arányukhoz képest alacsonyabb volt, mint a többi nemzetiségé.

Az első világháborút lezáró békeszerződés következményeinek hatására a magyarországi népességfejlődés első korszaka lezárult. A népességfejlődésnek azok a tartalékai, amelyekről az eddigiekben szoltunk, megszűntek. A háború utáni első évek népességmozgását követően ugyanis – amennyiben az 1938 és 1941 között visszacsatolt területekre történt visszavándorlástól eltekintünk – az utódállamokhoz került korábbi magyar területekről lényegében már csak a magyar etnikumú népesség Magyarországra történő kikényszerített, illetve spontán vándorlása figyelhető meg. Az első világháború okozta népességvesztés, valamint a trianoni békeszerződés közvetlen és közvetett következményei olyan súlyosak voltak (lakosság száma 18 264 533 főről 7 986 879 főre csökkent), hogy következményeit a hazai népesedéstörténet harmadik demográfiai katasztrófájának tekintjük. A határok drasztikus átrajzolása szükségszerűen jelentős mértékű kényszer migrációt eredményezett. A környező országokból Magyarországra menekülők, illetve a világ más országaiba kivándorolt magyar nemzetiségűek pontos számát nem ismerjük. Ennek ellenére a kikényszerített migráció volumenét jól érzékelteti az a tény, hogy 1919–1924 között például csak a Romániához csatolt területről kb. kétszázezren, az azt követő tíz évben pedig további százharmincezen érkeztek Magyarországra. A szomszédos országokból ekkor Magyarországra kényszerültek népességfejlődésre gyakorolt hatása még feltáratlan. Iskolai végzettségük és foglalkozás szerinti összetételük (jelentős számú köztisztviselő, értelmiségi foglalkozású) alapján azonban az feltételezhető, hogy a korstruktúrájuk egy idősebb nemzedékre utal. Az első világháborút követően az ország soknemzetiségű jellege megszűnt. Ennek következtében a magyarok aránya a korábbi 54,5 százalékról majdnem 90 százalékra emelkedett, miközben a magyar nemzetiségűek egyharmada kívül rekedt az újrarajzolt magyar határokon.

A népességfejlődésben bekövetkezett katasztrófális törést a nemzetközi vándormozgalom első világháború előtti szabadságának, vagy szabályozatlanságának a megszűnése némileg mérsékelte, de ellensúlyozni nem tudta. 1913-ban már érzékelhető volt, hogy a nemzetközi vándorlás feltételrendszere megváltozott. Ez azonban csak 1917-ben vált egyértelművé, amikor az Egyesült Államok szigorúan korlátozta a bevándorlást. Ennek következtében 1921-ben már csak 5747 magyar állampolgár kapott bevándorlási engedélyt az Amerikai Egyesült Államokba. Így a kivándorlás okozta közvetlen népességvesztés az összlakosság 0,6 százaléka volt, melyet az 1913 előttihez viszonyítva jelentéktelennek tartunk (1920 és 1940 között az elvándorlók száma az ötvenezret sem érte el).

2. A Magyar Királyság lakosságának nemzetiségi megoszlása
1910-ben és 1920-ban⁴

Nemzetiség	1910		1920	
	szám	százalék	szám	százalék
Magyar	9 944 627	54,5	7 155 973	89,6
Román	2 948 186	16,1	23 695	0,3
Szlovák	1 946 357	10,7	141 877	1,8
Német	1 903 357	10,4	550 062	6,9
Szerb	545 833	3,0	17 132	0,2
Rutén (kárpát-ukrán)	464 270	2,5	–	–
Horvát	196 700	1,1	58 931	0,7
Egyéb	313 203	1,7	39 199	0,5
Összesen	18 262 533	100,0	7 986 869	100,0

Magyarország vándorlási egyenlege a 20. században negatív lett. Igaz ugyan, hogy az első és a második világháborút követően a jelentősebb (magyar) népesség-beáramlás következtében az egyenleg pozitív, de ez egyben annak a folyamatnak a kezdete is, melynek következtében egyrészt fokozatosan csökken a Magyarországon és a világ más országaiban élő magyarok száma, másrészt pedig fokozatosan szűkül az a terület, ahol magyarok élnek.

Az első világháborút követően jól látták, hogy a háborúban elesett produktív korú népesség pótlására, valamint a születések száma közel 50 százalékos csökkenésének kiegyenlítésére egy emberöltő sem lesz elegendő.⁵

Az 1920-ban Magyarország számára megszabott országkeret részben már 1938. november 2-án, a második világháborút megelőzően megváltozott. Ekkor az első bécsi döntés rendelkezései alapján Csehszlovákia döntően magyarlakta területe, s az ott élő magyar nemzetiségűek 90 százaléka visszakerült Magyarországhoz. Ezt 1939. március közepén Kárpátalja, 1940 szeptemberében Észak-Erdély, 1941 tavaszán pedig Délvidék Magyarországhoz történt visszacsatolása követte (3. táblázat). Ezek következtében az ország területe 1941-re 78 680 km²-el lett nagyobb, lakosainak száma pedig 5 363 331 fővel gyarapodott.

⁴ Forrás: *Magyarország története 1890–1918*. Bp. 1987. 414. Glatz Ferenc: Kisebbségek Kelet-Európában. *História* - plusz 1992, 43.

⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat* 83. kötet I. rész, Budapest 1932, 5*.

3. Magyarországhoz 1938–1941 között visszakerült területek
népességének etnikai összetétele⁶

Nemzetiség	Felvidék	Kárpátalja	Észak-Erdély	Délvidék
Magyar	751 951	63 025	1 343 695	348 840
Német	17 354	57 435	47 508	178 221
Szlovák	84 905	20 449	20 885	30 153
Román	360	11 385	1 069 211	385
Horvát	223	141	83	87 994
Szerb	26 171	13	108	150 336
Rutén	8 941	342 029	20 622	10 754
Egyéb	66 537	2 010	21 647	136 196
Összesen	956 442	496 487	2 523 759	942 879

1938 és 1941 között a „vándorlás” sajátos formája, pontosabban a határok megváltoztatása következtében több mint ötmillióan anélkül lettek Magyarországra állampolgárává, hogy lakóhelyüket elhagyták volna⁷. A bekövetkezett változás hatására az össznépességben belül a nem magyar nemzetiségűek aránya ismét jelentősebbé vált, mivel a visszakerült területeken élő népességnek csak valamivel több mint 50 százaléka volt magyar nemzetiségű. A határok újabb átszabása természetesen maga után vonta a korábban e területekről Magyarországra költözők egy részének visszavándorlását, illetve a megosztott területek népességének nemzetiségek szerinti kényszervándorlását. Ez a népességmozgás csak Észak-Erdélyben körülbelül 200–200 ezer főt érintett. A határmódosítások által kiváltott népességmozgás következtében a vándorlási egyenleg ebben az évtizedben pozitív volt.

A második világháborút lezáró békeszerződés az etnikai elvet ismét figyelmen kívül hagyta, s a korábbi állapot visszaállítása mellett Csehszlovákiának még újabb magyarlakta területet is adományoztak. A korabeli statisztikai adatszolgáltatás hiányában azoknak a pontos számát, akik a második világháború katonai vagy polgári áldozatai voltak, vagy akik a világháború befejezésekor elhagyták az országot, illetve azokat, akik a szomszédos országokból ide menekültek, nem tudjuk megállapítani.

A fentiekben vázolt kényszervándorlás még alig fejeződött be, amikor a győztes hatalmak második világháborút követő döntésének megfelelően a Magyarországon élő német nemzetiségűek jelentős részét, körülbelül 250 000 főt Németországba telepítettek. A magyar-csehszlovák lakosságcsere következtében pedig mintegy 90 000 szlovák nemzetiségű hagyta el az országot, miközben körülbelül 115–120 ezer magyar nemzetiségű személynek kellett

⁶ Forrás: *Magyar tájékoztató zsebkönyv*, 1943. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1942, Bp. 1942. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 1-3. szám.

⁷ Az ekkor magyar állampolgárokká vált személyek döntő többsége az I. világháborút lezáró békeszerződést megelőzően magyar állampolgár volt.

szülőföldjét elhagynia. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan Romániából közel 130 ezer, Jugoszláviából és a Szovjetunióból pedig több mint 70–70 ezer fő érkezett az országba. A háborús emberveszteség, a kikényszerített vándorlás és menekülés mértékét azzal az adattal szeretnénk érzékeltetni, hogy a beáramló népesség ellenére azonos országterületre számítva az 1949. évi népszámláláskor több mint százezer fővel kevesebb személyt írtak össze, mint 1941-ben.

A nemzetközi vándorlás szempontjából a magyarországi népesség legújabb kori történelmében nem igen lehet még egy olyan időszakot találni, mint amilyen az 1949 és az 1956-os forradalom kitörése közötti időszak volt. A kommunista hatalomátvétel kezdetétől ugyanis a magyar állampolgárok külföldre utazását, a külföldiek magyarországi bevándorlását drasztikusan korlátozták. Ezzel párhuzamosan a szomszédos országokhoz került területeken élő magyar nemzetiségűekkel is megszakadtak a kapcsolatok. A rendelkezésre álló adatok ezt a helyzetet pontosan tükrözik, hiszen 1949 és 1956 között összesen 2553-an hagyták el az országot és csupán 476-an tértek haza (4. táblázat). Úgy véljük, hogy ennek a vándorlási „csendnek” is szerepe volt abban, hogy az 1949. évihez viszonyítva az 1960-as népszámlálás 756 ezer fős lélekszám-növekedést mutatott⁸. A migrációs "csendet" 1956-ban robbanás követte, s közel kétszázezren hagyták el az országot. S ezzel, ha felemás formában is, de visszaállt a „rend”, s ettől az időponttól kezdve a ki-, és a bevándorlók természetes szaporodásra, illetve a népesség fogyására gyakorolt hatásával még akkor is számolni kell, ha 1988-ig a nemzetközi vándormozgalomban részt vevők évenkénti száma 600 és 8000 között ingadozott⁹.

⁸ Amennyiben figyelembe vesszük az 1956-ban, 1957-ben elmenekülteket, akkor ez a szám a 900 ezret is meghaladta.

⁹ A bolsevik rendszer zártsága ellenére a nemzetközi szolidaritás és a proletár internacionalizmus "jegyében" 1956-ot megelőzően nem jelentős számú görög, az 1960-as éveket követően pedig afrikai, közép- és dél-amerikai kommunista politikai menekültek is érkeztek az országba.

4. A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás, 1947–1989¹⁰

Év	Kivándorlók			Bevándorlók			Honosi- tás, visszah- nosítás	Elbo- csátás	Meg- fosztás	Vándor- lási különbö- zet
	legális	illegális	együtt	hazatérők	beván- dorlók	együtt				
1947	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-8
1948	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-6
1949	-	-	-	-	-	-	-	-	386	-386
1950	-	-	-	-	-	-	-	-	481	-481
1951	-	-	-	-	-	-	-	-	504	-504
1952	-	-	-	-	-	-	-	-	33	-33
1953	135	-	135	-	-	-	-	-	33	-168
1954	1 099	-	1 099	-	-	-	-	-	-	-1 099
1955	1 319	-	1 319	476	-	476	-	-	-	-843
1956	2 795	193 835 ^a	196 630	551	-	551	-	-	-	-196 079
1957	8 580	-	8 580	13 535	-	13 535	-	-	5	4 950
1958	1 637	-	1 637	482	-	482	524	193	-	-824
1959	1 911	-	1 911	740	-	740	488	183	-	-866
1960	1 742	-	1 742	2 236	23 770 ^b	26 006	528	380	1	24 411
1961	1 405	-	1 405	2 080	-	2 080	697	481	-	891
1962	2 633	-	2 633	771	-	771	586	1 110	2	-2 388
1963	2 344	687	3 031	1 085	1 130	2 215	1 164	904	-	-556
1964	2 663	2 392	5 055	1 054	1 256	2 310	805	515	-	-2 455
1965	1 848	3 393	5 241	655	792	1 447	658	448	20	-3 604
1966	1 865	2 188	4 053	502	674	1 176	738	798	3	-2 940
1967	2 116	1 617	3 733	-	617	617	560	578	10	-3 144
1968	1 928	2 236	4 164	-	644	644	472	471	-	-3 519
1969	1 954	3 068	5 022	326	583	909	375	522	4	-4 264
1970	2 369	3 718	6 087	591	767	1 358	416	739	4	-5 056
1971	2 020	3 517	5 537	543	839	1 382	461	870	-	-4 564
1972	2 240	3 364	5 604	312	979	1 291	745	2 071	-	-5 639
1973	2 335	2 891	5 226	605	1 588	2 193	427	1 328	-	-3 934
1974	2 312	2 176	4 488	589	1 508	2 097	399	1 249	7	-3 248
1975	2 456	1 541	3 997	827	1 572	2 399	425	1 280	1	-2 454
1976	2 259	1 660	3 919	800	1 687	2 487	453	1 194	3	-2 176
1977	2 229	1 858	4 087	629	2 001	2 630	548	1 214	-	-2 123
1978	1 987	1 805	3 792	735	1 994	2 729	546	1 181	-	-1 698
1979	1 788	2 614	4 402	773	1 958	2 731	598	1 280	1	-2 354
1980	1 898	4 657	6 555	680	1 912	2 592	589	1 325	2	-4 701
1981	1 839	4 108	5 947	746	1 487	2 233	1 176	1 086	-	-3 624
1982	1 637	2 676	4 313	865	1 326	2 191	1 641	1 027	-	-1 508
1983	1 490	2 239	3 729	987	1 880	2 867	1 173	1 462	-	-1 151
1984	1 349	2 136	3 485	1 029	318	1 347	783	1 446	-	-2 801
1985	1 303	2 584	3 887	945	112	1 057	850	842	-	-2 822
1986	1 282	3 295	4 577	907	147	1 054	948	1 236	-	-3 811
1987	1 476	4 923	6 399	916	1 239	2 155	1 012	1 510	-	-4 742
1988	1 358	3 506	4 864	515	12 273	12 788	893	1 358	-	7 459
1989	1 299	142	1 441	901	23 493	24 394	1 083	1 368	-	22 668
Össz.	74 900	264 826	339 726	39 388	88 546	127 934	22 761	31 649	1 514 ^c	-222 194

a) 1956 és 1957 együtt. b) 1947. január 1-jén külföldi lakóhelye volt az 1960. január 1. népszámlálás szerint. c) 414 fő esetében a döntés éve ismeretlen.

¹⁰ Forrás: Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekültek, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988-1994)*. Püski, Budapest 1997, 65.

A népesség számának alakulását tehát 1956-ig a nemzetközi vándormozgalom nem befolyásolta, abban a háború utáni helyzet, illetve a terhesség művi megszakításának az 50-es években bekövetkezett szigorú tiltása játszott szerepet. Mindezek ellenére a népesség lélekszámának potenciális fogyása már 1958-ban, amikor a tiszta reprodukciós együttható értéke 1 alá süllyedt (1958: 0,973), előre látható volt. Ennek kialakulásában a terhességmegszakítások 1956-ban történt feltétel nélküli engedélyezésének, az 1956-os exodusnak, valamint a forradalom leverését követően a bolsevik nomenklatura ismételt megjelenésének nem jelentéktelen, messze ható szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A valóságos helyzetet azonban az, hogy a népesség lélekszáma 1960 és 1980 között még közel 750 ezer fővel növekedett, átmenetileg elfedte. Ebben szerepet játszott az is, hogy azoknak a hiányát, akik az 1956 utáni években az országot legálisan vagy illegálisan elhagyták, az ide vándorlók részben ellensúlyozni tudták. Azoknak a személyeknek a döntő többsége, akik 1956 után engedélyt kaptak, hogy az országban letelepedjenek, a környező országok magyar nemzetiségű állampolgárai voltak. Ezzel formálisan helyreállt az az 1949-ben megszakított folyamat, hogy a szomszédos országokhoz került magyar nemzetiségűek – meghatározott feltételek között – ismét Magyarországra vándorolhattak.

1947-et követően a 90-es évek elejéig több mint 380 ezren hagyták el az országot. Ugyanezen időszakban a bevándorlók száma azonban mintegy 100 ezer fővel kevesebb. Mivel a veszteség volumenén kívül a ki- és a bevándorlók nem, illetve kor szerinti összetételét nem ismerjük, így a veszteség nagyságát és a népesség előregedésére gyakorolt hatását pontosan nem ismerjük.

A kivándorlásnak, mint minden vándormozgalmi eseménynek közvetlen és közvetett hatása is van. A közvetlen az a létszámcsökkenés, amelyet az eltávozottak hiánya okoz. A késleltetett vagy a tovagyűrűző (közvetett) hatás pedig a kivándorló termékenységevel függ össze, hiszen az eltávozó nemcsak önmagában veszteség, hanem utódaiban is. A magyarországi folyamatoknál azt is figyelembe kell venni, hogy a bevándorlók idősebb korstruktúrája következtében a multiplikatív hatás a kivándorlók esetében jóval jelentősebb. Azaz, ha a kivándorlók az országban maradtak volna, akkor ezen szubpopuláción belül legalább tizenöt évvel később, tehát 1981-el szemben csak 1995 után következhetett volna be jelentősebb népességcsökkenés.¹¹

A Szovjetunió felbomlásával megszűnt az a kettéosztottság, amely a második világháború után a migráció területén az ún. nyugati és a keleti világot egymástól elválasztotta. A változás Magyarország esetében már 1988-ban bekövetkezett, amikor a hatóságok 12 273 főnek adtak tartózkodási engedélyt. 1989 végétől

¹¹ Illés Sándor–Hablicsek László: A külső vándorlás tovagyűrűző hatásai. In.: Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Migráció és politika*. Budapest, 1997. 93.

pedig a magyar állampolgárok szabadon utazhatnak külföldre és megfelelő feltételek megléte esetén a külföldiek is Magyarországra. A változás fontos eleme, hogy alapvetően megváltozott a környező országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos magyar hivatalos politika.

Azoknak a magyar állampolgároknak a számát, akik 1990 után vándoroltak külföldre, hazai forrásokból nem tudjuk rekonstruálni. Amit hazai forrásból tudunk az az, hogy 1990 és 1999 között 11 490-en mondtak le magyar állampolgárságukról s távoztak külföldre. Azoknak a száma pedig, akiket 1990 és 1999 között Európa különböző országaiban regisztráltak, 24 ezer (1991) és 75 ezer (1994) között mozgott. Ezen adatok alapján, ha nem is teljeskörűen, de ismerjük az adatközlő országokban regisztrált magyar állampolgárok számát. Azt azonban, hogy az adott évben hány Magyarországról érkezett regisztrált új magyar állampolgár van, továbbra sem tudjuk megmondani. (Bonyolítja a helyzetet, hogy a kézikönyvben egyrészt nem minden európai ország adata szerepel, másrészt pedig Európán kívüli országokba is vándorolnak magyarok.) Ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedben az európai országokba távozó magyar állampolgárok száma kb. 80 ezer lehetett¹².

Ezzel szemben 1990 és 1997 között a világ 164 országából összesen 139 970 bevándorló és egy éven túl itt tartózkodó érkezett Magyarországra, akiknek 72,1 százaléka (100 917 fő) a hét szomszédos országból jött. A migránsok 56,8 százaléka (79 527 fő) bevándorló státusú volt, akiknek viszont már 90,9 százaléka (72 258 fő) a hét szomszédos országnak volt az állampolgára. Ezekből az adatokból egyben arra is lehet következtetni, hogy a szomszédos országbeliek többsége, 71,6 százalékuk feltételezhetően azzal a szándékkal érkezett az országba, hogy magyar állampolgár lesz.

Az 1990 után érkezettek között 8,6 százalékkal több volt a férfi, mint a nő. A férfítöbbség abból adódott, hogy az egy éven túl itt tartózkodók körében a férfi-nő arány 62,3–37,7 százalék, vagyis ebben a csoportban 24,6 százalékkal több volt a férfi, mint a nő. Ez a nemek munkaerőpiacon elfoglalt helyzetét tükrözi, hiszen az e csoporthoz tartozók döntő többsége a különböző multinacionális cégek és egyéb külföldi érdekeltségű vállalatok, intézmények alkalmazottja (esetleg tulajdonosa) és azok családtagjai voltak. A bevándorló státusúaknál azonban már 3,4 százalékos nő többség van s ez, ha nem is jelentős mértékben, de tovább növeli a nők össznépszerűségén belüli arányát.

1990 és 1997 között 108 233 személy migráns státusa szűnt meg. Közülük 29 681 elhagyta az országot, a többiek magyar állampolgárok lettek.

A magyar állampolgárságot 1990. január 1-je és 2000. január 1-je között (119 ország állampolgára) 90 821-en kapták meg. A kibocsátó országok száma azt sugallja, hogy állampolgárság-váltás szempontjából igen vonzóak vagyunk. A magyar állampolgárságot kapott személyek közel 90 százaléka azonban (1990 és

¹² Forrás: A Council of Europe Publishing által évente megjelentetett *“Recent demographic developments in Europe”* kézikönyv. Lásd: Tóth Pál Péter: *Magyar migránsok Európában* (kézirat).

1997 között 88,2%-a) korábban valamelyik szomszédos országnak volt az állampolgára, tehát korántsem ez a helyzet. (A magyar helyzet sajátosságát egyértelműen megvilágítja egyrészt az, hogy a honosítottak és a visszahonosítottak közel 50 százaléka korábban román állampolgár volt, másrészt pedig hogy az új magyar állampolgárok között csupán egy százalék azoknak az aránya, akiknek a felmenői között nem voltak magyar állampolgárok, illetve akik magyar állampolgárral nem álltak családi kapcsolatban.)

A magyar állampolgárságot kapott személyek 53,4 százaléka 1990 és 1997 között nő volt, tehát az összes migránshoz viszonyítva közöttük már hét százalékponttal több volt a nő, mint a férfi. Az új állampolgárok 15,4 százaléka 19 évnél fiatalabb, 74,3 százaléka 20 és 59 év közötti. Az 59 évnél idősebbek aránya pedig 9,5 százalék. A családok számát és a családonkénti gyermekszámot nem ismerjük, ennek ellenére a 19 évnél fiatalabbak aránya jelentős.

Mindezek után nézzük meg, hogy a vándorlási különbözetek – 1881 és 1991 között – milyen elmozdulásokat okoztak a magyarországi népesség számának alakulásában: a századelőn lejátszódó kivándorlási hullám ellenére 1881–1900 között vándorlási nyereséggel találkozunk. Az 1911 és 1940 közötti időszak vándorlási egyenlege szintén pozitív. Az ekkori nyereség azonban nem a természetesen megnyilvánuló vándormozgalom eredménye, hanem az első és a második világháborút lezáró békeszerződések következménye. Az elcsatolt területek magyar nemzetiségű lakosságának egy része ugyanis nem kívánt az új „haza” állampolgára lenni, más része pedig kényszer hatására indult vándorútra. 1921-től a vándorlási lehetőségek beszűkülése miatt az országból csak mérsékelt elvándorlás történt. Az 1940-et követő időszakok viszont már egyértelműen veszteségesek. Kiugróan magas volt az elvándorlás a második világháborút, az 1956-os forradalmat követően, valamint a rendszerváltoztatást megelőző évtizedben. S ez 1961 után is 1988-ig folytatódott. Az 1988. és az 1989. év nemzetközi vándorlási egyenlege az országban maradt nagyszámú magyar nemzetiségű román állampolgár miatt pozitív. A 20. század utolsó évtizedének rendelkezésünkre álló adatai viszont nagyfokú kiegyenlítődést mutatnak, melynek következtében feltételezhetően számszerű veszteség nem érte az országot.

THE ROLE OF INTERNATIONAL MIGRATION IN THE POPULATION DEVELOPMENT OF HUNGARY

Summary

Beside the decisive impact of fertility, mortality and the contribution of international migration play important role in population development. The paper first of all tries to demonstrate the most important factors that can explain the population development of Hungary and the role of the balance of international migration in it. According to the author's statement the population development of Hungary had three decisive sources between the foundation of the state (around 1000) and the end of the First World War. First: the Hungarian (Magyars) having come to the Carpathian basin and having founded a state there and their descendants. Second: the people and their descendants who had lived in the Carpathian basin before the arrival of the Hungarian. Third: the ethnic groups having immigrated to Hungary in different periods of the history of the country.

The paper demonstrates in detail how the peace-treaties after the First World War interrupted the interaction of those three population sources and describes the main characteristics of the population development of Hungary after 1920. Among those the author analyses how the peace decision of the great powers transformed the population of the country into a homogeneous, monolingual community and demonstrates the deforming (excluding foreigners) impact of policy during the decades of Socialism.

Tables:

1. *Ethnic distribution of the population of the Hungarian Kingdom between 1880 and 1910*
Heading: Ethnicity; 1880, 1900, 1910/number and %
Lateral text: Magyar, German, Slovak, Romanian, Ruthene, Croat, Serb, Other, Total
2. *Ethnic distribution of the population of the Hungarian Kingdom in 1910 and 1920*
Heading: Ethnicity; 1910 and 1920/number and %
Lateral text: Magyar, Romanian, Slovak, German, Serb, Ruthene, Croat, Other, Total

3. *Ethnic distribution of the population living on the territories recaptured by Hungary between 1938 and 1941*

Heading: Ethnicity; „Felvidék”: Southern Slovakia recaptured from Czechoslovakia in 1938; „Kárpátalja”: Subcarpathia recaptured from Czechoslovakia in 1939; Northern Transylvania recaptured from Romania in 1940; „Délvidék”: territories recaptured from Yugoslavia in 1941

Lateral text: Magyar, German, Slovak, Romanian, Croat, Serb, Ruthene, Other, Total

4. *International migration in Hungary, 1947–1989*

Year; Emigrants: legal, illegal, together; Immigrants: returning home, immigrants, together; Naturalisations and repatriations; Release; Deprivation; Balance of migration

A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK FEJLŐDÉSI FELTÉTELEI TRIANON UTÁN

SZARKA LÁSZLÓ

Háromféle – egymástól jórészt csak elméleti szinten elkülöníthető – beszédmód jellemzi a kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek demográfiai fejlődésével kapcsolatos népesedéstörténeti kutatásokat, kiadványokat.

Leggyakoribbnak a negatív demográfiai tendenciákat, az asszimilációs, migrációs veszteségek kimutatását a legfontosabb feladatnak tekintő, s ennek megfelelően a népesedéstörténeti munkákat jórészt a veszteségeknek és azok okainak számbavételével azonosító magatartás tűnik. A megközelítés jogosultságához kétség sem férhet, hiszen azt a kutatás tárgya bőségesen legitimálja és indokolja. Az olyan kiváló, két világháború közötti szerzők, mint például Jakabffy Elemér, Csuka Zoltán, Flachbart Ernő, munkáikban gyakran jutottak olyan megállapításokra, amelyek a demográfiai veszteségeket abszolutizálták. Az elmúlt évtizedekben újra megerősödött kisebbségi magyar történeti demográfiában főként Dávid Zoltán és Popély Gyula tanulmányai sorolhatóak ebbe a csoportba, ahol a „népfogyatkozás” okainak, mértékének, következményeinek a feltárása a kutatás célja.

A másik, ugyancsak gyakori és legitim megközelítési mód a kisebbségek demográfiai helyzetének feltárását közvetlenül politikai céloknak alárendelő kutatói attitűd, amely különösen a békeszerződésekkel, illetve a bécsi döntésekkel, valamint a belső közigazgatási reformokkal, autonómia-tervekkel kapcsolatos alkalmazott kutatásokra jellemző, s amelyekben minden nemzedék demográfia-történetészei részt vállaltak.

Valójában a harmadik beszédmód, az aprólékos adatgyűjtés és gondosan alapos, kritikusan mérlegelő statisztikai elemzés kutatói attitűdje alapozza meg a trianoni országhatárokon kívülre került közösségek népesedéstörténetét. Ennek a kutatói magatartásnak köszönhetjük, hogy a korabeli hivatalos feldolgozások, népszámlálási kiadványok mellett elmélyült elemzések, pótlólagos adatközlések alapozták meg az 1970–1980-as évektől ismét feléledő kutatásokat, és a KSH-hoz tartozó kutatóhelyeken, valamint több más intézményben, személyes műhelyben is elkezdődhetett a demográfiai adatbázisok kialakítása és a szomszéd országok népszámlálási forrásainak módszeres feltárása, közreadása, elemzése.

Mіндеzt talán azért érdemes előljáróban leszögezni, mert a demográfia, s azon belül az etnodemográfia gyakran esik ugyanazon gyanú alá, mint a statisztika tudománya, amelynek pontosságával, használhatóságával, megbízhatóság-

gával kapcsolatos kételyek sajnálatos módon részévé váltak a tudományos kutatásokkal szembeni előítéletes közhelyeknek. A magyar etnodemográfia az elmúlt évszázadban igyekezett felülemelkedni mindenfajta elfogultságokon, akár a magyarországi nem magyar, akár pedig a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek demográfiai folyamataival foglalkozott.

Az alábbiakban a jelenleg hét szomszédos országban élő kisebbségi magyar közösség nyolc évtizednyi demográfiai fejlődésének három tényezőjéről szeretnék beszélni.

- A kényszerkisebbségekként kialakult magyar népcsoportok közösség-szerveződését befolyásoló etnikai folyamatokról,
- a kisebbségek népességszámának negatív változásait okozó tényezők (belső és kifelé irányuló vándormozgalmak, urbanizáció, társadalmi mobilitás, asszimiláció) egymáshoz való viszonyáról, s végül
- a kisebbségi magyar közösségek belső társadalomszerkezeti változásairól.

Induljunk ki abból a közismert adatból, hogy a történeti Magyarország területével azonosított Kárpát-medencében az 1910. évi népszámlás idején a magyarság száma 10 millió 61 ezer, aránya pedig a közel 21 milliónyi össznépességen belül 48,2 százalék volt. Ezeket az adatokat a trianoni határokon kívül eső területre mechanikusan átszámítva alakult ki a kisebbségi magyarok induló számaként emlegetett 3 millió 331 ezres szám. Amennyiben a tíz évvel későbbi, első szomszéd országokbeli népszámlálásokat tekintjük kiindulási alapnak, akkor az erdélyi magyarság száma 357 ezerrel, a felvidéki magyarságé 325 ezerrel, a jugoszláviai magyaroké pedig 101, a burgenlandiaké pedig 11 ezerrel volt kevesebb, mint a tíz évvel korábbi utolsó magyarországi adatfelvételnél. A kisebbségi magyarság első, 1920–21. évi nem magyarországi népszámlálási összesített adata tehát 2 millió 537 ezer fő volt.

A tíz évvel ezelőtti, tehát 1990–91. évi legutóbbi szomszéd országokbeli népszámlálási adatok szerint a Kárpát-medencében 12 millió 910 ezer magyar anyanyelvű személy élt, ami a 31 millió 649 ezres össznépességnek mindössze 40,8 százaléka. Ebből a határon túli magyar anyanyelvűek összesített száma 2 millió 750 ezer fő, tehát az 1910. évi utolsó magyarországi népszámlálás szerint kiszámított adathoz képest kb. 580 ezerrel kevesebb, az 1920. évi első nem magyarországi adatfelvétel alapján kiszámított adathoz képest 213 ezerrel több volt a határon túli magyar anyanyelvűek száma.

A három adatsor szembeállításával csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a hatalomváltás évtizedében, két népszámlálás közötti évtizednyi időszakban a háborús, migrációs és asszimilációs-disszimilációs veszteségek milyen méretű változásokat eredményeztek. Felületes megítélés esetén ezeket a számokat szembeállítva máris alkalmassá lehetne tenni statisztikai, demográfiai mezbe öltöztetett politikai csatározások petárdagyártásához, amint az az esetek nagy részében meg is szokott történni.

Ma már minden régióra vonatkozóan rendelkezünk külön-külön feldolgozásokkal. Emellett összesített áttekintések és elemzések, adatbázisok, és mindezek alapján térképészeti feldolgozások is készültek Kocsis Károlynak, Sebők Lászlónak, Dávid Zoltánnak, illetve a KSH által rendezett és kötetben is kiadott 1992. évi nemzetiségstatisztikai konferenciának köszönhetően. Minden régióra vonatkozóan rendelkezünk egy vagy több olyan monográfiával, tanulmánnyal, amely alapján képet nyerhetünk arról, milyen etnikai háttérű, migrációs, demográfiai folyamatok, térszerkezeti és identitás szerkezeti változások játszottak közre abban, hogy a két, illetve három időpont közötti periódusban a magyar közösségek által lakott területeken az abszolút számokban ugyan kifejezhető, de valójában csupán az arányszámokkal érzékeltethető mélyreható változások mentek végbe. Varga Ernst Árpád, Nyárády Károly, Vofkori László, Mirnic Károly, Dányi Dezső, Gyurgyík László, Gyönyör József könyvei, tanulmányai megalapozták a 20. századi magyar kisebbségtörténet népesedéstörténeti kutatásait.

Vajon milyen mértékben járult hozzá a magyarok ki- és elvándorlása, a többségi és más kisebbségi beköltözése, a magyarság nyelv- és identitás-váltása az egyes kistérségek etnikai térszerkezetének radikális átalakulásához. Hiszen a magyar anyanyelvűek aránya az adott országokban – Erdélyt leszámítva (31,6-ról 20,7%) – mindenütt több mint 50 százalékkal csökkent. A legnagyobb mértékben Burgenlandban 8,9-ről 1,9 százalékra, Horvátországban 5,4-ről 0,5 százalékra, Szlovákiában 30,3-ról 10,8 százalékra és Kárpátalján 30,7-ről 12,5 százalékra, de ma már a Vajdaság is ide sorolható az egykori 31,5 százalékos helyett a 13–14 százalékos magyar népességarányával. Az arányszámok vizsgálatánál persze mindig illik figyelembe venni, hogy a magyar népesség térvesztése a városi környezetben volt az átlagosnál jóval nagyobb, helyenként már-már földcsuszamlásszerű. Pozsony, Kassa egy évtizeden belüli minősített kisebbségi státuszának elvesztése, az erdélyi városok magyar többségének fokozatos elolvadása jól mutatja ennek a városi környezetben kezdettől fogva erős nyelv- és identitásváltási folyamatnak a következményeit. Ugyanakkor Kocsis Károly arra is rámutatott, hogy a hosszú időn keresztül rurális magárahagyatottságában megmaradt kisebbségi magyar közösségek az 1980-as évtizedben komoly rohamokat intéztek a járási rangú és a megélhetést a földnél jobban biztosító panel kisvárosok irányába. Ez pedig szinte automatikusan azt eredményezte, hogy az országhatárok és a velük párhuzamos egykori nyelvhatárok között elhelyezkedő városláncolat jó néhány településén sok évtizedes csökkenés után a magyarok aránya némileg emelkedett, illetve stabilizálódott.

A nyolcvan évvel ezelőtt kényszerközösségekként kialakult magyar kisebbségi társadalmak saját önszerveződésükben mindmáig a szülőföldi kistérségekre támaszkodva próbálják az adott országban lévő többi magyar településsel, tájegységgel a történeti sorsközösség alapján kialakítani saját tudatos és vállalt közösségeiket. Erre 1989-ig egyetlen szomszéd országba sem voltak kedvező

feltételek, hiszen a két világháború közötti nemzetállami, majd pedig a pártállami kisebbségpolitikai modellek alig titkoltan az asszimiláció felgyorsítását célozták. Felsorolni is hosszú mindazokat a kényszerítő eszközöket, amelyeket a szomszéd államok megpróbáltak asszimilációs céljaik érdekében bevetni: a magyar település- és földrajzi nevek betiltásától kezdve a családi nevek elemzése alapján történő önkéntes nemzetiségi átsorolásokig, az iskolák tannyelvét megváltoztató vagy korlátozó iskolapolitikától a királyi Románia által megszervezett „kultúrzóna”-politikáig értek a „finomabb” eszközök.

Ezeket maguktól értetődően egészítették ki többször is a közigazgatási határok, választási körzetek célirányos megváltoztatásával, a földreform és a telepítés kínálta lehetőségek kiaknázásával. Majd pedig a második világháború utáni „bosszú” jegyében a jogfosztással és vagyonekobjással, a tömegmészárlásokkal és internálásokkal, deportálásokkal, kikényszerített lakosságcserevel és „reszlovakizációnak” nevezett asszimilációval. Ezek a politikai fogantatású eszközök egészültek azután ki a pártállami időszak etnopolitikai szempontból is jól átgondolt kolhozosításával, erőltetett iparosításával és urbanizációs voluntarizmusával, a magyar régiókban szándékoltan késleltetve beindított ipari beruházásokkal, lakásépítésekkel stb. Nem lesz tehát könnyű dolog mindezeknek az etnikai tér- és identitásszerkezetekre elementáris hatást gyakorló tényezőknek az utólagos hatásvizsgálatát, illetve a következmények számszerűsítését elvégezni.

Bizonyos, hogy a magyar kisebbségek demográfiai fejlődését torzító folyamatok közt a migrációs veszteségek korrekt elkülönítése nélkül nem lehet érdemi adatbázisokat kialakítani az asszimilációs folyamatok vizsgálatához. Csak a Magyarországra irányuló 20. századi kisebbségi magyar migrációs hullámok összesített mérlege Tóth Pál Péter, Dövényi Zoltán, Bereczki András kutatásai alapján a hétszáz – nyolcszázezer közötti tartományban jelölhető ki, s a nyugati és tengerentúli diaszpórákkal együtt az egymilliós számot sem lehet teljesen kizárni. Az Országos Menekültügyi Hivatal 1924-ig nyilvántartott számaiból kiindulva a két világháború közötti időszakban az erdélyi, felvidéki és délvidéki menekültek, áttelepülők, optások száma egészen bizonyosan meghaladta a négyszázezeret. A második világháború után menekülők, kitelepítettek, elüldözöttek összlétszámát háromszázezer körüli számban, az 1958-tól a szomszéd országok magyar áttelepültjei közül honosítottak, illetve visszahonosítottak számát pedig 1994-ig terjedően 65 ezerben, az azóta eltelt években pedig további 20–25 ezerben határozhatjuk meg, összesen tehát 790 ezerre tehető a Magyarországra áttelepülők száma.

Jóval bonyolultabb számítások, becslések, elemzések vezethetnének valamilyen számszerű összesítéshez az asszimilációs veszteségek felmérésében, s erre most itt nem vállalkozhatunk. A természetes szaporulat és a migrációs veszteség közötti különbségekre vonatkozó számítások sem állnak az elmúlt nyolcvan év minden közbülső periódusára vonatkozóan rendelkezésünkre, ami nélkül

valójában még valamilyen spekulatív becsült adatokat is csak a vita kedvéért érdemes megkockáztatni. Ha például a térség átlagos természetes szaporulatát az akkori és a mostani népesség különbözete alapján 1910–1990 között kb. 70 százalékra tesszük, akkor a maximum 1 milliós migrációs veszteséget, valamint a magyarságnak az átlaghoz képest kisebb természetes szaporulatát (- 20 százalékkal) számítva az asszimilációs veszteséget kb. 1,2 millió főben jelölhetjük meg, ami más szóval azt jelenti, hogy az asszimilációs veszteségek nélkül a kisebbségi magyarság ma akár a 3,5 milliós lélekszámot is elérhetné. Még egyszer hangsúlyozni szeretném, mai ismereteink, az etnikai háttérű folyamatok feltártságának mai szintje mellett nem igazán reménykedhetünk abban, hogy rövid időn belül teljesen reális és minden részletében bizonyított számítással tudunk eljutni a kisebbségi magyarság 20. századi összes asszimilációs veszteségének záró számához. Egészen bizonyos azonban, hogy a részfeltárásokból egyre több adat, összefüggés kerül elő, amit feltétlenül figyelembe kell venni a reménybeli összegző igényű munkálatok során.

A kisebbségi magyarság körében a társadalmi léptékű asszimilációs folyamatok reprezentatív mintákon való elemzése éppen csak elkezdődött, s csak remélni lehet, hogy a jövő évi népszámlások adatai újabb lökést adhatnak az ilyen típusú vizsgálatokhoz. Az eddigi elemzések (Dányi Dezső, Varga Ernszt Árpád) részben a kisebb közigazgatási egységekben megragadható etnodemográfiai változások okai felől közelítik meg a kérdést. A reális etnikai térszerkezetek történeti és terepfeltárásának igényével a nyelvhatárok és kontaktuszónák etnikai folyamait vizsgálja Kocsis Károly, Keményfi Róbert, Illés Zoltán, míg mások (Gyurgyík László, Mirnics Károly és Varga E. Árpád) a vegyes házasságok asszimilációs következményei felől is megpróbálták ellenőrizhető számításokat végezni. Megint mások, főként a nyelv- és oktatásszociológusok (Kontra Miklós, Göncz Lajos, Csernicskó István, Lansyák István, Péntek János, illetve Orosz Ildikó, Szabó Zoltán, Dolník Erzsébet és mások) a kód- és nyelvváltás folyamatait, a kétnyelvűség és a többes etnikai identitás szerkezetek bonyolult összefüggéseit, valamint a nem anyanyelvű oktatás asszimilációs hatását igyekeztek dokumentálni és elemezni. Nem kétséges, hogy a magyar többségű és magyar jellegű településszerkezetekben a migrációs folyamatok mellett a nyelv- és identitásváltás is igen nagy mértékben éreztette hatását.

Különösen aggasztónak tűnhet a vegyes házasságok hatása a gyermekek anyanyelv-választásában megfigyelhető egyre erőteljesebb többségi asszimilációra. Varga Árpád adatai szerint például a 109,2 ezer gyermekes romániai vegyes házasság közül a 61,6 százalékban román, 17,6 százalékban magyar, 7,7 százalékban német és 2,8 százalékban cigány volt a gyermekek nemzetisége. A 17,6 százalékos magyar arányt a 71 597 vegyes házasságban élő magyar apa vagy anya „produkálta”, akik az említett 109,2 ezer vegyes házasság 32,8 százalékában voltak jelen.

Az asszimilációs tényezők súlyozott kimutatása fölöttébb nehéz művelet, s itt már a népszámlálási és a népmozgalmi adatsorok mellett sok más statisztikai és megfigyelési adatot is be kell vonnunk. Ezzel együtt az egyes komponenseknek korszakonként eltérő hatása és pontosan nem kimutatható, nehezen bizonyítható szerepe van az identitásváltásban. Mirnics Károly például a vajdasági születésszámokat vizsgálva és a magyar anyáktól évente született gyermekek számában 1950 és 1989 között kimutatható drasztikus csökkenést elemezve arra hívta fel a figyelmet, hogy a kivándorlás és a vegyes házasságok miatt ezek a népmozgalmi adatok csak megfelelő pótlólagos elemzési szempontok alapján tekinthetők megfelelő kiindulásnak a magyar közösség természetes szaporulatának kiszámításában. Mirnics Károly szerint a vajdasági magyarságnak az 1960-as években elkezdődött drámai mértékű csökkenésében nem a természetes szaporulatban kimutatható negatív tendenciák játszották a főszerepet, hanem a demográfiai mérleg számított értékei alapján a kivándorlás és a nyelv- és identitásváltás együttesen az 1960–1981 közötti két évtizedben 50 ezernél is nagyobb csökkenés forrása volt. A vajdasági magyarság asszimilációs folyamatában Mirnics egyértelműen a vegyes házasságot és az iskolarendszert tekintette meghatározó tényezőnek. Gyurgyík László szlovákiai „magyar mérlege”, hogy az 1994-ben megjelent könyvének címére utaljak, a városi környezetben és a nyelvszigetekké váló kistérségekben felgyorsult identitásváltásra, valamint a magyar anyanyelvű roma népesség nyelvhasználati szokásainak, nyelvválasztásának változásaira hívta fel a figyelmet. Emellett természetesen a vegyes házasságok Szlovákiában is egyre erőteljesebben a szlovák identitásválasztás, identitásépítés forrásaivá váltak.

Szükségképpen vázlatos előadásunk végén összegzés helyett néhány kérdésben szeretném összesűriteni a további határon túli magyar etnodemográfiai kutatások által tisztázandó problémákat.

- Lehet-e kiépíteni olyan összekapcsolt, integrált statisztikai, szociológiai, adatbázisokat, amelyek alapján reprezentatív vizsgálatok kezdődhetnének az asszimilációs folyamatok feltárására?
- A szórványosodás folyamatának szakszerű, etnogeográfiai és etnoszociológiai felmérésében milyen mértékben lehet hasznosítani azokat az eddigi antropológiai, néprajzi vizsgálatokat, amelyek jórészt az esettanulmányok szintjén maradtak?
- A hiányzó nyelvismereti adatokat miként lehetne pótolni nagyobb szabású, önszámlálás jellegű kísérletekkel, nagyobb számú településen elvégzendő terepvizsgálattal? (Keményfi)
- Felekezeti és etnicitás összefüggéseinek vizsgálatában a Gereben Ferenc és Tomka Miklós által elkezdett vizsgálatok eredményeit figyelembe véve lehetne-e rendszeressé tenni egyfajta folyamatos adatszolgáltatást?

- A kisebbségi magyar népcsoportok közösségépítésében milyen szerepet játszott és játszik a városok asszimilációs szerepe, az előregedés, az elvándorlás felerősödése?

IRODALOM

- Az erdélyi települések nemzetiség szerint 1930–1992.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.
- Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Klinger András 1994 *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990).* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kocsis Károly 1989. *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján.* Debrecen.
- Kocsis, Károly – Kocsis-Hodosi, Eszter 1998. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin.* Geographical Research Institute – Research Centre for Earth Sciences – Minority Studies Programme of Hungarian Academy of Sciences. Budapest.
- Mirmics Károly 1993. *Kisebbségi sors. Tanulmányok.* Fórum Könyvkiadó. Újvidék.
- Popély Gyula 1991. *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.* Írók Szakszervezete, Széphalom Könyvműhely – Regio.
- Tóth Pál Péter 1998. *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994).* Püski. Budapest.
- Varga E. Árpád 1998. *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedési történetéből. Tanulmányok.* Püski. Budapest.
- Varga E. Árpád 1992. *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Regio – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

**POSSIBILITIES OF DEVELOPMENT FOR ETHNIC HUNGARIAN
MINORITIES AFTER TRIANON PEACE-TREATY (1920)**

Summary

The author describes three type of discussions concerning statistical data of demographic development of ethnic Hungarian minorities living in the neighbouring countries of Hungary:

- demonstration of negative tendencies like migration and assimilation losses, analysis of their possible causes,
- serving for direct political purposes like peace-treaties, the two Vienna Arbitrations (1938, 1940), administrative reforms or different plans of cultural or political autonomy,
- real critical analysis based on statistical sources and collecting data and efforts to write the population history of ethnic minority groups – now we have such kind of analyses and additional data collections beside statistics of the epoch.

The author discusses three factors of ethnic Hungarian minority groups' demographic development in the last eight decades:

- ethnic processes influencing ethnic Hungarian minority groups' community self organisation,
- interaction of the factors causing negative changes in population number of minorities (migration, urbanisation, social mobility, assimilation)
- changes in social structure of ethnic Hungarian minority groups.

Surveying researches on the population history of ethnic Hungarian minority groups the author looks for the causes of radical changes in ethnic composition of micro-regions, examines the migration processes and changes in language and identity of Hungarian communities that caused a very significant (50% excluding Transylvania) decrease of the proportion of ethnic Hungarian population in the neighbouring countries.

He determines that before 1989 the circumstances were unfavourable for minorities' self organisation because of the existence of nationalist and communist models of minority policy since both of them aimed at the acceleration of assimilation. While it is difficult but not impossible to count the losses of ethnic Hungarian minorities caused by emigration (between 700 and 800 thousand persons), it is almost hopeless to determine the exact loss caused by assimilation on the basis of official statistics. Some micro-analyses can reach more results on this field: assimilation processes were analysed in less administrative units, others examined the ethnic processes in language boarder and contact zones, the influences of ethnically mixed marriages, the process of the

change of mother tongue, the development of bilingualism, the problems of complex (double) ethnic identity, the impact of education on not Hungarian language on assimilation. The experiences of these researches show that emigration and assimilation (mixed marriages, education on the language of the ethnic majority) play the decisive role in decreasing proportion of ethnic Hungarians and not the unfavourable demographic trends which undoubtedly strengthen that negative process.

Finally the author summarises the possible directions of the further researches: creation of a data base for researching assimilation processes, exploiting the experiences of anthropological and ethnographic case studies, self counting and permanent information to determine the ethnic and vernacular and religious distribution of certain regions, exploring the impacts of demographic processes like ageing, emigration etc.

A (CSEH-)SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG LÉLEKSZÁMÁNAK ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZETÉNEK ALAKULÁSA (1918–2000)

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Jelen dolgozatunkban áttekintjük a (cseh)szlovákiai magyarság számának alakulását az 1918-tól napjainkig tartó időszakban, és megpróbáljuk becsülni a magyarság lélekszámának alakulását a 2001-es népszámlálás előestéjén.

A nemzeti hovatartozás statisztikai felvételének néhány problémája

Ha a népszámlálások összehasonlíthatóságát vesszük szemügyre, akkor néhány problémára közvetlenül felfigyelhetünk.

A magyar népszámlálások az első világháború előtt az etnikai hovatartozást a jelenlévő összes népesség anyanyelvére, a csehszlovák népszámlálások az állampolgársággal rendelkező személyek nemzetiségére való rákérdezéssel döntötték el.

Az 1941-es magyar népszámlálás a jelenlévő, illetve állandó népesség anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozását egyaránt tudakolta. A csehszlovák népszámlálások 1950-ben a jelenlévő, 1961-től a lakónépesség nemzetiségi hovatartozását, 1970-ben, illetve 1991-ben a lakónépesség anyanyelv szerinti adatait is rögzítették. A (cseh)szlovákiai magyarság település- és társadalomszerkezetének, demográfiájának kutatásához a legfontosabb forrást a magyar (1880, 1890, 1900, 1910, 1941), és a csehszlovák (1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980, 1991) népszámlálások hivatalos eredményei adják.

További problémák merülnek fel, ha az egyes népszámlálásokat, és az azokat követően közzétett publikációkat abból a szempontból vesszük górcső alá, hogy milyen bontásban, milyen részletességgel tették közzé a nemzetiségi megoszlásra vonatkozó – minket ez érdekel elsősorban – feldolgozott adatokat. Két szempontból kell a kiadványokat szemügyre venni, egyrészt, hogy a közzétett változók, jellemzők a társadalmi-gazdasági élet milyen széles területét ölelik fel, s az egyes területeket milyen bontásban teszik közzé, másrészt hogy a közzétett adatok milyen területi bontásban válnak hozzáférhetővé. Az etnikai vonatkozású adatokat községsoros bontásban a második világháború előtti csehszlovák (1921, 1930), valamint az 1941-es magyar statisztikai kiadványok tartalmazták. A második világháború utáni 1950-es népszámlálás az etnikai megoszlásra vonatkozó adatokat kerületek, járások, illetve kerületi székhelyek szerinti bontásban tette közzé. A későbbi kiadványok is csak járási és kerületi

bontásban tartalmazták az etnikai adatokat. (Illetve megjelentek, az 1970-es adatokat tartalmazó kiadványok, amelyek egyes városok, járások etnikai községsoros adatait is tartalmazták). Az 1980-as népszámlálás községsoros etnikai adatait (azon községekre vonatkozólag, ahol egy-egy nemzetiség aránya eléri a 10%-ot, illetve a 100 főt) egy belső használatra szánt füzet tartalmazta¹. A rendszerváltás utáni utolsó csehszlovák népszámlálás az adatok jelentős részét már községsoros bontásban is hozzáférhetővé tette. Az etnikai hovatartozásnak azonban csak az egyik ismérve, a nemzetiség szerinti megoszlás került községsoros bontásban nyilvánosságra, az anyanyelvi hovatartozást rögzítő adatok, éppúgy mint 1970-ben, csak járási bontásban váltak megismerhetővé.

A nemzetiségi (anyanyelvi) adatrögzítés összehasonlíthatóságát nagymértékben befolyásolja a nemzetiségi összetételt tudakoló kérdésskála szerkezete, illetve megváltoztatása is.

A két háború közti csehszlovák népszámlálások politikai célzattal bevezették a zsidó, illetve cigány nemzetiségek kategóriáit, s a magukat magyarnak valló zsidók, illetve cigányok jelentős részét ide sorolták be. Sajátossága e népszámlálásoknak az is, hogy községsoros bontásban nem szerepel külön a cseh és szlovák nemzetiség, hanem egy gyűjtőkategória, a "csehszlovák" tartalmazza összesített adataikat. Az 1961 és 1980 között lebonyolított népszámlálások között sok volt a hasonlóság: az adatfelvétel módja, az adatlapok nemzetiségi listája csaknem azonos. Jelentős változásokat az 1991-es népszámlálás hozott. A nemzetiségi összetétel alakulását nem kis mértékben befolyásolta a nemzetiségi összetételt pontosító kérdésskála jelentős mértékű megváltoztatása is. Egyrészt a cseh nemzetiség a morva és a sziléziai nemzetiségi kategóriákkal "bővült", helyet kapott a felsorolt nemzetiségek listáján további néhány szórvány-nemzetiség, s az ukrán mellett a rutén nemzetiség is. Külön említést érdemel a roma (cigány) etnikum nemzetiségként való felvétele az adatlapra, mert ez a magyar nemzetiség hivatalosan kimutatott számbeli alakulását is bizonyos mértékben befolyásolta.

Az összehasonlíthatóságot nehezíti, hogy a nemzetiségi vonatkozású adatok legnagyobb része összesített, országos adatsorok formájában, vagy járások szerinti bontásban van feltüntetve. Ezeknek az adatoknak a felhasználása, értékelése legalább két szempontból nehéz. Részben az impériumváltások (az országhatár módosulások), másrészt különböző belpolitikai okok miatt a közigazgatási beosztás – megyék, kerületek, járások, körzetek területi kiterjedésének – változása igen gyakori volt az elmúlt évtizedekben, s így hosszabb távon lehetetlen a középszintű (járási bontású) adatok összevetése. Másrészt a különböző szintű közigazgatási egységek kialakításánál nem elhanyagolható politikai szempont volt, hogy az egyes kialakított közigazgatási egységekben, ha lehet, 20% alá csökkentsék a magyar népesség arányát, s ezáltal csökkentsék a nyelv-

¹ 15. Demografický vývoj.

használati jogok gyakorlásának lehetőségét, illetve minél kevesebb olyan járást hozzanak létre, ahol a magyar népesség többségben van.

Az elkövetkezőkben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az első világháborút követően – egy nemzetközi politikai döntés következtében – a történelmi Magyarország felső-magyarországi, felvidéki nemzetrészéből fokozatosan kialakuló és önmagát kisebb-nagyobb mértékben újratermelő szlovákiai magyar nemzeti kisebbség e metamorfózisát milyen területi jellemzők kísérték és kísérik napjainkban.

Olyan folyamatot próbálunk rögzíteni, melynek során két, viszonylag rövid ideig tartó, élesen behatárolható cezúra alapjaiban negatívan megváltoztatta a szlovákiai magyarság főbb jellemzőit. E súlyos veszteségeket követően csak lassan formálódott újra a magyar kisebbségi társadalom. Az első trauma a Csehszlovák Köztársaság létrejöttét követően jelentkezett, s a magyar népesség egy jelentékeny részének Magyarországra történő eltávozása, illetve további, korábban a magyar nemzethez tartozó vagy asszimilálódó részeinek fokozatos leválása jellemezte. S igencsak elnyújtott, évekig tartó folyamat eredményeként, következményeként – közösségi identitáskeresés során – alakult ki egy kisebbségi sorba került nemzetrészből a (cseh)szlovákiai magyar nemzeti kisebbség. A kisebbségi sors vállalása és elfogadása jelentette a kezdetét a szlovákiai magyar társadalom kiépítésének, melynek fejlődési jellege fokozatosan, egyre több vonatkozásban igencsak eltért a Trianon utáni magyarországiétól. A két világháború közötti, viszonylag rövid időszak fokozatos, döntő mértékben önerőből történő építkezése nem tette lehetővé, hogy a szlovákiai társadalom és a kisebbségi magyar társadalom fejlődése szinkronban legyenek egymással. Azaz a kétségtelenül kimutatható eredmények ellenére a szlovákiai magyarság társadalmi életének különböző vonatkozású jellemzői egyre nagyobb mértékben leszakadtak az országos trendektől. A magyarlakta területek Magyarországhoz történő visszacsatolását, majd a korábbi állapotok visszaállítását követő – II. világháborút lezáró időszak – az első világháborút követő traumánál is mélyebb, sokkal súlyosabb megpróbáltatásokat jelentett. Míg negyedszázaddal korábban a nemzetből nemzeti kisebbséggé válás átmenetének lefolyása, 1945 után – minden pátoasz nélkül – a magyar nemzeti közösség megmaradása volt a tét. A nem szláv kisebbségeitől minden áron megszabadulni óhajtó Csehszlovák Köztársaság igyekezett megerősíteni nemzetállami jellegét, s e politikai cél elérése érdekében kellett a magyarok tömegeinek Magyarországra menekülniük, illetve az ún. lakosságcsere keretében átköltözniük, a cseh országrészekbe deportáltaként kényszermunkát végezniük, s az otthon maradtak nagy részének a reszlovakizáció tortúráit elszenvedniük. A negyvenes évek második felében a szlovákiai magyarság megélte történelmének legsötétebb időszakát, s nemzeti szempontból megkönnyebbülésként, illetve egyfajta felszabadulásként élte meg a gottwaldi sztálinista fordulatot. Az egyenlőségre törekvés, a felzárkóztatás jegyében megfogalmazott kisebbségi politika kétségtelen, gyors eredményeket

hozott, s a magyarság társadalmi szerkezetének különböző jellemzői fokozatos vagy gyors javulásról tanúskodtak, ugyanakkor, az országos értékektől való távolság a legtöbb mutató vonatkozásában vagy konzerválódott, vagy némely esetben még tovább növekedett. Ugyanis a különböző társadalmi mutatókra vonatkozóan megállapított nemzetiségi százalékarány, mely szerint a magyarság mindig csak alulról közelíthette meg ilyen-olyan mértékben a (cseh)szlovákiai szintet, gyakorlatilag az aluldimenzionáltság állapotának konzerválását jelezte.

A csehszlovákiai népszámlálások nemzetiségi vonatkozásai

A Csehszlovák Köztársaság megalakulásakor sokszínű, többnemzetiségű államalakulat volt. A Cseh országrészben 6,7 millió cseh és 3 millió német, 103 ezer lengyel, 13 ezer ukrán, és további néhány nemzetiség mellett mindössze 7 ezer magyar élt. A magyarok száma az elkövetkező évtizedekben ugyan fokozatosan emelkedett, de még 1991-ben sem érte el a 20 ezret.

Szlovákiában az 1921-es népszámlálás 1,95 millió szlovák mellett több mint 650 ezer magyart, majdnem 90 ezer orosz, rutént és ukránt, továbbá több mint 140 ezer németet és 73 ezer zsidót mutatott ki (2. táblázat). Csehszlovákia lakossága nemzetiségi megoszlásában az 1921 és 1991 között bekövetkezett változásokat – a 2. világháború utáni területre átszámítva – az 1. sz. tábla szemlélteti. A cseh és szlovák elem részaránya már a két háború közti időszakban is jelentős mértékben emelkedett, 1921 és 1930 között 67,65%-ról 69,42%-ra. A második világháború utáni Csehszlovákia nem "csehszlovák" nemzetiségű lakosságának részaránya az 1930-as állapothoz viszonyítva az 1945 utáni szláv nemzetállam megteremtését célzó intézkedések következtében mintegy 1/5-ére csökkent. A nemzetiségi összetétel eltérő módon változott meg Csehországban és Szlovákiában.

Nem könnyű az 1918 után létrejött új államalakulat részét képező Szlovákia nemzetiségi megoszlását számszerűleg is meghatározni. Az 1910-es magyarországi és az 1921-es csehszlovákiai népszámlálás nemzetiségi adatai jelentős mértékben eltérnek egymástól. A mai Szlovákia területén 1910-ben 2,9 millió lakos élt, ebből 884 ezer magyar (30,3%), 1688 ezer szlovák (57,8%), 198 ezer német (6,8%), 97 ezer ruszin (3,3%) 10 ezer lengyel (0,3%), 7 ezer cseh (0,3%), 34 ezer egyéb és ismeretlen (1,2%) anyanyelvű élt. 1921-ben a magyar nemzetiségűek száma 651 ezerre (21,7%) apadt, a szlovák nemzetiségű lakosságé 1952 ezerre (65,1%) nőtt. A többi szlovákiai nemzetiség lélekszáma szintén megfogyatkozott. A csehek számát a Szlovákiába történő jelentős számú hivatalnokréteg és katonatiszt beköltözése közel 73 ezerre növelte (2,4%) (2. sz. táblázat). Az 1910-es népszámlálás az anyanyelvi hovatartozás alapján rögzítette a nemzetiséget, így az 1910-es népszámlálás adatainak összevetése a

későbbiekkel ebből a szempontból mindenképen problematikus. A csehszlovák elem térhódítása röpké két év alatt jelzi a százezres nagyságú migrációs változásokat, másrészt az eltérő népszámlálási kategóriák következtében beállt változásokat is. Nemcsak az anyanyelvi hovatartozást felváltó nemzetiség szerinti adatfelvétel hozott lényegesen eltérő megoszlást, de a zsidó nemzetiség felvétele az adatlapra is több tízezerrel csökkentette a magyar nemzetiségűek számát.

1921 és 1991 között Szlovákia lakosainak száma 3 millióról 5,27 millióra (75,6%-kal) növekedett². A magyar nemzetiségűek lélekszáma 651 ezerről 567 ezerre, 12,9%-kal, Szlovákia lakónépességén belüli részaránya a felére csökkent, 21,7%-ról 10,8%-ra. Az 1950-es mélypontot 1961-ben jelentős gyarapodás, 1970-ben mérsékelt növekedés, majd 1980-ban és 1991-ben minimális emelkedés követi, mindez a magyarság részarányának állandó csökkenése mellett.

A szlovák nemzetiségűek száma 1953 ezerről 4519 ezerre, 131,4%-kal, az ország rész lakónépességén belüli részaránya 65,1%-ról 85,7%-ra növekedett. A húszas években minden szlovenszkói nemzetiség lélekszáma növekedett, kivéve a magyart, melynek lélekszáma az 1930-as népszámlálás adatai szerint (651 ezerről 585 ezerre) 10%-kal csökkent. A magyarság számának fogyásához hozzájárult a hivatalnok-, tisztviselő-, egyéb értelmiségi rétegek jelentős hányadának Magyarországra történő kivándorlása, valamint a nemzeti identitásában bizonytalan – korábban magát magyarnak valló – népesség többségi nemzethez való csatlakozása. Figyelmet érdemel, hogy a bécsi döntést követő terület-visszacsatolás után magyar fennhatóság alatt végzett népszámlálás eredményei nem erősítették meg az 1921-es és 30-as népszámlálások demográfiai változásait, másrészt jelzik, hogy a nemzetiségi hovatartozás népszámlálások által történő felmérése korántsem nyújt objektív képet a nemzetiségek lakta területek lakosságának etnikai összetételének változásairól. A vegyes nemzetiségű államalakulatok bevallott, illetve kimutatott nemzetiségi összetétele nagymértékben az adott terület felett fennhatóságot gyakorló államhatalom nemzetiségi politikájának függvénye.

Az 1941-es magyarországi népszámlálás eredményei – a bécsi döntést követően Magyarországhoz visszacsatolt területeken – a magyar nyelvterület viszonylagos épségéről, regenerálódásáról tanúskodnak. Ugyanebben az évben került sor a szlovák állam területén is népszámlálásra, de a községsoros adatokat nem tették közzé. Az 1951-ben kimutatott nemzetiségi összetétel a szlová-

² Az 1921-es népszámlálás adatait általában Szlovákia mai területére átszámítva adják meg. Kisebb mértékben eltérnek ettől az 1921-es területre vonatkozó adatok. Az 1920-as évek első felében még sor került bizonyos határmódosításokra, másrészt Szlovákia területe növekedett 1945 után is, a három Pozsony alatti község Szlovákiához történt csatolása következtében. Ezenkívül Kárpátalja és Szlovákia adminisztratív határa is eltért a jelenlegitől. Szlovákia Kárpátaljával együtt közzétett adatai már százezres nagyságrenddel térnek el a szlovákiai adatoktól. A különböző területnagyságra vonatkoztatott adatok mellett az első csehszlovák népszámlálás nemzetiségi számsorait még a rendezett, ill. rendezetlen és idegen állampolgársággal rendelkezők száma is jelentékenyen befolyásolta. Popély, 1991. 59. old.

kiai magyarság történelmének eddigi legtragikusabb – objektív és szubjektív – változásait tükrözi. A magyar nemzetrészsorsának alakulását maradandóan a háború utáni néhány esztendő határozta meg: 31 780, a trianoni Magyarország területéről beköltözött magyar személyt utasítottak ki, kb. 70 ezer magyart telepítettek ki a magyar-csehszlovák lakosságcsere keretén belül, mintegy 6000-en menekültek el az üldözések elől. A cseh országrészbe deportáltak száma mintegy 50 ezer lehetett. A szlovákiai magyarságot erkölcsileg legnagyobb mértékben a reszlovakizáció sújtotta. 1947 végéig 410 820 reszlovakizációs kérvényt nyújtottak be, a kérvényezett személyek felét szlovákokká is nyilvánították. Mindezen intézkedések hatásai következtében fellazult és megváltozott a két háború közti időszakban még egységes magyarlakta területek településszerkezete, és vált e terület többé-kevésbé vegyes lakosságúvá.

Így alig két esztendővel a magyarság egészét sújtó megpróbáltatások után az 1950-es népszámlálás eredményei nem is tanúskodhattak másról, mint egy identitásában elbizonytalanodott, megtört, megalázott népesség megfogyatkozásáról. (A kimutatott 354 532 magyar – Szlovákia lakosságának 10,3%-a – nem a szlovákiai magyarság valós számát adja meg. Az eredmény elsősorban azt fejezte ki, hogy oly rövid idővel e megpróbáltatások után hányan vállalták magyarságukat.)

A negyvenes évek végétől kezdve a nemzetiségi kérdés – elsősorban magyar kérdés – kezelésében lényeges változás következett be. A szláv nemzetállam megteremtését célul kitűző rendszert a Gottwald-féle sztálinista hatalom váltotta fel. A magyar lakosság jogfosztottsága megszűnt (más szempontból természetesen az ország egész lakosságát jogfosztottnak tekinthetjük e korszakban), elkezdődött a magyarság reintegrálása az ország politikai, gazdasági és társadalmi életébe. A kelet-európai államokat szövetségbe kovácsoló szovjet érdek, ezen kívül a hivatalos ideológia rangjára emelkedett lenini nemzetiségi politika sem tette lehetővé a korábbi évek gyakorlatának folytatását, de a szláv nemzetállam megteremtésének víziója továbbra is a csehszlovák politikai hatalom hosszú távú célkitűzései között szerepelt.

Az 1961-es népszámlálás a magyarság számának 150 ezres növekedését mutatta ki. A szlovákiai magyarok száma ekkor 518 782 fő volt, Szlovákia lakosságának 12,4%-a. A népszámlálási eredmények rácsáfoltak a demográfusok számításaira és előrejelzéseire. A szakirodalom utólag csak nagyon óvatosan és visszafogott hangnemben kérdőjelezte meg az 1950-es adatok objektivitását. Nyilvánvaló volt, hogy a "legpozitívabb nemzetiségi politika" sem képes egy kisebbség szaporodását (egy évtized alatt) ily mértékben (46,3%-os növekedés) befolyásolni. Másrészt a szlovákiai magyarság biztonságérzetét és meggyengült öntudatát is megerősítette a magyarság számának ily mértékű emelkedése.

Az 1968-as erjedéssel párhuzamos nacionalista megnyilatkozások, melyek retorikájukban nem sokban maradtak el a negyvenes évek második felében

uralkodóktól, tanújelét adták, hogy az azóta eltelt húsz év alatt a homogén nemzetállam megteremtésének eszméje tovább élt, csak nem manifesztálód(hat)ott. A konszolidáció éveiben a nemzetek és nemzetiségek példaértékűnek hirdetett együttélését a valóságban a propagandaszövegekben foglaltaktól eltérő viszonyok jellemezték. A hetvenes évek kisiskolákat felszámoló, körzetesített iskolákat létrehozó iskolapolitikája lehetőséget nyújtott a magyar iskolahálózat megritkítására. A legfelső párt és állami vezetés utasítására több kísérlet történt a magyar iskolahálózat fokozatos kétnyelvűsítésére, illetve magyar nyelvet (is) oktató iskolákká történő degradálására.

Az 1970-es népszámlálás eredményei szerint a magyar lakosság száma 552 006 fő volt (Szlovákia lakosságának 12,2%-a). A 33 ezres növekedés mintegy 2 ezer fővel meghaladta a népmozgalmi számításokat. Valószínű, hogy néhány ezer – 1961-ben még magát szlováknak valló – reszlovakizált 1970-ben magyar nemzetiséget jelentett be, s ezáltal lett némileg magasabb a magyarság lélekszáma. 1970-ben a nemzetiségi összetétel mellett a lakosság anyanyelvi megoszlásáról is viszonylag objektívabb kép rajzolódott ki. Újból megerősítést nyert a korábban is ismert jelenség: többen vállalják egy kisebbséghez való kötődésüket az anyanyelvi hovatarozás alapján, mint a nemzeti, nemzetiségi azonosulás szintjén. A szlovákiai magyarság száma anyanyelvi hovatarozás alapján közel 10%-kal volt magasabb, mint a nemzetiségi hovatarozás szerint.

1980-ban a szlovákiai magyarság száma 559 490-re, 7,5 ezerrel növekedett. Szlovákia összlakosságán belül a magyarság részaránya tíz év alatt 12,2%-ról 11,2%-ra csökkent. Az 1980-as népszámlálás eredményei meglepetést okoztak nemcsak a magyar lakoságnak, de a demográfusoknak is. Nyilvánvalóvá vált, hogy e minimális növekedés, gyakorlatilag stagnálás a magyar lakosság növekvő rétegei nemzetváltásának, illetve asszimilálódásának következménye. Ebben több tényező játszott meghatározó szerepet. A ritkuló magyar iskolahálózat, s részben ennek következtében a nem anyanyelvi oktatásban részesülő magyar tanulók számának emelkedése, és valószínűleg a nemzetváltást, asszimilációt előidéző tényezők legsúlyosabbika, a vegyes házasságok részarányának fokozatos emelkedése is. Nem elhanyagolhatók az urbanizációs folyamatok, elsősorban a – városokba költözés – közvetett kihatásai sem. E tényezők hatását bizonyos belső mechanizmusok, téveszmék, propagandaszólamok, védekezési mechanizmusok alapozták meg. Mindenesetre a 70-es évek lassú őrlődése, a nemzetiségi lét vállalása értelmének a megkérdőjelezése, a beletörődés, a fásultság jelei a 80-as népszámlálás során számbelileg is megmutatkoztak. Folytatódott a magyarság fokozatos elöregedése, nemzetrésünk iskolai végzettség szerinti hátrányos megoszlása, a tanulóifjúság kedvezőtlen iskoláztatási és – ennek következményeként – foglalkoztatási struktúrájának konzerválódása. A 80-as évek során a magyar iskolarendszer felszámolására tett újabb próbálkozások kiváltották a magyar lakosság szélesebb rétegeinek az ellenállását, és a tudatos nemzetiségi lét vállalásának problémája egyre inkább a magyar kisebbségi

társadalom közgondolkodásának szerves részévé vált a 89-es változásokat megelőző időszakban.

Az 1989. novemberi változások utáni időszak ellentmondásos légkörében került sor az 1991-es népszámlálásra. Hosszú évtizedek óta 1991-ben nyílt először lehetőség a népszámlálás szabadabb, demokratikusabb körülmények közötti lebonyolítására, másrészt a nemzetiségek elleni – elsősorban magyarellenés – uszítás, gyűlöletkeltés intoleráns légköre is érezhető volt. Az 1991. március 3-i népszámlálás lebonyolítása több szempontból is eltért a korábbi népszámlálásoktól. Az adatlapon 1950 óta először szerepelt a vallási, felekezeti hovatartozást pontosító kérdés, s 1970 után újra kérdezték az anyanyelvet is. (1980-ban ez hiányzott). A nemzetiségi összetétel alakulását nem kis mértékben befolyásolta a nemzetiségi összetételt pontosító kérdésskála jelentős mértékű megváltoztatása is. Az 1961, 1970 és 1980. évi népszámlálás a nemzetiségi megoszlás vizsgálatát megközelítőleg azonos módon megfogalmazott kérdésskálával végezte. Ettől a megközelítési módtól lényegesen eltérő módon került a kérdés az 1991. évi kérdőívre. Egyrészt a cseh nemzetiség a morva és a sziléziai nemzetiségi kategóriákkal "bővült", helyet kapott az ukrán mellett a rutén nemzetiség is, valamint néhány szórványnemzetiség. Külön említést érdemel a roma (cigány) etnikum nemzetiségként való felvétele az adatlapra, mert ez a magyar nemzetiség hivatalosan kimutatott számbeli alakulását is bizonyos mértékben befolyásolta.

1991. március 3-án Szlovákia összlakossága 5 274 335 fő volt, ebből szlovák nemzetiségű 4 511 679, magyar nemzetiségű 567 296 volt. Az igencsak alacsony – 7,8 ezres – növekedés részben kijózanítólag hatott a túlzott optimizmusba hajlókra, másrészt bizonyos, valószínűleg már visszafordíthatatlan demográfiai változásokra is utal. 1970 és 1991 között a szlovák nemzetiségűek számának növekedése hatszorosan meghaladta a magyar lakosság számbeli növekedését. A magyar lakosság lélekszáma 2,8%-kal, a szlovák lakosság száma 16,7%-kal növekedett az említett időszakban.

A kilencvenes évek etnodemográfiai változásairól

Két népszámlálás közti időszakban a lakosság számának alakulását úgy becsülhetjük, hogy az utolsó népszámlálási adatokhoz az eltelt években bekövetkezett természetes szaporulat (fogyás) és a vándorlási különbözet összegét hozzáadjuk. Ez a megközelítés elsősorban a népesség számának országos, regionális, vagy lokális szinten történő vizsgálatára alkalmas, de a nemzetiségek számának becslésére is használatos. Ez utóbbi esetben egy igen komoly problémával kell szembesülnünk. A becslés adatai igen jelentős mértékben eltérhetnek a valós adatoktól, amennyiben a vizsgált kisebbség jelentős mértékben

asszimilálódik. Ezért a nemzeti kisebbségek asszimilációjának méréséhez a népszámlálási és a népmozgalmi adatok mérlegének különbségét is használják.

Az elkövetkezőkben a fenti megjegyzések figyelembevételével az 1990-es évek népmozgalmi adatait értékeljük (3. és 4. táblázat). Az 1989 novemberét követő időszakban lezajlott társadalmi, gazdasági, szociálpolitikai változások igen nagy mértékben befolyásolták Szlovákiai lakosságának népesedési folyamatait. Már a 80-as években a születések számában megmutatkozó fokozatos apadás, és az elhalálozások számának lassú emelkedése a korábbi időszakban igen magas természetes szaporulat jelentékeny csökkenését eredményezte. A szlovákiai magyarság számában bekövetkezett változások tendenciáiban követik az országos trendeket. A szlovákiai magyarság demográfiai mutatói ugyan az országostól kedvezőtlenebb népesedési tendenciákról tájékoztatnak, azonban a szlovákiai magyarság így is a Kárpát-medence magyarságának egyik legjobb népesedési jellemzőkkel bíró részét alkotta. A 89-es időszakot követően a szaporulat csökkenése felgyorsult, s a 90-es évek közepére a korábbiakban elképzelhetetlennek tűnő alacsony értékeket vett fel mind az össznépesség, mind a szlovákiai magyar lakosság vonatkozásában.

A termékenység csökkenésének éves adataival párhuzamosan halad a házassági statisztika két jellemző mutatója: a házasságkötések és a válások számának alakulása is. Az ezer lakosra jutó (szlovákiai) házasságkötési arányszám az 1990 és 2000 közötti időszakban igen nagy mértékben (7,6 ezrelékről 4,8 ezrelékre) csökkent, a válások száma és aránya pedig 1991-től napjainkig mutat emelkedést (1,5 ezrelékről 1,72 ezrelékre). A házassági statisztika nemzetiségi bontású adatait a Szlovák Statisztikai Hivatal 1992-től nem teszi közzé, így nem áll módunkban ezzel részletesebben foglalkozni, azonban az országos adatokból a magyar házasságkötések tendenciái is jó megközelítéssel becsülhetők.

A házasságkötések fogyatkozó száma tovább csökkenti az amúgy is egyre alacsonyabb termékenységet. A természetes szaporulat országos adatai látványos apadásról tanúskodnak. Az 1990-es 25 370 főről (4,8 ezrelékről) 2000-re 2427 főre (0,45 ezrelékre) esett vissza. A magyar lakosságra vonatkozó adatok párhuzamosan haladnak a szlovákiai értékekkel, a termékenységi mutatók jelentékenyen alacsonyabb értéket vesznek fel. A magyar természetes szaporulat első alkalommal 1990-ben nem érte el az ezer főt (846 fő, 1,5 ezrelék), s négy évvel később pedig a szaporulatot fogyás váltotta fel. 1994-ben 4, 1995-ben 450, 1999-ben 823 fővel volt magasabb a születések számánál az elhalálozások száma.

A termékenység csökkenése természetesen közvetlenül megmutatkozik a lakosság számának alakulásában is. Szlovákia lakosságának száma az 1990-es években egyre kisebb mértékben emelkedett, az 1991-es népszámlálás során kimutatott 5 274 335 főről 2000 végére 5 402 547 főre emelkedett. A magyar népesség száma 1999 végére 567 296 főről 567 359 főre gyarapodott.

Ez az igen alacsony növekmény valójában már fogyatkozást jelent, mivel a népmozgalmi értékek nem tartalmazhatják a nemzetváltásból származó asszimilációs veszteségeket.

Kitekintés

Feltehetjük magunknak a kérdést, milyen etnodemográfiai változások elé nézhetünk, hogyan alakul majd a szlovákiai magyar nemzetiség lélekszáma a 2001-es népszámlálás során, illetve azt ezt követő években. Ennek becsléséhez több szempontot veszünk tekintetbe. A 90-es évek népmozgalmi adatai mellett ismerjük a korábbi censusok alkalmával a népszámlálások és a népmozgalmi adatok mérlegét, mely szerint a 70-es és 80-as években a természetes szaporulatnak csak egy kisebb része mutatkozott meg a népszámlálási adatokban is³. Másrészt ismeretes, hogy az egyes etnikumokhoz tartozók nemzeti hovatartozásának megvallását a népszámlálást megelőző időszakban jelentős mértékben befolyásolja az adott ország nemzetiségpolitikája, s az is, hogy az „anyaország” hogyan viszonyul a határon túl élő kisebbséghez. Nem kis jelentősége van annak is, hogy mennyiben tér el a korábbiaktól a népszámlálás gyakorlata elsősorban nemzetiségi vonatkozásaiban⁴.

Mindezeket tekintetbe véve az alábbi trendeket tartjuk valószínűnek:

- A magyar születések számának csökkenése nagy valószínűséggel tovább folytatódik, csupán a fogyatkozás mértéke kérdéses.
- A vándorlási mozgalom jelentősebb mértékben nem módosul. A korábbi évtizedekben jelentős mértékű Csehországba irányuló migráció gyakorlatilag megszűnt, de az utóbbi években megnőtt a Magyarországon tanulók, munkát vállalók száma. Áttelepülésük Szlovákia társadalmi-gazdasági – s ebben nem elhanyagolható módon kisebbségi – viszonyainak alakulásától is függ majd.
- A generációk közötti asszimilációs folyamatok irányában és nagyságrendjében – az évtized folyamán jelentős mértékű kisebbségpolitikai in-

³ Gyurgyík, 1994.

⁴ A 2001. május 25/26-án megtartandó szlovákiai népszámlálás lesz az első, a Szlovák Köztársaság területén végrehajtott census. Ez több vonatkozásban is eltér a korábbiaktól. (A teljesség igénye nélkül itt csak néhány, dolgozatunk szempontjából meghatározó vonatkozásra térünk ki.) Első alkalommal kerül sor – a csehszlovák hagyományokat követő önkitöltős módszerrel végzett – anonim lekérdezésre. Azaz a lekérdezett kérdőíveken a megkérdezett neve nem szerepel, s csak közvetve (volna) lehetséges a lekérdezettek beazonosítása. A kérdőív nemzetiségi listája is eltér az 1991-estől, s a kérdőív egy korábbi változatától. A végső változatban 6 nemzetiség van tételesen felsorolva (szlovák, magyar, roma, cseh, ruszin, ukrán), az egyéb kategória mellett. A (cseh)szlovák népszámlálások során immár 3. alkalommal (1970 és 1991 után) kerül sor az anyanyelv lekérdezésére, s hasonlóan harmadszor kérdezik le a felekezeti hovatartozást a 2. világháború utáni népszámlálások alkalmával. A kérdőívek feldolgozására is eltérő technikával kerül sor. Az adatok egy részét optikai eljárással rögzítik, ez lehetővé teszi bizonyos eredmények gyorsabb közzétételét.

gadozások ellenére – lényegesebb változásokra nem került sor. Valószínű, hogy az 1991-es népszámlálás adataihoz képest a magyar népesség számát növelő jelentősebb mértékű reasszimilációval nem igen számolhatunk.

- Az elkövetkező időszak etnikai változásainak egyik talánya a roma lakosság "tényleges" számának alakulása. Feltehetőleg a magukat romának vallók száma tovább emelkedik, de hogy ez milyen mértékben következik be, és mennyivel csökkenti a magyarság lélekszámát, s ennek a formális nemzetváltáson kívül milyen valós nemzetiségpolitikai, illetve kulturális következményei lesznek – erre nézve még támpontjaink sincsenek.

Mindezen tényezőket figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a különböző népmozgalmi és a nemzeti identitást befolyásoló tényezők eredményeként a magyarság lélekszáma az ezredfordulón nem éri el az 1991-es számadatot. A magyar népesség száma az 1991-es adatokhoz képest csökkenni fog.

Ugyanakkor a magyar népesség Szlovákia lakónépességén belüli arányának csökkenése nem haladja meg a korábbi évtizedekben kimutatott csökkenést, mivel a korábbi évtizedekben oly dinamikus szlovák szaporulat is töredékére esett vissza, s néhány éven belül Szlovákia természetes szaporulata is negatív értékeket vesz majd fel.

IRODALOM

- Bilancia pohybu obyvateľstva podľa národnosti a rodinného stavu v roku 1995.* ŠÚSR Bratislava 1996.
- Československá statistika. Nová řada Skupina A. Svazek 36. Pramenné díla Svazek 26. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. březnu 1961.* Díl II. Sociální, ekonomická a profesionální skladba obyvateľstva, Praha 1965.
- Československá statistika. Skupina A. Svazek 26. Pramenné díla Svazek 26. Sčítání lidu v republice Československé ke dni 1. března 1950.* Díl II. Věkové složení a povolání obyvateľstva, Praha 1958.
- Československá statistika. Svazek 3. Řada A. Sčítání lidu a soupis domů a bytů v republice Československé ke dni 1. března 1950.* Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje, okresy a města, Praha 1957.
- Demografická příručka,* FŠÚ Praha 1982.
- Demografický vývoj obyvateľstva Československej socialistickej republiky podľa výsledkov sčítania ľudu s prihliadnutím na jeho národnostné zloženie.* Sekretariát rady vlády SSR pre národnosti Bratislava 1983, č.951/1983.
- Gyönyör József 1989. *Államalkotó nemzetiségek.* Bratislava.
- Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg.* Kalligram Pozsony.
- Hoóz István 1988. *Demográfia.* Budapest.
- Národnostné zloženie obyvateľstva Slovenskej republiky v rokoch 1991 a 1992.* ŠÚSR Bratislava 1994.
- Obyvateľstvo Slovenskej republiky podľa národnosti v rokoch 1980-1989.* SŠÚ Bratislava 1990.

- Popély, Gy. 1991. *Népfogyatkozás*. Budapest.
- Sčítania ľudu, domov a bytov k 3.marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike*. FŠÚ Praha 1991
- Sčítanie ľudu domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti 1991.Slovenská Republika*. FŠÚ Praha 1992.
- Sčítanie ľudu domov a bytov k 3.3. 1991. Podrobné údaje za obyvateľstvo Republika Slovenská*. FŠÚ-SŠÚ 1992.
- Sokolová Gabriela és koll. 1987. *Sudobé tendence vývoje národnosti v ČSSR*. Praha.
- Srb Vladimír 1992. Romové podle předběžných výsledků sčítání ľudu 3.3. 1991. *Demografie* 2.173-175.
- Vývoj obyvateľstva Slovenskej republiky v roku 1997s výhľadom do roku 2005*. Štatistický úrad Slovenskej republiky 1998.

1. tábla (fekvő)

2. tábla (fekvő)

3. Szlovákia lakosságának népmozgalma 1950–2000

Évek átlaga, év	Évközepi népesség száma	Születések száma	Elhalálozás- ok száma	Természetes szaporulat	Házasságkötés száma	Válások száma
--------------------	-------------------------------	---------------------	--------------------------	---------------------------	------------------------	------------------

a) szám szerint

1950–1954	3 558 096	99 728	37 507	62 221	33 391	1 716
1955–1959	3 840 756	95 469	33 534	61 935	31 622	1 963
1960–1964	4 207 024	86 741	32 653	54 088	31 062	2 394
1965–1969	4 448 151	79 877	37 285	42 592	32 558	2 846
1970–1974	4 603 163	88 412	43 039	45 373	39 596	4 340
1975–1979	4 840 293	99 486	46 693	52 793	43 871	6 031
1980–1984	5 055 078	92 781	50 955	41 826	39 817	6 805
1985–1989	5 221 099	84 931	52 791	32 140	37 937	8 237
1990	5 297 774	79 989	54 619	25 370	40 435	8 867
1991	5 283 404	78 567	54 618	23 951	32 721	7 893
1992	5 300 020	74 640	53 423	21 217	33 880	8 057
1993	5 325 305	73 256	52 707	20 549	30 771	8 143
1994	5 347 307	66 370	51 386	14 984	28 155	8 666
1995	5 363 638	61 427	52 686	8 741	27 489	8 978
1996	5 373 810	60 123	51 236	8 887	27 484	9 402
1997	5 383 214	59 111	52 124	6 987	27 955	9 138
1998	5 387 650	57 582	53 156	4 426	27 494	9 312
1999	5 395 115	56 223	52 402	3 821	27 340	9 664
2000	5 400 637	55 151	52 724	2 427	25 903	9 273

Évek átlaga, év	Születési	Halálozási	Természetes szaporulat	Házasságkötés	Válási
	arányszám(a)				

b) ezrelékben

1950–1954	28,0	10,5	17,5	9,4	0,5
1955–1959	24,9	8,7	16,1	8,2	0,5
1960–1964	20,6	7,8	12,9	7,4	0,6
1965–1969	18,0	8,4	9,6	7,3	0,6
1970–1974	19,2	9,3	9,9	8,6	0,9
1975–1979	20,6	9,6	10,9	9,1	1,2
1980–1984	18,4	10,1	8,3	7,9	1,3
1985–1989	16,3	10,1	6,2	7,3	1,6
1990	15,1	10,3	4,8	7,6	1,7
1991	14,9	10,4	4,5	6,2	1,5
1992	14,1	10,1	4,0	6,4	1,5
1993	13,8	9,9	3,9	5,8	1,5
1994	12,4	9,6	2,8	5,3	1,6
1995	11,5	9,8	1,6	5,1	1,7
1996	11,2	9,5	1,7	5,1	1,8
1997	11,0	9,7	1,3	5,2	1,7
1998	10,7	9,9	0,8	5,1	1,7
1999	10,4	9,7	0,7	5,1	1,8
2000	10,2	9,8	0,5	4,8	1,7

4. A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság népmozgalma 1950–1999

Évek átlaga, év	Évközepi népesség száma	Születések száma	Elhalálozások száma	Természetes szaporulat	Házasságkötések száma	Válások száma
--------------------	-------------------------------	---------------------	------------------------	---------------------------	--------------------------	------------------

a) szám szerint

1950–1954	364 158	9 228	4 812	4 416	3 652	276
1955–1959	390 552	10 208	4 971	5 237	3 751	215
1960–1964	501 223	9 030	4 951	4 079	3 824	215
1965–1969	539 932	8 322	5 387	2 935	3 828	326
1970–1974	556 369	8 892	5 976	2 916	4 476	440
1975–1979	573 311	9 547	6 104	3 443	4 873	575
1980–1984	563 268	8 830	6 220	2 611	4 219	710
1985–1989	573 810	8 068	6 139	1 930	3 839	845
1990	578 011	7 282	6 436	846	3 758	944
1991	567 671	6 707	6 270	437	3 201	862
1992	568 056	6 603	6 226	377	*	*
1993	568 382	6 242	6 109	133	*	*
1994	568 630	5 649	5 653	-4	*	*
1995	568 541	5 022	5 472	-450	*	*
1996	568 493	5 100	5 082	18	*	*
1997	568 368	5 187	5 388	-201	*	*
1998	568 024	5 060	5 636	-576	*	*
1999	567 359	4 855	5 678	-823	*	*

Évek átlaga, év	Születési	Halálozási	Természetes szaporulat	Házasságkötési	Válási
--------------------	-----------	------------	---------------------------	----------------	--------

arányzáma(a)

b) ezrelékben

1950–1954	25,34	13,21	12,13	10,03	0,76
1955–1959	26,14	12,73	13,41	9,60	0,55
1960–1964	18,02	9,88	8,14	7,63	0,43
1965–1969	15,41	9,98	5,44	7,09	0,60
1970–1974	15,98	10,74	5,24	8,05	0,79
1975–1979	16,65	10,65	6,01	8,50	1,00
1980–1984	15,68	11,04	4,64	7,49	1,26
1985–1989	14,06	10,70	3,36	6,69	1,47
1990	12,60	11,13	1,46	6,50	1,63
1991	11,81	11,05	0,77	5,64	1,52
1992	11,62	10,96	0,66	*	*
1993	10,98	10,75	0,23	*	*
1994	9,93	9,94	-0,01	*	*
1995	8,83	9,62	-0,79	*	*
1996	8,97	8,94	0,03	*	*
1997	9,13	9,48	-0,35	*	*
1998	8,91	9,92	-1,01	*	*
1999	8,56	10,01	-1,45	*	*

* Nincs adat.

**CHANGES IN POPULATION NUMBER AND IN THE STRUCTURE
OF SETTLEMENTS OF ETHNIC HUNGARIANS LIVING IN
(CZECHO)SLOVAKIA, 1918–2000**

Summary

In this paper the author surveys the changes in population number of ethnic Hungarians between 1918 and our days and tries to estimate their number for the time of 2001 population census.

He deals with the problems of statistics related to the ethnic distribution of a population. The objectivity of that kind of statistics depends on several factors: the criteria of measurement of ethnicity, whether mother tongue or ethnicity is asked or both in census questionnaires, the policy of the state concerning ethnic minorities, the given possibilities for choosing ethnicity on the census questionnaires that can create ethnic identities making stronger a majority (by creating for instance "Czechoslovakian" ethnicity) or dividing minorities into several smaller parts. Publishing data can also be important in the process of making strong majorities and in that of eliminating local majorities of ethnic minorities: publishing mother tongue statistics only by bigger administrative districts, drawing the borders of administrative units can be the measure of that kind of efforts. The author shows those problems surveying the history of ethnic Hungarians living in (Czecho)slovakia through the data of (Czecho)slovakian population censuses.

Hungarian population living on the territory of recent Slovakia became ethnic minority after the First World War in 1918-20 when the Czechoslovakian Republic was created. This change caused a strong emigration of ethnic Hungarians towards Hungary and moreover the population census in 1921 used the term of ethnicity instead of mother tongue as the former Hungarian census had done. So in 1921 the number of ethnic Hungarians was less by 200 thousand than it had been in 1910 (date of the last Hungarian census before the war) on the given territory. Regarding long term population development the number of ethnic Hungarians grew between 1921 and 1991 in Slovakia but their proportion was permanently decreasing in this period. This fact shows the problems of choosing and declaring identity, the pains of accepting minority status or the attracting of assimilation.

After 1938, when Hungary was given back the southern part of Slovakia, the number of people declaring themselves Hungarian grew again, but in 1945 Hungary lost again these territories and the existence of ethnic Hungarian community was at stake. They lost their citizenship and deportations and forced population exchanges, strong assimilation pressure changed the ethnic distribu-

tion of Slovakia's population: territories populated by ethnic Hungarians became regions of ethnically mixed population. This unfavourable situation slowly changed after 1961: the number of ethnic Hungarians began to grow again and the population census in 1970 showed that mother tongue was declared by a larger part of an ethnic minority (by 10%) than ethnicity was.

In the years 1970s and 1980s the proportion of ethnic Hungarians lessened on because of the assimilation caused by ethnically mixed marriages, urbanisation, decreasing number of Hungarian schools. In the 90s the unfavourable demographic development accelerated this process, the fertility and natural population increase of ethnic Hungarians was lower, the ageing of population was quicker than that of ethnic Slovaks. Number of marriages is lessening, that of divorces is growing, population number is decreasing including the loss caused by assimilation. Prospects for 2001 population census are unfavourable: number of ethnic Hungarians will be decreasing on, but the decrease of their proportion will not be quicker since natural population increase of ethnic Slovakian population will soon be negative too.

Tables:

1. *Ethnic distribution of the population of Czechoslovakia, 1921–1991*
Year, Czech, Slovak, Hungarian, German, Ukrainian+Russian, Polish, Other+unknown, Total - number and %
2. *Ethnic distribution of the population of Slovakia, 1910–1991*
Year, Czech, Slovak, Hungarian, German, Ukrainian+Russian, Polish, Other+unknown, Total - number and %
3. *Population movement in Slovakia, 1950–2000*
  - a. Numbers
Mean of years or year, Population number in the middle of the year, Number of births, Number of deaths, Natural increase, Number of marriages, Number of divorces
  - b. Rates in ‰
Mean of years or year, Crude birth rate, Crude death rate, Natural increase, Marriage rate, Divorce rate
4. *Population movement of ethnic Hungarians living in Slovakia, 1950–1999*
  - a. Numbers
Mean of years or year, Population number in the middle of the year, Number of births, Number of deaths, Natural increase, Number of marriages, Number of divorces
  - b. Rates in ‰
Mean of years or year, Crude birth rate, Crude death rate, Natural increase, Marriage rate, Divorce rate

TRIANON HATÁSA A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR KISEBBSÉG DEMOGRÁFIAI ALAKULÁSÁRA

SEBŐK LÁSZLÓ

Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés következtében öt magyarországi területrészt – a Bánság nyugati része, a Bácska nagyobb, déli része, a délbaranyai háromszög, a Muraköz és a Muravidék –, továbbá Horvátország teljes területe került az újonnan megalakult délszláv államalakulathoz, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz¹. (Az ország neve csak 1929-től lett Jugoszlávia, de az egyszerűség kedvéért a továbbiakban célszerűbb mindvégig Jugoszláviáról írni.)

A jugoszláviai magyarokra vonatkozó népszámlálási adatokat meglehetősen nehéz egy táblázatba foglalni, mert két probléma erősen megnehezíti a statisztikai adatok összevethetőségét – az egymást követő népszámlálások ugyanis eltérő módszerrel dolgoztak, s a vonatkozási (közigazgatási) terület is más és más volt. A vizsgált területen az első használható adatokat közlő népszámlálás az 1890-es volt, mert az 1850-es adatait részletes területi bontásban nem ismerjük, az 1869-esnél pedig nem kérdeztek anyanyelvet vagy nemzetiséget. Az 1890-es, az 1900-as és 1910-es népszámlálások azonos módszerrel készültek, a lakosság anyanyelvét és vallását kérdezték, és az adatsorokat községsorosan publikálták. A környező országokban sokszor támadott 1910-es népszámlálásnál meg kell jegyezni, hogy Horvátországban a kérdezőbiztosok horvátok voltak, s a teljes feldolgozást a Zágrábi Statisztikai Hivatal végezte, így a magyar anyanyelvűekre vonatkozó adatok szándékos torzítást bizonyosan nem tartalmazhattak. Ezeknél a népszámlálásoknál egyébként külön anyanyelvűekként szerepeltek a szerbek és a horvátok. (A magyar népszámlálási statisztika egyik jelentős problémája volt, hogy a zsidók és cigányok megoszlottak a különféle anyanyelvűek között – a Jugoszláviához került területeknél alacsony számuk miatt azonban nem okoztak nehézséget az adatok kiértékelésénél.) Az impériumváltozást követően az első délszláv népszámlálást 1921-ben hajtották végre: anyanyelvre és vallásra kérdeztek, s az adatokat községsorosan is publikálták, de sajnos politikai okokból a szerbek és horvátok csak összevontan [szerb-horvátok] szerepeltek (Popis, 1921). A következő 1931-es népszámlálás adatait a két világháború között csak bánságokra összegezve publikálták, majd 1945-ben a vajdasági községenkénti adatokat is közreadták. Az egész országra

¹ A jugoszláviai magyarságra vonatkozó legismertebb, s talán leghasználhatóbb feldolgozás: Botlik – Csorba – Dudás, 1994.

vonatkozó járási bontású anyanyelvi és felekezeti adatok publikálására 1986-ig kellett várni. Az adatsorok alapvető hiányossága, hogy az anyanyelvi publikálás alig használható kategóriákban történt: szerb-horvát-szlovén, egyéb délszláv, magyar, német, albán, egyéb. A mai közigazgatási egységekre ezek az adatok csak becsléssel számíthatók át. Az 1941-es magyar népszámlálással számos ok miatt nem érdemes részletesebben foglalkozni².

A két világháború közötti jugoszláv népszámlálások nem voltak mentesek a szándékos torzításoktól. A népszámlálási íveket a délszláv számlálóbiztosok töltötték ki, akik például vegyes házasság vagy szlávos családnév esetén az egész családot délszlávnak írták be (Karl, 1941). Az ekkori népszámlálásoknál ez volt az elterjedt gyakorlat az egész Kárpát-medencében! Ez jelentős számú magyart tüntethetett el az 1921-es és 1931-es népszámlálásoknál. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a jól ismert jelenséget sem, hogy a századforduló táján Magyarországot erőteljes nyelvi asszimiláció jellemezte, a többnyelvű, de nem magyar nemzetiségűek jól felfogott érdekükben egyre nagyobb számban és arányban vallották magukat magyar anyanyelvűnek (Karády, 1990). Az impériumváltozást követően ez a népesség természetesen "anyanyelvet vagy nemzetiséget váltott".

A délvidéki magyarság alapvető népszámlálási adatait, azok tájegységenkénti megoszlását és alakulását az alábbi táblázat mutatja be. Rónai András szerint a jugoszláviai magyarság valódi száma 1930-ban 592 ezer fő, 1940-ben 620 ezer fő lehetett (Rónai, 1940).

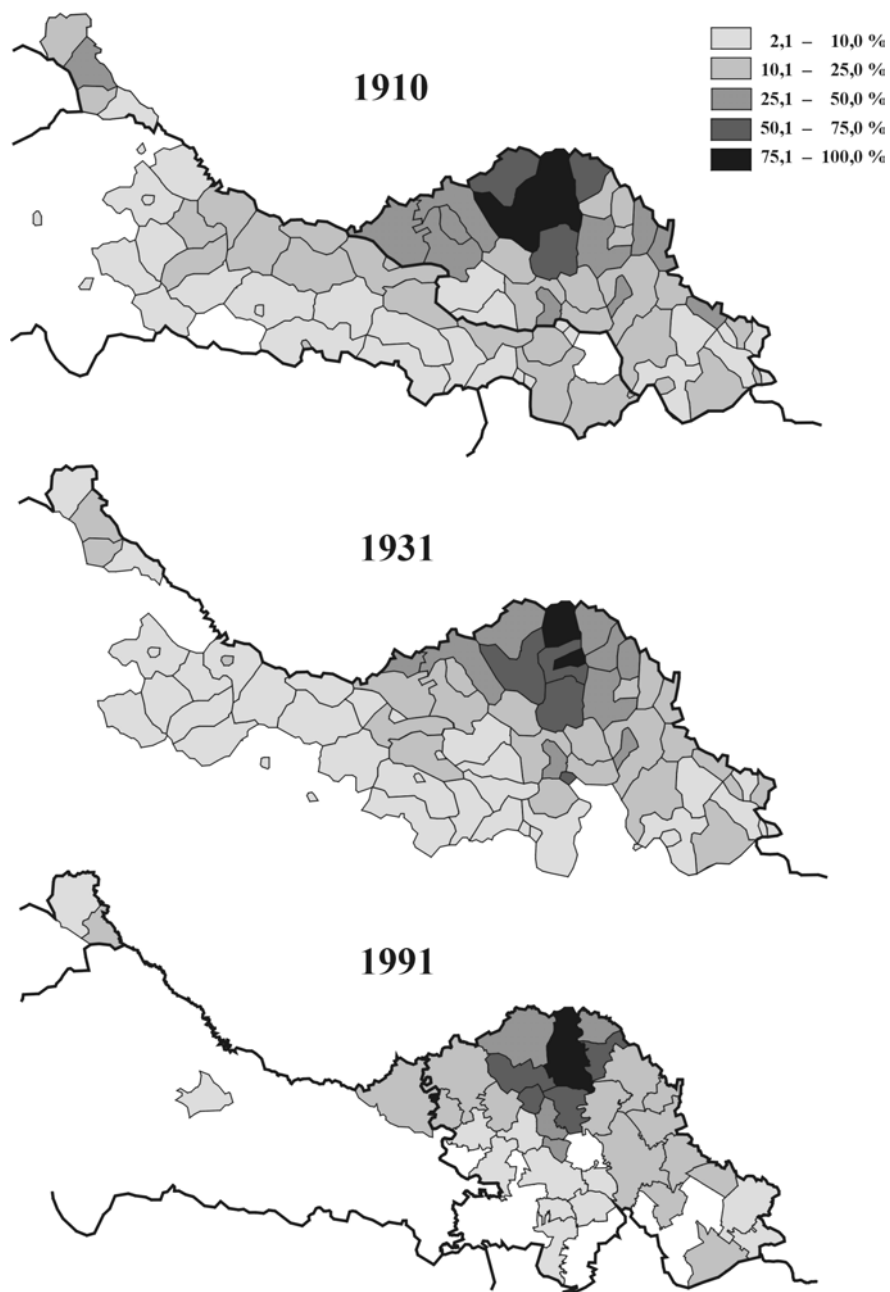
²Ez a népszámlálás egyébként igen alapos volt: anyanyelvet, nemzetiséget és vallást is kérdeztek, s külön kategóriába kerültek a zsidók, cigányok, szlovének, bunyevácok. A Horvátországnál maradt területek, a Bánság és a Szerémség természetesen kimaradt ebből az összeírásból, így a csonka területre vonatkozó adatközlésnek nem láttuk értelmét.

*I. Jugoszlávia magyar lakosságának változása
1910–1991 között, területegységenként
(ezer fő, %)*

	1910			1931			1948			1991		
	össz. lakos	magyar	%	össz. lakos	magyar	%	össz. lakos	magyar	%	össz. lakos	magyar	%
Jugoszlávia össz.				13934	465,8	3,3	15772	496,5	3,1			
Szlovénia	1071	20,8	0,2	1144	8,0	0,1	1392	10,6	0,1	1963	8,5	0,1
Muravidék	90	20,9	23,1	90	7,6	8,3	96	10,2	10,6	90	7,6	8,4
Horvátország	3461	121,0	3,5	3360	55,0	1,6	3757	51,5	1,4	4784	22,4	0,5
Muraköz	93	7,7	8,2	93	0,8	0,9	111	0,3	0,3	120	0,1	0,1
Baranya	51	20,3	39,5	52	14,0	26,2	53	17,0	32,1	54	9,0	16,7
Ny-Horváto.	1007	7,7	0,1	984	2,5	0,3	1114	2,0	0,2	1298	3,5	0,2
Szlavónia	2310	80,0	3,5	2231	37,7	1,7	2479	32,2	1,3	3312	9,8	0,3
Szerbia				5743	386,7	6,7	6528	433,7	6,6	9779	343,9	3,5
Vajdaság	1511	420,3	27,8	1625	376,6	23,2	1643	428,9	26,1	2014	339,5	16,9
Bácska	702	294,4	41,9	786	269,1	34,3	805	307,8	38,2	1007	257,5	25,6
Bánát	568	109,7	19,3	582	95,8	16,4	602	110,3	18,3	649	75,7	11,7
Szerémség	241	16,2	6,7	257	11,7	4,5	236	10,8	4,6	358	6,3	1,8

Az 1945 utáni népszámlálásokat egységes szemlélettel és módszerrel bonnyolították le: nemzetiségre és (néhány alkalommal) anyanyelvre kérdeztek, jelentős változásnak csak az ún. "jugoszláv" kategória megjelenése tudható be (Popis, 1991). A magyarok számarányának változását – járási részletezettséggel – az alábbi térkép mutatja be.

1. térkép A magyarok arányának alakulása Jugoszláviában

Az első világháború után (már 1918-tól) a más országokhoz került területekről több százezer magyar repatriált az anyaországba, Jugoszláviából 1918–24 között regisztráltan 44 093 fő, főként közigazgatási alkalmazottak, értelmiségiek, nagybirtokosok és cselédek. Azt, hogy az egyes országrészekből milyen megoszlásban jöttek az áttelepülők – nem ismerjük. Tudjuk azt is, hogy a tengerentúlra irányuló kivándorlásban is arányuknál jóval nagyobb mértékben vettek részt a jugoszláviai magyarok: 1921–29 között 15 ezren (*A visszatért Délvidék* 1941). A magyarságra vonatkozó átfogó és használható népmozgalmi adatok erre az időszakra nem ismeretesek. Az 1921-es népszámlálás idején a kormegoszlás országos adatai szerint a magyarok korfája nem volt sokkal rosszabb az országos, illetve a szerb-horvát népesség átlagánál, különösen arról az oldalról nézve, hogy a szerbek magasabb természetes szaporulata a délibb országrészekre volt inkább jellemző. (60 év felett, 18–59 év között, 17 év alatt jugoszláviai arányok: 8,6; 49,7; 41,7%, magyarok arányai: 9,2; 51,8; 39%.)

A magyarság számának általános fogyása a két világháború közötti időszakra vonatkozóan csak demográfiai okokkal nem magyarázható. A népszámlálási adatoknál tapasztalható irreálisan alacsony számértékek tehát inkább az identitásvállalás nehézségeit mutatják. A társadalmi élet csaknem minden területére kiterjedő kisebbségellenes légkör és a politikai intézkedések sorozata azonban az asszimilációs folyamatokat felgyorsíthatta. A Jugoszláviához került magyarságot ugyanis az egyik legsúlyosabb csapás ekkor érte az iskolarendszer szerb érdekű átszervezésekor. A Vajdaságban a magyar nyelvű iskolák száma harmadára csökkent, de a magyar nyelvű oktatás nem szűnt meg teljesen. Sokkal rosszabbá vált a helyzet a Dunától nyugatra.

Az akkori horvátországi területen a Julián-egyesület, a MÁV és a reformátusok 1914-ben még 82 iskolában folytattak magyar nyelvű oktatást mintegy 12 ezer tanulóval. Az impériumváltást követően az összes Julián- és MÁV-iskolát államosították, így a horvátországi magyaroknak nem maradt egyetlen magyar tannyelvű elemi iskolai tagozata sem. Az itteni magyarság nagy része szórványokban élt, iskoláik bezárása addig is erőteljes asszimilációjukat még inkább felgyorsította. A muravidéki magyarok ugyancsak magyar nyelvű oktatás nélkül maradtak.

A továbbiakban érdemes a három nagy országrész (Szlovénia, Horvátország, Szerbia–Vajdaság) szerint áttekinteni a jugoszláviai magyarság etnikai térszerkezetének alakulását – egészen a jelenig.

Horvátország

A horvátországi magyarok vizsgálatánál (Sebők, 1994) – a már ismertetett adathiányok mellett – jelentős problémát okoz, hogy Horvátország területe több alkalommal is megváltozott az elmúlt egy évszázad folyamán. (A legfontosab-

bak változások a következők: Dalmácia és Isztria a Monarchián belül Ausztriához tartozott, míg Fiume a Magyar Királysághoz. A békeszerződés értelmében Isztria, Fiume, valamint Cres és Losinj szigetei Olaszországhoz kerültek. Dalmácia Jugoszláviáé lett, Horvátországhoz azonban csak a második világháború után csatolták, ekkor kerültek ide az addig Olaszországhoz tartozó területek egy része is. A második világháború után a Szerémség nagyobb része elkerült Horvátországtól, mert a Vajdasághoz csatolták.)

A fentiek miatt sajátos területi bontásban célszerű az adatokat csoportosítani. Szerencsére a hiányzó adatok a magyarok összesített, a mai Horvátországra vonatkozó számát lényegesen nem befolyásolták, ezért ezeket az adatokat meg lehet becsülni (lásd 1. táblázat és I. térkép). A horvátországi magyarok első világháború utáni vándorlási vesztesége (a háborús veszteségekkel együtt) legfeljebb 15–20 ezer fő lehetett. Az impériumváltást követően ez a népesség természetesen "anyanyelvet vagy nemzetiséget váltott". Horvátország esetében ez a jelenség inkább csak a Muraköz, Baranya és a Dráva-mente viszonylatában jelentkezik, valamint az asszimilációval összefüggésben a szórvány magyarságnál. A Monarchia idején Horvátországban számos magyar katona állomásozott, akik az 1910-es népszámlálásnál szerepeltek a magyaroknál, míg később természetesen nem. Számuk 3–4 ezerre becsülhető.

A horvátországi magyarokat eredet és településviszonyaik alapján több csoportra szokás osztani:

- A Drávaszögben (Dél-Baranyában) őshonos, Árpád-kori magyarok találhatók.
- Kelet-Szlavóniában őshonos (Árpád-kori eredetű) magyarok élnek a Vuka-folyó vidékén és Eszék környékén, elsősorban Kórógyon, Harasztin, és Szentlászlón. Az itteniek helyben vészelték át a török hódoltságot, s mélyen gyökerező magyarságukat minden körülmények között megtartották. Reformátusok, így istentiszteleteik magyar nyelven folynak, s egyházi iskoláikat működtetni tudták egészen a harmincas évek elejéig. A többi faluban a magyarok csak a múlt században telepedtek meg, ezért asszimilációjuk erőteljesebb volt.
- Horvát-Szlavónia a Magyar Királyság társországa volt, ezzel együtt a megye- és járásszékhelyeken, valamint a városokban mindenhol számottevő magyarság (elsősorban értelmiségiek és kereskedők, MÁV és egyéb állami alkalmazottak) lakott. A Szávától délre (a régi Horvátország területén) például az 1910-ben itt összeírt 7695 magyarból 4028 Zágrábban, 320 pedig Károlyvároson élt.
- A határőrvidék feloszlata után a határőrök (granicsárok) földjeit dél-magyarországi magyar parasztok vásárolták fel igen olcsón, a magyarországi áraknak mintegy 5–10%-áért. A betelepülés mértékét mutatja, hogy míg Fényes Elek 1840-ben a horvátországi magyarok számát 5 ezerre tette, számuk 1910-re 106 ezerre nőtt. Az 1900-as népszámlálás-

kor 113 ezren éltek Horvátországban, akik magyarországi születésűek voltak – nagy részük 1870–90 között telepedett le négy fő területen: Szerém megye keleti (ma a Vajdasághoz tartozó) részén és Vukovár környékén főleg bácskaiak; Verőce megyében Eszék környékén és a Dráva mentén elsősorban somogyiak és baranyaiak; Pozsega megyében a nyugati (daruvári, pakráci, novszkai) járásokban; Belovár megyében a középső és keleti részen dél-dunántúliak és vasiak.

Horvátországban (a ma is Horvátországhoz tartozó részen) – adóközségenkénti bontásban – 1910-ben 208 településen élt száznál több magyar, számuk összesen 70 ezer volt, 1921-re az ekkora magyarságú települések száma 108-ra csökkent, 52 ezer magyarral. A magyar népesség fogyása területileg viszonylag egyenletes volt, talán kevésbé erőteljes a Szerémségben. A nyugat-szlavóniai nagyon elzártnak élő magyarság asszimilációja már az 1930-as évekre kimutathatóvá vált, ezt Angeli András (Angeli, 1941) szociográfiai jelentéseiben részletesen leírta: "Daruváron Jenschke tanító szerint kb. 320 magyar él, ezek azonban teljesen szerte szóródtak a városban. Magyar szempontból teljesen elveszettek tekinthetők. A beolvadási folyamat a legrövidebb időn belül be fog fejeződni. ... Magában Belovár városában 200–250 magyar él. Ezek közül azonban öntudatosan csak egy-két család vallja magát magyarnak. A beolvadás itt még sokkal szembe ötlőbb, mint Daruváron." Számos helyen megemlítette, hogy a magyarok lehetőség szerint elmenekülnek horvát falvakba, mert a szerbekkel nem férnek össze – a horvátokkal viszont meglehetősen jól. Sok faluban a magyarok öregek, kevés gyerek van és sok az egyke. Hasonló jelenségekről írnak más kutatók is (Ruh, 1942; Szabados, 1987; Deák, 1939).

A második világháború alatt és után körülbelül 7 ezer horvátországi magyar hagyta el Jugoszláviát (Zerjavic, 1991). A horvátországi magyarság erőteljes asszimilációja tovább folytatódott, de területenként a folyamat mértéke és jellege jelentősen különbözött. Az itteni magyarokra teljes mértékben igaz az a szórványban élő kisebbségekre vonatkozó megállapítás, miszerint minél kisebb számban élnek egy településen, annál könnyebben asszimilálódnak. A szórvány helyzetet legjobban a következő számsor jellemzi: 1991-ben 984 horvátországi településen élt magyar kisebbség, de ezek közül 800-ban számuk kevesebb volt, mint 10 fő.

Az adatok pontos kiértékelését nagymértékben megnehezíti a jugoszláv nemzetiségi kategória használata. A horvátországi "jugoszlávok" ugyan főként szerbek és horvátok, de köztük számos magyar is van, akiknek száma meghatározhatatlan. A Horvátországi Magyarok Szövetsége szerint az ottani magyarok száma a kilencvenes évek elején 50 000 fő volt, ami több, mint a kétszerese az 1991-es népszámlálás számértékének. Ez a becslés némileg túlzottnak tűnik, az bizonyos mindenesetre, hogy a magyarok akkor a hivatalosan közöltnél jóval többen voltak, valószínűleg úgy 35 ezer fő körül. A Drávaszögben például Éger

György körülbelül 12 500 főre becsülte számukat – a hivatalos 1981. évi 9900-al és az 1991. évi 9000-el szemben (Éger, 1989).

Területrészenként a kilencvenes évek elején a következő volt a helyzet:

- A Muraközben elfogytak a magyarok, még az egykor félig magyar Csáktornyán is csak 35-en maradtak. Hasonlóan alakult a Bjelovártól nyugatra fekvő területek magyarságának sorsa is, bár erre régebben is inkább csak a városokban éltek nagyobb számban. 1991-re Zágráb (1208 fő) maradt az egyetlen jelentős magyar központjuk, a többi helyen (Sziszek, Károlyváros, Varasd) alig voltak. Sajátos ugyanakkor, hogy a tengerparton régebben csak Fiumében éltek jelentős számban magyarok, 1991-ben pedig már más városokban is. (Ezek nagy része Nyugat-Európában tőkét gyűjtött és itt letelepedett vállalkozó vagy üzletember, illetve nyugdíjas.)
- Belovár és Eszék között még számos településen maradtak magyar szórványok, de az itteni járások területén összesen csak 33 településen voltak 20-nál többen. Ugyanakkor legnagyobb településeik is 180 magyar lakos alatt maradtak. A számsorok már ekkor azt mutatták, hogy a nyugat-szlavóniai magyarok teljes asszimilációja néhány évtizeden belül bekövetkezik. (Jelentős mértékben rontotta az itteni magyarság helyzetét, hogy Eszéktől nyugatra nem volt egyetlen magyar tannyelvű iskola sem, csak anyanyelvű tanfolyamok.)
- Horvátországban számottevő és megmaradásra esélyes magyarság ekkor már csak a Drávaszögben és Eszék környékén lakott, s a jelentős fogyás ellenére ezen a területen élt 1991-ben a népszámlálás szerint a horvátországi magyarság kétharmada³.

Az 1991–95 között lezajlott délszláv testvérháború következtében a helyzet alapjaiban változott meg:

A Drávaszögben a lakosság fele elmenekült: a mintegy 12 ezer magyarból tán a negyede, a tizenkilencezer horvátból csak néhány százan maradtak, de elmenekült a lakosság egyéb, nem szerb részének többsége is. A baranyai magyarok szétszóródtak (még Szlovéniába is), közülük számosan máig nem tértek vissza szülőföldjükre. A helyzet normalizálódása után is a Drávaszög magyarságának jelentős része szórványhelyzetbe került, s mivel tanítóinak, értelmiségének nagy része véglegesen elmenekült, asszimilációja fel fog gyorsulni. (Különösen azért, mert elsősorban az öregek maradtak.) A Vuka-völgyi magyar falvak szinte teljes magyarsága elmenekült, házaikat lerombolták. Ennek ellenére őshonos magyar lakosságuk nagyobb része visszatért, s újrakezdte, mint ahogy az elmúlt évszázadokban ezt már számos alkalommal megtette.

³A Drávaszögben (9 ezer magyar) 40%, Eszék környékén (6 ezer magyar) 27%. Ennél valójában jóval többen lehettek, mert rengeteg erre a "jugoszláv", s ezek jelentős része magyar.

A kelet-szlavóniai magyarok legkevésbé még Eszékről menekültek el, s miután eddig is ide koncentrálódott a horvátországi magyar értelmiség java – az itteniek a későbbiekben is meghatározó szerepet fognak betölteni. Egészen furcsán alakult a nyugat-szlavóniai magyarok sorsa: a daruvári és pakráci járás magyarjainak nagy része távozásra kényszerült, de közülük számosan a néhány tíz kilométerrel nyugatabbra levő falvak szerbek által elhagyott házaiban lettek átmeneti menedéket. Így aztán néhány területen (például a bjelovári járásban) megnőtt a magyarok száma és aránya. (Ezen a vidéken talált menedéket a kelet-szlavóniai más nemzetiségű menekültek jelentős része is.)

Azóta a horvátországi magyarságról pontos adatokkal nem rendelkezünk, csak annyit tudunk, hogy a Horvátországi Magyarok Demokratikus Szövetsége szerint 1993 nyarára Horvátországban kevesebb, mint hatezer magyar maradt. Jelenleg sem tudjuk, mennyien vannak – az igen bizonytalan becslések általában 12–14 ezer fő körülire teszik.

A horvátországi magyarok száma a népszámlálások szerint nyolcvan év alatt egyötödére csökkent, számos egyéb ok mellett elsősorban az igen erőteljes asszimiláció hatására. Beolvadásuk azonban tovább folytatódik és fennáll a veszély, hogy néhány évtizeden belül befejeződik, s akkor a magyarság már csak statisztikailag lesz kimutatható, szociográfiai és néprajzi szempontokból már nem. Kivételnek vehetők (néhány város mellett) a Drávaszög és a három szerémségi járás települései, leginkább a Vuka-völgyi, nemzeti kultúrával (magyar istentisztelettel és magyar tannyelvű iskolával) rendelkező falvak: Kórógy és Szentlászló.

Szlovénia

Az Árpád-kori eredetű szlovéniai kis magyar közösség csaknem teljes egészében a magyar határ melletti Muravidék aprófalvaiban él. Történetük negatív fordulatokban gazdag⁴, de őket szerencsére olyan nagy sorscsapások nem érték, mint a horvátországi vagy vajdasági magyarságot⁵. Számuk és arányuk azonban az impériumváltozás óta folyamatosan csökken. Ezt elsősorban a vegyes házasságok igen magas aránya okozza, mert a gyermekek egyre inkább szlovén nyelvűvé asszimilálódnak, továbbá jelentős ok a térség egészére jellemző negatív természetes szaporulat, s számottevő az elvándorlás is, mert a Muravidék gazdaságilag elmaradott.

⁴A magyar nyelvű oktatás a két világháború között papíron ugyan létezett, de a gyakorlatban itt is felszámolták 1925-re.

⁵Jelentős szlovén betelepítések voltak azonban 1921-től kezdődően (Petesháza 240 fő, Benica 161 fő, Hídvég 473 fő, Gyertyános 243 fő, Pincemajor 236 fő stb.).

1945-ben csaknem 600 magyart internáltak, de néhány hónap múlva elengedték őket (Varga, 1995).

Általánosan elfogadott tény ugyanakkor a kisebbségekkel foglalkozó szakemberek körében, hogy a magyar kisebbség helyzete Szlovéniában a legjobb. A politikai vezetés már az 1950-es évek végétől igyekezett jelentős segítséget adni a magyar (és olasz) kisebbségnek. A határ menti (1963 után létrehozott) ún. „nemzetiségileg vegyes lakosságú [valójában magyar többségű] területen” található 32 településen⁶ mindenhol (a szlovének számára is) kétnyelvű az iskolai oktatás – annak minden előnyével és hátrányával együtt: úgy tűnik ugyanis, a többség a szlovént tanulja meg jobban, egy kisebb rész pedig egyik nyelvet sem igazán.

A közigazgatásban és bíróságokon ezen a területen a magyar nyelv használata kötelező, számos kulturális intézmény állami támogatást kap és autonómiával rendelkezik, s a magyar kisebbség alanyi jogon küldhet egy képviselőt a szlovén parlamentbe. A felsorolt pozitív példákkal együtt a szlovéniai magyarság megmaradási kilátásait döntő módon a szlovén-magyar gazdasági kapcsolatok alakulása fogja meghatározni, s az, hogy a magyar nyelv ismerete mennyire lesz érték-meghatározó tényező.

Vajdaság

A Vajdaság mai területén a magyarság megtelepülése nem volt folyamatos, ugyanis a mohácsi csatavesztést követő oszmán előrenyomulás elől a térség teljes magyar lakossága elmenekült, s csak gyér szerb és bunyevác népesség maradt meg. Az 1715–20 körüli összeírások szerint ezen a területen mindössze kb. 530 fős magyar (határőr) népesség élt. Az pozsareváci békét (1718) követően megkezdődött a szervezett betelepítés – elsősorban megbízható, katolikus németeket hívtak be a Bánság déli és a Bácska nyugati részébe. A később (1742–50 között) érkezett magyar telepesek már csak a Bánság és a Bácska északi részén találtak üres területeket. A magyarok, németek és a Közép-Bánságba átszivárgó románok mellett a 19. század folyamán egyre jelentősebb számban érkeztek más népcsoportok: ruszinok, szlovákok, csehek is (Kocsis, 1989).

A Vajdaság területén a 20. század elejére kialakult egy olyan etnikai mozaik, amely szinte példa nélküli volt az egész európai térségben. Leegyszerűsítve: a népesség 2/5-ét délszlávok (főleg szerbek és bunyevácok), 1/4-ét magyarok, 1/5-ét németek, 1/6-át pedig egyéb nemzetiségek tagjai alkották. Az asszimilációs és demográfiai folyamatok azonban az egyes nemzetiségek viszonylatában erőteljesen eltérő tendenciákat mutattak. A múlt század utolsó harmadában a gazdasági fejlődés és az egészségügyi helyzet javulása következtében általában

⁶A 32 településből 22 magyar többségű, a nemzetiségi területen élő 14,3 ezer lakosból 7,2 ezer (51%) a magyar.

csökkent a halandóság – a demográfiai átmenet második szakasza következett be. Ez magas születésszámot és alacsony halálozási számot, összességében jelentős természetes szaporulatot jelentett, ez azonban szinte csak a magyarságra (és néhány kisebb nemzetiségi csoportra) volt jellemző. A délszlávok (szerbek) ugyanis még csak a demográfiai átmenet első szakaszánál (magas születésszám és magas halálozási szám, összességében alacsony természetes szaporulat), a németek pedig már a harmadik szakasznál (mindhárom mutató alacsony) tartottak⁷. Az asszimiláció a Vajdaságban nem volt olyan jelentős, mint Magyarország más részein. Számottevőnek leginkább a városi németek magyarság irányába ható, átmeneti (az impériumváltozásig tartó) asszimilációját érdemes megemlítenünk. Jelentős volt ugyanakkor a szerbek alacsony szaporulatát kiegyenlítő szerbiai irányból történő spontán bevándorlásuk.

A trianoni impériumváltozást követően az előbbieken felvázolt arányok és tendenciák alapjaiban változtak meg. A vajdasági magyarság számát jelentősen csökkentették a következő tényezők:

- A Vajdaságot (és Jugoszláviát) 1918–41 között legalább 40 ezer magyar hagyta el, akiket nagyjából akaratuk ellenére telepítettek ki (Kocsis 1989, 53; A Visszatért Délvidék 1941, 327; Mirnics, 2000, 33).
- A tengeren túlra kivándorolt mintegy 10 ezer magyar.
- A Pribičević-törvény értelmében kb. 32 ezer magyarrá vált szerbet köteleztek a visszaasszimilálódásra.
- Az 1910-ben magukat magyarnak valló (városi) németek ettől kezdve németnek vallották magukat.
- A magyar nyelvű iskolák jelentős részének államosítása és szerb nyelvűvé alakítása, a beiskoláztatás állami koordinálásának visszasságai. (A Vajdaságban 1918-ban 645 elemi iskola, s 9 középiskola volt magyar tannyelvű. Továbbá 8 magyar nyelvű felsőkereskedelmi- és főreáliskola működött. 1941-re a magyar nyelvű elemi iskolák száma harmadára (204-re) csökkent, a középiskolák közül pedig csak a zentai és szabadkai maradt meg részben magyar nyelvű oktatással.)

Az etnikai arányok jelentős változását az alábbi táblázat szemlélteti:

⁷A bánáti svábok “egykezését” a 20. század folyamán a velük együtt élő népek jelentős mértékben fokozatosan átvették, gyakran például még a románok és délszlávok is.

2. A Vajdaság etnikai összetételének változása 1910–31

	1910		1921		1931	
	ezer főben	%	ezer főben	%	ezer főben	%
Vajdaság összesen	1511	100,0	1536	100,0	1625	100,0
Szerb-horvátok	605	40,0	669	43,6	745	45,9
Magyarok	420	27,8	371	24,2	377	23,2
Németek	324	21,4	336	21,9	331	20,4
Egyebek	162	10,8	160	10,3	172	10,5

A délszlávok számának ilyen arányú növekedése jelentős mértékben annak tudható be, hogy 1931-ig mintegy százezer szerb és crnagorac kolonistát (dobrovoljacokat) telepítettek be a Vajdaságba: a Bácskába 30 ezret, a Bánátba 55 ezret, a Szerémségbe pedig 9 ezret (Mirmics, 2000, 35–36).

A második világháború alatt és közvetlenül utána a genocídium és etnocídium vált az etnikai átrendezés legfőbb eszközévé. A fasiszták banditizmusának áldozatul esett mintegy 3 ezer szerb és 17 ezer vajdasági zsidó. A megtorlás ennél nagyságrendekkel drasztikusabb volt. A vajdasági németeket 1944–48 között megfosztották állampolgárságuktól, menekülésre készítették őket, az otthon maradtakat pedig haláltáborokban pusztították el. A németek vesztesége több, mint 300 ezer fő volt, 1948-ra számuk 32 ezer főre csökkent, s egyszer és mindenkorra megszűntek számottevő etnikummá lenni a térségben.

A magyarok vesztesége szintén jelentős volt. Néhány szerb kutató ma már elismer néhány (1–2) ezer fős megtorlást (Kočović, 1990), a levéltári kutatásokat azonban megakadályozzák. A magyar kutatók a halálos áldozatok számát 20–60 ezer fő közöttire becsülik⁸.

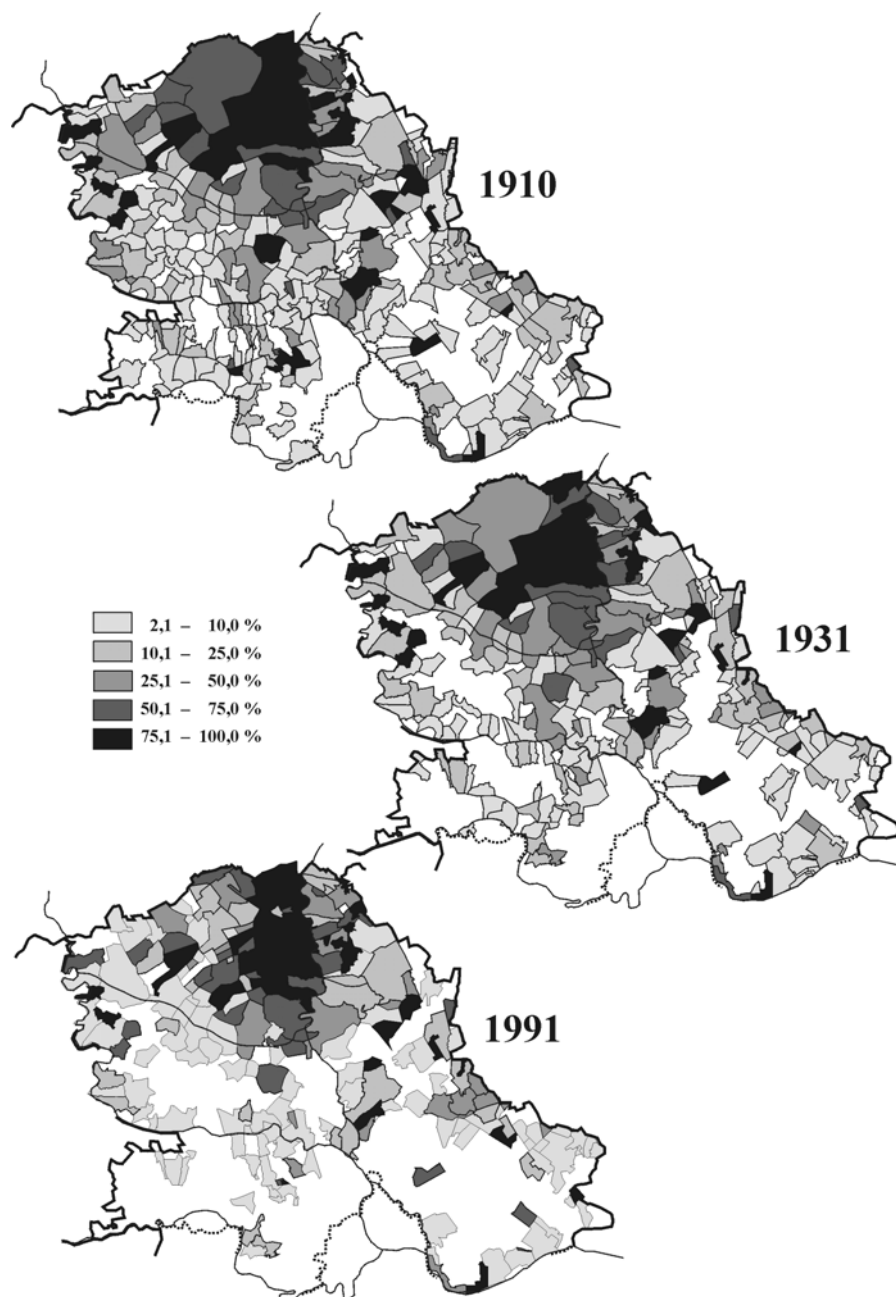
Az etnikai arányok legjelentősebb változását azonban a szerb betelepítések eredményezték. Nikola Milutinović a Szerb Matica főtitkára és más szerb politikusok a magyarság arányának visszaszorítására és életerejének megtörésére még az 1930-as években 300–430 ezer szerb betelepítését szorgalmazták. A másik célt Sreten Vukosavljević, a Betelepedésügyi Minisztérium első embere fogalmazta meg 1945-ben: „... van hadizsákmány, el kell osztani...” (Društveno... 1986, 42). A megvalósultak talán mindannyiuk elképzelését felülmúlták: 1945–48 között 226 ezer, majd 1953–71 között több mint 500 ezer szerbet és crnagorait telepítettek be. A Vajdaság 1945–71 közötti mintegy fél-milliós népességyarapodását gyakorlatilag szinte teljes egészében a bevándorolt délszlávok okozták.

⁸ A Mindszenty-jelentés 60 ezer halottról, Mirmics Károly 20 ezerről ír. A többiek (pl. Matuska Márton, Cseres Tibor) becslései e két érték között találhatók.

Az igazi nagy problémát azonban a vajdasági magyarok természetes szaporulatának tragikus visszaesése okozza, ami 1969 óta negatív és egyre nagyobb mértékű: 1953-ban +0,8%, 1960-ban +0,5%, 1970-ben -0,1%, 1980-ban -0,3%, s 1992-ben -0,8%. A születések száma az ötvenes években még évi 8 ezer fő körül volt, ez a kilencvenes évek elejére évi 3,5 ezerre esett vissza. Ugyanezen időszakban a halálozások száma évi 5 ezerről 6 ezerre nőtt (Mirnic 1999). A fogyás legfőbb oka először a migráció volt. A magyarság fiatalabb korosztályát érintette mindig a legnagyobb mértékben a kivándorlás, majd az 1960-as évektől kezdődően a nyugati munkavállalás. Utóbbiak gyakran nem tértek vissza, illetve a visszatértek nem a Vajdaságban, hanem máshol, például az isztriai tengerparti városokban telepedtek le. A továbbiakban már a korösszetétel is fokozatosan úgy alakult, hogy a folyamat öngerjesztővé vált, ma pedig már megállíthatatlannak és visszafordíthatatlannak látszik⁹.

A településterület is meglehetősen kedvezőtlenül alakult: egyre inkább a Tisza jobb partja melletti kelet-bácskai térségre szorult vissza, Ez az alábbi térképről jól leolvasható:

⁹ Ez a jelenség ma már az egész kárpát-medencei magyarságra jellemző, sőt az elmúlt években a térség szinte teljes egészére. Kivételek: albánok, romák. Magyarországon a természetes szaporulat 1981 óta negatív.

2. térkép Magyarok aránya a Vajdaság településein

A magyarság településszerkezete is jelentősen átalakult:

3. A vajdasági magyarság településszerkezetének átalakulása

Települések magyar lak.	1910			1991		
	Tel. száma	Magyarok		Tel. száma	Magyarok	
		(ezer fő)	(%)		(ezer fő)	(%)
50% felett	61	290,0	69	80	192,0	57
10–50%	87	107,2	25	55	97,5	29
2–10%	131	20,5	5	92	45,5	13
2% alatt	131	2,6	1	237	4,5	1
Összesen	410	420,3	100	464	339,5	100

Különösen feltűnő a 10% alatti településkategóriákban élő magyarok számának növekedése – ez már jelentős szórványosodást jelez.

Az 1991–95 közötti délszláv háborúk a vajdasági magyarságot különösen súlyosan érintették – a szerb nacionalista vezetés ugyanis ágyútölteléknek kívánta felhasználni a nemzeti kisebbségek fiataljait. A Vajdaságból tömegesen menekültek Magyarországra, egyes időszakokban a menekültek és itt-tartózkodók száma 60–80 ezer között lehetett. Ezek egy jelentős része azóta sem tért haza, s ez újabb csökkenést eredményez.

A vajdasági magyarok száma véleményünk szerint ma 210–230 ezer¹⁰ között lehet, s az is kiszámítható, hogy az évenkénti csökkenés nagysága 2–3 ezer fő közöttire tehető.

*

A délvidéki (a délszláv utódállamokban élő) magyar nemzeti közösségek sorsa és fejlődése igen eltérően alakult a történelem folyamán. Jelenlegi helyzetük, társadalmi és politikai életük közege ugyancsak jelentős eltéréseket mutat. Sajnos egyben azonban meglehetősen hasonlítanak egymásra – eltérő okokból ugyan, de mindhárom ország magyar közössége a teljes asszimiláció irányába halad.

Népszámlálási statisztikák:

1910: *Az 1910. évi népszámlálás*, KSH, Budapest.

1921: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. Sarajevo, 1932.

1931: járási adatok: lásd Popis 1991;

¹⁰ A friss és aktuális népesedéstatistikai adatok közlése gyakorlatilag csaknem egy évtizede szünetel Jugoszláviában. A becslést a népmozgalmi trendekre és migrációs veszteségekre alapoztuk.

Vajdaság községi adatai: *Stanovništvo po veroispovesti i maternem jeziku...sa Vojvodinom*. Beograd, 1945.
 1948–1991: *Popis 1991*. [CD-ROM] Savezni Zavod za Statistiku, Beograd, 1998. Valójában az 1921–1981 közötti összes népszámlálás adatait is tartalmazza!

IRODALOM

- A visszatért Délvidék*. Halász Kiadó, Budapest, 1941.
 Angeli András 1941: Horvátországi magyar községek szociográfiai felmérése. *Kézirat*, Budapest, MKI-Archivum 522/1987.
 Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly 1994. *Eltévedt mezsgyekövek. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez. 1918–1993*. Hatodik Síp Alapítvány-Új Mandátum Könyvkiadó, h. n.
 Deák Imre szociográfiai anyagai. *Kézirat*, Budapest, 1939. MKI-Archivum 432/1987.
Društveno ekonomski razvoj u novoj Jugoslaviji. Novi Sad, 1986, 42. o.
 Éger György 1989: A Drávaszög demográfiai viszonyai az elmúlt száz évben (1880–1981). In: *Magyarságkutatás Évkönyve 1988*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
 Karády Viktor 1990: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég* 1990/1.
 Karl János cikke a *STUD* 1941. január 25-i számában.
 Kočović, Bogoljub 1990: *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svetlost, Sarajevo.
 Kocsis Károly 1989: *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól napjainkig*. ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézete, Budapest.
 Mirnics Károly 1999: A magyarság demográfiai helyzete a Délvidéken a trianoni döntés nyomán. *Kisebbségkutatás*, 1999. 2. sz.
 Mirnics Károly 2000: Vajdaság népességének fejlődése. *Kézirat*, 35–36. o.
 Rónai András 1940: *Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében. Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*. Magyar Földrajzi Társaság.
 Ruh György 1942: *Magyarok Horvátországban*. Szociográfiai Intézet, Budapest.
 Sebők László 1994: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
 Szabados Mihály 1987: A horvátországi magyarok pusztulása. *Kézirat*, Budapest, MKI-Archivum 459/1987.
 Varga Sándor: A szlovéniai magyarok. *Honismeret*, 1995. 1–2. sz.
 Zerjavic, V. 1991: The losses of Yugoslav population in the Second World War. In: *Geopolitical and demographical issues of Croatia*. Zagreb, 1991.

**IMPACT OF TRIANON PEACE TREATY ON DEMOGRAPHIC
DEVELOPMENT OF ETHNIC HUNGARIAN MINORITY LIVING
IN FORMER YUGOSLAVIA**

Summary

First of all the author deals with the difficulties of determining the exact number and proportion of ethnic Hungarians having lived in Yugoslavia as an ethnic minority group since the Trianon Peace Treaty (1920). He surveys the problems related to comparing statistical data of different (in 1910 Hungarian, between 1921 and 1991 Yugoslavian) population censuses: the different approaches to measuring ethnic groups (before 1945 mainly on the basis of declaring mother tongue, after that on the basis of declaring ethnicity), the changes of administrative units, the changing units of publishing data (first time only in 1986 were published data concerning ethnic or religious distribution by smaller administrative districts) the changing classification of Jew and Gypsy population, the creation of Yugoslav ethnicity, the publishing of contracted data of Serb, Croat and Slovenian populations were the problems which make very difficult the comparison of ethnic data of censuses. Moreover between the two wars the arbitrary ranging of people belonging to some minority groups was not a rare process.

Having surveyed these difficulties and having used a strict critique of the sources the author demonstrates the permanent decrease in the number of ethnic Hungarians on the basis of census data and tries to explore its causes too: emigration of Hungarians, assimilation, unfavourable demographic trends, hostile atmosphere towards ethnic minorities, decreasing number of schools of Hungarian language, the lessening possibilities of the education on mother tongue, the ethnically mixed marriages.

Subsequently the author surveys the changes in ethnic space structure by the three main territorial components of former Yugoslavia: Serbia, Croatia and Slovenia.

In Croatia one can experience the permanent decrease of ethnic Hungarians, especially in those regions where they live scattered. During the war in 1991–1995 the last communities having lived in closed mass were scattered. Assimilation seems to be strong and irreversible, ethnic Hungarian minority might disappear in the future. Their situation is better in Slovenia but their prospects are very similar: assimilation, emigration and natural decrease of ethnic Hungarian population might cause their disappearance.

In Serbia the region populated partly by ethnic Hungarians (Vojvodina) was one of the biggest ethnic mosaic in Europe at the beginning of the 20th century.

After the Trianon Decision several factors contributed to the decrease of the number of ethnic Hungarians: their (sometimes forced) emigration or deportation even between 1918 and 1941, the reassimilation of newly assimilated Hungarian population, the permanent elimination of Hungarian education on mother tongue, the genocide during and after the Second World War (the estimated number of Hungarians massacred by Serbs was about 20–60 thousand), their negative natural population increase since 1969, the ageing of the population which makes decrease irreversible, the war between 1991 and 1995 when a large number of ethnic Hungarians sought refuge from military service in Hungary (60–80 thousand). The ethnic distribution of the Vojvodina has significantly changed not only by the decrease of ethnic Hungarians but by the disappearance of Jew (during the Holocaust) and German (killed or deported after the world war) communities and by the permanent strong immigration of Southern Slav population.

So – in the author's opinion – all in the three parts of former Yugoslavia ethnic Hungarian minority – though their circumstances are quite different – tends to get entirely assimilated or disappear in a relatively short time.

Tables:

1. *Changes in the ethnic Hungarian population of Yugoslavia by regions, 1910–1991*
Number (x1000), %
 Yugoslavia (total), Slovenia, Croatia, Serbia and the regions partly populated by ethnic Hungarians within them, Years (total, Hungarians, their proportion -%)
2. *Changes in the ethnic distribution of the Vojvodina, 1910–1931*
Number (x1000), %
 Vojvodina (total), Serb-Croat, Hungarian, German, Other
3. *Changes in the settlement structure of ethnic Hungarians in the Vojvodina*
 Settlements with Hungarian population: above 50%, 10–50%, 2–10%, under 2%, total, Number of settlements, Number of Hungarians (x1000), Proportion of Hungarians (%)

Maps:

- I. *Changes in the proportion of ethnic Hungarians in Yugoslavia*
- II. *Proportion of ethnic Hungarians in the settlements of the Vojvodina*

HÁBORÚS NÉPESSÉGMOZGÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (1938-1948)

STARK TAMÁS

Magyarország lakosainak száma – a mai területet figyelembe véve – 1941. január 31-én 9 316 000 fő volt. A háború után először 1949 januárjában tartottak népszámlálást. Akkor 9 204 000 fő élt a mai területen. Az 1941-es és az 1949-es népszámlálások közötti különbség mintegy 110 ezer. A 110 ezer fős népességcsökkenés viszonylag csekély veszteségekre, illetve háborús mobilitásra utal, még akkor is, ha figyelembe vesszük a háború és az azt követő évek 300 ezret nem meghaladó természetes szaporulatát. A háború előtti és utáni népszámlálás végeredményeiből úgy tűnhet, mintha a háború nem hagyott volna mély nyomot a magyar népességen. Valójában aligha volt olyan család Magyarországon, akit ne érintett volna közvetlenül a háború és a háborút követő menekülthullám. Történelmi kutatások alapján azonban Magyarország háborús vesztesége – a mai területet figyelembe véve – mintegy fél millió főre tehető. A népszámlálások a népesség állapotáról csak pillanatképet rögzítenek, és a végeredmények nem mondják el azt sem, hogy 1941 és 1949 között a népesség jelentős része a háborús migráció következtében kicserélődött. A háborús emberveszteségek a tömeges menekülés, valamint a ki- és betelepítések miatt a Kárpát-medence etnikai arculata számottevően megváltozott.

A közép-kelet-európai térség 1918 óta szinte folyamatosan változásban volt. Az első világháborút a győztesek oldalán befejező régi és új országok intenzív telepítéssel igyekeztek megemészteni az újonnan szerzett területeket. A vizsgált időszakban a nagy átrendeződés a nemzetiszocialista Németország, valamint a Szovjetunió égisze alatt történt. 1939-től kezdve a német telepítések középpontjában a Harmadik Birodalom területén kívül élő németek „hazahozatala” állt. A Baltikumból, Ukrajnából és Romániából folyamatosan érkező „népi” németek lengyel területeken való letelepítésével egy időben, attól nem teljesen függetlenül kezdődött el az európai zsidóság megsemmisítésének programja. A Szovjetunióban a népiirtás, a szocialista társadalmi struktúrába nem illeszkedő társadalmi csoportok felszámolásával kezdődött és etnikai tisztogatások sorozatával folytatódott. Egyes etnikumokat potenciális ellenségnek tekintve belbiztonsági okokból deportáltak, míg a háború alatt elsősorban a kollektív megtorlás elve érvényesült. Az egykori események feltárását és az oknyomozó munkát tovább bonyolítja az a tény, hogy a szovjet csapatok által megszállt területekről származó hadifoglyok és polgári elhurcoltak ugyanahhoz a táborrendszerhez tartoztak, sorsuk is azonos volt.

A függetlenségüket látszólag megőrző közép-kelet-európai államok nemzeti céljait csak akkor érvényesíthették, amikor azok a német, majd a szovjet politikával összhangban álltak.

Népességmozgás 1938 és 1944 között

A háborús népességmozgás dominóját Hitler indította el, amikor hozzákezdett az etnikailag homogén Német Birodalom kiépítéséhez. 1939 és 1943 között Németország kelet- és délkelet-európai országokkal (Olaszország, Észtország, Lettország, Szovjetunió, Románia Horvátország, Bulgária) összesen kilenc szerződést kötött a német népcsoport „hazahozatala” érdekében (1).

Közép-Kelet-Európában a második világháború alatt csak Romániában dolgoztak ki részletes tervet az etnikailag homogén ország megteremtésére. A román végleges rendezés tervét Sabin Manuila a Központi Statisztikai Intézet igazgatója készítette el Antonescu marsall számára. Az évtizedekig bizalmasan kezelt dokumentumot Ion Bolovan forrásközlése alapján Szász Zoltán ismertette a História 1999/8-as számában. A Szovjetunió elleni hadjárat sikeres szakaszában készített terv szerint „... az összes centrifugális szándékú kisebbséget a jövő román Romániájából át kell helyezni a határokon túlra, és az országba hozni az összes vér szerinti románokat, legyenek azok bárhol, s meg kell húzni a román Románia, az örök Románia új határait, hogy a politikai határok pontosan megfeleljenek az etnikai határoknak.” (2) Az öt szakaszos terv első fázisában a Romániában és az ugyancsak román területként számon tartott Bánátban élő szerbek és a szerbiai románok cseréjére kerülne sor. A második fázisban telepítenék ki az 1940-ben elvesztett, de visszafoglalandó Dél-Dobruzsza bolgár lakosságát. A terv szerint Észak-Erdély túlnyomó része ismét román terület. A harmadik fázisban az ottani magyarok áttelepítésére kerülne sor Bácskába, illetve a „meghagyott” Nagyszalonta, Nagyvárad, Szatmárnémeti területsávra, és Kárpátaljára. A negyedik fázisban az ukránokat és az oroszokat cserélnék ki a transznisztriai románokra. A továbbiakban a németek és a törökök kitelepítésére került volna sor.

A terv szerint mintegy 6,2 millió embert kellett volna lakóhelyéről elmozdítani Románia „románná” tételéhez. E célkitűzés végrehajtását egy „heroikus” nemzedéktől várták. Manuila nem tervezhetett rövid távra, mivel a vázolt népességcserét jórészt olyan területeken kellett volna végrehajtani, amelyek nem álltak román ellenőrzés alatt. A tervezet közreadója, Szász Zoltán azt is felveti, hogy a népesség radikális átrendezésének gondolata talán Antonescutól származott, míg Manuila csak a „technikai kereteket” szolgáltatta. Tény azonban, hogy az etnikailag homogén Románia megteremtése – kimondva, kimondatlanul – már a háború előtt is a román politika fő célkitűzése volt, és ebben a kérdésben a háború utáni kommunista fordulat sem hozott döntő változást.

Az etnikailag homogén ország megteremtésének gondolata magyar fejekben is felmerült. Bárdossy László miniszterelnök 1941. augusztus 26-án Horthy Miklóshoz írt memorandumában megemlíti, hogy Werth Henrik vezérkari főnök egy emlékiratában a határokon belül élő szláv és román nemzetiségűek kitelepítését szorgalmazta (3). Az emlékirat pontos tartalma ismeretlen, de a tervvel kormány szinten sosem foglalkoztak. *"A vezérkari főnök emlékiratában kifejtett elgondolás olyan fantasztikum, amelynek gyakorlati keresztülvitelére nem lehet gondolni, de amelynek megvalósítása – a magyarság erőviszonyai mellett – egyáltalán nem is állna az ország érdekében."* – kommentálta a tervet Bárdossy (4).

A Teleki Pál miniszterelnök nevéhez kötődő nemzetiségpolitikai elv elvetette a nemzetállam elméletét, és még az erőszakos asszimilációt is ellentétesnek tartotta a magyar hagyományokkal és a magyar érdekekkel. Teleki koncepciója a beolvasztás helyett a nemzetiségek fejlettségi foka és települési viszonyainak figyelembevételével az autonómia különböző formáinak a bevezetését szorgalmazta. Bár a nemzetiségpolitikai irányelvek az államalkotó magyarság és a nemzetiségek közötti konszenzus kialakítását célozták, az egyszer már a többségi nemzethez tartozó szlovákokat, románokat és szerbeket a nemzetiségi koncepció még teljes megvalósulása esetén sem elégítette volna ki. A magyarországi kisebbségek nemzetiségük védelmében elsősorban az anyaországaikra támaszkodtak, melyek kormányai az uralmuk alatt élő magyarságon igyekeztek megtorolni a határon kívülre került nemzettársaik vélt vagy valós sérelmeit.

A nemzetiségi koncepcióból adódóan viszont a magyar vezetés elutasított minden olyan kezdeményezést, amely a történelmi Magyarország területének etnikai összetételét mesterségesen, erőszakkal változtatta volna meg. A magyar kormány azért nem fogadta el a román részről közvetlenül a II. bécsi döntés előtt felajánlott határmódosítást és lakosságcserét, mert az az akkori határon túli magyar tömbök és szórványok felszámolását jelentette volna (5). Hasonló okok miatt fulladtak be a határmódosításról és a lakosságcseréről folytatott horvát-magyar tárgyalások. A magyar kormány az 1918-as etnikai státus quo alapján állt és az utódállamok által a húszas évek elejétől folytatott intenzív betelepítési politika következményeit a kiutasítással, illetve a románok esetében az anyaországgal kötött önkéntes népcsere megállapodással igyekezett mérsékelni.

Az 1938 és 1941 között visszatért területeken a magyar etnikum statisztikailag is kimutatható megerősödése elsősorban az önkéntes népeségmozgásnak, valamint a szlovák, román és szerb telepések távozásának volt a következménye.

Magyarország nem folytatott átfogó telepítési politikát, de a közigazgatás kiépítésére nagy számban érkeztek közalkalmazottak a visszacsatolt területekre. A trianoni területről áthelyezett közalkalmazottak és családtagjaik pontos száma ismeretlen.

A trianoni terület és a visszacsatolt részek közötti népmozgásról három fő forrás áll rendelkezésre. Az egyik forrás a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) 1946. július 29-i összefoglaló jelentése az 1938 és 1945 között a trianoni területre átköltözött személyek számáról (6). A másik alapvető forrás a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának az anyaga a menekültekről és a kiutasítottakról (7). A harmadik forrás a KSH által 1949 elején végrehajtott népszámlálás, melynek egyik adatsora a népesség számát az 1938 előtti lakhely szerint közli.

A KSH 1946. július 29-i összefoglaló jelentése szerint a magyar hatóságok 1944 és 1945 között 49 324, az anyaországból a visszacsatolt területekre áttelepült majd a háború után visszatért magyart regisztráltak. 16 468-an Csehszlovákiából, 4371-en Kárpátaljáról 15 486-an Erdélyből, 12 999-en a Délvidékről érkeztek. A Népjólét Minisztérium adatai az 1946 nyarától 1947 júliusáig érkezett menekültekre vonatkoznak, tehát kiegészítik a KSH jelentésében közölteket. Azonban sajnos, a minisztérium egyébként részletes és számos kategorizálási szempontot figyelembe vevő jelentéseiben az anyaországi menekültekről külön nem esik szó. Mivel azonban a trianoni területről áttelepülők (közalkalmazottak és családtagjaik, valamint az egyéb betelepülők) a háború végi menekültáradat első hullámával érkeztek, a háborús időszakot bemutató KSH jelentés "anyaországi menekültekre" vonatkozó adatsora, ha nem is egészen pontos, nagyságrendileg jól tükrözi a visszatért területekre a háború első éveiben betelepült magyarok számát (8).

A magyar népesség megerősödésének másik forrása a dél-erdélyiek bevándorlása volt. A trianoni, illetve a már visszacsatolt területekre való menekülés már az 1940. júliusi turnu-szeverini román-magyar tárgyalások előtt megindult. Az augusztusi II. bécsi döntést követően a menekülthullám jelentősen megnőtt. Még 1941-ben és 1942-ben is jelentős volt a magyar közigazgatás alatt álló területekre menekülők száma. A menekülők számáról egyetlen forrás áll rendelkezésre, a Külföldiekkel Ellenőrző Országos Központi Hatóság 1944 februári összeírása a lakóhelyváltozásokról. E szerint 1938 január 1-től 1944 februárjáig 190 132 fő lépte át a magyar határt (9). A dél-erdélyiek nagy része, 106 ezer fő, Észak-Erdélyben telepedett le, míg a többiek elsősorban a trianoni országrészen kerestek új otthont. Az adatgyűjtés eredményei bekerültek a Külügyminisztérium 1945/46-ban összeállított Békeelőkészítő Anyagába és a migrációval foglalkozó szakirodalomba is (10).

Bár csekély mértékben, de a bukovinai székelyek betelepítése is hozzájárult a határon belüli magyarság gyarapodásához. A bukovinai székelyek a történelmi határokon kívül éltek, és betelepítésükre veszélyeztetett helyzetük miatt került sor. A bukovinai székelyek sorsa akkor fordult válságosra, amikor a Szovjetunió 1940 nyarán bekebelezte Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A szovjetek elől menekülő románokat az 1940. október 22-én megkötött román-német egyezmény keretében kitelepülő németek házaiban helyezték el. Buko-

vina román kézen maradt részében román hatóságok azonban nemcsak a volt német birtokokat, hanem a székelyek házait is lefoglalták. A kifosztott bukovinai székelyek kezdetben szórványosan, majd 1940 ősztől tömegesen kerestek menedéket Magyarországon. A teljes népcsoport áttelepítéséről a képviselőház 1940. november 13-i ülésén született elvi állásfoglalás. Meskó Zoltán képviselő interpellációjára Teleki Pál miniszterelnök a következőket válaszolta: "*Gondoskodtunk arról, hogy minden megtörténjék arra, hogy Romániának regáti részéből, amely a magyarságnak nem hazája, minél hamarabb visszajöjjenek először azok a magyarok, akik nincsenek földhöz kötve, azután azok, akik földhöz vannak kötve, de a földet eladhatják.*" (11). A kitelepítésről szóló megállapodást a magyar kormány 1940. május 11-én írta alá az "idegen" etnikumoktól szabadulni akaró román vezetéssel. A letelepítés helyéül a szerb telepések által elhagyott bácskai falvakat jelölték ki. A telepítés alkalmával 13 198 bukovinai székely került a Délvidékre. A szintén Bácskába irányított nem szervezeten érkező menekültekkel együtt összesen 17 700 fő volt az egyetlen átfogó magyar telepítési akcióban résztvevők száma (12). 1941 végén és 1942-ben kisebb csoportokban még további mintegy 2500 moldvai csángó áttelepítésére is sor került (13).

1938 és 1944 között tehát mintegy 210 ezer, az akkori határokon kívül élő magyar menekült, illetve települt át jórészt a visszatért országrészekre, elsősorban Észak-Erdélybe és a Délvidékre. A visszatért területek magyarságát tovább erősítették a betelepülő közalkalmazottak, akiknek száma családtagjaikkal némileg meghaladta a félszázazretet.

A csehszlovák, román, szerb telepések sorsáról kevés adat áll rendelkezésre, és a szakirodalomban megjelent rövid elemzések is ellentmondásosak. Az I. bécsi döntés által visszacsatolt felvidéki területrészről a magyar hatóságok mintegy 5 ezer személyt utasítottak ki (14). A cseh fennhatóság idején betelepített közalkalmazottak és telepések többsége csehszlovák állami segítséggel még 1938 ősztől távozott. A népességmozgás jellegének megítélésében a szakirodalomban az "önkéntes" kivándorlás és az "elűzetés" egyaránt szerepel (15). Meg kell itt említeni, hogy a csehszlovák állam keleti felébe a húszas években áttelepült egykori cseh telepések és közalkalmazottak sora is bizonytalan volt, mivel az önálló Szlovákia kikiáltása után a szlovák belügyminiszter utasítására a Hlinka-gárda a cseh népesség jelentős részét, mintegy 120 ezer főt eltávolított az országból (16). Románia és Magyarország között egy sajátos, önkéntesség alapján álló "lakosságcsere megállapodás" volt érvényben. A II. bécsi döntés kapcsán a két ország megállapodott abban, hogy az Észak-Erdélyben élő románság a magyar közigazgatás bevezetése után még fél évig áttelepülhetett Romániába. A dél-erdélyi magyarság ugyancsak megkapta a szabad áttelepülés jogát a magyar területekre. A megállapodás valójában egy már folyamatban lévő népességmozgást törvényesített, melynek következtében a fent említett

190 ezer magyar betelepülővel szemben mintegy 220 ezer román hagyta el Észak-Erdély területét (17).

A visszacsatolt Bácskából és baranyai területsávból távozó szerb köztisztviselők és telepesek (dobrovoljácok) számáról ugyancsak ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre. A szerb szakirodalom tág határokat, 30 ezer és 150 ezer közé teszi a magyar hatóságok által elűldözöttek számát (18). Az utóbbi szám forrása nyilvánvalóan a szerbiai német katonai parancsnokság egyik, közvetlenül a bácskai magyar bevonulás után készült jelentése miszerint: " ...a magyar kormány kb. 150 ezer szerbet, akiket állítólag a jugoszláv kormány telepített a Magyarországnak ítélt Duna Tisza közé, ingóságai nélkül és mindössze háromnapi hideg étellemmel ellátva Ó-Szerbiába szándékozik toloncolni." (19) Bár a magyar katonai közigazgatás adott ki rendeletet az 1918 után beköltözöttek kitelepítéséről, ennek végrehajtása a szerbiai német megszálló hatóságok ellenállásába ütközött (20). Magyar forrás szerint 15 ezer szerbet telepítettek ki (21). Kocsis Károly egy utóbbi tanulmánya szerint a határvidéki járások déli peremén lévő telepesfálvak lakóinak többségét 1941 áprilisa és júniusa között nem a magyar, hanem az usztasa hatóságok toloncolták ki (22). A magyar fegyveres erők által 1942 januárjában elkövetett vérengzést az újabb szerb szakirodalom gyakran genocídium-ként említi (23). A mintegy ezer zsidó és 4 ezer szerb legyilkolása a partizánok és a nem magyar lakosság megfélemlítését célzó tömeggyilkosság volt, de nem genocídium, mert a zsidóság szisztematikus elpusztítása 1944-ben kezdődött, a szerbség teljes vagy részleges kiirtásának vagy kitelepítésének gondolata a magyar kormányzat részéről sohasem merült fel.

A zsidóság megsemmisítése

A Kelet-Közép-Európában a genocídium kifejezés a háború alatt csak a zsidóság sorsára vonatkozatható. Az Antonescu-rezsim német közreműködés nélkül maga kezdte el a "zsidókérdés" romániai "megoldását". Az Alexandru Cuza-Octavian Goga-kormány állampolgársági rendelete következtében a romániai zsidóság jelentős része, mintegy 250 ezer fő már 1938 elején hontalanná vált. A romániai holocaustnak azonban nem volt egységes forgatókönyve. Beszarábia és Észak-Bukovina visszafoglalása után az ezeken a területeken élő mintegy 300 ezer főnyi zsidóságot halálmenetekben deportálták a Dnyeszter és a Bug közötti térségben létrehozott Transznisztriába, ahol sorsuk a pusztulás volt. Az ó-romániai és a dél-erdélyi zsidóság német területre történő kiszállításáról 1942 júliusában állapodott meg Antonescu zsidóügyi kormánybiztosa Radu Lecca a bukaresti német követség zsidóügyi SS szakértőjével, Gustav Richter SS-Strumbannführerrel. A tengelyhatalmak helyzetének rosszabbodásával azonban Antonescu elállt a deportálástól, így a dél-erdélyi és az ó-

romániai zsidóság túlnyomó része túlélte a vészidőszakot. A "független" Szlovákia 89 ezer fős zsidóságából 58 ezret 1942-ben, további 13 ezret 1944 őszén deportáltak a német koncentrációs és megsemmisítő táborokba. A mintegy 70 ezer deportáltból csak 11 ezren érték meg a felszabadulást. A magyarországi vészidőszak története a románianak pont a tükörképe. 1941-ben és 1942-ben a Transznisztriába történő deportálások, valamint a 60 ezer áldozatot követelő ogyesszai vérengzés időszakában a magyar zsidóság túlnyomó része romló anyagi helyzetben, de biztonságban élt. A magyar zsidóság deportálására és megsemmisítésére akkor került sor, amikor a Dnyeszteren túli területre hajtott besszarábiai és bukovinai zsidók maradéka – ugyancsak Antonescu jóváhagyásával – szórványosan bár, de visszatérhetett szülőföldjére. Örománia területén a Szovjetunió elleni háború első napjaiban került sor pogromokra. A iasi pogrom áldozatainak száma meghaladja a 8 ezret. Magyarországon az utolsó teljes háborús év utolsó hónapjában szervezik meg a pesti gettót, melynek lakói közül több ezren válnak a sortűzek áldozatává.

A magyar zsidóság veszteségeiről a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának Statisztikai Osztálya 1945 decemberében rövid jelentést készített. Mivel a vészidőszakkal foglalkozó szakirodalomban e jelentés kulcsszámait gyakran előfordulnak, érdemes összefoglalni a Statisztikai Osztály főbb megállapításait. Az első, 1941 nyarán végrehajtott – az elvben magyar állampolgársággal nem rendelkezőket sújtó – deportálás áldozatainak száma 20 ezer fő volt. 1942 januárjában az újvidéki vérengzés során mintegy ezer zsidót gyilkoltak meg, míg a munkaszolgálat során, 1944 márciusáig további 43 ezer zsidó pusztult el. A német megszállás után, valamint a nyilas hatalom hónapjai alatt 618 ezer zsidót deportáltak illetve gyilkoltak meg. Mivel a deportáltak közül csak 121 ezren tértek vissza, a jelenlegi, valamint a háború alatt Magyarországhoz tartozó területekre, a német megsemmisítő táborokban – valamint kisebb részt a budapesti nyilas vérengzések során – 497 ezer zsidót gyilkoltak meg. A zsidóság összvesztesége tehát 560 ezer fő. A kalkulációt – a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata szerint – a zsidóság háború előtti és utáni létszámadatai közti különbség is megerősíti. 1941-ben az ún. zsidótörvények 825 ezer személyt érintettek. Budapesten 125 ezren, vidéken 20 ezren szabadultak fel. Még a deportálás előtt elmenekült 5 ezer fő. A deportálásokból összesen 121 ezren tértek vissza. Mivel a túlélők száma 271 ezer, a hiány, vagyis a veszteség 554 ezer. A két számítás eredménye tehát majdnem teljesen azonos (24).

A háború előtti és utáni létszámadatok különbségéből elvben következtethetünk az összveszteség nagyságára, de az eredmény a fenti adatsornál lényegesen összetettebb. Bár az 1941-es első deportálás, az újvidéki vérengzés és a munkaszolgálat áldozatainak számáról ma már jóval pontosabb adatok állnak rendelkezésre, a Statisztikai Osztály adatai alapvetően helytállóak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a munkaszolgálatos áldozatok mintegy 40 százaléka

nem a fronton, hanem szovjet fogságban halt meg. A német és magyar források arra utalnak, hogy 1944 nyarán a csendőrség mintegy 450 ezer zsidót zárt gettóba, majd deportált (25). A nyilas hatalomátvétel után, Szálasi 50 ezer magyar zsidó "kölcsonadásához" járult hozzá. A halálmenetekben a német határ felé hajtott, valamint a vonattal kiszállított zsidók száma azonban nem határozható meg pontosan. A német (osztrák) – magyar határon épülő Südostwall térségébe 35 ezren érkeztek, de a dachau, bergen belseni és más koncentrációs táborokba hurcoltakról összesített adatok nem maradtak fenn (26). A munkaszolgálatos századok sorsa ugyancsak ismeretlen. 1944 nyarán a zsidó munkaszolgálatosok száma 80–100 ezer fő volt. 1944 novemberében 70 századot (15–17 ezer ember) vezényeltek az erődítési munkákra. A németeknek átadott századokról ugyan fennmaradt egy lista, de a legtöbb munkaszolgálatos alakulatról nem maradt, vagy talán nem is készült dokumentáció. 1944 novemberétől a honvéd erők már a felbomlás állapotában voltak, és a fennmaradt töredékes adatok arra utalnak, hogy munkaszolgálatosok ezrei szöktek meg alakulataiktól, illetve magasabb egységekkel együtt megadták magukat a szovjet haderőnek. Jó néhány század azonban a visszavonulás során Németországba került, és koncentrációs táborban fejezte be a háborút. Nincs pontos adat a budapesti nyilas vérengzések áldozatairól sem. A népbíróági perek, valamint a temetkezési statisztikák alapján a gyilkosságok és az embertelen életkörülmények következtében mintegy 15 ezren pusztultak el (27). Mivel az 1944 őszen Németországba hurcoltak számáról nem áll rendelkezésre minden kételyt kizáró, megbízható adat, a veszteséget még a visszatérő deportáltak számának ismeretében sem lehetne pontosan meghatározni. Ráadásul csak a Budapesten keresztül visszatérőkről van megbízható kimutatás. A Zsidó Világkongresszus által használt 121 ezres adat forrása ismeretlen, a számot a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) statisztikai nem támasztják alá. Közvetlen vagy közvetett veszteségi adatok alapján a veszteség nem határozható meg.

A háború előtti és utáni létszámadatok különbségéből valóban következtethetünk az összveszteség nagyságára, de az eredmény a Zsidó Világkongresszus fenti adatsornál lényegesen összetettebb. A túlélő népesség számát a történelmi források alapján azonban csak tág határok között lehet meghatározni. A pesti gettóban mintegy 70–100 ezren szabadultak fel (28). A védett házakban legalább 20 ezren érték meg a háború végét (29). Hamis iratokkal mintegy 20–30 ezren bujkáltak (30). A vészkorszakot Budapesten túlélők száma 120–140 ezer közé tehető (31). A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) adatai szerint 1945 áprilisa és 1946 szeptembere között 83 331 deportált tért vissza Magyarországra (32). Közülük 63 ezren a jelenlegi területről származtak. (Az Erdélyből származók túlnyomó része visszatért eredeti lakhelyére, de a kárpátaljaiak közül sokan itt maradtak.) A visszatértekekkel kapcsolatban figyelembe kell venni azt is, hogy sokan a DEGOB megkerülésével érkeztek, illetve sehol sem regisztrálták őket. A DEGOB jelentését kiegészíti a Hazahozatali Kor-

mánybiztosság adata. Ez az állami szervezet 1946 és 1947 folyamán további 4765 visszatérő deportáltat írt össze (33). A Budapesten felszabadultaknak és a deportálás túlélőinek számához még hozzá kell adni a vidéken felszabadult munkaszolgálatosok számát. A Pesti Izraelita Hitközség az ideiglenes kormány miniszterelnökének, Dálnoki Miklós Bélának írott 1945. április 20-i levele 20 ezer vidéken bujkálón kívül 20–30 ezer lakóhelyére visszatérő, illetve visszatérőben lévő felszabadult munkaszolgálatosról tett említést (34). A vidéken felszabadult munkaszolgálatosokról számos visszaemlékezés és korabeli dokumentum is megemlékezik, de átfogó, hiteles létszámadat – a jelenlegi területre vonatkozóan – nem áll rendelkezésre. A felszabadult munkaszolgálatosok 10, esetleg 20 ezret is meghaladó számára közvetve utal a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1945 júniusi gyorsjelentése, mely szerint a vidékre addig visszatérők száma 39 729 fő volt (35). A DEGOB 1945 áprilisa és június 30. között összesen mintegy 47 ezer Budapestről, vidékről és az ország határain túlról származó deportáltat regisztrált. A visszatérőknek mintegy fele azonban az elcsatolt területekről származott vagy budapesti volt. Bár a KSH jelentéséből sajnos nem derül ki egyértelműen, hogy a közölt létszámadat kikre vonatkozik, feltételezhető, hogy a mintegy 40 ezer fős vidéki népesség számottevő része az ország különböző pontjain felszabadult, majd lakóhelyére visszatérő munkaszolgálatos volt.

Történelmi források alapján tehát – részben attól függően, hogy hitelesnek fogadjuk-e el a Pesti Izraelita Hitközség becslését a vidéken felszabadult munkaszolgálatosok és bujkálók számáról – csak annyi mondható, hogy a túlélők száma a jelenlegi területen 190 ezernél biztos több, de 260 ezernél valószínűleg kevesebb. A túlélő népesség alsó határát illetően elfogadhatónak tűnik Snyder Árpád 220 ezer fős becslése. A felső határt mind ő, mind Thirring Lajos – számításaimhoz hasonlóan – 260 ezer főben adta meg (36). Egyértelműbb adatokkal rendelkezünk az elvesztett országrészek felszabadultak, illetve az oda visszatértek számáról. A háború után különböző zsidó szervezetek 44 ezer erdélyi, 20 ezer kárpátaljai, 10 ezer felvidéki és 4 ezer délvidéki túlélőt tartottak nyilván. A háború alatti területet figyelembe véve tehát a túlélők száma 270 ezer és 340 ezer között volt. Az 1941. évi népszámlálás alapján a zsidótörvények hatálya alá eső magyarok száma mintegy 780–820 ezer fő volt. A túlélők ugyancsak tág határok között megadott számát figyelembe véve a veszteségekről megalapozottan csak annyi mondható, hogy a zsidóság ellen folytatott háborúnak 550 ezernél biztosan kevesebb, de 440 ezernél több magyarországi áldozata volt (37). Mivel a zsidóság túlnyomó része magyarnak vallotta magát és magyar anyanyelvű is volt, pusztulásuk jelentős mértékben hozzájárult a Kárpát-medence etnikai arculatának megváltozásához és a magyar etnikum gyengüléséhez, különösen Észak-Erdélyben és a Kárpátalján.

1944/1945 – tömeges megtorlás

A német fegyveres erőket üldöző szovjet hadsereg Kelet-Európa felszabadítását hirdette, de a szovjet katonákkal egy újfajta megszállás következett. A szovjet vezetés 1944/45-ben folytatta mindazt, amit 1939/40-ben megkezdett, de a német támadás miatt abbahagyni kényszerült. Az etnikumhoz, illetve társadalmi osztályhoz való tartozás alapján végrehajtott tisztogatások a háború végén a kollektív felelősségre vonás keretében történtek. 1944/45-ben az elhurcoltak körét a Szovjetunió hatalmas embervesztesége miatt fellépő munkaerő-szükséglet különösen kiszélesítette.

1943-ban és 1944-ben a németekkel való együttműködéssel vádolva mintegy 900 ezer krími tatárt, kalmüköt, karacsajt, csecsent és ingust telepítettek át hazájukból Közép-Ázsiába és Szibériába. Ukrajna és a Baltikum visszafoglalása után több százezer "osztályidegen elemet, banditát és nacionalista családtagot" tartóztattak le és deportáltak a GULÁG-ra. A világháború után mintegy 4,2 millió szovjet állampolgárt: 1,545 ezer német fogságot túlélő hadifoglyot, valamint 2,655 ezer munkára hurcolt civilt repatriáltak a Szovjetunióba (38). A visszatelepítettek 40 százaléka büntetőzászlóaljukba, illetve a GULÁG-ba került. A németekkel harcoló Vlaszov-hadsereg mintegy 150 ezer tagja ugyancsak a GULÁG táboraiába került (39).

Kelet-Európában a kollektív felelősségre vonás keretében végrehajtott etnikai tisztogatás elsősorban a németek ellen irányult. 1941–42-ben már mintegy 1,2 millió volgai német szétszórására került sor. De a Szovjetunióban élő németek áttelepítése még alapvetően belbiztonsági célból történt. Teljesen más szempontok kerültek felszínre a háború végén a Szovjetuniótól nyugatra eső térségben. Csehszlovákia és Lengyelország területén a "kollektív bűnösség elve" és a "tisztá nemzetállam" megvalósításának igénye együttesen jelentkezett. Az egymást erősítő két tétel érvényre jutása a második világháborút követő legnagyobb arányú és legdrasztikusabb intézményes megtorláshoz vezetett. A háború még be sem fejeződött, amikor Közép-Európa új népvándorlás színteré lett. A háború utáni Közép-Európáról, a győztesek oldalára került szomszéd államok politikájáról Fábry Zoltán szlovákiai magyar író 1945 októberében találóan a következőket írta naplójába: *"... a totális módszerek a demokrácia nevében kapnak szembesítést. ...és a győztes imperializmus – hadiszákmányként – átveszi a legyőzött fasizmus titokban irigyelt fenegyerekesedéseit, és reakcióként most már kéjjel alkalmazza a maga használatára..."* (40)

A visszavonulás során Kelet-Poroszországból és Lengyelországból mintegy 5 millió német menekült el (41). A Potsdami Konferencia jóváhagyásával, további 2 millió németet telepítettek a szövetségesek által megszállt németországi zónákba (42). A korabeli lélekszámból több százezer német így is hiányzik. Tény, hogy a német területre érő front már nem tett különbséget civil és katona között. A Königsbergben körülzárt haderővel együtt pusztult el mintegy 150

ezer helyi lakos és menekült. Gdansktól nyugatra a pomerániai partvidékről százezrek a tengeren át próbáltak menekülni, de a túlterhelt hajók nagy része nem ért célba. A németek kitelepítésének ellentételezéseként 1945–1948 között 2 millió lengyel települt át a Szovjetunióhoz került lengyel területekről a volt német területekre. A Szudéta-vidékről 370 ezer német menekült el a visszavonuló hadsereggel (43). A potsdami dekrétum további mintegy 2,5 millió német kitelepítését szentesítette Csehszlovákiából (44).

1944, 1945 fordulóján a Kárpát-medence is új népvándorlás színtere lett. Az előrenyomuló szovjet hadsereg elől Magyarország háború alatti területéről mintegy 100 ezer népi német menekült el a visszavonuló német hadsereggel (45). 1944 őszén megindultak a magyarok is, elsősorban a front által legveszélyeztetettebb Észak-Erdélyből. Az országutakat ellepő menekültáradat akkora volt, hogy akadályozta a német és a magyar csapatok felvonulását. A menekültek feltartóztatására 1944 szeptemberében a Tisza mentén záróvonalat létesítettek. *"Midőn a harcok odáig terjedtek, újra felborult a rend. A végén szó sem lehetett többé a rendcsinálásról"* – írta Lakatos Géza akkori miniszterelnök visszaemlékezésében (46). A menekültek félelme nem volt alaptalan. Románia átállása, 1944. augusztus 23. után Bukarestből különítmények indultak el, hogy a szovjet hadsereg nyomában bosszút álljanak a magyar lakosságon. A Juliu Maniu parasztpárti politikus után "Maniu-gárdáknak" nevezett alakulatok szeptember közepén lepték el Észak-Erdély területét. Tömeggyilkosságokat hajtottak végre többek között Szárazajtán, Csíkszeredán és Csíkszentdomokoson. Bár a Romániai Magyar Demokrata Szövetség számos dokumentumot és visszaemlékezést összegyűjtött a "gárdisták" tevékenységéről, a bosszúhadjárat áldozatainak száma ismeretlen (47). 1944. november 16-án a Sanatescu-kormány feloszlatta a Maniu-gárdákat, de a Fekete-Körös mentén a reguláris román hadsereg folytatta a tisztogatásokat. A Délvidék magyar népességét a szerb partizánalakulatok tizedelték. A délvidéki etnikai tisztogatás magyar áldozatainak számát magyar szerzők művei 20 ezerre teszik. A publicisztikai írásokban is gyakran feltűnő számot legutóbb Kocsis Károly és Kocsis Hodosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatok alapján megerősítette. A szerbiai Aleksandar Kasas 1996-ban megjelent könyvében azonban csak mintegy 5 ezer főre becsüli a "háborús bűnösök" elleni akció áldozatainak számát. Kasas korabeli jugoszláv adatokra hivatkozik, de konkrét forrásokat nem nevez meg (48). A legtöbb áldozatot azonban a szovjet megszállás követelte.

Magyarok szovjet fogságban

A polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A tömeges lefogások első hullámára közvetlenül a hadműveletek után került sor. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjetek rendszerint romeltakári-

tás ürügyén gyűjtötték össze és vitték el az embereket. Az elhurcoltak számáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Kolozsvár elfoglalása után a szovjet haderő mintegy 5 ezer városi polgárt hurcolt el. 1944. október 28-án Hajdúböszörményből 300 polgári személyt vittek el. November 2-án mintegy 2 ezer férfit és nőt tereltek fogolytáborokba Nyíregyházáról. Hajdúnánásról 300 polgári személy került szovjet fogságba (49). Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall 138 ezer hadifogolyról tett jelentést. Mivel a valódi hadifoglyok száma a német katonákkal együtt sem lehetett több 40 ezernél, a hiányzó fogoly mennyiséget Malinovszkij mintegy 100 ezer lefogott budapesti és Pest környéki civillel pótolta (50).

Az elhurcolás második hulláma az első után 1–2 hónappal kezdődött. Az elhurcolás büntető jellege nyilvánvaló a végrehajtás körülményei, valamint a túlélők visszaemlékezései alapján. Ráadásul két dokumentum is utal arra, hogy a szovjet vezetés az ellenséges hatalmak közül nemcsak Németországot, hanem kisebb mértékben Magyarországot is meg akarta büntetni. V. M. Molotov 1943. június 7-i levelében többek közt ezt írta A. Clark Kerr moszkvai brit nagykövetnek: „*A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott ... a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb-kisebb mértékben a magyar népnek is*”. (51) Néhány hónappal később, 1943. december 14-én Molotov, E. Beneš magyarellenes kirohanásaira válaszul ismét kijelentette: „*A magyarokat meg kell büntetni.*” (52)

Az 1943 decemberében Benessel folytatott moszkvai tárgyalások, majd a Kárpátalja átadásáról született megegyezés egyik következménye volt az ebben a térségben 1944 novemberében végrehajtott tisztogatási akció. A 4. Ukrán Front november 12-én kiadott, 0036-os számú határozata kimondta, hogy Kárpátalján – melynek határát a parancs nem határozta meg pontosan – „*számtalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket, csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni, és fogolytáborba küldeni!*” (53) A 4. Ukrán front hátszágát biztosító NKVD csapatok parancsnoka, Fagyajev vezérőrnagy 1944. december 17-i jelentésében az áll, hogy „*november 18-tól december 16-ig az NKVD osztagok összesen 22 951 személyt tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborba...A tisztító akció folytatódik a hátszágban*” (54). A "tisztogató akció" valóban folytatódott az 1945 után Csehszlovákiához csatolt Bodroghözben és az Ung-vidéken, valamint Magyarország jelenlegi területén. A Bodroghöz kelet-szlovákiai területéről és az Ung-vidékről 4234 magyart hurcoltak el (55). A deportálások Rozsnyó/Roznava térségében 1945. február elején leálltak. A leállítás okát csak találgatni lehet. A háború alatt ugyancsak Magyarországhoz tartozó délnyugat-szlovákiai terület-sáv már nem tartozott a 4. Ukrán front hadműveleti területéhez, tehát a november 12-i határozat ebben a térségben nem kerülhetett alkalmazásra. De az is

lehet, hogy a magyar fegyverszünet január 20-i megkötése állt a tömeges elhurcolás leállításának hátterében.

Az ország jelenlegi területén élő lakosság szervezett elhurcolását a fegyverszüneti egyezmény megkötése nem befolyásolta. A jelenlegi terület túlnyomó részén a szervezett elhurcolás „hivatalosan” csak a német nemzetiségűeket érintette. Amint az NKVD bukaresti központjának egy 1945. január 5-i, L. P. Berijának készített jelentéséből kiderül, az internálandó személyek listáját egyházi anyakönyvi kivonatok és rendőrségi nyilvántartások alapján a helyi hatóságoknak kellett összeállítaniuk (56). A rendelkezésekre álló dokumentumokból arra következtethetünk, hogy a helyi szovjet parancsnokságoknak előre meghatározott számú személyt kellett elfogniuk. Így a németek által nem lakott területeken a német nevűeket, majd a magyar nevűeket is elvitték. Az ország mai területéről szovjet fogságba hurcolt civil magyarok és magyarországi németek száma a KSH 1945 nyarán végrehajtott adatgyűjtése alapján 200–250 ezer főre tehető.

A Központi Statisztikai Hivatal a szovjet területeken valamint a magyarországi harcokban, továbbá az 1945. márciusi–áprilisi visszavonulás során német területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges számát is figyelembe véve – összesen 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba került magyarok számát (57). Mivel a KSH 1946-ban készített jelentésben nincsen szó sem a Magyarországról kiszállított népi németekről, sem a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról, a szovjet fogságba esett, illetve elvitt magyarok és magyarországi németek teljes száma 50–100 ezer fővel is meghaladhatja a KSH adatát. Ezeket a becsült határértékeket nagyságrendileg az 1989 után felbukkanó, egykori szovjet adatok is alátámasztják. A szovjet Belügyminisztérium adatai szerint 1945. október 31-én 541 530 fogoly volt a Szovjetunióban (58). Ez a szám azonban csak az 1945 őszi nyilvántartásban lévőkre vonatkozik. Ez a fogolylétszám nem tartalmazhatta azokat, akik korábban estek fogságba és 1945 októberében már nem voltak életben. Ugyancsak nem tartalmazza a szovjet adat az átmenő táborokban és a kiszállítás közben elhunytak számát. Márpedig kiszállítás közben magasabb volt a halandóság, mint kint a táborokban. Az 1945 őszi regisztrált 541 530 fős adat tehát lényegesen, akár 100 ezerrel is több foglyot takarhat. Bizonytalan a Szovjetunióból visszatértek száma is. A bizonytalanságot az okozza, hogy az 1946 júniusa előtt visszatértekről nem készült átfogó kimutatás. Az akkor még elsősorban Szegedre érkező szabadulókat a Honvédelmi Minisztériumnak kellett volna regisztrálnia és ellátnia, azonban a Szövetéséges Ellenőrző Bizottság nem járult hozzá, hogy a fogolykérdéssel egy kisgazda irányítású minisztérium foglalkozzék. A hadifoglyok és internáltak ügye végül 1946 júniusában a kommunista vezetésű Népjóléti Minisztériumhoz került. Az addig visszatértek számát a legtöbb forrás 100–150 ezer közé teszi. 1946 júniusa és 1948 decembere között a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság 202 ezer visszatérő foglyot regisztrált (59). 1949–1951 között mintegy 20–

25 ezren tértek vissza. Az 1951 után hazaszállítottak pontos száma viszont nem ismert. 1953 és 1955 novembere között mintegy háromezer magyar rabot szállítottak vissza. Magyar források alapján a visszatérők összlétszáma mintegy 330–380 ezer főre tehető. A Csehszlovákiából (Felvidékről) és Jugoszláviából (Délvidék) származó foglyokat Magyarországra szállították vissza, számukat a magyar adatok tartalmazzák. Ugyanakkor ismeretlen az Erdélybe visszaszállítottak száma. Szovjet adatok szerint csak 1949 januárjáig 419 000 főt szállítottak haza Magyarországra. A magyar és a szovjet adat közti különbségre nincs reális magyarázat (60).

Mivel a kiszállított foglyok és politikai elítéltek számát sem tudjuk pontosan, az elpusztultakról annyi mondható, hogy számuk 250–350 ezer között lehet. Meg kell azonban említeni, hogy a szovjet táborokban regisztrált halálesetek száma „csak” mintegy 61 ezer fő (61).

Népességmozgás 1945 és 1948 között

1945 tavaszán és nyarán, miközben a fogolyszállító vonatok Máramarosziget és Foksányi felé mentek, ellenkező irányból, vagyis Erdélyből még folyamatosan érkeztek a menekülők a trianoni területre. Az Erdélyből, Délvidékről, majd a Kárpátaljáról érkező menekültek számbavételével és támogatásával kezdetben az 1944 őszén létrehozott Elhelyezési Kormánybiztosság foglalkozott. Az ország hadszíntérré válásakor azonban a menekültek gondozásának feladatát egyedül a Magyar, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt látta el. A hadműveletek befejezése után az Ideiglenes kormány rendelte el a Népgondozó Hivatal felállítását. A hivatal 1946 júliusáig működött, ekkor a menekültek nyilvántartásának és szociális ellátásának az ügykörét a Népjóléti Minisztérium vette át. A menekültek beáramlása 1947 nyarára fokozatosan elapadt. Ebben nem kis szerepe volt a magyar politikai vezetésnek, mely a magyarságot eredeti lakóhelyén kívánta megtartani. 1947-ben számos rendelet jelent meg a Romániából és a Jugoszláviából érkezők jogállásáról. A Népjóléti Minisztérium által 1947. május 28-án kiadott 63 981/1947. számú körrendelet kimondta, hogy „... csak az tekinthető menekültnek, aki szabályszerű utiokmánnyal vagy kiutasító határozattal érkezik az ország területére.” (62) A KSH és a Népjóléti Minisztérium összesített adatai szerint 1947 nyaráig Kárpátaljáról 13 ezren, Romániából 94 ezren, Jugoszláviából 65 ezren érkeztek (63). Ezeket az eredményeket közvetve megerősíti a KSH 1949. évi népszámlálási eredménye, mely szerint a szomszéd országokból betelepülők száma „a népesség 1938. március előtti lakóhelye szerint” a következő volt: Kárpátalja, 9552; Románia, 102 721; Jugoszlávia, 34 514. Ezek az adatok csak a kárpátaljai, erdélyi és a délvidéki őslakos magyarság számát mutatják, és az 1938 után betelepült mintegy 30 ezer „anyás” magyart nem foglalják magukban. A KSH a Jugoszláviából menekült

bukovinai székelyeket – mintegy 20 ezer fő – a Romániából érkezőkhöz tette, mivel 1938-ban még szülőföldjükön éltek.

A magyarság teljes felszámolását egyedül a csehszlovák kormány tűzte ki célul. Eduárd Benes, az emigrációs kormány vezetője már 1941-től azt hirdette, hogy a háború után Csehszlovákia csak a szlávok állama lesz. A szövetségesek azonban „csak” a mintegy három milliányi németiség kitelepítéséhez járultak hozzá. A magyarok kitelepítését egyedül a Szovjetunió támogatta (64). A németek és a magyarok elűzésének terve 1945 áprilisától kormányprogram lett. A magyarok és a németek kitoloncolása azonban már a „kassai kormányprogram” meghirdetése előtt megkezdődött. A németek kitelepítését kimondó 1945. augusztusi potsdami határozat tehát már egy megkezdett megtorlást szentesített. A nyugati szövetségesek azonban Potsdamban nem járultak hozzá a magyarok elűzéséhez. Csehszlovák siker volt ellenben a szovjet nyomásra 1946. február 27-én megkötött „lakosságcsere” egyezmény, mely lehetővé tette, hogy a Felvidékről annyi magyart telepítsenek ki, ahány magyarországi szlovák kíván Szlovákiába átköltözni. Az egyezménnyel azonban nem sikerült a magyar kérdést végleg megoldani, mert keretében „csak” 50 691 magyart tudtak áttelepíteni, míg a Csehszlovákiába átköltözők száma 60 257 fő volt (65). A menekültekkel, elűdözöttekkel, és kiutasítottakkal együtt összesen mintegy 120 ezer magyar kényszerült a Felvidék elhagyására (66). Miután a nyugati hatalmak ellenállása miatt a Magyarországgal kötött békeszerződésbe nem került be a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésével kapcsolatos csehszlovák követelés, a felvidéki magyarságot az országon belül kezdték el szétszórni. A 88/1945. sz. közmunka rendelet alapján, 1946 októbere és 1947 februárja között 393 településről 43 546 magyar szállítottak a cseh országrészbe (67). A felvidéki népesség etnikai összetételének megváltoztatását szolgálta az 1946-ban és 1947-ben folytatott „reszlovakizációs” kampány is, melynek során 282 ezer magyart minősítettek szlovákká (68). Kocsis Károly, elsősorban népszámlálási adatok alapján, 140 ezer főre teszi az ötvenes, hatvanas években a nemzetiségéhez visszatért magyarok számát, „... míg 140 ezer túlnyomórészt városokban élő korábbi magyar, illetve leszármazottainak „reszlovakizációja” tartósnak ígérkezik.” (69)

A magyarországi németek kitelepítésének ügye a felvidéki magyarság kitoloncolásáért folytatott csehszlovák hadjárat mellékhadszíntere volt. A potsdami határozatnak a magyarországi németeket érintő részét a csehszlovák érdekeket is képviselő szovjet küldöttség szorgalmazta, ugyanis a németek házaiba és földjeire a felvidéki magyarokat akarták letelepíteni. A potsdami határozat megosztotta a magyar politikai életet. A kispárt és a kommunista párt fenntartásainak adott hangot, de a Nemzeti Parasztpárt egyértelműen támogatta, a Szociáldemokrata párt viszont ellenezte a németek kitelepítésének tervét. Kétségtelen, hogy a több, mint 200 ezernyi menekült elhelyezését megkönnyítette volna a németek kitelepítése. A magyar kormány viszont épp a határon túli

magyarság érdekében nem tehetette magáévá a kollektív felelősségre vonás elvét, és nem teremthette meg önként a felvidéki magyarság befogadásának feltételeit. A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozata 500 ezer német kitelepítését irányozta elő, és ezt a kontingenst erőltette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Vorosilov tábornok is. A magyar kormány viszont maximum 310 ezer német kitelepítését tartotta keresztülvihetőnek. A valóságban 1948. június 15-ig mintegy 200 ezer németet telepítettek ki Németországba, háromnegyed részben a nyugati övezetekbe (70). A kitelepítésnek nem a kollektív felelősségre vonás elvének feladása, hanem a megszállási övezetek telítettsége szabott korlátot.

Az emigráció

Az ország lakosságát tovább csökkentette a nyugat felé irányuló menekült-hullám. Szálasi a népbíróságon 500 ezer és 1 millió közé tette a kitelepülők számát (71). A becslés reális, mert katonai források csak a Németországba áttelepült fegyveres erők számát 4–600 ezerre becsülték (72). A visszavonuló katonák nagyobb része amerikai és angol, kisebb része szovjet fogságba esett. A civilek Ex-Enemy DP-k, vagyis ellenséges országból való hontalanok lettek. A hadifoglyok, valamint a hontalan magyarok mozgása az ellentmondó részadatok tengerében nem rekonstruálható. Az angol és az amerikai megszálló hatóságok az ellenőrzésük alatt lévő területeken, Németországban, Ausztriában és Olaszországban 1945 szeptemberében 122 183 magyar hontalan személyt írtak össze (73). A Hazahozatali Kormánybiztosság jelentései viszont arról számolnak be, hogy 1947. május 23-ig összesen 299 745 magyar katona és civil tért már vissza (74). A Hazahozatali Kormánybiztossággal szorosan együttműködő Magyar Vöröskereszt ausztriai kirendeltségének adatai szerint 1945 őszén mintegy félmillió magyar volt a nyugati zónákban; közülük 1947 júniusáig 455 ezren jöttek vissza Magyarországra Ausztria érintésével (75). Ez a szám feltételezhetően a koncentrációs táborokból visszatérő túlélőket is tartalmazza. A meglévő számadatok nemcsak azért ellentmondásosak, mert a népi németek, katonák, polgári személyek és deportáltak létszámadatai keverednek a különböző kimutatásokban, hanem azért is, mert az összeírások és egyéb statisztikai adatfelvételek a kétirányú népvándorlásnak csupán egy-egy pillanatát rögzítették. Még tartott a "hontalanok" és hadifoglyok repatriálása, amikor a kommunista diktatúra fokozatos kiépítésének következményeképpen megindult a politikai és gazdasági menekültek áradata nyugat felé. Bár az 1944 és 1948 között lezajlott, több irányú népvándorlás méreteit nem lehet pontosan behatárolni, a véglegesen távozók számáról képet kaphatunk az International Refugee Organization (IRO), valamint a főbb bevándorló országok statisztikáiból. Az IRO közreműködésével 1947 júliusa és 1951. december 31. között 62 001 ma-

gyar telepedett le a világ több mint húsz országában (76). A kimutatás azonban távolról sem teljes, mert a hontalanok kivándorlása 1952-ben és 1953-ban is folyt, másrészt sokan az IRO segítségével nélkül találtak befogadó államot. Az IRO-statisztikából hiányzik az Ausztriában és Németországban letelepedők száma is. A bevándorlási célország statisztikája szerint 1946 és 1954 között Kanadába 14 768, az Egyesült Államokba 21 604, Izraelbe 16 561, Ausztráliába pedig – az 1954-es népszámlálási adatok alapján – 14 600-an érkeztek (77). A négy nagy bevándorló országba tehát összesen mintegy 67 ezren érkeztek Magyarországról. További 16 államban az IRO szerint 17 232 magyar települt le. 1948 és 1955 között Ausztriában – a belügyminisztériumi kimutatásokat áttanulmányozó Szépfalusi István szerint – 60 971 magyar állampolgár, köztük 22 055 népi német, kért menedékjogot (78). Bár hasonló németországi adatok nem állnak rendelkezésre, a Magyarországot véglegesen elhagyók száma eléri, sőt meg is haladhatja a 150 ezret.

Összegzés

A zsidóság kiirtása, az etnikai tisztogatások, a németek kitelepítése, a felvidéki magyarság felszámolására tett kísérlet egymástól lényegesen különböző események. Relativizálás, tehát történelemhamisítás lenne összekeverni, egybemosni az egymással össze nem függő jelenségeket. Egy közös vonás azonban mégis összekapcsolja a népirtások és tömeges megtorlások sorát.

Erőszakos telepítések, részleges és teljes körű etnikai tisztogatások, mind egy homogén, etnikailag, illetve „fajilag” egységes állam kialakítását szolgálták. Minden kényszerű népességmozgásra egy-egy „végső megoldás” jegyében került sor, függetlenül attól, hogy az adott „végső harc” „faji” vagy „nemzeti” eszméket követett.

A háború folyamán, illetve annak következtében a 120 ezer katonai és 60 ezer polgári áldozattal együtt – mintegy 900–1 100 000 magyar veszítette életét. A háborús mobilitás jóval több, mint fél millió polgárt érintett közvetlenül. Mintegy 240 ezren Magyarország jelenlegi területére menekültek, az innen kitelepítettek, valamint az önként távozók és menekültek száma pedig meghaladja a 370 ezret. A zsidóság nagy részének kiirtása, a szomszéd országokban élő magyarok elűldözése, a németység részleges áttelepítése, valamint a nyugatra történő menekülés, majd kivándorlás hatására 1948-ra, a kommunista hatalomátvétel évére a Kárpát-medence etnikai összetétele jelentősen átalakult – a magyar népesség hátrányára.

JEGYZETEK

1. A háború első éveiben mintegy 800 ezer "népi" németet telepítettek a Németországhoz csatolt területekre. Lásd: Pándi Lajos (szerk.) *Köztes-Európa 1763–1993, Térképgyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 472.
2. Szász Zoltán: Tévtutak keresése. *História*, 1999/8, 17–20.
3. Szinai Miklós, Szücs László (szerk.) *Horthy Miklós titkos iratai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 306.
4. *Horthy Miklós titkos iratai*, i.m. 307.
5. A román ajánlatról lásd: Schechtman, Joseph: *European Population Transfers, 1939–1945*, Oxford University Press, New York, 1946, 426.
6. KSH Levéltár, Barsy hagyaték.
7. A Népjóléti Minisztérium Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó az anyaga a szerző birtokában van.
8. Az 1946 februárjában megkötött csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény lebonyolítására létrehozott Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság egyik jelentésére hivatkozva, Komanovics József a KSH 16 468-fős adatával szemben 23 150 főre teszi a Szlovákiából kitelepített "anyás" vagyis 1938 után betelepült magyarok számát. Lásd: Komanovics József: Lakosságcsere Csehszlovákia és Magyarország között a II. világháború után. *Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei*. Pécs, 1977/2, 84. Forrás: OL 336/el. 233/1947.
9. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944/9–10, 397.
10. Siegel, Jacob: *The Population of Hungary*. Washington, 1958, 35.; Schechtman, Joseph: *European Population Transfers, 1939–1945*, i.m. 429.
11. Az Országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1940, 345.
12. Ősi Oberding József: A bukovinai székelyek dunántúli letelepítése. *Agrártörténeti Szemle*, 1967/1–2, 185.
13. Schechtman, Joseph: *European Population Transfers, 1939–1945*, i.m. 436.
14. Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. München, 1979, 188.
15. A számadattal kapcsolatban lásd: *Zpráva statneho plánovacieho a statistického úradu*, Bratislava, 1946. 10.01. A forrásra hivatkozik: Kocsis Károly: Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-Medence határvidékein, 1944–1950. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció, Tanulmánygyűjtemény, I.* KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 126.; Lásd még Janics Kálmán i. m. 206. Elűzött szlovákokról ír Siegel, Jacob i.m. 35.
16. Daxner, I.: *L'udáctva pred Národnym súdom 1945–1947*. Bratislava, 1961, 73. idézi: Kocsis Károly i.m. 126.
17. Schechtman, Joseph: *European Population Transfers, 1939–1945*, i.m. 430.; Kulischer, Eugene: *Europe on the Move. War and Population Changes*. New York, 1948, 159.
18. Kasas, Aleksandar: *Madari u Vojvodini 1941–1946*. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1996, 39.
19. Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula (szerk.) *A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Kossuth Könyvkiadó, 1968, 581.
20. A magyar katonai közigazgatás intézkedéseiről lásd: Macartney, C. A.: *October Fifteenth II.* köt. Edinburgh University Press, 1961, 13.; valamint Csima János: *Adalékok a Horthy hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének a tanulmányozásához (1938–1945)*. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár Kiadása, Budapest, 1961, 59. A szerbiai né-

- met parancsnokság állásfoglalásáról lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i.m. 581., 584.
21. Csima János i.m. 67.
  22. Kocsis Károly i.m. 140.
  23. Klajn, Lajco: *Genocid i kazna*. Novi Sad, 1991; Kurdulija, S.: *Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941–1945*. Istorijski Institut SANU, Beograd, 1994, karta Br. 6.; Kasas, Aleksandar: *Madari u Vojvodini 1941–1946*, i.m. 215.
  24. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának Statisztikai Osztálya 1945 végén, készült jelentésének összefoglalását lásd: Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina, Budapest, 1946 313–316.; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka, Budapest, 1948, 463–467.
  25. A szakirodalom az 1944 nyarán deportáltak számára vonatkozóan Németország teljhatalmú képviselőjének, Edmund Veesenmayernek, valamint Ferenczy László csendőrezredes jelentéseit szokta idézni. Veesenmayer feljegyzéseiben 437 ezer, Ferenczy jelentéseiben 434 ezer a deportáltak száma. Lásd. Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Lóránt–Juhász Gyula: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i.m. 881.; Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide*. Columbia University Press, New York 1981, 667.
  26. A freiburgi hadilevéltár "Unterlagen BAM Freiburg-RM 11111/289. jelzésű dokumentumát idézi Banny, Leopold: *Schild im Osten. Der Südostwall zwischen Donau und Untersteiermarkt 1944/45*. Eisenstadt, 1985, 89. Lásd még: Szita Szabolcs: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról 1942–1945. *Holocaust Füzetek*, 1993/2. 33.
  27. A nyilas rémuralom áldozatairól és a háborús többlethaldóságról lásd: Stark Tamás: *Zsidóság a vézskorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995, 29.
  28. Domokos Miksa, aki 1944. október 28-tól a Zsidótanács tagja és a pesti gettó egyik vezetője volt, a Szálasi perben elhangzott tanúvallomásában 69 ezer főre tette a gettóban élők számát. Lásd: Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per*. Reform, Budapest, 1988, 605–606.; November közepén Friedrich Born, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága budapesti képviselője feljegyzésében mintegy 100 ezer gettólakóról tesz említést. Lásd: Ben-Tov, Arieh: *Facing the Holocaust in Budapest*. Henry Dunant Institute, Geneva, 1988, 323., november 20-án Veesenmayer 80 ezer főről ír. Lásd: Lévai Jenő (szerk.) *Eichman in Hungary*. Pannónia Press, Budapest, 1961, 160.; Ezt a számot megerősíti Danielson svéd követ november 26-i jelentésében. Lásd: Yahil, Leni: *Raoul Wallenberg – His Mission*, Yad Vashem Studies XV. Jerusalem, 43. 67. Jegyzet; December 25-én Born megismétli a százezres adatot, hozzátéve, hogy a gettóban ennél többen is lehetnek. Kaszner Rezső a budapesti cionista mentőbizottság egyik vezetője visszaemlékezésében szintén 100 ezres kontingensről ír. Lásd: *Der Kastner Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*. Kindler Verlag, München, 1961, 241.
  29. A Szálasi kormány miniszterei, Vajna Gábor és Kemény Gábor a Szálasi perben azt vallották 1944 novemberében mintegy 40 ezren voltak a védett házakban. December elején azonban a védett házakban meghúzódnók mintegy felét a pesti gettóba hurcolták. Lásd: Karsai E. –Karsai L. i.m. 248., 421.
  30. Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéséről*. Officina, Budapest, 1946, 315. Lévai a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtények egy jelentésére hivatkozik. Lásd még: Grossmann, Alexander: *Nur das Gewissen. Carl Lutz*. Waldgut, 1986, 260–270.
  31. A Fővárosi Statisztikai Hivatal 1945. március 25-i eszmei időponttal összeírást hajtott végre. A Pesti Izraelita Hitközség megbízásából az izraelitákról külön kimutatás is készült. Közvetlenül főváros felszabadulása után, 86 910 izraelitát regisztráltak. Mivel a

- főváros zsidóságának több mint egy-harmada keresztény felekezethez tartozott, ez a szám minimum 130 ezer túlélőt jelent. A számlálásról lásd: Népmozgalmi események a főváros ostroma idején. *Városi Szemle*, 1945, 54–56.
32. A DEGOB pontosan 74 331 visszatérőt regisztrált 1945 májusa és 1946 szeptembere között, míg az 1945 áprilisában visszatérők számát 9 ezerre becsülték. Forrás: *Magyar Zsidó Levéltár*, Budapest, Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság iratai, L.4./6. Pásztor József hagyatéka. A számadatokat először közölte: Horváth Rita: A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története. *Magyar zsidó Levéltári Füzetek*, 1997/1 Budapest, 25.
  33. Hadtörténeti Levéltár, Budapest, 1947 eln. 1333.
  34. Ságvári Ágnes (szerk.) *A magyarországi zsidóság holocaustja, 1944*. Jewish Agency Kiadása, Budapest, 1994, 23.
  35. Tájékoztató gyorsfelvétel a községek és városok közérdekű viszonyairól. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1946/1–6.
  36. A Zsidó Világkongresszus összefoglalóját lásd: Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*, i. m. 463.; A KSH becsléseiről lásd: Snyder Apád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéseiről. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1946/1–6; Thirring Lajos: *Megjegyzések a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviseletének a magyarországi zsidók helyzetére vonatkozó adataihoz*. Magyar Országos Levéltár (MOL) Jelenkortörténeti Gyűjtemény, XIX-3-1-a.
  37. A témáról lásd bővebben: Stark Tamás: *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után*. MTA Történettudományi Intézete, i.m. 76.
  38. Courtois, Stéphane–Werth, Nicolas–Panné, Jean-Louis–Bartosek, Karel–Margolin, Jean-Louis–Paczkowski, Andrzej: *A Kommunizmus Fekete Könyve*. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000, 238–239.
  39. Uo.
  40. Fábry Zoltán: *Üresjárat 1945–1948*. Régió könyvek 8. Budapest, Pozsony, 1991, 75.
  41. Schechtman, Joseph: *Population Transfer in Europe, 1945–1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962, 193.
  42. Schechtman, Joseph: *Population Transfer in Europe, 1945–1955*, i.m. 195.
  43. Frumkin, Gregory: *Population Changes in Europe since 1939*. London, 1951, 51.
  44. Schechtman, Joseph: *Population Transfer in Europe, 1945–1955*, i.m. 93.
  45. A népi németek menekülésére vonatkozó források: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bundesministerium für Vertriebene, 1957, Bd. III., Das Schicksal der Deutschen in Rumanien, pp. 74E–77E, Bd. IV/1. Die Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei, 171. lásd még: *Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*, Weltbild Verlag, München, 1994, 40E.
  46. Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Auróra Kiadás, München, 1981, 126–127.
  47. *Fehér Könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. RMDSZ, Kolozsvár, 1995.
  48. A témáról magyar szerzők által készített munkák: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Montázs Könyvkiadó, Budapest, 376.; Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető, Budapest, 1993, 276.; Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Geographical Research Institute, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1998, 153. Szerb részről lásd: dr. Aleksandar Kasas: *Madari u Vojvodini, 1941–1946*. Filozofski Fakultet u Novom Sadu Odsek za Istoriju – Knjiga 38, Novi Sad, 1996, 178.
  49. MOL. KÜM Szu tük. XIX-J-1-j IV-48229. 25044/45 doboz.
  50. Bognár Zalán: Hazatérés. *Ármádia*, 2000, szeptember, 10–12.

51. Juhász Gyula: *Brit-magyar titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 158.
52. Gosztonyi Péter: *Háború van, háború!* Népszava Kiadó, Budapest, 1989, 26.
53. Dupka, György–Korszun, Alekszej: *A „Malenykij Robot” a dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 1997, 15.
54. Dupka, György–Korszun, Alekszej: *A „Malenykij Robot” a dokumentumokban*, i.m. 28.
55. Dobos Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. *Régió*, 1992/3. 126–129.
56. *Transilvanskij Vopros, Vengero-Rumunskij Territorialnuij Spor i SSSR 1940–1946*, Dokumenti, Rosspen, Moskva, 2000, 288–289.
57. Hadtörténelmi Levéltár, HM Békeelőkészítő anyag, 2. Doboz A/1. 94/4766.
58. Centr hranenija isztoriko-dokumentalnüh kollekcij, Történelmi dokumentumok központi gyűjteménye, Moskva, Fond 1/p op. 01.
59. MOL, Jelenkortörténeti Gyűjtemény, XIX-C-11. A Debreceni Hadifogoly Átvéő Bizottság Iratai.
60. Centr hranenija isztoriko-dokumentalnüh kollekcij, Történelmi dokumentumok központi gyűjteménye, Moskva, Fond 1/p op. 12e d.20, Fond 1/p op. 01e d. 81.
61. Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal Társadalmi Kollégiuma elnökének, Menczer Gusztávnak az Oroszországban folytatott tárgyalásai eredményeképp az orosz hatóságok átadták a szovjet táborokban regisztrált elhunytak névsorát. A névsor az Új Magyarország 1992. évfolyamában folyamatosan jelet meg.
62. A Népjóléti Minisztérium I/2-es osztályának iratanyaga. A dokumentum a szerző birtokában.
63. KSH Levéltár, Barsy hagyaték, valamint a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó az anyaga.
64. Bizonytalan, hogy a szovjet kormány mikortól támogatta Benes tervét. Az 1943 decemberi moszkvai Benes–Sztálin–Molotov megbeszéléseken a szovjet fél általánosságban egyetértett Benes elképzeléseivel. Ugyanakkor Korom Mihály szerint Sztálin csak 1944 nyarán adta beleegyezését a magyarok kitelepítéséhez, miután a nyugati hatalmak elfogadták, hogy Kárpátalja a háború után a Szovjetunióhoz került. Lásd: Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. *Századok*, 1998/3, 552–581.
65. A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság adatait tartalmazza: Szabó Károly: *A magyar-csehszlovák lakosságcsere története*. Budapest, Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Fond 293.
66. Az 1949-es népszámlálás szerint, az 1938-as lakóhely alapján 90 668 magyar települt át Csehszlovákiából. A KSH adatai szerint az 1938 után betelepült ún. „anyás” magyarok száma mintegy 20 ezer volt. Miltényi Károly és Thirring Lajos statisztikusok 130 ezerre becsülik a Felvidékről érkezők számát. Lásd: Kovacsics József: *Magyarország történeti demográfiaja*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1962, 257.; valamint Miltényi Károly: *Magyarország demográfiaja*. *Demográfia*, 1959/2–3, 403.
67. Vadkerty Katalin: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között*. Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1996, 42–43.
68. Vadkerty Katalin: *A reszlovakizáció*. Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1993, 109.
69. Kocsis Károly: Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950), i.m. 130.
70. Kocsis Károly: Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950) i.m. 133.
71. Karsai Elek-Karsai László: *A Szálasi per*. Reform, Budapest, 1988, 165.
72. A Németországba történő áttelepülésről és menekülésről lásd: Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első éve. *Valóság*, 1984/3. 3.; Morva Tamásné: Dokumentumok a Hor-

- thy-Szálasi hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1970/2. 281.
73. Holborn, Louise W.: *The International Refugee Organization. The Special Agency of the United Nations. Its History and Work*. London, New York, Toronto, 1956, 238–239.
74. Hadtörténelmi Levéltár, 1947 eln. 1333.
75. Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségének tevékenységéről. Közreadja Máday Béla, Salzburg, 1948, 19. A kiadvány az Országos Széchényi Könyvtárban található a 4993. OSZK számon.
76. Holborn, i. m. 426.
77. *Annuaire du Canada*, Ottawa, 1950, 197. 1952–53, 173. 1955, 174.; *Statistical Abstract of the United States*, Washington DC, 1953, 99. 1955, 93.; Moshe Sicon: *Immigration to Israel, 1948–1953*. Central Bureau of Statistics. Jerusalem, 1957, 26.; *Immigration to Israel 1948–1972*, Annual Date, Central Bureau of Statistics Special Series No 416, Jerusalem, 1973, 17–18.; Kunz Egon: *Magyarok Ausztráliában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 147–148.
78. Szépfalusi István: *Lássátok halljátok egymást. Mai magyarok Ausztriában*. Bern, 1980. 50–70. Szépfalusi munkáját idézi: Puskás Julianna: *Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években*. In *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985, 242.

**WARTIME MIGRATION AND POPULATION MOVEMENTS IN THE
CARPATHIAN BASIN (1938–1948)***Summary*

In East-Central Europe the forced settlements, the partial or complete ethnic cleansing all aimed at the creation of a homogenous, ethnically or „racially” unified state. All forced movements of population or moving populations were part of some kind of „Endlösung”, independently of the fact whether the given „last fight” was determined by „racial” or „national” ideas.

The balance of the war and that of ethnic changes caused by the war was the following concerning the actual, wartime territory of Hungary:

About 120 thousand soldiers and 60 thousand civil persons were killed due to military operations. The number of the victims of the Holocaust was between 450 and 550 thousand. About 250–350 thousand people died in soviet captivity. The number of Hungarians executed in retaliation in Transylvania and in Bácska (recent Vojvodina in Northern-Yugoslavia) in the autumn of 1944 is uncertain but it must be well over 10 thousand. During the war and in consequence of it – including Jew victims – totally about 900–1100 thousand Hungarians died. The mobility in connection with the war directly affected much more than half a million citizens. About 240 thousand people escaped to Hungary’s recent territory, the number of the deported from there, that of voluntarily emigrating persons and that of refugees was over 370 thousand. Massacre of most of the Jews, expelling Hungarians living in neighbouring countries, partial deportation of German ethnic minority, escape and emigration to western countries have significantly changed the ethnic composition of the Carpathian basin by 1948, the year of the communist take-over: that change was a disadvantage to the ethnic Hungarian population.

DEMOGRÁFIAI MUTATÓINK TÖRTÉNELMÜNK KORSZAKAI SZERINTI INGADOZÁSA – ORVOSTÖRTÉNELMI MEGVILÁGÍTÁSBAN

KARASSZON DÉNES

Mózes IV. könyvének, a Liber numerorum I. fejezete 2. versének a Vulgatában olvasható szövege szerint „Tollite summam universae congregationis filiorum Israel per cognationes et domos suas et nomina singulorum, quidquid sexus est masculini” azaz – a Károli Bibliában írottak szerint – „vegyétek számát az egész Izrael fija gyülekezetének az ő nemzetségek szerint, az ő atyaiknak házok szerint, a neveknek számok szerint, minden férjfiat főről főre”.

Az Ószövetségben lefektetett parancsot a keresztény papok is megtartották: a keresztelest végző pap feladata volt az *oves suas agnoscere* éppúgy, mint a kereszteleési és halotti anyakönyvek vezetése. Hosszú évszázadoknak kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy a pestisben elhaltak összeírását is elrendeljék (Velece, 1575), vagy hogy – végül – *Pierre Louis* (1787 – 1872) *méthode numerique*-je az orvostudományban polgárjogot nyerjen. Ugyanakkor tudjuk, hogy *Szent István* királyunk korában már készültek összeírások településeink lakosságáról, a kolostorokat feldúló, felégető „tatárjárás” azonban, mely országunkat romhalmazzá tette, és településeink lakóit is kardélre hányta, a matrikulákat is a tűz martalékává tette. Honfoglalás kori demográfiai adatokról ezért ma már – többnyire csak külföldi történetíróktól származó – hozzávetőleges becslések alapján tájékozódhatunk.

Figyelemreméltók a Kárpát-medencében a magyarok bejövetele előtti időkben megtelepedni szándékozó trákok, kelták, illírek, rómaiak, hunok, gótok, longobárdok, gepidák, quádok, pannonok, dákok, szarmaták, avarok stb. sorára vonatkozó ismereteink. Itt-tartózkodásuk ugyanis történelmi tény, kérdés azonban, hogy mi okozta ezeknek az erős, harcias népeknek a kihalását és a történelem színpadáról letűnését.

Kérdésünkre a választ a *járványtörténet* adja meg, tanúsítva, hogy a „hadak útjának” állandó kísérője, a „Halál Angyala”, a régiókban újból és újból pusztító *pestis* ragadta el valamennyiüket. A magyar nemzet fennmaradása szempontjából ezért történelmi jelentőségűnek kell tekinteni *Szent István* királyunk felismerését, hogy *orvosok nélkül kihalt a nemzet*, és ezért az akkori orvostudományban vezető helyre emelkedett tudós orvosokat: Benedek-rendi szerzeteseket telepített országunkba. Püspökséget alapított, és az egész országot rövid idő

alatt behálózó kolostorokban folytatott gyógyító tevékenység meghatározóvá vált nemzetünk fennmaradására.

Ma is akad történész, aki a trianoni határok jogosultságát bizonygatni kívánva hirdeti, hogy „a magyarok nem voltak képesek benépesíteni a Kárpát-medencét”. Ezzel az inszinuációval szemben tény, hogy a magyarok eredetileg a Bizánci Birodalmat fenyegető és ennek érdekében a Frank-bajor Birodalommal szövetségre lépő bolgár hadak leverése céljából vonultak be a Kárpát-medencébe, és – tudjuk – 894-ben döntő győzelmet arattak a bolgárokon. Ekkor dúlták fel a besenyők Etelközt, de még ezután is nemcsak elegendő volt a magyarok hét törzse az újonnan birtokba vett terület megszállására és benépesítésére, hanem még Európa-szerte vállalkoztak harci feladatok elvégzésére. A „kalandozó” magyarok megfékezésére *Madarász Henrik* császár csak kilenc éven át adófizetéssel megváltott békeidőszak alatt tudott kellő számú és kellőképpen felszerelt hadsereg toborzásával felkészülni. Az ekkor Augsburgban vereséget szenvedett magyar sereg – szerencsére – csupán egy negyede volt a teljes magyar haderőnek, ily módon az ország ereje nem tört meg, és az *Árpádok* alatt – a kolostorokban folyó eredményes gyógyító tevékenységnek köszönhetően – örvendetes fejlődésnek indult. *Szent László* királyunk pl. 1091-ben seregeivel Horvátországba is bevonult, és annak trónját unokaöccse Álmos herceg számára biztosította, leányát *Piroskát* pedig mint „hatalmas nyugati uralkodó leányát” nagy megtiszteltetésként nyerte feleségül *Kommenos János* bizánci császár.

A Bizáncban nevelkedett *III. Béla* királyunk, aki esztergomi udvarában szír, arab, görög, perzsa orvosokat is alkalmazott, a hazai orvostudomány megindítását is tervbe vette; hatalmas katonai erejével Dalmáciát és Zárát bekebelezte, majd uralmát Belgrádra és Galíciára is kiterjesztette. *Barbarossa Frigyes* császár százezres létszámú, nagyszerűen felszerelt kereszties hadai is csak a hatalmas, erős és gazdag magyar uralkodó engedélyével és folyamatos katonai ellenőrzése alatt, az ellátásért fizetve vonulhattak keresztül országunkon.

Ennek a fejlődésnek vetett véget a „tatárjárás”. A hódító mongolok 500 000-es harcedzett hadseregével szemben ugyanis *IV. Béla* királyunk mindössze 65 000 katonát állított harcba. A „tatárok” feldúlt és kifosztott városokon, felégetett falvakon, lerombolt templomokon és kolostorokon túl *pestist*, *marhavészt* és *sáskajárást* hagytak maguk után. Ez azt jelenti, hogy a népirtás és ország pusztítás túlélőit *éhínség* sújtotta. Az országot mégis rövid idő alatt újjáépítő „második honalapító” *IV. Béla* király kolostorokat, városokat, templomokat, sőt várakat építtetett – ezek ma Szlovákia, Kárpátalja és a mai Romániához tartozó Erdély büszkeségei – sőt még Stájerországot is koronája birtokává tette.

A XII. századtól kezdődően az egyház a papságot újból és újból eltiltotta az orvosi gyakorlat folytatásától, ezért *világi orvosokat* és *világi gyógyszerészeket* kellett alkalmazni, *világi kórházakat* és *világi gyógyszerházakat* kellett létesíteni. „Kun” *László* királyunk 1280-ban el is rendelte országszerte kórházak

felállítását. Selmecebányán, Nagyszébenben, Pozsonyban, Szombathelyen nyitotta meg kapuit kórház, orvos azonban nem volt, ezért e kórházkezdemények működése az uralkodó zűrzavaros politikai viszonyok között hamarosan elakadt. Ennek következtében már nem is csak a *pestis* és a *malária* ritkította a lakosságot, hanem a *kórházhiány* és *orvoshiány* következtében közönséges betegségek ellen sem volt menedék. Nagy területek néptelenedtek el amiatt, hogy az emberek – lakóhelyüket elhagyva – családotól kórház közelébe költöztek.

Az *Anjouk* korában olasz orvosok is érkeztek hazánkba. Tevékenységük vitathatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország az akkori Közép-Európa vezető gazdasági, katonai és politikai hatalmává fejlődött. *Nagy Lajos* királyunk uralmát Boszniára, Bulgária nagy részére, Moldvára, Havasalföldre, Galíciára, majd Lengyelországra is kiterjesztette. Buda, Visegrád, Kassa, Kolozsvár, Diósgyőr, Brassó virágzó várossá emelkedett, s ebben meghatározó szerep jutott az e városokban létesült kórházaknak. A szerencsétlen nápolyi hadjárat azonban (1347–1350) a hazánkban korábban is pusztító *pestis* újbóli behurcolásának következményével járt. Az *orvoshiány* és a *kórházhiány* egyre súlyosabb következményekkel járt. Terjedt a *pestis*. *Virág Benedek* a magyar nemzet történetét feldolgozó „Magyar Századok 1808; 1811; 1816, 1863” című nevezetes háromkötetes művében, mely hosszú időn át a legkiválóbb összefoglalása volt a jelzett kor magyar történelmének, írja: „Félvén a mirigyhaláltól, mely sok halandókat kivált Magyarországon hirtelen megragadott és elölt, hogy azt kerülnék, férfiak és asszonyok nagy sereggel Lengyelországba jövének; végig ostorozzák magukat, siralmasan énekelének, egymást minden rúttól büntől feloldozák ...” – A rettegés, melyet a *pestis* pusztítása mindenütt okozott, a társadalmi életre és erkölcsre is kihatott. Közben a *skorbut*, a *vérhas* és a *malária* is szedte áldozatait. A *malária* nyitott egyébként utat a Balkánon a török terjeszkedés számára. A török hadakat *Hunyadi János* is csak feltartóztatni tudta, mert amikor a zseniális hadvezér a török sereggel együtt érkező *pestis* áldozatául esett, a török terjeszkedés akadálytalanul folytatódott. *Mátyás* király híres „fekete seregének” katonái is sokat szenvedtek a *maláriától*. *Pestis*, *malária*, *vérhas*, *skorbut* készített elő a talajt *Dózsa György* parasztlázadása (1514) számára, s a feldúlt országban uralomra kerülő léha, mulató, az ország vezetésére alkalmatlan *II. Lajos* király (1516 – 1526) sem az ország lakosságának egészségi állapotával, kórházak létesítésével, orvosi ellátottságának javításával törődött. A fenyegető török előrenyomulás hírére 1526-ban elrendelte, hogy még a „pestilentikusok”, azaz *maláriások*, *syphilitikusok*, *dysenteriások*, sőt *leprások* is kötelesek táborba szállni. Ilyen sereggel csak veszíteni lehetett Mohácsnál.

A törökkel együtt terjeszkedett a *pestis*. Keserű igazsággal írta a krónikás, hogy a XVI. század három részre osztott Magyarországon valójában a „fekete halál” uralkodott. Ehhez 1542-ben egy addig ismeretlen – pontosabban még

külön betegségként fel nem ismert – új betegség, mai nevén a *kiütéses tifusz* csatlakozott, és mindjárt fellépésekor 30 000 katonát követelt áldozatul. Magyarország mindaddig az akkori Angliáéval azonos számú lakossága tovább csökkent. A török hódoltság területén a kolostorok infirmáriumaikkal, hospiciumaikkal, apotekáriumaikkal és hortus medicáliasaikkal, valamint az akkora már működő városi ispotályokkal együtt mind elpusztultak. Orvos alig maradt, de maradt a *pestis*, a *himlő*, a *kiütéses tifusz*, a *malária*, a *syphilis*. Óriási területek váltak lakatlanná és lakhatatlanná. Magyarország és Erdély összlakossága több mint felére csökkent: mindössze 2 582 000 főre zsugorodott. Járványtörténeti adatok figyelembevételével tudomásul kell vennünk, hogy ezért nemcsak a török megszállók a felelősek: 1686-ban pl. Buda ostromakor a keresztények táborában 20 000 katonát nem a török janicsárok kaszaboltak le, hanem a *dysenteria*. Orvos, kórház ekkor sem volt, helyette *Thököly*, majd *Rákóczi* „kuruc” felkelése fokozta a szerencsétlen ország nyomorúságát. *Rákóczi* – aki maga is *köszvényben* és *maláriában* szenvedett – orvosok hiányában seregét sem volt képes megóvni a *pestis* pusztításaitól. Ahogy a *dögvész* – mely az 1708–1713. évek között hazánkban 410 000 ember halálát okozta – egyre terjedt, páni félelem lepte meg a kurucokat, és sorra megszökdöstek a csatamezőről, sőt a táborokból is. Amikor pl. a fejedelem Érsekújvár felmentésére indult nagy nehezen összehozott 16 000 emberével, ónodi táborában *pestis* tört ki. Mire Vácra érkeztek, már csak 3000-en voltak, nem is lehettek képesek Érsekújvárt felmenteni.

Az 1708. évi *pestis* egyékként arról is nevezetes, hogy ebben az évben országunk lakatlanná vált területeire 40 000 svéd gazdálkodót kívántak volna letelepíteni. Ők azonban az itt dúló *pestistől* visszariadva hazatértek, csak hogy a *pestis* elkísérte őket, s amerre mentek, Európát végigfertőzték. Kórház azonban továbbra sem volt. 1714-ben a hazánkba vezényelt *Fabriani* ezred parancsnoka hiába szólította fel állomáshelyének: Tolna megyének magisztrátusát, hogy az egyre sokasodó betegek számára építsenek kórházat, a válasz az volt, hogy „őket erre senki sem kötelezheti”. Joggal írta kiváló statisztikusunk *Schwartner Márton* 1798-ban kiadott „Statistik des Königreichs Ungarn” című nevezetes munkájában, hogy a külföldi tudósítók Magyarországot „külföldiek sírjának, svábok temetőjének” nevezik. „Tíz idetelepített külföldi közül – írta – kilenc idő előtt meghal”.

A *pestis* áldozatainak számát ebben a korban, hazánkban mintegy másfél millióra becsülik. A *dögvész* néhány év szünet után – 1738-ban – újból elemi erővel lendült támadásba és mintegy 410 000 halottat hagyott maga után. Ekkor telt be a pohár: *III. Károly* király Egészségügyi Állandó Bizottság felállítását rendelte el. A szigorú egészségügyi rendszabályokat a *Habsburg*-uralom saját jól felfogott érdekében következetesen végre is hajtatta, ennek eredményeként az egészségügyi rend fokozatosan helyreállt, különösen attól kezdve, hogy *Mária Terézia* foglalta el a trónt (1740). Uralkodása – birodalmi főorvosának, a

hazánk orvosképzését megindító *van Swietennek* köszönhetően – orvostörténeti megvilágításban a *nemzeti megújulás és felemelkedés korszaka*, még akkor is, ha kórházépítések megindulására hazánkban egy ideig még mindig várni kellett, és az orvosok létszáma is csak lassan emelkedett.

A *pestis* visszaszorítása egymagában nem is javíthatott országunk egészségügyi helyzetén, demográfiai mutatóink alakulásán. Az Európában a VI. század óta ismert *fekete himlő* ugyanis – mely a XIX. század elejéig 20 járványhullámban söpört végig kontinensünkön – ekkorra már Európa legsúlyosabb, halálos végű fertőző betegségévé nőtte ki magát. *Dobby Sámuel* – Borsod megye Utrechtben végzett főorvosa – írta: „...az himlők a leghalálosabb betegségek közül valók legyenek, melyet mi azért úgy nézhetünk, mint legnevezetesebb okát a mi méltán megsiratható nemzetünk fogyatkozásának ...” Valóban, az ő korában, az 1760–1770-es években Magyarországon *évente 25 ezren* haltak meg himlőben.

A súlyos veszteséget okozó *pestis*, *himlő*, *dysenteria*, *syphilis*, *kiütéses tífusz*, *diftéria* mellett – ha csekélyebb halálozási-, ám annál nagyobb megbetegedési és elterjedési aránnyal – valóságos *népbetegségként* sújtotta hazánk lakosságát évszázadokon keresztül a *malária*, mely az Alibunári mocsár, az Ecsedi-láp, a Sárrét, a Hanság, a Csallóköz és más több ezer holdas kiterjedésű mocsaras és ártéri területeken uralkodott, és a kortársak feljegyzései szerint „minden idegent levert lábáról”. *Born Ignác* udvari bányatanácsos írta 1770-ben: „... az utcákon csupa sápadt és kísérteties alakok láthatók; a legszebb épületekből mindenütt halvány, beesett arcok kukucskálnak ki. Az asszonyok és leányok föl vannak puffadva a hidegleléstől. Hisz ez a Halál országa – írja – hol emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek. Ebédkor – folytatja – a körülöttem ülő vendégek azt sem tudták, hová legyenek a hidegleléstől. Egyik didergett, másoknak a fogai vacogtak, a harmadik nagy fokú forróláztól keletkezett szomját alig győzte oltani...”

A mocsarak lecsapolását már a XVIII. század első felében megkezdték, a *kórházhiány* és az *orvoshiány* következtében azonban a helyzet továbbra sem javult. Szabadon terjedtek a tudománytalan tévtanok, és szabadon terjedt az Ukrajna felől hazánkra tört *kolera*, mely rövid idő alatt 237 641 halálesetet okozott. *A kolera történelmet csinált*: hozzájárult az 1848-as forradalom és szabadságharc kitöréséhez, de leveretéséhez is. Második járványhulláma ugyanis már pánikhangulatot keltett, a magyar seregeket demoralizálta, és ezáltal részese lett a világosi fegyverletétel kikényszerítésének. A sok szenvedésnek mégis lett eredménye: az a nagyszerű fejlődés, amely magával hozta a *kórházépítések* megindulását, női szerzetesrendek bevonását a kórházi betegápolásba, az *elmebetegek* intézeti elhelyezésének megoldását, a hazai *orvosképzés* jelentős fejlődését, az *Országos Közegészségügyi Tanács* felállítását, a *népbetegségek elleni küzdelem* megindítását, a *közgazdaság*, *közoktatás* és *közegészségügy*

egységét hirdető *treforti hármás jelszó* érvényre jutását, végeredményben a népszaporulat, népegészségügy és közművelődés nagyszerű emelkedését.

A dualizmus boldog aranykorának vetett véget az I. világháború, amelynek szerencsétlen befejezését nagymértékben mozdította elő az az Amerikából behurcolt *influenzajárvány*, amely kontinensünkön Spanyolország felől terjedt szét és ezért „spanyolnátha” néven vonult be járványtörténetünkbe. Egyes feltételezések szerint „biológiai fegyverként” vetették be az influenzát, a kórokozó vírus azonban nem csak legyengítette és demoralizálta a Központi Hatalmak haderejét, hanem tombolva söpört végig Európán, és a háborús évek megpróbáltatásai közepette legyengült, hiányosan táplált lakosság soraiban 20 millió, hazánkban 53 ezer halálos áldozatot követelt. – A járványosan pusztító fertőző betegségek okozta veszteségek ébresztették rá a kormányzatokat a *nemzetközi járványellenes küzdelem megszervezésének szükségességére*. Ennek volt egyik alapkövetelménye az *egészségügyi statisztika* adatgyűjtő és adatfeldolgozó módszereinek egységesítése és központosítása. Az orvosok és statisztikusok között azonban még mindig tátong egy szakadék. A technikai-matematikai módszerrel dolgozó statisztikusok nem ismerik kellőképpen az orvostörténelmi múlt eseményeit, a statisztika logikai feladatait ellátni kényszerülő orvosok pedig a matematikai-statisztika módszereiben nem eléggé járatosak. Történe-szeink sem fordítanak elegendő figyelmet az egészségügyi statisztika adatainak figyelembevételére. Ezt mutatja, hogy pl. *Sauer Ignác* (1801–1863) belgyógyász professzor – úgy látszik – hiába tartotta MTA székfoglalóját 1863-ban „A népesedés akadályai Magyarhonban” címmel; előadása – melyben a honfoglalás kori bizonytalan, csupán feltételezett számadatokból kiindulva figyelmeztetőleg mutatott rá arra a szomorú tényre, hogy a magyarság létszámának növekedése elmarad a szomszédos népekétől, s hogy lakosságunk mindössze 20%-a éli túl az 50. évet – hiába keltett megérdemelt feltűnést, a betegségstatisztika továbbra sem került a népmozgalmi, de még az orvostörténelmi adatok között sem fontosságának megfelelő helyre, és *Sauer* nevét is hiába keressük tudományunk ez ágainak szakirodalmi hivatkozásai között. *Szél Tivadar* 1930-ban kiadott közel 500 oldal terjedelmű kiváló „Egészségügyi Statisztika” című könyve is hasonló sorsra jutott, az egészségügyi statisztikai adatgyűjtés pedig korántsem tekinthető kifogásolhatatlannak. Ez nemrégiben a daganatos megbetegedésekre vonatkozó, azóta már pótolts országos előfordulási adatok hiányában vetődött fel élesen.

A magyar egészségügy – amelyet a trianoni béke 244 kórházától fosztott meg – éppen megfelelően gyűjtött és kitűnően feldolgozott statisztikai adatok alapján nemzetközi viszonylatban is kiváló eredménnyel dolgozott – a II. világháborút is járványmentesen vészelte át. A II. világháború után azonban egészségügyünket szovjet mintára átszervezték. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján ma már megállapíthatjuk, hogy ez az átszervezés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Igaz, közben a *betegségpanoráma* is átalakult. A klasszikus fer-

tőző betegségek visszaszorításával helyükre *toxikózisok, sugárveszély, immunpatológiai betegségek, daganatos megbetegedések, átoltható demenciák, szív- és érrendszeri bántalmak*, balesetek és természeti katasztrófák, új „pestisként” *kábítószer*ek terjedése, ismeretlen *exotikus betegségek*, gyakran *zoonózisok* véletlen, vagy biológiai fegyverkénti behurcolása lépett. Mindezek által képviselt potenciális veszély felmérése csak statisztikai módszerekkel lehetséges. A népmozgalmi mutatók ingadozásait a hagyományos adatokra épült régebbi értékmérésen túl ma már az *életminőséget* befolyásoló körülmények tanulmányozására is ki kell terjeszteni. Az egészségügy ugyanis Magyarországon – a Kárpát-medencében egykor élt, ám a történelem színpadáról nyomtalanul letűnt népek sorsát szem előtt tartva – *sorskérdés*. Ennek alátámasztására idézem fel egykori vallás- és közoktatásügyi miniszterünknek *Trefort Ágostnak* 1872-ben, az orvosi kar új épületei tervének benyújtásakor a Parlament költségvetési vitájában elhangzott szavait: „Bármennyire szívemen viselem az ország pénzügyeit, mégis ki kell nyilatkoznom, hogy ha a pesti Egyetemet azon nivóra akarjuk emelni, amelyen a külföldi egyetemek állnak, a költségek a jövő években még növekedni fognak. És mindez igen sürgős, mert Törökországon kívül nincs ország Európában, mely e tekintetben annyira elmaradott volna...”

Trefort miniszter 128 évvel ezelőtt elhangzott szavai Parlamentünk számára ma is megszívlelendők.

VÁLOGATOTT FORRÁSMUNKÁK

- Budai L.: *Népünk halandósági viszonyai*. Budapest, 1917.
- Darányi Gy.: *Közegészségtan* IV.: 421–439. MOKT. Budapest, 1942.
- Farkas K.: A mohácsi véstől a Sabin vakcináig. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung. Suppl.* 3. 5–230. 1965.
- Gortvay Gy.: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- Iványi B.: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung. Suppl.* 3. 230–270. 1965.
- Józan P.: A lakosság egészségügyi állapota. In Ajkay Z. – Kullmann L.: *A magyar kórházügy*. 35–42. Magy. Kórh. Szöv. Budapest, 1995.
- Juvancz I.–Paksy A.: *Orvosi biometria*. Medicina, Budapest, 1982.
- Linzbauer X. F.: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae I–VII*. Budaë, 1852–1861.
- Magyary-Kossa Gy.: *Magyar orvosi emlékek I–V*. Reprint kiadás, HOGYF Ed. Budapest, 1994–95.
- Páldy A., Vincze I., Nádor G., Pintér A., Málnási T., Zsámokiné Bakacs M.: *Egyes daganatos betegségek miatti halandóság területi eloszlása Magyarországon 1986–1997*. Nemz. Körny. eü. Akcióprogr. Budapest, 2000.
- Rigler G.: *Közegészségtan és a fertőző betegségek*. Kolozsvár, 1910.
- Szél T.: *Egészségügyi statisztika*. MOKT. Budapest, 1930.
- Vargáné Hajdu P., Boján F.: *Demográfiai és epidemiológiai módszerek a népegészségügyben*. Lit. Med. Budapest, 1996.

**CHANGES OF THE MOST IMPORTANT DEMOGRAPHIC
VARIABLES IN THE GREAT PERIODS OF THE HISTORY OF
HUNGARY - FROM THE MEDICAL HISTORIAN' S VIEW**

Summary

Briefly surveying the great periods of the history of Hungary the author collates the changes in population number and the occurrences of epidemics, the number of physicians and hospitals. He concludes that epidemics – beside military losses – played a decisive role in the history of the country. Epidemics expanded without difficulties among unfavourable hygienic conditions as a consequence of the lack of physicians and hospitals and weakened the physical, moral, military and reproductive abilities of the country.

Therefore the author emphasises that the problems of public health were crucial in the history of the country and they ought to have strategic importance in financial respect – just like the problems of national defence.

NÉPESSÉG – JÁRVÁNYOK

KAPRONCZAY KÁROLY

A 18. században Európa népessége – elsősorban a nyugati államokban – megkétszereződött, míg hazánk lakossága a közel másfélszázados török megszállás, a pusztító járványok (pestis, malária, vérhas stb.), a törökellenes háborúk, a polgárháborús jegyeket is mutató Rákóczi-szabadságharc veszteségei miatt elég sivár képet mutatott. Egy 1686-ból származó leírás szerint így fest a magyar táj: „...Meneteltünk 30 néhány mérföldet, de sem falut, sem várost nem találtunk. Gyakran találkoztunk kisebb-nagyobb kóborló csapattal: a család mint a vadnépeknél, földbe ásott kunyhókban lakott, s mint a tatárok, vadászatból és halászatból tartotta el magát, nyúzott nyers húst ettek, mint a cigányok ... A hajdani szép Magyarország pusztasággá változott, 30–40 mérföldnyire se volt falu, se város. Embermagasságúra nőtt a fű, úgyhogy utat kellett vágni. A lerombolt városok és faluk megvadult kutyáival volt tele a város, amelyek mint megvadult farkasok, egyaránt megtámadták az embert és állatot, kikaparták a hullákat, s széthurcolták a csatatereken.” Az ország ezen elvadult tája a volt hódoltsági terület volt, míg rendezett képet a török megszállástól menekült nyugati vármegyék, a Felvidék és Erdély részei mutattak. A pusztulást a folyók vidékei súlyosbították: az árterületek elvadultak, a Tisza vidéke és az Al-Duna mocsárvidékké vált, ahol a malária, a vadzizek okozta járványok dühöngtek. A felszabadult területeken nemcsak telepítések váltak szükségessé, hanem létfontosságúnak ítélték a mocsarak lecsapolását, a folyók szabályozását, gátak és utak építését.

A korabeli források szerint a Rákóczi-szabadságharc katonai vesztesége 85 000 fő volt, de Erdélyben is meghaladta a tízezres nagyságot. Az ebben az időben dühöngött pestisjárvány áldozatainak száma megközelítette a négyszázezetet, s mire beköszöntött egy „nyugodtabb” korszak, úgy kétfélmillió körül mozgott az ország népessége. Korabeli feljegyzések szerint ennyi volt a Magyar Királyság lakossága a törökök kiűzése idején, de ennek számát 1720-ban – már az első nagyobb betelepítés után – 2,5 millióra tették. Ez a lélekszám *II. József* korabeli népszámlálása idejére 9,3 millióra duzzadt. Más számítások szerint a török kiűzése után Magyarországon és Erdélyben 3,5 millió fő élt, 1720 körül 4,5 millió. A 18. századi növekedés így is kétszeres nagyságú, ami egyrészt híven mutatja a békés viszonyokat, másrészt a háborúk után általában törvényszerűen jelentkező „reprodukciós”, lakosságnövelő jelenséget. Ám a legnagyobb népszaporulatot minden bizonnyal az idegen etnikum – a dunántúli németség és a délvidéki szerbek – szervezett betelepítése jelentette. A betelepí-

tett némettség első nagyobb csoportjának – főleg az Al-Duna és a Bácska, Bánát vidékén – majdnem 80%-a meghalt maláriában, ami ugyancsak felgyorsította a mocsarak lecsapolási terveit.

A felvilágosult abszolutizmus a törvényhozás és az országos közigazgatás bástyái mögé emelte az egészségügyet. Nemcsak az orvosképzést, az egészségügyi közigazgatást reformálta meg, de jelentős lépéseket tett a járványok megfékezésére, a különböző preventív intézkedéseket (például a járványkordonokat) a közigazgatással és hadsereggel is segítette. Igaz, a pestis már nem olyan gyakran jelentkezett, de a 19. század első évtizedétől mind gyakoribbá vált a kolera, a keleti vidékekről behurcolt és jelentős emberáldozatokat követelő epidemia. A legemlékezetesebb pusztítást 1831-ben végezte, a hatóság által foganatosított egészségügyi kordonok a Felvidéken felkeléshez vezettek, és jelentős zavargásokat eredményeztek.

A magyar szabadságharc idején – közben is több alkalommal – újból jelentkezett a kolera, mindvégig gondot okozva a honvédegségügynek. Az 1848 őszén megalakult Kolera Bizottmány által megtett intézkedések megfékezni látszottak a járványt, de az 1849 júniusában támadó orosz hadsereg újból behurcolta, bár a legnagyobb veszteséget a cári seregnek okozta, amely a harcúteremen közel ezer embert, kolerában mintegy 20 ezer katonát veszített. Jelentősnek mondható az 1872–73. évi járvány, de még az első világháború éveiben is észleltek kolerajárványt.

Részben a közegészségügyi állapotok rendezésének, az egészségügyi és betegellátás fejlődésének tudható be, hogy a történeti Magyarországon a 20. század legelején 19 millió ember élt, Horvátország nélkül az ország határain belül 17 millió. A hazai népszámlálási adatok szerint 1890-ben 15,2 millió lakos volt, 1900-ban 16,8 (1,5 millió a szaporulat), 1910-ben 18,2 (1,4 millió szaporulat) millióra alakult a népesség száma Horvátország nélkül, bár figyelembe kell vennünk a jelentősnek mondható csecsemő- és gyermekhalálozást. Ettől függetlenül Magyarország a népességnövekedés ellenére e vonatkozásban Európa államai között a középmezőny alján helyezkedett el.

A *trianoni béke után* Magyarország területének kétharmadát és népességének többségét – 10 millió főt – elvesztette, az 1920. évi népszámlálás szerint 18,3 millióról 7,9 millióra olvadt az ország lakossága. Nem elhanyagolható szempont a háborús veszteség sem, a háború alatti születéskiesés, de az utódállamokból Magyarországra vándoroltak száma sem. Az ország mai területére számított népesség 1900 és 1995 között mintegy felével (48,99%-kal) növekedett: az 1900-as 6,8 millióról 1995-re 10,2 millióra nőtt, de 2000 januárjában a becsült lélekszám 10 millió 92 ezer. Jelentősek voltak a II. világháború veszteségei: 1938-ban – szerényebb népességnövekedés után – 9 millió volt a lakosságszám, az 1949. évi népszámlálás 9,2 milliót mutatott. Az egyre jobban fel erősödő születéskorlátozás, a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása megváltoztatta a halálozási arányokat is. Az 1949. évi adatok még érzékeltetik a

háborús veszteségeket, az 1945/46-ban lezajlott kitelepítéseket, a környező országokkal folytatott lakosságcsere, az utódállamokból érkezett jelentős magyar menekült népséget. A lakosság számának emelkedése 1980-ig töretlen volt: 1960-ban 9,9 millió, 1970-ben 10,3 millió, 1980-ban 10,7 millió, azóta viszont egyenesen süllyed. Az utolsó négy évtizedben ugyan hullámzó volt a női termékenység, de trendjében csökkenő. A halandóság mértéke – már az 1970-es évektől – az Európa népességét csökkentő országok közé sorolja Magyarországot. Okai közül a népesség korösszetételének torzulását, az időskorúak számának jelentős emelkedését, a középkorú férfiak halandóságának romlását emelték ki. Ez a tendencia 1990-től élesebbé vált, hiszen a szociálpolitikai változások (először leépítések, majd 1998-tól újjáformálás), az életszínvonal jelentős romlása, a munkanélküliség emelkedése, majd igen lassú csökkenése stb. olyan tényezők, amelyek alapjaiban befolyásolják a népszaporulatot.

A 19. század második felétől az orvosi statisztikák lényeges különbséget tettek a járvány-, az ipari- és népbetegségek között. A járványbetegségek (kole-ra, diftéria, kanyaró, vörheny, himlő, tífusz, vérhas stb.) leküzdését szolgálták az orvosi terápia mellett a közegészségügyi törvények adta preventív és gyakorlati jogszabályok (például védőoltások kötelezővé tétele), a közegészségügyi feltételek ellenőrzött és tervszerű javítása. Az ipari megbetegedéseknél – az orvosi kutatómunka eredményeként – a megelőzés lehetőségei (munka- és balesetvédelem, betegbiztosítás kiterjesztése), míg a népbetegségek (tuberkulózis, rák, szív- és érrendszeri betegségek, alkoholizmus, diabétesz stb.) esetében a feltárás, a megelőzés és a terápia lehetőségeinek kidolgozása, valamint a felvilágosítás, az egészséges életre való nevelés eszközei adottak. Már a századfordulótól az orvostudomány mind nagyobb figyelmet szentel annak, hogy az átlagéletkor lassú emelkedésével olyan népbetegségek kerülnek az orvosi érdeklődés középpontjába, amelyek alacsonyabb életkornál még nem jelentkeznek tömegesen. Feltárásukban lényeges szerepet kapott az orvosi statisztika, az ebből kiformalódott betegségsztyályozás.

A rák térhódítására az 1860-as években felfigyeltek. 1903-ban *Krompecher Ödön* nemzetközi érdeklődést kiváltott statisztikai adatokat tett közzé, pontosan meghatározta bizonyos rákos folyamatok előfordulásának korosztályi és foglalkozási gyakoriságait. 1900-ban *Dollinger Gyula* a Budapesti Orvosegyesületen belül megalakult rákbizottságával megindította a hazai rákellenes mozgalmat. Az első hiteles statisztikai összeírást 1904-ben készítette el a Statisztikai Hivatal. *Dollinger Gyula* sebészeti klinikáján járóbeteg-rendelést indított, amely segítségül szolgált orvosi statisztikai módszerének kidolgozásához. A két világháború között, amikor egyes, időben felfedezett rákos betegségeket már eredményesen gyógyítottak sebészi beavatkozással, nem állt még szervezett forma a felderítés szolgálatában. 1948-ban a Népjóléti Minisztérium rendeletére megszervezték a nők rákszűrését, a kötelező tbc-röntgenszűrést kiterjesztették a tüdőrák szűrésére is. Az 1952-ben kiépült országos onkológiai hálózat központ-

ja – tudományos, gyógyító, továbbképző és módszertani vonatkozásban – az Országos Onkológiai Intézet, a hálózatban mintegy 90 szakrendelő működik. A statisztikai adatok szerint az elmúlt négy évtizedben a rákos halálozások száma megnégyszereződött. A halálokok közül a rosszindulatú daganatos megbetegedések a szív- és érrendszeri bajok mögött a második helyre kerültek.

Népbetegséggé léptek elő az elmúlt évtizedekben a *szív- és érrendszeri megbetegedések* is, amelyek arányaiban messze megelőzik a többi betegséget. 10 ezer lakosból 1920-ban 11,3, 1960-ban 24,1, 1990-ben 19,1 halt meg szív, és érrendszeri betegségben. Ez az összes halálozás 30%-át teszi ki. Rohamos emelkedés 1980-ig volt tapasztalható, majd – a megelőzésnek és a terápiának köszönhetően – stagnálás, majd lassú javulás következett be. A keresőképes lakosság az elmúlt évtizedekben 5 millió napot töltött táppénzen ilyen bajokkal.

A *diabetesre* mint népbetegségre az 1960-as években figyeltek fel, bár mint – inzulinnal, később gyógyszerekkel – „karban tartható” betegségre az 1920-as évektől dolgoztak ki terápiákat. A diabetes szűrő- és gondozóhálózatot az 1960-as évektől építették ki hazánkban. Az 1990. évi felmérés szerint hazánkban 300 ezerre tehető azok száma, akik a diabetes valamelyik kórformájától szenvednek, és gondozásuk feltétlenül szükséges. Közel 500 ezerre tehető azoknak a száma, akik még nem jelentkeztek, még nem ismerték fel betegségüket. Hazánkban 1929-től ingyenes a diabeteseseknek az inzulinellátás, 1996-ig ingyenes formában kaphatták az orális szereket.

Az *alkoholizmus* – mint népbetegség – elleni küzdelem az 1880-as években kezdődött. Elsősorban a felvilágosítással próbálkoztak, az absztinens mozgalom legkülönbözőbb formáit kísérelték meg meghonosítani. Ez 1945 után alábbhagyott, majd az 1960-as évektől lendült fel, különösen az 1962., majd az 1966. évi törvényi rendelkezés után. E jogszabály szerint az alkoholistákat nemcsak saját kérésükre, hanem hatósági intézkedésre is elvonókezelésbe lehetett helyezni, bár ezt a kényszerítő intézkedést 1990-től bírósági végzéshez kötötték. Az alkoholizmus elleni küzdelemben mindig eredménytelen maradt a termék mérsékelt vagy drasztikus áremelése. Az 1990-es években a munkanélküliek körében emelkedett a szenvedélyrabok köre, sőt a reprezentatív felmérések szerint egyes területeken a lakosság a jövedelmének 40–60%-át költi italra. Aránylag eredményes munkát végeznek a klubjellegű foglalkozások, a gondozói szolgálat.

Az 1980-as évektől ugrásszerűen emelkedett a *kábítószer-fogyasztók* száma. Az erre vonatkozó statisztikai adatok még elég bizonytalanok, sok az eltitkolt, felderítetlen eset, s a korábbi adatok is elég „kozmetikázottak” voltak. A rendszerváltozás előtt és után, a határok megnyitása, s főként a délszláv háború következtében Magyarország a kábítószer-kereskedelem és a csempészés – egyik – átmenő útvonala lett. Főként az ifjabb nemzedék körében terjedt el az olcsóbb és durvább kivitelű szerek használata. A felderítésben, a gondozásban és a felvilágosításban jelentős szerepet játszanak a társadalmi és egyházi szer-

vezetek is, céljuk a gondozás mellett elsősorban a felvilágosítással egybekötött megelőzés.

A járványszerű megbetegedések sorában kiemelkedő helyet foglaltak el a *nemi betegségek*, amelyek valójában a megelőző korszakokban is jelen voltak. A közegészségügyi állapotok rendezése szempontjából igen lényeges feladat a nemi betegségek elleni küzdelem. Az 1876. évi közegészségügyi törvény már lehetőséget adott a nemi betegségek kényszerkezelésére, de ennek végrehajtásában akadályt jelentett a felderítés nehézsége. 1898-ban minden megyei kórházban külön osztályt rendeztek be, ezeken az osztályokon rendészeti úton helyezték el a venereás prostituáltakat. Akadályt jelentett azonban a rendészeti-
leg nehezen szabályozható illegális prostitúció, valamint a felvilágosító tevékenység erőtlensége. Némi eredményt hozott, hogy 1912-ben – rendőrségi és csendőrségi irányítás alatt – felállították az Erkölcrendészeti Központi Hatóságot, de az egyéb nemi betegek mellett jelentős volt a szifiliszesek száma is. Az eredményesség érdekében újjászervezték a felvilágosító tevékenységet, *Nékám Lajos* professzor személyében kormánybiztost neveztek ki a munka átfogó irányítására. 1913-ban hazánk nemibeteg-osztályain 56 167 beteget kezeltek, de az ambuláns betegekkel együtt ekkor létszámukat 434 ezerre becsülték. Az Antivenereás Bizottság 1928-ban országos adatgyűjtést rendelt el, aminek eredményeként 56 489 felderített esetről szereztek tudomást, viszont a szakemberek a fertőzöttek számát jóval nagyobbra becsülték. Kiderült azonban, hogy a felderített férfiak 67%-a, a nők 70%-a városi lakos, ami mindenképpen urbanizációs betegségre utalt. Ezen bizonytalan adatsor ellenére hazánkban 10 ezer lakosra 58, Németországban szintén 58, Svédországban 23, Norvégiában 30 megbetegedés jutott. A helyzet aggasztó volt, így a kormányzat növelte a nemibeteg-osztályok számát és befogadó képességét, megkezdte a nemibeteg-gondozók felállítását. (1932-ben 9, 1940-ben 28 ilyen intézmény működött.) Az 1940. évi – sokkal megbízhatóbb felmérés alapján – a vidéki lakosság 16%-a volt nemi beteg, míg a szifiliszesek aránya 5%-os volt. A cigányság nemi fertőzöttsége egyes területeken 25%-os volt. 1945-ben az új szifiliszesek száma – elsősorban a háború miatt – 15 61 volt, az új gonorrhoeásoké pedig 37 500-ra emelkedett. 1951-ben jelentősen bővítették a gondozók számát, amely 1949-ben 108, 1990-ben 122 volt. A nyilvántartott betegek száma 1949-ben 54 366, 1990-ben 18 123, az új megbetegedések száma viszont rohamosan zuhant (1949: 33 140 – 1990: 9348). E javuló statisztika ellenére a nemi betegek száma világszerte emelkedik. Ez nálunk is érződik, bár sok az eltitkolt eset, magas a magánúton kezeltetek száma. Igen érdekesen alakult a szifiliszesek száma: 1960-ban a kezelt esetekkel együtt – 1378 beteget tartottak nyilván, az új megbetegedések száma 1950-től évi 2–10 között mozgott, majd ez az érték 1960-tól emelkedett (1964: 97, 1965: 131, 1966: 366, 1980: 982), az 1980-as évek derekától újból zuhanni kezdett (1985: 80–150 között).

Az 1980-as évektől nálunk is jelentkezett az AIDS, bár a HIV-fertőzöttek számát kezdetben az egészségügyi statisztikák nem rögzítették. 1994-ben 240 főre becsülték az AIDS-betegeket, kb. 3000-re a fertőzöttek számát. A nemi betegségek vonatkozásában az 1980-as évek végétől újabb romlás következett be, ami nemcsak az idegenforgalommal, a felvilágosító munka megtorpanásával, az életszínvonal romlásával hozható összefüggésbe, de lényeges vonatkozás az ellenőrizetlen prostitúció is.

A *tuberkulózis* (gümőkór, tbc) évezredek óta ismert fertőző betegség, amelynek kórokozóját *Robert Koch* izolálta 1882-ben, valójában ezt az évet tekintjük a tbc-ellenes küzdelem kezdetének. Hazánkban a betegség a múlt század utolsó évtizedeiben a városiasodással lobbant fel, de vidéken is jelentős volt a fertőzöttség, népbetegségnek számított. Statisztikailag az 1850-es évektől lehet nyomon követni. Az első hiteles pesti statisztika szerint 1849-ben csak Pesten 700 tbc-haláleset fordult elő, ez az összlakosság halandóságának 12,5%-a. 1883-ban 3182 eset fordult elő, a halandóság 25%-a, 1900-ban az egymillió Budapesti lakosból 26%, egyes kerületekben 48% volt a halálozáson belüli aránya. A peremkerületekben a lakosság 45%-a volt tbc-megbetegedett.

Az 1896. évi millenniumi Orvoskongresszuson *Korányi Frigyes* javaslatot tett arra, hogy a szegény sorsú tbc-sekről az állam gondoskodjon, megfelelő gyógyintézeti hálózattal, felvilágosító munkával kezeljék és előzzék meg a gümőkór terjedését. Ezt 1896. május 8-án a felsőházban is megismételte, s még ebben az évben a Munkássegélyező Pénztár Szentendrén 15 ágyas tüdőszanatóriumot hozott létre. 1898-ban *Korányi Frigyes* szervezésében megalakult a Budapesti Szegény sorsú Tüdőbetegek Szanatóriumi Egyesülete, amely országos szervezést indított az első nagy szanatórium megépítésére, amely 1901-ben nyílt meg Budakeszin Erzsébet királyné Szanatórium néven, 600 betegágygal. Az állam a szerencsejáték bevételének évi 1,5%-ával segítette. 1899-ben Hódmezővásárhelyen is nyitottak egy újabb tbc-szanatóriumot. 1903-tól megindult a szervezett felvilágosító munka, útjára indították a *Tuberkulózis* című lapot, 1906-ban Szombathelyen megnyílt az első hazai tüdőbeteg-gondozó, kötelezővé tették a tbc-betegek bejelentését, az Országos Betegápolási Alap térítésmentesen biztosította a gyógykezelést. Az első fővárosi tüdőgondozót 1908-ban nyitották meg, a közegészségügyi törvény 1908. évi módosítása után életre hívták a *Tuberkulózis Elleni Küzdelem Országos és Központi Bizottságát*. Élére a kormánybiztosi felhatalmazással és intézkedési joggal felruházott *Müller Kálmán* került, aki országos felmérést rendelt el a tbc felderítésére. 1911-ben a tbc gyógykezelését az állam ingyenessé tette, minden ezzel foglalkozó intézmény állami támogatásban részesült. 1913-ban minden megyei kórház – függetlenül a már létező szanatóriumi programtól – tbc-osztállyal egészítették ki, 31 újabb gondozó létesítésére biztosítottak pénzalapot, majdnem minden vármegyében és városban létesítettek helyi pénzalapítványt ilyen gyógyintézetek szervezésére. A jelentős erőfeszítés csak annyira volt elegendő, hogy nem

emelkedett a halálozási arány, az összes elhaltak kb. 14%-át tették ki a gümőkórosok. 1912-ben felmérés készült a lakásviszonyok és a tuberkulózis összefüggéséről, ami igen lehangoló volt. A lakásviszonyoktól függően a gazdagabb környezetben 100 ezer lakosból 192, szegény környezetben 450–500 fő halt meg tbc-ben.

A társadalmi összefogás következtében az első világháborúig lassú javulás volt érezhető, de a háború éveitől – elsősorban a hadseregben, majd közvetítésükkel a hátszágban is – jelentősen romlott a helyzet. Igaz, az addig felépített tbc-szanatóriumokat és osztályokat katonai célokra engedték át, a gyógykezelés színvonala is hanyatlott. Viszont a katonai szolgálatra sorozottak 16–17 %-a beteg volt, az újonnan fertőzöttek száma is gyorsan emelkedett.

A *trianoni béke után* a Népjóléti Minisztérium irányította a tbc-elleni felvilágosító és szakmai küzdelmet. 1920-ban 28 újabb gondozót szerveztek, 1924-ben visszaadták a polgári egészségügynek az összes tbc-szanatóriumot és kórházi osztályt, sőt a volt katonai kórházak egy részét is tbc-osztályokká és kórházakká alakították át. 1920 után évente 23–24 ezer ember hunyt el tuberkulózisban, többségük nagyobb városok peremkerületeiben élt. 1925-ben programot hirdettek a tbc-s csecsemőhalálozás megakadályozására, az Országos Bizottságon belül Propaganda Bizottságot hívtak életre, s a kormány által fizetett propaganda minden eszközével próbálták a lakosság és a szülők figyelmét felhívni a védekezés lehetőségeire. A szükséges intézkedések közé tartozott a mezőgazdasági lakosság biztosításának a megoldása, amire ekkor nem került sor, bár ekkor a falusi lakosság körében volt a legsúlyosabb a helyzet. A működő 73 tbc-gondozó a lakosság mindössze 31,5%-ának volt területileg elérhető: a jelentkezettek 40,3%-át találták fertőzöttnek. A kizárólag tbc-betegeknek fenntartott betegágyak száma 1926-ban 3940, 1932-ben 4070, 1935-ben 5678 volt, ami folyamatos emelkedést mutatott, de más államokhoz viszonyítva elég gyenge arányt jelzett. A városi halálozás jelentősen, a vidéki viszont alig javult. A gümőkór az 1940-es évek elején még vezette a halálozási statisztikát: 1940-ben 17 ezer haláleset (9,1 millió országlakoshoz viszonyítva), míg a nyilvántartásba vett betegek száma 200 ezer volt. 1940-ben az összes elhaltak 13,5%-át adta a tbc. Ez az arány 1945-ig emelkedett, aminek a háború volt az egyik oka.

1945 után a tuberkulózis elleni országos küzdelmet a Népjóléti, majd 1951-től az Egészségügyi Minisztérium közvetlenül vezette, a szanatóriumokat államosították és országos és helyi szakmai irányító központtá tették. 1948-tól minden újszülöttet kötelezően beoltottak BCG-vel, 1950-ig minden 18. életévét betöltött részesült oltásban. Ezt a felnőtt lakosságra is fokozatosan kiterjesztették, 1953-ig 20 ezerre növelték a tbc-betegágyak számát, folyamatosá tették a rehabilitációt (18 hónapig volt érvényes a betegállomány), aminek köszönhetően 1965-ben 100 ezer lakosra mindössze 156 kezelt tbc-s jutott. 1950-ben az új betegek száma ezer alá esett, 1980-ban szörványeseteket regisztráltak. Az új betegeket mindig szűrővel derítették ki, 90%-uk kórházi kezelésben részesült.

A mortalitás gyors apadását részben a nagyhatású speciális gyógyszerek, az intézményi háttér és a szervezett BCG-oltás eredményezte, aminek következtében annyira visszaesett a friss betegek száma, hogy a szanatóriumok egy részét más feladatokra szervezték át, illetve a légúti megbetegedetteket gyógykezelték ezekben.

Az 1990-es évektől az új megbetegedéseket illetően emelkedés tapasztalható, elsősorban a 30 év feletti körében. Tény, hogy a szociális helyzet romlik, egyes délvidéki megyékben a tbc-t a menekültek is behurcolják. A statisztikai adatok ugyancsak bizonyítják, hogy a munkanélküliek és főleg a hajléktalanok körében nagyobb számban regisztráltak friss megbetegedést, az előregedés és az általános egészségi állapot romlása is fogékonnyá tette a lakosságot a tuberkulózissal szemben. Ugyancsak lazult az ernyőszűrővel kapcsolatos fegyelem, az értesítettek túlnyomó többsége nem jelent meg az adott időpontban. Az bizonyos, hogy új programok kellenek a fertőzések felkutatására, a felvilágosításnak új formákat kell keresni. Különös figyelmet kell szentelni azon csoportokra, amelyek – koruknál fogva – nem részesültek BCG-oltásban, valamint a zárt közösségekben élőkre, a hazánkba irányuló migrációra, aminek függvénye lehet a terápia, az intézményes gyógykezelés.

IRODALOM

- Majer K. F. 1929. *Az orvostudomány története*. Budapest.
- Gortvay Gy. 1953. *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügyi története*. Budapest.
- Chyser, K. (szerk.) 1896. *Orvosi és egészségügyi rendeletek gyűjteménye*. 1854–1894. Budapest.
- Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Budapest, 1965.
- Kapronczay K. 1990. A hazai munkaegészségügy története. *Ergonómia*, 3. sz.

POPULATION – EPIDEMICS*Summary*

The author deals with the relation between population development and the situation of public health care and the prevention of epidemics, the spread and frequency of infectious diseases in Hungary from the end of the 17th century up to our days – especially considering the last hundred years.

As for the 18th century he also takes into consideration those infectious diseases (malaria, dysentery) the consequences of which were not so spectacular than that of plague, but their long term impacts, morbidity and mortality caused by them must have been very serious concerning the population growth of the country because of the special circumstances existing after the Turkish wars (a significant part of the country was covered by waters and marshes, there was a strong immigration of foreign population not being used to that environment). In the 18th century the state tried to resolve the problems of public health in the spirit of enlightened absolutism (instruction of physicians, organisation of public health administration, sanitary regulations like quarantines, sanitary cordons for preventing epidemic diseases). Partly in consequence of those measures plague disappeared after the middle of the 18th century and though cholera was present in the 19th century (serious epidemics in 1831, 1849, 1872–73), the population of the country computing on actual territory in 1910 was about four-six times greater than in 1720. As for infant and child mortality the situation was not so hopeful: at the beginning of the 20th century Hungary was at the lower part of the European rates.

Medical statistics in the second half of the 19th century distinguished between infectious, industrial and widespread diseases. Among widespread diseases appeared such ones that earlier were not so spectacular because of shorter lifetime, first of all the two most important causes of death in our time: cardiovascular diseases and cancer. In the second part of the paper the author deals with the development of the most important diseases in the 20th century according to the mentioned classification. He summarises the spread, the morbidity and mortality of widespread diseases: cancer, cardiovascular diseases, diabetes, alcoholism, drugs, and that of infectious diseases important even in the 20th century: venereal diseases, AIDS and tuberculosis. Most of all tuberculosis was paid the largest attention the example of which may be very instructive: in the first half of the 20th century it was one of the most important causes of death and public health problems, that was forced back step by step during the century, almost disappeared in the years 1980s and has spread again since about 1990.

**A DEMOGRÁFIAI MAGATARTÁS ALAKULÁSA
A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN.
ANYA-, CSECSEMŐ- ÉS GYERMEKVÉDELEM**

MOHOS MÁRTA

Értelmezésünk szerint a „demográfiai magatartás” igen tág fogalomkör. Lassan alakuló, soktényezős, mozaikszerűen összetett, és jó esetben egymáshoz harmonikusan illeszkedő folyamatok eredménye. A demográfiai folyamatok leírásánál, a kölcsönhatások, okok feltárásánál hangsúlyos szerepet kap az interdiszciplinaritás.

Leegyszerűsítve, alapvetően két meghatározó pólusa van:

- a társadalmi-gazdasági környezetben élő ember, a maga természeti, biológiai tulajdonságaival, értékrendjével, életmódjával,
- és a jelenségekre megoldást kereső, azokat befolyásoló kötelezettséggel felruházott kormányzati, közigazgatási, egészségügyi közigazgatási tevékenység.

A két elem bizonyos időszakokban más-más hangsúlyt kap, prioritása változik, lényegét tekintve nem indikál, nem mutat fel gyors demográfiai fordulatokat, inkább több generációra kiterjedő lassú módosulásokat okoz.

Hosszú távú demográfiai periódusok írhatók le, az éles időhatárok nélküli ciklusváltás több évtizedes időtartamú.

Mindezek érzékeltetésére két orvosi munkából idézünk.

Rácz Sámuel: *A Törvényes Orvosi Tudományról és az Orvosi Politziáról* (Pest, 1794.) c. művében így ír: „... a Magisztrátusok tartoznak a közönséges egészségnek akadályait ki-írtani, nevezetesen az ártalmas levegőt, ételt, italt, lakóházat, elmeindulatokat, szokásokat.”

Sauer Ignác (1801–1863): *A népesedés akadályai magyarhonban* címmel tartotta meg akadémiai székfoglaló értekezését (1863. február 15.). Hat pontban foglalta össze a népesség alakulásában szerepet játszó tényezőket.

- Első helyre tette az állami intézkedések megtételét
- majd hazánk földtani és időjárási viszonyai, a járványok és ragályos betegségek kútforrásai, a sok „vízáradás” és „posvány” következték.
- Harmadikként a „humanitási intézetek, a célszerűen rendezett országos kórházak, lelenc- és szülőházak, agg- és árvaintézetek, országos tébolydák” hiánya illetve állapota említődik.
- A „fonák szokásokkal, a káros foglalatosságokkal”, a szegénységgel folytatja. Ezen – többek között – a helytelen táplálkozást, a zsíros ételek és a szeszes italok túlzott fogyasztását, a „munkahelyi ártalmas légek,

mérges fémek, szeszes gőzök”, nemzőképességre és életkorra gyakorolt káros hatását érti.

- A szükséges „orvos-rendőri intézkedések hiányában a lakosságot káros behatások sújtják, a bujakór, gümőkór, ragályos betegségek”. Úgy véli, hogy a házasságkötéshez egészségi szempontból bizonyos akadályokat kellene állítani, így sok betegség öröklődését megakadályozhatnák. Öröködni kellene a himlőoltás felett, s megfelelő járványügyi lépéseket tenni. „Barmász” orvos-rendőri eljárásokat is hiányol.
- S végül az életfenntartási szükségletek biztosítását jelöli meg, ez esetben kevesebb csecsemőhalált, s minél több középkorú lakost, s aggkort megelőzt regisztrálhatnánk. Ennek „kellékei: a földművelés, az ipar és a kereskedelem virágzása, a személy és vagyonbiztonság, az egészséges éghajlat, élénk növényzet, ritka emberi és állati járványok, mérsékelt, józan életmód”.

Az orvostudomány doktora, Rácz Sámuel 1794-ben, a belgyógyász egyetemi tanár, országos főorvos Sauer Ignác 1863-ban fogalmazta meg a közigazgatás egészségügyi feladatait, a prevencióra, a megelőzésre helyezve a hangsúlyt.

Az 1872/73-as kolerajárvány megbetegedési és halálozási arányát – a munkáslakta kerületekben jóval magasabb, mint a belvárosban – már statisztikai adatfelvétellel, számszerűen is kimutatják. A közegészségtan egy mellékhatásának tartották a „társadalmi egészségtant”, a szociális hygienét. Kiinduló bázisuk volt az egészségügyi statisztika, vagyis a statisztika tudományának a népszaporodással, a betegségek előfordulásának gyakoriságával, a halálokok részletezésével foglalkozó ága.

Trefort Ágoston miniszter, az egészségügy nagy támogatója segíti az egyetemi szakági képzés megindítását.

1874-ben a budapesti Tudományegyetemen a külföldi tapasztalatokkal rendelkező nagyszerű szakember, Fodor József vezetésével közegészségtani tanácsot hoznak létre. Az Országos Közegészségügyi Tanács tevékenysége, a szakszerű javaslatok a törvényi megfogalmazás szintjéig a megelőzésre épülő, a korszerű magyar egészségügy alapjául szolgáló 1876. évi /XIV. tc./ közegészségügyi törvényben jutottak.

A törvény a hatósági eljárást a közegészségügy szinte minden területén szabályozta. Kiterjedt

- a kuruzslás megakadályozására
- a szülésznői szolgálatra, a „tápányák”-ra, azaz a szoptatós dajkákra
- a gyermek és iskolák egészségügyére
- a levegő, talaj és víz egészségügyére
- az élelmiszerek, italok, a munkahely, a lakás stb. közegészségügyi követelményeinek megállapítására

Nem soroljuk a teljesség igényével a 19. század utolsó harmadának egészségügyi hatósági intézkedéseit, csak néhányat említünk. A lelenceket és árvákat

érintő gyermekvédelmi 1893. évi XXXIII. törvénycikket, az 1898. évi XXI. tv. alapján létrehozott Országos Betegápolási alapot, mely a 7 éven aluli elhagyott gyermekek gondozását írja elő. Az 1887. XXII. tc. a védőhímlőoltást fektette szigorúbb alapra, a már előbb kötelező első oltáson kívül az iskolás gyermekek és iparostanoncok újraoltását rendelte el.

1902-ben miniszteri rendelet szabályozta a bábák gyakorlatát. Az átalakult társadalmi viszonyoknak megfelelően az 1908. XXXVIII. tc. rendezte a települések kötelezettségeit, orvosaik, bábáik szolgálati viszonyait.

Minden város, minden vármegyei székhelyül szolgáló község, továbbá minden 5000-nél több lelket számláló település városi, ill. községi orvost alkalmaz, egyéb helyeken a főszolgabíró és a tiszti főorvos által vezetett meghallgatás után kinevezett kórorvosok működnek.

Minden város, vagy község, legalább 800 lakos esetén okleveles bábát kötelesek alkalmazni. Az ennél kisebb községekben a Belügyminisztérium által fenntartott bábatanfolyamokon képzett és a tiszti főorvos által képesített bábákat kötelesek alkalmazni.

A fent nevezett két pólus demográfiai magatartásának jelzése után fel kell tennünk a kérdéseket: *Vajon tudja-e fogadni ezeket a törvényeket, rendeleteket, szabályokat a társadalom? Mozgósíthatók-e a kisebb-nagyobb közösségek, a család, az egyes ember ezek figyelembevételére, vagy betartására? A hivatalok a betarttatására? A gyakorlatban hogyan lehet érvényesíteni az elveket, biztosítani a költségvetésben az anyagiakat? És mindehhez mennyi idő szükséges?*

Előadásunk nem kívánja a demográfiai jelenségek, mint például a járványok, a halandóság, népesedési válságok, s ezek mentális hatásainak hosszú idősorait elemezni, s azokat településszintű, vagy családrekonstrukciós vizsgálati eredményekkel okadatolni.

Inkább a bevezetőnkben elsőként említett pólus, a társadalomban élő ember demográfiai magatartását befolyásoló különböző hatáserősségű tényezők közül emelünk ki néhányat, a fent megfogalmazott kérdések vonatkozásában.

Elsőként a végrehajtást akadályozó szemléleti, szokásrendi okokat.

A család nemcsak gazdasági, hanem morális egység, hagyományörző zárt közösség. A bizonyos szokásokat fenntartó erő – természetesen regionális különbségekkel – a paraszti kultúrában erősebb. Utalunk a házasságkötési, gyermekvállalási szokásokra. A férfi jelenti a zárt közösség folytatását, ezt a keresztnévadás is tükrözi. A falu életének szabályozására törekvő, a közösségi élet rendjét védő jogszokások is elevenen éltek. Találunk példát arra, hogy büntetésül tuskót huzatnak a fiatalokkal, ha abban az esztendőben nem volt házasság a faluban. A férj-feleség viszonya, az atyai hatalom összefonódik a mezőgazdasági munka szabályaival, az örökléssel összefüggő bizonyos kisebb-ségeknél a csupán két gyermek vállalása, annak vagyonszerző ereje miatt. Az „egyke” kérdéskör okozati kapcsolatban van a népességeltartó erő csökkenésével. A gyengének látszó újszülöttek másvilágra segítségét a falu, a lakókö-

zösség sokhelyütt hallgatólagosan elfogadta. A szülés misztériuma termékeny talajául szolgál az előítéletes szokásoknak. Az ismereteket az idősebb asszonyok adják tovább, vagy anya a leányára hagyományozza. Több a babonás szokás, mint a gyógyító eljárás. A századforduló kultúrhistoriai értékű, a különböző tájegységeket feldolgozó orvos-etnográfiai szakirodalma igen gazdag. Esetleírásokkal bizonyítják, hogy a szülés és a gyermekágyas gondozása, a tejelválasztás témakörében inkább az előítéletek élnek, a komaasszonyok mind-egyike tanácsol valamit. Hisznek a rontásban, a szemmel verésben¹.

A református egyház presbiteri jegyzőkönyveiben (1818–1878) is nyomon követhető, hogy gyakran büntettek bűbájosságért, boszorkányságért. A „Kisgyermekét ő rontotta meg” (Babarc) bejegyzés igazolja, hogy ezek a fogalmak, hiedelmek a 19. században is jelen vannak².

Gyógyító módja a varázslat, a ráolvasás, félig keresztény, félig pogány mondásokkal, az ágyban elhelyezett só, kenyérhéj vagy fokhagyma, mely határt szab a gonosznak.

Hisznek abban, hogy a babonás eljárásokkal megerősítve rákényszeríthetik akarataikat a sorsra, vagy az azt irányító szellemekre³.

A tengernyi példa sorolása helyett Temesváry Rezső: *Babonák a szüléskörében* című, 1899-ben megjelent munkáját említjük. Megállapításait 12 000 adat összegyűjtése és feldolgozása alapján fogalmazta meg. Két tanulságot von le: a tanult bába nem vállalkozik az ártalmas népszokások keresztülvitelére, bár ezt gyakran kívánják tőle. Ahol parasztbábák, kuruzsló nők is vezethetnek szülést, ott a ráolvasáshoz nem értő, tanult bábát nem hívják.

Ennek alapján három javaslatot tesz:

- az országot az eddig csak papíron lévő törvény értelmében megfelelő számú okleveles bábával kell ellátni
- ahová ilyen bába betelepszik, ott másnak ne legyen szabad segédkeznie a szülésnél
- pénzbüntetéssel kényszerítsenek a bába igénybevételére, ott, ahol van.

Az ismeretek megszerzésének másik forrása évszázadokon keresztül a kalendárium, a csízió, az írott szó. A legszegényebb családok is megvásárolták búcsúkon, a vásárokon. A kéziratos orvosló könyvekhez hasonlóan drága kincsként őrizték a foszladozó kalendáriumokat. Babonás szokásokat, hiedelmeket terjesztő írások jelentek meg ezekben. Mária Terézia idején (1756. január 22.) a Helytartó Tanács rendeletben tiltotta, hogy a kalendáriumok a jövőben érvágásról, köpölyözésről írjanak, vagy „érvágó emberke” ábrákat közöljenek, „ellenben írhatnak más okos és helyes egészségügyi cikkelyeket”. Ismételt tiltó rendelet jelenik meg 1774-ben és 1777-ben⁴.

¹ Liszt Nándor, 1906.

² Jávorka Kata, 1993.

³ Benedekfalvi Luby Margit, 1936.

⁴ Bencze József, 1964.

Közel két évszázaddal később, a 19. századvégi törvények megnevezték a bizonyos orvosi eljárásokra feljogosított nem orvosi személyeket, mint a *foghúzó* (gyakorlatukat az 1893: 52405 és 103207/902. B.M.r., ill. az 1896: 114530. K.r. szabályozza), a *masszáló, kenő* (működési módjukat az 1898: 64.528 Kr. szabályozza), s a *vérbocsátók* (köpölyrakók, érvágók), gyakorlatuknak üzése már elavult, de az arra vonatkozó 1876. évi 46.399. szabályrendelet még nem helyeztetett hatályon kívül.

A törvényhatósági munka végrehajtási nehézségeit bizonyítja, hogy ugyan a kuruzslásra, valamint az egészségre veszélyes szokások, babonák, előítéletek kiirtására javaslatot tesz és sürgős esetekben azonnal intézkedik, azok a mindennapokban tovább virágoznak. Annak ellenére, hogy az 1700-as években már magyar nyelvű regulák, orvosi trakták, egészséges életmódra és gyógymódra nevelő tanítások, bábászati kalauzok jelennek meg.

A himlő elleni védekezésre szigorú rendszabályokat rendszeresítenek, de nem tudják megvalósítani, hogy valamennyi orvos jelentse a megbetegedéseket. Az 1876-os törvény rendeli el a gyermekek kötelező védőoltását és országos tehénhimlő intézet felállítását, de 1879-ben Pesten a gyermekeknek csak 1/4-e kap védőoltást.

A gazdasági fejlettség és a népességszaporulat között kimutatható kapcsolat van. Durand táblázata szerint⁵, 1850–1930 között az évi népességszaporulat az Európán kívüli országokban csak 4,8%, míg Európában 9,6%, ehhez illeszkedően a magyarországi mutatók is kedvezőek. Az 1870-es években, családonként átlag 6 gyermek születik. A halálozási adatsorok életkor és halálokok szerint, s az átlagéletkort tekintve (38 év!) kedvezőtlenek.

Ebben az időszakban a magas halálozási arány miatt a természetes szaporodás 3–4‰ között mozgott. A csecsemőhalandóság az 50 százalékot is elérte, s az összes elhaltak között is 50% körüli volt a gyermekkorúak aránya⁶.

⁵ Csikós Nagy Béla, *Magyar Tudomány*, 2000. 1. sz. 12–14.

⁶ Szalárdi Mór, 1879.

1. Csecsemő- és gyermekhalandóság Budapesten, 1870–77

Év	Élve születtek			Meghaltak				
	összesen	törvénytelen		0–1 éves	0 éves halottak aránya a születésekhez viszonyítva (%)	1–5 éves	összesen	0–5 éves (%)
		szám	%					
1870	8300	2528	30,50				8652	
1871	9414	2776	29,40				9433	
1872	9460	2951	31,20	3193	33,70	1376	8963	50,9
1873	10075	2963	29,40	3487	34,60	1515	10680	47,2
1874	13141	3837	29,10	4337	33,00	2061	12891	49,6
1875	13414	3989	29,70	3984	30,00	1905	12064	47,9
1876	13760	4152	30,10	4058	29,20		12297	
1877	13193	4025	30,50	3855	29,30	2295	12644	48,6

Forrás: Budapest halandósága, s ennek okai Kőrösi Józseftől. 1872–73, 1874–75 – statisztikai közlemények (Szalárdi Mór 1879).

A 20. század első évtizedére lényegesen javult ez az arány, értéke 20% körüli, a természetes szaporodás elérte a 11–12%-ot. Ez elsősorban a halálozási arány csökkenésének tulajdonítható. A demográfusok a magyarságot fiatal népességként jellemezték arra utalva, hogy a 60 éven felüliek az össznépességnek csak 7,7%-át tették ki.

Az I. világháború idején, mint minden hadviselő országban, a születések száma visszaesett, a fiatal férfiak távolléte, az anyagi helyzet romlása, a háború utáni létbizonytalanság, az ország által elszenvedett nagyarányú területcsökkenés miatt. A lakosság nemek szerinti egyensúlyi aránya is módosult.

A születés védelmét szolgálták Tauffer Vilmosnak (1851–1934), az Országos Közegészségügyi Tanács rendkívüli tagjának 1897. évi országos vizsgálatai. Szükségesnek tartotta „a cédulás bábák gyakorlati képzését, hogy az ország szülészeti ügye, a tanítás, alkalmazás és az ellenőrzés egy fennhatóság alá kerüljön, egy külön egészségügyi minisztérium ügykörébe”. 6 millió ember élt abban a 9117 községben, ahol nélkülözték a születés percében a szakszerű segítséget. Második kormánybiztosi jelentését 1912-ben adták közre. Az országos felmérések és a több ezer bábanapló átnézése alapján készülő szülészeti rendtartás megvalósíthatóságát és várható eredményeit a gyakorlatban is kipróbálta három járásban és két különböző jogállású városban. A megfontolt törvényalkotásra mutattak ezzel példát. Tauffer Vilmos Európában elsőként alkotta meg a Szülészeti Rendtartást (1932), amely a módszeres bábaképzéstől az országban lefolyó minden szülészeti esemény feldolgozásáig magában foglalja mindazt, ami a modern szülészeti közegészségügy kiindulása lehetett. A zárszóban így

írt: „Hol a mentőgondolat? ... csakis a nagy szociális átalakulásban.” Megállapítása ma is időszerű.

A gyermekgyógyászat rendes tanszéki jelleget az egész kontinensen nálunk Budapesten nyert először – írta ifj. Bókai János. Édesapja vezette az egyetemi egységet, s az 1883-ban új épületbe költöző Stefánia Kórháznak keresztelt, s a jótékonyosság filléreiből felépült gyermekgyógyító intézetet is.

A gyermekvédelem elsőrendű fontossággal bírt, hiszen a csecsemőhalandóság magas volt, s a nagyszámú elhagyott gyermek, az ún. „törvénytelen” gyermek – évente kb. 40 000 született – sorsát is rendezni kellett, halandóságuk sokkal nagyobb volt, mint a „törvényeseké”. A szociális higiéné jeles képviselője Szalárdi Mór (1851–1914) volt, aki makacs kitartással képviselte a lelencgyermek ügyét. „A gyermekvilkolás, elhajtás, gyermekkitévés ellen eszköz a közárvház, mely az anya titkát kíméli, s léte jótékony befolyással van magára a közerkölcsiségre is” – vélte Szalárdi. Az általa alapított Tűzoltó utcai Fehérkereszt Intézet volt a magyar állami gyermekmenhely igazi bölcsője.

A Stefánia özvegy trónörökösné védnöksége alatt álló Fehér-Kereszt Országos Lelencház- Egyesület főorvosaként a tizedik, 1894. évi jelentésében beszámolhatott arról, hogy 345 gyermekágyast 351 (6 iker) gyermekével, 6650 ápolási napon gondoztak. 129 főt dajkának ajánlottak, 132 más foglalkozást nyert. Ezzel igen sok veszélyeztetett életet sikerült megtartaniuk.

A csecsemő-, gyermek- és anyavédelmi eszme népszerűsítése, a karitatív tevékenység, a szociális gondoskodás az I. világháború veszteségeinek hatására felerősödött. Segítő egyesületek jöttek létre: Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület, Uránia Nővédő Egyesület, stb. A terhes és gyermekágyas nőknek menhelyet adott a Batthány-Otthon, a Márta Otthon stb.

Az állam és társadalom, orvosok, védőnők, tisztviselők összefogása 1915-ben létrehozta Bárczy István székesfővárosi polgármester kezdeményezésére, gróf Apponyi Albert elnökletével az Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére nevű, autonóm egyesületeket összefogó szövetséget.

A szövetség az ország közegészségügyének támogatására törekedett, a prevenció középpontba állításával létrehozta a védőnői szolgálatot, tevékenységébe a különböző medicinális szakterületek ismeretanyaga integrálódott. 1917-ben a védelemnek minden részletét miniszteri rendelettel állami feladattá nyilvánították. A végrehajtást a Stefánia Szövetségre bízták, kiegészítő intézményét, a központi tejkonyhát az Uránia Nővédő Egyesület segítségével állították fel. Támogatója a Stefánia gyermekkórház csecsemőosztályán ifj. Bókai János, valamint a Berend Miklós főorvos vezette Fehér Kereszt csecsemőkórház.

1918 tavaszán megindult a Zita királyné Intézet Országos Magyar Anya-és Csecsemővédő Központ építése, melynek feladata lett a csecsemőhalandóság orvosi és szociális okainak, a védelemnek a kutatása, a képzés és a gyakorlati tevékenység. Szociálpolitikai központként kölcsönmérleget, vándorkelengyét,

tej- és ebédjegyet, menhelyi segílyt, tápszert, csecsemőápolási cikkeket juttatott a rászorulóknak.

Megindították az országos-, a hivatásos- és a mellékfoglalkozású védőnők képzését. Az ország egész területén fiókszövetségek alakultak, orvosi rendelők, szülőintézetek, anyaotthonok, csecsemőkórházak és bölcsődék tevékenykedtek. Kiadványaikkal, levelezőlapokkal, plakátokkal, szórólapokkal terjesztették a gondozásra vonatkozó ismereteket, valamint a Magyar Anyák Naptárában megjelentetett írásokkal. Munkájukat a Holland Misszió, az Amerikai Vöröskereszt is segítette.

Az összehangolt, jól szervezett munka jótékony hatását, a csökkenő csecsemőhalandóságot a statisztikai jelentések igazolták. 1920-ban 100 csecsemőből 1 év alatt 18,7 a halálozási arány, 1941-ben pedig 11,7.

„A Stefánia Szövetség léte ma közszükséglet, ennek munkásságát elősegíteni kötelessége minden magyar orvosnak”⁷.

1927 és 1940 között az említett szervezetek az Országos Közegészségügyi Intézet igazgatója, Johan Béla által elindított Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálattal párhuzamosan működtek. A Zöldkeresztes mozgalom a hangsúlyt a falusi egészségügyi szolgálat kiépítésére helyezte, s nem csak védőnőket, hanem már ápolónőket is képzett. 1940-ben, Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszteri rendeletére, (730/1940. sz.) egyesült a két szervezet. Hogyan fogadta a döntést Stefánia hercegasszony? „... úgy tekintem, mint megtisztelő kitüntetését olyan alkotásnak, melyet én sok munkatárs támogatásával alapítottam... Ha állam és város átveszi, az mégis a miénk, a mi művünk marad... Azokra a nemes emberekre gondolok, akik 25 év alatt szándékaim szerint nagyot alkottak. Remélem megtelnek a bölcsők, a keresztény erkölcs nyája megsokasodik, aszszonyok és gyermekek védő szeretetbe kerülnek.”⁸

Az előadás azt kívánta hangsúlyozni, hogy a népesség létszámának megőrzése, szükséges növelése, az egészségügyi feladatok megoldása, a demográfiai magatartás helyes irányba terelése az egész társadalom ügye. A közösségben élő egyes emberé, valamint a kormányzati, közigazgatási tevékenységé.

Az állam legértékesebb tőkéje az ember, erről tanúskodnak a szép, régi magyarsággal, veretes nyelven megfogalmazott 18. századi regulák, s ezért munkálkodtak oly példamutatóan múlt századi nagy orvos egyéniségeink, s Fodor József, akit a modern közegészségügy megalapítójának tekintünk.

Az ő gondolataival zárjuk előadásunkat: az államélet első alapfeltétele az állampolgár, életével okszerűen kell gazdálkodni.

100 évvel ezelőtti megfogalmazásával, mi is bízunk abban, hogy „vezéreink tanulnak az ezredéves történetből, s buzgalmat, észet és munkát áldoznak a nép kulturális érdekeiért, a jó közigazgatásért, a jó egészségügyért, tudományokért”.

⁷ Dr. Fritz Sándor, 1931.

⁸ *Anyá- és Csecsemővédelem*, XIII. évf. 1940. november 16.

IRODALOMJEGYZÉK
(Válogatás)

- Bellosics Bálint 1903. *A gyermek a magyar néphagyományban*. Baja.
- Bencze József 1964. A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól. *Orvostörténeti Közlemények*, 30. 9.
- Benedekfálvi Luby Margit 1936. *Bábalelte babona*. Bp.
- Bónis György 1939. *Magyar jogi néphagyomány*. Bp.
- Fáy Aladár 1912. *Egészségügyi közigazgatás*. Bp.
- Fáy Aladár 1926. *A hatósági orvos*. Bp.
- Jávor Kata 1993. A paraszti értékrend- életmód és magatartás alakulása Magyarországon (1870–1970) Bp. *Kézirat*, MTA Kézirattár.
- Korányi Frigyes 1861. Szabolcs megye egészségügyi választmányának javaslata a megyének kellő képzettségű és számú szülésznőkkel való ellátása iránt. *Orvosi Hetilap*, 5, 595.
- Kőrösy József 1905. *Budapest székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években*. Bp.
- Liszt Nándor 1906. *Népies gyógyító-módok és babonák Hajdúvármegyében. Orvos-ethnográfiai adatok*. Debrecen.
- Melly József 1928. Budapest csecsemőhalandósága nemzetközi megvilágításban. *Városi Szemle*, Bp. XIV. évf.
- Nemzetközi közegészségügyi és demográfiai congresszus*. Bp. 1896.
- Pezenhoffer Antal 1922. *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására*. Bp.
- Schneller Károly 1917. A gyermekhalandóságról. *Budapesti Szemle*, 172. köt. 368–386.
- Szalárdi Mór 1879. *A közár-vaház és a gyermekhalandóság Magyarországon*. Bp.
- Szénásy József 1938. A halvaszületés arányszáma mint a terhesgondozás mértékegysége. *Anya- és Csecsemővédelem*, 6. sz.
- Temesváry Rezső 1899. *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészeti körében Magyarországon*. Bp.

DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR AT THE TURN OF THE 19–20TH CENTURY. MOTHER, INFANT AND CHILD PROTECTION

Summary

The author emphasises that demographic behaviour is the result of complex and slowly evolving processes.

Essentially it has two basic elements:

- human being living in a given social and economic position with his/her own biological, natural features, values and way of life,
- activities of governments, municipalities and public health administrations looking for solutions of problems and trying to influence demographic developments according to their duties.

These elements do not produce fast demographic changes, they can be described as the causes of changes not sensible but throughout a longer period.

Even in the 18–19th centuries physicians emphasised the importance of prevention and the tasks of public health administration. In 1874 a Public Health Department was created at Budapest university under the leadership of József Fodor and in 1876 a Public Health Act was born as the base of modern public health system in Hungary. As a result a lot of administrative orders were issued related to foundlings, orphans, child care and protection, the system of vaccination, arranging the official position of physicians and midwives.

The fulfilment of these orders was impeded by human factors, traditional way of life, popular customs, beliefs and superstitions. Changes in birth numbers, infant and child mortality were determined by economic trends, the development of sciences and political events, e.g. in the examined period by the tragedy of the First World War.

In 1915 an association named “Stefania Association for the Protection of Mothers and Infants” was created in order to organise and unify the activities of different autonomous societies and associations. The association helped the work of public health administration and regarding prevention as its most important task created the service of district nurses whose activity integrated the special knowledge of different medical fields. In 1917 every part of the mother and infant protection was declared an administrative task. Till 1940 this association paralelly worked with the “Movement of Green Cross” led by Béla Johan and after that the two organisations were unified.

As a result of the administrative orders and social care system infant and child mortality significantly lessened in this period.

Finally the author emphasised the importance of human factor regarding human beings as the most valuable capital of a country. Maintaining or increas-

ing the number of a given population to the necessary extent, fulfilment of the duties of public health, turning demographic behaviour in the right direction are the tasks of the whole society.

Table:

1. Infant and child mortality in Budapest, 1870–77

Year; Live births: total, of that illegitimate (N), illegitimate (%); The dead: aged 0, number of the dead aged 0 per 100 births, aged 1-5, number of the dead in all age- groups, number of the dead aged 1-5 per 100 dead persons

A KÖZEGÉSZSÉGÜGYI-JÁRVÁNYÜGYI STRUKTÚRA ÉS A JÁRVÁNYÜGYI HELYZET VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON TRIANONTÓL NAPJAINKIG

STRAUB ILONA

BEVEZETÉS

Egy intézmény, intézményrendszer működése jelentősen befolyásolhatja a járványügyi helyzetet. Ilyen különleges szereppel bírt Magyarországon az *Országos Közegészségügyi Intézet* létrejötte, intézményrendszerre való bővülése. Az intézet tevékenysége révén jöhetett létre az a szellemi bázis – a járványügyi helyzet javítására elkötelezett szakemberek csúcsintézményben való tömörülésével – melynek elvülhetetlen szerepe volt a hazai járványügyi helyzet kedvezővé válásában.

Egy meghatározott terület járványügyi helyzetének mindenkor alakulását különböző tényezők befolyásolhatják. Ezen tényezők közül kiemelésre érdemes az orvostudomány/biológia adott időbeli szintje; az adott terület gazdasági helyzete; a lakosság egészségügyi kulturáltsága; mobilitási jellemzői; továbbá a közegészségügyi-járványügyi infrastruktúra és intézményrendszer fejlettsége. Természetesen ezen tényezők mindegyike, s a különböző tényezők együttesen komplex módon is jelentősen befolyásolhatják a járványügyi helyzetet, azonban jelen közleményben csak a járványügyi infrastruktúra és intézményrendszer szerepe kerül kiemelésre hazai történelmi tények alapján.

A fertőző betegségeket az különbözteti meg minden más betegségtől, egészséggel összefüggő egyéb állapottól, hogy terjedésre, esetenként intenzív, járványos terjedésre is képesek. Éppen ezzel függ össze a fertőző betegségektől való félelem, melynek következtében már a korai történelmi időkben a terjedés meggátlása céljából mindenütt – az adott kornak megfelelő – szigorú járványellenes intézkedésekre került sor. A későbbiekben nyilvánvalóvá vált, hogy a járványügyi intézkedések csak akkor lehetnek hatékonyak, amennyiben az intézményrendszer hierarchikusan működik: a legfelső szinten eldöntött megelőző és kontroll tevékenység érvényesül a rendszer valamennyi közbülső és végpontján is, ez egyben azt is jelenti, hogy egy adott területen és történelmi időszakban egységes, egyöntetű megelőző és járványellenes intézkedések valósulnak meg.

*AZ ORSZÁGOS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI INTÉZET MEGALAKULÁSÁNAK
ELŐZMÉNYE*

Az Országos Közegészségügyi Intézetet 1925-ben alapították, működését 1927-ben kezdte meg. Az intézmény létrehozásának szükségessége azonban már jóval korábban felmerült.

Ezt a szükségességet elsősorban a járványügyi helyzet igen kedvezőtlen volta indokolta, amely Magyarországon az akkori európai átlagnál rosszabb volt. A fertőző betegségek előfordulására vonatkozóan objektív adatok nem álltak rendelkezésre, megbízhatóbbnak csak a halálozási adatok voltak tekinthetők. Megállapítható volt azonban, hogy a tuberkulózis, a hastífusz, a malária, a kolera, a vérhas, a diftéria és egyéb fertőző betegségek igen-igen súlyos formában és nagy számban fordultak elő.

A századvég magyar közegészségügyének kiemelkedő alakja volt Fodor József. Ez a különleges képességű, nagy elméleti tudással rendelkező szakember nemcsak elméleti tudós, hanem a közegészségügyi helyzet javításának elhivatottja is volt egyben. Már 1874-ben javaslatot tett egy általa *Országos Központi Közegészségügyi Észlelőnek* nevezett intézmény felállítására érdekében; szerepe volt abban, hogy az 1876. évi XIV. törvénycikk magában foglalta, hogy *a közegészségügyi helyzet ellenőrzése, az intézkedések megtétele állami feladat*. Későbbiekben az Országos Közegészségügyi Tanács sorozatos felterjesztéssel élt egy olyan központi intézmény létrehozása érdekében, mely az egész országra kiterjedően, tervszerűen végzi a közegészségügyi-járványügyi feladatokat. Kiváló szakemberek a legmagasabb fórumokra évtizedeken keresztül terjesztettek fel e témával kapcsolatos javaslatokat, azonban a kedvezőtlen pénzügyi helyzet miatt azok sokáig nem valósulhattak meg.

Az első világháborút követően az ország gazdasági helyzete a századvégi, századfordulói időszakénál is jóval kedvezőtlenebb volt, miután nem kizárólag maga a négyéves háború terhe, hanem a trianoni döntést követően területe kétharmadának elvesztése és kártérítések is sújtották az országot. Mint ismert, a gazdasági helyzet romlása, az elszegényedés, a populáció-mozgások összességében kedveznek a fertőző betegségek előfordulásának, a járványügyi helyzet romlásának. Ebben a helyzetben létszükséglet volt annak az intézménynek, intézményrendszernek a létrehozása, mellyel kapcsolatban a szakemberek joggal remélték a járványügyi helyzet javulását. 1922-ben a kormány tárgyalásokat kezdeményezett a *Rockefeller-Alapítvánnyal*, mely Csehországot és Lengyelországot már hozzásegítette országos szintű közegészségügyi intézet létrehozásához. A tárgyalások sikerrel jártak: 1924-ben döntött a Rockefeller-Alapítvány a támogatásról (245 000 dollár). *Az Országos Közegészségügyi Intézet felállításáról az 1925. évi XXXI. törvénycikk rendelkezett*. A kormányzó és a miniszterelnök által aláírt törvénycikk (Alapító levél) magában foglalta, hogy az *intézet feladata a közegészségügyi tudomány gyakorlati alkalmazásának előmozdítása,*

a fertőző betegségek ellen irányuló védekezés irányítása, a közegészségügyi személyzet, elsősorban a tisztiorvosi kar megfelelő kiképzése.

Az intézet első igazgatója *Dr. Johan Béla* volt, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett az intézet megalapításával, irányításával, a korszerű ismeretekkel rendelkező, nemzetközi kapcsolatokkal bíró, kreatív gondolkodású szakembergárda megteremtésével, továbbá a tisztiorvosi képzés kiterjesztésével. Az Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) struktúrája, intézményrendszerre alakulása az ő gondolatosságát és közegészségügyi elhivatottságát tükrözte.

AZ INTÉZMÉNYRENDSZER KIÉPÜLÉSE

A központi intézet 1927-ben kezdte meg a működését, de már korán megvolt a szándék a központi intézet által irányított és felügyelt vidéki intézetek működtetésére vonatkozóan is. Így már 1928-ban Debrecenben, Miskolcon, Székesfehérváron és Pécsen; 1929-ben Baján, Hódmezővásárhelyen és Szegeden alakult meg, illetve kezdte meg működését vidéki intézet. 1931-ben Letenyén ún. malária állomás jött létre.

1939–40-ben a területi visszacsatolásokkal egyidejűleg Ungváron, Kassán, Komáromban és Nagyváradon fiók-állomás, Beregszászon pedig malária-állomás jött létre. *1942-re kialakult a teljes hálózat: az Országos Közegészségügyi Intézet mint központi intézmény mellett 16 fiók állomás, 7 malária állomás 11 kórházi jogosítványos laboratórium és egy oltóanyag termelő állomás (Ungvár) működött.*

AZ ORSZÁGOS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI INTÉZET ÉS AZ INTÉZMÉNYRENDSZER TEVÉKENYSÉGI KÖRE

Az intézet és az ún. fiókállomások tevékenységi köre igen sokoldalú volt. Ez a tevékenységi kör többek között felölelte a mikrobiológiai diagnosztika megalapozását, fejlesztését és kiterjesztését; a korszerű járványügyi szolgálat megteremtését és működtetését; a hazai oltóanyag-termelést (hastífusz, kiütéses tífusz, BCG, diftéria stb.); gyógyszerek engedélyezését; egészségvédelmet; anya és csecsemő-védelmet; iskola-egészségügyet; tüdő-és nemi betegségek elleni küzdelmet; a zöldkeresztes hálózat (falvak egészségügyi állapotának fejlesztése) kialakítását, irányítását; az egészséges ivóvíz-ellátás biztosítását és kontrollját; tisztiorvosi-, ápoló- és védőnő-, továbbá községi orvos képzést. Ez a komplex tevékenységi kör azonban igen sok rész-tevékenységet is magában foglalt.

*STRUKTÚRA- ÉS FELADAT-VÁLTOZÁSOK**1948–1952*

A korábbi rendkívül komplex, a népegészségügy teljes vertikumát felölelő tevékenységi körből kiválik

- az egészségvédelem;
- a nemibeteg-gondozás;
- a tüdőbeteg-gondozás;
- a védőnőképzés;
- az élelmezés-egészségügy;
- az oltóanyag-termelés és
- a gyógyszerellenőrzés.

1950-es évek

Az 1950-es években tovább szűkült az Országos Közegészségügyi Intézet és intézményrendszerének tevékenységi köre. A közegészségügyi- járványügyi állomások (*KÖJÁL*) megalakulásával egyidejűleg az OKI fiókállomások megszűntek. A *KÖJÁL* hálózat kizárólagos tevékenysége a közegészségügy- járványügy maradt, tehát a korábbi tevékenységi kör jelentősen beszűkült.

1991-től

1991-ben létrejön az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (*ÁNTSZ*), mely a közegészségügyi és járványügyi tevékenységen kívül magában foglalja az egészségvédelem irányítását és felügyeletét, továbbá az egészségügyi ellátás felügyeletét is. Ennek megfelelően ez utóbbi intézményrendszer tevékenységi köre közelebb áll a valamikori OKI és intézményrendszere tevékenységi köréhez.

*AZ INTÉZMÉNYRENDSZER MŰKÖDÉSÉNEK JÁRVÁNYÜGYI HELYZETRE GYAKOROLT HATÁSA**A modern értelemben vett surveillance kialakítása és ennek jelentősége*

A fertőző betegségek sajátosságaiból következik, hogy kiemelt jelentősége van az egyes betegségekre vonatkozó előfordulási adatoknak. A megbetegedések hely, idő, továbbá populáció csoportok (életkor, etnikai, egyéb kisebbségi stb.) szerinti megjelenése az alapja a szükséges megelőző és járványellenes intézkedések meghozatalának. Ezért a *surveillance*-t, – mely a fertőző betegségekre vonatkozó információs rendszer – röviden úgy szokták jellemezni, hogy *információ a szükséges tevékenységhez*. A gondosan megtervezett, gyakorlatba hatékonyan átvihető információs rendszer ily módon első számú letéteményese a megfelelő járványügyi tevékenységnek.

Az Országos Közegészségügyi Intézet megalakulását követően az e feladatra megfelelőnek talált fiatal szakemberek külföldi tanulmányutakon vettek részt: tapasztalatokat gyűjtöttek az akkori Amerikai Egyesült Államok és Európa számos országának fertőzőbeteg-jelentési rendszeréről. A körültekintő választás sikeres volt, hiszen a legjobb külföldi tapasztalatokat megfelelően lehe-tett a hazai gyakorlatba illeszteni: *1931-ben létrejött a legfontosabb fertőző betegségekre vonatkozó hazai bejelentési rendszer*. Ennek a surveillance rendszernek az alapjai olyan kiválóak voltak, hogy lényegén, az elveken azóta sem kellett változtatni. (Ugyanakkor természetesen technikailag folyamatosan változott a rendszer).

Ezen bejelentési rendszer elvi alapjai a következőkben foglalhatók össze:

- nemcsak a fertőző betegség megerősített esete, hanem a gyanú is bejelentendő;
- a bejelentést azonnal meg kell tenni;
- minden – egyébként nem bejelentendő – fertőző betegség jelentendő abban az esetben, ha a megbetegedések száma, klinikai súlyossága eltér a megszokottól.

1931-től lehetővé vált, hogy a fertőző betegségekre vonatkozó adatok országosan rendelkezésre álljanak, s ezen információkat az adott beteg és annak környezete megvédése érdekében azonnal fel lehessen használni. E mellett azonban ezen információk lehetővé tették a különböző fertőző betegségekre vonatkozó megelőzés országos tervezését is.

A fertőző betegségek laboratóriumi diagnosztikájának megteremtése és folyamatos fejlesztése

A fertőző betegségek bejelentésének és terápiájának alapja a klinikai diagnózis, azonban rendkívüli jelentőséggel bír, hogy az azonos vagy hasonló klinikai tünetekkel járó betegségek (kiütéses betegségek, gyomor- bélrendszeri betegségek, májgyulladások stb.) esetében a klinikai diagnózist laboratóriumi vizsgálatok eredményével is megerősítsék.

Ennek megfelelően óriási jelentősége volt annak, hogy az 1920-as évek végétől egy olyan intézet működött az országban, mely a tudomány mindenkori állását figyelembe véve a legmagasabb szinten volt képes használni a mikrobiológiai diagnosztikai eljárásokat. A diagnosztikus rutinvizsgálatok alkalmazása mellett ugyanezen intézet – a kiváló szakembergárda és nemzetközi kapcsolatok révén – alkalmas volt arra is, hogy újabb és újabb diagnosztikus eljárásokat dolgozzon ki.

A fertőző betegségekkel kapcsolatos gyors reagálókészség feltételeinek megvalósítása

A jól tervezett, érzékeny fertőzőbeteg-információs rendszer, továbbá a megfelelő mikrobiológiai diagnosztikus eljárások révén megvalósulhatott a járványügyben elengedhetetlen gyors reagálókészség. Nyilvánvaló, hogy csak arra a megbetegedésre lehet reagálni, melyről információt kaptunk, s a megbetegedéssel esetlegesen kapcsolatban lévő esetek megerősítésében vagy kizárásában elengedhetetlen a mikrobiológiai módszerek rutinszerű alkalmazása.

A mai nemzetközi járványügyi tevékenységnek egyik sarkalatos pontja a gyors reagálókészség, melynek alapjai nem minden ország gyakorlatában találhatók meg, vagy nem olyan hosszú idejű hagyománnyal, mint Magyarországon.

Az oltóanyag-termelés megkezdése és biztosítása

Számos fertőző betegséggel kapcsolatban nyilvánvalóvá vált, hogy egyszerű aspecifikus módon (csupán a higiénés szabályok betartásával és szokványos elkülönítéssel) a megelőzés nem kellően hatékony. Az empirián alapuló védőoltások (himlő) jelentősége már ekkor bebizonyosodott, és érthető volt a törekvés a primer prevenció, azaz a tervezett oltások alkalmazására.

Az 1920-as, 1930-as évek az oltóanyagok kialakításának és a tömeges oltások megkezdésének időszaka volt Európában.

Ennek megfelelően kezdődött meg Magyarországon is az oltóanyagok előállítás és tömeg méretekben való alkalmazása. Az oltóanyagok kialakítása és

tömegméretekben való gyártása is az Országos Közegészségügyi Intézetben történt az 1950-es évek közepéig. A II. világháborút megelőzően a diftéria, hastífusz, kiütéses tífusz programozott megelőzése az Országos Közegészségügyi Intézetben gyártott oltóanyagokkal az intézet által tervezett módon történt.

Oltóanyag-ellenőrzés, oltóanyag-engedélyezés

Az oltóanyagok tömeges alkalmazása megkövetelte, hogy az előállítás során igen körültekintően járjanak el, de e mellett szükségesnek mutatkozott az egyes gyártási tételekre vonatkozó kontroll vizsgálatok elvégzése, melynek alapján az oltóanyagok tömeges használatát engedélyezni lehetett.

Ezen eljárás jogossága egyértelmű: teljesen egészséges személyeket csak ártalmatlan és hatékony oltóanyaggal lehet beoltani, különös tekintettel az oltás kötelező voltára, amikor az egyénnek az oltás elfogadásában vagy elhárításában nincs választási lehetősége.

Az oltóanyag szakmai ellenőrzése és hatósági engedélyezése hazánkban hosszú múltra tekint vissza. Európában az 1980-as években a WHO által beindított *Kiterjesztett Immunizációs Program* egyik fontos kritériumává vált, miután ezen kontroll számos országban nem volt meg.

Specifikus védelem – tömeges védőoltások végzésének a lehetősége

Az ártalmatlan és hatékony oltóanyagok tömeges méretekben való előállítása, a fertőző betegségek előfordulására vonatkozó surveillance-rendszer működése, továbbá a járványügyi intézményrendszer megléte adott lehetőséget a tömeges oltások végzésére és az oltási eredmények értékelésére.

Az előbbieken felsoroltak biztosították a járványügyi helyzet javítását. Az 1931-től rendelkezésre álló fertőző betegségekre vonatkozó adatok a befolyásolható fertőző betegségek esetében egyértelműen mutatják a javulást, s egyben megerősítik az Országos Közegészségügyi Intézet és a vidéki állomások hatékony tevékenységének a szükségességét (1–2. tábla).

*1. Kiemelt fertőző betegségek Magyarországon
1932–1999*

Időszak	Megbetegedések számának évi átlaga		
	hastífusz	dizentéria	diftéria
1932–1936	11752	4554	12972
1937–1941	5200	4076	4734
1942–1951	3851	3039	4654
1952–1961	838	12087	937
1962–1971	299	12910	41
1972–1981	63	7193	6
1982–1991	4	2167	<1
1992–1999	<1	1710	–

*2. Egyes fertőző betegségek okozta halálozások Magyarországon
1932–1999*

Időszak	Halálozások évi átlaga		
	hastífusz	dizentéria	diftéria
1932–1936	1363	736	881
1937–1941	502	536	254
1942–1951	346	320	430
1952–1961	24	125	25
1962–1971	5	28	4
1972–1981	1	5	1
1982–1991	1	2	–
1992–1999	–	1	–

*A JÁRVÁNYÜGYI HELYZET ALAKULÁSA A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉ-
BEN – A JÁRVÁNYÜGYI HELYZETET BEFOLYÁSOLÓ GLOBÁLIS ÉS
EGYÉB TÉNYEZŐK*

A II. világháborút követően a járványügyi helyzet Magyarországon folyamatosan javult. Az eredmények alakításában sok-sok tényezőnek volt szerepe, melyek közül kiemelésre érdemesek a következők:

- megfelelő járványügyi intézményrendszer működése;
- kitűnő fertőzőbeteg-információs rendszer;
- szigorú, adekvát járványügyi intézkedések;
- antibiotikum terápia és prevenció alkalmazási lehetősége;
- új oltóanyagok alkalmazása;
- kitűnő oltási rendszer (magas átoltottság);

- az általános higiénés helyzet javulása;
- a szocialista rendszerrel összefüggő „zárttság”.

Mindezek alapján feltételezhető lett volna, hogy a folyamatosan javuló hazai és nemzetközi járványügyi helyzet mellett a fertőző betegségek felszámolása nemcsak a legfejlettebb országokban, hanem Magyarországon is várható.

Időközben azonban a nemzetközi járványügyi helyzet eredményeinek megtartása is sok-sok nehézségbe ütközött, s korábban nem várt hatások veszélyeztették hazánkat is.

A nemzetközi járványügyi helyzet változása

A XX. század utolsó negyedében világossá vált, hogy a fertőző betegségek felszámolása közel sem tekinthető megoldottnak. Egyértelművé vált, hogy korunk a népesség globális expanziójával, polgárháborúkkal, migrációval, másrészt a technológiai forradalom minden következményes hatásával messzemenően kedvez új fertőző betegségek megjelenésének, illetve korábban visszaszorult fertőző betegségek fellángolásának és intenzív, esetenként globális terjedésének. Ezt támasztja alá bizonyos betegségek, mint HIV/AIDS, prion-betegség, Ebola vírus-fertőzések stb. felbukkanása, egyesek globális járvány formájában való előfordulása. Ugyanakkor az is igazolást nyert, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok kedvezőtlené válásával korábban már felszámolt fertőző betegségek is ismételten megjelennek járványos formában: pl. diftérijárvány a volt Szovjetunió területén.

Mindezek alapján az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején Magyarország járványügyi helyzetét a társadalmi/gazdasági változások, illetve a nemzetközi hatások révén számos tényező veszélyeztette. Ezek közül kiemelésre érdemes a belső elszegényedés, a hazánkat érintő menekülthullám, a rizikómagatartások növekedése (prostitúció, kábítószer-élvezet), a járványügyi intézményrendszert ért változások, továbbá a demokratizálódó közélet szirénhangjai (ne legyenek kötelező bejelentések, védőoltások stb.)

A hazai intézményrendszer a járványügyi helyzet stabilizálását célzó programok kidolgozásával igyekezett elhárítani a feltételezhető veszélyt. Ezen programok magukban foglalták az *értékek megőrzését* (kötelezőség, térítésmentesség); a *járványügyi surveillance-rendszer megerősítését*; *prevenciók stratégiák kidolgozását* (védőoltási, hepatitiszek, HIV/AIDS, influenza stb.), továbbá a *szakember gárda erősítését*.

Mіндеzen programok sikeresnek bizonyultak: sem a hazai, sem a nemzetközi hatások nem idéztek elő jelentős romlást a járványügyi helyzetben, a jó járványügyi helyzetet sikerült megőrizni és stabilizálni (3. és 4. tábla).

*3. Morbiditási trendek Magyarországon
(100 000 lakosra számított megbetegedés)
1951–1990
Évi átlagok*

Betegség	1951–60	1961–70	1971–80	1981–90
Hastífusz	9,80	3,30	0,70	0,07
Salmonellosis	.	17,60	49,00	103,50
Shigellosis	112,70	134,90	72,50	35,50
Hepatitis inf.	146,40	131,70	65,40	25,80
Poliomyelitis	8,60	0,08	0,02	0,01
Diphtheria	12,50	6,30	0,06	0,05
Pertussis	178,30	16,60	0,60	0,15
Scalatina	195,70	136,80	106,00	87,20
Morbilli	430,40	378,50	110,70	29,50
Rubeola	.	.	430,80	203,40
Mumpsz	.	.	380,90	361,00
Tetanus	3,70	1,10	0,60	0,30

*4. Védőoltással megelőzhető fertőző betegségek Magyarországon
1993–1999*

Betegség	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Átlag*
Diphtheria	–	–	–	–	–	–	–	–
Pertussis	3	2	3	4	–	–	–	2
Tetanus	23	17	14	9	12	12	20	15
Polio	–	–	–	–	–	–	–	–
Morbilli	33	11	4	12	24	23	1	15
Rubeola	390	303	288	705	94	125	97	286
CRS	–	–	–	1	2	–	–	<1
Mumpsz	17030	2036	558	286	229	240	186	2938

*Az 1993–1999 évek átlaga.

A jelenlegi járványügyi helyzet, annak tendenciái, illetve a járványügyi intézményrendszerünk nemzetközileg is elismert.

ÖSSZEGRÉS

A közegészségügyi-járványügyi intézményrendszer több, mint 70 évvel ezelőtti megteremtése, fenntartása, fejlesztése a járványügyi helyzet folyamatos javításának, a kedvező tendenciák stabilizálásának alapjául szolgált.

Az Országos Közegészségügyi Intézet alapítója, Johan Béla 1932-ben a következőképpen összegzi az intézetre vonatkozó megállapításait:

„..... A Fodor József által 1874-ben elgondolt központi észlelde és az 1927-ben megvalósult Közegészségügyi Intézet közti különbség nem az elgondolásban, hanem csak a kivitelben van. Az akkori terv elgondolója s a tervének mai végrehajtói egy célért dolgoztak: az emberi kultúra s elsősorban az egészségügyi kultúra előlreviteléért. De ezt természetesen másképp csinálták akkor, és másképpen ma. Akkor az emberek Budapesten lóvasúton közlekedtek, ma autókon robognak. De az új intézet lényegileg Fodor gondolatait valósította meg. A központi intézet a járvány elleni küzdelemnek a központja lett, amely egy év óta a modern járványügyi statisztikát is megszervezte ....

Gazdasági viharok dúlnak most Európa-szerte, amelyek hatalmas fákat döntenek le, és fiatal fákat tépnek ki gyökerestől. Intézmények, intézetek lesznek áldozatai a kényszerült takarékosági hullámnak, amely különösen a fiatal intézményeket fenyegeti. Az Országos Közegészségügyi Intézet kiállja ezt a vihart, mert ha létében még csak alig 5 éves is, a Fodor József által elvetett magból fejlődött gyökerei közel 60 évre nyúlnak vissza, és ez idő alatt összefonódtak a magyar talajjal és ma már elválaszthatatlanul összekapaszkodtak közegészségügyünk egész szervezetével.”

Johan Béla gondolatai jelenleg is aktuálisak és helytállóak. Az Országos Közegészségügyi Intézet az elmúlt évtizedek alatt fogalommá vált itthon és külföldön, melyet annak köszönhet, hogy a közegészségügyi, járványügyi helyzet javításában elévülhetetlen érdemeket szerzett. A résztudományok jelentős fejlődése okán számos országos intézet bontakozott ki az anyaintézetből, így 1998-ban a „Johan Béla” Országos Epidemiológiai Központ is, mint a fertőző betegségek elleni küzdelem országos központja.

IRODALOM

1. „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése. Jubileumi évkönyv. Budapest. 1998.
2. Johan Béla: Az Országos Közegészségügyi Intézet – Fodor József elgondolásában. *Egészségvédelem*. 1932.
3. Straub Ilona: Helyünk Európában – Magyarország járványügyi helyzete. *Egészségtudomány* XXXVII. 1993.
4. Straub Ilona: A globális járványügyi helyzetet befolyásoló tényezők *Egészségtudomány* XXXIX. 1995.

**CHANGES IN THE STRUCTURE AND SITUATION OF PUBLIC
HEALTH CARE AND EPIDEMIC PREVENTION SYSTEM
IN HUNGARY IN THE 20TH CENTURY**

Summary

The author deals with the development of the infrastructure and institutions of epidemic prevention in the 20th Hungary. She examines through the activity of the National Public Health Institute how these factors influenced the epidemic situation of the country.

The Institute was established in 1925 when Hungary's public health situation – especially concerning the infectious diseases – was very unfavourable compared even to the post-war European average. The main tasks of the Institute led by Béla Johan were the improvement of the public health care system, the fight against the infectious diseases and the instruction of the public health staff. In 1928 the Institute was increased to countrywide network, this improvement was completed by 1942: it consisted of 16 subordinated institutes, of 7 malaria stations, of 11 laboratories and of a station for producing vaccine. As a part of this process an obligatory surveillance system (duty of registration) was established in 1931 concerning the most important infectious diseases. Basically this system has not changed since that time.

Since 1931 it has been possible to register the results of the Institute and its organisation: an unambiguous advance can be observed in the case of impressionable infectious diseases (Tables 1 and 2). The situation got better on after the Second World War to such a degree that one could reckon with the final disappearance of most of the infectious diseases.

At the end of the 20th century all this proved to be an illusion but in Hungary the relatively good epidemic situation could be maintained by stabilising programs and by the help of the well functioning institutions and surveillance system (tables 3 and 4).

Tables:

1. *Some infectious diseases in Hungary, 1932–1999*

Period; Annual mean number of diseases: typhoid fever, dysentery, diphtheria

2. *Number of deaths caused by some infectious diseases in Hungary, 1932–1999*

Period; Annual mean number of the deceased: typhoid fever, dysentery, diphtheria

3. *Trends of morbidity in Hungary, 1951–1990*

Annual mean number of some infectious diseases per 100 thousand inhabitants

4. *Infectious diseases that can be prevented by vaccination in Hungary, 1993–1999*

Diseases; years; Average of the years 1993–1999

A CSECSEMŐHALANDÓSÁG ÉS AZ ANYAI HALÁLOZÁSOK ALAKULÁSA SZÁZADUNKBAN*

GÁRDOS ÉVA – JOUBERT KÁLMÁN

Összefoglalás

A csecsemőhalandóság szintje egy adott ország gazdasági, szociális, kulturális viszonyait tükrözi. Az egyéves életkor előtt meghaltak aránya Európaszerte apad. Nincs e földrésznek egyetlen olyan országa sem, amelyikben a csecsemőhalálozási arány az elmúlt 20 évben ne csökkent volna. Magyarországon a 90-es évek végén a csecsemőhalálozási arányszám több, mint 30%-kal alacsonyabb volt, mint 1980-ban. Ezzel az értékkel azon országok közé tartozik, amelyekben a legnagyobb mértékben javult az egy éven aluliak túlélési aránya, de még így is a magasabb csecsemőhalandóságú országok közé tartozik. Ebben a vonatkozásában Magyarország helye a többi európai ország között tradicionálisan kedvezőtlen. A század elején hazánkban a nulla éves korban meghaltak aránya az egyik legmagasabb volt. A huszadik század folyamán nem egyforma ütemben javult a magyar csecsemőhalandóság. A legintenzívebb csökkenés a század legelső éveiben volt tapasztalható, valamint a 20-as évek elejétől a 60-as évek elejéig tartott. Az egy éven aluliak halandósági szintjének változásával módosul a halálóki és az életkor szerinti összetétel. Manapság már azt lehet mondani, hogy lényegében két fő betegségcsoport okozza a legfiatalabbak elhalálozását: a veleszületett rendellenességek, valamint a perinatalis időszakkal összefüggő egyes elváltozások. A 20-as évek elején ezek tették ki a csecsemőkori halálozások negyven százalékát, napjainkra azonban ez a részarány megduplázódott. Általában az alacsony csecsemőhalandósági szintet az jellemzi, hogy az újszülöttkori halálozások száma meghaladja az idősebb korban bekövetkezőkét. A legfiatalabb újszülöttek továbbélési esélyei befolyásolhatók a legnehezebben, mivel halálozásukat ún. endogén tényezők okozzák, amelyek a terhesség alatt alakulnak ki, vagy akár már a fogamzáskor is fennállnak.

Lényegesen kevesebb információ áll rendelkezésre a szüléssel, terhességgel összefüggő anyai halálozásokról, mint a csecsemőhalálozásról. A múlt század végén 30–40 anyai halálozás jutott 10 000 élveszületésre, napjainkban viszont ennek mindössze 3%-a. A század első felében mind a csecsemő-, mind pedig az

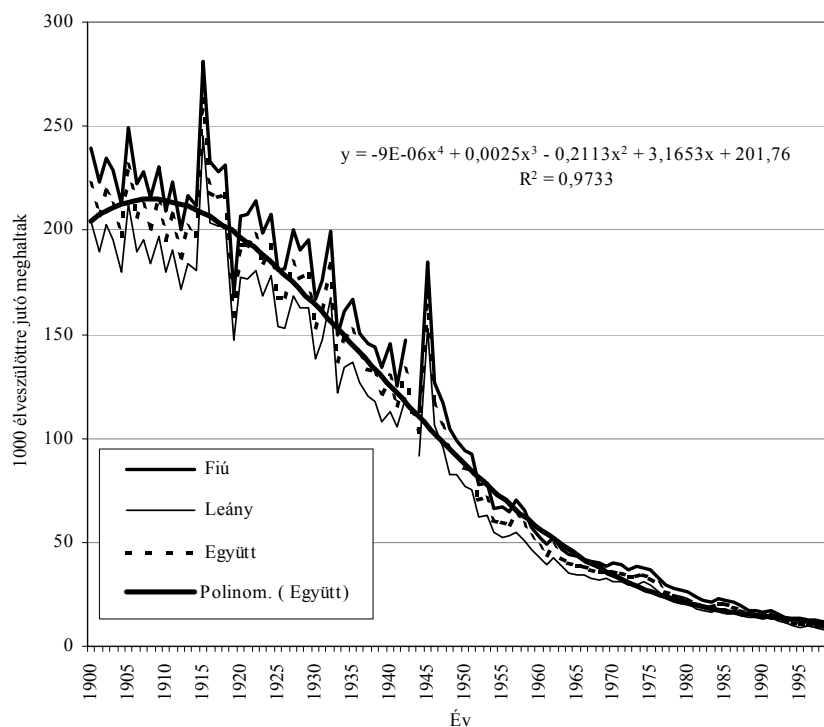
* A kutatás a T023100 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

anyai halálozások okai között jelentős szerepet játszottak a fertőzések. Ma a terhesség és szülés következtében életüket veszítő nők halálát az elvérzések és a véletlenszerű szövődmények okozzák. A kiterjedt terhesgondozás következtében az anyai halálokok között háttérbe szorult a terhességi mérgezés is.

A csecsemőhalálozás alakulásának általános leírása

A csecsemőhalandóság érzékeny mutatója nemcsak egy ország anya- és csecsemővédelmének, az egészségügyi hálózat fejlettségének, hanem szoros kapcsolatban áll a gazdasági és általános társadalmi fejlettséggel is (Marton, 1962; Boócné, 1991).

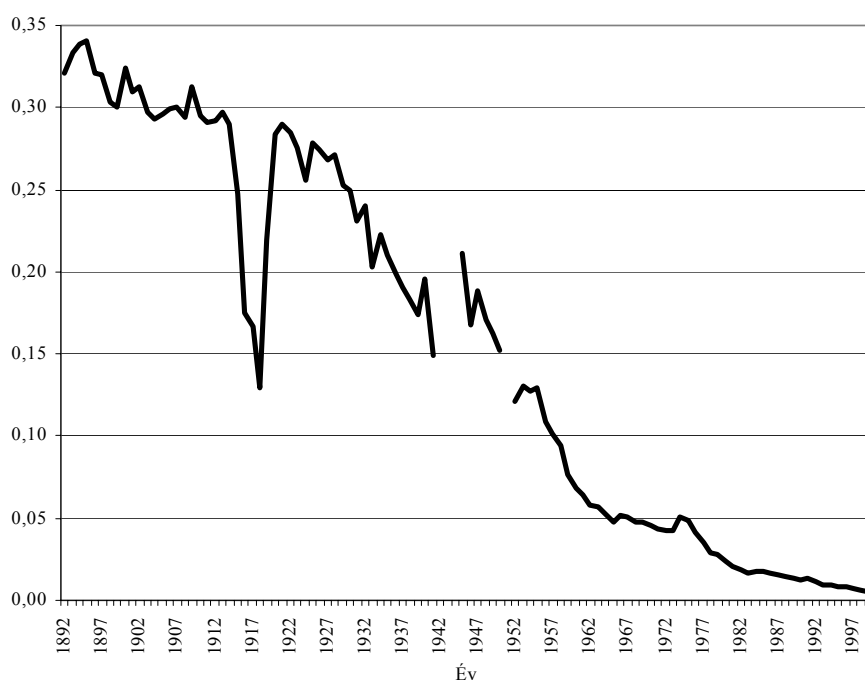
Magyarországon 1891 óta regisztrálják a csecsemőhalálozásokat. Abban az időben évente mintegy 260 ezer élveszületés mellett 70 ezer volt a csecsemőhalottak száma. 10 gyermek közül csak 7 élte meg az első születésnapját, más szavakkal minden harmadik-negyedik még az előtt meghalt. A századfordulót megelőző években jelentősen csökkent a csecsemőhalandóság, s a XX. század első évtizedében általában már csak minden negyedik-ötödik csecsemő halt meg. Ezt követően némileg lassabban, majd az első világháború után újra nagyobb ütemben javult a csecsemőhalandóság. A hatvanas évekre minden huszadik, manapság már csak minden 120-ik élveszületett hal meg 1 éves kora előtt (Demográfiai Évkönyv, 1999) (I. ábra).

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

I. 1000 élveszülöttre jutó 1 éven aluli meghaltak száma 1900–1999

A negyvenes évekig a csecsemőhalandóság szintje mintegy tízszerese volt az összhalandóságnak, a 60-as évekre már csak közel ötszöröse. Az 1990-es évek legelején süllyedt az 1 éven aluli meghaltak arányszáma a nyers halálozási ráta szintjére, és a legutóbbi időkben már annak 60%-át sem éri el. A magyarországi csecsemőhalálozás jelentősége az összhalandóságon belül az elmúlt száz évben egyre kisebb volt. A század első évtizedeiben az összes elhalt 31%-a volt 1 éven aluli (II. ábra). Napjainkra ez alig haladja meg az 1%-ot. Vagyis a század első felében a halandósági viszonyok nagymértékben függtek a csecsemők rendkívül rossz életésélyeitől. A gyermekhalandóság sokkal hamarabb és sokkal gyorsabban csökkent, mint az egy éven aluliak halandósága (Marton, 1962).

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

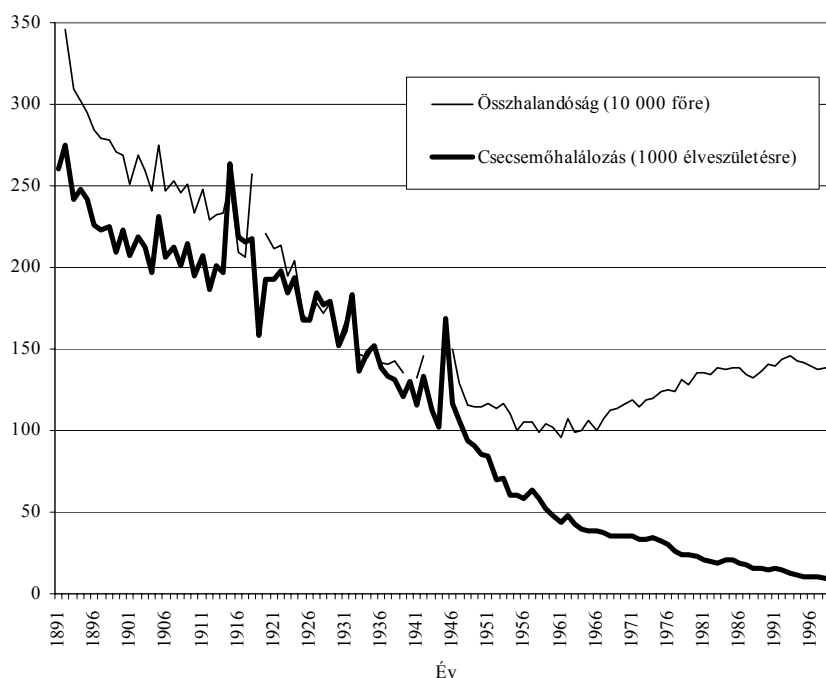
II. A csecsemőhalottak aránya az összes meghalt között, 1892–1999

Csecsemőhalandóságunk a XX. század során a háborús időktől eltekintve folyamatosan csökkenő irányzatú. Az összhalandóság és a csecsemőhalandóság viszonyát együttesen vizsgálva 5 időszakot különíthetünk el (III. ábra):

1. 1925-ig az összhalandóság nagyobb mértékben javult, mint a csecsemőhalandóság. A háború első évében és a háborút követő első évben tapasztalható extrém kiugrásai a görbének látszólagosak ugyan, de ezzel együtt jelentős javulás következett be mind az általános, mind pedig csecsemők halandóságában.
2. 1926–1935. A csecsemőhalandóság görbéje rendkívül szorosan követi az összhalandóság görbét. A gazdasági világválság, úgy tűnik, egyformán érintette a két fajta halandóságot. Tendenciáját tekintve továbbra is csökkent mindkét mutató értéke (Marton, 1962).
3. 1936–1949. A csecsemőhalálozás csökkenő üteme felgyorsul, a két görbe távolodni kezd egymástól. A második világháború két csúcsot is

okozott: az 1942-es kisebb, az 1945-ös nagyobb emelkedést eredményezett (Boócné, 1991).

4. 1950–1962. Részben stagnáló, részben enyhén csökkenő összmortalitás mellett a csecsemőhalálozás mind intenzívebben javul. A csecsemőhalandóság hatása az összmortalitásra enyhül. A jól szervezett anya és csecsemővédelem, az életszínvonal és a kulturális szint jelentős javulása következtében a csecsemőhalálozás arányszáma a hatvanas évek elején 50 ezrelék alá süllyedt.
5. 1963-tól napjainkig. Az összhalandóság trendje megfordul, míg a csecsemőhalálozások arányszáma tovább csökkent, bár a csökkenés üteme lelassult. 1975-ben került az arányszám értéke 30 ezrelék alá, és a 80-as években 15–20 ezrelék között mozog. 1997 volt az az első év, amikor a csecsemőhalandósági mutató már nem érte el a 10-et, 1999-re pedig minden idők legalacsonyabb értékét mutatta: 8,4-et. Ez közel 31-szer kevesebb, mint az 1891-es érték.

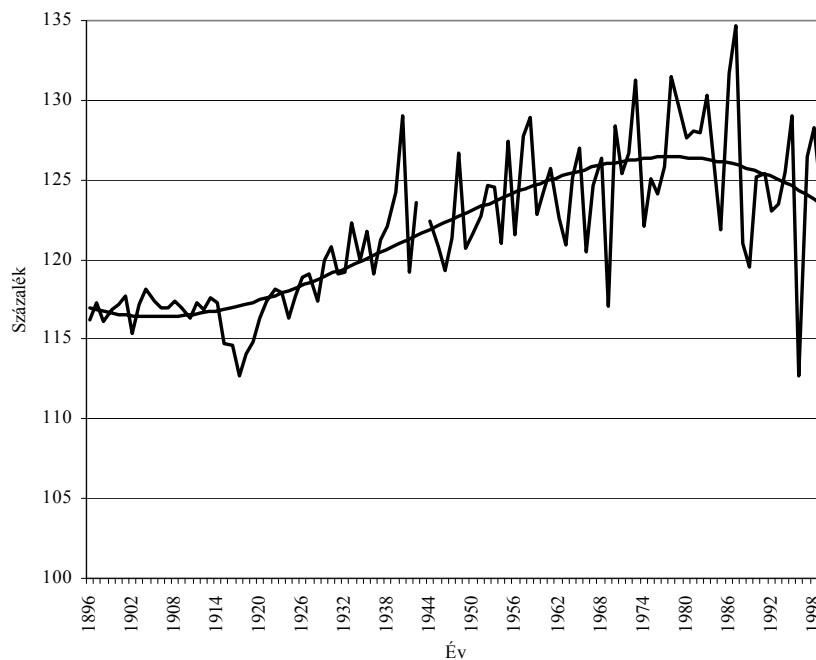

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

III. Összhalandóság (10 000 főre) – csecsemőhalandóság (1000 élveszületésre), 1891–1999

A csecsemőhalandóság nemek szerint

A nemenkénti csecsemőhalandóság látszólag párhuzamosan csökken, de a fiúkra és a lányokra vonatkozó arányszámok hányadosát képezve az látszik, hogy a húszas évek elejétől 1980-ig a leányok halandósága nagyobb mértékben javul, mint a fiúké (IV. ábra), ezt követően viszont a fiúk halandósági rátája csökken nagyobb mértékben. A különbség az újszülöttkori halandóság nemek szerint eltérő alakulásával magyarázható (Salamon, 1960). És amint azt a 60-as évek elején dr. Marton Zoltán írja: „A fiúcsecsemők különösen magas újszülöttkori halandósága elsősorban az eltérő élettani és fejlődési adottságokkal magyarázható, de a további időszakokban is meglevő halandóságkülönbségek arra utalnak, hogy gondozásuk sokkal igényesebb, fokozottabb mértékben szükséges, mint a leányoké” (Marton, 1962).

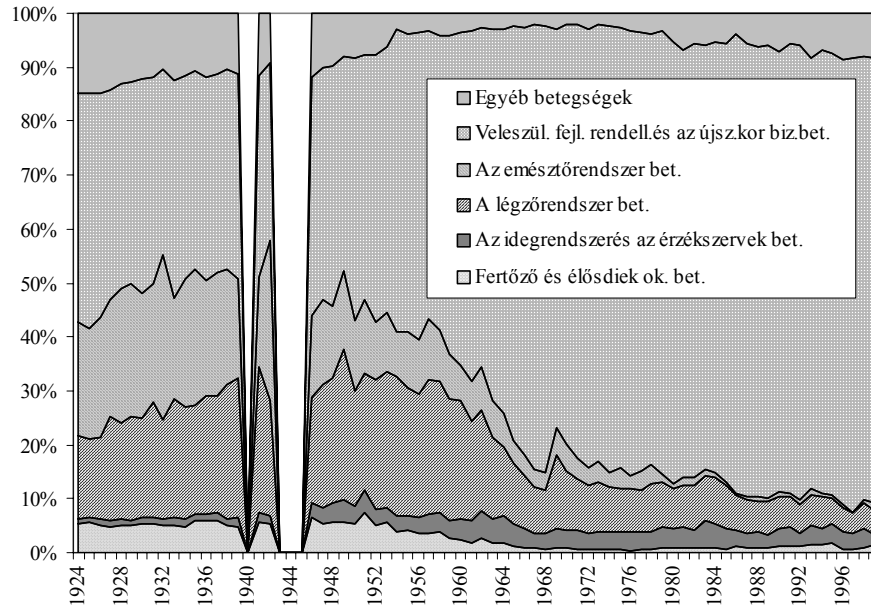
Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

IV. A fiú és leány csecsemőhalálózási arányszám viszonya (%), 1896–1999

A csecsemőhalálozások halálokok szerint

A csecsemőhalálozás multikauzális, multifaktoriális jelenség, bonyolultan összefüggő biológiai és társadalmi tényezők eredője (Boócné, 1991). A keletkezés időpontja és jellege szerint megkülönböztetünk endogén (veleszületett) és exogén (szerzett) okokat. A születés után közvetlenül az endogén okok dominálnak, s csak később fokozatosan kerülnek elő az exogén okok. Az endogén okok egy része a fogamzást megelőző időszakból ered, és többek között idő előtti és/vagy kissúlyú születést eredményez. Az endogén okok másik része a magzati élet és a szülés során bekövetkező károsodások következménye. Az exogén halálokok elsősorban társadalmi tényezők, melyek a terhesség alatt közvetett módon, vagy a születés után közvetlenül hatnak a csecsemőre. Az anya életvezetése és kultúráltsága, valamint az anya és gyermeke számára nyújtott szociális és egészségügyi ellátás színvonala és igénybevétele meghatározó az exogén tényezők hatásmechanizmusában.

Az exogén halálozások jelentős része fertőzések eredetű (V. ábra). Régebben főleg az emésztőrendszeri és légúti fertőzések voltak jelentősek. A 20. század első felében fenyegető bélhurut, vérhaj és TBC jelentősége csökkent. Nagymértékben csökkent az emésztő és légzőrendszer betegségeiben meghaltak száma, de a légúti betegségek aránya ma sem elhanyagolható. Az idegrendszer és érzékszervek betegségeiben meghaltak hányada viszonylag állandó, mert ezeknek a kórformáknak egy része veleszületett, és ezért a nehezebben csökkenthető endogén okok közé tartozik.

V. A csecsemőhalálozások megoszlása néhány kiválasztott halálokcsoport szerint, 1924–1999

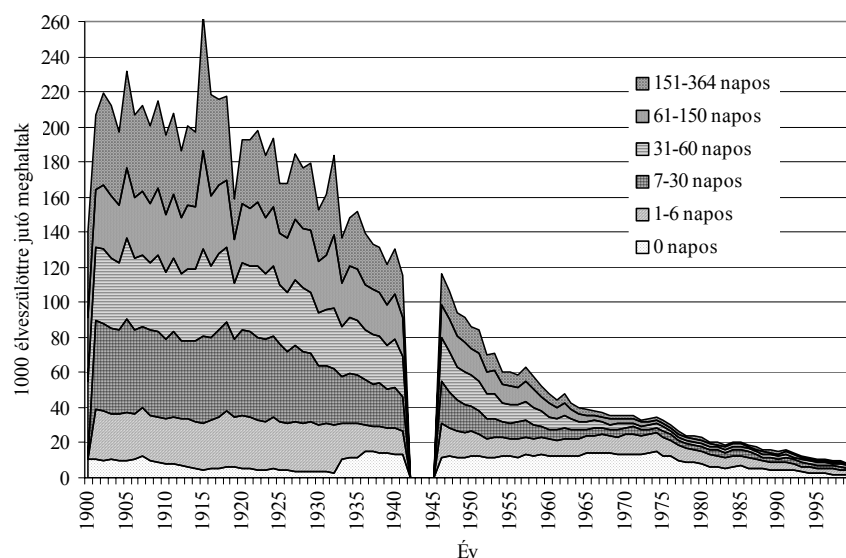
A csecsemőhalálozások döntő többsége mindig is a veleszületett rendellenességek és a perinatalis időszakban bekövetkezett elváltozások eredménye volt. A 20-as évek elején az ide tartozó betegségek tették ki a csecsemőkor halálozások mintegy 40%-át. Jelentősége idővel nagymértékben megnőtt, mivel a többi halál ok jórészt kiküszöbölődött. Napjainkban ennek a betegségcsoportnak a részesedése meghaladja a 80%-ot.

A csecsemőhalandóság alakulása életkor szerint

Minél fiatalabb életkorban következik be a halálozás csecsemőkorban, annál inkább endogén okokra vezethető vissza. Szakemberek véleménye, hogy az egy hónapos életkor után bekövetkezett halálozásokban a rossz anyagi körülmények, ennek következtében a helytelen gondozás, táplálás, elhanyagolás szerepe dominál (Rédei, 1959). Ennek megfelelően a szociális viszonyok javulásával, az egészségügyi ellátórendszer fejlődésével főként az idősebb csecsemők halálozását lehet megelőzni (VI. ábra). Míg a század elején a leggyakoribb halálozási életkor a 7–30. nap volt, és közel azonos számú csecsemő halt meg 1–2, 3–5, ill. 6–12 hónapos életkorokban, addig napjainkban a 0–6 napos életkor do-

minál, s a későbbi, 1 év alatti életkorban bekövetkezett halálozások száma együtt is alig több, mint az első hét halálozása. Azt lehet mondani, hogy az 1 hétnél idősebb korcsoportok csecsemőhalálozása egyenletesen és határozottan csökkent, különösképpen a 7–30 naposaké, míg a fiatalabbaké csak nagyon enyhén apadó, ill. stagnáló irányzatot mutatott. Az utóbbi korcsoportban a II. világháborút követően az 50-es évek közepéig mutatkozik javulás, ezt stagnálás, ill. kis mértékű emelkedés követte, majd a 70-es évektől erőteljesen apadni kezdett a legfiatalabb csecsemők halandósága is. Hogy mikor következik be a 0–6 napos és a 28–364 napos csecsemők halálozási görbéinek kereszteződése, vagyis amikor az utóbbi értéke az előbbit eléri, azt az adott ország társadalmi és gazdasági, az adott népesség szociális és kulturális helyzete határozza meg (Boócné, 1991). Ez a kereszteződés a fejlett országok többségében a 40-es években következett be, nálunk az ötvenes évek közepén.

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

VI. 1000 élveszületőre jutó egy éven aluli meghaltak száma korcsoportonként, 1896–999

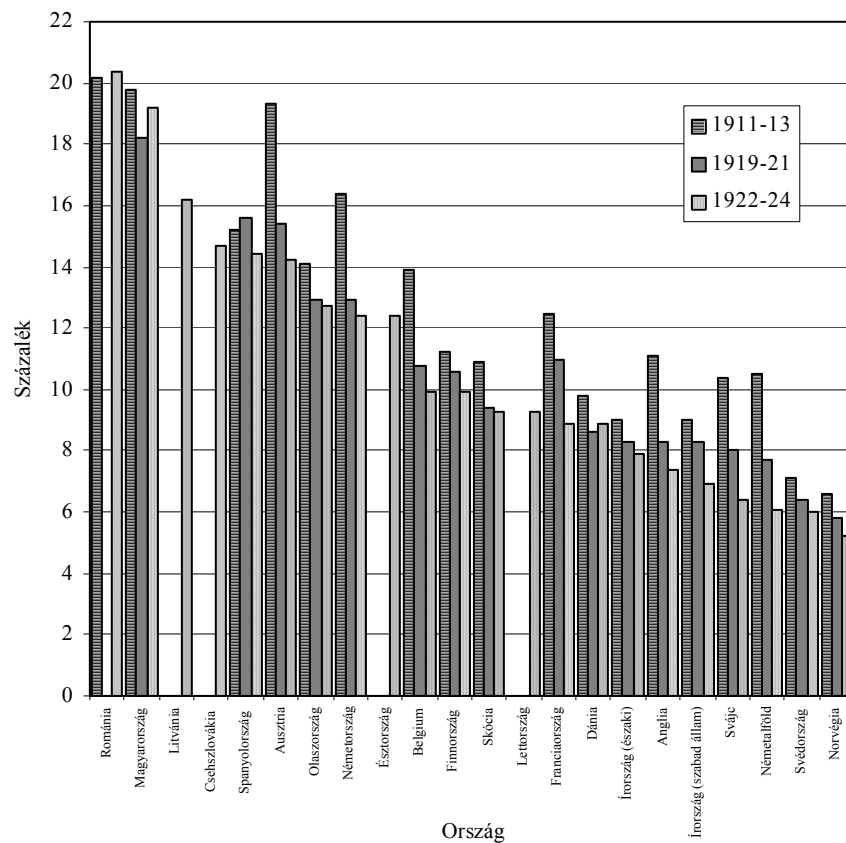
A csecsemőhalálozás alakulására a kissúlyú születések magas aránya rányomta bélyegét, mely a 70-es évek végéig számában és arányában is növekedett. 1950-ben 5,5% volt a 2500 gramm alatti súllyal születettek aránya, csúcspontját, 11,7%-ot 1973-ban érte el. Ezt követően lassan csökkent, de ma sem

kevesebb 8,5%-nál. Talán ennek következtében gyorsult fel kismértékben a csecsemőhalandóság csökkenése a 70-es évek közepétől, éppen a legfiatalabbak túlélési esélyének növekedése révén.

A nemzetközi adatok is azt igazolják, hogy az alacsony csecsemőmortalitási szintet az jellemzi, hogy az újszülöttkori halálozások aránya meghaladja az idősebbekét.

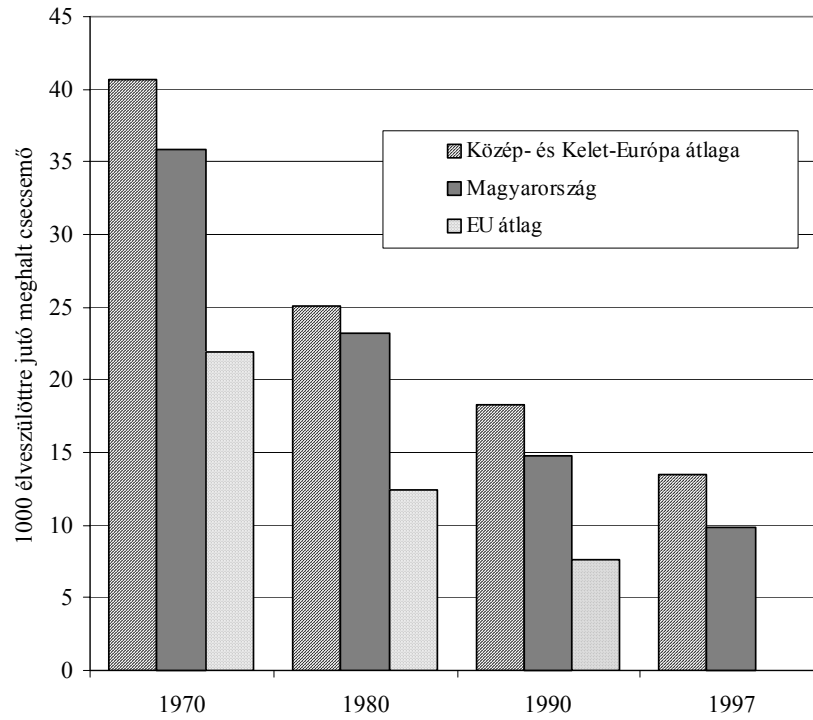
Nemzetközi összehasonlítás

A nemzetközi összehasonlítást nehezíti, hogy bár az egész században létezett egységes definíciója az élveszületésnek és a halvaszületésnek, a bejelentés elhalasztásának az egyes országokban eltérő tartamú lehetősége különösen a fiatal csecsemőkori halandóság egybevetését akadályozza (Szél, 1929; Gourbain–Masuy–Stroobant, 1995). Egyéb regisztrációs különbségek is vannak. Ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok számos jól értékelhető különbségre mutatnak rá, és kielégítően jelzik a csecsemőhalandóságban bekövetkezett változások intenzitását. A csecsemőhalandóság csökkenése a 90-es évek elejéig általános jellegű volt. A század elején Magyarország az egyik legmagasabb csecsemőhalandóságú ország volt (VII. ábra). A 60-as évekre a középmezőny magasabb halandóságú országai közé került, s jelenleg is ott helyezkedik el. A csecsemőhalandóság európai összehasonlításban Törökországban, a volt Szovjetunió számos országában, Bulgáriában, Lengyelországban haladja meg a magyar szintet. A magyarországi csecsemőhalandóság évtizedek óta a közép- és kelet-európai, valamint az EU átlag közötti értéket mutat. Az újszülött és ezen belül a korai újszülöttkori halandóság azonban csak az utóbbi években csökkent Közép- és Kelet-Európa átlaga alá (VIII., IX., X. ábra).

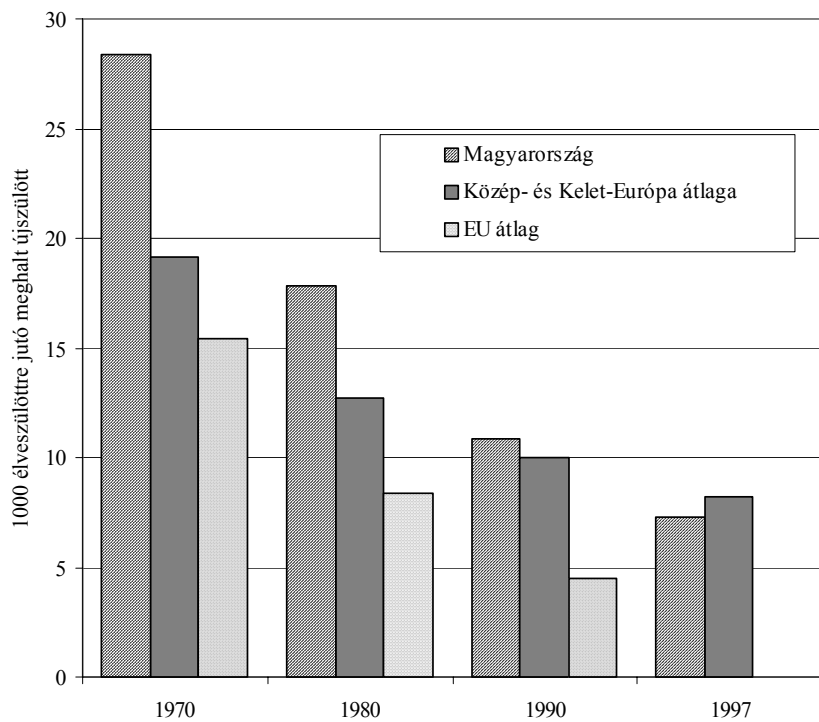
Forrás: Saile, 1927.

VII. A csecsemőhalottak az élveszületésekhez viszonyítva

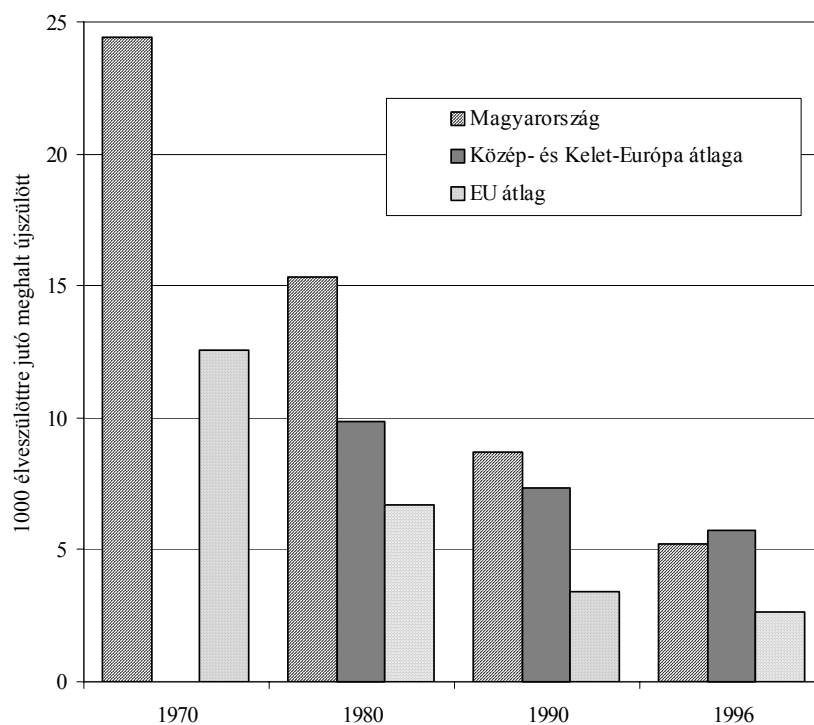
Forrás: WHO, HFA.

VIII. A csecsemőhalandóság nemzetközi összehasonlítása, 1970–1997

Forrás: WHO, HFA.

IX. Az újszülötthalandóság (0–30 napos) nemzetközi összehasonlítása, 1970–1997

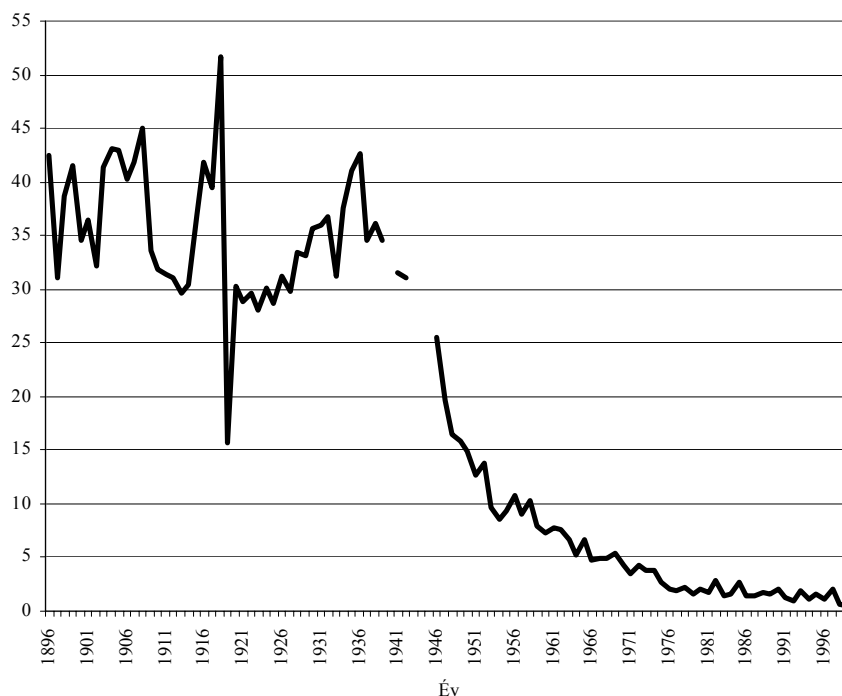
Forrás: WHO, HFA.

X. A korai újszülötthalandóság (0–6 napos) nemzetközi összehasonlítása, 1970–1997

Az anyai halálozások alakulása a XX. században

A csecsemőhalálozásokéhoz igen hasonló görbét mutat a szüléssel összefüggő anyai halálozások alakulása (XI. ábra). A múlt század végén 10 000 szülő nő közül mintegy 30–40 halt meg. Az első világháborúig kisebb-nagyobb ingadozásokkal összességében stagnált az anyai halálozás arányszáma. A világháború kitörésével megemelkedett, majd hirtelen visszaesett, és a gazdasági világválság idején újra felfelé ívelt az arányszám. Bár a második világháború idején hiányosak az adatok, de 1935 után gyakorlatilag folyamatosan csökkent az értéke, s napjainkban 1 év alatt kevesebb, mint 10 nő hal meg a szüléssel, terhességgel kapcsolatos okok miatt. Az elmúlt évtizedekben változott a halálokok szerepe az anyai halálozásban. Míg a század első felében a fertőzés volt a leggyakoribb ok, addig a 70-es évek közepére a kemoterapeutikumok és az

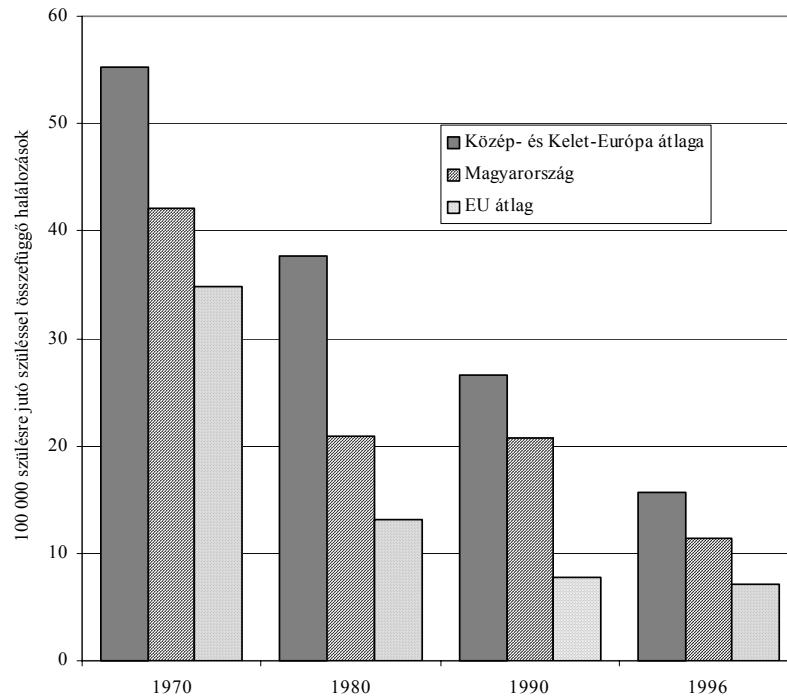
antibiotikumok térnyerése következtében a fertőzéseket megelőzte az elvérzés és a véletlenszerű szövődmény (Zoltán, 1980a; Zoltán, 1980b). Háttérbe szorult a toxaemia, vagyis a terhességi mérgezés, melyet a terhesgondozás kiterjesztésének és az ellátás minőségének javulása eredményezett. Kimutatható, hogy az anyai halálozások áldozatai általában idősebbek, különösen a méhrepedés miatt elvérzettek. A szüléssel összefüggő okok miatt meghaltak között nagyobb a többször szülő nők hányada, vagyis azok veszélyeztetettsége magasabb, akik már egy vagy két gyermeket sikeresen világra hoztak.

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1999.

XI. 10 000 szülésre jutó anyai halálozások száma, 1896–1999

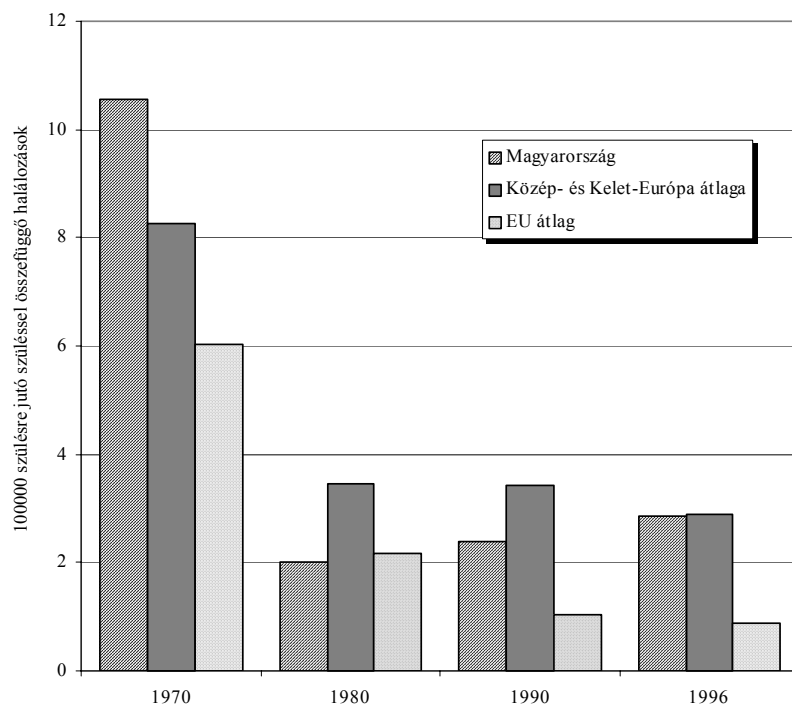
Nemzetközi összehasonlításban az utóbbi három évtized adatait vizsgálva a magyarországi anyai halálozás aránya magasabb, mint az EU országokban mért átlag, de alacsonyabb, mint a közép-, kelet-európai átlag (XII. és XIII. ábra).

Forrás: WHO, HFA.

XII. A szüléssel, terhességgel összefüggő halálozások nemzetközi összehasonlítása, 1970-1997

Forrás: WHO, HFA.

XIII. A szüléssel, terhességgel összefüggő elvérzések okozta halálozások nemzetközi összehasonlítása, 1970-1997

IRODALOMJEGYZÉK

1. Boócné Sáfár Gyöngyi, 1991. A csecsemőhalandóság néhány szociológiai vonatkozása, In Hanák Katalin (szerk.): *Terhesség – szülés – születés*, II. kötet, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 241–289.
2. Goubain Catherine – Godeliève Masuy-Stroobant, 1995. Registration of vital data: are live births and stillbirths comparable all over Europe? *Bulletin of the World Health Organization*, 73(4): 449–460
3. Marton Zoltán, 1962. A csecsemőhalandóság alakulása és vezető halálokai, *Statisztikai Szemle*, 499–519.
4. Rédei Jenő, 1959. A halandóság alakulása Magyarországon, *Demográfia*, 2. 74–100.
5. Saile (Szél) Tivadar, 1927. A csecsemőhalandóság statisztikájának legújabb eredményei. (1919-1926). *Statisztikai Szemle*, 11. 997–1017.
6. Salamon Lajos, 1960. A csecsemőhalandóság egyes kérdései, különös tekintettel a nemek szerinti eltérésekre. *Demográfia*, 3–4. 470–484.
7. Szél Tivadar, 1929. Csecsemőhalandóságunk nemzetközi viszonyítása, *Statisztikai Szemle*, 1. 1049–1054.
8. Zoltán Imre, 1980a. Beszámoló a szülészeti eseményekkel kapcsolatos anyai halálesetekről I. Az 1974. évben. *Népegészségügy* 61. évf. 1. szám. 26–32.
9. Zoltán Imre, 1980b. Beszámoló a szülészeti eseményekkel kapcsolatos anyai halálesetekről II. Az 1975–1976–1977. évben. *Népegészségügy* 61. évf. 1. szám. 33–42.

INFANT AND MATERNAL MORTALITY IN THE 20TH CENTURY*Summary*

The authors deal with the development of infant mortality as a very realistic indicator of the economic, social and cultural conditions of a given country. In the last 20 years infant mortality decreased in all European countries. In Hungary at the end of the 90s infant mortality rate was more than 30% lower than in 1980. With this measure Hungary is one of those countries where the infant rate of survivorship has got better to the highest degree, but it is still among the countries of higher infant mortality in Europe. This unfavourable position of Hungary in Europe concerning infant mortality has been traditional for a long time. At the beginning of the 20th century the proportion of the dead aged 0 was one of the highest in Europe. The decrease of infant mortality was not equal in the 20th century. There was the most intensive decrease in the first years of the century and between the first part of the 20s and the beginning of the 60s. By the change of the mortality level of the population under one year of age the composition of mortality by cause of death and age of death has been modified too. Nowadays mainly two types of diseases cause the decease of the youngest: congenital malformations and certain conditions originating in the perinatal period. At the beginning of the years 1920s these types of diseases caused the 40% of infant mortality, by this time that proportion has doubled. Generally the low level of infant mortality can rather be described by the higher proportion of neonatal mortality than that of postneonatal mortality. The youngest new-born children's probability of survival can be influenced in the most difficult way since their diseases are caused by endogenous factors which are developing during the time of pregnancy or which are already existing in the time of conception.

There are much less information about maternal mortality caused by child-birth and pregnancy than about infant mortality. At the end of the 19th century there were 30-40 maternal deaths per 10 thousand live-births, nowadays there is only the 3% of that measure. In the first half of the 20th century infections had the most important role in the causes of both infant and maternal deaths. Nowadays the deaths of women dying in the consequences of pregnancy and childbirth are caused by bleeding to death and accidental complications. Among the causes of maternal deaths prenatal toxemia is also pushed into the background by the extended prenatal care.

Figures:

- I. Deaths under one year of age per 1000 live-born children, 1900–1999*
Boy; Girl; Together; Polinom. (together)
- II. Proportion of infant deaths in all deaths, 1892–1999*
- III. Number of all deaths per 10 000 persons – infant deaths per 1000 live-born children, 1891–1999*
- IV. Number of male infant deaths per 100 female infant deaths, 1896–1999*
- V. Distribution of infant mortality by some selected causes of death, 1924–1999*
From below: infectious diseases; diseases of the nervous system and the sense organs; diseases of the respiratory system; diseases of the digestive tract; congenital malformations and diseases of the perinatal period; other diseases
- VI. Number of deaths under one year of age per 1000 live-born children by age-groups, 1896–1999*
From below: of 0 day; of 1–6 days; of 7–30 days; of 31–60 days; of 61–150 days; of 151–364 days
- VII. Infant deaths per 100 live-born children in European countries*
Below the countries: Romania, Hungary, Lithuania, Czechoslovakia, Spain, Austria, Italy, Germany, Estonia, Belgium, Finland, Scotland, Latvia, France, Denmark, Northern-Ireland, England, Irish Free State, Switzerland, the Netherlands, Sweden, Norway
- VIII. Infant mortality in international comparison, 1970–1997*
Lateral text: infant deaths per 1000 live-born children
From below: average of the European Community; Hungary; average of Central and Eastern Europe
- IX. Neo-natal mortality (of 0–30 days) in international comparison, 1970–1999*
Lateral text: infant deaths of 0–30 days per 1000 live-born children
From below: average of the European Community; average of Central and Eastern Europe; Hungary
- X. Early neonatal mortality (of 0–6 days) in international comparison, 1970–1999*
Lateral text: infant deaths of 0–6 days per 1000 live-born children
From below: average of the European Community; average of Central and Eastern Europe; Hungary
- XI. Number of maternal deaths per 10 000 childbirth, 1896–1999*
- XII. Deaths in connection with childbirth and pregnancy in international comparison, 1970–1997*
Lateral text: deaths caused by childbirth per 100 000 childbirth
From below: average of the European Community; Hungary; average of Central and Eastern Europe

XIII. Deaths caused by bleeding to death in connection with childbirth and pregnancy, 1970–1997

Lateral text: deaths caused by bleeding to death per 100 000 childbirth

From below: average of the European Community; average of Central and Eastern Europe; Hungary

A MAGYAR GYERMEKEK BIOLÓGIAI ÁLLAPOTA A XX. SZÁZADBAN

EIBEN OTTÓ

Bevezetés

A huszadik század végén érdemes áttekinteni a magyar gyermekek, ifjak és leányok növekedését, biológiai érését, összefoglaló kifejezéssel: testi fejlődésüket. Amikor erre vállalkozunk, abból a ma már tudományosan bizonyított és széles körben elfogadott tételből kell kiindulnunk, *hogy a gyermekek normális növekedése, érése az egyik legjobb mutatója az egész népesség tápláltsági, sőt, biológiai állapotának.*

A gyermekeknek a genetikai és a környezeti tényezők által befolyásolt növekedése és érése összetett, dinamikus folyamat: a növekedési minta időről időre változik. Különösen igaz ez a huszadik századra, annak is a második felére, amikor a szekuláris változások Magyarországon is jelentkeztek. A *szekuláris trend* világjelenség, amely *az adott földrajzi régióban élő populációk egymást követő generációinál az antropológiai jellegek széleskörű variációiban fellépő, hosszú távú, szisztematikus változásokban nyilvánul meg* (Eiben, 1988b). Az említett változások hazánkban is jól megfigyelhetők voltak. A genetikai (itt főleg a populációgenetikai) változások lassabban éreztették hatásukat, de a környezeti tényezők változásaira aránylag gyorsan reagálnak a növekedés korában lévő gyermekek. Ezért is szükséges időnként megismételni a növekedésvizsgálatokat, azaz ellenőrizni a gyermekek növekedési állapotát. Erre a növekedésvizsgálatok három fajtája szolgál, a keresztmetszeti, a longitudinális és a kevert longitudinális növekedési vizsgálatok.

Ebben a tanulmányban áttekintjük azokat a korábbi kutatásokon alapuló megállapításokat, társadalmi, szociális hatásokat, amelyek magyarázhatják a huszadik századi európai, és azon belül a magyarországi gyermekek növekedésmenetét, érését. Történeti visszapillantást adunk a Magyarországon elvégzett növekedésvizsgálatokról, és felsoroljuk az utóbbi évtizedek legfontosabb hazai vizsgálatait és azok eredményeit.

A társadalmi/szociális státusz hatása a gyermekek növekedésére, érésére

Bár a biológiai antropológia természettudományos vizsgáló módszerei csak a 19. század második felében alakultak ki, már az 1820-as évektől rendelkezésünkre állnak fontos megállapítások.

Villermé (1828) hívta fel a figyelmet talán legelőször a szociális helyzetnek a növekedésre gyakorolt hatására. A franciaországi gyermekek biológiai állapotát vizsgálva észlelte, hogy a legszegényebbek (les misérables) testmagassága elmarad a jobb szociális körülmények között élő kortársaiké mögött.

Az angol Chadwick (1833) növekedési adatokkal kívánta alátámasztani a társadalmi reformokat. A belgák legnagyobb 19. századi természettudósa, Quetelet (1835) is foglalkozott a gyermekek testi fejlettségével és „ideális növekedési görbét” közölt.

Sir Francis Galton (1873/74) megállapította, hogy az angliai gyárakban dolgozó fiúk és leányok alacsonyabbak voltak, mint az ugyanott élő, szintén munkáscsaládokból származó, de gyárban nem dolgozó azonos korú gyermekek. Bowditch (1877) vizsgálatai is ezt nyomatékosították: azt találta ugyanis, hogy a munkásszülők gyermekei alacsonyabbak voltak, mint a jó szociális körülmények között élő családok gyermekei.

Az olasz Pagliani (1879) ugyancsak azt állapította meg, hogy a jobb társadalmi rétegek („classe agiate”) gyermekei jobb testi fejlettséget mutatnak, mint a szegények („povera”).

A német Rietz (1906) leírta a *hysteroptasia* jelenségét: a „felsőbb szociális rétegek” gyermekei növekedésükben és érésükben megelőzik az „alsóbb szociális rétegek” gyermekeit. Ehhez kapcsolódva az ugyancsak német Pfaundler (1916) úgy fogalmazott, hogy a városi gyermekek gyorsabban növekednek és biológiai érésük korábban jelentkezik, mint (az azonos populációhoz tartozó) falusiaké (*proteroptasia* jelensége).

Valóban, az *urbanizáció* jelentős hatást gyakorol a gyermekek biológiai folyamataira. Az imént említett gyorsabb növekedés és korábbi érés mellett közismert, hogy a városi szülők jövedelme – legalábbis az esetek egy jó részében – nagyobb, mint a falusiaké. A városi lakások felszereltsége általában ugyancsak jobb, mint a falusiaké. A városok kulturális adottságai értelemszerűen előnyösebbek, mint a falvaké. A gazdasági hatások és ezzel összefüggésben pl. a táplálkozás milyensége (mennyisége és minősége) ugyancsak meghatározó. (Itt emlékeztetünk arra, hogy a humánökológia szerint a gyermekek növekedését, érését befolyásoló környezeti tényezők közül az egyik, ha nem a legfontosabb a táplálkozás.) A szülők társadalmi helyzete, a család életmódja tehát döntő e tekintetben is.

A növekedést befolyásoló tényezők

A növekedés, érés folyamatát számos külső és belső tényező befolyásolja. A kedvezőek segítik, gyorsítják, míg a kedvezőtlenek gátolják, lassítják e folyamatot. Tekintsük át ezeket!

A *belső tényezők* öröklött adottságok: a gyermek neme, valamelyik emberi rasszhoz való tartozása (ti. az egységes, egyetlen emberi fajon, a Homo sapiens-en belül), alkati adottságai és ezzel összefüggésben bizonyos neuroendokrin sajátosságai. Mindezek összességét nevezi a humánbiológia "*növekedési mintának*".

A *külső tényezők* kétfélek: természeti vagy földrajzi, ill. társadalmi tényezők.

A *természeti tényezők* között említhetjük a földrajzi helyzetből következő klimatikus adottságokat, a talajt (az ebből nyerhető ivóvízben oldott ásványi sók révén), a sugárzásnak való kitettséget, a helyi geomorfológiai viszonyokat (síkság vagy hegyvidék) stb.

A növekedésre és érésre, ill. a fizikai erőnlétre ható *társadalmi tényezők* korunkban különösen nagy figyelmet érdemelnek. A társadalmi rend, az ebből adódó gazdasági jólét vagy elmaradottság, a település nagyságából adódó különbözősége (városi és/vagy falusi környezet, szórt település), a család szociális helyzete, a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása, életmódja, a táplálkozási szokások, a ruházatkódás, a lakásviszonyok, ill. a lakás felszereltsége, komfortos volta meghatározó. A nevelési-oktatási rendszer fejlettsége, a közegészségügyi viszonyok (gondozás, megelőzés, gyógyítás színvonala; betegségek és járványok megelőzése; védőoltások stb.) jelentősége igen nagy. Korunkban a testnevelés és a sportolás, a gyermek korai vagy késői munkába állítása, ill. a korán kezdett alkoholfogyasztás, dohányzás, kábítószer-élvezet, nemi élet és más hasonló, részben a társadalmi rendből, részben a nevelési szokásokból, népszokásokból eredő tényezők is mind ide sorolhatók (Tanner, 1966; Knußmann, 1968; Eiben 1972b).

Visszautalhatunk itt a Rietz (1906) által leírt hysteroplasia, ill. a Pfaundler (1916) által leírt proteroplasia jelenségre is.

Lehetetlen itt fel nem ismernünk azokat a hatásokat, amelyeket az ún. tudományos-technikai forradalom korában a környezet gyakorol a felnövekvő ifjúságra. Felismerhetjük az iparosodás hatására kialakult városiasodást, az ezt kísérő mesterséges fényt, amely átalakítja a bioritmust (nagy szüleink még "látástól vakulásig" dolgoztak), a városi zaj hatásait, a modern élet felfokozott ritmusát, a város – és napjainkban immár a falu – számos pszichés ingerét, a fokozott szexuális aktivitást és számos hasonló, jól ismert faktort, vagyis összességében az *életmódot*.

Ugyancsak az életmód, éspedig az egyre kevésbé aktív életmód következménye az *elhízás* (obesitas). Ez korunkban – különösen a fejlett országokban és

hazánkban is – lényeges népegészségügyi probléma. A testzsír ugyanis a "sovány testtömeget" terheli, hiszen a munkavégzésben, ill. általában bármiféle fizikai aktivitásban csak a sovány, azaz aktív szövetekből felépített testtömeg vesz részt. A zsírszövet mennyiségének felszaporodását bizonyos genetikai, táplálkozási, a fizikai aktivitással összefüggő, továbbá pszichológiai és szociális faktorok kölcsönhatása együttesen eredményezi. Hazánkban különösen fontos erről beszélni, mivel a néptáplálkozást közismerten a szénhidrátok túlsúlya és a zsírok szükségénél nagyobb mennyiségben való jelenléte jellemezte, és többé-kevésbé ma is jellemzi. A napi kalória-bevitel magas értéket mutat, míg a fehérjebevitel eléggé alacsony szinten van. A szénhidrátok aránya csökkenő, a zsíroké viszont növekvő tendenciát mutat.

Amint már említettük, a humánökológia szerint a gyermekek növekedésére, érésére ható környezeti tényezők közül az egyik, ha nem a legfontosabb éppen a *táplálkozás*, akkor könnyű belátni, hogy a kedvezőtlen minőségi összetételű néptáplálkozás éppen a felnövekvő gyermekeket sújtja. Összefügg ez a tápanyag mennyiségével és minőségével egyaránt (megkapja-e a fejlődő gyermeki szervezet a neki szükséges, a testét felépítő anyagokat?), valamint azzal, hogy a táplálkozás a család szocioökonómiai jelzője is lehet. Minél több szájat kell etetni, minél több gyermekről kell gondoskodni, annál kevesebb lesz az élelem és talán az általános gondoskodás is, amely egy-egy gyermekre jut. Szerencsére a nagycsaládokban az esetek egy jelentős részében a meghitt, szeretetteljes családi légkör hatásosan kiegyenlíti a szerény gazdasági lehetőségeket.

Ugyanakkor tudjuk, hogy az itt említett faktorok (kivéve a genetikait), eléggé érzékenyen reagálnak egy adott célszerű beavatkozásra. Így a kívánatos táplálkozási helyzetet és ebből következően az egészséges állapotot tudatosan befolyásolhatjuk, ill. elérhetjük.

Ennek előfeltétele azonban az, hogy a népességben, és ezen belül az ifjúság körében is, ezt a befolyásolási szándékot általánosan elfogadják, tudatosan vállalják, továbbá, hogy az elhízott egyedek gyakoriságát és az egyes elhízott emberek összetestzsírjának a mennyiségét megismerjük. Magyarországon relatíve kevés adat van az obesitas gyakoriságáról, jóllehet az eléggé magasnak látszik. Előbb említett táplálkozási szokásaink ugyanis, így a nagymennyiségű kalória-bevitel, a zsír és az édességek és édes italok nagymértékű fogyasztása, valamint ezzel párhuzamosan a fizikai aktivitás csökkenése megerősíti feltevéssünket.

Az egyre inkább inaktívvá váló, „ülő életmód” a gyermekek körében is eléggé általános. Pedig tudjuk, hogy a *mozgás*, sportolás, általában minden fizikai aktivitás *serkenti a növekedési hormon termelődését*. Gyakran megfigyelhető, hogy a rendszeresen sportoló fiúk és leányok kimagasodnak osztálytársaik közül. Ráadásul a sportolásnak el nem hanyagolható *szocializáló hatása* van, és ennek nagy a nevelőértéke: egymásért is küzdeni, együtt örülni a győze-

lemnek, megtanulni veszíteni, úrrá lenni a kudarcon, kezelni a konfliktusokat stb.

De fontos tényező az a biológiai hatás is, amely az iparosodással összefüggő urbanizáció egyik következménye, hogy tíz a nagy ipari központokba különböző területekről érkeznek a munkavállalók, akik különböző populációkat képviselnek. Lehetséges, hogy a termetért felelős gének egy részénél bizonyos fokú dominancia alakul ki. Ez azt eredményezi, hogy amennyiben egy alacsony termetet meghatározó génekkel rendelkező személy egy magas termetet meghatározó génekkel rendelkező személlyel házasodik, utódjuk testmagassága nem pontosan a két szülő termete közötti távolság felénél lesz, hanem a magasabbik szülőéhez lesz közelebb. Más szavakkal: ilyen dominanciáról akkor beszélhetünk, ha a termetet befolyásoló heterozygóták a magasabb termet irányában hatnak. Ha ez a jelenség fennáll (és csakis akkor), kialakul a *heterózis* néven ismert jelenség. Az eltérő genetikai adottságú szülőpárok utódai magasabbak lesznek, mint szüleik.

A népesség intenzív keveredését és így a heterozygóták számának emelkedését egyébként annak idején a kerékpár és a motorkerékpár széles körű elterjedésével, vagyis a közlekedés bővülésével is kapcsolatba hozták (Eiben, 1988b).

A heterózisról a humánbiológiai irodalomban sok tanulmány jelent meg. Tanner 1966-ban még hangot adott enyhe kételyének, hogy vajon embernél is létezik-e a heterózis, bár elismerte, hogy Hulse (1957) és Lasker (1960) tanulmányai alapján az nagyon valószínű. Wolanski (1974) terjedelmes tanulmányban tárgyalta és igazolta a heterózis jelenséget (Eiben, 1988b).

Az itt tárgyalt okok az utóbbi évtizedekben Magyarországon, ezen a relatíve kis területen is jól megfigyelhetők. A korábbi populációgenetikai viszonyok észrevehetően megváltoztak. Ezek a tényezők tehát jelentősen meghatározták korunk ifjúságának biológiai fejlődését is.

A hazai növekedésvizsgálatok korszakai

Az elmúlt több mint 125 évet, amely az első hazai növekedésvizsgálatok óta eltelt, négy korszakra oszthatjuk fel (Eiben, 1988a, 1988b). Ezek áttekintése során érintjük a legfontosabb népmozgalmi adatokat, a gyermekek növekedésére, érésére ható tényezőket, elsősorban a szociodemográfiai, szocioökonómiai faktorokat és a növekedésvizsgálatok szervezési feltételeit, szakmai hátterét stb.

1. Az *első korszak* mintegy 50 évet ölel fel, kezdve a legelső vizsgálatoktól (Kézmárczky, 1873, Körösi, 1875; Weisz/Földes, 1875; Scheiber, 1876, 1881 stb.). Ebben az időszakban a feudálkapitalista társadalmi berendezkedésű "Magyarbirodalom" az Osztrák-Magyar Monarchia része volt; területe 1910-ben

325,4 négyzetkilométer, népessége 20 886 487 lélek volt. Az ország mai területére számítva a népesség még a századfordulón sem érte el a 7 milliót.

A legfontosabb népmozgalmi mutatók közül a születések arányszáma az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején 45‰ körül mozgott, a halálozások arányszáma 33–36‰ volt, és ennek megfelelően 9–11‰ volt a természetes népszaporulat. Ezek a mutatók az 1910-es évtized elejére megváltoztak: mind a születési, mind a halálozási arányszám csökkent, 32, ill. 23‰, a természetes népszaporulat az egész időszakban 9 és 13‰ között változott, de az első világháború előtti években már csak 9,2‰ volt.

A 19. század végén a népességnek alig több mint 10%-a élt a fővárosban, és a többi városiakok száma sem érte el a 20%-ot, vagyis a népességnek közel 70%-a élt falvakban. A lakosság tehát ebben az időszakban sokkal inkább helyhez kötötte élt, sokkal kevésbé változtatta lakóhelyét, ennek következtében a keveredés is sokkal kisebb mértékű volt, mint manapság.

A *népesség korösszetétele* a múlt század utolsó évtizedeiben a fiatalok túlsúlyát mutatta: a 0–14 éves gyermekek mintegy 35–36%-ot, a 15–39 évesek mintegy 38–40%-ot tettek ki, a 40–59 évesek aránya 20% alatt, a 60 éveseknél idősebbeké pedig 10% alatt maradt. A születéskor várható élettartam 37–38 év volt. A szociális, az ökonómiai és a higiénés feltételek, az életszínvonal átlagosan rosszabb, szegényesebb volt, mint jelenleg.

Az ebben az időszakban végzett növekedésvizsgálatokat nagyjából egyéni érdeklődés vezérelte, kevésbé szervezettek és összehangoltak voltak, és a vizsgálati (antropometriai) módszerek még nem voltak egységesek. A növekedésvizsgálatok gyakran más, főleg orvosi vizsgálatok részei voltak, és így a humánbiológiai szempontok szükségszerűen csak másodlagosak lehettek. Mégis, a magyar szakemberek érdeme, hogy oly korán felismerték a probléma fontosságát, és antropometriai növekedésvizsgálataikkal számos más, nagyobb és gazdagabb országot is megelőztek. Ma már elmondhatjuk, hogy érdekes sajátossága volt a múlt századi magyarországi biológiai antropológiának, hogy míg nemzetközi viszonylatban az auxológiai (*auxologia*: görög eredetű szakkifejezés a növekedésre) vizsgálatokra kevesebb figyelmet fordítottak, addig e téren nálunk már értékes vizsgálatok folytak.

2. A *második korszak* a két világháború közötti, mintegy 20–25 éves időszakot fogta át. Bár a gyermekek növekedését, érését befolyásoló környezeti feltételek nem javultak lényegesen, mindenesetre változtak. Az első világháború után, a trianoni békeszerződés értelmében a "történelmi Magyarország" területének több mint kétharmadát (71,4%-át), népességének pedig több mint a felét (63,5%-át) elveszítette; az ország területe a trianoni békediktátum után 92,963 négyzetkilométer lett, a népesség száma pedig 7 615 117 főre csökkent (KSH 1938).

A feudálkapitalista társadalmi berendezkedésű Magyar Királyság legfontosabb népmozgalmi mutatói ez alatt a negyedszázad alatt jelentősen változtak.

Míg az 1920-as évek elején az élveszületések arányszáma még 29,4% volt, az 1930-as évek elején már csak 22,4%, az 1940-es évek elején pedig már csak 19,4% volt. A halálozások arányszáma ugyanezekben az években 19,9, 15,8, ill. 16,4% volt. Ennek megfelelően a természetes népszaporulat 9,5%-ról 6,6, ill. 3,0%-re csökkent. A népesség mozgása dinamikusabbá vált: előbb a békeszerződést követő területi változások és áttelepítések, majd pedig a fokozódó kapitalizálódás és iparosodás, valamint az ezt követő városiasodás hatására. Ennek eredményeképpen a főváros népessége és a városok népessége szaporodott, a falvakban lakó népesség aránya pedig 62% alá csökkent. A népesség korösszetétele olyan módon változott, hogy a 0–14 éves gyermekek aránya 1941-re 26%-ra csökkent, a 15–39 éveseké 40–42%-ra nőtt, és a 40–59 évesek aránya megközelítette a 23%-ot, a 60 évnél idősebbeké pedig a 11%-ot. A népesség (relatív) populációgenetikai egyensúlya megbomlott. A különböző gyermekcsoportok életkörülményeiben megmutatkozó különbözőségeik egyre szembetűnőbbé váltak, különösen ami a gyermekmunkát illeti. A csecsemőhalandóság a háború előtti utolsó években 131,4% volt. A születéskor várható élettartam ebben az időben már 40 év fölé emelkedett. A férfiakra és nőkre összevont érték 1920–21-ben 41,5 év, 1930–31-ben 49,7 év volt.

A népélelmezési viszonyok is megváltoztak. A városokban változatosabb lett a néptáplálkozás, mint a falvakban, ahol továbbra is a szénhidrátok, elsősorban a cereáliák túlsúlya volt jellemző.

Ekkor publikálta Bartucz (1923) a magyar ifjúság testmagasságára vonatkozó széles körű adatgyűjtésének eredményeit. Ezt több szervezett növekedésvizsgálat követte a fővárosban (Braunhoffner, 1930, 1934/35; Malán, 1934a, 1936) és vidéken (Ballai, 1923; Balogh, 1931; Neuber, 1931; Véli, 1935/36; Fehér, 1941; Zsolt, 1944) egyaránt. Ebben a korszakban már tanúi lehettünk a vizsgálati és feldolgozási módszerek egységesítésének, úgy, hogy ettől kezdve a vizsgálatok eredményei összehasonlíthatók. Ugyancsak ettől az időszaktól kezdve fordult a figyelem a különböző társadalmi-szociális rétegek gyermekcsoportjainál megmutatkozó eltérő növekedés, érés felé (Szondi, 1929; Malán, 1934b; Darányi–Jankovich, 1935; Németh László 1937).

Bartucz említett adatait érdemes összehasonlítani a mai magyar ifjúság referenciaértékeivel (Eiben–Pantó, 1986b). Az 1920-as évek elejéről származó termetadatok (Bartucz 1923, N=36.646 fiú és leány) a mai 10. percentilis körüli értékeknek felelnek meg. Ez egyben jól mutatja a hat évtized alatt bekövetkezett változásokat, amelyek egyben a Magyarországon is zajló szekuláris trend részeként foghatók fel.

3. A *harmadik korszak* a második világháború végétől az 1980-as évek közepéig eltelt, mintegy negyven évet öleli fel. A háború utáni nehéz gazdasági viszonyok természetesen hátráltatták a tudományos kutatásokat, így a növekedésvizsgálatokat is, bár logikusan adódott a kérdés, mennyire befolyásolta a háború a gyermekek növekedését, testi fejlődését (Véli, 1948).

A párizsi békeszerződés a trianonival gyakorlatilag megegyező határokat jelölt ki Magyarország területéül, de a népesség létszáma ekkor már 9 millió fölött volt. A legfontosabb népmozgalmi adatokban az utóbbi négy évtizedben jellegzetes trend mutatkozik. A születések arányszáma egyre csökkent, 20%-ról 12%-re. A halálozások arányszámának az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején 10%-re való csökkenését az időskorúak túlélése eredményezte, de az évtized végétől ez az arányszám emelkedett, és ma már 14% körül van. A természetes népszaporulat az 1950-es évek elején volt a legnagyobb (10,1%), azóta – az 1965 és 1975 közötti csekély átmeneti emelkedéstől eltekintve – egyre csökkent ez az arányszám, és az 1980-as évek elején már negatív értéket ad.

A háború után bekövetkezett nagyszabású társadalmi, szociális, gazdasági átalakulás a szocialista Magyar Népköztársaság egész népességét érintette. Az 1945. évi földreform (földosztás) és az azzal párhuzamos államosítások jelentősen megváltoztatták az ország gazdasági és osztály-erőviszonyait. Gyakorlatilag felszámolták a nagybirtokrendszert és vele a nagybirtokosok, nagytőkések gazdasági hatalmát, helyette proletárdiktatúrát deklaráltak. Megváltozott a társadalom összetétele, rétegződése, és az egyes osztályok, rétegek egymáshoz viszonyított számszerű és tartásbeli aránya. Egyes társadalmi osztályok, rétegek eltűntek, mások pedig, olyanok, amelyek azelőtt nem is léteztek ("osztályidegen"), újonnan keletkeztek. Az osztálytársadalmat jellemző polarizáltság helyett a homogénebb, ugyanakkor rétegzettségében színesebb társadalom felé haladt a fejlődés (Eiben, 1981b).

Megszűnt a milliós nagyságrendű éhezés, nyomor, de még mindig sokan maradtak (és ma is vannak) a létminimum alatt. Igaz, ezek elsősorban a nyugdíjas korú népességből, és csak kisebb részben a gyermekek köréből kerültek ki. Tagadhatatlan ebben az időszakban egy, a társadalom periferiáira kiszorult lumpenréteg megléte is. Ezek ma is szegények, gyermekeiket az állami gondozásba vétel mentette meg azoktól a kedvezőtlen körülményektől, amelyek testi fejlődésüket egyébként gátolták volna.

A néptáplálkozás mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatók tekintetében megváltozott, a korábbi szénhidrát-túlsúlyt fokozatosan változatosabb, vegyes táplálkozás váltotta fel. E változások – örömeinkre – minden társadalmi rétegre kiterjedtek, így minden gyermekcsoportot érintettek.

A növekvő iparosodással, a jelentős iparfejlesztéssel együtt járt az *urbanizáció*, amely a népesség jelentős migrációját eredményezte. A főváros népességének létszáma tovább nőtt, és ugrásszerűen gyarapodott a városi népesség létszáma is (az 1941. évi 19,9%-ról napjainkra ez az arány a 60% közelébe került), bár itt nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat az esetenként megkérdőjelezhető közigazgatási rendezéseket, amelyek egyes nagyközségeket várossá nyilvánítottak. (Meg kell jegyezni, hogy Magyarországon a pártállam évtizede-

iben a városiasodás, városiasítás politikai ambíció volt, ámbar érdemben az máig sem valósult meg.)

Mindennek eredményeképpen a községek lakosságának aránya az 1980-as évek végére 41%-ra csökkent. A biológiai keveredés erősebbé vált, a népesség populációgenetikai összetétele megváltozott, úgy, hogy a jelen generációkban felfedezhető a heterózis-jelenség. A szociodemográfiai, szocioökonómiai változások tehát erősek voltak, és az életkörülményeket minden tekintetben jelentősen módosították.

A *népesség korösszetétele* is tovább változott, csökkent a fiatalok és nőtt az idősebbek létszáma. A 0–14 éves gyermekek aránya 21–22%-ra, a 15–39 éveseké 36–37%-ra csökkent, míg a 40–59 éveseké 25% fölé, a 60 évesnél idősebbeké pedig 17% fölé emelkedett. A születéskor várható élettartam fokozatosan emelkedett, és az 1980-as évekre elérte az európai viszonylatban eléggé jónak minősülő 66 (férfiak), ill. 73 (nők) évet.

Az ifjúság kérdése korunkban egyre nagyobb súllyal kerül szóba. Míg 1910-ben a 7,6 millió össznépességből 4,6 millió, az össznépesség 60%-a volt 30 évesnél fiatalabb, tehát "ifjúságnak" tekinthető, addig 1941-ben a 9,3 milliós össznépességből ugyancsak 4,6 milliót tett ki az ifjúság, de ez az össznépességnek már csak 50%-a volt. 1982-ben azután ez az arány még tovább romlott: a 10,7 milliós magyarságból ugyanis ekkor is 4,6 millió volt az ifjúság létszáma, de ez ekkor már csupán 43%-nak felelt meg. Ez azt a szomorú ténytet tükrözi, hogy a népesség létszámának hét évtized alatt bekövetkezett 3,1 milliós növekedése egyáltalán nem érintette az ifjúság számarányát. Az 1990-es évek első felében a 10,4 milliós magyar népességből 4,1 millió volt 30 évesnél fiatalabb, és ez 40,5%-nak felelt meg.

A *társadalmi struktúrában*, a társadalmi osztályok és szociális rétegek helyzetében és megítélésében ugyancsak változások voltak a korszak utolsó évtizedeiben. Az 1980-as évekre a tulajdonon alapuló osztálykülönbségek módosultak, a birtoklás a szociális rétegződés szempontjából szinte elhanyagolható tényezővé vált, ugyanakkor felerősödött a rétegeken belüli differenciálódás. A kereső ifjúság jelentős hányada, 39%-a szakmunkás volt, és ez az arány felülmúlta az idősebb kereső szakmunkások 28%-os arányát. A fiatal kereső nők jelentős arányban (40%) dolgoztak nem-fizikai munkakörökben, míg a fiatal férfiaknál ez az arány igen alacsony (14%) volt. A nem-fizikai dolgozó férfiak és nők együttes aránya is csak 28% volt, és ez elmaradt a hasonló foglalkozású 30 évesnél idősebbek 30,4%-os aránya mögött. A fiatalok kisebb aránya meglepő, hiszen a magasabb szakképzésben résztvevő fiatalok nagy számához viszonyítva ez éppen a fordítottja volt az elvárhatónak. Ezt a ténytet valószínűleg a kezdő szakemberek reménytelenül alacsony fizetése is magyarázta.

A társadalmi mozgások is változtak az 1980-as évekre. A korábbi irányzatot, hogy a mezőgazdaságból az iparba mentek a munkavállalók, felváltotta egy új trend, a szakképzetlen fizikai munkából a szakképzett munka felé, ill. a fizi-

kai munkaterületekről a szellemi munka felé való áramlás. A segéd munkás státus egyre inkább átmeneti szerepnek számított.

Az *alacsony születési ráta* érdemel még figyelmet. Hazánkban a születési arányszám 20–25 évenként ismétlődő ciklikus változása, emelkedése és csökkenése figyelhető meg. E jelenség gyökerei az első világháborúhoz nyúlnak vissza. Az 1915–19 között született kohorszok létszáma mintegy 40%-kal volt kisebb, mint a korábbi generációké, és 36%-kal kisebb, mint az első világháború utáni generációké. A születési arányszám e csökkenési hullámvölgyének az 1940-es évek elején érződött a hatása. A második világháború áldozatainak jelentős száma éppen ezekből a kisebb létszámú évfázatokból került ki. Az ő gyermekeik, akik a háború minden nélkülözését, nehézségét végigszenvedték, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején alapítottak családot, vállaltak gyermekeket. A kis létszámú szülői nemzedék kevés gyermeke miatt tehát a születési ráta csökkenésének újabb, hosszú távú hatása jelentkezett. Ismert, hogy a magasabb születési arányszám elérése érdekében az 1950-es évek elején az akkori kormányzat igen szigorú abortusztörvényt hozott. Ugyanennek az évtizednek a végén viszont az új törvények gyakorlatilag korlátozás nélkül lehetővé tették a művi terhesség-megszakításokat, és ez ismét ugyanezt a generációt érintette. Emlékeztetni kell arra is, hogy az 1960-as években a 20–29 éves nők létszáma mintegy 90 000-rel volt kevesebb, mint 1949-ben. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy az 1960-as évek elején, amikor a második világháború után a legtöbb európai országban magas volt a születési arányszám, az ún. „baby boom” időszakában, Magyarországon a születési arányszám a világon a legalacsonyabb volt.

Két adat kívánczik még ide. A *szülőanyák életkora* is megváltozott: az anyák az itt tárgyalt időszakban általában fiatalon szültek. Míg a századforduló táján a szülő anyáknak mintegy 60%-a volt 30 évesnél fiatalabb, az 1980-as évekre ez az arány elérte a 85%-ot.

A *születési sorrend* a fertilitás mutatója lehet. A családok végleges nagyságában mutatkozó csökkenés régóta tartó tendencia Magyarországon. Az 1980-as években az élveszületett gyermekeknek mintegy 45%-a elsőszülött és mintegy 39%-a másodszülött volt, úgy, hogy a születési sorrendből adódó gyermekszám átlaga nem érte el a családonkénti két gyermeket.

Erre a kevés gyermekre az egészségügyi kormányzat igyekezett vigyázni. Míg a *csecsemőhalandóság* arányszáma az „utolsó békeévben”, 1937/38-ban 131,4‰, majd a második világháború végén, 1945-ben 169,1‰ volt, 1955-re ezt az arányszámot 61,2, 1970-re 35,9, 1980-ra 23,2‰-re sikerült leszorítani, sőt, az 1980-as évek második felében már 20‰ alá. Ezzel az értékkel ekkor az európai középmezőnyben voltunk. Az 1–4 éves gyermekek halálozási arányszáma az 1950-es évek elején 2,6‰, az 1980-as évek végén 0,7‰ volt, ami európai viszonylatban nagyon jó érték.

Ez persze egy másik nézőpontot is elénk tár. Humánbiológiai és demográfiai szempontból nézve ugyanis nem hagyható figyelmen kívül mindennek a „mesterséges szelekciós” oldala. A fejlett országokban – és hazánkban is – a megvalósult kitűnő gyermek-egészségügyi ellátás azt eredményezi, hogy ma már azokat a gyengéket is életben tartják, akik „természetes” körülmények között nem maradtak volna életben. Az esendőbbek felnevelése érthetően nagyobb és esetenként költségesebb, de mindenképpen színvonalasabb ellátást igényel.

Visszatérve a korszak növekedésvizsgálataira, megállapítható, hogy az említett első tanulmányt (Véli, 1948) számos újabb, módszeres növekedésvizsgálat követte. A kezdeményezés és a vizsgálatok kiterjesztése Malán Mihály professzor és egykori debreceni munkatársai érdeme. Ebben az időszakban az ország különböző területein már nagyszámú, regionális növekedésvizsgálatot is végeztek, így például Kelet-Magyarországon (Rajkai, 1952, 1959; Eiben 1951), Észak-Magyarországon (Malán, 1961, 1962), Dél-Magyarországon (Farkas, 1960, 1969, 1975, 1979, 1983, 1986), Székesfehérvárott (Bodzsár, 1975), a Bakony 23 községében (Bodzsár, 1984), a Jászságban (Hegedűs, 1965; Pápai-Szabó, 1986; Pápai, 1996), Egerben (Pantó, 1980), Pécsen (Dóber-Jeges 1986), Kaposvárott (Véli, 1955, 1967, 1972; Gelencsér et al. 1986), a Rétközben (Nyilas, 1980, 1982a, 1982b), Érden (Gyenis, 1984), Vas megyében (Körmenyi növekedésvizsgálat, Eiben, 1959b, 1982d, 1988b, 1999), valamint a fővárosban (Mentuszné Viola, 1952; Dezső, 1959; Eiben et al. 1971 stb.).

A vizsgálatok és az elemzés módszerei ekkor már korszerűek voltak, megfelelték a mai követelményeknek. Már ekkor felvetődött az igény egy nagyszabású, országos növekedésvizsgálatra (Eiben, 1958a), Az itt említett keresztmetszeti vizsgálatok mellett megindultak az első hazai longitudinális növekedésvizsgálatok is (Hajdúsámsonban: Rajkai, 1951, 1967, 1970; Szombathelyen: Eiben, 1970b; Budapesten: Sárkány szerk. 1977; Eiben et al. 1982, 1988, 1992).

E vizsgálatok megszervezése kifogástalan volt, és az 1960-as évektől kezdve a Nemzetközi Biológiai Program "Human Adaptability" projektje keretében végezték őket, nagyjából az egyetemi Embertani Tanszékek koordinálásában (Eiben, 1972a). Az 1950-es, 1960-as években négy olyan centrum alakult ki az országban, ahol növekedésvizsgálatok folytak: a debreceni egyetemi, ill. a nyíregyházi főiskolai tanszék (Malán, majd Rajkai és tanítványai), a szegedi egyetemi tanszék (Farkas) és a budapesti egyetemi tanszék (Fehér, majd Eiben és munkatársai), valamint Vas megye (Eiben). Az 1960-as években azután ezekhez csatlakozott még a Testnevelési Főiskola (Bakonyi, majd Frenkl, Mészáros, Mohácsi, Farkas A., Farmosi, ill. Barabás, Rigler), a Központi Sport Iskola (Szmodis, Pápai, Szabó), a Bárczi Gusztáv Gyógynevelési Tanárképző Főiskola (Horváth, Buday), a KSH Népeségtudományi Intézete (Nemeskéri és munkatársai), az Országos Csecsemő- és Gyermekgyógyászati Intézet (Ág-

falvi, Bodánszky, Vargáné Teghze-Gerber, majd Joubert, Darvay), a Heim Pál Gyermekkorház (Sárkány és munkatársai), az MTA Biometriai Csoportja (Juvancz, Vargha). Ebben az időszakban ugyanis egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a növekedésvizsgálatok felé és vettek részt azokban a rokonszalmák képviselői, így gyermekgyógyászok, gyógypedagógusok, iskolaorvosok, iskola-higiénikusok, sportkutatók, pszichológusok stb. Ennek a széles körű érdeklődésnek is köszönhetően, ekkoriban indult a „Budapesti longitudinális növekedésvizsgálat (1970-1988)” az ELTE Embertani Tanszék, a Heim Pál Gyermekkorház, az Országos Csecsemő- és Gyermekkegészségügyi Intézet, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete és az MTA Biometriai Csoportja részvételével mintegy száz védőnő közreműködésével. Indult egy országos longitudinális növekedésvizsgálat is, ugyancsak az OCSGYI és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete szervezésében az ország több megyéjére kiterjedően, szintén védőnők közreműködésével.

Gyakran felvetődött az ún. "akceleráció" kérdése is, amely az itt felsorolt szakterületeket, mindezeket a tudományágakat erősen foglalkoztatta. Három magyar szakember egyidejűleg, egymástól függetlenül írta le, hogy nem akceleráció volt, ahogyan azt általánosan vallották ebben az időszakban itthon és külföldön, hanem korábban volt retardáció. Korunkban, a növekedést, érést befolyásoló környezeti tényezők javulása következtében (vagyis a korábbi kedvezőtlen, azaz a növekedést gátló, lassító hatások felszámolása révén) egyre inkább elérik a gyermekek a genetikailag adott növekedésmintájukat, ami a korábbihoz képest gyorsabb ütemű növekedést, korábbi érést és nagyobb felnőttkori testmagasságot eredményez (Eiben, 1967b, 1969a; Rajkai, 1967; Véli, 1967). Ezek a tanulmányok fontos hozzájárulások voltak a szekuláris trend kutatásához. A továbbiakban azután e témakör kiegészült még olyan vizsgálatokkal, amelyek a sorkötelesek természetének évszázados változásait elemezték (Véli, 1953, Kádár és Véli 1971, majd Nemeskéri et al. 1983), sőt, még az etnikai-antropológiai kutatásokban is vizsgálati szempont lett a szekuláris trend kérdése (Henkey, 1975) (részletesen lásd: Eiben, 1988a, 1988b).

Ebben az időszakban számos olyan speciális növekedésvizsgálatra került sor, amelyek a testnevelésnek és a sportnak a növekedésre, testi fejlődésre gyakorolt hatását elemezték (Bakonyi et al. 1969), egyetemisták, főiskolások testi fejlettségét (Rajkai, 1952, 1957; Gyenis és Till 1974, 1981, 1982; Nemeskéri 1970 stb.), valamint egyes betegségeknek a növekedésre gyakorolt hatását, ill. a beteg gyermekek, így asztmások (Hauspie et al. 1979), szívbetegek (Gyenis és Simon, 1974), értelmi fogyatékosok (Buday, 1974, 1984) stb. testi fejlettségét vizsgálták.

Külön említést érdemelnek a *menarchekorra* vonatkozó adatgyűjtések, amelyek nemzetközi viszonylatban is sok dolgozatot eredményeztek. A korszerű "status quo" módszerrel gyűjtött és probit analízissel feldolgozott adatok lehetővé tették, hogy az 1950-es évek elejétől kezdve e vonatkozásban is nyomon

lehesen követni a szekuláris trend hazai alakulását. Az első nagy országos adatgyűjtést (Bottyán et al. 1963) több nagy elemszámú adatgyűjtés követte, pl. a Dunántúlról (Eiben, 1971, 1972b; Bodzsár, 1991), az ország különböző területeiről, de főleg a Délalföldről (Farkas, 1986) stb.

A hazai növekedésvizsgálatoknak ez a harmadik korszaka, de különösen a 20. század utolsó harmada, nagyon eredményes időszak volt. Magyarország az auxológiai kutatásaival, tudományos minősítéseket (CSc és DSc, újabban PhD fokozatokat) hozó kutatási eredményeivel, továbbá az e témakörben rendezett nemzetközi kongresszusaival, szimpóziumaival a világ élvonalába került. Ez megnyilvánult abban is, hogy a nemzetközi tudományos társaságok elnökké, alelnökké, elnökségi taggá, ill. a nemzetközi szakfolyóiratok szerkesztőbizottsági tagjává választottak e területen dolgozó magyar szakembereket is.

4. Az 1980-as évek elején "*A magyar ifjúság biológiai fejlődése*" című, társadalomtudományi indíttatású, reprezentatív keresztmetszeti növekedésvizsgálatot szerveztünk és bonyolítottunk le az egész ország területére kiterjedően, amely vizsgálat 41 ezer 3–18 éves egészséges fiút és leányt, az ilyen korú magyarországi népesség 1,5%-át érintette (Eiben–Pantó, 1981; Pantó–Eiben, 1984b; Eiben et al. 1991). Ez volt hazánkban az első *epidemiológiai szemléletű auxológiai vizsgálat* (a világon is csak két hasonló volt, Hollandiában és Kubában). E vizsgálatunk adatai alapján kidolgoztuk és közzétettük a 3–18 éves magyarországi fiúk és lányok testmagasság, testtömeg és testmagasságra vonatkoztatott testtömeg referencia-értékeit (Eiben–Pantó, 1986b). Országos vizsgálatunk értékét emeli, hogy a struktúráról számot adó bőséges antropometriai program mellett a funkciót is, a 7–18 éves fiúk és lányok fizikai erőnlétét is vizsgáltuk (Barabás et al. 1986; Barabás 1985, 1987). E referencia-értékek *etalonnak* tekinthetők. Ettől kezdve minden hazai (és, merjük állítani, közép-európai) növekedésvizsgálat eredményeit össze lehet hasonlítani az országos referencia-értékekkel, és ezáltal mind a múltbeli, mind a jövőben végzendő regionális vizsgálatok értékesebbé válnak.

Ezzel az országos növekedésvizsgálattal és az annak alapján kidolgozott és 1986-ban publikált első (!) magyar "növekedési standardok" létevel új szakaszba léphetnek az ilyen irányú hazai kutatások, innen számítható a *hazai növekedésvizsgálatok negyedik korszaka*.

Országos reprezentatív növekedésvizsgálatunk néhány fontos eredménye

Gyakran felvetődő dilemma: vajon eléggé magas-e a gyermek életkorához képest? Vajon megfelelő-e a testtömege életkorához, testmagasságához viszonyítva? De nemcsak az egyes gyermekekről van szó, hanem gyermekcsoportokról is: vajon az újabb vizsgálat adatait tudjuk-e hasonlítani valami megbízható referencia-értékekhez?

Erre szolgálnak *országos reprezentatív növekedésvizsgálatunk* eredményei, amelyeket – remélhetőleg, szerénytelenség nélkül – etalonnak tekinthetünk.

Vizsgálatunk az egész országra kiterjedt, mind a 19 megyére és a fővárosra. Gondosan kidolgozott vizsgálati tervünkben figyelembe vettük az ország geomorfológiai viszonyait (síkság, domság, hegyvidék), a nagy mezőgazdasági régiókat és ipari centrumokat, a még meglévő etnikai csoportokat, a települések nagyságát. Amint azt az 1980-as években tudtuk, a magyarországi népesség egyötöde élt a fővárosban, mintegy 10%-a a 100 000-nél nagyobb lélekszámú nagyvárosokban, mintegy 20%-a a 10 000 és 100 000 lélekszám közötti kisebb városokban, mintegy 40%-a az 1000 és 10 000 közötti lélekszámú községekben és mintegy 10%-a apró falvakban, szórt településeken. Vizsgálati tervünkben ezt a megoszlást követtük. Nem kerestük különösebben, de nem is kerültük el az etnikai kisebbségeket, a horvátokat, a szerbeket (“délszlávokat”), a szlovákokat, a németeket, a románokat és persze a cigányokat, akik a magyarországi népességnek akkor mintegy 6%-át tették ki, őket is belevontuk a mintánkba. A 14 éves kor felett figyelemmel voltunk arra is, hogy a középfokú tanintézményekben (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola, ill. szakmunkásképző intézet) hogyan oszlik meg a tanulók aránya. Ugyancsak figyelembe vettük azt is, hogy az elmúlt évtizedekben évenként hány gyermek született Magyarországon, és az egyes kohorszok létszáma szerint terveztük meg a különböző település-nagyságrendű helységekből az egyes oktatási intézményekben vizsgálandó gyermekek számát. Ily módon a kérdéses korcsoportok 1%-át, mintegy 25 000 fiút és leányt terveztünk megvizsgálni (Eiben–Pantó, 1981).

Az 1981 és 1984 között elvégzett nagyszabású vizsgálat során 113 településen (37 városban és 76 községben) 326 oktatási intézményt (111 óvodát, 116 általános iskolát, 32 gimnáziumot, 22 szakközépiskolát és 45 szakmunkásképző intézetet) kerestünk fel, és mintegy 41 000 fiút és leányt vizsgáltunk meg. A különböző kizáró okok (pl. testi fogyatékoság, súlyos szervi baj, fejlődési rendellenesség, ill. hiányos és már nem pótolható adatok) miatt a feldolgozásba be nem vont egyedek elhagyása után a tisztított mintánk $N = 39\,035$ egészséges fiút és leányt foglal magában.

Vizsgálati módszereink részben természettudományosak (antropometria, radiológia, motoros tesztek), részben társadalomtudományiak (a család szociodemográfiai háttere) voltak. A bőséges antropometriai program keretében 18 testméretet vettünk fel, ezután 7 motorikus teszt következett, és a vizsgált gyermek személyi és családi adatait is rögzítettük. A leányok esetében a menarche, a fiúknál az oigarche bekövetkezését is feljegyeztük. A csontéletkorra (skeletalis kor) vonatkozó kéz-röntgenvizsgálatot kilenc városban tudtuk elvégezni, ahol a helyi kórházzal vagy rendelőintézettel megfelelő kollaborációt sikerült kialakítanunk. Így a minta 16%-ánál, mintegy 6000 fiúnál és leánynál végezhetjük el ezt a vizsgálatot.

A terepmunka antropometriai részét négy, a motorikus tesztek három fő végezte, akik a mérési technikájukat igen gondosan egyeztették, kiküszöbölendő, ill. a lehetséges legnagyobb mértékben csökkentendő az interperszonális és intraperszonális, azaz szisztematikus mérési hibákat. Egy ilyen fontos vizsgálatnál afféle „quality control”, ill. egy elővizsgálat, ún. „pilot study” nem hagyható el. Mindezt mi is elvégeztük.

A vizsgálatokat tehát a nemzetközi humánbiológiai, demográfiai, szociológiai, ill. testnevelés- és sporttudományi gyakorlatban elfogadott technikákkal, módszerekkel és nemzetközileg standardizált eszközökkel végeztük el.

A hatalmas vizsgálati anyag feldolgozása nagyteljesítményű számítógépekkel, modern programcsomagok felhasználásával történt, ill. – részben személyi, részben anyagi okok miatt elhúzódva – még történik.

Vizsgálatunk a magyarországi ifjúság testi fejlettségének és fizikai erőnlétének első nagy *állapotdiagnózisának* tekinthető. A humánbiológiai program teljesítése alapján képet nyertünk a magyarországi 3–18 éves fiúk és lányok testi fejlettségéről, ill. az egymást követő korcsoportok növekedési-állapotbeli különbözőségeiről, a testarányok életkori változásairól, a testösszetételbeli változásokról, testalkati változásairól (szomatotípusokról), érésükről (mind a menarche-, mind az oigarchekorról), végül a minta egy részének vizsgálata alapján a skeletalis életkorokról (Eiben et al. 1991).

A vizsgálati minta városi-falusi bontása megerősítette azt a régen ismert tételt, hogy a városi gyermekek növekedése gyorsabb ütemű, érésük korábban következik be, mint falusi kortársaiké (Eiben et al. 1996; vö. "proteroplasia jelensége", Pfaundler, 1916).

A *szülők foglalkozása* szerinti bontása igazolta, hogy a fizikai dolgozó apák és anyák fiai és leányai kedvezőtlenebb biológiai mutatókkal rendelkeznek, mint a nem-fizikai dolgozó szülők gyermekei (értsd: előbbieik testmagasságuk és más testméreteik tekintetében is elmaradnak az utóbbiak mögött).

Azt találtuk továbbá, hogy a szülők életkora, a gyermeknek a testvérsorban elfoglalt helye (hányadik szülött), a család nagysága, a szülők foglalkozása, a tényezők hatáserősségének ebben a növekvő sorrendjében, valóban befolyásolja a növekedési folyamatot, ill. a testi fejlődést, érést, de a testmagasságban megmutatkozó különbségek kicsinyek. A *szülők iskolai végzettsége* szerinti bontásban viszont jelentős (szignifikáns) különbségeket találtunk, amelyek esetenként 6–7 cm-t is kitesznek.

A magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekeinek testmagassága (és más hosszméreteik) középtértékei nagyobbak, mint az országos referenciaértékek 50. percentilisei, az alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei viszont ettől elmaradnak. Az általános iskolát be nem fejezett apák és anyák fiai és leányai minden korcsoportban a legalacsonyabbak voltak. Ezeknél magasabbak voltak az általános iskolát végzett szülők gyermekei, még magasabbak a szakmunkásképzőt végzett szülők gyermekei, ismét magasabbak a középiskolai

érettségivel rendelkező szülők gyermekei, és legmagasabbak a főiskolai vagy egyetemi végzettségű szülők gyermekei. Ez a tendencia érvényes mind a fiúkra, mind a leányokra, azzal a kiegészítéssel, hogy a leányoknál ez kifejezettebben mutatkozik meg. Különösen az általános iskolát be nem fejezett apák és anyák leányai voltak nagyon alacsonyok, míg a főiskolát vagy egyetemet végzett apák és anyák leányai voltak a legmagasabbak. Ezek a különbségek különösen jelentőssé váltak a serdülést követő években. Az anyák iskolai végzettsége tehát – úgy tűnik – még inkább meghatározó, mint az apáké. Eszerint megállapíthatjuk, hogy Magyarországon (ahol a fizetések, ill. jövedelmek az esetek jelentős részében nem arányosak az iskolai végzettséggel, mégis) *az ifjúság növekedésében, érésében a szülők iskolai végzettsége döntően meghatározó tényező*. Nyilvánvalóan fontos itt az anyák szerepe, akik a család kulturális háttérének megteremtésében nélkülözhetetlenül fontos szerepet töltenek be. A magasabb iskolai végzettségű szülők jobban és ésszerűbben használják ki a rendelkezésükre álló lehetőségeiket gyermekeik fejlődése érdekében (Eiben, 1988b). Minderről részletesebb leírás olvasható e reprezentatív növekedési és fizikai erőnléti vizsgálatunkról kiadott monográfiánkban (Eiben et al. 1991), ill. néhány azóta megjelent tanulmányban (Eiben, 1998).

Sok adat van arra, hogy a 20. század utolsó harmadára a fejlett nyugati országokban a gyermekek növekedési mintájának manifesztálódása elérte vagy erősen megközelítette a lehetséges optimumot. Ugyanakkor a volt szocialista országokban, így hazánkban is, az életszínvonal romlása a szekuláris trend pozitív vonulatának jelenlegi trendjében stagnálást okoz. Erre utal az a tény, hogy az 1980-as években végzett és itt tárgyalt országos vizsgálatunk budapesti részének eredményeihez képest az 1994/95-ben, tehát 10 évvel később Budapesten ugyanazokban az óvodákban és iskolákban, azonos program szerint megismételt antropometriai vizsgálatunk eredménye minimális pozitív változásokat hozott, és ez a szekuláris trend lelassulására utal (Németh–Eiben, 1997; Eiben et al. 1998).

A körmendi növekedésvizsgálat

A *körmendi növekedésvizsgálat* egy immár fél évszázada folyó vizsgálat-sorozat, amelyet a nemzetközi humánbiológiai körökben úgy emlegetnek, mint ”klasszikus szekuláris trend tanulmányt”. A vizsgálat-sorozatot az 1950-es évek közepén kezdte meg a szerző Körmenden, egy pilot study-nak minősülő gimnazista mintán, majd 1958-ban teljes körű keresztmetszeti növekedésvizsgálatot végzett el Körmend ifjúságán, az óvodákban és az iskolákban. Ez a K-58 jelzésű első vizsgálat 1656 fiút és leányt érintett, az antropometriai program pedig 15 testméretet és 10 fej- és arcméretet tartalmazott. A vizsgálatot tízévenként megismételte. Az 1968-ban végzett K-68 jelzésű vizsgálat antropometriai prog-

ramját 21, az 1978. évi K-78 vizsgálatát, az 1988. évi K-88 és az 1998. évi K-98 vizsgálatát 23 testméret képezte. A vizsgált minták elemszáma is jelentősen nagyobb lett (a K-68: 1736, a K-78: 2420, a K-88: 2867, a K-98 2080 fiút és leányt érintett). Természetesen Körmend népessége is egyre nagyobb lett (az 1958. évi lélekszám 7500, az 1968. évi mintegy 10 000, az 1978. évi mintegy 12 000, az 1988. évi és az 1998. évi is, mintegy 12 500). A vizsgálatok lebonyolítása a nemzetközileg elfogadott módszerekkel, ill. mérőeszközökkel történt.

A K-58 vizsgálat adatait már össze lehetett hasonlítani néhány jelentős hazai vizsgálat eredményeivel. Akkor úgy lehetett minősíteni a körmendi fiúk és leányok testi fejlettségét, hogy az hazai viszonylatban "jó közepes" volt. Ma már, az országos referencia-értékekhez, azok percentilis értékeihez hasonlítva, meg kell állapítanunk, hogy az akkori körmendi fiúk és leányok korai gyermekkorukban, sőt egészen 10 éves korukig a mai 25. percentilis közelében voltak, a további életkori csoportok pedig a 10. és 25. percentilis értékei között foglaltak helyet. A K-68 vizsgálat testmagasság és testtömeg középértékei már általában a 25. és 50. percentilis között futottak, a K-78 vizsgálat hasonló középértékei pedig egyre inkább megközelítették az 50. percentilist. A K-88 vizsgálat középértékei viszont több esetben már az 50. percentilis fölött voltak. Ugyanez vonatkozik a K-98 vizsgálatra is. Ez a tendencia mindkét nemre érvényes. A körmendi ifjúság esetében tehát egy határozott pozitív szekuláris trendet láthatunk, legalábbis, ami a testmagasságot illeti. A kép ugyanis nem ennyire egyértelmű.

A K-68 adatainak elemzése során szembevetendő volt, hogy a törzs szélességi méretei (vállszélesség, csípőszélesség) a K-58 középértékeihez képest kisebbek. Hogyan lehet az, hogy a testmagasságban és a testtömegben is a középértékek növekedését tapasztalhattuk, ugyanakkor a szélességi méretek viszont kisebbek? Tudni kell ehhez azt, hogy 1958-ban az általános iskola felső tagozatos tanulóinak és a gimnazistáknak jelentős része a szomszédos falvakból járt be Körmendre az iskolába, többnyire kerékpáron. Ugyanakkor mind a körmendiak, mind a környékbeli falusiak még részt vettek szüleik oldalán a nehéz paraszti munkában, vagyis fizikai aktivitásuk (mondhatjuk: terhelésük) jelentős mértékű volt. 1968-ra Körmenden diákotthonok létesültek, az életmód a falvakban is átalakult, a fizikai igénybevétel csökkent, egy inaktívabb életforma vált általánossá. Ennek volt betudható, hogy a gyermekek törzsszélességi mutatói, de a végtagok izmosságát jelző egyes kerületi méretei is csökkent értékeket mutattak az előzőkhöz képest. Akkor felhívtuk a város és az iskolák vezetőinek figyelmét erre az előnytelen változásra. Figyelemre méltó testnevelési és sportprogramokat indítottak, sportcsarnok létesült stb. Az 1978. évi vizsgálat testméretei már igazolták is ennek hatását: a törzs szélességi méretei már nagyobb középértékeket adtak, mint a K-68 alkalmával, de még nem érték el a K-58 szintjét. 1988-ra mindezek a problémák rendeződni látszottak, hiszen – amint

említettük már – a K-88 középértékei az országos 50. percentilisek körül vannak. Ez a tendencia nagyjából és egészében érvényes a K-98 vizsgálat eredményeire is.

Érdekes képet ad a *menarchekor* vizsgálata, amelyhez az adatokat a már említett status quo módszerrel gyűjtöttük és probit analízissel dolgoztuk fel. A mediánok (amikor a megkérdezett leánykáknak éppen 50%-a ad “igen” választ) az évtizedek során a következőképpen alakultak:

K-58	m = 13,53 év,
K-68	m = 12,75 év,
K-78	m = 12,80 év,
K-88	m = 12,93 év és
K-98	m = 12,98 év.

Az első két vizsgálat között tehát jelentős pozitív szekuláris trend érvényesül. A K-68 és a K-78 között nincs lényeges különbség (“a szekuláris trend hiánya”), de a K-78 és K-88 között, majd a K-88 és a K-98 között is, bizonyos negatív változás figyelhető meg.

A vizsgált időszakban Körmenden jelentős *társadalmi változások történtek*. A már említett népességnövekedés részben beköltözéssel, részben közigazgatási változásokkal (a Körmenddel már összeépült falu odacsatolása) magyarázható. Fontosak az életmódban bekövetkezett változások. Az egészségügyi ellátás mintegy 100–150 százalékkal növekedett az 1980-as évek végére, elsősorban az iskolaorvosi, védőnői hálózat bővülése, a kórházi ágyak számának (akkor még) növekedése, a rendelőintézet kapacitásának növekedése stb. révén. A kommunális ellátottság színvonala a tárgyalt időszakban jelentősen javult. Ez megnyilvánult részben a teljes körű villamosításban, a vezetékes ivóvíz és vezetékes gáz kiépítésében, részben a lakások, iskolák, óvodák modernizálásában, a sportolási lehetőségek jelentős bővülésében, a táplálkozás vegyesebbé (tehát előnyösebbé) válásában stb. Említést érdemel, hogy a gyermekek nevelését meghatározó interperszonális kapcsolatok ugyancsak jelentősen javultak. A K-58 idején még sok középfokú végzettségű tanító, ill. főiskolai végzettségű tanár működött, míg a K-88 és K-98 idején túlnyomó többségüknek főiskolai vagy egyetemi végzettsége van.

Mindezek a jelenségek, tehát a biológiai, demográfiai és szocioökonómiai változások együttesen a *szociális rétegekben bekövetkezett differenciálódáshoz* is vezettek. Ezzel összefüggésben feltételezhető, hogy Körmend népességének *populációgenetikai (relatív) egyensúlya* egy kissé megváltozott, elsősorban az utóbbi évtizedekben tapasztalt *migráció* hatására. Feltételezhető tehát Körmend népességében a heterózis-jelenség.

E néhány humánbiológiai megfontolás alapján az valószínűsíthető, hogy a körmendi ifjúság esetében a növekedés–érés genetikai mintájának migráció-okozta minimális módosulása mellett, de inkább a környezeti tényezők javulása

következtében, a *genetikai program manifesztálódásának feltételei javultak meg, és ez idézi elő a kedvezőbb biológiai fejlődést.*

A körmendi növekedésvizsgálat-sorozat nemcsak mint regionális növekedésvizsgálat fontos, hanem azért is, mert Magyarországon először mutatta meg, hogy *a gyermekek testméretekkel* (tehát objektív mérőszámokkal) *jellemzett növekedése, testi fejlődése milyen gyorsan és milyen érzékenyen reagál a meg nem ismételt társadalmi változásokra.* Ez az egyik legnagyobb tanulsága a körmendi növekedésvizsgálatoknak, a szerzőnek pedig élete egyik legnagyobb szakmai élménye (Eiben, 1988b).

Gyermekek és ifjúság a századvégi Magyarországon

E helyen csak utalunk az 1980-as évek végén kialakult politikai helyzetre, a rendszerváltás éveire és az azt követő évtizedre. Elegendő itt a változásokból csupán három tényt kiemelni: 1. a korábbi politikai szerkezet összeomlását, 2. az ezzel összefüggő ökonomiai változásokat és általános liberalizálódást és 3. a kulturális, mentális változásokat.

A rendszerváltozással megszűnt a szovjet megszállás, a totalitárius diktatúra, a központosított gazdálkodás, bizonyosfajta cenzúra stb. A szabadon választott új kormány „gentleman agreement”-t kötött a letűnt rendszer képviselőivel (a szocialistákkal és liberálisokkal), és ennek következményeképpen számosan kibújhattak a politikai felelősségük alól. Mindez új társadalmi feszültségeket, stresszeket okozott, és ez közvetve a gyermekeket is érintette.

Szánalmas gazdaságot örököltünk a pártállamtól. Az IMF diktált, fizetni kellett a nemzeti adósságot (ma is fizetjük), jelentős infláció alakult ki (az 1990-es évek elején 25–30%), az életszínvonal jelentősen csökkent. Gyors változások voltak a társadalmi rétegekben is, a társadalmi különbségek drasztikusan megnövekedtek. Nőtt a munkanélküliség, a morbiditás, a mortalitás, valamint a szennyeződések mértéke, a bűnügyek száma, de csökkent a várható élettartam. Ez volt az „átmenet krízise”, amely természetesen jelentősen befolyásolta a gyermekek növekedési, érési folyamatát. Minden bizonnyal ezzel magyarázható a szekuláris növekedésváltozások lelassulása is.

Ami a kulturális/mentális változásokat illeti, azok csak lassan fognak érvényesülni. Változatlanul megmutatkoznak az előző, letűnt rendszerre jellemző gondolkodási formák, azaz nehezen változik meg az emberek gondolkodásmódja, értékítélete. A korábbi „szocialista” (ma „átmeneti kelet-közép-európainak” nevezett) országok és a nyugat-európai országok népességeinek egészségügyi állapota közötti különbség jelentős. Ez drámai ellentmondás a demokrácia felé vezető úton. Érinti ez természetesen a családok szociális helyzetét, a gyermekek ellátottságát stb. (Eiben, 1998).

Záró megjegyzések

A fentiekben felvázolt gondolatok, érvek, valamint a bemutatott két nagyszabású növekedésvizsgálat (és az itt nem részletezett további fontos, tudományos minősítést eredményező vizsgálatok) eredményei bizonyára meggyőzik az Olvasót, hogy a gyermekek növekedésének, érésének rendszeres, humánbiológiai szemléletű vizsgálata, tehát az *auxológiai vizsgálatok* milyen fontos információkat szolgáltatnak mind a szülőknek, mind a szakembereknek, mind pedig az országok vezetőinek. Biztosan állítható (a már a bevezetőben is említett tétel), hogy *a gyermekek normális növekedése, érése jól tükrözi az egész népesség tápláltsági, ill. egészségi állapotát*. Érdeemes emlékeztetni az "Emberi jogok" ide vonatkozó passzusára, amely kimondja, hogy minden gyermeknek elidegeníthetetlen joga van ahhoz, hogy egészséges környezetben, normális körülmények között növekedjék fel. A gyermekeknek meg kell kapniuk mindazt (táplálékban, gondoskodásban, lehetőségekben stb.), amire szükségük van a zavartalan növekedésükhöz, testi fejlődésükhöz, és ezt valóban az élet első két évtizedében kell megkapniuk. Felnőttkorban ezt már nem lehet pótolni. A harmonikus családi környezetben egészségesen felnövekvő gyermek *boldog* gyermek, és jobban fogja tűrni a felnőttkori terheléseket is. Nagyobb esélye lesz egy sikeres életpálya befutására.

A gyermekek – mint tudjuk – csak egyszer nőnek fel. A felelősség tehát óriási, és ebben osztozik a családdal az egészségügy, az iskola, a sportegyesület stb. de feltétlenül a kormányzat is. Igaz, ez nem új gondolat. Már gróf Klebelsberg Kúnó kultuszminiszter is felhívta a figyelmet erre a nagy felelősségre egy Szegeden, 1926-ban mondott avatóbeszédében: „De ki képviseli a szebb jövő reménységét? A magyar gyermek. A magyar gyermeket tehát nemcsak tanítani kell, hanem egészségét, életét óvni talán még nagyobb kötelesség”. Ez ma is igaz és elgondolkoztató.

Az ezredforduló és egyben Magyarország millenniumi időszakában jó szívvel remélhetjük, hogy az ország felelős vezetői ismerik és megértik, hogy a fent vázolt társadalmi, gazdasági, szociális viszonyok milyen jelentős mértékben meghatározzák a felnövekvő ifjúság biológiai állapotát és ezen túlmenően nemzetünk jövőjét. A 21. század első évtizedét ebben a szellemben a „*Gyermekek évtizedének*” kellene nyilvánítani.

*

A jelen tanulmány "A Kárpát-medence népe a millenniumon" c. tudományos konferencián 2000. november 10-én elhangzott előadás kissé bővített változata. Ez az előadás csak a 18 éves korúakig tekintette át a címben megadott témát, mert a fiatal felnőttek (egyetemi, főiskolai hallgatók, sorkötelesek)

biológiai fejlettségi állapotáról egy másik előadás (Gyenis és Joubert) számolt be a konferencián.

A szerző köszönetet mond az OTKA T-22.599 számú pályázati támogatásért.

IRODALOM

A tanulmányban idézett szerzők és tanulmányok az alábbi összefoglaló munkák irodalomjegyzékeiben megtalálhatók.

- Eiben, O. G. 1988a *History of Human Biology in Hungary*. International Association of Human Biologists, Occasional Papers, Newcastle upon Tyne 2/4. 75.
- Eiben, O. G. 1988b *Szekuláris növekedésváltozások Magyarországon. A gyermekek növekedésének, biológiai érésének szekuláris trendje a „Körmendi Növekedésvizsgálatok” alapján.* – Humanbiologia Budapestinensis, Suppl. 6. 133.
- Eiben, O.G. 1994 *The Körmend Growth Study: Data to secular growth changes in Hungary.* Humanbiologia Budapestinensis, 25;205–219.
- Eiben, O. G. 1998 *Growth and maturation problems of children and social inequality during economic liberalization in Central and Eastern Europe.* In Strickland, S. S. and Shetty, P. S. (szerk.) *Human Biology and Social Inequality*, Cambridge University Press, Cambridge, 76–95.
- Eiben, O. G. 1999 *A gyermekek növekedése, érése mint a népesség biológiai állapotának tükrözője.* – Dissertationes Savariensis 26. kötete, Savaria University Press, Szombathely. 90.
- Eiben, O. G. – Barabás, A. – Kontra, G. – Pantó, E. 1996 *Differences in growth and physical fitness of Hungarian urban and rural boys and girls.* – *Homo* (Stuttgart) 47;191–205.
- Eiben, O. G. – Barabás, A. – Pantó, E. 1991 *The Hungarian National Growth Study I. Reference data on the biological developmental status and physical fitness of 3-18 year-old Hungarian youth in the 1980s.* – Humanbiologia Budapestinensis, 21. kötete 123.
- Eiben, O.G. – Németh, Á. – Barabás, A. – Pantó, E. 1998 *Adatok Budapest ifjúságának biológiai fejlettségéhez és fizikai erőnlétéhez.* – Humanbiologia Budapestinensis, Suppl. 24. 142.
- Eiben, O. G. – Tóth, G. 2000 *Half-a-century of the „Körmend Growth Study”.* – *Collegium Antropologicum* (Zagreb) 24; 431–441.

HUNGARIAN CHILDREN'S BIOLOGICAL CONDITIONS IN THE 20TH CENTURY

Summary

The author studies the Hungarian children's growth and biological maturation in the 20th century as one of the best indices of nutritional status and biological condition of the whole population. He demonstrates the statements of former researches, the social impacts that can explain the changes in 20th century European and Hungarian children's growth and maturation. He gives a historical overview about Hungarian researches concerning physical growth and demonstrates their most important results. He describes the Hungarian growth studies by periods of the country's political and demographic history demonstrating those political, economic, social, cultural and demographic factors (population number, fertility, mortality, infant and child mortality, age structure of the population), especially the quantity and quality of nutrition, that could influence the growth and maturation of the children.

In the second part of the paper, the author describes in detail two representative growth studies organised and carried out by himself:

1. The Hungarian National Growth and Physical Fitness Study concerning children aged 3–18 years and representing the whole country (1,5 % of the youth in question).
2. The Körmend (town in the western part of Hungary) Growth Study has examined the growth and maturation in every ten year since 1958.

They could demonstrate the secular growth changes and the significant differences by social status, by parents' profession and especially by their educational level and qualification and by their residence (town-village). The Körmend growth study could particularly prove the close connection between the children's growth and maturation and the social changes in their neighbourhood.

These growth studies could demonstrate the secular trend in children's biological development in accordance with the experiences of other European countries. The growth rate observed in the 20th century Hungary doesn't show an acceleration but rather an earlier retardation in biological development. These growth studies document many human biological effects of un-reproducible social events and/or changes exactly and with a very quick and sensitive response.

A FIATAL FELNŐTTEK BIOLÓGIAI ÁLLAPOTA A SORKÖTELESEK ÉS AZ EGYETEMI HALLGATÓK ADATAINAK TÜKRÉBEN

JOUBERT KÁLMÁN–GYENIS GYULA

Bevezetés

„A 18 éves sorkötelesek testfejltségének, egészségi állapotának és szocio-demográfiai jellemzőinek vizsgálata” című kutatási program adatfelvételi, vizsgálati szakaszának végrehajtására az 1998. évi tavaszi és őszi sorozás keretében került sor.

A 18 éves fiatal felnőtt férfinépeség biológiai állapotának az utolsó részletes felmérése 1973-ban történt, az akkori sorköteles ifjak országos reprezentatív vizsgálata keretében.¹

A sorkötelesek testfejltségének, biológiai állapotának vizsgálata természetesen csak a fiatal felnőtt férfiakra ad képet. Ismeretes azonban, hogy hazánkban a férfiak születéskor várható átlagos élettartama évek óta 66 év körül van (1998-ban 66,14 év, 1999-ben 66,32 év volt), amely érték közel tíz évvel alacsonyabb, mint a nőké² és Európában a legalacsonyabbak között van. A szomszédos Ausztriában, 1998-ban a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 74,8 év, a nőké 80,9 év volt.

A fentiekkel összefüggésben megállapítható továbbá, hogy a férfiaknál a keringési és a rákos betegségekkel kapcsolatos halálozás Európában a legmagasabb és egyre fiatalabb korosztályokat érint.

A felsorolt tények a felnőttkor határán levő 18 éves férfinépeség biológiai és egészségi állapotának vizsgálatát különösen indokoltá teszik.

Míndezek alapján kezdeményezte 1997-ben a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet és az ELTE Embertani Tanszék, a Magyar Honvédséggel együttműködésben, a 18 éves sorkötelesek reprezentatív mintáján végrehajtandó komplex kutatási program 1998. évi megvalósítását.

A kutatási program keretében lehetőség nyílik a testfejltség és az egészségi alkalmasság főbb ismérvei esetében a szekuláris trend vizsgálatára is, oly módon, hogy az 1998. évi adatok idősorba állíthatók az 1870–1911 közötti állításkötelesek, majd az 1973. évi sorköteles-vizsgálat megfelelő adataival. Az

¹ „A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota” c. kiadvány, szerk.: Nemeskéri János, Juhász Attila és Joubert Kálmán. (A pontos hivatkozást lásd az irodalomjegyzékben.)

² A nők születéskor várható átlagos élettartama Magyarországon 1998-ban 75,18 év, 1999-ben 75,13 év volt.

adatsorok alapján megrajzolható és képletben megadható a 18–21 éves ifjak termetének – mint a testi fejlettség és a testalkat legfontosabb mutatójának – több, mint egy évszázadot átívelő alakulása, szekuláris trendje.

A sorköteles-vizsgálattal szemben, amely mint láttuk, reprezentatív mintakiválasztása révén a 18 éves fiúk teljes egészéről ad képet, az egyetemi hallgatók vizsgálatának tárgya a fiatal felnőttek egy speciális csoportja.

Az egyetemi hallgatók a fiatal felnőtteknek egy különleges, a szellemi képességeik alapján szelektált rétegét képezik. A biológiai állapotuk különösen fontos az egész társadalom számára, mert jelentős részük a későbbi életpályáján a társadalom és a gazdaság vezető, irányító pozícióit foglalja el. Az egyetemi hallgatók biológiai állapota meghatározó jelentőségű későbbi életrészekre, testi és egészségi állapotokra, morbiditási és mortalitási viszonyaikra. Ezért van kiemelt jelentősége az egyetemi hallgatók biológiai és egészségi állapotának megismerését célzó kutatásoknak.

Közvetett adatok alapján bizonyosnak tekinthető – elsősorban a gyermekek és az ifjúkorúak testi fejlettségére ható szocio-ökonómikus tényezőkkel kapcsolatos vizsgálatok adataira támaszkodva (összefoglalóan: Susanne 1980, Eveleth-Tanner 1976), – hogy nemcsak szellemi képességeikben, hanem testi fejlettségükben is különböznek a hasonló korú népesség átlagától.

Ezt támasztják alá például Nemeskéri és mtsai (1983) sorkötelesekre vonatkozó adatai. E munkájukban az értelmiségi és vezető állású apák sorköteles fiai testmagasságának az átlaga (174,66 cm) 3,5 cm-rel volt magasabb, mint az összes vizsgáltak átlaga (171,15 cm) és több mint 5 cm-rel magasabb, mint a mezőgazdasági dolgozók fiainak a testmagasság-átlaga (169,52 cm), akik ebben az összehasonlításban a legalacsonyabb termetűek voltak. Hasonló eredményeket közöltek Nagy-Britanniából (Khu és mtsai, 1991), Lengyelországból (Bielicki és mtsai, 1992) és Portugáliából (Padez-Johnston 1999) is. Gyenis (1995) pedig a magyar egyetemistáknál igazolta ezeket a különbségeket. Az 1976–1985 között a Budapesti Műszaki Egyetemen vizsgált összesen 6951 20 éves férfi hallgató közül 43,9%-nak, az 1381 19 éves nő hallgató közül pedig 54,4%-nak rendelkezett az édesapja felsőfokú végzettséggel, ami az országos átlagot négyszeresen, illetve ötszörösen haladta meg. Ezeknek a férjhallgatóknak a testmagassága 177,6 cm, míg a középfokú és alsó fokú iskolai végzettségű apák fiainak a testmagassága pedig ennél alacsonyabb, 176,8 cm, illetve 175,9 cm volt. Hasonló sorrend jelentkezett a nőhallgatóknál is, ahol ugyanezek az értékek a következők voltak: 165,3 cm, illetve 164,4 cm és 163,6 cm. Úgy tűnik, hogy az egyetemisták termete a hasonló korú fiatal felnőtt férfiakéhoz képest „akcelerált”, testmagasságuk mintegy „előre vetíti” a következő generáció átlagnépességének a szekuláris trend következtében megjelenő magasabb termet-értékeit (Gyenis, 2000).

Az egyetemi hallgatók egészségi állapotának vizsgálatát Németországban, a Münchener Egyetemen kezdték meg 1921-ben, először csak önként jelentkező-

kön. Néhány év múlva azonban ezt az összes németországi felsőoktatási intézményben kötelezővé tették. A 2. világháború előtt az Amerikai Egyesült Államok felsőoktatási intézményeiben is kötelezővé vált a hallgatók egészségi állapotának a vizsgálata (Frey, 1940).

Hazánkban az egyetemi hallgatók egészségi állapotának vizsgálatát a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen kezdték meg. Az egyetem Orvosi Rendelő Intézetét az 1925/26. tanév második félévében, 1926 elején hozták létre, elsősorban a hallgatók venereás betegségeinek a gyógyítása céljából. A hallgatók más betegségei gyógyítása miatt is oly nagy számban kereste fel az intézetet, hogy az 1926/27. tanév első félévében már más szakrendelések is megkezdték a működésüket. Ugyanebben a félévben kötelezővé tették az egyetemen a testnevelési órákat és ezzel kapcsolatban megkezdődött a hallgatók kötelező orvosi vizsgálata is. 1935-ben bevezették az antropometriai vizsgálatokat is (Frey, 1940).

A 2. világháború után, az 1960-as évek második felében kezdődött meg ismét a Budapesti Műszaki Egyetemen a hallgatók kötelező egészségügyi szűrővizsgálata (Till és mtsai 1975). 1973-ban antropometriai laboratórium kialakítása is megkezdődött Harpenden műszerek beszerzésével (Till, 1975). A megkezdett vizsgálatok első eredményeként a műegyetemi hallgatók testi fejlettségére vonatkozó újabb adatokat Till és Gyenis 1976-ban közölte.

A magyar egyetemi hallgatók testi fejlettségére vonatkozó első adatokat Neuber (1936) közölte a debreceni Tisza István Tudományegyetemről. Az azóta eltelt időben nagyszámú közlemény jelent meg a Budapesten és más városokban működő egyetemek hallgatóinak, továbbá főiskolai hallgatóknak és egyetemre, vagy főiskolai felvételre jelentkezőknek a testi fejlettségével kapcsolatosan is.

Anyag és módszer

Az 1998. évben végrehajtott: „*A 18 éves sorkötelesek testfejlettségének, egészségi állapotának és szocio-demográfiai jellemzőinek vizsgálata*” című kutatási program (a továbbiakban: *az 1998. évi sorköteles-vizsgálat*) egy országos reprezentatív mintán valósult meg. A minta-kiválasztási rendszert a KSH mintavételi szakemberei dolgozták ki Éltes Ödön vezetésével, szem előtt tartva az 1973. évi sorköteles-vizsgálattal való összehasonlíthatóság követelményét.

Az 1973. évi 9495 fős, közel 10 százalékos minta az 1955. évi születési kohorszból vétetett. A mintavételi rendszer kiindulási alapját az Országos Tervhivatal által alkalmazott régiók képezték. A régiók mindegyikéből egy-egy

megye került kiválasztásra, mégpedig az, amely a legfontosabb demográfiai és foglalkozási ismérvek szerint a legjobban megközelíti a régió általános adatait.³

Az 1998. évi sorköteles-vizsgálat területi mintakiválasztása is ugyanazokra a megyékre, a megyéken belül ugyanazon településekre és kerületekre, településrészekre terjedt ki, mint ahol az 1973. évi sorköteles-vizsgálat folyt.

Azért volt szükséges és fontos az 1998. évi vizsgálatot az 1973. évi vizsgálat mintaterületével és minta-kiválasztási rendszerével azonos településeken és azonos szempontok szerint végrehajtani, mert csak ilyen feltételek mellett csökkenthető minimálisra az eltérő populációgenetikai, gazdasági és földrajzi hatások érvényesülése.

A két vizsgálat eredményei közötti eltérések magyarázatánál, értékelésénél csak ilyen körülmények között minősíthető kellő megalapozottsággal *az adott terület, település, környezet minőségében, továbbá az életkörülményekben, táplálkozásban bekövetkezett változások szerepe, hatása.*

Az 1998. évi sorköteles-vizsgálat során felvett adatokat, vizsgálati, mérési eredményeket, négyfajta kérdőívre, illetve adatlapra jegyezték fel. Ezek közül jelen tanulmányban csak az „Antropometriai adatlap”-ra felvett adatok és azok közül is csak a sorkötelesek *testmagasság- és testtömeg-átlagának*, továbbá a *testtömeg-index*, az ún. *BMI (Body Mass Index = testtömeg (kg)/testmagasság (m)²* átlagának alakulásáról van mód beszámolni.

A mintavételi arányok végleges számításához még le kell zárulniuk a folyamatban levő feldolgozási munkálatoknak.

A vizsgálat jelenlegi feldolgozási fázisában 8002 sorkötelesről van kitöltött orvosi kérdőív. Ennek alapján azt lehet mondani, hogy a 18 éves sorkötelesek vizsgálati aránya közel 11%.

A folyamatos eloszlású változókra – mint például a testmagasság, a testtömeg és a BMI – minden esetben kiszámítottuk az átlagot ($\bar{x}$), az átlag szórását (SD) és a percentiliseket (P3., P10., P25., P50., P75., P90., P97.).

A szerzők egyike 1975-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Szakorvosi Rendelőintézetében antropológiai laboratóriumot hozott létre, és 1976–1990 között 15 egymást követő évfolyam hallgatóin vizsgálta a testi fejlettséget és az arra ható szocioökonómikus tényezőket. Az antropometriai adatokon kívül a családi háttér jellemzőit kérdőíves módszerrel vizsgálta.

Ebben a tanulmányban csak a legnagyobb korcsoport, a 20 éves fiúk adatai (n = 6951) kerülnek elemzésre.

Összehasonlító adatként csak az egyetemi hallgatókra vonatkozó korábbi vizsgálatok eredményeit használjuk fel. Ezek a következők: Neuber (1936), Mezey (1940), Apor (1941), Balogh (1942), Jeney (1942), Allodiatoris (1952), Rajkai (1952), Rajkai–Jancsó (1955), Rajkai (1957), Allodiatoris–Nemeskéri

³ A mintakiválasztás szempontjait és a mintavétel leírását lásd a Joubert K., Gyenis Gy. (2001) az irodalomjegyzékben idézett kiadványt.

(1970), Nemeskéri (1970), Molnár (1968), Barton és mtsai (1978), Szöllősi-Jókay (1980), Szöllősi-Jókay (1992) és Gyenis (1997).

Eredmények, értékelés

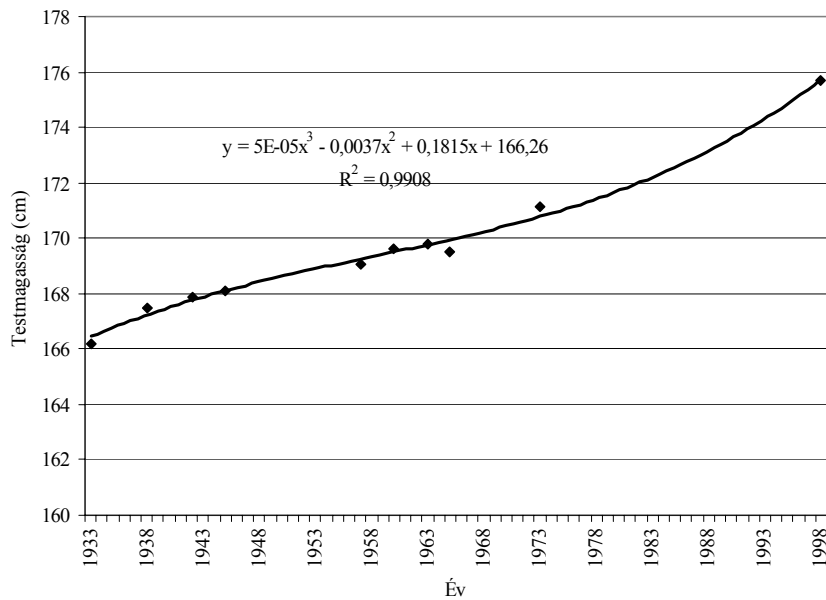
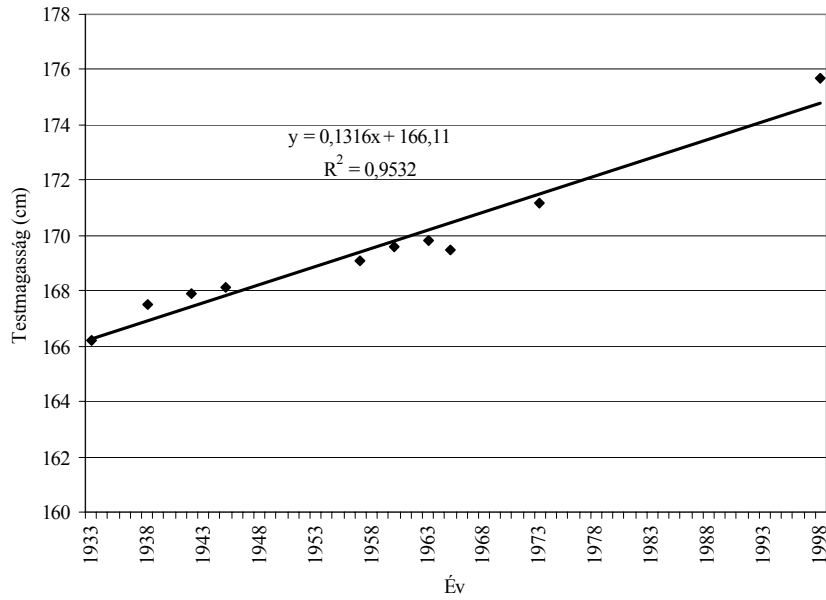
A korábbi vizsgálatok⁴ tanúsága szerint, amennyiben valós képet akarunk kapni arról, hogy a 18 éves ifjaknak (fiúknak) milyen ma Magyarországon a testi fejlettsége, (testmagassága, testtömege), akkor a vizsgálatot egy országos reprezentatív minta keretében kell megvalósítani.

A fenti célnak a legteljesebb mértékben a sorozás keretében végrehajtandó országos reprezentatív mintasokaságon megvalósuló, komplex vizsgálatok eredményei felelnek meg. (A sorozás ugyanis a fiatal férfiak olyan elérhetőségéhez nyújt keretet, amely attól függetlenül biztosítja a mintába kerülés lehetőségét, hogy az ifjú tanul valamely oktatási intézményben, vagy már dolgozik, esetleg munkanélküli.)

A katonai sorozások fennmaradt testmagasság-adatai alapján rekonstruálni lehet a termet változásának szekuláris trendjét. Ezen időszakból jelen tanulmányunkban – az egyetemi hallgatók adataival való összehasonlíthatóság miatt – csak az 1934-től kezdődő időszak adatait mutatjuk be az *I. ábrán*. Az adott időszakban vizsgált sorkötelesek testmagasság-átlagaira – a szekuláris trend jelzésére – egyenest (felső ábra), illetve harmadfokú polinomot (alsó ábra) illesztettünk. A harmadfokú polinom illeszkedése az R^2 értéke alapján lényegesen jobb, mint az egyenesé, de emellett jobban tükrözi a testmagasság-átlagok növekedésében az utóbbi évtizedekben bekövetkezett intenzitás-változást is.

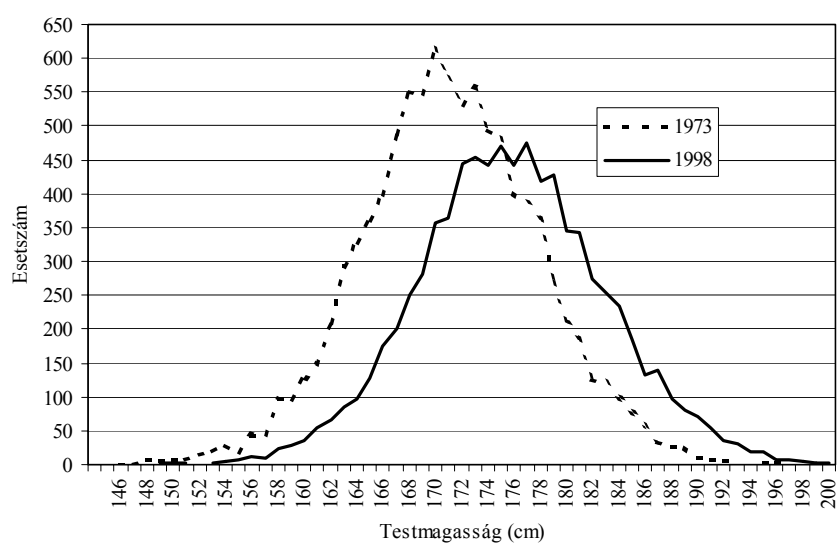
⁴ Az 1973. évi sorköteles-vizsgálatok eredményei ezt egyértelműen alátámasztják.

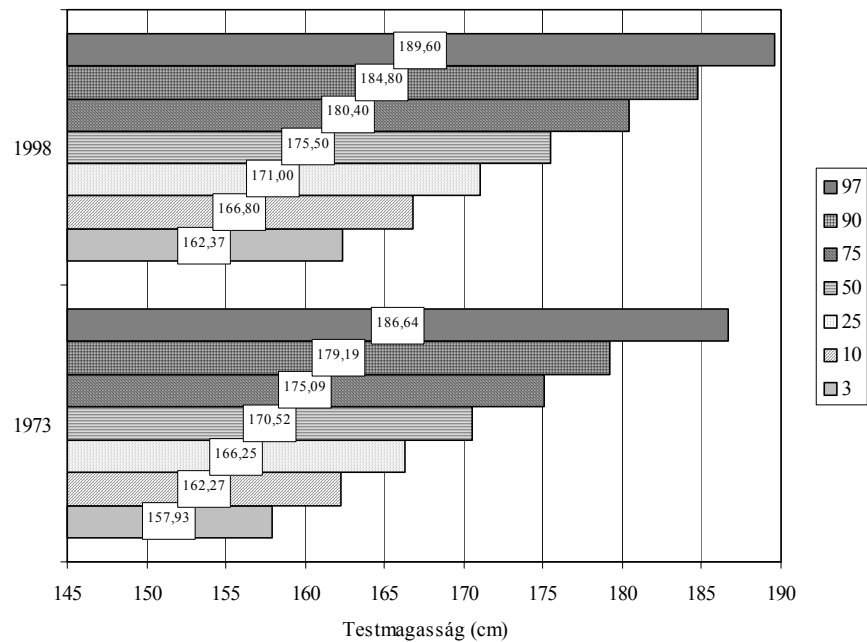
I. A sorkötelesek testmagasság-átlagának szekuláris trendje Magyarországon
1933–1988 között

Az 1973-as és az 1998. évi sorköteles-vizsgálatok között eltelt 25 év folyamán – miként azt az előbbi adatok is jelzik – a 18 éves sorkötelesek testmagasság-átlaga az 1973. évi 171,2 cm-es értékről 1998-ra 175,8 cm-re nőtt. Az ábrákon a trendvonal alakulása jól szemlélteti, hogy ez a 4,6 cm-es növekedés a korábbi időszakokhoz képest észrevehetően intenzív. A 18 éves fiúk testmagasságának alakulásában bekövetkezett változások jól követhetők a testmagasság gyakorisági megoszlását bemutató *II. ábrán*.

II. A 18 éves sorkötelesek testmagasság szerinti gyakorisága az 1973. és az 1998. évi vizsgálatban

Az orvosi gyakorlatban széles körben alkalmazzák a testméretek referencia-adatainak bemutatására a percentiliseket, mert azok plasztikusabban adják vissza a tényleges megoszlást, mint az átlag és az arra szimmetrikusan lefelé és fölfelé rávetített szórásértékek (SD). A *III. ábrán* az 1973-ban és az 1998-ban vizsgált sorkötelesek testmagasság-percentiliseinek megoszlását mutatjuk be.

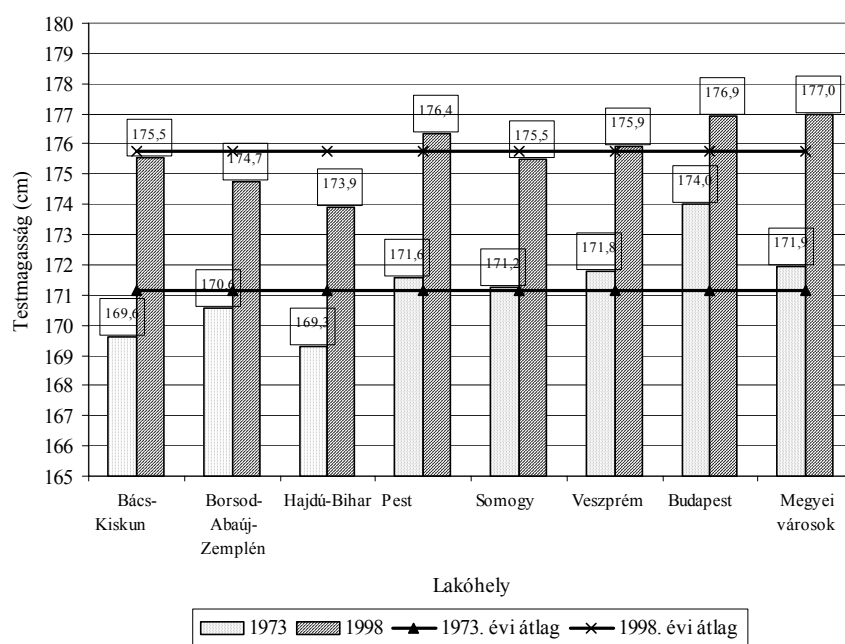
III. A 18 éves sorkötelesek testmagasság-percentilisei az 1973. és az 1998. évi vizsgálat adatai alapján

A két időszak testmagasság-percentilisei közötti eltérések első ránézésre is szembeütönek, néhány jellemző változást azonban ki kell emelnünk. Ameddig 1973-ban a sorkötelesek fele (50 százalékuk) kisebb volt 170,52 cm-nél, addig 1998-ban mindössze 25 százalékuk testmagassága volt kisebb 171 cm-nél. 1973-ban a sorköteleseknek mindössze 3 százaléka volt 186,64 cm-nél nagyobb, 1998-ban már 10 százalékuk nagyobb volt 184,8 cm-nél és 3 százalékuk (238 sorköteles) még 189,6 cm-nél is magasabb volt. Mindezek a számok egyértelműen magyarázzák a testmagasság-átlag 25 év alatt bekövetkezett 4,6 cm-es növekedésének strukturális hátterét.

Annak ismerete is fontos, hogy az elmúlt 25 év folyamán a vizsgált sorkötelesek testmagasság-átlagában a lakóhely területi megoszlása szerint bekövetkezett-e változás? A 18 éves sorkötelesek testmagasság-átlagainak 1973. évi és 1998. évi alakulását mutatjuk be a *IV. ábrán* a lakóhely területi megoszlása szerint.

A testmagasság-átlagok területi változásairól a következőket kell kiemelni. Az eltelt 25 év folyamán csökkent a legnagyobb és a legkisebb testmagasság-átlagok közötti különbség: 4,7 cm-ről 3,1 cm-re. Az 1973-ban legnagyobbak bizonyult (174,0 cm) budapesti sorkötelesek testmagasság-átlaga (1998-ban:

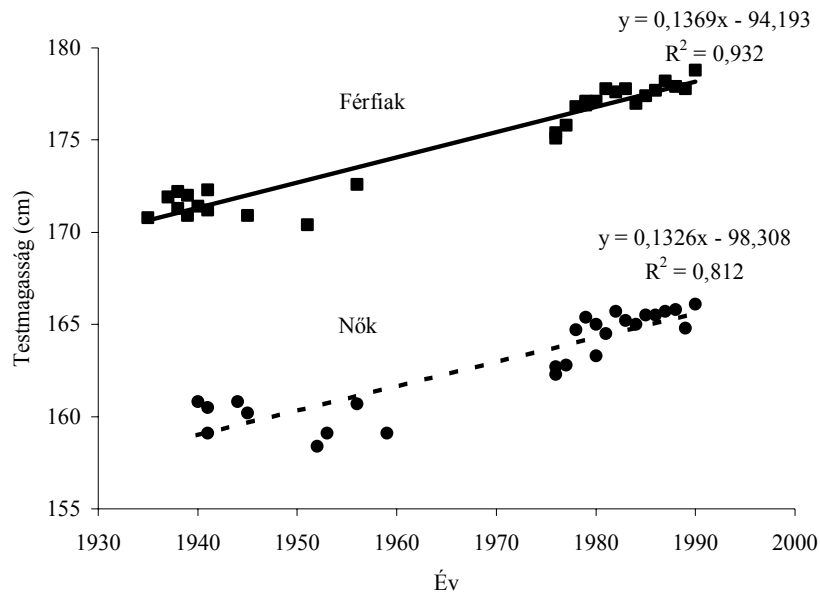
176,9 cm) nőtt az eltelt 25 év folyamán a legkisebb mértékben, mindössze 2,9 cm-t, és ezzel második helyre szorult a megyei városok sorkötelesei mögé (177,0 cm), akik ugyan mindössze 0,1 cm-rel, de megelőzték őket. Legnagyobb mértékben a Bács-Kiskun megyei sorkötelesek testmagasság-átlaga nőtt (5,9 cm-rel), de még így sem érték el az 1998. évi országos átlagot. A testmagasság-átlagok változásában az elmúlt 25 év során tapasztalt területi eltérések értelmezésére a szocio-demográfiai háttérváltozók ismeretében térünk ki majd részletesen. Az akcelerációs jelenségeket előzetesen értelmezve, annyit már most megállapíthatunk, hogy a budapesti 18 éves sorkötelesek testmagasság-átlagának emelkedésében – a többi területhez viszonyítva – jelentős intenzitáscsökkenés figyelhető meg. Ennek oka feltehetően az, hogy az itt élő fiatalok jelentős részének már 25 évvel korábban is az országos átlagnál kedvezőbbek voltak életkörülményei, táplálkozása, szociális és higiénés viszonyai, így azok – átlagosan és relatíve is – kisebb mértékben javulhattak, mint az ország más településein. Az adatok alapján úgy látszik, hogy megyei városokban élő fiatalok – nagyjából a budapestiekkel azonos hányadának – fenti környezeti jellemzői elérték a fővárosi szintet.

IV. Az 1973. és 1998. évben vizsgált sorkötelesek testmagasság-átlagainak alakulása a lakóhely területi megoszlása szerint

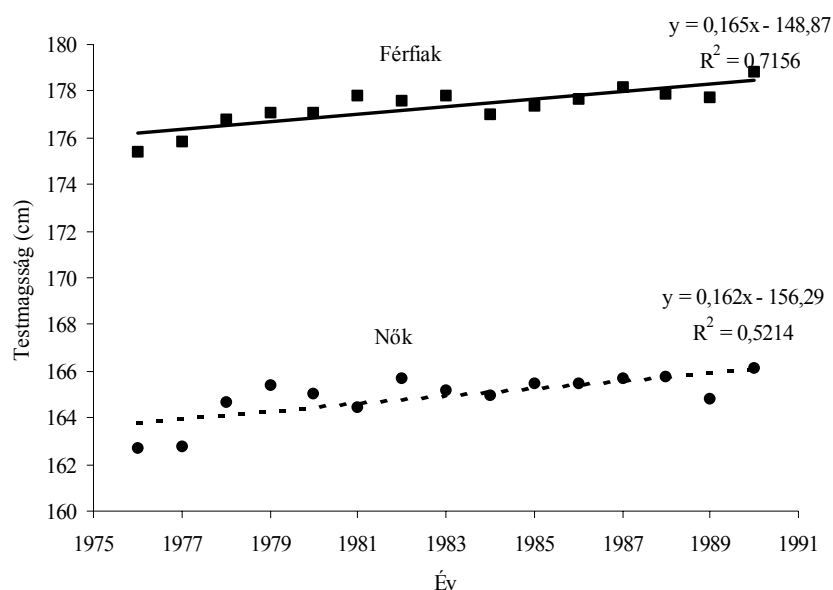
Tehát összegezve a fentieket megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 25 év során a 18 éves sorköteles fiatalok testmagasság-átlagában megállapított 4,6 cm-es növekedés mértékében – összességében – még az intenzív akcelerációs hatások érvényesülnek. A budapesti fiatalok növekedés-intenzitásában bekövetkezett jelentős mérséklődés jelzi, hogy környezetükben, életkörülményeikben – a többi területhez viszonyítva – számottevőbb mértékben következett be a retardációs hatások felszámolódása. Természetesen mindezek a vizsgált budapesti 18 éves fiúk összességére vonatkoznak. Amin azt értjük, hogy az átlag értelem-szerűen, mint minden területi átlagérték, számos, egymástól jelentősen különböző életkörülmények, kulturális és szocioökonómiai adottságok között élő csoport, réteg összességét jelenti. Tehát Budapesten található a legtöbb olyan fiatal, aki optimális, vagy azt megközelítő körülmények között él, de természetesen igen nagy számban vannak még Budapesten olyan fiatalok is, akiknek egyáltalán nem optimálisak, sőt kifejezetten rosszak az életkörülményei. E jelenség részletes elemzésére a szocio-demográfiai háttér adatok ismeretében lesz majd mód.

Az egyetemi hallgatók testmagasságának lineáris regressziós egyenese jól mutatja, hogy a szekuláris trendjük az 1930-as évek második felétől kezdve mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél jelentős és közel azonos mértékű volt: dekádonként 1,37, illetve 1,33 cm (*V. ábra*).

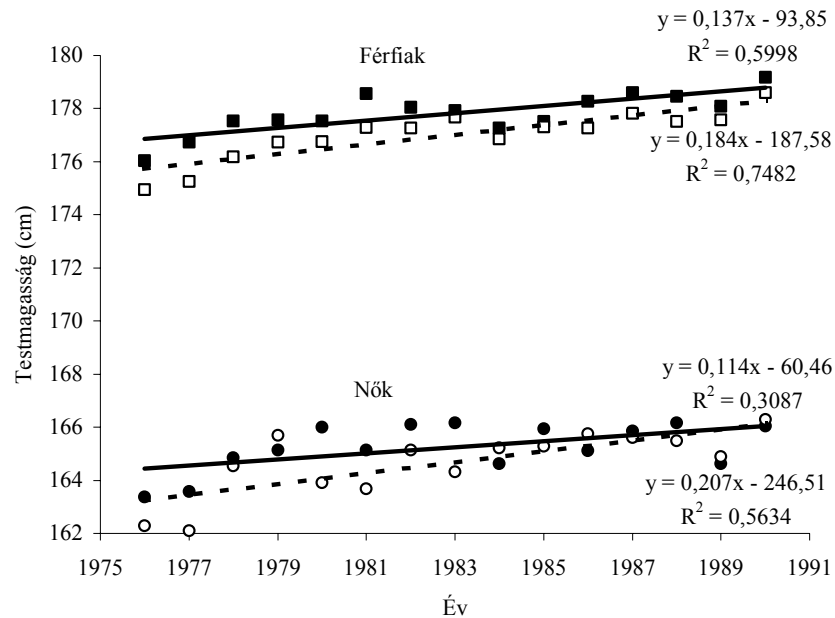
V. A magyar egyetemi hallgatók testmagasságának szekuláris trendje

A Budapesti Műszaki Egyetem (BME) 1976–1990 között vizsgált, egymást követő 15 évfolyama hallgatói testmagasság alakulása a szekuláris trend mértékének növekedését mutatja. A dekádra számolt növekedés a férfi hallgatóknál 1,65 cm, a nőknél pedig ezzel az értékkel majdnem teljesen megegyezően 1,62 cm (VI. ábra).

VI. A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói testmagasságának szekuláris trendje

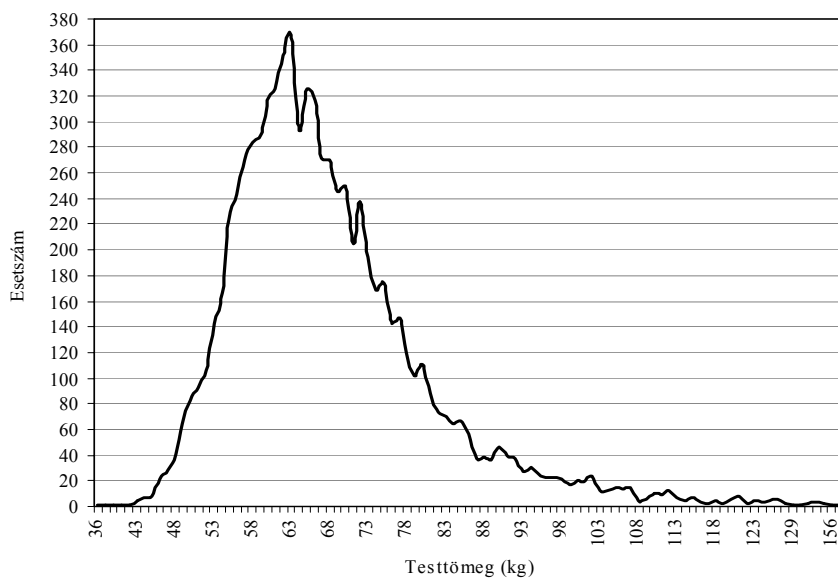
A BME hallgatói testi fejlettségére ható tényezők közül a születési hely hatását már korábban kimutattuk (Gyenis, 1997). A hallgatókat Budapesten és máshol született csoportokra bontva kimutatható, hogy a testmagasságnál a szekuláris trend mértéke eltérő a két csoport és a két nem között is (VII. ábra). A Budapesten született férfi hallgatók mind a 15 évfolyamban magasabbak, mint a máshol született évfolyamtársaik, azonban a szekuláris trend dekádra számolt értéke alacsonyabb náluk (1,37 cm/dekád), mint a máshol születetteké (1,84 cm/dekád). A 15 évfolyam többségénél a nőknél is a Budapesten születettek a magasabbak, azonban a máshol születettek szekuláris trendje nagyobb mértékű (2,07 cm/dekád), mint a Budapesten születetteké (1,14 cm/dekád), ezért a 15 évfolyamnál a két csoport értéke közötti különbség csökkenő mértékű, sőt a két utolsó évfolyamban már a máshol született nők a magasabbak.

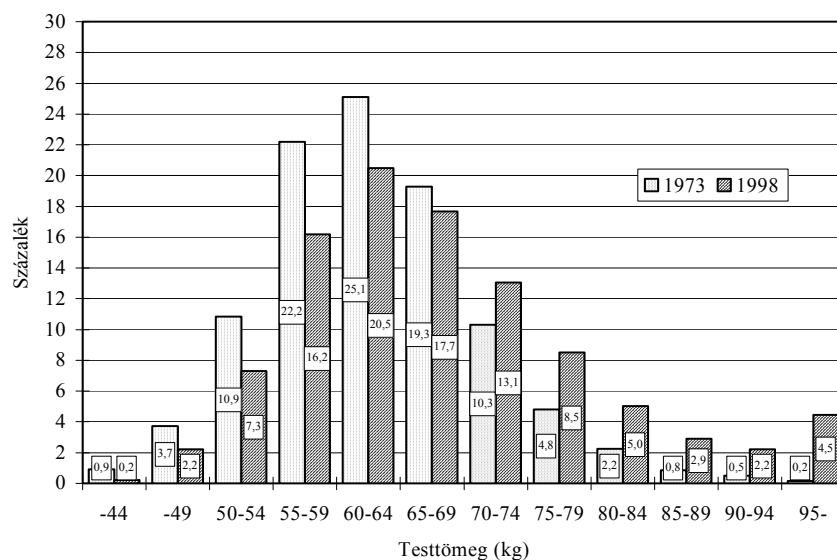
VII. A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói testmagasságának szekuláris trendje születési hely szerint
(Budapesten született: ———, máshol született: - - - - -)

A 18 éves sorkötelesek testtömegének megoszlását testtömeg kg-ok szerint, csak az 1998. évi vizsgálati adatok alapján tudjuk bemutatni (VIII. ábra), ugyanis az 1973-as adatok feldolgozásánál ilyen megoszlási táblázatot nem készítettünk. Az ábrán jól látható a megoszlásgörbe aszimmetriája, amit a görbének a nagyobb testtömegek irányában erőteljesen elnyújtott jobboldali lefutása eredményez.

Az 1973. évben és 1998. évben vizsgált sorkötelesek testtömeg-csoportok szerinti százalékos gyakoriság-megoszlását figyelhetjük meg a IX. ábrán. Jól követhető az ábrán, hogy az eltelt 25 év alatt, a nagyobb testtömeg-csoportok irányában milyen jelentős mértékben átstrukturálódott a 18 évesek testtömeg szerinti megoszlása. A testtömeg-átlagban az eltelt 25 év során bekövetkezett 5,28 kg-os gyarapodás egy része nyilvánvalóan összefügg a testmagasság-átlagok növekedésével, illetve a testmagasság-csoportokra jutó gyakoriságok átstrukturálódásával. A testmagasság-átlagok közötti különbség (a növekedés) 1 cm-ére jutó 1,17 kg-os testtömegátlag-gyarapodásnak vélhetően egy jelentős része mint az elhízottak arányának számottevő növekedése realizálódik.

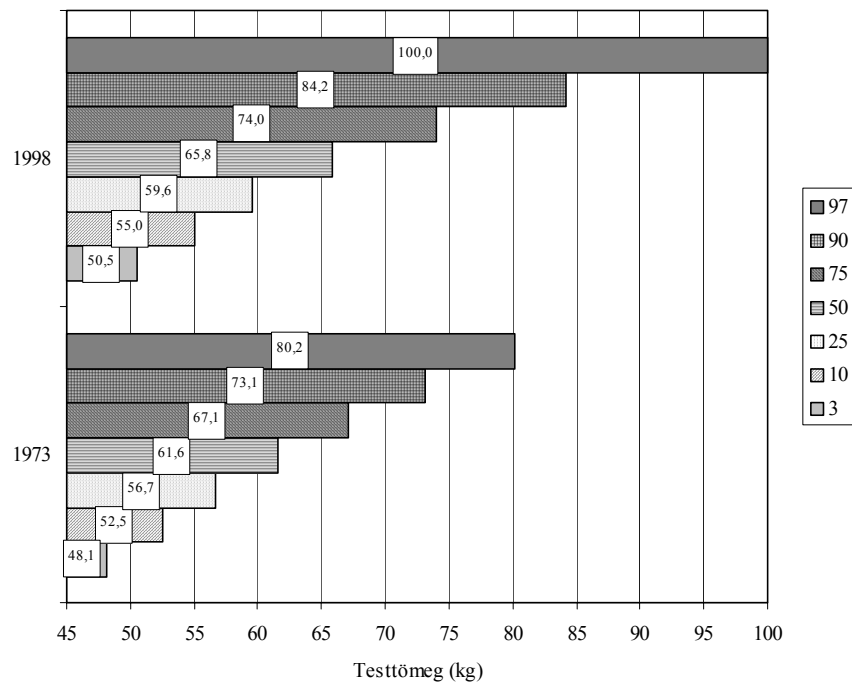
VIII. A 18 éves sorkötelesek testtömeg szerinti megoszlása az 1998. évi vizsgálat adatai alapján

IX. A 18 éves sorkötelesek testtömeg-csoportok szerinti megoszlása az 1973. és az 1998. évi vizsgálat adatai alapján

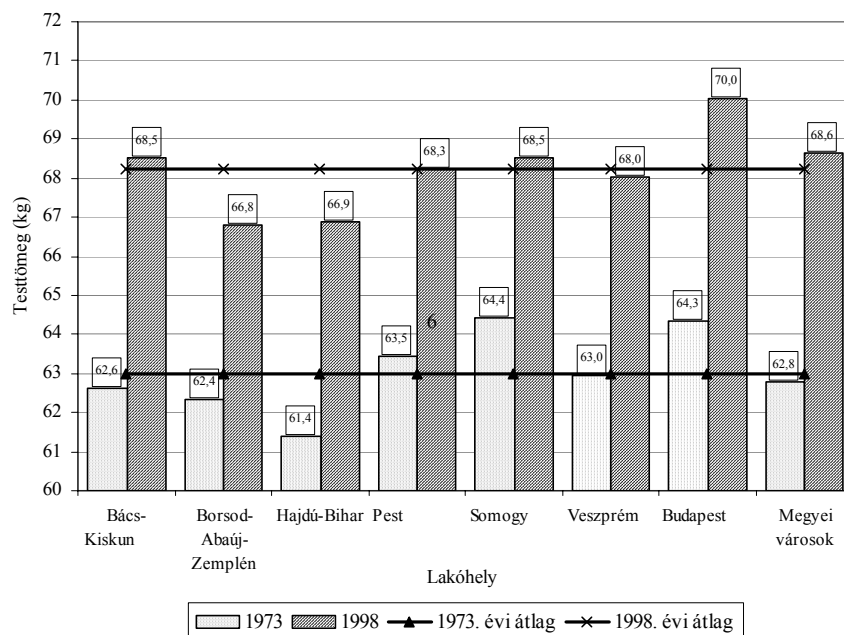
Az 1973-óta eltelt 25 esztendő alatt a 18 éves sorköteles fiatalok testtömeg-viszonyaiban bekövetkezett változást – a fentiek mellett – igen érzékletesen jellemzi a testtömeg-percentilisek alakulása. A *X. ábrán* oszlop-diagrammal szemléltetett testtömeg-percentilisekről a következőket kell kiemelni. Ameddig az 1973-ban vizsgált sorkötelesek legsoványabb 3 százalékanak kisebb volt a testtömege 48,14 kg-nál, addig 1998-ban ez a határ 50,5 kg volt. 1973-ban a vizsgált 18 évesek 75 százalékanak a testtömege nem érte el a 67,1 kg-ot, 1998-ban ez a súlyhatár már 74 kg volt. 1973-ban a vizsgáltak 10 százaléka volt 73,1 kg és nehezebb, 1998-ban az ifjak 10 százaléka 84,2 kg-nál nagyobb testtömegű volt. A vizsgált fiataloknak mindössze 3 százaléka haladta meg 1973-ban a 80,17 kg-ot, ezzel szemben **1998. évben a sorkötelesek 3 százaléka – azaz 238 ifjú! – 100 kg-nál nagyobb testtömegű volt.**

X. A 18 éves sorkötelesek testtömeg-percentilisei az 1973. és az 1998. évi vizsgálat adatai alapján

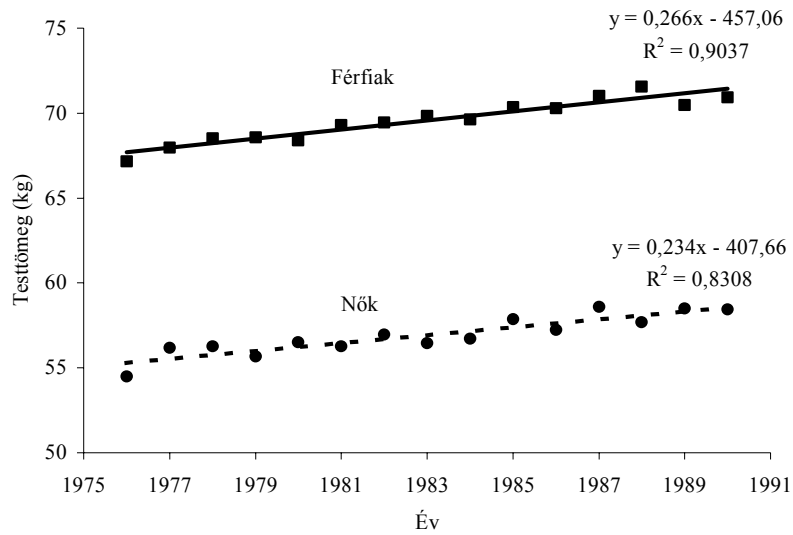
A vizsgált sorköteleseknek a lakóhely területi megoszlása szerinti testtömeg-átlagaiban az elmúlt 25 évben bekövetkezett változásokat mutatjuk be a *XI. ábrán*. A két vizsgált időszakban a legnagyobb és a legkisebb területi testtömeg-átlag között csak csekély különbséget találtunk (1973-ban 3,0 kg, 1998-

ban 3,2 kg volt az eltérés). Az egyes területeken az eltelt 25 év során bekövetkezett testtömeg-gyarapodás mértéke már jelentősebb eltérést mutat. A testtömeg-átlag növekedése legkisebb mértékű Somogy megyében volt: 4,1 kg; a legnagyobb mértékűt (5,9 kg) Bács-Kiskun megyében találtuk. 1973-ról 1998-ra a testtömeg-átlagok területi sorrendje is megváltozott. Az 1973. évi vizsgálatnál 0,1 kg-mal Somogy megye mögött a második helyre szorult budapesti sorköteleseknek 1998-ban 1,4 kg-mal nagyobb a testtömeg-átlaga, mint a sorrendben következő megyei városokban lakóknak.

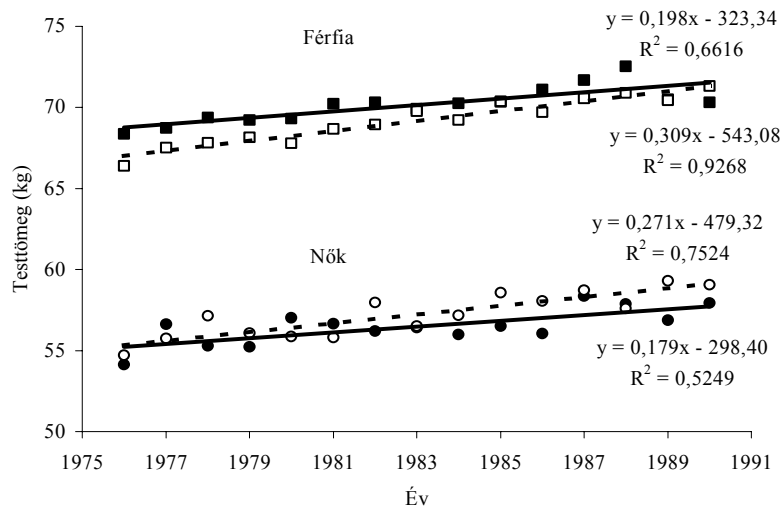

XI. Az 1973. és 1998. évben vizsgált sorkötelesek testtömeg-átlagainak alakulása a lakóhely területi megoszlása szerint

Az egyetemi hallgatók körében a testtömeg szekuláris trendje (XII. ábra) a férfi hallgatóknál nagyobb mértékű (2,66 kg/dekád), mint a nő hallgatóknál (2,34 kg/dekád). A Budapesten és a máshol született hallgatók csoportjai között mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél a máshol születettek trendje a nagyobb mértékű (1,98 kg és 3,09 kg, illetve 1,79 kg és 2,71 kg dekádra számolva). A két nem között viszont eltérés van abban, hogy amíg a férfiaknál a máshol születettek alacsonyabb értékről indulva érik utol a Budapesten születetteket, addig a nőknél a vizsgált évfolyamok többségénél a máshol születettek testtömege a magasabb értékű (XIII. ábra).

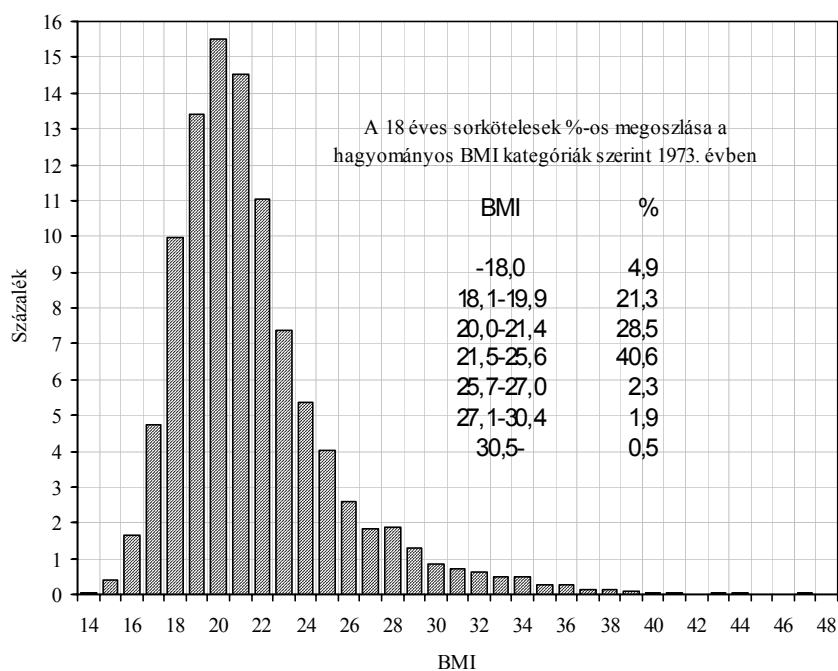
XII. A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói testtömegének szekuláris trendje

XIII. A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói testtömegének szekuláris trendje születési hely szerint (Budapesten született: ———, máshol született: - - - - -)

A Budapesten és a máshol született egyetemi hallgatók testmagassága és testtömege közötti különbségek azzal magyarázhatók, hogy Budapesten – a fővárosban – jobbak az életkörülmények, mint az ország más településein, és a felsőfokú iskolai végzettségük aránya is magasabb, mint máshol. Az egyetemi hallgatóknál a Budapesten születettek alacsonyabb testtömege valószínűleg azzal magyarázható, hogy jobban „vigyáznak” a testtömegükre.

A BMI (testtömeg-index) a tápláltság mértékének megítélésére – a testtömeg és a testmagasság viszonyán alapuló – a nemzetközi gyakorlatban is legszélesebb körben használt jelző. A BMI-értékek százalékos gyakoriságát bemutató *XIV. ábrán* jól megfigyelhető, hogy az általunk vizsgált 18 éves sorkötelesek közel 16 százaléka – azaz **1292 tizennyolcéves ifjú** – a nemzetközileg elfogadott osztályozás szerint **túlsúlyosnak minősül** (25,00 és nagyobb BMI). Ebből az I. túlsúly-csoportba (a BMI = 25,00–29,99) a sorkötelesek 11,68 százaléka (945 fő) tartozik, a II. fokozatba (30,00–39,99) 4,05% (328 sorköteles), és mindössze 19 fiatal (0,23 százalék) került a III. túlsúly fokozatba, ahol 40,00-nél nagyobb a BMI érték.

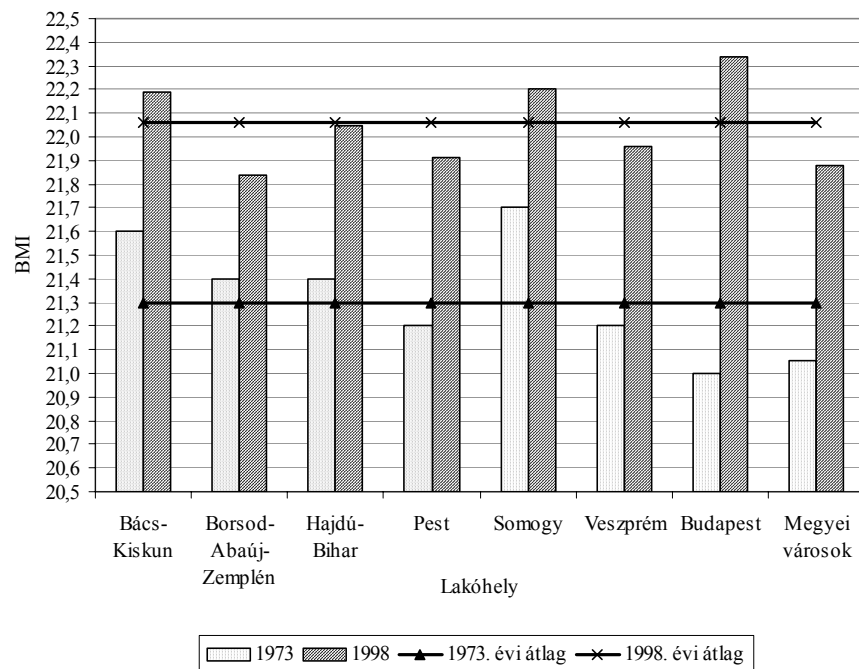

XIV. A 18 éves sorkötelesek BMI szerinti megoszlása az 1998. évi vizsgálatban

Az 1973. évi sorköteles-vizsgálat BMI értékeit csak a hagyományos csoportosításban tudjuk bemutatni a *XIV. ábrába* épített táblázatban. A két vizsgálat

eltérő BMI csoportosítása ellenére is, az adatok összevetése során, egyértelműen megfigyelhető az elhízás 25 év alatt bekövetkezett tendenciája.

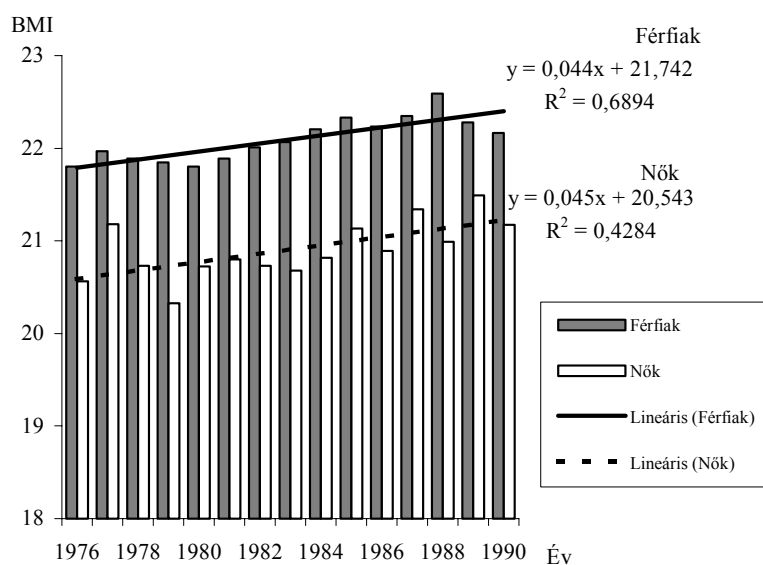
A két időszakban vizsgált sorkötelesek lakóhely szerinti BMI-átlagainak területi összehasonlítása egy újabb lehetőséget nyújt az eltelt 25 év során bekövetkezett változások elemzésére. A BMI-átlagok lakóhely szerinti megoszlását a *XV. ábrán* mutatjuk be. Az ábra alapján a következőket figyelhetjük meg. Mind 1973-ban, mind 1998-ban a területi átlagok egymáshoz viszonyítva meglehetősen szűk tartományon belül helyezkednek el: a legkisebb és a legnagyobb átlag eltérése 1973-ban $0,7 \text{ kg/m}^2$, 1998. évben $0,5 \text{ kg/m}^2$. A két vizsgálati időszakban megállapítható tápláltsági rangsor jelentős mértékben átrendeződik. Amíg 1973-ban a legjobban tápláltak a Somogy megyei ($21,7 \text{ kg/m}^2$) és legkevésbé tápláltak a budapesti ($21,0 \text{ kg/m}^2$) ifjak voltak, addig 1998-ban a legjobban tápláltak a budapestiek lettek ($22,3 \text{ kg/m}^2$). A Budapesten lakó sorkötelesek tápláltsága nőtt az eltelt 25 év alatt a legnagyobb mértékben, átlagosan: $1,3 \text{ kg/m}^2$ -rel. A tápláltság mértékének legkisebb arányú emelkedése a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében lakó vizsgáltak körében figyelhető meg ($0,4 \text{ kg/m}^2$).

XV. Az 1973. és 1998. évben vizsgált sorkötelesek BMI átlagainak alakulása a lakóhely területi megoszlása szerint

A BMI adatai alapján, összhangban a testtömeg vizsgálatánál észleltekkkel, megállapíthatjuk, hogy az 1998 évben vizsgált 18 éves sorköteles fiatalok körében egyrészt általában nőtt a tápláltságuk mértéke, másrészt igen jelentős körükben a túlsúlyosok aránya. *A BMI alapján, a WHO nemzetközileg használatos túltápláltság, elhízottság kategóriába a vizsgált sorkötelesek 16 százaléka tartozik.* Tápláltságuk mértékét akár a 25 évvel korábban vizsgáltakhoz viszonyítjuk, akár önmagában szemléljük, az egy igen jelentős túltápláltsági, elhízási folyamatra derít fényt.

Az egyetemi hallgatók körében a testtömeg-jelző (BMI) értéke is pozitív szekuláris trendet mutat, mind a férfiaknál, mind pedig a nőknél (*XVI. ábra*). Az eddigi emelkedéssel ugyan még nem érik el a BMI 25. értékét, amelytől kezdődően mind fokozottabb mértékű az elhízás egészségkockázati hatása, az egyén veszélyeztetettsége, de ha ez a tendencia tovább folytatódik, akkor a felsőfokú végzettségűek későbbi morbiditását és mortalitását jelentősen befolyásolhatja.

XVI. A Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói testtömeg-jelzőjének szekuláris trendje

A tanulmány az FKFP 0112/1997 és az OKTK A.1797/V. számú, továbbá az OKTK 1532/VII. számú pályázatok támogatásával készült, amit a szerzők ezúton is megköszönnek.

IRODALOM

- Allodiatoris I. 1952. Egyetemi hallgatók testsúlya, testmagassága, tüdőkapacitás és dynamometer méreteiről. *Ann. Hist. nat. Mus. Nat. Hung.*, 2, 193–197.
- Allodiatoris I., Nemeskéri J. 1970 In: Nemeskéri J. Az 1966. évben egyetemi (főiskolai) felvételre jelentkezők demográfiai és testfejlettségi vizsgálata. *A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei* 29, Budapest, 256.
- Apor L. 1941. A budapesti egyetemi hallgatók 1937–39. tanévekben végzett antropológiai vizsgálatának eredményei. *MTA Math. Term. tud. Oszt. Közl.* 60, 933–971.
- Balogh B. 1942. A debreceni egyetemi hallgatók antropológiai vizsgálata az 1938–1939. tanévben. *A Debreceni Tisza István Tud. Társ. II. (Orvos–Természettudományi) Oszt. Munkáiból*, VIII., 1–78.
- Barton J., Szilárd I., Kiss S. 1978. Szomatometriai jellemzők. In: Szilárd I. (szerk.) *Egyetemi és főiskolai hallgatók egészségi állapotának vizsgálata*. Felsőoktatási Pedagógiai Tanulmányok. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest–Pécs, 59–75.
- Bielicki, T., Szcotka, H., Charzewski, J. 1992. The influence of three socio-economic factors on body height in Polish military conscripts. *Hum. Biology*, 53, 543–555.
- Eveleth, P. B., Tanner, J. M. 1976. *Worldwide variation in human growth*. IBP 8. Cambridge University Press, Cambridge.
- Frey J. 1940. Megelőző egészségvizsgálatok. In: Frey J. (szerk.) *A magy. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Egészségvizsgáló Intézetének Tudományos Közleményei I*, Budapest, 2–30.
- Gyenis, G. 1995. Body development, school achievement and parental background of university students in Hungary. *Anthrop. Közl.*, 37, 93–96.
- Gyenis, G. 1997. Continuing positive growth changes in height and weight of Hungarian university students. *Ann. Hum. Biology*, 24, 475–479.
- Gyenis Gy. 2000. Az egyetemi hallgatók természetének szekuláris trendje. Kézirat, 10.
- Jeney E. 1942. A debreceni egyetemi hallgatók egészségügyi vizsgálata az 1941–42. tanévben. *A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1941–42. évkönyve*, Debrecen, 1–19.
- Joubert K., Gyenis Gy.: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejlettsége (I.) („A 18 éves sorkötelesek testfejlettségének, egészségi állapotának és szocio-demográfiai jellemzőinek vizsgálata” című kutatási program első eredményei) – *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései* (kiadvány-tervezet) 71 oldal (2001)
- Kuh, D., Power, C., Rodgers, B. 1991. Secular trends in social class and sex differences in adult height. *Intern. J. Epidemiology*, 20, 1001–1009.
- Mezey G. 1940. Antropometriai és normál-füctiós vizsgálatok. In: Frey J. (szerk.) *A magy. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Egészségvizsgáló Intézetének Tudományos Közleményei I*, Budapest, 42–53.
- Molnár V. 1968 *A budapesti tudományegyetemi hallgatók morbiditási és fizikai fejlettségi viszonyai az Egészségvizsgáló Intézet adatai alapján*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Nemeskéri J. 1970. Az 1966. évben egyetemi (főiskolai) felvételre jelentkezők demográfiai és testfejlettségi vizsgálata. *A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei*, 29, Budapest, 256.
- Nemeskéri J., Joubert K., Juhász A., Nemeskéri Á., Sallai P., Gárdos É.: A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota. Szerk.: Nemeskéri J, Juhász A., Joubert K.: *A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei* 53. kötet. 679 o. (1983)
- Neuber E. 1936. A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem I. éves hallgatóinak átvizsgálásáról egészségügyi szempontból. *Orvosi Hetilap*, 80, 159–167, 187–193.

- Padez, C., Johnston, F. 1999. Secular trends in male adult height 1904–1996 in relation to place of residence and parent's educational level in Portugal. *Ann. Hum. Biology*, 26, 287–298.
- Rajkai T. 1952. A debreceni egyetemi hallgatók antropológiai vizsgálata az 1951. évben. *Ann. Biol. Univ. Hung.* 2, 263–277.
- Rajkai T. 1957. A debreceni egyetemek női hallgatóinak antropometriai adatai. *Acta Univ. Debrecen* 4, 257–265.
- Rajkai T., Jancsó J. 1955. A rendszeres testnevelés hatása az I–II. éves egyetemi hallgatóknál az 1952–53. év és az 1953–54. tanévben. *Testneveléstudomány* 1, 3–20.
- Susanne, C. 1980. Socioeconomic differences in growth patterns. In: Johnston, F. E., Roche, A. F., Susanne, C. (eds.) *Human physical growth and maturation. Methodologies and factors*. Plenum Press, New York and London.
- Szöllősi E., Jókay M. 1980. Correlation between some physical characteristics and hand strength of high-school students. *Anthrop. Közl.* 24, 277–282.
- Szöllősi E., Jókay M. 1992. Body size, body composition, and some functional properties of Debrecen girls studying at higher educational institutes. *Anthrop. Közl.* 34, 91–97.
- Till G. 1975 A Budapesti Műszaki Egyetem Szakorvosi Rendelőintézetének fél évszázados tevékenysége. In: Till G. (szerk.) *A Budapesti Műszaki Egyetem Szakorvosi Rendelőintézetének Jubileumi Évkönyve, 1925–1975*. Budapest, 7–20.
- Till G., Gyenis Gy. 1976. Adatok a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatóinak testi fejlettségéről. *Ped. Közl. (BME)*, II., 1–15.

**BIOLOGICAL STATUS OF YOUNG ADULTS ON THE BASIS OF
DATA OF THE LIABLE TO CONSCRIPTION AND THAT OF
UNIVERSITY STUDENTS IN HUNGARY**

Summary

The authors give an account of the changes in biological status of Hungarian young adults in the last decades on the basis of examinations concerning the liable to conscription and university students.

In the course of the examination of the liable to conscription 8000 of males aged 18 taken in a countrywide representative sample were examined and interrogated. In this paper the authors give an account of the first results of the research program on physical development of the liable to conscription titled 'The Examination of Physical Development, Health Status and Socio-Demographic Characteristics of the Liable to Conscription Aged 18' in comparison with the data of a similar examination made 25 years ago and with physical development of university students.

The body development and family background of the students at Budapest Technological University were examined between 1976 and 1990. In the paper the data of about 7000 male students aged 20 and about 1400 female students aged 19 of the examined 15 classes are analysed.

The secular trend of the body height of the liable to conscription demonstrates a change, in the last 25 years the mean body height of the aged 18 increased of 4,5 centimetres. At the same time there is a significant decrease in the difference between the mean body height of the tallest (Budapest and big towns) and the shortest (County Hajdú-Bihar) conscripts, from the 4,7 cm of 25 years ago to 3,1 cm in 1998.

The increase of the mean body height of university students examined between 1976 and 1990 was 1,65 cm (males) and 1,62 cm (females) counted by decades. The increase of body height of the liable to conscription aged 18 – taking into account the age difference of 2 years too – is larger: 1,8 cm for ten years.

It is evident that the increase of 5,28 kg during the last 25 years in the mean body weight of the liable to conscription aged 18 is partly connected with the increase of mean body height and with the change in the frequencies related to body height categories. But obesity is obviously shown by the fact that, while in 1973 the 10% of the examined was of 73,1 kg and over, in 1998 this 10% was of 84,2 kg and over. In 1973 only 3% of the examined was over 80,17 kg, while in 1998 the 3% of the liable to conscription – 238 young men – had larger body weight than 100 kg.

The secular trend of body weight of male university students is larger (2,66 kg/decade) than that of female students (2,34 kg/decade) and is larger than that of the liable to conscription (2,11 kg/decade).

BMI (body mass index = weight (kg)/square of the height in meter) is the most widespread used for measuring nutritional status. Almost 16% of the examined liable to conscription aged 18 – 1292 young men aged 18 – is overfed according to the value of their BMI which is 25.0 and over.

The mean value of BMI of university students also proves a positive secular trend both in the case of males and females. However with that increase they do not still reach the value 25 of BMI over that the risk of some disease caused by obesity increases.

Summarising the results of the two studies one can determine that - beside increasing mean body height of young adults – there is a significantly positive secular trend in body weight too.

The trends of growth and obesity observed among male university students aged 20 practically sign the probable increase of the same body measurements in the liable to conscription (representing the countrywide average).

Figures:

- I. Secular trend of mean body height of the liable to conscription in Hungary, 1933–1988*
- II. Distribution of body height categories of the liable to conscription aged 18 in 1973 and 1998 growth studies*
- III. Body height percentiles of the liable to conscription aged 18 on the basis of the data of 1973 and 1998 studies*
- IV. Mean body heights of the liable to conscription examined in 1973 and 1998 by territorial distribution of their dwellings*
Dwelling: County Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Pest, Somogy, Veszprém; Budapest city; Towns of county right;
1973, 1998, mean of 1973, mean of 1998
- V. Secular trend of body height of Hungarian university students*
- VI. Secular trend of body height of students at Budapest Technological University*
- VII. Secular trend of body height of students at Budapest Technological University by their birth place*
Male; Female; Born in Budapest; Born in other places
- VIII. Frequency of body weight of the liable to conscription aged 18 on the basis of 1998 study*
- IX. Distribution of the liable to conscription by body weight categories (%) on the basis of the data of 1973 and 1998 studies*

- X. Body weight percentiles of the liable to conscription aged 18 on the basis of the data of 1973 and 1998 studies*
- XI. Mean body weight of the liable to conscription examined in 1973 and 1998 by territorial distribution of their dwellings*
Dwelling: County Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Pest, Somogy, Veszprém; Budapest city; Towns of county right;
1973, 1998, mean of 1973, mean of 1998
- XII. Secular trend of body weight of the students at Budapest Technological University*
Male; Female
- XIII. Secular trend of body weight of students at Budapest Technological University by their birth place*
Male; Female; Born in Budapest; Born in other places
- XIV. Distribution of the liable to conscription aged 18 by BMI in the 1998 study*
- XV. Average BMI of the liable to conscription examined in 1973 and 1998 by territorial distribution of their dwellings*
Dwelling: County Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Pest, Somogy, Veszprém; Budapest city; Towns of county right;
1973, 1998, mean of 1973, mean of 1998
- XVI. Secular trend of BMI of the students at Budapest Technological University*
Male; Female

SZERZŐK JEGYZÉKE

- Benda Gyula – történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
- Dányi Dezső † – demográfus, a KSH Könyvtár nyug. igazgatója
- Daróczi Etelka – demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Dövényi Zoltán – geográfus, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatóhelyettese
- Eiben Ottó – antropológus, ELTE TTK Embertani Tanszék
- Faragó Tamás – történeti demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Gárdos Éva – statisztikus, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője
- Gyenis Gyula – antropológus, ELTE TTK Embertani Tanszék, tanszékvezető egy. tanár
- Gyurgyík László – szociológus, Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja
- Hablicsek László – demográfus, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatóhelyettese
- H. Németh István – levéltáros, történész, Magyar Országos Levéltár
- Joubert Kálmán – humánbiológus, biodemográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Kapronczay Károly – orvostörténész, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatója
- Karasszon Dénes – orvostörténész, a Magyar Orvostörténelmi Társaság tb. elnöke
- Keményfi Róbert – etnográfus, Debreceni Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék

Kováts Zoltán – történész, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

Kubinyi András – történész, ELTE BTK, Régészettudományi Intézet

Mohos Márta – orvostörténész, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

Óri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Pozsgai Péter – történész, MTA Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport

Sebők László – térképész, demográfus, Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja

Stark Tamás – történész, MTA Történettudományi Intézet

Straub Ilona – főorvos, a Johan Béla Országos Epidemiológiai Központ főigazgatója

Szarka László – történész, az MTA Kisebbségkutató Intézet igazgatója

Tóth Pál Péter – szociológus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Vékony Gábor – régész, történész, ELTE BTK, Régészettudományi Intézet

**KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET TÖRTÉNETI
DEMOGRÁFIAI FÜZETEK**

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I. A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–1894)

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójára. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában. 119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.

530

1989

5.

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatistikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990

8.

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991

9.

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992

10.

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedésstatistika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

532

1996

15.

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997

16.

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeség- tudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kézirathoz kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeség- tudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. n.1: 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lásd el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.